

અગાધન અ-શ્વમાતા-અન્ધા ૮૦ મો

સોઠ પૂનમચદ કરમચદ કાટાવાળા-અશ્વમાતા અ ૪

સોઠ બોનાસાઈ જેથિજમાઈ અ ચરન-સચોરન વિદ્યાનવન

આચાર્ય જિનસદ્ર-કૃત

ગણધરવાદ

ના

મનાત્રમે અનુવાન, રિષ્ટાનુ અને તુષનાત્રમ પ્રમારના

૫૫-

૫. દલમુખમાઈ માલવણિયા

અ ચાર-જેન રાન-નનામ દિદુ રુનિવર્ધિની

ગુજગત વિદ્યામલા અમદાવાદ

નવલકાશ હા પરીખ
અધ્યક્ષ હો તે અધ્યક્ષ-
સ રોપન વિદ્યામવન,
ગંગાત વિદ્યાસભા બડે
અમદાવાદ

આશિ પહેની

પ્રતિ ૫ ૦

કીમત ૩ રૂ

શ્રી ૧૯૨૬ પૂર્વમુખે સુવર્ણમય સિદ્ધિવાણી

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાના બો ડે અધ્યયન-અગ્રોધન વિદ્યાભવનના ડે સંગ્રહન મધો તૈયાગ ડી પ્રક્ટ કરવામા આવ ડે તેનુ એક મુખ્ય જુદા જુદા પ્રકાર અને અપ્રત્યેનુ સાહિત્ય સંગ્રોધનની સામગ્રીય દષ્ટિમે તૈયા દેવવાનુ ડે આ દેવમા શે પૂનમચદ કુમચદ દેરાનાગા દેરાના સ્તીવટાગ ડી પ્રત્યેક દેરાવાગા અને ગેધી બોગાભાષ જેસિગનાઢ એમલે આ મ ધાને નીચે લખાન । શરતે જૈન સાહિત્યના મધો તૈયા ડી પ્રક્ટ કરના લગ કુ ડે, અમાર બે ડે વિદ્યાભવન દુગ્ટ એમનુ આભારી ડે

ગાન

“ જૈન મઠુનિનાં તમામ અગેનુ-એમદ દયાનુયેગ મળિ
‘ આ અનુસંગેનુ નેમજ કાન્ય સિત્ત મ્યા રુચિનાં મળિ
‘ આનિત્ય તૈયાગ ડગી પ્રક્ટ કરવુ આમાં મુળ સદા પ્રત્યે
‘ મથોનો શિ પ આદિના નચિત્ત ઇતિહાસ વગેરેના સુદ
‘ કુવો

જૈન જ્ઞાન સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું મહત્ત્વ ધરાવના આચાર્ય ક્રિષ્ણ દામાશ્રમભટ્ટન-ગણવજ્ઞાદેવો મનાગમ દિકુ યુનિવર્સિટીના જૈન જ્ઞાનના અધ્યાપક હનસુખભાઈ માનવજિયાએ ટિપ્પણ અને વિમ્બન પ્રસ્તાવનાઓથી સુસજ્જિત નળી અદિન ગુજરાતી અનુવાદ આ ક્રેણિમાં પ્રસિદ્ધ કરનામાં આપ્તો ડે

તા -૧૧-૫૨

ભદ્ર, અમદાવાદ

}

નગિરવાવ છા પ્રતીક
અધ્યાક્ષ બો ડે વિદ્યાભવન
ગુજરાત વિદ્યાસભા

નિવેદન

વિરોધાનશ્ચભાષ્ય મહાઅન્ધ ન્યાયી વાચવામા આવ્યો ત્યાગી તેના અનુવા
અને વિવચનની જે ભાવના મનમા સઘરી ગઈ હતી તેની આશિષ પૂર્તિ આ 'મહાધર્મવાદ' થી
થાય છે એટલે એક નિર્ધારનો આનંદ થાય છે પણ ત્વચિત્તમતિએ મર્ષ કરવાનું હતું એટલે
ટિપ્પણોમા વિચાર આવશ્યક ળા કરી સમ્યા નથી, એ ખામી મનમા ખૂબે પણ છે
અનુવા ની સવાદાત્મક શૈલી મને ભાઈ કૃતેચદ મેરાણીનો ખગડો વાચના મમી મધ મવાલાત્મક
શૈલીએ પ્રો ચિગ્માત્મકીએ કરેના કટાક દાર્શનિક અન્યાગોના અગ્રે ૭ અનુવાદો પણ જોવામાં
આવ્યા હતા અને દાર્શનિક અન્યોનો એ શૈલીમા અનુવાદ સુસાન્ય મો છે એ અનુભવ હું હતું
એટલે આમા પણ મે એ શૈલીનો આશ્રય લીધો કે આ અન્ધનું કાવ્ય પૂર્વ પવિત્ર શ્રી
સુખતાનુની પ્રેરણાથી મે 'સ્વીકાર્યુ' હતું અને ળપાના પહેલા અંકે અક્ષર તેમજો નાચી
જઈ કરના થોડા મુદ્દાગ યો છે અને ન્યા પુનર્જીવન આનંદસ્ય હતું ત્યાં તેમની સ્થનાને
અનુસરીને તે મે કર્યું છે અને સગ્વાગે તેમને હું આશિષ સતોડ આપી શમ્યો છું પૂર્વ
પવિત્ર એ આ નર્મમા જે વ્વાભાવિત્વ સ્વીચો છે તે માટે ધન્યવા ના મે સખ્ધો પર્યાપ્ત
નથી ખરી રીને આ કાર્ય તેમજ જ હાલ અને હું તો તેમના હાથનું કાર્ય કરી ચ્ચો હોઉં એવો
નિગત અનુભવ થયા કથો છે એટલે જો આ કૃતિને હું મારી માનનો ન હોઉં તેમની જ
આ કૃતિ છે એમ માનતો હોઉં ત્યાં તેમને ધન્યવાદ દેવાનો અધિભાર હું કોણ સહજ
એહી ભાઈ ગિનાત્ દીપચદ દેસાઈએ આલિની અત નુધીનો ખગડો પવિત્રને વાચી
સભાગ થો એટલું જ નહિ પણ તેમા થોડા સુરાગનું સ્થાન પણ ક્યું એ બદલ અહીં તેમને
ધન્યવાદ આપવો જરૂરી છે

આ કાર્ય માગ માથે આની પાત્ર કે તેમા નિમિત્ત ભાઈ રતેચદ મેરાણી પણ છે,
એટલે તેમનો પણ અહીં આભાર માનું છું તેમના જ અનુસાદનો મર્ષો ખગડો
માગી સામે હતો એવે સવાદાત્મક શૈલીએ આ અનુવા ળવાની નાતકારિક
સૂત્ર તો એમને આભારી છે આ આખા અન્ધના મૂકો જોવાનું કટાળાભરેનું મર્ષ
માન્યવગ રી કે મ શાસ્ત્રીજીએ મરેમ કર્યું છે અને અન્ધના બાજુ રૂપરગમા જે
કાઈ સૌંદર છે તે તેમને જ આભારી છે એવે તેમનો વિશેષ આભાર માનવા એ કર્તવ્ય
છે અનુવા નો ભાગ ળપાઈ ગયા પછી પ્રત્નાનના વગેર અન્ય મામગીમા પાચ ૭ માનની
દીને ઉત્તર ભાવે નક્કારી લેનાર અને અન્ધને મુચારુ બનાવવાની પ્રેરણા આપનાર માન્યવગ
ગમિકનાનમાઈ પરીખ અધ્યક્ષ જો જે અધ્યયન-સંગોધન વિદ્યાભવનનો વિશેષ સહી
હું પૂર્વપાદ સુનિગત શ્રીયુગલવિગ્રહ એ વિશેષારત્યભાષ્યની તેમજો કગવેન નમ્ય મને
પાકીરો લેવા આપી અને પ્રત્નાનના વાચાને તેમજ કલિપતની મ્યના આપી તે બદલ તેમજો
સહી છું છેવે ગ્રામી ભોળાભાઈ નાન અને શ્રી પ્રેમચ ખાઈ મટાવામાની રુચિ જ આ મ ધના
આ ઉપમા નિર્મોણમા નિમિત્ત બની છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું

વાચકો અને વિચેચકો સમય આ મ ય ઉપનિષદ છે હવે તેમા જે માગ દોરો હોય
તે મોધવાનું કાર્ય તેમનું છે આવા અન્યો ભાગેજ વિનીર આગ્રહો પામે છે ળના એ
સુરાગ મર્ષો તો સચિત સુધાગનો લાજ અસ્થ નગિ.

બાપાન્તરોમા ભાત પાડતો અથ

ભા.શ્રી તન્મુખ માનવલિપિએ ગણધર્મવાદ વિશે જે અથ તૈયાર કર્યો છે તેની પ્રત્યાવના જેઈ ચીના પત્રી તેમાંના ઐતિહાસિક વિભાગ અંગે જે સ્વચ્છતા યોગી મોઝ લાગી તે મેં કરી છે તે મેં આમાન્ય રીતે પે તુ આખી પ્રત્યાવના ખેરા પત્રી માંગ હપ એ અસર પડી છે કે ભા.શ્રી માનવલિપિએ ગણધર્મવાદ જેવા અતિગત રિવાજને કુશળતાપૂર્વક મનિ સ્વર્ગ મનાવી ગયો છે તુપરાત તેમજે ગણધર્મ મા અચર્યાના પદાર્થોના વિભાગ અને ઉદ્ગમ વિશે વૈદિક માત્રી નહ જે સમ્રાજ્ય સર્જન અને ચાત્રીર દત્તિદાન જૂ કર્યો છે તે હા તાત્વિક પાંચોનો મિત્ર વિદ્યા મધ્યો ગયો અને એ મીત્ર હશનો ઉપર તેની પી પી અમ્મ । થઈ એ અષ્ટ પે સમગ્ર જન છે તે આથ આપણને મેં પણ મમગી જન છે કે સમ્યક્તાન-સંનતી મિત્રમા દેના મહાનુભાવે તાત્વિક પદાર્થોનું અભ્યસન, અવનોદન તેમજ ચિંતન ત્રી વિભાગ અને નમ્ય દિગ્ધે વરુ નેડિએ જેથી તેની અભ્યસન-સંનતી શા સિન ન થાય

પ્રાચીન અને ગત જૈન ધર્મોના બાપ પી આતુ-દેગીઆઓમા જે વિસિષ્ટ ભાસારો અભિપ્રાય નિં પણ અને આરમ્બ વિચચન આથે પ્રકાશિત થયા છે તમા ગણધર્મના તે પ્રમુખ ભાસાર-અથ એ સિદ્ધિ ભાત પાડે છે એ એ-દગીઅ છે

અમ્મ નાહ
ભા પે કુમ્મ ૧૦ વિ. ૧૦ / ૪

મુનિ પુણ્યવિજય

પ્રજ્ઞાન ભાસાત્મકી ગચ્છતી અસ્થ ધરાતી એમ એના મમજલો અધિભગી વાયકને લાગ્યા વિના નહિ રહે એને લક્ષણિય સાહિત્યના વિમલમા તો આ ભાસાત્મક મધ્યમ અમસ્થાન પામવા ૧૦૦ છે

આ પહેલા શ્રીકુલ મારવણિયાએ =વાયાવતારવાતિકવૃત્તિ પ્રથમુ દિંદી પ્રજ્ઞાવના નેમજ દિગ્ ગિપ્પજો સાથે સપા ન કરી દિંદીના દર્શનિક જન્મતમા એક પ્રતિષ્ઠિત ગ્યાન મેળવુ જ કે દરે આ મુત્તમની ભાસાત્મક દ્વાગ તેઓ મુજ્જાતીન દર્શનિય મળમા પણ અમ્મન્યુ ન્યાન ધરાવના થશે એવ વિવાન જગા મો જગા થ અકલ્પ થતો નથી

લીસર્થે રસારે વર્ષ થરા હુ શ્રીકુલ મારવણિયાના ઉત્તરોચ્ચ વિચારતા અને નિકસતા દર્શનિક પ્રથમન વિનન તેમજ નેપનનો સાક્ષી ગ્યો છુ પ્રજ્ઞાન ભાસાત્મક સાથે જે અન્ય જ્ઞાન-સામગ્રી ચોક્કસ કે તેની રિંગેના એનાર અને અમજનાર કોઈ પણ માગ અનુમરની વધાર્થના વિશે નિર્ણય બાધી રોકે તેમ છે

પ્રજ્ઞાન પુનઃકમા પ્યાન ખેચવા નારુ વિશેનાઓના દૂકમા નિર્દેશ અગ્યારો નથી

(૧) મુજ દીમ અને તેના મોંઝોને તમની પગપગાત તેમજ ઐતિહાસિક માહિતીનુ હોન ની તેને પ્રજ્ઞાનનામા માવા ગુજ ક રામા આવેન કે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અરનોકન જનાગુ પ્રથમ પ્યાન ખેચે છે

(૨) જૈન-દર્શનસમન નર નરનોના વિચારનો વિદ્યમ પ્રાચીન મગધી ચારી આનની અન્ય અતેવિર દર્શનપગગાઓની નચે મી રીતે થો કે તેનુ મગધમધી હુનાપૂર્ક એરી ગીતે નિ પગુ કરવામા આ ન કે જેમા વૈ ઉપનિવ મૌદ પાની અને સસ્તુન નથો તેમજ નિ નેખાતા ભમજ મરા જ દર્શનોના પ્રમાણુજન પ્રથોનુ અવરોધન આરી જાન આ વગુ હુનાતમક દૃષ્ટિએ દર્શનિક અભ્યાસ કરનાગુ ખાલ પ્યાન ખેચે છે

(૩) નર ન થોનો આતમા મ અને પગ્યોક એ તજ મદ્વામા સસેપ કરી તેની દર્શનાન્તમમન એ જ નગના રિચારે આરે વિચારથી એરી ગુરના જગામા આવી કે જેથી વાયક તે તે મ પગ વે બા નીર બરા જ દર્શનોના વિચારે મગગાથી એ જ થાને જાતી રોકે

પ્રજ્ઞાવનાગત ૮૫ મ્હવન વિશેનાઓ ઉપગત મીછ પણ જે વિચારનાઓ છે તેમાંની થો ૧૬ આ રહી

(૧) ગિપ્પજો—ભાસાત્મક પૂજ થરા પગી તેના અનુમધાનમા ૬ ૧/૧ થી ૫ ૨૧૦ નુરી ગિપ્પજો આવ કે ને અને ટિએ નખારેના કે મુજ માથામા વપગારેન અને ભા ન માં આવેર એસ આરે લક્ષણિક રામ્બોનુ અધીમજ્જુ વાની દિટ તેમા કે તેરીજ ગીતે આચાર્ય િનમ કોમ વિચાર મા મા દોષ કે ત્રાલ મુખિત્રા આપી હોન કે કોઈ સાચનું ૫ ૫૬૧ મુવિન કુ દોર તો તેવ ૧૬ ઐતિહાસિક જ્ઞમિત્રા પૂરી પાના ઉપગત દ્વાગનિક વિચારની ગુરના રામા આરી કે આ આચાર્ય િનમ એ વિચાર એ યમિત્રો અને અ અરો ના તાથી તીરા દોવાને મંજવ ૦ તે વૈય મરા મુજ ગ્યો બનાવવામા આવ્યા ૦ એવજ નહિ પણ તે મામન પગત જુલ જુલ દર્શનાઓના અનેમવિધ પ્રથોમા જે

કોઈ મનુષ્ય તે બહુ મથના નામ અને ધ્યાન માથે વર્જીયુ છે ખરી મને આ દિપ્તિજો
ઐતિહાસિક અને પુરાનાત્મ દષ્ટિએ અધ્યયન કરના છત્તનાગ માટે એ-અભ્યાસપ્રથ જેવા છે

(૨) મૂળ 'વિભાવશયક' લાખ્ય ની જૂનામાં જૂની-વર્ગમા ૧૦ મા નેમની
લિખિત પ્રતિ જે જેમનગીના બહાગમાં મળી આવી છે તેની માથે સપ્તામણી ૨૫ ત્યા
મતે જઈ લીધેન પામવરા નાથે મૂળ મનુષ્યવાદની માથાઓનુ પગિસિદ્ધ આપ્યુ છે તે ચના
કાનીન અમરી પાકશુદ્ધિની નજીક પહેલચવા ઇચ્છનાગ જિજ્ઞાસની દષ્ટિએ તેમજ કાળક્રમે
લેખન અને ઉચ્ચારણના જે ને લીધે કેવી રી રીતિ પાઠોમાં ફરક થાય છે એ જાણવા
છત્તનાગની દષ્ટિએ ખાસ અગત્યનુ છે

(૩) ગીકાકાર જે અનુગ્રહો આપ્યા છે અને જે અનુગ્રહો ચર્ચાની બ્લમિકા પૂરી પાડ
છે તે અવતરણોના મૂળ ધ્યાનો પૂરુ પાવતુ પગિસિદ્ધમગોધ-વિજ્ઞાનોની દષ્ટિએ બહુજ ઉપયોગી છે

(૪) પૃ ૪૮ થી અપાધેની નમ્દસ્યિ લાખાત્રમા વપગરેન પદો અને નામો
૮૫ ૧૮ અન્ધમન વિન શોધવાની દષ્ટિએ ખાત્ર ઉપયોગી છે

આખુ લાખાત્ર અવી રસગી અને પ્રનન્ન લાખામા થયુ છે કે તે વાચનાવેત અધિકારી
જિજ્ઞાસુને અર્થ મમજવામા મુશ્કેલી નથી પડતી લાખાત્રની એ પલુ ખૂબી છે કે તેમાં મૂળ
અને ગીકા મનેતો મપૂર્ણ આશય પુનરુક્તિ વિના આવી જાય છે અને એક અવતર પ્રથ હોય
તેવો અનુભવ થાય છે સવારસીને લીધે જગિન્ના નથી જોતી અને ભગવાન તેમજ
મજુરના પ્રતોત્તરો તદ્દન પૃથક્કરણપૂર્વક ધ્યાનમાં આવી જાય છે લાખાત્રમાં જે પાગિભાષિ
શબ્દો આપ્યા છે, જે દર્શનિય મિયાગે ગૂંથાયા છે તે જે ઉભયપક્ષની દલીલો ગૂંથઈ છે
તે બધાનુ વધાર અછીકગમુ થયેલુ હોવાથી લાખાત્ર ગૂંથવામાં વિના જ સુગમ મન્યુ છે ને
વિશેષ જિજ્ઞાસુ માટે અને દિપ્તિજો હોવાથી એની વિશેષ જિજ્ઞાસા પણ સતોપાય છે

વૈદિક, બૌદ્ધ કે જૈન જાતિ ભાગીર દર્શનોમાં આત્મા કર્મ, પુનર્જન્મ પરનો-
જેવા વિચોની ચર્ચા આવાજ છે તેથી કોઈપણ લા નીચ દર્શનની માખાતો ઉચ્ચ અભ્યાસ
પરનાગ એમ એ ની મજ્જાના વિદ્યાર્થીને કે તે વિદ્યાર્થીને મગોધન કરી નિમધ નખનાગ પોકટર
મિત્રીના ઉમેલારને કે અધ્યાપકને આ આપુ પુન મદુ ઉપયોગી માહિતીપૂર્ણ પાડે તેવુ છે

અને- જૈન મથાગાગના ઉદ્ધાર અને તેમાંની કીમતી સામગ્રીના મગોધ તેમજ
જૈનપગ પગ અને શાઓના મુજાના અતિ શ્રીપુણ્યવિજયને મે ડપાધેન ફરમા વાંચી જઈ
ધટતી મૂચના મના વિનિતિ રી તેમજે મગોધપૂર્વક આખી પ્રગ્તાવના જોયા પછી જે મૂચનાઓ
કરી છે તેની મે કરેલી મોડ જીવપત્રના મથાગા નીચે દિપ્તિજો પછી ડપવામાં આવી છે

—નુપવાસ

ત્રાયા ૧ મહિના

અમરાયાગ સદ

મર્ત્યસારાર્થનિવૃત્ત

મર્ત્યાર્થસિદ્ધિ-નિવૃત્ત ગીતા

માખ્યકાં-માખ્ય કાગિત

માખ્યનં-માખ્યનત્વમૈમુની

માખ્ય

માખ્ય

મુલનિપાત

સાકું નિં } —મુલનિપાતનિર્ણય

સાકું નિં }

મુલનં-મુલનિર્ણય

મૌ- રન

(નાગાર્જુન)

ની આગધના ગીતા

દિ

કાવળ

અધ્યાનાગ

અધ્યાનાગમજી

સ્વાદ્વા ૨૦-અધ્યાનાગમજી (પૂના)

દ્વિવિસ પુગલ

(નમ)

વેદવિજ્ઞાન-માખ્ય

હેતુમિત્ત

Outlines of Indian Philosophy -

Hiriyanna

ન

Buddhist Conception of spirits

-અધ્યાનાગ-માખ્ય ટીકા

- Law

Buddhist Philosophy-Keith

ગિતિ

E R E - Encyclopaedia of

પથ

Religion and Ethics

(ડાયાનુવાદ)

Heaven and Hell - Law

માખ્ય અધ્યાનાગ

History of Indian Philosophy

વનં ઉપનિષદ

Vol-II-The Creative period -

વનં ગીતા

Belvelkar and Rande

પ (દ્વિવિસ)

Hymns of Rigveda

પ ()

Nature of Consciousness in Hindu

પાલી રેકૃત્ત)

Philosophy - Saxena

શુદ્ધરાત્રી)

Origin and development of

Religion in Vedic Literature -

Deshmukh

વિષયાનુક્રમ

પ્રસ્તાવના-પૃ ૫-૧૪૮

‘ગાદાદના’ એ શું છે ?	૫-૮	૬ આચાર્ય જિનભદ્રના મંથો	૩૪-૪૫
ભાસાન્તરની શતી	૫	૧ રિગોનાસ્પકભાષ્ય	૩૮
આવશ્ય- સૂત્ર અને તેનું પ્રથમ અધ્યયન		૨ વિરોધાવશ્યભાષ્ય એવોપનશતિ	૫૫
રિગોનાસ્પ ભાષ્યમાં મળ્યાગના મો પ્રથમ ૭		૩ જહસમહા પી	૫૫
આવશ્ય- સૂત્રના તાર્કિકો ?	૮-૧૦	૪ જહસોત્તમમાત્ર	૩૬
આવશ્ય ના ના વિો મે માન્યતા	૮	૫ વિજયગુવતી	૩૮
આવશ્યનિર્ધુક્તિના કર્તા-		૬ તપ પસૂત	૪૧
ભદ્રમાહુ	૧૨-૧૩	૭ યત પશાધ્ય	૪૧
આચાર્ય ભદ્રમાહુની નિર્ધુક્તિ		૮ ધ્યાનરાત્ર	૪૫
ઓનો ઉપોદ્ધાત	૧૪-૧૬	૯ મધ્યસારી હેમચ દ્રાચાર્ય	૫૫-૫૭
નિર્ધુક્તિનું ન્વરૂપ	૧૪	૮ મધ્યસારી હેમચ દ્રના મંથો	૫૨-૫૬
આવશ્યક નિર્ધુક્તિ	૧૪	૧ આવશ્યકરૂપિન	૫૩
મ્યનાક્રમ	૧૫	૨ મધ્યસારી-રિનપદિત	૫૪
નિર્ધુક્તિનો નામ અર્થ	૧	૩ અનુરોગદ્વારૂપિ	૫૫
ઉપાધાન	૧૮	૪ ઉપદેશમાનાસત્ર	૫૬
ભ૦ સ્ત્રાન્દેવનો પચિય	૧૪	૫ ઉપદેશમાના-નિગ્ધ	૫૬
ભ૦ મહાતી	૨૦	૬ વમમાત્ર-વિવરણ	૫૬
મળુપ પ્રમગ	૨૧	૭ ભવભાવના-સૂત્ર	૫૭
મેલોગો	૨૨	૮ ભવભાવના-નિવગ્ધ	૫૭
નામાપિ	૨૨	૯ નિ-ગિપ્પલ	૫૮
ઉપમહા	૨૨	૧૦ વિરોધાવશ્યક-વિવરણ	૫૮
આચાર્ય જિનભદ્ર	૨૬-૩૦	૯ ગાપુરોનો પરિવચ	૫૯-૬૬
પૂર્વભૂમિતિ	૨૭	૧૦ વિનયપ્રમેશ	૬૬-૧૪૮
અવન અને નિકિતન	૨૮	૧૧ લી	૬૬
સત્તા મમય	૩૦	૧૨ કોનો આધાર	૬૮
		૧૩ શકાધાનો	૬૯

આમનિવારણ	૬૦-૧૦૯
અગ્નિન	૭૧
આ માનુ સ્વરૂપ-ગૈનન્ય	૭૨
(૧) દ્વાભવા -પ્રતાભવાદ	૭૪
(૨) પ્રાણા મવાદ-ધ્વનિવાભવા	૭૫
(૩) મનોમય આત્મા	૭૬
(૪) પ્રજા મા પ્રજાના મા	
રિજાનાત્મા	૭૮
(૫) આનન્દ મા	૧૦
(૬) પુત્ર એવન આ મા-	
ચિત્ત મા-ધ્વનિ	૮
(૭) જા જુદો અનાભવા	૮૧
(૮) શરિનિકોનો આ મવા	૮૭
(૯) જૈન મન	૧૭
પ્રમદા	૧૧
જવ અને ૩	૧૮
(બ) વદાનીઓના મનભેદો	૮૯
(૧) ગદ્યચારનો વિવર્તવાદ	૮૮
(૨) શાસ્ત્રગચારનો મનોપારિવા	૮૯
(૩) રામાનુજચારનો	
રિશિષ્ટાકૃતિવા	૮૦
(૪) નિ મામ મન દ્વાકૃતિવા -	
બેદાબે વા	૮૦
(૫) મધ્યાચારને બેદવાદ	૧
(૬) વિજ નમિજુનો અવેશ મદન	૮૧
(૭) મન અને અરિત્ય બે બે રા	૧
(૮) રત્નમાચારને મુદ્ધાકૃતિવા	૧
(બા) શ્રીમનો મન	૧
આ માનુ પગિમાજુ	૧
૫ જવની નિન્યાનિત્યના	
(મ) જૈન અને મીમાન્સ	૧
(બા) સામ્યનો દ્વધવાદ	
(૬) વૈવાયિક-વૈશ્વકિનો નિ રા	૮૧
(૬) જૈનમન અગ્નિ રા	૧
(૭) વદાનનમન જવની	
પગિ મામિ નિ રા	૧૪

૧ જવન માનુ અને બોધનુ	૮૫
(બ) ઉપનિષદનો મન	૧૫
(બા) દ્વાર્ગનિકોનો મન	૮
(૬) જૈનન	૮૮
(૬) જૈનમન	૮૮
૨ જવના મધ અને મોખ	૮૮
(બ) મોખન ૧ મા	૮૮
(બા) બધનુ કાગળ	૮૮
(૬) બધ એ જુ રા	૧૦૧
(૬) મોખનુ ૧ મા	૧૦
(૬) મનિજ્ઞાન	૧૦૭
(ક) જવ-મુક્તિ-રિજા મુક્તિ	૧૮
(બા) કર્મચિત્ત	૧૦૮-૧૩૭
૧ કર્મચિત્તગેન મુક્તિ	૧૧૦
મનસા	૧૧
સ્વભાવવાદ	૧૧૪
૪ વદ્યગ્રાસ	૧૧૪
૧ નિરનિસા	૧૧૫
અત્તાનનાનીમા	૧૧૭
૩ મનાદિનો સમન્વય	૧૧૭
૧ મનુ સ્વરૂપ	૧૧૮
૮ કર્મના ૧ મા	૧૨૧
૧ મન મધનુ પ્ર ૧૧ કાગળ	૧૨૭
૧૧ કર્મકૃતુ દ્વાન	૧૨૮
૧૨ કર્મબધ અને કર્મકૃતની પ્રક્રિયા	૧૨૮
૧ કર્મનુ મધ અથવા કૃત	૧૩
૧૪ કર્મની ચિરિત અવસ્થાઓ	૧૦૫
૧૫ કર્મકૃતનો નરિભાગ	૧૩
(૩) પદનામનિવાર	૧૩૮-૧૪૮
૧ રિજા દેવ અને દેવી મો	૧૩૮
રિજા સ્વર્ગ-નર	૧૪૧
ઉપનિષદના દેવનો ૧	૧૪
૧ પાગલિજ દેવના	૧૪૨
૫ વૈકિ અસુગા	૧૪૪
૧ નર નિર ઉપનિષદો	૧૪૪
૩ પા પિજ નર	૧૪૪
૧ જૈનદિષ્ટિએ ૫ મો	૧૪૫
જૈનમન પદના	૧૪૭

ગણધર્મવાદ-પૃ ૧-૧૮૦

૧ પ્રથમ ગણધર્મ અભિભૂતિ-છત્રના અભિભૂતિ નિઃ સર્વા ૩-૪૬

અભિભૂતિ ૧૧ મશાયતુ કવન	૩-૬	આત્મા કથયિતુ મૂર્ત ૭	૧૫
અ પ્રયત્ન નથી	-	નસાનો સિત તેનાથી અ છ	૧૫
અવ અનુમાનથી સિદ્ધ નથી		અવના અનિષ્ટાગ્ર્ય અતી મિદિ	૧
અ આગમ પ્રમાણથી પશુ મિદ્ધ નથી	૧	નિરોધ લાવાથી અસિદ્ધિ	૧
અવ વિગ આગમોમાં પગપર વિશેષ	૫	નિરાનો અથ	૧૭
ઉપમાન પ્રમાણથી અવ અમિદ્ધ છે		નર્થા અમરો નિષ નથી	૧૮
અર્થોપસિદ્ધિ અવ અમિદ્ધ છે	૧૭	અર્થ અવનો આથા ૩	૧૯
મશાયતુ નિરાસર	૬-૭૬	અવપદ સાર્થક ૩	૧૯
અવ પ્રત્યક્ષ છે-સશયવિદ્યાનક	૭	અવ અવપદો અર્થ નથી	૧૯
અવ પ્રત્યક્ષથી અવનુ પ્રત્યક્ષ	૮	અર્થમત્યનથી અવમિદ્ધિ	૨૦
અવ પ્રત્યક્ષ દેહવિત્તક નથી	૮	અર્થ ન જુઝ ન મોને	૨
મશાયતુ એ અવ જ છે	૮	ભગવાન અર્થ રાથી	
આત્માનાથક અનુમાનના દોષો	૯	અ એ જ છે	૧
જોના પ્રત્યક્ષથી આત્માનુ પ્રત્યક્ષ	૧૦	અ અને છે	૨૨
અ પૌરુષિક છે	૧૧	અ રાષ્ટ્ર નથી	૨
અ-અવુનો ભેદ	૧૧	અ રાષ્ટ્રો સમર્થ	૨૧
માન દેહગુણ નથી	૧૨	અવ નિત્યાનિત્ય	૨
અર્થને અવ પ્રત્યક્ષ છે	૧૨	વિદ્યાન દૂરાર્થ નથી	૨
અ પદેહમા આત્મમિદ્ધિ	૧	પદો અર્થ ગો	૨૧
આત્મમિદ્ધિમા અનુમાનો	૧	અવુની નર્થમરતા	૨૮

૨ દ્વિતીય ગણધર્મ અભિભૂતિ-કર્મના અભિભૂતિની સર્વા ૩૦-૪૬

અર્થ વિશે મશાય	૩૦-૩૧	કર્મ પશુમાંથી છે	૧
અર્થની મિદ્ધિ	૩૧-૪૬	અર્થ વિમિત છે	૨૮
અર્થ પ્રયત્ન	૨૧	અર્થ દેહથી કર્મથી ૬ ભેદ	૧
કર્મ સાવધ અનુમાન	૩	અર્થ કર્મના અર્થ આ મા માગે ૧૧૪	૪
નુપ-કુ અ માન દેહક પ્રાધીન નથી	૨૦	કર્મ-અર્થ અર્થ આ અર્થ જ ૭	૫૧
કર્મ સાધક અન્ય અનુમાન	૧	અર્થ કર્મની અર્થ આ મામા અર્થ ૭	૫૧
મામજી શરીરની મિદ્ધિ	૨૨	અમારી આ મા અર્થ પશુ ૭	૧૨
એનની કિના અર્થ લાવાથી કર્મની		અર્થ કર્મના અર્થ આ મા ૧	૫૨
મિદ્ધિ	૨૩	અર્થ કર્મની અર્થ આ મા ૧	૫૨
કિવાન કર્મ અર્થ ૭	૩૫	અર્થ કર્મની અર્થ આ મા ૧	૫૨
અનિષ્ટા ૭ના અર્થ કર્મ ૭	૨૬	અર્થ કર્મની અર્થ આ મા ૧	૫૨
અર્થ ૭ના અર્થ કર્મ ૭	૩૭	અર્થ કર્મની અર્થ આ મા ૧	૫૨

૩ ત્રીજા ગણધર્મ સાચુભૂતિ-છત્ર-ગરીબ એક જ ૩૧ પદ-૬

છત્ર-ગરીબ એક જ છે એવો	મશાયનિસાચુ	૫૧-૬૬
મશાય	૫૦-૫૧	અર્થ કર્મના અર્થ આ મા ૧

પ્રત્યેક જુનામ અનન્ય નથી	૫૭	૭૨ સંલુક નથી	૫૮
જનાજિત આ માનુ સાધક અનુમાન	૫૮	મિત્રાન પશુ અવશ્ય કામિષ્ટ નથી	૬૦
પ્રતિયો આત્મા નથી	૫૯	માનના પ્રકારો	૬૩
પ્રતિયો આદક નથી	૫૫	વિરમાન છતાં અનુપવિધિના પ્રાગ્જો	૬૪
અનીન્દિય વસ્તુની સિદ્ધિ પ્રમાણ	૫	આત્માનો અભાવ કેમ નથી ?	૬૬
જનામિત આ માનુ સાધક અનુમાન	૫૬	વે થી અમર્યન	૬૬

૪ ચોથા ગણધર વ્યક્ત—શૂ યના નિરામ ૬૮-૮૩

ભૂતોની મત્તા રિતો સગર	૬૭-૬૮	શૂન્યના સ્વાભાવિક નથી	૭૭
પાયા માધિ ટે	૬૭	વસ્તુની અન્યા પ્રેરના	૭૮
નરા અવદાર માધેમ ૬	૬૮	અન પગન આદિ પત્થોની મિદિ	૭૮
સવ અન્યાનુ સમર્થન	૬૯	સર્વશૂન્યનાનુ નિરાકરણ	૭૮
ઉત્પત્તિ નથી ૨૦	૭૦	ઉત્પત્તિનો મભવ	૮૦
અત્ય હોરાથી શૂ યના	૭૦	બધુ અત્ય નથી	૮૫
મગરનિનારા	૭૩-૮૩	અદર્શન એ અભાવસાધક નરી	૮૬
જનો વિો સશ્ચ દાવાઓ જ		પૃત્તી આદિ નૂનો પ્રત્યમ ઇ	૮૮
તેમની સત્તા ટે	૭૩	સાધુનુ અગ્નિ ૨	૮૯
અનના નિમિત્તો	૭૪	આકાશની સિદ્ધિ	૮૯
નરાશૂન્યામા અવદારગામ	૭૪	ભૂતો મજા ટે	૮૯
બધા માનો જ્ઞાન નથી	૭૫	શૂતો સદર ઇના અદિસાનો મર્યાદા	૮૯
નર્મ મત્તા માત્ર માધેમ નરા	૭૫	દિસા-અદિસાનો વિવેક	૯૨
શૂન્યના મા અવપરજ્ઞનો એ ન ધર	૭૬	વ રચનો મમનર	૯૩

૫ પાંચમા ગણધર મુવર્મા—મા ભન અને પગ ભરના સા રચની અર્થા ૯૬-૧૦૨

હ-પ લોના માં રચ-રેસ રચનો		કમનુ ફા પગભરમા પગુ ઇ	૯૬
મગજ	૯૬-	મના અભારમા મેમા નરી	૯૭
મ શૂ મ ડ ૧૨	૯૭	પગભર અભાર ૨ નથી	૯૭
મગરનિનારા	૯૫-૧૦૦	અનાવરા નુ નિગમરણ	૯૮
મ શૂધી વિન્યાપુ ૧૪	૯૫	વસ્તુ મમાન અને અમમાન ઇ	૯૯
ગુરુચિ રી મોવચિત	૯૫	પગભરમા તે જ જ્ઞાન નથી	૧૦૧
આ ભવની જેમ પગભર નિચિત ઇ	૯૬	વ રાકચોતો સ્વાવર	૧૦૧

૬ ગણધર મહિં—મ ૧-મોન અર્થા ૧૦૩-૧૦૭

મ ૧-મોમનો મગજ	૧૦૩-૧૦૫	મર્મમિદિ	૧૦૬
પ્રથમ ટવ પરી મર્મ એમ નથી ૧	૧૦૪	અનાદિ જ્ઞા માન બધ	૧૦૭
૭૨-મર્મ વાપદત્ય નથી	૧૦૫	અ-મનો ન સામ અનાદિ-માન	
મગરનિનારા	૧૦૫-૧૦૮	અને અનાદિ-અનન	૧૦૮
મનેના અનાદિ	૧૦૫	ભન્ય-અમનના ભો	૧૦૮
અને બધ	૧૦૬	અનાદિ છતાં ભ યત્નો અન	૧૦૮

ભારતે મોળ જાત મઆજ ખાતી		આત્મા નિવાનિત્ય છે	૧૬
નથી થતો	૧૦૯	લાગતમાગે મુક્ત રહે	૧૧૪
અર્થસવચત્રને પ્રમાણ માત્રો	૧૧૦	આત્મા અગ્રી જાત અધિક	૧૧૫
મોળે ન જાતે કેમ કેમ ?	૧૧૧	અનોખા મનિ નથી	૧૧૬
મોક્ષ કૃત જાત નિત્ય	૧૧૨	અનોખા પ્રમાણ	૧૧૭
મોક્ષ એકાનભાવ કૃત નથી	૧૧૩	ધર્મ-અધર્મનિરૂપણની મિદિ	૧૧૮
મોક્ષમા જન-મનિ-મોક્ષ આ જથ		સિદ્ધિમાનથી પતન નથી	૧૧૯
નથી	૧૧૪	આદિ સિદ્ધ કોઈ નથી	૧૨૦
મુક્ત ફરી મસા મા ન આવ	૧૧૫	સિદ્ધોતો અમારેજ	૧૨૧
આત્મા આપક નથી	૧૧૬	વે રાકયોતો અમન્વય	૧૨૨

૭ સાતમા ગણ-૨ મોર્ષપુત્ર-દેવચર્યા ૧૨૧-૧૨૭

દેવ વિશે મહેલ	૧૨૧	દેવ અહીં મ આવ	૧૨૪
સગયનુ નિવારણ	૧૨૨-૧૨૭	સ્વાધ્ય-અન્ય અનુમાનો	૧૨૫
દેવ પ્રસન્ન છે	૧૨૩	ચલિત-ચરની સિદ્ધિ	૧૨૬
અનુમાનથી મિદિ	૧૨૪	વેવધની સાર્થકતા	૧૨૭
આ નોખા દેવો કેમ નથી આવતા ?	૧૨૫	વે રાકયોતો અમન્વય	૧૨૮

૮ આઠમા ગણ-૨ અકષિત-નાગચર્યા ૧૨૮-૧૩૩

નારક વિશે મહેલ	૧૨૮	આત્મા હિન્દોની મિત્ર છે	૧૩૦
સરાયનિવારણ	૧૨૯-૧૩૩	અનીન્દ્રિયમાનનો વિષય નહીં જ છે	૧૩૧
અવગતે પ્રમદ છે	૧૨૯	હિન્દુમાન પ્રસન્ન સા માદ ?	૧૩૨
ગાઈને પથુ પ્રસન્ન તે પ્રમાણ મહેવા	૧૩૦	અનુમાનથી નાગચર્યા	૧૩૩
હિન્દુમાન પ્રસન્ન છે	૧૩૧	સર્વવચનથી મિદિ	૧૩૪
ઉપનિષદ કર્તા હિન્દો નથી આત્મા છે	૧૩૨	વે રાકયોતો અમન્વય	૧૩૫

૯ નવમા ગણ-૨ અચનપ્રાતા-પુણ્યપાપચર્યા ૧૩૪-૧૪૧

પુણ્ય-પાપ વિશે મહેલ	૧૩૪-૧૩૬	પુણ્ય-પાપ મહીર્ણ છે એવા વા	૧૩૫
પુણ્ય-પાપ	૧૩૫	પુણ્ય પાપ જન્મે અનન્ન છે	૧૩૬
પાપવાદ	૧૩૬	અમાન-પાપ	૧૩૭
સરાયનિવારણ	૧૩૬-૧૪૧	માત્ર પાપવાદનો નિર્ણય-પુણ્યસિદ્ધિ	૧૩૮
અમાવવા નો નિગમ	૧૩૭	સકીર્ણ પક્ષનો નિગમ	૧૩૯
અનુમાનથી પુણ્ય પાપકર્મની સિદ્ધિ	૧૩૮	ક્રમસક્રમનો નિયમ	૧૪૦
પુણ્ય અને પાપકર્મ આ હિન્દુની મિદિ	૧૩૯	પુણ્ય અને પાપનુ નિગમ	૧૪૧
કર્મના પુણ્ય-પાપકર્મોની મિદિ	૧૪૦	કર્મક્રમની પ્રક્રિયા	૧૪૨
કર્મ અમર્ત નથી	૧૪૧	પુણ્ય અને પાપ ક્રમની ગણના	૧૪૩
અ હ જાતે કર્મની સિદ્ધિ	૧૪૨	પુણ્ય-પાપના સ્વાનુભવ અમર્ત	૧૪૪
માત્ર પુણ્યવા નો નિગમ-પાપમિદિ	૧૪૩	વલ્લભ મોનો અમન્વય	૧૪૫

પ્રસ્તાવના

૧ ‘ગણધરવાદ’ એ શું છે ?

જૈન મુનિમાં આવરવકસ્ય એ એક મહત્વનો ગ્રન્થ છે. જૈન યુતની સર્વ પ્રથમ પ્રાકૃત મહાન્યાખ્યા અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કરવામાં આવી છે અને તે આવરવક સૂત્રની વ્યાખ્યારૂપ છે. આચાર્ય જ્ઞાનપ્રકાશે જે અનેક નિયુક્તિઓની રચના કરી છે તેમાં આવરવક સૂત્રની નિયુક્તિ એ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે તેમાં બીજી નિયુક્તિઓની જેમ પ્રાકૃત પદ્યમાં આવરવકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આવરવકસૂત્રનાં છ અધ્યયનો પૈકી સામાયિક એ પ્રથમ અધ્યયન છે તે સામાયિક અધ્યયન અને તેની ઉક્ત નિયુક્તિ પૂરતી અર્થાંશિત પણ અતિવિસ્તૃત વ્યાખ્યા પ્રાકૃતપદ્યમાં આચાર્ય જિનમદ્દે કરી તે વિશેષાવરવકભાષ્યના નામે પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષાવરવકભાષ્યની અનેક વ્યાખ્યાઓમાં આચાર્ય મલધારી હેમચંદ્રની વિસ્તૃત સંગૃહ વ્યાખ્યા સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘ગણધરવાદ’ એ આચાર્ય જિનમદ્દેના ભાષ્યની હિન્દ વિસ્તૃત વ્યાખ્યાના આધારે, તેના ‘ગણધરવાદ’ નામના પ્રકરણનું ભાષ્યરૂપ છે. ભાષાતરની શૈલી.

આ ગ્રન્થને માત્ર ભાષાતર નહિ પણ રૂપાંતર કહેવાનું હું વધારે પર્મદ કરું છું. પ્રકરણના નામ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીર સાથેનો બાહ્ય પડિતોને જે વાદ થયો તેનો આમાં સમાવેશ છે એ બાહ્યપડિતો વા. થયા પછી ભગવાનના પ્રભાવમાં આવ્યા, તેમના મુખ્ય શિષ્યો થયા અને ગણધર કહેવાના. તેથી તેમના વાદને ‘ગણધરવાદ’ કહેવાય છે એટલે આ ભાષાંતરની શૈલી સવાદાત્મક રાખવામાં આવી છે. સવાદને અનુકૂળ બનાવીને મલધારીની વ્યાખ્યાનાં વાક્યોનું માત્ર ભાષાતર નહિ પણ રૂપાંતર પણ કરવું પડે એટલે આ ભાષાંતર માત્ર સરફતનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ નથી, પણ એ વ્યાખ્યાને સવાદાત્મક રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન હોવાથી રૂપાંતર છે.

સરફત ભાષાની એ વિશેષતા છે કે તેમાં ગંભીર દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા તેની પરપરાને કારણે અતિ સક્ષિપ્ત શૈલીમાં થઈ શકે છે, છતાં વિષયની અરપટતા જરા પણ રહેતી નથી. ગુજરાતી ભાષાની અને સરફત ભાષાની શૈલીમાં પણ એ જ એટલે જે ભાષાંતરને સુવાચ્ય બનાવવું હોય તો તેની શૈલી ગુજરાતી રાખવી જોઈએ. માત્ર દૃશ્ય અનુવાદ કરવા જતાં ભાવ અરપટ રહેવાનો વધારે સંભવ છે એ ગુજરાતી હોય છતાં તેમાં ગુજરાતીપણું નજરે ન પણ આવે એવો સંભવ છે એટલે ભાષાંતરકારે માત્ર દૃશ્ય નહિ પણ શબ્દ અને ભાવને વળગીને સરફત ભાષાનું ગુજરાતીકરણ કરવું આવશ્યક દર્શવું છે. આ ભાષાંતરમાં મેં એમ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે તેમાં કેટલી સફળતા મળી છે તે વિવેચકે જોવાનું.

સામાય સરકૃત મજુનાર, પણ દર્જાને નહિ જાણનાર વાચક મુજરાની વાંચી પછી સરકૃત સામે રાખે તો સરતાથી તેનો મૂળ સરકૃત અર્થમાં પ્રવેશ થઈ જાય એ ખોલ હોવાથી મૂળસરકૃતની કાંઈ પણ આવશ્યક વસ્તુ છોડી નથી અને કમ પણ મૂળનો જ ગણ્યો છે વસ્તુનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યા બાપાની મરદતા તરફ ધ્યાન આપ્યું છે પણ માન તરફથી તેમાં નવી વસ્તુ ઉમેરવામાં નથી આવી તેમ કરવા જતાં એ સ્વતંત્ર અન્ય બાજુ જાત બાજાતર કે રૂપાંતર ન હોત ન્યાં નવી વસ્તુ કહેવાની હતી તે એ પાછા ટિપ્પણ કરવાનું ઉચિત માન્ય છે

આવશ્યક સૂચન અને તેનું પ્રથમ અર્થઘટન

સમગ્ર જૈન આગમ સાહિત્યમાં આ એક જ એવો અન્ય છે જેનો પ્રચાર જ્યાંય તેની રચના થઈ છે ત્યારથી ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે થતો રહ્યો છે આજે પણ એ સ્થા વિષયક જેટલું સાહિત્ય પ્રબલિત થાય છે તેટલું કાષ્ઠપણ સ્વ વિશે થતું નથી કારણ કે છે કે તે શ્રમણ અને શ્રાવકની પ્રતિદિન કર્તવ્ય આવશ્યક ક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે અ તેથી પ્રત્યેક શ્રમણ અને શ્રાવકને તેની પ્રતિદિન આવશ્યકતા પડે છે એ અન્યથા વિષ ધાર્મિક પ્રકરોના જીવનમાં રજામને તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે આમ હોવા એ અન્યની દીક્ષાપરીખાઓ ઉપરાંત તેના એક વિષયને લઈને અનેક સ્વતંત્ર અન્યો રચના કરવામાં આવી છે અને એ અન્યો પણ ગીતાપરમેશ્વરોથી અનુકૂળ કરવામાં આવે છે બાપાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ અન્યની પ્રાચીન પ્રાકૃત અને મરકુન ગીતાઓથી માં આધુનિક મુજરાતી હિન્દી બાપામાં શતાબ્દીયાર સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે જૈન આગમો વર્ગીકરણમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે અગ્રગણ્ય એક વર્ગમાં આવશ્યકસૂત્ર અને બીજા વર્ગમાં આવશ્યકેતર સંગ્રહે મૂજરાતી પદ્ધતિથી પણ આવશ્યકસૂત્રની મદદતા સંચિત થાય છે

આવશ્યકસૂત્રનું પ્રથમ અર્થઘટન સામાયિક વિશે છે આચાર્ય બદ્રનાથના આ પ્રમાણે એ સામાયિક જ સમગ્ર જીવનમાંની આદિમાં જ સુતરાનનો માર્ગ સાગ્ર હોય તો નાગરિક છે અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે આ પ્રમાણે આવશ્યકનું પ્રથમ અર્થઘટન જો સામાયિક વિશે થયું છે તેને સીધો સબધ મેલ સાથે છે આગમમાં ન્યાં ભગવ મહાવીરના અમણોના સુતરાનના અર્થઘટનની વાત આવે છે ત્યાં સર્વે તેમના અર્થઘટન સામાયિકને પ્રથમ રથાન આપવામાં આવ્યું છે અને ત્યારપછી જ બીજા અર્થઘટને રથાન છે આ પ્રમાણે જાનની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ આચાર્યની દૃષ્ટિએ સામાયિકને જ સર્વ પ્રથમ રથાન છે

આચાર્ય બદ્રનાથના અંતતુસાર તો ભગવાનને કેવલજ્ઞાન થવા પછી તેમણે પ્રથમ અર્થઘટન ઉપરેસ સામાયિકનો આપ્યો હતો અર્થાત્ તેમના પ્રથમ ઉપદેશમાં સામાયિક અર્થ સમાવિષ્ટ હતો જેટલું જ નહિ, પણ ગણધરોએ પણ વાંચના પછી પ્રથમ ઉપદેશ સામાયિકનો જ લીધો હતો એ પણ આચાર્ય કહ્યું છે આ સામાયિકને ઉપદેશ લેવા

ગણધરને શેા લાભ થયો એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યે જતાવ્યું છે કે તેમને તેથી શુભા શુભ પદાર્થોનું જ્ઞાન થયું એ જ્ઞાનને કારણે તેમણે સવચ્ચ અને તપમાં પ્રવૃત્તિ કરી, તેથી નવા પાપકર્મથી નિવૃત્ત થયા, ખારેક કર્મોના નાશ કરવા અમર્થ થયા, અને અશરીર બન્યા, અશરીર બનીને અગ્નિજ્વાલ મોક્ષસુખને પામ્યા ૨

અમણીદીક્ષામાં પ્રથમ જે ચારિત્ર લેવામાં આવે છે તે પણ સામાયિક ચારિત્ર છે ખરી રીતે એ જ ચારિત્ર જ્યારે પશુપૂજા અને છે ત્યારે તે યથાખ્યાત-સપૂજા ચારિત્ર કહેવાય ૩ અને તે જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ અને છે આ રીતે જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્નેમાં સામાયિકની જ મુખ્યતા છે એટલે આચાર્ય જિનભદ્રે માત્ર એ નિર્ધારિતસંહિત સામાયિકા ખ્યાનની વિગતરૂપે નાખ્યા કરવાનું ઉચિત માન્યું અને વિશેષાવશકભાષ્ય નામે એક મહાન ગ્રંથની રચના કરી

વિશેષાનવશકભાષ્યમા ગણધરવાદનો પ્રસંગ

આવશ્યક નિર્ધારિતમાં સામાયિક અધ્યયનની બાખ્યા પ્રસંગે ઉપોદ્ધાતરૂપે આચાર્યે જતાવ્યું છે કેટલાક પ્રશ્નોનું ૪ સમાધાન કર્યું છે તેમાં સામાયિકના નિગમનો અર્થાત્ સામાયિકના આવિર્ભાવનો પ્રશ્ન ઉડા થો છે અને તે કેવી પરિસ્થિતિમાં કેનાથી ક્યારે અને ક્યાં આવિર્જત થયું છે કહ્યા વિના પ્રશ્નોનું સમાધાન કર્યું ૫ તે પ્રસંગે તેમણે જગવાન મહાવીરનો જન્મ પૂર્વજવમાં અટવામાં જન્મ પડેના સાધુઓને માર્ગ જતાવવાથી ક્રમે કેવી રીતે મિથ્યાત્વમાંથી ૬ બહાર નીકળીને સત્યરૂપને પામ્યો ૭ તે બતાવ્યું છે અને ઉત્તરોત્તર કથાયોનો ક્ષય કરીને જગવાન મહાવીર જે પ્રકારે સર્વજ્ઞ થયા તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે અને છેવટે જતાવ્યું છે કે જ્યારે ઇશ્વરિયક જ્ઞાન નષ્ટ થઈને અનત એવું કેવળગત ઉત્પન્ન થયું ત્યારે વિહાર કરીને રાત્રે તેઓ મહમેન વનમાં પહોંચ્યા ૮ એટલે મધ્યમાપાવામાં એ મહમેન વનમાં દેવોએ ધર્મચક્રવર્તી જગવાન મહાવીરના ત્રિતીય સમવસરજીની—મહાસજાની રચના કરી ૯ એ જ નગરીમાં આઠણુ મોખિનારો ૧૦ થઈ માર્ગે હતા તેથી દૂર દૂરના મહા પડિતો તેમાં જાગ તેવા આપ્યા હતા એ યગમકપતી ઉત્તરે દેવો જગવાનના સમવસરજીમાં ઉત્સવ મનાવી ગયા હતા ૧૧ એટલે યગમાં ઉપરિચિત લોકોને એમ લાગ્યું કે અમારા મતાનુજાનથી સત્વૃષ્ઠ થઈને દેવો સ્વયં યગવાદિકામાં આવી રહ્યા છે ૧૨ પણ જ્યારે તેમણે જોયું કે તે ગેર યગવાદિકા તરફ આવવાને બદલે ખીજે જ ક્યાંય ઉત્તર તરફ જઈ રહ્યા છે ત્યારે તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ લોકોએ પણ ખબર આપ્યા કે સર્વજ્ઞ જગવાન મહાવીરનો મહિમા સ્વયં દેવો આવીને વધારી રહ્યા છે ત્યારે અભિમાની પડિત ઇન્દ્રમૂર્તિને થયું કે મારા સિવાય વળી બીજે કોણુ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે ૧૩ એટલે તે સ્વયં જગવાનના સમવસરજીમાં તાજર થઈ ગયો ૧૪ તેને આવેલો જાણીને જગવાન મહાવીરે તેને નામ અને જોતથી જોલાવ્યો ૧૫ અને તેના મનમાં જન્મના અસ્તિત્વ વિશેનો જે સંદેહ હતો તે તેને કહી બતાવ્યો અને

૧ આવ૦ નિં ૭૪૫-૭૪૮ ૨ આવ૦ નિં ૧૪૦-૧૪૧ ૧૪૫ ૩ વિશેષાં ભાષ્યમા

વિનિવૃત્તાદિતમાર્ગે ૧૬ હત્યાદિ ગાયને ભાષ્યની ગણી છે આવશ્યક દારિત્ર્યદ્રોષમા પણ ૧૭ ગાયની

બાખ્યા નથી, પણ વિશેષાંના સપા કે તે ગાયને નિર્ધારિતની ગણી છે જુઓ પાઠ્ય કાષ્ઠ મૂળ

૪ આવ૦ નિં ૧૪૬—(પય કિર 'લેક્ષિતા') ૫ આવ૦ નિં ૫૩૮ ૬ આવ૦ નિં ૫૪૦

૭ આવ૦ નિં ૫૪૧-૪૨, ૫૪૨ ૮ આવ૦ નિં ૫૬૧ ૯ આવ૦ નિં ૫૬૨ ૧૦ આવ૦ ૫૬૮

તેને કહ્યું કે વસ્તુતઃ તું ને પડેનો અર્થ જણાવતો નથી તેથી જ તને આવી થકા થઈ છે
હું તને તે પડેનો ખરો અર્થ જતાવીશ ? અને છેવટે આપે ઇ દ્રવ્યતિના સંઘવનું નિવારણ
થયું ત્યારે તેણે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી ૨ એ જ
પ્રવ્રજ્ઞાતિ ભગવાનના મુખ્ય ગણધર જન્યા તેને દીક્ષિત થયેના અણીને અગ્નિજ્ઞાતિ આદિ
શ્રીજ્ઞ દસ વ્યાધિયુ પડિતો પણ કમચ ભગવાન પામે આપ્યા તેમને પણ તે જ પ્રમાણે
તમના નામ જોતથી ભગવાને આવકાર્યા અને તેમનાં મનમાં રહેતી જુદી જુદી શકાઓ
પણ કદી મતાવી અને સમાધાન થયે તેઓ પણ ભગવાન પામે પોતપોતાના શિષ્યો સાથે
દીક્ષિત થયા અને ગણધરપદને પ્રાપ્ત્યા ૩

પ્રથમ ઇ દ્રવ્યતિના મનમાં રહેના સંઘવકથનથી માંડીને અતિમ અગિયારમા પ્રમાસની
દીક્ષાવિધિ સુધીના પ્રસંગની આવસ્થાનિયુક્તિની ૪૨ ગાથાઓ (૬૦૦-૬૪૧) ના
આખ્યાનપ્રમણે આચાર્ય જિનશ્રી ગણધરવાદની રચના કરી છે અને એ માત્ર
૪૨ ગાથાઓના આખ્યાનમાં તેમણે અગિયારે ગણધરના વાદ વિરોધી ૪૨ ગાથાઓ રચી
છે તેની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે—૧-૫૬ ૨-૩૫ ૩-૩૮ ૪-૭૬ ૫-૨૮, ૬-૫૮,
૭-૧૭ ૮-૧૬, ૯-૪૦, ૧૦-૧૬ ૧૧-૪૯

ઉક્ત આ ૧૦ નિઃ ની ૪૨ ગાથાઓમાં પણ અગિયારે ગણધરના નામ શિષ્યસંખ્યા,
સંઘવનો વિવેક તેઓનું વેદપદોના અર્થનું અજ્ઞાન અને 'હું વેદપદોનો સાચો અર્થ જતાવું
છું એવું ભગવાનનું કથન—આટલો જ હરીકેનો છે ગણધરનાં મનમાં વેદનાં કર્તા
વાગ્દેવને લઈને તે વિષયમાં કેવી રીતે સંઘન થયો ? તે સંઘવ થરામાં તેમની શી દલીલો
હતી ? ભગવાને તેમને જો જરાય આપ્યો ? વેદપદોનો ભગવાને શો અર્થ કયો ?—ઇત્યાદિ
કરી જ હરીકેત આવસ્થાનિયુક્તિમાં છે જ નહિ એ જાણી હરીકેતોની પૂર્તિ કરીને
પૂર્વોક્ત પક્ષની રચના કરવાપૂર્વક આચાર્ય જિનશ્રી પોતાના જાણમાં વિસ્તૃત ગણધર
વાદની રચના કરી છે સારોશ એ છે કે આવસ્થાનિયુક્તિમાં વસ્તુતઃ વાદ વિરોધી કરી
જ હરીકેત વિરોધરૂપે આપવામાં આવી નથી માત્ર વાદનું સ્વરૂપ છે એ સૂચનને આધારે
એક દીક્ષાકારને શોએ એ રીતે આચાર્ય જિનશ્રી 'ગણધરવાદની રચના કરી છે

આ પ્રકારે પ્રસ્તુત અનુવાદ મ થ સાથે આવસ્થાનિક સૂત્ર, તેની બદલાવુક્ત ઉપોદ્ધાત-
નિયુક્તિ જિનશ્રીકૃત તેનું વિરોધાવસ્થાકાલ્ય અને આચાર્ય દેવમયદ્ર મનધારી-કૃત
નૃદંદરજિ એટલા મ થોનો સંબંધ છે તેથી આ પ્રસ્તાવનામાં તે મ થ યના કર્તા અચાર્યોને
પરિચય આપવાનું ઉચિત ધાયું છે અને અતે ગણધરોનો સામાન્ય પરિચય આપીને
પ્રસ્તુત મ-યના પ્રવેશકરૂપે આત્મવા કમવાદ અને તેના વિરોધી વાદો અનાતમવાદ અને
અકમવાદ વિશે ઐતિહાસિક અને ધૃતનાત્મક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું છે, જેથી ગણધરવાદને
લગની ઇત્યાદિક જૂઠિમઝ થી છે તે વાચકના ખ્યાનમાં આવે.

૨ આવસ્થાનિકસૂત્રના કર્તા કોણ ?

જેન આગમ સાતના એ એક ગ્રંથમાં આવે છે અર્થાત્તમ અને મત્રાગમ અર્થાત્ત
મત્રાગમ અનુલોચનારમાં કહ્યું છે કે તીર્થ કરો આગમનો ઉપદેશ કરે છે તેથી તે સ્વઃ

અર્થાગમના કર્તા છે તે અર્થાગમ મણુધરને તીર્થ કરેા પામેથી સાક્ષાત્ મળતો હોવાથી મણુધરની અપેક્ષાએ તે અનન્તરાગમ કે પશુ તે અર્થાગમને આધારે મણુધરે સૂત્રોની રચના કે તા હોવાથી સૂત્રાગમ અથવા શબ્દાવમના મણુધરે જ કર્તા કહેવાય છે મણુધરના સાક્ષાત્ શિષ્યોની અપેક્ષાએ અર્થાગમ પર પરાગમ કહેવાય છે અને સૂત્રાગમ તેમને મણુધરે પાસેથી સાક્ષાત્ મળતો હોવાથી તેમની અપેક્ષાએ તે અનન્તરાગમ કહેવાય છે મણુધરના પ્રશિષ્યોની અપેક્ષાએ મન્ને પ્રકાગના આગમો પર પરાગમ કહેવાય છે ૧

આ ઉપરથી આપણે એટલું તો તારવી શકીએ છીએ કે આગમના અર્થનો ઉપદેશ તીર્થ કરેાએ આપ્યો હતો, પણ તેને મન્યમદ્દ કરવાનું માન મણુધરને ફાળે ભય છે એટલે ન્યાં ન્યાં આગમને તીર્થ ક્રમપ્રજીત કહેવામા આવે છે ત્યાં તેનો અર્થ એવો જ લેવો જોઈએ કે એ આગમમા જે વાન કહેવામાં આવી છે તેનું મૂળ તીર્થ કરના ઉપદેશમાં છે તેનો શબ્દાર્થ એવો નથી કે એ મન્યા પણ તીર્થ કરેાએ મનાવ્યા છે આ વસ્તુનું સમર્થન આચાર્ય બ્રહ્માદિએ આનંદમનિર્મુખિતમાં કયું છે કે—

ભય માસદ્ ભરહા મુત્ત ગચ્છતિ નળહરા નિઠળઃ

લાસનસ્ત્ર દિવ્ય ાદ તમો મુગ પવત્તદ્ ॥ ૧૨ ॥

આનંદમકેના કર્તા વિશે એ માન્યતાએ

હવે એ પ્રશ્ન વિચારીએ કે મણુધરેએ કયા કયા મનોની રચના કરી ? અને તેમાં આવશ્યકમૂલનો સમાવેશ થાય છે કે નહિ ?

આ બાબતમાં આગમ મનોમા ઐશ્વર્ય જોવાતું નથી

(૧) અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં અઘોષિક આગમ વિશે નિરૂપણ કરવામાં આયું છે તેમાં આચાર્યથી માંડીને હજિવાદ સુધીના બાર અયોના પ્રશ્નોના તીર્થ કરને કહ્યા છે ૨ આનો અર્થ આપણે એમ કરી શકીએ કે તેમના એ ઉપદેશને આધારે મણુધરેએ શાદશાગીની રચના કરી આ જ વસ્તુ નદીમાં પણ સમ્પ્રક્રુતતા વર્ણન પ્રશ્ન એ અનુયોગદ્વારના જ શબ્દોમાં કહેવામાં આવી છે ૩ વદ્વદ્વાગમની ધવના દીક્ષા અને કયાપપાહુડની જરૂર ધવના દીક્ષામાં પણ ઇન્દ્રભૂતિ મણુધરને શાદર્શન અને ચૌદ પૂર્વના ૪ સુવર્ત્તા કહેવામાં આવ્યા છે ૬

આ માન્યતાનું સમર્થન અન્યથ પણ મળે છે આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં આગમમાં અમ અને અમગાથ એવો ભેદ સા માટે કરવામાં આવે છે તે સમન્વત્તા કહ્યું છે કે મણુધરકૃત તે અમ અને રથવિઠકૃત તે અમગાથ ૭ જદ્વદ્વાગમ ૮ અને વિશેષાવશ્યકમાધ્યમાં ૮ અમ અને અમગાથનો ભેદ ત્રણ પ્રકારે બતાવવામાં આવ્યો છે

૧ અનુયોગ દ્વાર ગ્રં ૧૪૭ પૃ ૨૧૮, વિશેષાં ૬૪-૬૪૨ ૨ આ વસ્તુનું સમર્થન ભગવતી આરાધના ગાં ૩૪ વિશ્વેશ્વરા પુ ૧૨૫ વદ્વદ્વાગમની ધવના દીક્ષા (પૃ ૧૦) અને કયાપપાહુડની જરૂર ધવના દીક્ષા (પૃ ૮૪) માં પણ છે, તથા મહાપુરાણ (આદિપુરાણ) ૧ ૨૦૨ તિતોષપરણ્ણિ ૧ ૩૩, ૧ ૮૦૬ તત્ત્વાર્થભાષ્ય-સિદ્ધિસેન ક્રતિ ૧-૨૦માં પણ છે કે અનુયોગદ્વાર ગ્રં ૧૪૭ પૃ ૨૧૮ ૪ ની ગ્રં ૪૦ ૫ ચૌદ પૂર્વનો સમાવેશ બારમા અમમા હોવાથી ધવના અને જયવવલાનો મત પૂર્વોક્ત મતથી ભિન્ન નથી ૬ વદ્વદ્વાગમ-ધવના દીક્ષા ભાગ ૧ પૃ ૧૫ અને કયાપ પાહુડ-જયવવલા દીક્ષા ભા ૧, ૨, ૮૬ છ તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય ૧ ૨૦ ૮ જદ્વદ્વાગમમા ગાં ૧૪૪ ૬ વિશેષાં ભાં ગાં ૫૫૦ અઘી એ નોધવા જેતું છે કે જદ્વદ્વાગમમા અને વિશેષાં ભાંની ગાથામાં કરો જ ફરક નથી

તેમણે 'ગેક ડમર આચાર્ય' ઉમાસ્વાતિએ નિર્મિત ઉક્તમનને અનુસરે છે અને હાથે એ પત્ર મૂચિત થાય છે કે તેમના સમયમાં આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનિર્મિત માન્યતામાં 'વિચિત્ર' આવતું સૌ થઈ ગયું હતું એટલે અગત્યાગનો ભેદ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિની જેમ એક જ પ્રકારે નહિ પણ ત્રણ પ્રકારે જતાવવામાં આવ્યો કે

૧. નદીચૂરની ચૂર્ણિમાં^૧ તથા આચાર્ય દરિદ્ર ની નદીગીકામાં^૨ મંત્રમાત્રની રચના વિશે એ મત ફિનિત થાય છે તેમાં પણ એક મત તો આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ સ્વીકારેલ મત જ છે કે જે મધુધરકૃત હોય તે જાજ અને મધવિરકૃત હોય તે અગત્યાગ આ ઉપરથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ જેમ વખત પસાર થતો ગયો તેમ તેમ અગત્યાગ એ મધુધરકૃત કે એમ માનવા તરફ રતનજી હોવા છતાં જૂની મા વતનો પણ ઉલ્લેખ આચાર્યો કરવાનું ચૂકતા નથી

એ ગમે તેમ હોય, પણ પ્રાચીન મા વતના જેવી સિદ્ધ થાય છે કે આવશ્યક એ અગત્યાગ હોવાથી આવશ્યકના કનાં મધુધર નહિ પણ મેષ્ટક મધવિર દ્વારા

પણ આ મા વતના વિરુદ્ધ મીષ્ટ માન્યતા કપારે સાં થઈ એ કહેવું કહેવું છે છતાં પત્ર એટલું તો નિશ્ચિત છે કે આવશ્યકસ્થાન એ પત્ર મધુધરકૃત છે એવી માન્યતા સર્વ પ્રથમ આવશ્યકનિર્ણયમાં સ્પષ્ટ રૂપે પ્રતિપાદિત થોડા નજરે પડે છે

આવશ્યકસ્થાનના સામાયિકમ્પનની ઉપોદ્ધાતનિર્ણયમાં ઉદ્દેશનિક અનેક દારોમાં જે પ્રકો ઉદા વા છે અને તેનો કમલ જે ઉત્તર નિર્ણયિકારે આપ્યો છે તેનો સંગ્રહ રનાખ્યા કરનારને એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થયા વિના નહિ રહે કે નિર્ણયિકાર વાગવા એ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માગે છે કે સામાયિકાદિ અધ્યયનોની રચના અગત્યાગના ઉપોદ્ધાને આધારે મધુધરજીએ કરી છે આ જ વસ્તુનું વિશેષ સ્વક્રમાધ્યકાર જિનગદે પણ પોતાના ઉક્ત નિર્ણયિકાના અધ્યયનમાં સમર્થન કર્યું છે^૪ અને તે જ વસ્તુને તે અનેના ગીકાકારે આચાર્ય દરિદ્ર મતધર્મિગ મતધારી હેમચંદ્ર આદિ તે તે પ્રમંથે અનુસરે એમાં કશી જ નવાઈ નથી આચાર્ય જા માલુએ એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આમાં જે નું કદ્દુ છુ તે પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેનું છે^૫ એ પરપરાની જાણ મળીએ તો એ આપણને આવશ્યકના પ્રાચીનતમ આધ્યાત્મ અનુયોગદ્વારમાં મળે છે ત્યાં પણ આવશ્યકના અધ્યયનો વિશે આવશ્યક નિર્ણયિકામાં આવતી 'ઉદ્દેશનિક પ્રકરણ' માધ્યાઓ એ જ રૂપમાં છે^૬ એ માધ્યાઓના વિશેષ વિવરણ માટે અનુયોગ સચ્ચિમાં કશું જ કહ્યું નથી, પણ આચાર્ય દરિદ્ર પોતાના આવશ્યકવિવરણમાં વિવેચન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને તે વિવરણ આવશ્યક નિર્ણયિકાને જ અનુસરે છે એ કહેવાની જાગે જ જરૂર છે આચાર્ય મલધારી હેમચંદ્ર પણ આવશ્યકનિર્ણયિકાના ઉપયોગ કરીને જ એ માધ્યાઓની વ્યાખ્યા કરે છે^૮ એટલે એમ માની સમાપ્ત કે અનુયોગની ઉક્ત માધ્યાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે આવશ્યકસ્થાન મધુધરકૃત છે

૧ નદી ચૂર્ણિ પૃ. ૪૩ ૨ પૃ. ૬૦ ૩ આવ. નિ. જા. ૧૪૦-૧૪૧ ૪ આવ. નિ.ની વિરોધરે તેની બાબતદિ દી. જો. સાથે નીચેની જાણો ૬૪ થ છે—જા. ૮૦ ૬, ૨૭૦ ૭૩૪, ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭, વિરોધ ૬૪૮-૨ ૬૭૩-૪ ૧૪૮૪-૮૧ ૧૫૩૩ ૧૫૪૫-૪૮ ૨૦૮૨, ૨૦૮૩ ૨ ૮૬ ૧ આવ. નિ. ૮૭ ૬ અનુયોગ. ૧૫૫ ૭ અનુયોગ. ૧૪૭૩-દરિદ્ર ૬૫ પૃ. ૧૨૮ ૮ ૬૦ ૨૫૮-૨૫૯

આ પર પગ નીકાકારોને મા ય છે અને તે આવશ્યકનિર્ણયિત જોટની જૂની છે જ રવય બાબાદુ કહે છે કે 'હું પર પગ પ્રમાણે સામાયિક વિગે વિવરણ કરુ છું' એટલે એમ માની શકાય કે આચાર્ય બાબાદુની પણ પહેલાં કચાગેક એ માન્યતા શરૂ થઈ ગઈ હતી કે માત્ર અમ જ નહિ, પણ અમનાજી અધોર્માથી સામાયિકાદિ આવશ્યકતા અધ્યયનો પણ મણુધરકૃત કે પગ આ માન્યતા અહીં જ ન અટકતા, નધા જ અમનાજી આગમ મથો ગણુધરકૃત છે, એમ ધીરે ધીરે મનાવા લાગ્યું તેના પુરાવો દિગ્ગજ અધોર્માથી પણ આપણને મળે છે અને તે એ કે દિગ્ગજ આચાર્ય જિનમેન (વિ. ૮૪૦) પોતાના હરિવંશ પુરાણમાં એ જ મતને અનુસરે છે તેઓ જણાવે છે કે ભગવાન મહાસિદ્ધિ પ્રથમ બાર અગ્નો અર્થેત ઉપદેશ આપ્યો ¹ એ પછી ત્રીજા ગણુધરે ઉપાનિ સદિત દ્વાદશાંગીની રચના કરી.²

જો કે નદી-મગમાં એક ટેકાણે દ્વાદશાંગીને જ જિનપ્રણીત કહી છે છતાં તેની સાથે ચૂર્ણિકાર અમનાજીને પણ ઉમેરવાની સૂચના આપે છે ³ તે બતાવે છે કે ચૂર્ણિકાર સામે અમનાજીને પણ મણુધરકૃત માનવાની પરપરા પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી તેથી જ તેઓ અન્યત્ર મૂળમાં જ્યાં અમ-અમનાજી બન્નેની જગતરી છે ત્યાં બન્ને માટે તેઓ જણાવે છે કે તે બન્ને હરિદત્તના ઉપદેશાનુસારી ⁴ આચાર્ય હરિભદ્રને પણ નદી-ટીકામાં ચૂર્ણિકાનું અનુસંગ્ય કરવું પડ્યું જો કે ચૂર્ણિકાર અને હરિભદ્ર બન્ને 'અથવા' કહીને તે મતની વિરુદ્ધ જ માન્યતા પ્રચલિત હતી તેની નોંધ લેવાનું ચૂકતા નથી કે મણુધરકૃત દ્વાદશાંગી ⁵ અને રથવિરકૃત અમનાજી છે ⁶

અમનાજી આગમ મણુધરકૃત ⁷ એ માન્યતા એટલેથી જ અટકી નથી, પણ જૈન પુરાણકારોએ પોતાના પુરાણોનું પ્રમાણ સિદ્ધ કરવા ખાતર ઉપોદ્ધાતમાં સ્પષ્ટ કરવાનું ઇચ્છિત થાયું છે કે એ પુરાણ પણ મૂળે તો મણુધરકૃત છે અને અમને તે વસ્તુ પરપરાથી પ્રાપ્ત થઈ તેના આધારે પુરાણોની રચના કરવામાં આવી છે ⁸ આ રીતે માત્ર બાર અમ મણુધરકૃત મનાતાં તેને સ્થાને અમનાજી ઉપરાંત પુરાણો પણ મણુધરકૃત મનાવા લાગ્યા

આટલી ચર્ચાનો પ્રસ્તુતોપયોગી સાર એ છે કે પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે આવશ્યક એ અમનાજી હોવાથી મણુધરકૃત મનાવું નહિ, પણ પછીથી તેને પણ આચાર્યો મણુધરકૃત માનવા લાગ્યા વળી એમ પણ કહેવું જોઈએ કે અમનાજી અધોર્માથી પ્રથમ આવશ્યકને જ મણુધરકૃત માનવાની પરપરા શરૂ થઈ અને ત્યારપછી જ મીન અમનાજીનો પણ મણુધરકૃતમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ⁹

¹ હરિવંશપુરાણ ૨ ૬૨-૧૦૫ ² હરિવંશપુરાણ ૨, ૧૧૧ ૩ પૃષ્ઠ ૩૮ ૪ ૫૦ ૪ ૫ ૫૦ ૮૨ ૮૬-૯૦ ૬ પદ્યચરિત્ર ૧ ૪૧, ૪૨ મહાપુરાણ [આદિપુરાણ] ૧ ૧૬, ૧ ૧૬૮-૨૦૧ ૭ અમનાજીની ને જુની જુની વ્યાખ્યાનો ઉપર નોંધવામાં આવી છે તેના કારણોનો વિચાર કરતાં એક કારણ તરીકે એમ લાગે છે કે શ્વેતાનર અને દિગ્ગજ પરપરા તેમજ તેમના સાહિત્ય વિશે જેમ જેમ મતભેદ લીધામ થતાં ચાલેલ તેમ તેમ અમનાજીને મણુધરકૃત માનવા-મનાવવા ની વૃત્તિ સમજ થઈ ગઈ અને પુરાણો જેવા ગ્રંથોનો પણ મણુધરકૃત કૃતિઓમાં સમાવેશ થતાં ગયા

હવે પ્રથમ એ થાય છે કે આમ શા માટે કરવું પડ્યું ? જ્ઞાનો સીધો ઉત્તર તો જ દોષ છે કે મણુધરા વિશેષ જલિવાળા મનાતા હતા અને તેમણે જગવાનનો ઉપસાધાર મહત્ત્વ કૌંસે હતો એટલે તેમની રચનનું પ્રમાણ જીવન કરતાં વધી ગયું. સ્વાભવિક છે એટલે આજના આચાર્યોએ આગમમાં બધી સહે એવું બધું સાદિત્ય મણુધરા નામે અગવતું ઉચિત માન્યુ જેથી તેના પ્રમાણમાં સહેલું સ્થાન ન રહે અને એ કમે કરી આવસ્થાથી મારીને પુરાણ સુધીનું અગમત્વ સાદિત્ય મણુધરકૃત મનાવા શક્યું.

અગમમાંથી તો અનેક પ્રયોગ હતા આવસ્થાને સર્વપ્રથમ મણુધરકૃત માનવા પડવાનું પ્રયત્ન થયું તેનું મગજ એ જણાય છે કે રચ અગમ-ચોમાં જ અનેક પ્રયોગો કરવાનું મદારીના સામાજિકજીવોના મુલમાનના અનુસાર નિર્ણય છે ત્યાં મણુધરા તેઓએ 'આમાવિકારિ અગિયાર અગેનું અધ્યયન કર્યું' એવો ઉત્તર મળે છે સામાજિક આવસ્થાનું પ્રથમ પ્રકરણ છે અને અધ્યયનક્રમમાં તેનું સ્થાન જો અગમમાં મણુધરા પહેલાં હોય તો આવસ્થાને મણુધરકૃત કાવચમાં ખાસ વાંધો ઉપરિચિત ન હોય એટલે અગમમાંથી આવસ્થાક્રમ મણુધરની કૃતિ તરીકે પ્રથમ પસંદગી પામે સ્વાભાવિક છે.

વળી આવસ્થાની સૌથી નૂની વ્યાખ્યા અનુયોગદારક્રમમાં ઉપક્રમકારના પ્રયોગો બંદી થયાને પ્રયોગ સ્વાગમ વગેરે બેમાં આ છે આવસ્થાક્રમના સામાજિક અધ્યયન થયાને પ્રયોગ એ બેમાં કરના હોવાથી નિર્ણયકાર, વ્યાખ્યાકાર અને બીજા ટીકાકારો બેમાં સામાજિકઅધ્યયન સામે રાખીને ધડાવે તે સ્વાભાવિક છે એટલે જ તેઓ સામાજિકના અર્થકતા લીધે કરને અને સ્વતંત્રતા મણુધરને માને છે પણ એવું જ રાખવું એટલે કે અનુયોગક્રમમાં આગમના સ્વાગમમાં બેમાં કરીને પણ પ્રસ્તુત સામાજિક સ્વતંત્રતા તેઓ ઉપસદાર તેમાં કયો નથી અન્ય અનુયોગકારની એ પદ્ધતિ છે કે અગમગુત જવા બેમાં સ્વતંત્રતા છેવટે ઉપસદારમાં અગમગુત નિગદ્ય કરીને પ્રસ્તુત છે તેની સ્થાના કરવામાં આવી છે.

૩ આનન્દક નિર્ણયકારના કલ્પ

આચાર્ય બ્રહ્મા નામના અનેક આચાર્યો થઈ જવા હોવાથી એકની જગ્યા બીજાના નામે ચડી જવાનો તથા એકના અન્યો બીજાને નામે ચડી જવાનો પ્રયોગ સર્વ રહે છે ■ ત નિર્ણયકારોમાં પ્રથમ અનુયોગક્રમમાં બ્રહ્મા પછીના આચાર્યોના નામોનો ઉપયોગ હોવા છતાં હજી હમણાં સુધી એ માન્યતા પ્રચલિત છે બધી નિર્ણયકારો અનુયોગ-પૂર્વકરિત છે અને હજી પણ પછાત શ્રદ્ધાથી હવે માન્યતાને વગી રહ્યા છે વગી અનુયોગ પૂર્વકરિત બ્રહ્મા સ્વેનામ અગમ નેપાથમાં યોગસાધના અર્થે ચેના એવી કથા છે, ત્યારે જ બ્રહ્માદ્દ દક્ષિણમાં એવી કથા દિગ્ગજ સાદિત્ય પ્રચલિત છે વરુણ આ મે જુ. જુ. બ્રહ્માદ્દના પ્રદાનમાં એકે નામ રજી મળે હોય તેમ જણાય છે આમાં કઈ દરજ્જા કયા કયા હવે સાથે સમજાવે છે તે દરજ્જા એકે નામ રજી મળે હોય તેમ જણાય છે આમાં કઈ દરજ્જા કયા કયા

ઉપનબ્ધ છે તે પ્રથમ અર્થપૂર્વક બ્રહ્માદુની નદિ પણ વિનં છી શતાબ્દીમાં વિદ્ય-
માન ખીજા બ્રહ્માદુની રચના છે એ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ અસદ્વિધ રૂપે સિદ્ધ
કરી દીધું છે

આચાર્ય બ્રહ્માદુ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરના સસારી અવસ્થાના સહોદર
હતા જેન પગપરામાં તે મર્ત્યવં નૈમિત્તિક તરીકે પ્રસિદ્ધ ॥ વરાહમિહિરે પચ્ચસિકાન્તિકાને
અતે સક સવત ૪૨૭ અર્થાત્ વિક્રમ સ ૫૬૨ જણાવ્યો છે એટલે આપણે આચાર્ય
બ્રહ્માદુ છટી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા એમ કહી શકીએ છીએ ૧

આચાર્ય બ્રહ્માદુના નામે ચડેના ગ્રન્થો પૈકી છેલ્લેનો તો પ્રથમ બ્રહ્માદુ જેઓ
અતુલ્ય-પૂર્વવિદ હતા તેમના બનાવેના હોવાથી પ્રસ્તુત બ્રહ્માદુ (દ્વિતીય)ની કૃતિ તરીકે
નીચેના ગ્રન્થોની નિર્ધારિતો માનવી જોઈએ—

૧ આવસ્થક, ૨ દશરેકાનિક ૩ ઉત્તરાધ્યયન, ૪ આચારંગ, ૫ સુતકૃતિ, ૬
દશાશુતરકથ, ૭ ક પ—બૃહત્પદ્ય ૮ વ્યવહાર, ૯ સૂર્યપ્રસાપ્તિ, અને ૧૦ નવિમાવિત. આ
દશ શાસ્ત્રોની નિર્ધારિત ક્રમવાની પ્રતિષ્ઠા સ્વયં બ્રહ્માદુએ આવસ્થકનિર્ધારિતમાં કરી ૩ ૨
આમાંથી અંતિમ ૭ સિવાયની બાકીની બધી નિર્ધારિતો ઉપનબ્ધ છે

ઉવસંગઠર એ પ્રાકૃત ગોત્ર પણ આ બ્રહ્માદુની રચના મનાવ છે અને તેમાં
શકા કરવાને કશું કારણ નથી

બ્રહ્માદુસદિતા નામનો ગ્રન્થ તેમનો ગણાય છે, પણ જે ઉપનબ્ધ છે તે તેમની
રચના હોવા વિશે સંદેહ છે

આધનિર્ધારિત પિઠનિર્ધારિત અને પચકથનિર્ધારિત આ ત્રણ નિર્ધારિતગ્રન્થો
અનુક્રમે આવસ્થકનિર્ધારિત, દશરેકાનિકનિર્ધારિત, અને કૃત્ય-બૃહત્કરપનિર્ધારિતના અર્થપ
હોઈ તેનો જુદા ગ્રન્થ તરીકે ઉદ્ભવે અનાવસ્થક છે આ સિવાયના તેમના ગણાતા,
સસકતનિર્ધારિત, મહાકાંતરગોત્ર, સપાદલક વસુવેદિકી જેવા ગ્રન્થો તેમના રચેલા હોવા
સામે અનેક વાંધા હ ૩

૧ બ્રહ્માદુ હવે છટી શતાબ્દીમાં હોય પણ એમની લેખાવી નિર્ધારિતોમાં હોઈ જૂનો કાલ
આવેલો છે કે નહિ એ પણ પ્રશ્ન છે શ્રી કુલકુલ આપિના ગ્રન્થમાં પણ આવાઓ નિર્ધારિતમાંની છે, કાલ
વની આશાના અને મૂળાચારમાં પણ છે એટલે ઉપનબ્ધ નિર્ધારિતની બધી વાંધાઓ માત્ર છટી શતાબ્દીમાં
પચાઈ એમ કૃમ કહેવાય ? અવગત જૂની વાંધાઓને સમાવી નથી રચના ઉપનબ્ધ રૂપમાં તે વખતે થઈ
હોય તેથી સમગ્ર નિર્ધારિત ને છટી શતાબ્દીની જ કેમ મનાય ? જૂની વાંધાઓ કોની કોની કદલી
હતી એ ચોક્કસ નથી એ ખરું વળી નિર્ધારિતની બાજબાજ પદ્ધતિ જલુ જૂની લાગે છે અનુચિત
દાર જુલુ છે એમાંની વાંધાઓ પણ નિર્ધારિતમાં છે તેથી છટી શતાબ્દીના બ્રહ્માદુએ
ઉપનબ્ધ રચના કરી હેય તેપણ પ્રાચીનતાની પરપરા નિર્ધાર નથી એમ માનવું રમું
છટી શતાબ્દીના બ્રહ્માદુની કૃતિમાંથી પ્રાચીન ગણાવા દિગ્ગજ ગ્રન્થોમાં વાંધાઓ લેવામાં આવે
એ કપના જરા વધારે પડતી ગણાય સમાન વારસામાંથી જ નેમા ગયાનો વધારે સભવ છે જેમ
કર્મશાસ્ત્ર અને છવાદિ વગેરેની પદ્ધતિમાં વિશે. ૨ આવાં નિં ૩૦ ગાં ૮૪—૮૫ ૩ આચાર્ય
બ્રહ્માદુ વિશે ઉપર આલેખે બધી કહીકેતેનો આધાર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને મહાવીર જેન
વિદ્યાવધના રજત મહેકસવ ગ્રન્થમાં (પૃ ૧૮૫) છપાયેલ લેખ ॥ તેની સાબાર નોંધ લઈ છ

૪ આચાર્ય બદ્રબાહુની નિયુક્તિઓનો ઉપોદ્ધાત

નિયુક્તિનું સ્વરૂપ

જેમ વેના સમીતી આખ્યા ચારે નિરૂપિત લખીને નિશ્ચિત કરી તે જ પ્રમણે આચાર્ય બદ્રબાહુએ જૈન આગમના પારિભાષિક સમીતીની આખ્યા પ્રાકૃત પદ્ધતિ નિયુક્તિઓ લખીને નિશ્ચિત કરી આચાર્ય બદ્રબાહુએ આગમના જે નિયુક્તિઓ લખી છે તેમાં તેમણે જે ક્રમ સામાન્ય રીતે અપનાવ્યો છે તે કાર્ષક આવે છે—મથના પ્રત્યેક સમૂહ કે પ્રત્યેક વાક્યનો અર્થ અથવા તે વિવરણ તેઓ કો કરતા નથી સામાન્ય રીતે મથના નામનો જે પ્રચલિત અર્થ હોય તે બતાવે છે, મથના આધારભૂત અથવા આગમ પ્રકરણોનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ સમસ્ત મથનો વિષયાનુક્રમ ઓળખાઈ સુચવે છે ત્યારપછી પ્રત્યેક અધ્યયનની નિયુક્તિ નખતી વખતે તે તે અધ્યયનના નામનો પ્રચલિત અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે અને અધ્યયનમાં આવના કેનાક મદરના સમીતી વિશે વિવરણ કરીને સંતોષ માને છે શબ્દોના પ્રચલિત અર્થનો લાભ લેવા માટે તેઓ નિરૂપકતિથી શબ્દના મંત્રિત બધા અર્થો બતાવે છે અને અપ્રચલિત અર્થોનું નિરાકરણ કરી માત્ર પ્રચલિત જે અર્થ હોય છે તે સ્વીકારવા બતાવે છે તે વિશે જે તેમને વિશેષ કંઈ કહેવું હોય તે કહીને આખ્યા સમાપ્ત કરે છે

આવશ્યક નિયુક્તિ

સામાન્ય ક્રમ ઉપર બતાવેલો તેવો છે છતાં તેમની આવશ્યકનિયુક્તિ તે આદ્ય નિયુક્તિ હોવાથી તેમાં તેમણે કેટલીક વિશેષતા અપનાવી છે તે વિશેષતા એટલા માટે અપનાવી છે કે તે બધી નિયુક્તિઓ માટે ઉપયોગી થાય અને તે વસ્તુ વારંવાર કહેવી ન પડે કારણીય મંત્રકાર પ્રમાણે શુભ કાર્યનો પ્રાગલ મગનથી થાય છે એવો આચાર્ય બદ્રબાહુએ પણ આવશ્યકનિયુક્તિના પાંચ સ્તંભરૂપ નહીં—મગનની આખ્યા વિસ્તારથી કરીને મગલ કર્યું છે, અને સાથે જ જૈનધર્મ પ્રમાણે મોર્ષ બંધિત કરતાં ગુણની મહત્તા જ

૧ નહીં એ પ્રાકૃત પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાની છે નાટકોના આરભમાં સૂરધાર જે મગલપાક કરે છે તે નાની કહેવાય છે અને નાટકોમાં નાચતે સૂરધાર એવો હોય છે અને, જેનો સાર એ છે કે મગલ કર્યા પછી સૂરધાર આગમની પ્રવૃત્તિ પ્રારંભ છે મગન એ પ્રલ સામાન્યની સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે ક્યાંક અમુક પાકારે તે ક્યાંક પુષ્પ મગન આદિ દ્રવ્યપર્યવર—એમ અનેકવિધ મગલ થાય છે જો સમસ્ત મગલમાં સામાન્ય પ્રારંભમાં હેતુરૂપિત મગલકાર આદિ રૂપે પણ મગલગુણ થાય છે જૈન પરંપરા આધારિત દૃષ્ટિએ શુદ્ધ ગુણની પૂજા અને ઉપાસક રીતે જે આધ્યાત્મિક ગુણોમાં સ્થાવર સ્થાન યોગ્ય છે એક તો નાન એ સર્વમગલ વસ્તુ છે અને જીવું તે ચારિત્રનું અતરંગ મારણ છે તેથી જ મગનરૂપે પણ જાનનું વર્ધન, વર્ધીકરણ સામાન્ય સ્થાન પામ્યું છે જૈન પરંપરામાં મગલ થઈ પણ જનુ બ્રહ્મા સમવર્ધી વસ્તુઓ આવે છે કસૌકાવિ કેવા પ્રાચીન આગમમાં ‘ધમ્મો મંગલમુલિ’ એવો પ્રયોગ છે એમ લાગે છે કે જ્યારે નાટક લખવાની અને લખવાની પ્રવૃત્તિ વધારે લોકપ્રિય બનતી ગઈ અને તેમાં—મગલસુધા—નાની શબ્દો પ્રથમ સાધારણ લોકમગલ થઈ ગયો ત્યારે જૈન મગલકારે પણ એ શબ્દનો મગલ અર્થમાં ઉપયોગ કરી પેટાને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અતિશય એવા જ્ઞાનગુણને મગલ સુચવવા તેનો પ્રયોગ પ્રચલિત કર્યો અને એ જ બાબત મધી જાનેનું વખત કરવામાં માલ નહીં નામે બંધકારણ

વધારે છે તે સૂચન્ય છે પીઠિકામધ રૂપે એ મંગન કાર્ય કરીને આચાર્ય અંતે સૂચન્ય છે કે એ પાંચ માનોમાંથી પ્રસ્તુતમાં શ્રુતમાનો જ અધિકાર છે, કારણ એ એક જ માન એવું છે જે પ્રતીપત્તિ જેમ સ્વપરમકાસક છે એથી નુતમાન વડે કરીને જ બીજા મત્યાનિ માનોનું અને પોતાનું—શ્રુતનું પણ નિરૂપણ થઈ શકે છે.^૧

આટલી પીઠિકા બાંધીને તેઓએ ઉપોદ્ધાત રચના માટે કેટલીક પ્રાસંગિક બાબતો કહી છે તેમાં પ્રથમ સામાન્યપણે બધા તીર્થ કરોને નમસ્કાર કર્યા પછી જેમનું તીર્થ—સાસન અત્યારે પ્રવર્તમાન છે તે ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ ક્ષીણીને જેમણે પ્રથમ વાચના આપી તે પ્રવાચક ગણધરોને નમસ્કાર કરીને શુરુપર પરારૂપ મણુપગ્વણ—આચાર્યવણ અને અધ્યાપક—૧૨ પરારૂપ વાચક વણ—ઉપાધ્યયવણને નમસ્કાર કર્યા છે,^૨ અને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે તેમણે શ્રુતને જ અર્થ મતા પેા છે તેની નિયુક્તિ અર્થાત્ શ્રુત સાથે અર્થની યોજના કરુ છુ^૩ કયા કયા શ્રુતના અર્થની યોજના કરવા ધારી છે તે પણ તેમણે અહીં પ્રારભમાં જ બતાવી દીધું છે તે પ્રમાણે ૧ આવસ્થક, ૨ દશવૈકાસિક ૩ ઉત્તર અપ્યન ૪ આચાર્યગ ૫ સમ્યક્તામિ, ૬ દશાશ્રુતકથ, ૭ કન્ય (જુહાક ૫), ૮ અવહાર ૯ સૂત્રપ્રકાશિ અને ૧૦ અવિભાવિત.^૪

રચનાક્રમ

તેમણે જે ક્રમે આમાં પ્રધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જ ક્રમે એ નિયુક્તિઓની રચના પણ કરી હોવી જોઈએ એવું મારું અનુમાન છે તેના સમર્થનમાં કેટલાક પુરાવા આ પ્રમાણે છે

૧-ઉત્તરાધ્યયનનિયુક્તિમાં વિનયની નિયુક્તિ પ્રસંગે કહ્યું છે કે તેના વિગે પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે.^૫ અને તે દશવૈકાસિકના 'વિનય સમાધિ' નામના અધ્યયનની નિયુક્તિને લક્ષ્યમાં રાખીને કથન છે આથી ઉત્તરનિયુક્તિના પહેલાં દસવે નિયુક્તિની રચના થઈ હતી તે સિદ્ધ થાય છે

૨-'કામા પુણ્યદિશા' ઉત્તર નિં. ગા. ૨૦૮ થી સૂચના કરી છે કે કામ વિશે પ્રથમ વિવેચન થઈ ગયું છે અને તે દસવૈકાસિકની નિં. ૧૧૧ માં જે તેથી ઉત્તર નિં.ની પહેલાં દશરૂં નિં. બની છે

૩-ઉત્તર નિં. ગા. ૧૦૦ એ આવસ્થકની નિયુક્તિમાંથી જેમની તેમ લેવામાં આવી છે આવ. નિં. ગા. ૧૨૭૮

૪-આવસ્થકનિયુક્તિમાં નિલવવાદ વિગે જે માથાએ (ગા. ૭૭૮ થી) આવે છે તે મધી સામાન્ય રીતે જેમની તેમ ઉત્તરાધ્યયનમાં ઉનારવામાં આવી છે (ઉત્તર નિં. ગા. ૧૧૪ થી) આથી અને આવસ્થકનિયુક્તિના પ્રારભની અંતિમાંથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન નિં. પહેલાં આવસ્થક નિં. રચાઈ ગઈ હતી

૫-આચાર્યગ નિં. ૫ માં કહ્યું છે કે 'આચા અને અંગના નિરૂપણ કથન પૂર્વમાં થઈ ગયું છે આથી દશવૈકાસિક નિં. અને ઉત્તરાધ્યયન નિં. ની રચના આ પહેલાં સિદ્ધ

યાય છે, કારણ કે દશવકાલિકના ક્ષુધિકાર્યાર અધ્યયનની નિયુક્તિ પ્રસંગે આચાર્યની અને ઉત્તરાધ્યયનના અત્યુચ્ચ અધ્યયનની નિયુક્તિમાં 'અમ' શબ્દની જે નિયુક્તિ કરવામાં આવી છે તેનો જ ઉદ્દેશ આચાર્ય કરે છે

૬-તે જ પ્રમાણે આચાર્ય નિં. ૧૭૬ માં કહ્યું છે કે 'લોભો મળિઓ' આમાં પણ આપસ્યક નિયુક્તિના 'લોભસ્ય પાદની નિયુક્તિ ઉદ્દિષ્ટ છે

૭-આચાર્ય નિં. ૩૪૬ માં કહ્યું છે કે ઉત્તરાધ્યયનના મોક્ષ' શબ્દની નિયુક્તિ પ્રમાણે જ 'વિમુક્તિ' શબ્દની વ્યાખ્યા સમજ લેવી આથી પણ જણાય છે કે આચાર્ય નિં. ૫ી પહેલાં ઉત્તર નિં. ની રચના થઈ

૮-સુતકૃતાંશ નિં. ની કારણની વાખ્યા (માં. ૫-૧૩) એ આપસ્યક મૂત્ર નિં. ની માધ્યમે (૧૦૩૦ આં. ૧) છે એ જ ગાથાએ ઉત્તરાધ્યયનમાં (૧૮૩ આં. ૧) પણ છે

૯-સૂત્ર નિં. માં ૬૬ માં કહ્યું છે કે 'ધર્મ' શબ્દનો નિષ્પેષ પ્રથમ ધર્મ ગયો છે તે દશવં નિં. ૩૬ ને લક્ષીને છે એટલે સૂત્ર નિં. ના પહેલાં દશવં નિં. રચાઈ

૧૦-સુતકૃતાંશ નિં. ૧૨૭ માં કહ્યું છે કે 'મય નિષ્પેષ પ્રથમ અવી ગયો તે ઉત્તરાધ્યયન નિં. માં ૨૪૦ ને લક્ષીને છે તેથી સૂત્ર નિં. ના પહેલાં ઉત્તર નિં. રચાઈ નિયુક્તિનો સમાવેશ

આ પ્રમાણે એક સાથે જોટલી નિયુક્તિઓ લખવાની તેમની ધ્વજ દત્તી તેનો નિર્દેશ કર્યો પછી ક્રમપ્રાપ્ત સામાયિકાધ્યયનની નિયુક્તિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને નિયુક્તિ' શબ્દની વ્યાખ્યા પણ આપી દે છે એક શબ્દના અનેક અર્થો હોય છે પણ વધારે સગન કયો અર્થ છે અથવા ભગવાનના ઉપદેશ સમયે સર્વ પ્રથમ કયો અર્થ અમુક શબ્દ સાથે જોડાયેલો હોય છે અર્થને માધીને તેને સૂત્રના શબ્દો સાથે જોડી દેવો તે નિયુક્તિનું પ્રયોજન છે આ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા આતર નિયુક્તિમાં સર્વત્ર નિષ્પેષપદ્ધતિનો આશ્રય લેવો અનિવાર્ય હોવાથી આચાર્યને જે શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાની હોય છે ત્યાં તેઓ પ્રથમ તેના નિરૂપણના સજાવિત અર્થોની યોજના કરે છે અને પછી અપ્રસ્તુત અર્થનું નિરાકરણ કરી પ્રસ્તુત અર્થને તે તે સૂત્રના શબ્દ સાથે જોડી દે છે

નિયુક્તિનું લક્ષણ કર્યા પછી જોઈ શકાય છે કે તેની રીતે યથો તેનું એક સુદર રૂપાદાન વર્ણન કરે છે—

તપ નિયમ-જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષ ઉપર અમિતયાની આરૂઢ ધર્મને લખવાનોને બોધ આપવા માટે જ્ઞાનની યુક્તિ કરે છે તેને સંપૂર્ણ તોતે શુદ્ધિપટમાં ગણવધરો ઝીંતે છે અને પછી એ તીર્થ કગમનિતની પ્રવચન માટે માના ગૂચે છે ૨

ભગવાનના ઉપદેશને સૂત્રગદ્ય-અથવા ગદ્ય કરવાથી હાનિ એ છે કે જેમણે ભગવાનને સંજ્ઞા ન હોય, સંજ્ઞાના છતાં પણ આખી વસ્તુ સ્થિતિમાં સકલિત રાખી શક્યા ન હોય તેઓ એ પ્રયોજના આધારે તેમના ઉપદેશને સરનામાંથી મદલ કરી શકે છે, તેનો અભાસ કરી કરી શકે છે અને કારણ પણ કરી શકે છે આ ઉદ્દેશથી જ ગણવધરો પ્રવચન માના ગૂચે છે ૩

વળી ભગવાન તો માત્ર સંક્ષેપમાં અર્થનું કથન કરે છે, પણ તેને કુશળતાથી બ્યવ
રિયત સૂત્ર-મ-યનુ રૂપ આપવાનું કાર્ય તો ગણધર્મ જ કરે છે આ પ્રમાણે શામનના
દ્વિતીયે શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ થઈ છે^૧ એમ આચાર્ય બદનાદુએ સ્પષ્ટરૂપે શાસ્ત્રપ્રવર્તનનો દ્વિતી
દાસ બતાવે છે, જે સર્વશાસ્ત્રો માટે સામાન્ય છે, કારણ કે જે શાસ્ત્રોની નિર્ધુક્તિ
તેમને કરવાની છે તે કાં તો ગણધર્મોની કૃતિઓ છે અથવા તેના આધારે યતેષી કૃતિઓ
છે એટલે આ વસ્તુને તેમણે આવશ્યકનિર્ધુક્તિ પ્રસંગે જ કહેવાનું હિચિત માન્યુ છે

અગોમાં આચાર્ય પ્રથમ છે છતાં આચાર્ય બદનાદુએ ગણધર્મકૃત સપૂર્ણ યુગની
આદિમાં સામાયિકને અને અતમા નિદુસારને ગણાવીને કહ્યું છે કે શ્રુતગ્રાનનો
સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે^૨ આચાર્યગને બંને સામાયિકને પ્રથમ
સ્થાન શા માટે આપ્યું તેનું કારણ એ જણાવ છે કે અગ્ર યોમાં જ ન્યાં ભગવાન
મહાવીરના પ્રમણોના શ્રુતગ્રાનના અભ્યાસની ચર્ચા આવે છે ત્યાં અનેકદેખણે અગ્ર યોની
પણ આદિમાં સામાયિકનું અધ્યયન તેઓ કરતા એમ જણાવ્યું છે અને તેથી જ આચાર્યે
ગણધર્મકૃત મનાતા માન અગ્ર યોમાં આવશ્યકમુજને પણ ઉમેરી દેવાનું હિચિત માન્યુ છે
કારણ કે સામાયિક એ આવશ્યક સૂત્રનું પ્રથમ અધ્યયન છે

આ પ્રસંગે આચાર્યે જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ બંને મોક્ષ માટે આવશ્યક છે તેનું પ્રતિ-
પાદન જ નિવરતાર કરીને કહ્યું છે અને અતે અધ-પગુના સાંખ્યપ્રમિક દર્શિત ના નિવર-
ગ્રાન-ક્રિયાના સમ-વ્યયી મોક્ષવ્યવસ્થિત છે તે કહ્યું છે^૩ આ વસ્તુનું અહીં પ્રતિપાદન એટલા
માટે આવશ્યક હતું કે કેટલાક ક્રિયાજનક બની જ્ઞાનની આવશ્યકતા સ્વીકારતા નહિ અને
કેટલાક જ્ઞાનગૌરવથી અભિમાની બની ક્રિયાશૂન્ય બની જતા, એટલે તેમને એ જણાવવું
આવશ્યક હતું કે આ શ્રુતમ-યોને બણીને પણ છેવટે તો તદનુસાર આચરણ કર્યા વિના
નિર્વાણની આશા કરવી બ્યર્થ છે અને આ પ્રવાસ પણ એ નિર્વાણમાર્ગમાં ઉપયોગી
હોવાથી જ આદેશમાં આપ્યો છે

ત્યારપછી સામાયિકના અધિકારીના નિરૂપણને બદલે વસ્તુતઃ શ્રુતગ્રાનના અધિકારીનું
જ નિરૂપણ ક્યું છે, કારણ કે શ્રુતગ્રાનના અધિકારીને સર્વ પ્રથમ સામાયિકનું જ અધ્યયન
આવશ્યક છે એ અધિકારી કમલ કેવી રીતે વિકાસની ઓડીએ ચડે છે એ પણ ઉપશમ
અને ક્ષણ નણીના વર્ણન દ્વારા પ્રતિપાદિત ક્યું છે વિમસમાર્ગે આમળ વધતો શુભ
કેવની યતે છે અને સમસ્ત લોભોને જાણવા સમર્થ બને છે^૪ એવા કેવલોને જ
ઉપશમ મહાશુ કરીને ગણધર્મ શાસ્ત્રોની રચના કરે છે આમ સપૂર્ણ વિકાસમાર્ગનું નિર્દર્શન
કરાવીને આચાર્યને કહેવાનું એ જ છે કે જે સામાયિક શ્રુતનો અધિકારી યતે છે તે જ ક્યારેક ક્યે
વિકાસમાર્ગનું અવનબન કરીને તીર્થ કર બની શકે છે અને સાંજેના જ્ઞાનને સાક્ષાત્ જ્ઞાનમાં
પરિણત કરીને પાછો પોતાનું શાસન સ્થાપી શકે છે, જિનપ્રવચનને ઉત્પત્ત કરી શકે છે

આ પ્રમાણે જિનપ્રવચનની ઉત્પત્તિના સામાન્ય કમનું નિર્દર્શન કરાવીને જિનપ્રવચન
સૂત્ર અને અર્થ અર્થાત્ અનુયોગના પચાસો સંગ્રહીત કર્યા છે તે આ પ્રમાણે—^૫

પ્રવચન—શ્રુત—ધર્મ—તીર્થ—માર્ગ એ એમર્થ—છ

અને દીક્ષા લીધી. આટલું પ્રાસંગિક કહીને આચાર્યે, મરીચિએ પરીપદથી દારીને ત્રિપ્તી સપ્તાવનો રથાપના કરી એ પ્રમથ, બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનો પ્રમથ આ બ્રાહ્મણોનું પતન પણ વર્ણવ્યું છે. ૩૧ બીજા પ્રસંગે ભરતે ભગવાનને જિન અને ચક્રી વિશે પૂછ્યું અને ભગવાને તેમની વિસ્તૃત કહીકત મ્હો ઉપગત વાસુદેવ-નમસ્કૃતી પણ મ્હો. ૩

ભરતે પૂછ્યું કે આ સત્તામાં માર્ગ ભાવી ધર્મવર ચક્રવર્તી-તીર્થ કર છે? તેના જવાબમાં ભગ-સપ્તમેરે મ્હાનરથ પગિનાજક પોતાના પૌત્ર મરીચિને દેખાડ્યો, અને કહ્યું કે એ 'વીર' નામે અતિમ તીર્થ કર થશે અને તેજ પોતાની નમરીમાં આદિ વાસુદેવ ત્રિપ્તી નામે અને વિદેહમેત્રમા મુકાનમરીમાં પ્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તી પણ થશે. આ સાંભળી ભરત ભગવાનને નમસ્કાર કરીને મરીચિને નમસ્કાર કરવા જાય છે અને જઈને વદના-નમસ્કાર કરીને કહે છે કે હું આ પરિવ્રજક મરીચિને વદના નથી કરતો જગ ભાવી તીર્થ કર તું થવાનો છે તેથી નમસ્કાર કરું છું. આ સંભળી મરીચિ ગર્વમાં કુસાર્થ જાય છે અને દર્યોન્મત ધર્મ પોતાના ઉત્તમકુલનની પ્રશ્નસા કરે છે. ૪

ભગવાન સપ્તમેરે વિચારણુ કરતા કરતા અષ્ટાષ્ટાવર્ષ પર પહોંચે છે અને ત્યાં નિર્વાણ પામે છે. ૫ નિર્વાણ પછી ભગવાનની ચિત્તા રમવામાં આવી અને તેમના અરિધ તથા ભગમના મહત્ત્વ પ્રસંગને લઈને યાચક અને આક્રિતાગિની કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ તે સ્મર્ય છે એ રથાને ગ્રાપો અને જિનમુદ્રોની રચના કરવામાં આવી તે પણ કહ્યું છે અને પછી ભરતનો વીટીના પતનથી આદ્યમુદ-કાચમુદમાં વસાગ્ય જ્ઞાન અને દીક્ષાનો પ્રમથ સ્વચી દીધો છે. ૬

ભગવાનના નિર્વાણ પછી મરીચિની અતિભાવરથામાં તેને કપિન નામનો શિષ્ય સાંપડે છે. અત્યાર મુખી મરીચિ પોતાની કમગ્ગેરી રીકારતો હતો અને ભગવાનના ધર્મની જ પ્રત્યક્ષા કરતો, જે કાર્થ દીક્ષાર્થી હોય તેને બીજા સાધુઓને સોંપી રેતો. પણ હવે તેણે કપિનને મળ્યું કે જલ્દો પણ ધર્મ છે એટલે કપિને તેની જ પાસે દીક્ષા લીધી આ પ્રકારના દુર્ભાવિતથી ક્રોધક્રોધી સ્વામીપ્રમ મુખી સસારસાગરમાં ભમ્યો વળી તેણે કુલમદથી નીચગોત્ર પણ બાંધ્યું હતું તે મરીને ધ્વજનોકમાં ઉત્પન્ન થયો, અને તેણે સાંખ્ય તત્ત્વોનો પ્રચાર કર્યો. ૭

ભગ મહાવીર

આ પછી એ મરીચિના અનેક ભવોનું વર્ણન કર્યું છે અને છેવટે તે બ્રાહ્મણકુલ મામમાં કોઠાલ-સંગ્રામ બ્રાહ્મણને ઘેર દેશનદાની કુલીમાં દેવનાગી ચવવાને આગ્રે તે જળાંબુ છે. ૮

ભગવાન મહાવીરનું અગ્નિ મદીયો શરૂ થાય છે તેમા આચાર્યે ૧-૨૧૧ ૨ ગર્જા ૫૬૧ ૪ અગ્નિમદ, ૪ જ-મ ૫ અગ્નિરેકે ૬ શર્દિ ૭ અનિરમરણ ૮ દેવનારા ડરાવવાનો પ્રવલ ૯ વિરાલ ૧૦ અપલ ૧૧ દાન ૧૨ સંગ્રામ ૧૩ મહાગિનિકમય—આટલી જાતોના વર્ણનની સૂચના કર્યા પછી જણાવ્યું છે કે તેમણે માતાપિતાના સ્વર્ગમન

પછી દીક્ષા લીધી^૧ ગોપ દ્વારા પરીષદ થયો એ નિમિત્તે શકેન્દ્ર ભગવાન પામે સદાપત્યાર્થે
આ યો તેની સૂચના અને કાલ યાક સતિવેશમાં પાતળ નુલ દ્વારા પાતળા નિમિત્તે
વસુધાગની સૂચના^૨ કર્યા પછી પિતાના મિત્ર દુષ્ણતમની કુમીમાં નિવાસ પ્રમગે તેમણે
જે પાંચ તીવ્ર અભિગ્રહો—પ્રતિઘ્ના—સ્વીકાર્યા તેની ગણના કરી છે—૧ જેમાં ગ્રહેવાથી મર્કાન
માલિખને અપ્રીતિ થાય તેમાં ન રહેતુ ૨ પ્રાપ્ત કાષેત્સર્જમાં રહેતુ ૩ પ્રાપ્ત મૌન રહેતુ
૪ બિદ્યા પાત્રમાં નહિ પશુ દાઘમાં જ લેવી, ૫ ગૃહસ્થને વદન ન કરતુ^૩ ટેાનાક સતિ
વેશથી નીકળીને અસ્થિગ્રામમાં વધાવાસ કર્યો ત્યાં શલપાશ્વિ યજ્ઞના પ્રસંગની સૂચના
આચાર્યે કરી છે^૪ અને જણાવ્યું છે કે તેણે ભયકર ઉપસર્ગો કર્યા અને છેવટે દારીને
ભગવાનની સ્તુતિ કરી^૫

આ પ્રભાલે ભગવાનની સાધના કાગના વિદારના વિવિધ પ્રસંગોને^૬ વર્ણવતાં તેમને
ગોશાનક મળ્યો તે પ્રમખે પશુ ઉત્તેખ કર્યો છે ગોશાવકનાં પરાક્રમે (૧)નું અને
ભગવાનના ઉચ્ચ પરીપદોનું ઉપમર્ગોનું અને તેનના સમાનનું વર્ણન કર્યું છે અને અતિ
જણાવ્યું છે કે તેમને ગૃભિક ગ્રામની બહાર ઋણુવ તુમ નહીને તીરે વેવાદત્ત ચેત્ત પામે
સ્થામાક ગૃહપતિના ક્ષેત્રમાં શાનદક્ષની નીચે પડેના તર દતો તે અવસ્થામાં ઉકડુ આસનની
સ્થિતિમાં કેવનશાન ઉત્પન્ન થયું^૭

આ પ્રસંગે આચાર્યે ભગવાનની સપૂર્ણ તપસ્વા ગણ્યાની દીધી છે^૮ અને તેમને જે
છદ્મસ્થ પર્માય થયો તે બતાવે છે કે તે બાર વર્ષ અને સાડા ૭ માસનો હતો^૯
ગણનપ્રસંગ

કેવલશાન થયા પછી રાત્રે મેં માપાપા નમરી પાસેના મદ્યમેનવન ઉદ્યાનમાં ભગવાન
પહોંચી ગયા ત્યાં દ્વિતીય સમવસરણુ થયું સોમિલાઈ નામના પ્લહણને ત્યાં દીક્ષા અવસરે
યજ્ઞવાલ્કિમાં મોટો સમુદાય એક થયો હતો યજ્ઞવાલ્કિની ઉતરે એમત રથાનમાં દેવ-
દાનવેન્દ્રો જિનેન્દ્રનો મહિમા કતા હતા^{૧૦} આ પ્રસંગે આચાર્યે સમવસરણુનું વિસ્તૃત
વર્ણન કર્યું છે^{૧૧}

ક્રિયવેશ સંજોગને યજ્ઞવાલ્કિમાં બેઠેલા સોમને સતોષ થયો કે તેમના યજ્ઞથી આકર્ષાઈ
ને દેવો આવી રહ્યા હિ ભગવાનના અગિયારે ગણધરે તે યજ્ઞવાલ્કિમાં આન્યા હતા
તેઓ ઉચ્ચકુતમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તેમનાં નામ પશુ આચાર્યે ગણ્યાં નાં છે પછી તેઓ
શા માટે દીક્ષિત થયા તે બતાવવા માટે આચાર્યે તેમના મનમાં ગ્રહેષા સંશયોનો ઉત્તેખ
કર્યો છે, અને તેમના શિષ્યોની સખ્યા પશુ બતાવી છે^{૧૨}

પશુ બ્યારે તેમણે સંજોગ્ય કે દેવો તે જિને દ્રનો મહિમા વધારી રહ્યા છે ત્યારે
અગિયારી ધ દ્રશ્યુતિ અમર્ષ સાથે ભગવાન પાસે ગયો તેને ભગવાને નામ-ગોત્રથી બોલાવ્યો
અને તેના મનમાં રહેના સંશયને ક્ષીની કર્યું કે તું વેદપ્રદાનો અર્થ જાણતો નથી હું તને

૧ ગા. ૪૫-૧૦ ૨ ગા. ૪૬૧ ૩ ગા. ૪૬૨-૪૬૩ ૪ ગા. ૪૬૩ ૫ ગા. ૪૬૪
૬ ગા. ૪૬૪-૫૨૫ ૭ ૪૭૨-૫૨૬ ૮ ગા. ૫૨૭-૫૩૬ ૯ ૫૩૭-૫૩૮ ૧૦ ગા. ૫ ૬-૫૪૨
૧૧ ગા. ૫૪૩-૫૬૦ ૧૨ ગા. ૫૬૧-૫૬૭

તેના સાચા અર્થ જનાવું છું ત્યારે તેનો સચ્ચ દર થઈ ગયો ત્યારે તેણે પોતાના ૫૦૦ સિંધો સાથે દીક્ષા લીધી આ જ પ્રમાણે કમલ બીજ પણ ગણધરોની દીક્ષા થઈ આદ્ય વર્ણન પછી આચાર્યે તે ગણધરો વિશેની હકીકતો સ્વીવી છે ૨

શિવદારો

આ પ્રમાણે ઉપોદ્યાત નિર્ધારિત દારોમાંથી નિર્ગમ દારના વર્ણન પ્રસંગે સામાયિક ના અર્થકર્તા તીર્થ કર અને સૂત્રકર્તા ગણધરોનો નિર્ગમ કલો ૪ ત્યારપછી નિર્ગમના કાનાદિ અન્ય નિમેષોની વિવેચના કરવામાં આવી છે ૪ તે પ્રમગે ખાસ કરી કમ્પાહાર, મિથ્યાહાર આદિ દસ પ્રકારની સામાયારીની બ્યાખ્યા વિસ્તારથી કરી છે ૫

મેત-કાલ વિવેચનમાં પ્રસ્તુત થ છે તે જનાવના પ્રથમ કર્યો છે ૬-

‘ભક્તિમિ કમિ કલે વિમાસિય જિનકરિણે ૧૧ ૧૧૩૧૧

અર્થાત્ (સામાયિકો) કયા સૂત્ર અને કાલમાં જિનવરિન્દે પ્રકાશ્ય ૧ આના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે વૈશાખ સુક્લ એકાદશીને દિવસે પૂર્વાશ્વે મહામેન ઉદ્યાનમાં પ્રકાશ્ય એટલે એ ક્ષેત્ર અને કાનમાં (સામાયિકો) સાક્ષ્ય નિર્ગમ છે બીજા ક્ષેત્ર અને કાનમાં તેનો પરપરાથી નિર્ગમ છે ૭

ઉદેશારિદાગ માયામાંના પુરુષનું છેવટે ભાવપુરુષમાં તાત્પર્ય મનાવ્યા પછી કાશ્ય દાગુ જરા વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે ૮ તે પ્રસંગે સસાર અને મોક્ષના કારણની પણ ચર્ચા કરી છે ૧૦ અને પ્રસ્તુતમાં તીર્થ કરો છ માટે સામાયિક અધ્યયનનું ભાવણ કરે છે અને ગણધરો છ માટે તે સાબર છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે ૧૧ એ જ પ્રકારે પ્રત્યેક દાર વિશે પણ ખુલાસો કર્યો છે ૧૨

લક્ષણદાર પ્રસંગે વસ્તુના લક્ષણની ચર્ચા કરી છે ૧૩ નયદાગમાં સાતે મૂળ નરોનાં નામ ગણાવ્યાં ૧૪ અને તેનાં લક્ષણો પણ વર્ણવ્યાં છે ૧૫ પ્રત્યેક નયના સત-સત બેઠ થાય છે એ કયા પછી બીજા પ્રતે પાચ નય નયોની માન્યતા પણ જણાવી છે ૧૫ નયદારા દર્શિ વાદમાં પ્રવળા કરવામાં આવી છે ૧૬ ખરી રીતે જિનમનમાં એક પણ સૂત્ર કે અર્થ એવાં નથી જે નમવિહીન હોય. એટલે નયસિચારે ક્રાતાની યોગ્યતા જોઈને નય વિશે વિવેચના કરી ભેદ એ ૧૭ પણ કલિક શ્રુતમાં અત્યારે નયાવતારણા થતી નથી ૧૮ એમ કેમ બન્યું તે વિશે આચાર્યે ખુલાસો કર્યો છે કે પહેલાં કલિકનો અનુચેય અપચક્ર હતો પણ આર્થ ૫૦૦ ૫૩ કલિકનો અનુચેય રચક કરવામાં આવ્યો છે ૧૯ આ પ્રસંગે આર્થ ૫૦૦ના જીવન

૧ ગા. ૬૮-૬૯ ૨ ગા. ૬૪-૬૫ ૩ ‘લક સામાયિકાર્ય-સૂત્રપ્રવર્તુર્ણા તીવકગળ
ચારણાં નિર્ગમ । આવરથક નિ દરિં ૦ ડી ૫ ૨૫૩ ગા. ૬૬૦ નું કલ્યાન. ૪ ગા. ૬૬૦
૫ ગા. ૬૬૧-૭૨૩ ૬ ગા. ૭૩૩ (વિરોધ લા ગા. ૨૦૮૨) ૭ ગા. ૭૩૪ (વિરોધ લા ગા.
૨ ૮૩ ૨૦૮૬) ૮ ગા. ૭૩૬ ૯ ગા. ૭૩૭ ૧૦ ગા. ૭૪૦-૪૧ ૧૧ ગા. ૭૪૨-૪૮ ૧૨ ગા. ૭૪૬-૫
૧૩ ગા. ૭૫૧ ૧૪ ગા. ૭૫૪-૭૫૫ ૧૫ ગા. ૭૫૬ ૧૬ ગા. ૭૬૦ ૧૭ ગા. ૭૬૧
૧૮ ગા. ૭૬૨ ૧૯ ગા. ૭૬૩

વિરોધી કેટલીક ઘટનાઓનો અહિંમાનપૂર્વક જ રેખા આચર્યો કર્યો છે. અને આ તે કશું છે કે આપ' રક્ષિતે આરે અનુયોગો પૃથક્ કર્યાં સંદેશમાં આર્થ ગણિતનું પણ જીવન કદી દીડુ છે. ૩

આર્થ રક્ષિતના સ્થિતિ જોખામાંદિવથી અગદિક નિહાળના પ્રાગ્જ થયો એ પ્રસંગને લઈને આચાર્યે ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં પોતાના સમય સુધીમાં જોડના નિહાળ થતા હતા તે બધા વિશે સંદેશમાં વર્ણન કરી દીડુ છે. ૪

સામાયિક

આટલું પ્રાસંગિક કહ્યા પછી અનુમત દારની વ્યાખ્યા કરીને સામાયિક એ શું છે, એ દારની ચર્ચા શરૂ કરી છે તેમાં નવદષ્ટિએ સામાયિકનો વિચાર કર્યો છે સામાયિકના ભેદવિચારપ્રસંગે તેના ત્રણ ભે - સમ્પત્તિ, મુન, ચારિત્ર કર્યાં છે. ૫ સામાયિક કેને છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાં કહ્યું છે કે સયમ, નિયમ અને તપમાં જોનો આત્મા રમમાણ છે તેને સામાયિક છે જે સર્વ જીવોમાં સમમાની છે તેને સામાયિક છે. ૬ પછી સામાયિક-કરણી-આચરણનો ઉપદેશ આપ્યો છે, ૭ કયા સામાયિક છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં ક્ષેત્રાદિ અનેક દારો વડે નિચારણા કરી છે, ૮ ચાર્માં છે. ૯ એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરીને કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રસંગે મનુષ્યભવની દુર્વૃત્તતા વિશે સદૃષ્ટાંત વિવેચન કર્યું છે, ૧૦ શ્રુતની દુર્વૃત્તતા ૧૧ અને મોધિ-સામાયિકની દુર્વૃત્તતા વિશે વિવેચન કર્યું છે અને કેવી રીતે તે ક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે તે સદૃષ્ટાંત વર્ણવ્યું છે. ૧૨ તે કેટલો કાળ ટકે છે ધર્માદિ પ્રશ્નો ૧૩ સમાધાન કર્યા પછી સામાયિકના સમ્પત્તિવાદિ ભે ના પધોયોનો મંત્રક કરીને ૧૪ નિરુક્તિ નામ । ઉપોદ્ધાત નિર્ધુક્તિના અતિમ દારનું વિવેચન કરીને સર્વવિરતિ સામાયિકનું પાલન કરી મહાધિપ ને પામનાર આક પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષોનાં દૃષ્ટાંત આપે છે. ૧૫ અને તેમને નમસ્કાર કરીને ઉપોદ્ધાત નિર્ધુક્તિનું પ્રકરણ પૂરું કરે છે

ઉપસહાર

ઉપોદ્ધાત નિર્ધુક્તિના ઉક્ત વિષયાનુક્રમનો અહીં વિસ્તાર એટલા માટે કર્યો છે કે વાચકને ધ્યાનમાં આવે કે આ બદ્ધનાહુએ આવશ્યકતા ઉપોદ્ધાતને બહાને વસ્તુત સમસ્ત ટીકાનો ઉપોદ્ધાત રચ્યો છે અને તેથી જ અન્યન સર્વ અવશ્ય કથયિતવ્યને તેમણે અહીં જ સમાવી દીડુ છે તેથી જ તેમણે પોતાની અન્ય નિર્ધુક્તિઓમાં આમાંની કોઈ બાબતની ચર્ચા કરી કરવાનું ઉચિત માન્ય નહિ આપેલું નિર્ધુક્તિના માત્ર ઉપોદ્ધાતમાં જ જોડેલી ગાથાઓ છે તેટલી બધા આખા નિર્ધુક્તિપ્રત્યેમાં પણ નથી આવશ્યક મૂળ સૂત્રનું પરિમાણ બીજા સૂત્રો કરતાં ઘણું જ ઓછું છે છતાં તેની માત્ર ઉપોદ્ધાત નિર્ધુક્તિનું પ્રમાણ બીજા ઘણી આખી નિર્ધુક્તિના પ્રમાણ કરતા ઘણું વધી જાય છે એ બતાવે છે કે વસ્તુત આ ઉપોદ્ધાત સર્વ જ ઉપયોગી હોઈ તેનું લખાણ અનિવાર્ય હતું

૧ ગાં ૭૪-૭૨ ૨ ગાં ૭૭ ૭૭ ૩ ૭૭-૭૭ ૪ ગાં ૭૭-૭૭ (મનવગિરિ)
૫ ૭૪ ૧ ગાં ૭ ૦-૭૮ ૭ ગાં ૭૮ ૮ ગાં ૭૮-૭ ૯ ગાં ૭૮-૮૦ ૧૦ ગાં
૮૦-૮૨ ૧૧ ગાં ૮૩ ૧૨ ગાં ૮૩ ૧૩ ગાં ૮૩-૪૦ ૧૪ ગાં ૮૪-૪૩ ૧૫ ગાં
૮૪-૪૮ ૧૬ ગાં ૮૪-૮૬ ૧૭ ૮૬-૮૬ ૧૮ ગાં ૮૬-૮૭

શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન કેવી રીતે થયાં એ બતાવવા બતાવે છે પરંપરાના મૂળ સુધી આચાર્ય શ્રી ઝાને બગવાન મહાવીરનો જ નહિ, પણ બગવાન મનમટેવથી માંડી મહાવીર સુધીનો જૈન પરંપરાનો સમગ્ર ઇતિહાસ કહી દીધો. બગવાન મહાવીર તીર્થંકર કયે કયે જન્મ્યા તે બતાવવા ખાતર તેમણે તેમના અંતિમ ૨૪૦૦ જ નહિ, પણ બગવાન મહાવીરના પહેલાના સુગંધી બગવાન મહાવીરના પૂર્વજોનાં વર્ણન સારું કર્યું છે અને અંતમાં તેઓ તીર્થંકર થવા ત્યાંસુધીને તેમના અભ્યાસની ઇતિહાસ સાંખ્યવાદી ઉપનિષદ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ પ્રસ્તાવ કર્યો કે ખરી રીતે ઉપનિષદ જૈન સાહિત્યમાં જૈન પરંપરાનો સર્વપ્રથમ સુચવરિત ઇતિહાસ લખવાનું માન આચાર્ય બગવાનને આપ્યું છે. તેમની નિર્બુકિતમાં જે કંઈ મળે છે તેને આધારે જ ત્યાર પછીનું સમગ્ર સાહિત્ય જૈન પરંપરાના ઇતિહાસ વિશેની માહિતી આપે છે એમણે આપેલી હકીકતોના બોખામાં કવિઓએ જ પૂરીને મહાપુગણો અને અને મહાકાવ્યો લખ્યાં છે.

કેટલીક સાંપ્રદાયિક પરંપરાની હકીકતો જે તેમણે આપી છે, જેવી કે નિર્ભેદીય થયાં તે તો એવી છે કે તેમના યથા સિવાય અન્ય ઉપનિષદ જ નથી અને ને નિર્બુકિતમાં એ વિશે વિશેષ વચન ન હોય તો આખો નિર્ભેદીય સળધો ઇતિહાસ અધારમાં જ રહેતો આવી તો નીચે મુજી બાનતો કે

સમગ્રપ્રસિદ્ધ દર્શનમાગાને એકમે ગાથામાં સાંકળી લેતાની તેમની જે ખૂની છે તે તો અપૂર્વ છે જ, પણ સમગ્ર ધ્યાનો સાર તેઓ જે રીતે સંસારમાં સાંકળી આપે છે તે તો તેમના આશુત ધીરજનો નમતો છે જેઓ એ કયા આખી વાચી હોય કે સંભળી હોય તેની સામે એક કે ને ગાથામાં આખી કયા તાલસ ચિત્રિત કરી આપવાની સમિતિ તેમની લેખનીમાં છે.

નિર્બુકિતની બાંખવાનશેનીનું નિર્ણય કરતાં ૨૫ આચાર્ય કયું છે કે— ‘ભાદરવે હે કારણવદનિરહમ સમસન’ (ગા. ૮૬) આર્થાત્ આમાં દર્શનપદ હેતુ અને કારણ અને આમાં લઈને સહેપથી નિર્ણય કરવાનું છે અન્ય આચાર્યે વ્યવ કર્યું છે કે

વિગયય સિદ્ધ પદ મળઈ કવરી હદહરણ ।

આસન્ન જ સોયાર હકવિ કહવિય મળેજા ॥

(દસવી નં ૪૬)

આનું તાત્પર્ય એવું છે કે બગવાને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે તો સિદ્ધ જ છે, તેને અનુમાનથી સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. જો તો શ્રીમાની દૃષ્ટિએ કયાકે આવશ્યક જણાય તો દર્શનથી કામ ચલાવવું અને જોવાની ચોક્કસ જોઈને હેતુ આપીને પણ સમજાવી શકાય જાનો અર્થ એ થયો કે બગવાનના વચનનું પ્રમાણ માત્ર છે અર્થાત તે સ્વતંત્ર આગમ પ્રમાણ છે તેમના વચનમાં જેવી ધૂણી માનવો હોય ન તે દર્શનથી સિદ્ધ ન પણ થઈ શકે અને જેવી પણ ધૂણી બાજુએ દેખાય ન તે અશ્વ હેતુ આપીને પણ સમજાવી શકાય આ તેમના ફ

પણી રહ્યા છે જે વસ્તુને તેઓ દર્શાવે ચોગ્ય સમજતા હતા તે વિશે તેમણે એક નહિ અનેક દર્શાવેલા આપીને સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને અનેક બાબતોમાં તેમણે માત્ર દર્શાવે નહિ, હેતુઓ પણ આપ્યા છે વસ્તુને સ્પષ્ટ કરવામાં તેમની ઉપમાઓ ઘણી તો પૂરેપૂરું જ હોય છે

બાબતો કરવાની વિરોધતા એ છે કે તે વસ્તુની બાબતોના દ્વારા અર્થત્ મુજબ નક્કી કરીને પ્રથમ જણાવે છે અને પછી એક મુદ્દા લઈને સ્પષ્ટીકરણ કરે છે દ્વારામાં ખાસ કરીને મહુ સ્થળો એવાં છે જેમાં નામાદિ નિરૂપણો આગળ લે છે જે સમજની બાબતો કરવાની હોય તેના પર્વાયો આપવાનું ચૂકતા નથી, અને સમજાર્થના ભેગા-પ્રકારો પણ મતાવી આપે છે આનું એક પરિણામ તો એ છે કે વસ્તુ વિશે અત્યંત સહેલમાં બધી હકીકત બનાવશ્ચક વિસ્તાર કર્યા વિના કહી શકાય છે

વ્યુત્પત્તિ અર્થપ્રસંગ અને સમસ્યાને બંને પ્રકારે કરે છે પાકૃત ભાસના સમજે પાષયેય હોવાથી તેઓ વ્યુત્પત્તિ કમ્પી વખતે સરકૃત ધાતુને વળગી નથી રહેતા પ્રાકૃત સમ્પ્રદાયે ઉપરથી જ તેને ગમે તે ગીતે તોડીને વ્યુત્પત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પોતાને ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ કરે છે આના ઉદાહરણ તરીકે 'મિલ્લા મિ દુક્ક' (ગા. ૧૮૧-૭)ની નિર્ધુકિત જોના જેવી છે અને ઉત્તમ સમ્પ્રદાયે તેમની જે વ્યુત્પત્તિ છે તે મનસ્વી જના આધ્યાત્મિક અર્થપૂર્ણ હોવાથી શેષક સામે છે (આ. ૧૦ નિ. ૧૧૦૦ લી. ૦) આવાં તો અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે

૧ 'મિલ્લા મિ દુક્ક આ પદમા છ અર્થે છે તેમા મિનો મુદ્દા છ નો દોરણાદન મિ નો મર્માદામા લીને' ૮ નો દોરણાદન આત્માની જુગુપ્સા જનો કરેલ હોય અને 'કનો' 'અનિરૂપણ'—તે પ્રમાણે આશય કરી એકદર અર્થ એવો તારવેલા કે પ્રમાણપૂર્વક ચારિત્ર મર્માદામા રહીને દોર નિવારવા હુ આત્માની જુગુપ્સા કરુ છુ અને કરેલ દોરને હવે અતિક્રમુ છુ

જેમ નિયુક્તિ પ્રથમા વ્યુત્પત્તિ કરવામા આવે છે તેમ બાજ પાલિમયોમા પણ છે અદ્દી એનું એક ઉદાહરણ બસ થશે અરિહત એ પદ જન અને બીજા પદપરમા સામાન્ય છે તેની વ્યુત્પત્તિ બુદ્ધધોષ વિમુક્ષિમગ્ગમા નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે—

'અદત્ માટે એને પાત્રિમા અરિહત અરહત અને અરહ એવા ત્રણ સમ્પ્રદાયો રાખ્યા છે પદેસાના બે ત્રીજાનો એક અને ત્રીજાના બે અર્થ નીચે પ્રમાણે ધરાવ્યા છે

(૧) અરિહત એટલે (અ) કહેશપી અરિને ભારાત્ એટલે દૂર કરવાથી અરિહત (બ) કહેશપી અરિને હત્ત એટલે હણવાથી અરિહત

(૨) અરહત એટલે સ સારસે રી વચ્ચેના જરો-આશયોને હણવાથી અરહત
(૩) અરહ એટલે (અ) જુદા પાત્રાના દાનને અહ-ચોગ્ય દેવાથી અરહ (બ) રહ એકાગ્રમા રાખ અ-નહી કરનાર દેવાથી અરહ

ભારત્તા હનતા ચ કિંચેષાંનિ સો મુનિઃ ।
હતમવાતરજારો વચ્ચવાપીનવારોઃ ।
ત રહો કરોતિ પાપાનિ ભરહ તન બ્રુવનીતિ ।

જેન પતિવાચ અને પરપાતુ તત્ત્વરથી જાન આચાર્યને હતુ તે તેા તેમની કાઈ પણ નિયુક્તિ જોતાં તરત પચામાં આવે તેમ છે જેન આચારની ગનીક ગીઓમાં આચાર્ય ફરી વળ્યા ન તેમાં તેા શક નથી જેન તત્ત્વજ્ઞાનને પણ તેઓ પી ગયા છે એમ કહી શકાય.

આ ઉપેક્ષાત નિયુક્તિમાં જ તેમજ ગણપરવાદનાં બીજાં મૂકી દીધાં છે એ વિશે આગળ વિશેષ કહેવામાં આવે એટલુ તેા નક્કી છે કે ગણપરવાદની શક્યતા । વિષયોના જે તેમણે નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં જારનીય દર્શનોના તાત્ત્વિક ચર્ચાતા મહારના વિષયોના સમાવેશ ધર્મ જન છે ગણપરવાદ એ ખાલજો હોવાથી તેમની શક્યતાનો આધાર વેદ વાચ્યો હતાં તેરી જે સૂચના તેમજ નિયુક્તિમાં કરી છે તે તે પહેલાં કોઈ પણ પ્રથમા ઉપનયન થતી ન હોવાથી વિદ્યાર્થીનું મન એમ માનવા સર્જન લખવાઈ જાય એમ છે કે તે સૂચના આચાર્ય જદ્રનાડુની પ્રતિજ્ઞામાંથી જ આવિર્ભૂત ધર્મ હોતી જોઈએ.

ઉપેક્ષાત નિયુક્તિ પછીનો આવરક નિયુક્તિ મન્ય સૂત્રને સ્પર્શને આગળ વગે છે અને આવરક સૂત્રને સ્પર્શને ઝળે અધ્યયનોની વ્યાખ્યા કરે ॥

ત્રીજી નિયુક્તિઓમાં પણ આચાર્યની જેમ આચાર્યે પ્રારંભમાં તે તે મુદ્દામનના પ્રાદુર્ભાવની કથા કહી છે પણ તે એ જ પ્રથમાં કહી છે જેના પ્રાદુર્ભાવની કથા આવરકથી છૂટી પડતી હોય છે અન્ય અધ્યયનોના નામ અને વિષયો ગણાવી એ અધ્યયનો શામાંથી-એટલે કે કથા પ્રથમાંથી નિષ્પન્ન થયાં છે તે ગણાવી પ્રત્યેક અધ્યયનના નામના પ્રથમ નિલેપ કરીને વ્યાખ્યા કરી છે અધ્યયનપતિ કોઈ મહારના શબ્દ કે તેમાંના મૌનિક ભાવ પછીને તેના ઉપર ચોટાનુ રિચયન કરીને જ આચાર્ય સતેવ પકડયો છે આવરકની જેમ સત્ત્વરથી નિયુક્તિ બીજા પ્રયોગમાં જુદુ જ એકી દેખાય છે એ જ કારણે બીજા પ્રયોગની નિયુક્તિઓ પગિમાણ મુજ પ્રથમ કરતાં ઘણું ઓછું છે, જ્યારે આવરકમાં તેથી ઉપદુ છે.

જેન રાપામાં જરિહત અને જરિહત એવા બે શબ્દ શબ્દો ઉપરાંત એક જરિહત શબ્દ પણ મળે છે તેની બુદ્ધિ એવી કથામાં આવે છે કે એ જરિહ-એટલે ફરી ન જ મે, ન પ્રમો તે અરહત.

દૈદિક પરવાના બુદ્ધિપતિ પ્રચલ નિરૂપા સાક્ષયા પણ આવી જ બુદ્ધિપતિ એવામાં આવે છે ઉત્તર દુહિયા (પુત્રી) ની બુદ્ધિપતિ સાક્ષ ત્રણ રીતે કરે છે (૧) દુદ્ધ+હિતા=એનુ દિવ સાધન થયેથી આવે-કલ્પ છે તે દુદ્ધિયા (૨) દુદ્ધ+હિતા= માળા અર્થે કુદ્ધ બની આવે રહે તે ન દિવાવદ છે તે દુદ્ધિયા (૩) ઉદ્ધ+હિતા= માળા વચેરે દમશ થન કપડા આદિથી દોહા ન કરે તે દુદ્ધિયા.

૫ આચાર્ય જિનભદ્ર

પૂર્વભૂમિકા

ઉપનિષદમાં આ વિષયનું મૂળ સત્ છે કે અસત્ છે એવા એ પરસ્પર વિરોધી વારોનું ખડન-મડન જડી આવે છે ત્રિપિટક અને અલ્પિપિટક-જૈન આગમમાં પણ વિરોધીનું ખડન કરવાની પ્રવૃત્તિ દેખાઈ છે એટલે માની શકાય કે વાદ-વિવાદનો ઇતિહાસ બહુ જૂનો છે અને તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો આ યોગ છે પણ દાર્શનિક વિવાદોના ઇતિહાસમાં નાગાજીનથી માંડી ધર્મકીર્તિના સમય સુધીનો કાળ એવો છે જેમાં દાર્શનિકોની વા. વિવાદ કરવાની પ્રવૃત્તિ તીવ્રતમ બની છે નાગાજીન વસુચક્ર દિગ્માત્ર જેવા બૌદ્ધ આચાર્યોના તાર્કિક પ્રકાશોનો સતત મારો બધાં દશનો ઉપર થયો હતો અને તેના પ્રતીકારરૂપે ભારતીય દર્શનોમાં પુનર્વિચાર ની ધારા પ્રવાહિત થઈ હતી ન્યાયદર્શનમાં વાત્સ્યાયન અને ઉદ્યોતકર, વૈશેષિક દર્શનમાં પ્રશસ્તપાદ, મીમાંસક દર્શનનાં સ્વર અને કુમારિન જેવા પ્રૌ વિદ્વાનોએ પોતાનાં દર્શનો ઉપર ચતા પ્રકારનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ તે બધાને સ્વદર્શનને પણ નવ પ્રકાર આપીને સુનવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો દાર્શનિક વિવાદના આ અખાડામાં જૈન તાર્કિકો પણ પડ્યા અને તેમણે પણ પોતાના આગમના આધારે જૈન દર્શનને તકરૂર સર સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર રચવાની પ્રેરણા એ વિવાદમાંથી લીધી હતી પરંતુ તે બધાનું ખડન કરીને જૈન દર્શનને પોતાનું રૂપ આપવાનું કાર્ય તેમણે કદું નથી તેમણે તો માત્ર જૈન દર્શનનાં તત્ત્વોને સૂત્રાત્મક શૈલીમાં મૂકી દીધાં, અને તેમના પછી ધનારા પૂજ્યપાદ અગ્રનક સિદ્ધએનગણિ વિદ્યાનન્દ આદિ તેની દીકાઓના લેખકો માટે વિવાદનું કાર્ય બાકી રાખ્યું

આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે એ વિવાદમાંથી જૈન ન્યાયની આવશ્યકતા સમજાવતાં જેવી અતિ સક્ષિપ્ત કૃતિની રચના કરી અને જૈન ન્યાયમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતા અનેર્જતવાદના પાયામાં ગ્રહેના નવવાદનું વિવેચન કરતો મન્થ સન્મેતિતક રચ્યો, પણ એ બન્ને કૃતિમાંય દાર્શનિક દુનિયાનું લટસથ અવગમન માત્ર કરીને પોતાના દર્શનને અવસ્થિત કરવો પ્રયત્ન વધારે છે ઇતર દાર્શનિકોની દલીલોનો ગદિયો આપવાનું કાર્ય ગૌણ છે

આચાર્ય સિદ્ધિમેન વિશે પણ એમ તો ન કહી શકાય કે તેઓ દાર્શનિક અખાડામાં એક પ્રજન પ્રનિમત્તના રૂપમાં પોતાના મથો લઈને ઉપરિચિત થયા જૈન દર્શનની માંદગીના બીજો તેમના મન્થોમાં ઉપરિચિત છે પણ ઇતર દાર્શનિકોની નાની-મોટી બધી મહત્ત્વની

નીચેના રજિયો આપવાનો પ્રવલ્ન તેમાં નથી ક્રીષ્ણી જીભી દનીલોના વાગ્મળમાં ન પડતાં માત્ર મુત્તી વાવતાં ખડન અને મડા તેમના પ્રયોમાં છે એ જ વસ્તુ આચાર્ય સમન્વય ની મન્થેને પણ લાગુ પડે છે તેમા પણ વિસ્તાર કરતાં સક્ષેપને મદરત અપાયુ છે જ ને પ્રમથ વાદી જ નહિ પણ મદદગાદી કે, છતાં તેમના પ્રયો ઉદ્ધોતક કે કુમારિનતી પેઠે ક્રીષ્ણી કલપા નથી તર્ક-અનિનકની મજા જીની કરવાનું કાપ એ બન્ને આચાર્યોએ નથી કર્યું પરંતુ નિર્ગર્થમાં ઉદોગી એવી દરીયો કરીને પતા કુ છે અને તે દરીયો એવી અકાદય છે કે એના જ આધારે તેની દીમઓમાં પ્રચુર માત્રામાં વિવાદો રચી શકાય છે સારાંશ એ છે કે એ જ ને આચાર્યોએ નકાળમાં ન પડતાં માત્ર છેદી કાઢીને તર્ક કરીને સતોષ માનો છે

પણ તેથી આચાર્ય દિનાથ કે કુમારિન અને ઉદ્ધોતકર જેવા મનો સામે પ્રતિ મ તરૂંપે મૂકી શકાર તેવુ સામર્થ્ય તેમના પ્રયોમાં આપ્યુ નથી અતિસક્ષેપ અતિવિસ્તાર સામે નકાદ મક છે બ્યારે તેમના પ્રયોનો વા મદાર્યું જેવી અને અટક ઓ જેવી દી ઝો બને છે ત્યારે જ તે પ્રયોની પ્રતિમત્સતાનો ખવાન આવે છે પણ આચાર્ય જિન બા વિશે તેમ નથી તેમનો પ્રથ વિશેષાસરકમાન્ય એ રીતીયા રચાયો છે કે તે પ્રથને આધારે કહી શકાય કે દાર્શનિક જગત આખાકામાં સર્વપ્રથમ જૈન પ્રતિમત્સનું સ્થાન કોઢને આપી શકાય તેડુ હોય તો તે આચાર્ય જિનમ છે તેમની વિશેષતા એ છે કે દર્શના સામાન્ય તરૂંપે વિગે જ તેમણે તર્કવાનુ અવગન નથી લીડુ પણ જૈન દર્શની પ્રમાણુ અને પ્રમેય સમધી નાની મોગી મદરતની બરી બબોમાં તેમણે તર્કવાદનો પ્રયોગ કરીને દાર્શનિક અખાકામાં જૈનદર્શનને એક સર્વતત્ત્વતત્ત્વે જ નહિ પણ સર્વતત્ત્વસમન્વયરૂપે પણ ઉચિત્થિત કર્યું છે તેમની દરીયો અને તર્કશીનીમાં એટની બધી બ્યવસ્થા છે કે આકાશી યતાન્દીમાં થનાર મદાન દાર્શનિક હરિબદ્ધ ઓ મારમી સડીમાં થનાર આગમોના સમર્થ દીકાકા મનપગિરિ પણ મતનયર્થમાં આચાર્ય જિનમ ની દરીયોનો જ આશ્રય લે છે એટલુ જ નહિ પણ હક અનરમી સગીમાં થનારા નબન્ધાપના અસાધારણુ વિદ્વાન ઉપાધ્યાય યોગવિજયશ્ચ પણ પોતાના જૈન તર્કબાષા, અનેકાતઅગ્રથા, શાનબિદુ આદિ પ્રયોમાં તેમની દરીયોને માત્ર નબ્ધભાસામાં મૂકીને સતોષ પકડે છે તેમાં પોતાના તરક્યા નતુ બાએ જ ઉમેરે છે એ બતાવે છે કે સાતમી યતાન્દીમાં આચાર્ય જિનમને સપૂર્ણભાવે પ્રતિમદ્વતો પાદ લાજ્યો દતો

આચાર્ય જિનમદ્વતો વિગેવાવસ્થક મદામ-ય જૈનાગમોને સમજવાની ચાતીર ૩ મદરતના બધા વિયોનો ચર્ચા તેમણે પોતાના વિશેષાવસ્થકમાં કરી છે બીદ્ધ ત્રિગિટકનો સારગાદી જેમ વિશુદ્ધિમાર્ગ પ્રથ છે તેવો જ પ્રથ વિગેવાવસ્થકમાં જૈન આગમ માટે છે અને સાથે જ તેની એ વિરોધતા છે કે જૈનતત્ત્વનું નિરૂપણ તેઓ માત્ર જૈન પિટથો જ કરે છે એમ નથી પણ ઇતર દર્શનની ગુનમાં જૈનતત્ત્વને મૂકીને સમન્વય થામી મર્જો તેમણે પ્રત્યેક વિરોધી ચર્ચા કરી છે વિષયા ત્રિવિચન પ્રસંગે રચા જૈનાચાર્યોના તે બાજતના અનેક અતમેગિતુ ખડન કરતાં પણ તેમણે આચાર્ય લાયતો નથી, કાગલ કે તેવું પ્રસંગે તેઓ આગમોના અનેક વાક્યોનો આધાર આપીને પોતાનું

મતલબ રજૂ કરે છે કે ડોઈની કોઈ પણ વ્યાખ્યા આગમના કોઈ પણ વાક્યથી વિરુદ્ધ જતી હોય ત્યાં તો તેમને માટે અમલ જાને છે અને તેનું તર્કપુરુસર સમવાન શોધવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે આગમનાં પરસ્પર વિરોધી લાગતાં મન્ત્રોનો સમાધાન શોધવાનો પણ તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને વિરોધી દેખાતાં વાક્યોમાં પણ પરસ્પર સંગતિ કેવી રીતે તે જાતારી આપ્યું છે ખરી રીતે કહેવું જોઈએ કે આચાર્ય જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય લખીને જૈન આગમોના મન્ત્રોને તર્કની કમોટીએ કર્યા છે અને એમ કહી એ કાળની તાકિદોની જિજ્ઞાસાને સતોષી છે વેદવાક્યોના તાત્પર્યને શોધવા જેમ મીમાંસા દર્શન રચાયું છે, તેમ જૈન આગમોના તાત્પર્યનું ઉદ્ઘાટન કરવા જૈનમીમાંસાના રૂપમાં આચાર્ય જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની રચના કરી છે

જીવન અને વ્યક્તિત્વ

આચાર્ય જિનભદ્રનું તેમના મર્યોને કાળે જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં બહુ જ મહત્ત્વનું સ્થાન છે, છતાં પણ એ મહાન આચાર્ય જિનભદ્રના જીવનની વટનાઓ વિશે કશું જ જૈન મન્ત્રોમાં મળતું નથી એ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના લેખાવી જોઈએ તેઓ ક્યારે થયા અને કોના સિખ હતા એ વિશે પરસ્પર વિરોધી ઉત્તરો મળે છે અને તે પણ પદરમી-સોળમી શતાબ્દીમાં લખાયેલી પદાવલીઓમાં એટલે માનવું રહ્યું કે તેઓ ખરી રીતે ૫૮૫૨૫૨માં રથાન પામ્યા નહિ હોય, ૫૮૬૫ તેમના મન્ત્રોનું મહત્ત્વ સમજાવે અને જૈન સાહિત્યમાં સર્વત્ર તેમના મન્ત્રોના આધારે થતા વિવરણને જોઈને પાછળના આચાર્યોએ તેમને મહત્ત્વ આપ્યું તેમને યુગપ્રધાન બનાવી દીધા, અને આચાર્ય ૫૮૫૨૫૨માં પણ ક્યાંક ગોડવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો એવો પ્રયત્ન મનગ્રી હતો એટલે તેમાં ભીકમત્ત્વ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે તેઓ આચાર્ય દરિબદ્ધની પાછા આપ્યા એવો તેમના વિશે અસંગત ઉલ્લેખ થયેલ છે

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પૂર્વદેશમાં જૈન ધર્મનું પ્રાબલ્ય હતું તે આગમોથી સિદ્ધ થાય છે પણ પછી તેનું કેન્દ્ર પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ ખસતું ગયું છે ઈ સ પ્રથમ શતાબ્દી આસપાસ મથુરામાં અને પશ્ચિમી શતાબ્દીમાં વલ્લભી નગરીમાં જૈન ધર્મનું પ્રાબલ્ય જણાય છે તે બન્ને સ્થળોએ કમથ આગમવાચના કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી તે બન્ને નગરોનું તે તે કાળમાં મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે દિગંબર સાંઘ ૫૮૫૫ કાગમની રચનાનો મુળ સ્ત્રોત પણ પશ્ચિમ દેશમાં જ છે એટલે ખરી રીતે પ્રથમ શતાબ્દી પછી જૈન સાધુઓનો વિશેષ રૂપે વિકાર પશ્ચિમમાં થયો હતો, એમ સહેજે અનુમાન કરી શકાય વલ્લભી નગરીનું મહત્ત્વ તો તેના ભગ સુધી જૈનદષ્ટિએ રહ્યું છે અને ભગ પછી પણ તેની આસપાસનાં નગરો પાલીતાણા વગેરે જૈનધર્મના ઇતિહાસની દષ્ટિએ મહત્ત્વનાં કે દ્રો રહ્યાં છે

આચાર્ય જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રતિ શક સવત્ ૫૭૧ માં લખાઈને વનગીના કોઈ જિન મદિરમાં સમર્પિત થઈ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વલ્લભી નગરી સાથે આચાર્ય જિનભદ્રનો સબંધ હોવો જોઈએ અને અનુમાન થઈ શકે છે કે તેમનો વિકાર વલ્લભી અને તેની આસપાસ હોવો જોઈએ તેમના જીવન સાથે સબંધ રાખનારી આ ઘટનાનું માત્ર અનુમાન કરવું રહ્યું

નિવિધ તીર્થક્રમમાં મયુરાકત્પ પ્રસંગે આચાર્ય જિનપ્રભ જણાવે છે કે મયુરામાં દેવનિર્મિત રત્નપના દેવની એક પક્ષની તપસ્યા કરીને આચાર્ય જિનભદ્ર સ્થમાત્રમણે આરાધના કરી અને કીર્ત્તિએ ખાધેર મહાનિશીથ સૂત્રનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ ઉપરથી એ દર્શકન જણાવતા મળે છે કે જિનભદ્ર વચળી ઉપરાંત મયુરામાં પણ વિચાર્યું હતું અને તેમણે મહાનિશીથ સૂત્રનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

તાત્પર્યમાં અઠોદક (અર્ધચંદ્રાક આમ)માંથી મળી આવેલી પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓનું અધ્યયન કરતાં કરતાં શ્રી ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહને એ મહત્વની પ્રતિભાઓ મળી આવી છે તેનો પરિચય તેમણે જૈન સત્વપ્રકાશ (અ.ક ૧૯૬)માં આપ્યો છે મૂર્તિ કંદા અને નિર્વિદ્યાના અધારે તેમણે એ મૂર્તિઓને ઈ.સ. ૧૫૦ થી ૬૦૦ ના ગાગામાં મૂકી છે અને તેમણે નક્કી કર્યું છે કે એ મૂર્તિઓના લેખમાં જે આચાર્ય જિનભદ્રનું નામ છે તે બીજા કોઈ નહિ પણ વિશેષાવસ્થાકાળના કર્તા સ્થમાત્રમણ જિનભદ્ર જ છે તેમની વાચના પ્રમાણે એક મૂર્તિના પગામયુના પાછના ભાગમાં "હં દેવધર્મીય નિરુત્તિ કુલે જિનમદ્રવાચનાવાદસ્ય ॥ એવો લેખ છે અને બીજી મૂર્તિ ॥ ભામકતર્મા "હં નિરુત્તિકુલે જિનમદ્રવાચનાવાદસ્ય ॥ એવો લેખ મળે છે.

આ ઉપરથી જણવાતો નિશ્ચિત રહે નવી જણાવતી મત છે તે એ કે આચાર્ય જિનભદ્રે એ મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી હશે તેમનું કે નિરુત્તિકુલ હતું, અને તેઓ વાચના ચાર્ય કહેવાતા એક એ પણ દર્શકત આના આધારે રચિત ચાર કે તેઓ યૈવવાસીક હતા, કારણ કે લેખમાં 'જિનભદ્ર વાચનાચાર્યની' એમ લખેલું છે. આ દર્શકતને વિચારાધીન એટલા માટે ગણવી જોઈએ કે એ લેખ સિવાય એ બાતમાં બીજી પ્રમાણ મળી શકે તેમ નથી વળી એ મૂર્તિઓ અઠોદકમાં મળી છે તેથી વચલી ઉપરાંત તે કાગમાં ભરણ ની આસપાસ પણ જોઈએ પ્રભાવ હતો અને એ તરફ પણ આચાર્ય જિનભદ્રે વિદ્યાર કર્યો હશે એવું અનુમાન પણ થઈ શકે છે.

લેખમાં આચાર્ય જિનભદ્રને સ્થમાત્રમણ નથી કહ્યો પણ વાચનાચાર્ય કહ્યો છે એ વિશે થોડો વિચાર કરવો આવશ્યક છે પરંપરા પ્રમાણે વાલી સ્થમાત્રમણ દિવાકર અને વાચક એ એકાધિક સંદેહ મનાયા છે. વાચક અને વાચનાચાર્ય પણ એકાધિક જ છે એટલે પરંપરા પ્રમાણે વાચનાચાર્ય અને સ્થમાત્રમણ સંબંધ એક જ અર્થને સૂચવે છે છતાં પણ વિચારવું આવતું છે કે એ સંબંધ એકાધિક સાચી મનાયા અને આચાર્ય જિન ભદ્રે સ્વયં વાચનાચાર્ય પદનો ઉત્તેજ્ય કર્યો છે છતાં, તેમની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ સ્થમાત્રમણને નામે સાચી થઈ આ પ્રશ્નો ઉત્તર કંપનામણે આપેલા હોય તો આથી સકાર.

૧ જન દેવિ મમઅપૂર્વે પદસકલમણે દેવ જાતાહિતા જિનમદ્રવાસમર્ગદિં ઉરેહિયા મતિજયપુત્યવપતત્તળણ મુદ્ધ મળ્ય સદ્નિધીદ સમિત ॥ નિવિધતીર્થક્રમ ૫૦ ૧૯ ૨ શ્રી શાહની વાચના પ્રામાણિક છે અને તેમનું સિધ્ધિના સમય વિશેનું અનુમાન પણ બરાબર છે તેની સાચી બનાવસ કુનિર્લક્ષીના પ્રાચીન લિપિવિશાર પ્રો. અરધકિશોરે પણ આથી જ એટલે તેમાં સંશય રચાત નથી. ૩ શ્રી શાહે પણ આની સૂચના કરી છે કારણ બીજી આપ્યું છે ૪ બુદ્ધો કહાવણીનું ઉદ્ધારણ—સત્વપ્રકાશ અ.ક ૧૯૬ ૫૦ ૮૯

પ્રારભમાં શાસ્ત્રવિદ્યાર્થી માટે વાચક' શબ્દ વિશેષ પ્રચલિત હતો. પણ વાચકોમાં જે કાળે ક્ષમાશ્રમણોની સંખ્યા વધી ગઈ ત્યારે વાચકનો પર્વાન ક્ષમાશ્રમણ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો. અથવા ક્ષમાશ્રમણ એ શબ્દ આવરક સૂત્રમાં સામાન્ય ગુરુના અર્થમાં પણ વપરાયેનો મળે છે એટલે વિદ્યાગુરુને પણ શિષ્યો ક્ષમાશ્રમણ ને નામે સમોધના હોય એ સંભવ. ■ એટલે વાચકનો પર્વાન પણ ક્ષમાશ્રમણ બની જાય એ સ્વાભાવિક છે. ન્યારે જૈન સમાજમાં વાદીઓની પ્રતિષ્ઠા જામી ત્યારે શાસ્ત્રવિદ્યાર્થને કારણે વાચકોનો જ મોટો ભાગ વાદી એવા નામે પ્રસિદ્ધિને પામ્યો. હશે એટલે વાદી એ પણ વાચકનો પર્વાન કાલાન્તરે બની જાય તે સ્વાભાવિક. ■ સિદ્ધસેન જેના શાસ્ત્રવિદ્યાર્થ વિદ્વાનો પોતાને 'દિવાકર' કહેવડાવના. દશે કે તેમના સાથીએએ તેમને 'દિવાકર'ની પત્ની આપી દશે એટલે વાચકના પર્વાણમાં 'દિવાકર' પદને પણ સ્થાન મળી ગયું.

આચાર્ય' જિનજ્ઞનો યુગ એ ક્ષમાશ્રમણોનો યુગ હતો, એટલે તેમના પછીના લેખોએ તેમને માટે 'વાચનાચાર્ય'ને જ લ ક્ષમાશ્રમણ' પદથી ઓગળાવ્યા હોય એવો સંભવ છે.

આચાર્ય' જિનજ્ઞનું કુલ નિર્ણયકુલ હતું એ હકીકત ઉપન લેખ સિવાય અન્યત્ર ઉપલબ્ધ નથી. ભગવાન મહાવીરની ૧૭ મી પાટે આચાર્ય' વર્ણ્યમેન થયા તેમણે સોપારક નગરના રોક જિનજ્ઞ અને શેષાણી ઈશ્વરોના ચાર પુત્રો નામે નાગેન્દ્ર ચન્દ્ર નિરૂતિ અને વિદ્યાધરને દીક્ષિત કર્યા હતા. આજગ જર્તા એ ચારે શિષ્યોનાં નામે જુની જુદી તે ચાર પર પગલો ઢાલી તે નાગેન્દ્ર, ચન્દ્ર નિરૂતિ અને વિદ્યાધર કુલને નામે. ■ ઓગળાઈ એમાંના નિરૂતિ કુળમાં આચાર્ય' જિનજ્ઞ થયા એ ઉપન મૂર્તિલેખને આધારે સિદ્ધ થાય છે. મહા પુરુષચરિત્ર નામના પ્રાકૃત મ ધના લેખક શીનાચાર્ય', ઉપનિર્ણયપ્રપચ કથાના લેખક સિદ્ધર્ષિ, નવાગવૃત્તિના સરોધક દ્રોણાચાર્ય' એ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો પણ એ નિર્ણયકુલમાં થયેલા છે, એટલે એ કુલ વિદ્વાનોની ખાણ જેવું છે એમાં તો શક નથી.

આ સિવાય તેમના જીવન રિશેની કશીજ હકીકત મળતી નથી માત્ર તેમનું ગુણ વર્ણન મળે છે તેનો સાર એ છે કે તેઓ એક મહાન ભાષ્યકાર હતા અને પ્રવચનના પર્વાર્થજ્ઞાતા અને પ્રતિષાદક હતા. તેમના ગુણોનું અવરિચન વર્ણન તેમના જીવનમય મૂલના દીક્ષાગરે કર્યું છે તેના આધારે મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જે તારણ કાઢ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે—^૨ તત્કાલીન પ્રવાન પ્રધાન ગુણધરો પણ એમને બહુ માનતા હતા. ગુન અને અન્ય શાસ્ત્રોના પણ એ કુલજ વિદ્વાન હતા એ જૈન સિદ્ધાન્તોમાં જે જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ક્રમિક ઉપયોગનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેના એ સમર્થક હતા એમની મેવામાં ધણા મુનિઓ જ્ઞાનાભ્યાસ કરતા માટે સદા ઉપસ્થિત રહેતા હતા, જુ | જુના દર્શનોના શાસ્ત્રો તથા વિપિવિદ્યા અશ્વિનશાસ્ત્ર, ૭ : શાસ્ત્ર અને બાકરણ શાસ્ત્ર આદિમાં એમનું અનુ પમ પાંડિત્ય હતું પરંતુ તેમના આશ્રમ વિશે નિપુણ હતા, સ્વાચાર્યપાથનમાં તત્પર હતા અને સર્વ જૈન શ્રમણોમાં પ્રખ્યાત હતા.

૧ જુઓ ખરતરમજીની પદ્માવલી—જેન ગુર્જર કવિઓ, ભાગ બીજો પૃ. ૧૧૬ નિરૂતિ શબ્દના જુદે જુદે કેડાંએ 'નિરૂતિ, નિરૂતિ એવા પણ રૂઠો મળે જ.

૨ જીવકપરગુપ્તની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭

અત્યારે તો સ્વામીશ્રી બીજી નવી હકીકત ન મળી આવે ત્યાંમુની આપણે ઉકેત મુશ્વેષ્યું નથી જ તેમના અકિતવનો ખ્યાન કરીને સતોષ પામવો જોઈએ

સત્તાસમય

શીગવિજય સવત્ ૮૮૦ (વિક્રમ સ ૧૧૦ ઈ સ ૪૫૩) માં વાનગી વાચનામાં આગમો બંધરિયત થયા અને તેને અતિમ રૂપ મળ્યું ત્યારપછી તેની સર્વપ્રથમ પદ્મીકાઓ પ્રાકૃત ભાષામાં લખાઈ અત્યારે ઉપનિષદ યની એ પ્રાકૃત ગીકાઓ નિર્ધુક્તિના નામે પ્રસિદ્ધ છે અને તે મધી આચાર્ય બદુનાદુ-પ્રણીત છે તેમનો સમય વિક્રમ સ ૫૬૨ (ઈ ૫૦૫) આસપાસ છે, એટલે કહી શકાય કે આગમની વાનગી મકનના પત્રીના પચાસ વર્ષમાં તે લખાઈ હોવી જોઈએ એ નિર્ધુક્તિની પદ્યપદ્ધ પ્રાકૃત ગીમ લખાઈ જેમજ લાખ નામે પ્રસિદ્ધ છે એ મૂન લાખના કર્તા કેાણુ એનું પ્રમાણુ હજી કશું જ મળ્યું નથી પણ આચાર્ય દરિભદ્ર વગેરેના ઉપેચ ઉપરથી જણાય છે કે આવસ્થકનિર્ધુક્તિની પ્રથમ ટીમરૂપે કોઈ ભાષા ચાલુ હતું જેને આચાર્ય જિનજ્ઞના લાખથી જુદું પાડવા ખાતર સભવ છે કે આચાર્ય દરિભદ્રે તેને મૂન લાખ એનું નામ આપ્યું એ મને તેમ હોય પણ એ મૂન લાખ પછી જિનજ્ઞ આવસ્થક નિર્ધુક્તિના સામાયિક અધ્યય પૂરતી પ્રાકૃત પદ્યમાં જે ટીમ લખી તે વિરોધાવસ્થક-લાખને નામે પ્રસિદ્ધ છે એટલે આચાર્ય જિનજ્ઞના વિરોધના સમયની પૂર્વાવધિ નિર્ધુક્તિમાં જાનાકુના સમયની અને પૂર્વોક્ત મૂન લાખના સમયની પહેલાં તો હોઈ શકે નહિ આચાર્ય જાનાકુ વિક્રમ સ ૫૬૨ ની આસપાસ વિવિધાન હતા, એટલે વિરોધાવસ્થક-લાખ ના પૂર્વાવધિ વિક્રમ ૬૦૦ ની પહેલાં સંભવતી નથી

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જેસવમેરની વિરોધાવસ્થક-લાખની પ્રતિને અતે પ્રાપ્ત થતી એ ગાથાઓને આધારે નિર્ણય કર્યો છે કે તે વિ ૬૬૬ માં રચાયુ હતું તે ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે

પચ સતા દ્વગતૌષા લગણિવકાલસ્ય વદમાણસ્ય ।

તો જસપુણિમાણુ લુપદિણ લાતિમિ જવલસે ॥

રજ્જે જી વાગળપરે સી[ભાર]જ્જાસેમ નરવરિદમ્મિ ।

જલભીજનરીણુ દમ મહાવિ મિ જિણમવજે ॥

આ ગાથાઓનું તાત્પર્ય શ્રી જિનવિજયજી એવું લે છે કે શક સવત્ ૫૩૧ માં વલભીમાં જ્યારે રીનાદિત્ય રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે વનગી પૂણિમા જીવનાર અને રવાતિ નસત્રમા વિરોધાવસ્થકની રચના પૂર્ણ થઈ

પરંતુ તેમણે કહેન એ તાત્પર્ય મૂળ ગાથામાં નોકળતું નથી એ ગાથામાધી રચના વિશે કશું જ કહેવામાં આવ્યું નથી તૂંતા અધ્ધરેને આપણે કોઈ મદિનું નામ માની લઈએ તો એ જાને ગાથામાં કોઈ કિંદા છે જ નહિ એમને તે શક સ ૫૩૧ માં (વિ ૬૬૬માં) રચાયુ એમ નિમ્નપૂર્વક કહી શકાય નહિ વધારે સભવ એવો છે કે તે પ્રતિ એ વર્ષમાં લખાઈને તે મદિમાં મૂકવામાં આવી એવું તાત્પર્ય એ ગાથાઓનું છે ચાલું તાત્પર્ય રચનામાં નહિ અને મદિમાં મૂકવામાં હોય એ વધારે સમત નીચેનાં કારણે માની શકાય :

૧ એ ગાથાઓ માત્ર જોસલમેરની પ્રતિમા જ મળે છે, અન્ધાર કોઈ પ્રતિમા મળતી નથી એટલે માનવું રહ્યું કે તે ગાથાઓ મૂલકારની નથી પણ પ્રતિ લખાયાની અને ઉક્ત મંદિરમાં મુકાવાની સૂચક છે જે પ્રતિ મંદિરમાં મુકાઈ હશે તેની જ નકલ જોસલમેરની પ્રતિ હોય એટલે તેમાં એ ગાથાઓ દાખલ થવાનો સંભવ છે અને એ પ્રતિના આધાર ખીછ કોઈ પ્રતિ ન લખાઈ એટલે ખીછ કોઈ પ્રતિમાં એ ગાથાઓ દાખલ થઈ નહિ એમ અનુમાન તારવી શકાય.

૨ એ ગાથાઓને જો રચનાકાળસૂચક માનવામાં આવે તો તે ગાથાઓ આચાર્ય જિનભદ્રે મનાવી હોય તેમ માનવું પડે એવી સ્થિતિમાં તેની ટીકા પણ મળતી જોઈએ પરંતુ આ જિનભદ્રે પ્રારંભેની અને આચાર્ય કોદાચે પૂર્ણ કરેલ વિશેષાવશ્યકની સર્વ પ્રથમ ટીકામાં કે કોદાચાચાર્ય અને આચાર્ય હેમચન્દ્ર મનધારીની ટીકામાં પણ એ ગાથાઓની ટીકા ઉપલબ્ધ નથી, એટલું જ નહિ પણ એ ગાથાઓના અસ્તિત્વની સૂચના પણ નથી એટલે માની શકાય કે તે ગાથાઓ આચાર્ય જિનભદ્રની રચના નથી અર્થાત્ એ પાગ માની શકાય કે પ્રતિની નકલ કરનાર-કરાવનારે તે લખી હોય અને તો એ ગાથામાં સૂચવેલ સમય રચનાસંબંધ નહિ પણ પ્રતિનેખન સંબંધ છે, એમ સિદ્ધ થાય કે કોદાચના ઉલ્લેખ ઉપ થી એ પણ નિશ્ચિત છે કે આચાર્ય જિનભદ્રની અંતિમ કૃતિ વિશેષાવશ્યક લખ્યું કે તે લખાણની ગોપણીકા તેમનું મૃત્યુ થઈ જવાથી પૂર્ણ ન થઈ શકી, એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ કોદાચ કરે છે.

હવે જો એ વિશેષાં પ્રતિ શક સ ૫૩૧ માં અર્થાત્ વિક્રમ સ ૬૬૬ માં લખાઈ તો વિશેષાવશ્યક રચાયેલો સમય વિક્રમ ૬૬૦ ની આગળ તો વધી જ શકે નહિ અને આપણે જાણીએ છીએ કે આચાર્ય જિનભદ્રની એ અંતિમ કૃતિ હતી તેની ટીકા પણ તેમના મૃત્યુને કારણે અધૂરી રહી એને સ્વયં જિનભદ્રની પણ ઉત્તરાવધિ વિક્રમ ૬૫૦ થી આગળ મૂકવી જોઈએ નહિ.

એક પર પરાના આધારે પણ તેમની આ ઉત્તર અવધિને ટેમ મળે છે વિચારશ્રેણીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય જિનભદ્રનો સ્વર્ગવાસ વિક્રમ ૬૫૦ માં નક્કી કરી શકાય છે, કારણ કે તેમાં વીરનિર્વાણ ૧૦૫૫ માં આચાર્ય દરિભદ્રનો સ્વર્ગવાસ નોંધ્યો છે અને ત્યાર પછી ૬૫ વર્ષ જિનભદ્રનો યુગપ્રધાનકાળ બતાવે છે એટલે ૧૧૨૦ વીરનિર્વાણમાં આચાર્ય જિનભદ્રનો સ્વર્ગવાસ આવે છે અર્થાત્ વિક્રમ ૬૫૦ માં આચાર્ય જિનભદ્ર રાગરથ યવા એમ વિચારશ્રેણી અનુસાર ક્ષિત થાય છે વિચારશ્રેણીનો આ મત આપણી પૂર્વ વિચારણાને અનુકૂળ છે, એટલે તેને નિશ્ચય નહિ પણ સંભવ કોનીમાં તો મૂકી શકાય.

ખીછ પર પરા પ્રમાણે આચાર્ય જિનભદ્ર વીરનિર્વાણ ૧૧૧૫ માં યુગપ્રધાનપદે આવ્યા એ પર પગનો ઉદ્દેશ ધર્મસાગરી ૫૧૧૧ માં છે તેમનો યુગપ્રધાનકાળ ૬૦-૬૫ વર્ષનો ગણતા વિક્રમ ૭૦૫-૭૧૦ માં તેમનું મૃત્યુ સંભવે પણ આની માથે ઉક્તપ્રતિગત ઉ નેખનો.

૧ આચાર્ય દરિભદ્રના સમય વિશેષાં આ ઉદ્દેશ લાગત છે, એમ સપ્તમાગ આચાર્ય જિન વિજયજીએ તેમના લેખમાં બતાવ્યું છે તે ઉલ્લેખ છે છતાં આચાર્ય જિનભદ્રનો સમય અથવા ૧ હોવાનો સંભવ છે.

એજ નથી, મારણ કે તે વિક્રમ ૬૬૬ માં લખાઈ છે તો પછી તેનું નિર્માણ તો તેથી પણ પહેલાં થઈ ચુકે તેનું જોડાણ અને અંતિમ કૃતિ હોવાથી તેના નિર્માણ અને આચાર્યના મધુના સમયમાં ૬૬૬-૫૬ થી વધારે વર્ષનું અંતર તો હતી જગ્યા નહિ અને ધારા કે એ ઉત્તરે અને એ યનિર્માણસૂચક માની લઈએ તો તે અન્યની રચના પછી ચાળીસ વર્ષ તેમનું મૃત્યુ થયું એમ માનવું પડે પણ કોટાઈનો ઉત્તરેસ તેમાં ૨૫૬ રૂપે બાધક છે, એટલે ધમસાગરોષ પદાવરીમાં સૂચિત સમય ક્રમાં વિચા અણીમાં સૂચિત સમય વધારે મળે છે અર્થાત્ આચાર્ય જિનભદ્રનું મૃત્યુ મોઝામાં મોકુ વિં ૬૫૦માં થયું હતું એમ માનવું વધારે સમજાડે

આચાર્ય જિનભદ્ર નું સર્વાંશુ ૧૦૪ વય હતું એની ૫૨૫૨ છે તે પ્રમાણે તેમનો સમય વિક્રમ ૧૪૫-૬૫૦ વચ્ચે માની શકાય ની છ કોઈ બાધક ન મળે ત્યાંમુધી આચાર્ય જિનભદ્રનો સમય આ પ્રમાણે માની શકાય.

તેમણે એમાં આવના ઉદ્દેશો તપાસતાં પણ આ સમયમાં બાધક બને એવો એક પણ ઉત્તર જોવામાં આવતો નથી સામાન્ય રીતે તેમણે એમાં આચાર્ય સિદ્ધમેન, પૂજ્યાર, વિનાય જેવા પ્રાચીન આચાર્યોના મતોની નોંધ છે, પણ વિક્રમ ૬૫૦ પછીના કોઈ પણ આચાર્યના મતો ઉત્તર જોવામાં નથી આવે તો જિનદાસની ચૂંટીમાં જિન જ્ઞના મતો ઉત્તરેસ મળી આવે છે તેથી પણ ઉક્ત સમયવાધિનું મમથન થઈ જાય છે નન્દીચૂંટી તો નિશ્ચિત રૂપે ૭૩૩ વિક્રમ સ. માં બની છે અને તેમાં તો ૩૭૦ ને પગલે વિશેષાવસ્યક ઉપૂત છે

૬ આચાર્ય જિનભદ્રના અંશો

નીચેના અંશો આચાર્ય જિનભદ્રને નાજે ચરેલા છે—

- ૧ વિશેષાવસ્યકબ્રાહ્મ-પ્રાકૃત પદ્ય
- ૨ વિશેષાવસ્યકબ્રાહ્મ સ્વોપચ રૂતિ-સમ્પૂત ગદ્ય
- ૩ જલસમ્પૂત-પ્રાકૃત પદ્ય
- ૪ જલસમ્પૂતમાસ-પ્રાકૃત પદ્ય
- ૫ વિશેષાવસ્યક-પ્રાકૃત પદ્ય
- ૬ ૮૧૩૫સૂત-પ્રાકૃત પદ્ય
- ૭ ૮૧૩૫સૂતબ્રાહ્મ-પ્રાકૃત પદ્ય
- ૮ બ્યાનટત્ક

(૧) નિર્ણયરચકબાબ

જૈનગાનમદોદધિની ઉપમા આ અન્યને આપણમાં આવે તો તેમાં જગ્યા અનિશ્ચયોક્તિ જેવું નથી જૈન આગમમાં વીજગણિતની અંતેક દાર્શનિક બામતોને સુસમજ રીતે તર્કપુરસર ગોઠવેને આમાં રજૂ કરવામાં આવી છે જૈન પંચાંગાગ્રામને સિધ્ધ કરવામાં આ અંશો જે ફાળો છે તે જાગેજ બીજા અંતેક અંશોએ મળીને પણ આખો ૬૭૦ બ્યારથી આ અંશની રચના થઈ છે ત્યારપછીનો જૈન આગમનો આખ્યા કરતો કોઈ પણ અંશ એવો નથી મળતો જેમાં આ અંશનો બાધાર લેવામાં ન આવે તો દોષ

આ ઉપરથી આ મન્થનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે સદગ્રામી સમગ્રજ્ઞ જાણ છે. આ મન્થનના અનેક પ્રકરણો એવા છે જે સ્વતંત્ર અથવા જોડાઈને પણ માન્યતા ધરાવે છે. અથવા નિર્ણયવાળા એ કે નવાધિમાર હોય, નમસ્કાર પ્રકરણ હોય કે સામાન્ય વિવેચન હોય એ અને એનાં જોડાં બધાં પ્રકરણો સ્વતંત્ર મન્થનોની શરૂઆત એવાં પ્રકરણો છે કે જે પણ વસ્તુની ચર્ચા નવારે આચાર્ય ઉપાધે છે ત્યારે તેના હાર્દમાં-હિસાબમાં તો જાણ જ છે, પણ તેના વિસ્તારમાં જવામાં પણ મહત્ત્વ ગણતા નથી, એટલે તે તે વિષયની મહત્ત્વ જોડી સંપૂર્ણ ચર્ચા એક જ જગ્યાએ વાચકને મળી જાય છે.

જો કે આ મન્થન આવશ્યકમુજબની નિયુક્તિની નિમજ્જામાં છે એટલે મૂળને અનુસરીને ચાલે છે, પણ આચાર્યની વસ્તુસંકલનની એ કુશળતા છે કે મૂળની રચનાને બદલે તેઓ અનેક સંદર્ભ વિષયોની ચર્ચા કરી શકે છે. આ મન્થન પરિચય માટે એક સ્વતંત્ર મન્થનેષનની આવશ્યકતા છે તેથી અહીં તેના વચ્ચે વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક માનું છું અને સામાન્ય પરિચય આપી સંતોષ માનું છું.

આ કાવ્યની ૬૬૦૬ આધ્યાયો છે અને તેની દીપ્તિ મન્થન આચાર્ય સમૂહમાં લખી છે તે મન્થનની આદિથી છાંદ મહાધર સુધી છે, પણ પછીની દીપ્તિ તેમના મત્સ્યને કારણે અપૂરી રહી છે, એટલે આગળનાં કાવ્ય આચાર્ય કેટલાંકે પૂરાં કર્યો છે.

બીજી દીપ્તિ કેટલાંકાચાર્યની છે અને ત્રીજી દીપ્તિ આચાર્ય મધ્યધારી હેમચંદ્રની છે, જેના આધારે પ્રસ્તુત અનુવાદ તૈયાર થવામાં આવ્યો છે.

(૨) વિરોનાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપપન્ન વૃત્તિ

આચાર્ય આ દીપ્તિ સમૂહમાં લખી છે પ્રાચીન પ્રાકૃત ગાથાઓના વકન અને સંસ્કૃત ભાષામાં મૂકી દીધું છે અને યત્નતઃ થોડી વધારાની ચર્ચા પણ કરી છે. આ વૃત્તિ અતિ સંક્ષિપ્ત જ છે એટલે મૂળમાં હાર્દને સાધારણ વાચક સમજી શકે તેમ નથી. આ જ કારણે આચાર્ય કેટલાંકાચાર્ય અને મધ્યધારી હેમચંદ્રે આના ઉપર ઉત્તરોત્તર વિસ્તૃત દીપ્તિ લખવાનું ઉચિત માન્યું છે. આ દીપ્તિના વિશેષ પરિચય મુનિશ્રી પ્રવચનવિજયજીએ જ સર્વપ્રથમ તેને શોધીને તાજેતરમાં આપ્યો છે.

આચાર્ય આ દીપ્તિમાં આચાર્ય મિહિરેનનું નામ આપ્યું છે, એટલે હવે એ વસ્તુ નિશ્ચિત થાય છે કે અમુક મતોને સિદ્ધિસેનના મતો તરીકે અન્ય દીપ્તિઓએ વર્ણવ્યા છે તેના આધારે પ્રસ્તુત દીપ્તિ જ છે. આખું નામ તેમણે પોતે જ વિરોનાવશ્યક આપ્યું છે એ વસ્તુ તેમની સ્વોપપન્ન દીપ્તિથી સિદ્ધ થાય છે. આ ૧૮૬૩ સુધી આચાર્ય બાપ્પા કરી શક્યા છે, પણ ત્યારપછી તેમનું મૃત્યુ થઈ જવાથી બાપ્પા અપૂરી રહી છે.

(૩) બૃહત્સમદર્શી

બૃહત્સમદર્શીના નિવરણના મગત પ્રશ્નને આચાર્ય મહાવિરિજીએ આ મન્થનના મનાં

૧ જુઓ ગાથા છાંદની બાપ્પા ૨ જુઓ આ ૧૪૪૨ ની બાપ્પા
૩ વિમાન્ય વર્ણનપરવચન્ય કિંચ દિવગત પૂર્વા : અનુયોગમાર્ગ(ર્ગ)શિક્ષિતમદ્રગ્નિસમાશ્રમણા ॥
તાનેવ પ્રણિવર્યાત પરમવિ(વ)નિશ્ચિત્વરણ ક્ષિયતે । કોશર્વવારિગણિના મદધિયા શાચિમન
મેદ્ય ॥ આ ૧૮૬૩

તરીકે આચાર્ય જિનભાગજી ક્ષમાઅમરુનો ઉદ્દેશ બહુ આદરપૂર્વક કર્યો છે, એટલે એ કૃતિના મર્તા આ જિનભાગ એમાં સકાને અનકાસ નથી આચાર્ય જિનભાગે સ્વયં આ મ અને સમકક્ષી^૨ નામ આપ્યું છે, પણ બીજી સમકક્ષીઓથી ભુદી પાડવા માટે આ મૂળમત્રકથી કહેવાય કે તેમાં આદેશનિના જીવોની સ્થિતિ આદિનો ચમક કરવામાં આપ્યો છે તેથી તે મન્ય સમકક્ષી કહેવાયો પ્રારબની એ ગાથાઓમાં આચાર્ય આ મ થના પ્રતિપાદ વિવરનો સમક કર્યો છે તેથી જણાય છે કે આમાં દેવો અને નાગોનાં સ્થિતિ, ભવન અને અગાદનાં મનુષ્યો અને તિર્થંચોનાં દેહમાન અને આયુષ્યપ્રમાણનું દેવો અને નાગોના ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તનના વિરહગનનું, સખ્યાનું, એક સમયમાં કેટલાનાં ઉપ પાત અને ઉદ્ધર્તન થાય છે એનું તથા બધા જીવોની ગતિ અને ન્યામતિનું કમસા વર્ણન આ મ થમાં કરવામાં આવ્યું છે ૩

વસ્તુતઃ આ મ થ જીવોના અને ખગોલ ઉપરાંત દેવ અને નાગો વિશે સંક્ષેપમાં જૈન મતનું સ્વરૂપ કહે છે એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય અને તિર્થંચ વિશે પણ તેમાં ઘણી દખીકતો સમૃદ્ધિ છે આને ખરી રીતે જીવ અને જગત વિશેનાં મત રોતો સમાક્રમ મન્ય કહેવો ભોઈએ આના કમસરૂપે આચાર્ય મલ્લગિરિએ જે ગીત લખી છે તેથી તે એ મ થ જીવ અને જગત સંબંધી જૈન મતનો છે એક વિશ્લેષણનું સકલ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અતમા આચાર્યે કહ્યું છે કે આમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે મૂળ જીવ મ થો અને પૂર્વાચાર્યકૃત મ થોને આધારે સ્વમતિથી ઉદ્ધૃત છે આમાં કંઈ દોષ દોષ તેા શ્રુતધરો અને શ્રુતકેવી ક્ષમા કરે ૪

આ મન્યની કુલ ગાથા ૩૬૭ છે, પણ તેમાં આચાર્ય મલ્લગિરિના કથનાનુસાર કેટલીક અન્યકૃત અને કેટલીક મર્તાતરસચ્ચ પ્રક્ષેપ ગાથાઓ પણ છે તેને બાંધ કરતાં મૂળ ગાથાઓ ૩૫૩ રહે છે પ્રક્ષેપની ચર્ચા પ્રસંગે એ પણ જણાવા મળે છે કે આની એક ટીકા આચાર્યે દરિભદ્રે પણ રચી હતી

(૪) બૃહત્જૈનસમાસ

આચાર્ય મલ્લગિરિએ પોતાની કૃતિના પ્રારબમાં અને અંતે જૈનસમાસને આચાર્ય જિનભાગની કૃતિરૂપે જણાવ્યો છે બૃહત્જૈનસમાસ નામે પ્રસિદ્ધ જૈનસમાસ કૃતિ આચાર્ય જિનભાગની હોવા વિશે સંદેહને સ્થાન નથી સ્વયં આચાર્ય જિનભાગે આ મ થનું નામજ સમયજૈનસમાસ અથવા જૈનસમાસ પ્રચરણ —એમ સ્વયંનું છે આચાર્ય મલ્લગિરિએ

૧ નમત્ત જિનવુદ્ધિતવ પ્રતિહતિ સેષતુમત્તવત્તિમિત્તમ્ । જિનક્લેશનિવર્ણ જિનમદગ્ધિ
શુમાધમમ્ ॥ ચામકુલ સપ્રહિ જિનમદગ્ધિશુમાધમમ્ ॥ તરયા શુક્રદેગ્નુસારતો વધિમ
વિષ્ણિમદમ્ ॥ ૨ 'તા શમ્હિ તિ નામેણ ॥ ગા ૧

૩ ભુલો ગા ૨ અને ૪ ૪ ગા ૩૬૭ પ. ગા ૬ ૧૦, ૧૫ ૧૬, ૧૮ (સર્ ૩૦) ૧૬ (૨૫
૫૦) ૭૨ (૨૫ ૫) ૧ ગા ૦— અથેવ પ્રમેપગાથેતિ કયમવચીવત્ ૧ ઉપ્યતે મૂલટીકાકારિણ
દરિમદ્ગુરિણ રેશતોડપ્પસ્યા ભસુવનાન્ ॥ એવમુત્તમ્ ભવિ મતાન્તરપ્રતિપાદિકા ગાથા પ્રમેપગાથા
ભવતેયા મય્યાગેતિ ટીકા ગા ૦ ૭૩ ૧ ગા ૭૩ ૨ી ૭૬ મુધીની પ્રતિષ્ઠિ છે ॥ ગા ૦ ૧

૧ ૭૬ ૮ ગા ૦ ૫૦ ૭૫

મળાયરણ પ્રસંગે આગળમાં આનુ નામ શ્લેષમાસ સ્વયં યું છે નીચ શ્લેષમાસથી આની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે અને તે બદલ હોઈ આ મન્ય બૃહત્શ્લેષમાસના નામે વિશેષરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, વળી સ્વયં આચાર્યે આને સમયશ્લેષમાસ એવું નામ જે આપ્યું છે તે પણ સાર્થક છે કારણ કે આમાં જેટલા શ્લેષમાં સર્વાદિની ગતિને આધારે સમયની મણના કરવામાં આવે છે તેટલા સમયશ્લેષ વિશેષ એટલે કે મનુષ્યશ્લેષ અથવા અગ્રી દ્વીપ વિશે સંશ્લેષમાં કથન હોવાથી આ મન્ય સમયશ્લેષમાસ એવું નામ સાર્થક છે પણ તેને સંશ્લેષમાં 'શ્લેષમાસ' કહેવામાં આવે છે

આ મન્યમાં જમ્બૂદ્વીપ, લવણ્યસમુદ્ર, પાતકીપાક, કાનોદધિ અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ —એ પાંચ પ્રકરણોમાં તે તે દ્વીપ અને સમુદ્રોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે જમ્બૂદ્વીપના નિરૂપણ પ્રસંગે સૂર્ય ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની ગતિ વિશે વિસ્તારથી પ્રરૂપણ કરવામાં આવી છે અને લવણ્યોદધિના નિરૂપણ પ્રસંગે અન્તરદ્વીપોની પણ વિસ્તૃત પ્રરૂપણ છે આચાર્યે આ મન્યમાં જૈન બૃહોત્ત અને ખગોલનો સમાવેશ કર્યો છે એમ કહેવું જોઈએ સાથે જ આમાં અશ્વિતાનુયોગ પણ આવી જાય છે

આચાર્ય મનવગિરિની ટીકા સાથે એ મન્ય જૈન ધર્મ પ્રચારક સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં તેની ગાથા બધી મળી ૬૫૬ છે જે ગાથામાં મન્યની ગાથાસખ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે ગાથામાં એક પાઠાતર પ્રમાણે ૬૫૫ ગાથાઓનો નિર્દેશ છે પણ આચાર્ય મલયગિરિએ ૫૮૭ ગાથા છે એવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે છતાં પણ તેમણે વ્યાખ્યા તે ૬૫૬ ગાથાઓની કરી છે ઉલ્લી ગાથા જેમાં મન્યપ્રસસ્તિ છે તેને જાહે કરીએ તો પાઠાતર નિર્દિષ્ટ ૬૫૫ ગાથા એ મન્ય મન્યની બધી સમય, કારણ કે આચાર્ય મલયગિરિએ કોઈ ગાથા વિશે પ્રશ્નેષની સૂચના આપી નથી. આમ કેમ જન્યું હશે એ કંપવુ મુશ્કેલ છે સભવ છે કે મન્ય ગાથા ૬૩૭ જ હોય, પણ પછી તેમાં પ્રશ્નેષ થયો હોય અને તે પ્રશ્નેષને આચાર્ય મલયગિરિ તારવી શક્યા ન હોય તેમણે વચર અણતરીએ જે પાઠ મળ્યો તેની ટીકા કરી પણ એ ગાથાનું પાઠાતર તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું ન હોય પણ એ પાઠાતર મળે છે એટલે પ્રશ્નેષની સલાવના મર્મ શકે ખરી

આ મન્ય બના પછી અબ્બાસીઓમાં તે અતિ પ્રચલિત થઈ ગયો છે એ જ કારણે આ મન્યના અનેક અનુક્રમો થયા છે અને તેની અનેક ટીકાઓ પણ રચાઈ છે

ગિનરત્નકોષમાં આ મન્યની દસ ટીકાઓની નોંધ લેવાઈ છે

(૧) આચાર્ય હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ-આ વૃત્તિ પ્રસિદ્ધ યામિનીસનુ હરિભદ્રની નથી, પણ બૃહદ્ગ્વેના માનવ-ગિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હરિભદ્ર-કૃત છે અને તે સ ૧૧૮૫ માં લખાઈ છે ૨

(૨) સિદ્ધસેનમૂરિકૃત વૃત્તિ-ઉપકેસમચ્છના દેવગુપ્તસુરિના શિષ્ય સિદ્ધસેનસુરિએ ૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સ ૧૧૯૨ માં પૂર્ણ કરી હતી

(૩) આ. મનવગિરિકૃત વૃત્તિ-આ વૃત્તિ પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય મલયગિરિએ ગ્રંથી છે તેનું પ્રમાણ ૭૮૮૭ શ્લોક જેટલું છે આચાર્ય મનવગિરિ પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન હતા

(૪) વિજયસિદ્ધાંત ઇતિ—આ ઇતિ સ ૧૨૧૫ માં રચાઈ છે તેનું પરિમાણ ૨૫૬ શ્લોક છે થી દેસાઈનું અનુમાન છે કે આ વિજયસિદ્ધાંત તે જ છે જેમણે જ મુસ્લીમ આસની ટીમા લખી છે અને તે અદ્વૈત-વજીવ અભયદેવ—ધનેશ્વર—અગ્નિતસિદ્ધ—રધ્માન—યદ્વજ્ર—હરેશ્વર—હરિભદ્ર—મિનચંદ્રના સિદ્ધાંત હતા ?

(૫) દેવાનકૃત ઇતિ—આ ઇતિ પદ્મરાજના સિદ્ધાંત દેવાનદે સવત્ ૧૪૫૫ માં ૩૩૩૨ શ્લોકપ્રમાણ રચી છે

(૬) દેવકાન્કૃત ઇતિ—સ ૧૨૩૩ માં દેવકાન્કે એક હજાર શ્લોકપ્રમાણ ઇતિ રચી છે

(૭) આનંદસરિત્કૃત ઇતિ—દેવકાન્કના સિદ્ધાંત ધનેશ્વરના સિદ્ધાંત આનંદસરિત્કે આ રચી છે આનું પરિમાણ ૨૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે

(૮-૧૦) ઇતિઓ—કોની છે તે જણાઈ નથી, પણ મળ્યાચરણ ઉપરથી જણાવ છે કે પૂર્વેકન ઇતિઓથી ભુદી છે

(૫) વિશેષજીવતી

આ જિનશ્લોક તર્ક કરતાં આગમને વધારે મહત્ત્વ આપતા હતા એટલે આગમમત અસમતિઓનું નિગ્રહજી કરવું એ તેમનું પરમ કર્તવ્ય હતું વિશેષજીવતી નામનો મ ય લખીને તેમણે એ કર્તવ્ય બજાવ્યું છે અસમતિનું નિગ્રહજી તેમણે વિશેષ પ્રકારની અપેક્ષાને આગળ કરીને કર્યું છે એટલે કે એક જ વિષયમાં બન્ને વિરોધી મત્તઓ ઉપરિચિત થાય ત્યારે બન્નેની વિરોધતા ચામ્માં છે તે બતાવીને અસમતિનું નિવારણ કરવા જતાં તે તે મત્તઓને વિશેષજીથી વિસિદ્ધ કરવા પડે છે એટલે જ એ અન્યનું નામ ‘વિશેષજીવતી’ પડ્યું હોય એમ જણાય છે વળી આગમમત અસમતિઓ ઉપરાંત પણ જૈનાચાર્યોનાં જ એવાં કેટલાંક મત્તઓ હતાં જે આગમની માન્યતાથી વિરુદ્ધ હતાં એવાં મત્તઓનું તો આચાર્યે આ અન્યમાં નિગ્રહજી જ કર્યું છે અને આગમપક્ષને સ્થિર કર્યો છે તેમાં જે વિષયો ચર્ચાયા છે તેમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રારમ્ભમાં જ ઉત્તેષાગ્રન પ્રમાણાગ્રન અને આત્માગ્રનના માપની ચર્ચા કરી છે અને ભગવાન મહાવીરની કીર્તિના જ શાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવી છે તેની સાથે એ અગ્રનોના માપનો મેળ નથી તો તેનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું એવો પ્રશ્ન ઉઠાવીને તેનું અપેક્ષા વિશેષ સમાધાન કર્યું છે ૩ કુન્ડરની સખ્યા શાઓમાં જે સાત દસ, પદર એમ મળે છે તેનો પણ સંદેહવિસ્તારની દૃષ્ટિથી ખુલાસો કર્યો છે ૪ તિર્યચને ચારિત્ર નથી એમ આગમ માં જણાવ્યું છે છતાં તિર્યચને મહાવતારોપણ કર્યાના દાખવા પણ સિદ્ધાન્તમાં આપ્યા છે એ વિરોધનો પરિહાર એમ કહીને કર્યો છે કે મહાવતારોપણ છતાં ચારિત્રપરિણામોનો અભાવ હોય છે ૫ વિગ્રહમતિના ચાર અને પાંચ સમયના નિર્દેશની અસમતિ દાગી છે ૬ એક દેશજી ઝડપના સાત ભવો અને અન્યત્ર બાર ભવો જણાવ્યા છે તેનો ખુલાસો પણ

૧ જૈન સા સ ઇ ૫ સજ ૨ રત્તમાની નવસદેવલ કેશરીમહાજી પેલી તારૂંધી વિક્રમ ૧૪૮૪ માં પ્રત્યાગ્યાન રજપાદિ પાત્ર મ થો એક સાથે પ્રકાશિત થયા છે તેમાંનો એક જિ વિશેષજીવતી’ મ ય છે ૩ ગાથા ૧ થી ૪ ગાથા ૧૮ થી ૫ ગાથા ૨૧ થી ૬ ગાથા ૨૩ થી

સરોપવિસ્તા યી સમજી લેવો જોઈએ એમ જણાવ્યું છે^૧ સિદ્ધિને આદિઅનત મા મા છે, પણ સિદ્ધિને તો કદી પણ સિદ્ધથી યત્ન માની નથી એટલે સિદ્ધિને કાં તો આદિ માની ન શકાય અથવા સિદ્ધિને ક્યારેક સિદ્ધ થ માનવી જોઈએ આ સમગ્રમાનો ઉકેલ તેમણે સૂચવ્યો ॥ ૪ જેમ જીવનાં બધાં શરીરો સાદિ છતાં આપણે કાંઈ પણ એક શરીરને વિશે તે આદિ એટલે કે સર્વ પ્રથમ છે એમ કદી શકતા નથી, કારણ કે કાંઈ અનાદિ છે અને જીવનાં શરીરો અનાદિ કાનથી જીવ સાથે લાગતાં આવડ્યાં છે, અથવા બધી રાત અને બધા દિવસો સાદિ છતાં કાંઈ રાત પહેલી હતી કે કયો દિવસ પ્રથમ હતો તે આપણે કદી શકતા નથી તે જ પ્રમાણે સિદ્ધને વિશે પણ સમજવું જોઈએ કે બધા સિદ્ધો સાદિ છતાં કયો સિદ્ધ પ્રથમ હતો તે કદી સમજી નહીં. એટલે જ સિદ્ધો સાદિ છતાં સિદ્ધિને કદી પણ સિદ્ધ થત્ય માની શકાય નહીં^૨ સિદ્ધાંતમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુ અને જીવ્યાંદનો નિર્દેશ છે તેની સાથે વામુદેવ, મરુદેવી અને કુર્માપુત્રાદની આયુ અને જીવ્યાંદનો મેળ નથી તેનું સમાધાન એવું કહું^૩ કે તીર્થ કરની ઉત્કૃષ્ટ આયુ અને જીવ્યાંદ જે હાથ તે સામાન્ય જનની ન હોય અથવા એમ સમજવું જોઈએ કે કુર્માપુત્રાદિ સબધી આશ્ચર્ય ॥ અથવા સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત આયુ અને જીવ્યાંદ તે સામાન્યરૂપે સમજાવી વિશેષરૂપે નહિ^૪ વનસ્પતિના જીવોને અપ્પાનીન ધુન્નલપગવત્ સસાર હોય છે તો મોણે જનાર મરુદેવીનો જીવ ઉર્ધ્વત્ જાવમાં વનસ્પતિ કેવી રીતે સહાયે^૫ આના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ઉકેલ જે રીતિ બતાવી તે કામરિયતિની અપેક્ષાએ સમજાવાની છે^૬ ચતુર્દશપૂર્વના વિચ્છે. સાથે પ્રથમ સધવણુ વિચ્છેલ છે અને પ્રથમ સધવણુ વિના સર્વાર્થમાં જાઈ શકાતું નથી, એમ સિદ્ધાંતમાં જણાવ્યું છે તો વળીને પ્રથમ સધવણુ ન છતાં તે સર્વાર્થમાં કેવી રીતે ગયા^૭ આનું સમાધાન કહું^૮ કે વજ્ર સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ગયા છે એવો ઉત્તરેજ આગમમાં તો નથી, એટલે તેમાં વિશેષ જેવું કહું જ નથી^૯

આગમમાં વિભજ્યાનીને પણ અવધિદર્શન છે એમ વારંવાર કહેવું છે તો કઈ પ્રકૃતિમાં આવતાં અવધિદર્શનાં નિર્ણય સાથે કેમ સમજી શકાય^૧ આનું સમાધાન અપેક્ષા વિશેષથી કહું^૨ છે^૩ કેવલ અતિસરો ૩૪ થી પણ વધારે છે તો આગમમાં માત્ર ૪૪ ને જ શ્રા માટે નિર્દેશ છે એવા પ્રશ્ન સમાધાન કહું^૪ છે કે નિવૃત્ત અતિશયોની અપેક્ષાએ ૩૪ નું કથન છે બીજા અનિવૃત્ત મને તેટલા હોઈ શકે છે^૫ આચાર્ય સિદ્ધમેનનો મત છે કે કેવલીમાં જ્ઞાન-દર્શનોપયોગના બેઠ જ નથી બીજા આચાર્યને મતે કેવલીમાં જ્ઞાન દર્શનનો ઉપયોગ યુગપદ્ છે, પણ આચાર્ય જિનશ્વર માને છે કે આગમમાં તો જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ ક્રમિક જ વર્ણિત છે સિદ્ધસેન આદિ આચાર્યો આગમપાઠોના પોતાની રીતે અર્થ કરીને સચિત્ત બેસાડે છે પણ આચાર્ય જિનશ્વર આગમમાં અનેક પાઠો અને મન્ત્રોનો રજૂ કરીને વિરોધી મતોની સમાવેશના કરી છે અને જતાવ્યું છે કે પૂર્વાપરસચિત્તની દૃષ્ટિએ તો આગમના પ્રમાણે ક્રમિક ઉપયોગ જ માનવો જોઈએ^૬ આ મતમાં આ

૧ ગા. ૩૧ થી ૨ ગા. ૩૫ થી ૩ ગા. ૩૮-૪૫ ૪ ૪૬ થી ૫ ગા. ૧૦૧-૧૦૩ ૬ ગા. ૧૦૪-૧૦૬ આ બાબતોનો અર્થ ૭ હ સમજાવે છે તે પ્રમાણે બે કથાં છે સહવડે કે આમા ખારી સમજાવી બૂઝ પણ હોય ૮ ગા. ૧૦૬-૧૧૦ ૯ ગા. ૧૫૩ ૨૪૯

પ્રકરણ સૌથી ઠાંત્ર છે અને લગભગ એક સો માથા તે ચર્ચાએ રોકી છે આ ચર્ચાના ઉપસહારમાં આચાર્ય પોતાનું હૃદય ખોલો ખતા યુક્તિ અને તેમની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર નથી પણ આગમતંત્ર છે એ સ્પષ્ટ થયું છે એ આચાર્યોમાં આચાર્ય જિનમદની પ્રકૃતિનો ઠીક ઠીક પરિચય થઈ જાય છે તેઓ કહે છે કે જમને કાંઈ ક્રમિક ઉપયોગની જાગૃતતા એકાંત અભિનિવેશ નથી કે જોને લઈને જામે મમે તે પ્રકારે તે મતની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છતાં પણ અમારે કહેવું જોઈએ કે જિનમતને જ મથા કરવાની તો શકિત અમારામાં નથી જ વળી આગમ અને હેતુવાદની મર્યાદા જિન છે એવી સમજથી તેમણે કહ્યું છે કે તર્કને એક જાળુએ રાખીને માત્ર આગમનુ જ અવનળન કરવું જોઈએ અને પછી યુક્ત થુ અને અયુક્ત થુ એના વિચાર કરવો જોઈએ અર્થાત્ આગમની પાછળ પાછળ યુક્તિએ જવું જોઈએ નહિ કે યુક્તિથી પ્રથમ જે વિચાર હોય તેના સમર્થનમાં આગમને ધરવો વળી તેમણે કહ્યું છે કે આગમમાં પણ જે કંઈ કહ્યું છે તે કંઈ અહેતુક અર્થાત્ નિરાધાર તો કશું જ નથી, માટે હેતુથી આગમનું સમર્થન કરવું જોઈએ, પણ હેતુથી આગમ વિરોધો વસ્તુનું પ્રતિપાદન તો કરવું જ ન જોઈએ જ આ જ વસ્તુને તેમણે બીજે પ્રમણે વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહી છે કે એવો અભિનિવેશ તમારે શા માટે રાખવો કે પોતાના તર્કને જે મમે તે જ જિનમત હોવો જોઈએ જ સર્વજ્ઞના મતને-જિનના મતને નિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય તર્કમાં તો છે જ નહિ એટલે કે આગમનું અનુસરણ તર્ક કરવું જોઈએ, તર્કનું અનુસરણ આગમે નહિ ૫

આ નાનકડા પ્રકરણમાં મર્મા જે અનેક આગમ અને આગમેનર પ્રકરણોના મતોનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે તે આગમ અને આગમેતર મનો આ છે—

આગમો—

પ્રમાપના,^૧ સ્થાનાનિ^૨ પ્રયત્નિ^૩ (અમતી) દ્વીપસાગર^૪ પ્રવર્તિ, શ્વેતિભિગમ—

૧ શ વિ ભમિનિવેશુદ્ધો અમ્હ દ્યતરોવભોગમ્મિ । તદ્દ વિ મનિમો ન સીરહ જ જિગમયમણ્ણ
શા કાઠ ॥ ૫૦ ૨૪૭

૨ મૌત્તજ હેતવાય આગમેત્તાવલમિત્તો હોઝ । રામ્મમણ્ણિ^૫ ઠમિગ્ગવ્વં કિં જુત્તમજુત્તમેય તિ ॥

૩ હેતુવાદ અને આગમવાદ વચ્ચેના વિરોધનો પરિહાર સિદ્ધસેન દિવાકરે જ ને વાદના વિષયને ત્યાં પાડી કરેલો છે ૭ આગ આપવા ૭વો છે (શુભો સ મતિર્થ) કાંડ ૩, માથા ૪૩-૪૫, શુભાતી વિચયન)

હેતુ-અહેતુવાદનો સંઘર્ષ જે માત્ર કાંઈ એક જ પરપરાની જાગૃત નથી એવો સંઘર્ષ દરેક દર્શનપરંપરામાં આવે જ છે ॥ ૮ પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા એ મુતિ-આગમનો જ મુખ્યપણે આશ્રય છે તે તર્કનો ઉપયોગ કરે તો માત્ર આગમના સમર્થન માટે સ્વતંત્રપણે નહિ તેથી ઊઠવું સામ્ય ૭વા દશનો મુખ્યપણે તર્ક-હેતુ છવી છે તેઓ નુતિને અવગણે તો માત્ર વસિદ્ધ વસ્તુને સ્થાપવા માટે જ આવો સંઘર્ષ અનિવાર્ય છે એમ જણાવાથી જ ૭ન આવાર્થિએ એનો વડેલ પોતપોતાની દષ્ટિ દર્શાવ્યો છે એમા શ જિનમદનું એક સ્થાન છે તો સિદ્ધસેન વિચારનું બીજું છે ૪ અહવા જ સમ્વસો પિચય સત્ત્વ વિગમયમહેચય મનિય । કિં જુ અનુસતમાનો જાણ્ણત દેઝઓ મજ્જ ॥ ૫૦ ૨૪૬ ૪ કો શમિનિવેશો તે જગદ્દસિ જિગમય ઇત્થાણ । જ ॥ ૩૩ તત્કાણ સમ્વણ્ણમયં વિષેહેતુ ॥ ૫૦ ૨૪૪ ૬ ૫૦ ૨૨૦ ૨૩૫ ૭ ૫૦ ૧૮ ૮ ૫૦ ૧૩ ૧૮ ૨૫૪ ૨૨૦ ૧૭૨ ૯ ૫૦ ૯

પ્રતિષ્ઠિ,^૧ જાબૂદીપર^૨ પ્રતિષ્ઠિ, ચતુર્થપ્રતિષ્ઠિ^૩ આવરવક,^૪ સામાવિક ચૂર્ણ^૫ આચાર-
પ્રતિષ્ઠિ,^૬ સોમિતપટ્ટણ (ભગવતી)

આગમનર—

કર્મપ્રતિષ્ઠિ^૭ સપરી,^૮ વસુદેવચરિત^૯

(૬) જીતશ્વપસુન—

૧૦૩ પ્રાદુન ગાથાઓમાં આચાર્ય જિનજન આ મન્યની રચના કરી છે અને તેમાં જીતશ્વપસુન આધારે અપાતા પ્રાચિનિતોનું સરોવથી વર્ણન કર્યું છે (મા. ૧) પ્રાચિનિતોના સમયે મોક્ષના કાલજનન ચારિત્ર સાથે છે કારણ કે ચારિત્રની શુદ્ધિને મુખ્ય આધાર પ્રાચિનિત છે એટલે મોક્ષાર્થીએ પ્રાચિનિતોનું જ્ઞાન કરવું આવરવક છે એમ આ મ ધરચનાનું પ્રોજનન બતાવેલું (મા. ૨-૩) આચાર્યે આનોચના આદિ પ્રાચિનિતના દશ ભેગે ગણ્યા પા છે (મા. ૪), અને પછી તે પ્રત્યેક પ્રાચિનિતને ધોન્ય અપ રાધરચાનેનો નિર્દેશ કર્યો છે, એટલે કે કયા અપરાતમાં કયા પ્રકારનું પ્રવર્તિત લેવું જોઈએ તેનો નિર્દેશ કર્યો છે (મા. ૫-૧૦૧) અતમાં જણાવ્યું છે કે અનરચનાપ્ય અને પારિચિક એ બે પ્રાચિનિતો ચોદ પૂર્વિના સત્તાઠગ સુખી અપાતાં દર્શા, એટલે કે આચાર્યે જાનાદુના ઠાગ સુખી એ પ્રાચિનિત અપાતાં ત્યાર મહી તેમનો વિચરે છે (મા. ૧૦૨) અને ઉપ સદારમાં જણાવ્યું છે કે આ જીતશ્વપસુન રચના સુવિદિતની અનુક પાત્રી કરવામાં આવી છે અથવાની પરીધા કરીને આ ચાત્રનો ઉપરેલ કરવો જોઈએ (મા. ૧૦૩)

(૭) જીતશ્વપસુન—

૧૦૩ ગાથાના પોતાના નસ જીતશ્વપસુન ઉપર આચાર્ય જિનજન ૨૬૦૬ ગાથા-
પ્રમાણ બાબતની રચના કરી છે મૂનસમ્બદ્ધ અનેક વિવરણી ચર્ચા એમાં કરીને આચાર્યે જીતશ્વપસુન ચાત્રને જ નહિ પણ સપૂર્ણ હરિચાત્રના રદગરે પણ રજૂ કર્યું છે

મતમૂનના એકે એક શ્લોકની વ્યાખ્યા પ્રથમ પરીચા દર્શાવીને અને પછી બાવાર્થપ્રદર્શન દ્વારા કરવામાં આવી છે એટલાથી જ આચાર્યે સતોત નધો મા પો, પણ અનેક શ્લોકોની ઓપરિતિ પણ દર્શાવી છે અને તે પ્રમારે હાથાર્યની સિદ્ધિ કરી છે માત્ર અર્થપ્રદર્શન એ જ બાબતનું રીચ નધો તેમાં તે ચર્ચાના રીચવની મથે સજદ અનેક ઉપરોગી વિવરણનું રપટકરણ કરવામાં પણ આચાર્યે સફાય અનુભવો નથી, અને એ રીતે આ મ યને એક ચાત્રનું રપ આપી દીધું છે

આચાર્યે મૂલમાં (મા. ૧) પ્રચનને નમરમર કર્યો છે એટલે બાબતમાં સર્વ પ્રથમ પ્રવચન શ્લોકની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરવામાં આવી (મા. ૧-૩) છે અને પછી પ્રાચિનિત શ્લોકની વ્યાખ્યા કરી છે કે—

૧ ૧૩ ૨૪૨	૨ મા. ૧૩	૩ મા. ૧૭ નું ઉત્પાન	૪ મા. ૨૫૩	૫ મા. ૩૧
૬ મા. ૨૫૨	૭ ૮૩, ૮૫, ૧૦૪, ૧૨૬	૮ મા. ૬૦-૬૨	૯ મા. ૩૧	

પાવ ઠિંદતિ જમ્હા પાયચ્છિત્ત તિ મળ્યતે તેણ ।

પાયેણ વા વિ વિત્ત સોદ્ધયદ તેણ પચ્છિત્ત ॥ ગા. ૧ ॥

પ્રાપ્તિપત્તિ એ સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રાકૃતમાં એ રૂપ પ્રચલિત છે, પાયચ્છિત્ત અને પચ્છિત્ત એટલે એ બન્ને શબ્દોની સ્વતંત્ર વ્યુત્પત્તિ આપી છે કે જે પાપનો છેદ કરે છે તે પાયચ્છિત્ત અને પ્રાપ્તિ એના વડે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે તે પચ્છિત્ત આ બન્ને વ્યુત્પત્તિઓ શબ્દપ્રાપ્તિસારી છે, તે શબ્દોના મૂળમાં કયો ધાતુ હતો તેને લક્ષ્યમાં રાખીને નથી પ્રાકૃત શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં ટીકાકારો કેટલા સ્વતંત્ર છે તે પણ આથી જણાય છે પ્રથમ ગાથાગત જ્ઞાતવ્યવહાર શબ્દોની વ્યાખ્યા પ્રમણે (ગા. ૭) આગમ કૃત આદિ બધા મૂળી પાંચ વ્યવહારોની વિસ્તારથી વિવેચના કરી છે (ગા. ૮-૭૦૫) જ્ઞાતવ્યવહારની વ્યાખ્યા કરી છે કે જે વ્યવહાર પરપરાધાર્ય હોય મદદાજ્ઞનસમત હોય અને જેનું સેવન બહુશ્રુતે વરવાર કહ્યું હોય પણ જેનું તેમના દ્વારા નિવારણ કરવામાં ન આપુ હોય તે જ્ઞાત વ્યવહાર કહેવાય છે (ગા. ૬૭૫-૬૭૭) આગમ, કૃત, આદિ કે પારશ્વના એકમે વ્યવહારનો આધાર જેને ન હોય તે જ્ઞાત વ્યવહાર કહેવાય છે, કારણ કે તેના મૂળમાં આગમઆદિ કાંઈ વ્યવહાર નહિ પણ માત્ર પરપરા જ હોય છે (૬૭૮ ગા.) જે જ્ઞાત વ્યવહાર આદિની શુદ્ધિ કરે તે જ વ્યવહાર આચરવાં જોઈએ પણ જે જ્ઞાત આચાર શુદ્ધિ કરે ન બને તેનું આચરણ કરવું ન જોઈએ (ગા. ૬૮૨) એમ પણ બને કે એવા પણ કોઈ જ્ઞાતવ્યવહાર હોય જેનું આચરણ માત્ર કોઈ એક જ વ્યક્તિએ કહ્યું હોય, જતાં પણ તે આચરનાર વ્યક્તિ એ સર્વેમપરાયણ હોય, દાન્ય હોય અને તે આચાર જો શુદ્ધિ કરે હોય તો એવા જ્ઞાતવ્યવહારનું અનુકરણ કરવું જોઈએ (ગા. ૬૮૪) આ પ્રમાણે પ્રથમ મૂળ ગાથાની વ્યાખ્યા પ્રમણે પાંચ વ્યવહારોની વ્યાખ્યા કરવામાં જ ૭૦૫ બાળગાથાઓની રચના કરી છે તે બતાવે છે કે તેમણે માત્ર એ પાંચ વ્યવહારોની જ વ્યાખ્યા નથી કરી પણ પ્રાસંગિક અનેક બાબતોનું વિશદ વિવેચન કહ્યું છે આગમ-વ્યવહારના સ્પષ્ટીકરણમાં પચિ માનવું સંક્ષેપમાં વિવેચન છે (ગા. ૧૧-૧૦૬) તેમાં ખાસ કરી અક્ષ' શબ્દોની વ્યુત્પત્તિમાં નૈવાલિકાદિ અન્યદર્શનસમત અક્ષ શબ્દોનો અર્થ જે ઇન્દ્રિય છે તેનું નિરાકરણ કહ્યું છે અને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને તો પ્રત્યક્ષ નહિ પણ ભૈગિક કહ્યું છે (ગા. ૧૪-૧૮)

કેવન માનપ્રસંગે —

સ્વવહિ જિગ્વદેશેદિ જુગ્વહિ જાણતિ પાસદં ।

દસમેણ ચ જાળણ પહ્લો અ મમસ્સ વા ॥ ૧૨ ॥

અગરે ચ કતો સતો ત ચાવ તુ પગાસતો ।

અવં તુ જવળતો દ્વોતિ સમિળ્ય તુ અવય ॥ ૧૩ ॥

આ ગાથાઓ સ્વપરથી અજ્ઞાણ વાચકને એમ બાસ થવા સૂચવે છે કે આચાર્ય મુગધપુત્રોત્તરાદી છે પણ વસ્તુતઃ તેમના વિશેષાવરણકલાબ્ધિ અને વિગતજ્ઞતાની અભાવે તેઓ ક્રમિકપુત્રોત્તરાદી જ છે એટલે એ ગાથામાંના જુગ્વહ સંપદનો સંબંધ

૧ વિશેષાવરણના પ્રારંભમાં પાંચે જ્ઞાનની ચર્ચા અતિવિસ્તારથી આપવામાં આવી છે ગા.

જુગલ જાળફ જુગલ પાછડે એમ પ્રત્યેક સાથે જોડવો જોઈએ, જેથી આચાર્યનું તાર્કિક સુગૃહીત યર્થ થકે આચાર્યે આ ગ્રંથની પહેનાં વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ચના કરી હતી એ વસ્તુ જીતક પછી ગાં ૬૦ના આધારે પૂ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ સિદ્ધ કરી છે. અને જે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની રચના પછી તેમના મતનું પરિવર્તન થયું હોત તો તેઓ પ્રસ્તુત જીતકપભાષ્યમાં આ ગ્રંથને વિસ્તારથી એ વિષયનો ચર્ચા કરત અને વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આપેલી દલીલોનો રદિયો આપીને કેવળીના મુગપદ્મપયોજની સિદ્ધિ કરત, તેમાંનું કશું જ પ્રસ્તુતમાં આચાર્યે ક્યું નથી એટલે ઉક્ત માયાઓમાંના જુગલ શબ્દોના સમ્બધ પૂર્વક પ્રકારે કરવો યોગ્ય છે.

જ્ઞાનવિવેચન પછી વિશેષ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત આપનારની યોગ્યતાનો અને અયોગ્યતાનો વિચાર વિસ્તાર થી કરવામાં આવ્યો છે (ગાં ૧૪૬-૨૫૪)

સાંપ્રતકાલમાં એવી યોગ્યતાવળા મહાપુરો છે નહિ તો પ્રાયશ્ચિતનો સંભવ કેવી રીતે થતે? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે કેવલી અને ચૌદપૂર્વધારી સાંપ્રત કાળમાં નથી એ સાચું, પરંતુ પ્રાયશ્ચિતની વિધિનું મૂળ અત્યાખ્યાનપૂર્વકની તૃતીય વસ્તુમાં છે અને તેને આધારે કષ્ટ, પ્રક્રમ અને બ્યવહાર એ ત્રણ ગ્રંથનું નિર્માણ થયું છે જે અઘાપિ વિદ્યમાન છે અને તે ગ્રંથોના યાતા પણ વિદ્યમાન છે એટલે પ્રાયશ્ચિતનો બ્યવહાર એ ગ્રંથોને આધારે બહુ જ સરલતાથી થઈ શકે છે અને તેથી ચારિત્રની શુદ્ધિ પણ થઈ શકે છે તો તેનું આચરણ શા માટે ન કરવું? (ગાં ૨૫૪-૨૭૪)

પ્રાયશ્ચિત્તનામમાં દાનાએ દવાભાવ રાખવો જોઈએ અને જેને પ્રાયશ્ચિત આપવાનું હોય તેની ક્ષમિતો પણ વિચાર કરવો જોઈએ એમ થાય તો જ પ્રાયશ્ચિત કરનાર સયમમાં રિધર થાય છે, અન્યથા પ્રતિક્રિયા જન્મે છે અને પ્રાયશ્ચિત લેનાર શુદ્ધિને બદલે સયમનો જ સર્વથા ત્યાગ કરે છે. પણ દવાભાવની એટલી શુદ્ધિ તો ન જ કરવી જોઈએ જેને કાઈને પ્રાયશ્ચિત કેવાનો જ વિચાર માઠી વજાન એમ કહવા જતાં તો દોષની પરપરા જ જન્મે અને ચારિત્રશુદ્ધિ થાય જ નહિ (ગાં ૩૦૭), કારણ પ્રાયશ્ચિત જ ન કેવામાં આવે તો ચારિત્ર રિધર ન રહે અને જે ચારિત્ર જ ન હોય તો તીર્થ ચારિત્રગ્રંથ બની જાય અને જે તીર્થમાં ચારિત્ર જ ન હોય તો નિર્વાણનાલ કેમ થાય? નિર્વાણલાલ ન હોય તો પછી કોઈ દીક્ષિત શા માટે થાય? અને કોઈ દીક્ષિત સાધુ જ ન હોય તે એ તીર્થ કેમ કહેવાય? માટે પ્રાયશ્ચિતની પરપરા તો જ્ઞાંત્રી તીર્થરિચિત છે ત્વાંત્રી ચાતુ રાખવી જ જોઈએ (ગાં ૩૧૫-૩૧૭)

પ્રસંગે ભક્તપરિણ (ગાં ૩૨૨-૫૧૧), ઇંદ્રિની ગરણ (૫૧૨-૧૫), અને પાદ પોપગમન (૫૧૬-૫૬) એ ત્રણે પ્રકારની મારણુતિક સાધનાનું વિવેચન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે સાંપ્રતકાલમાં પણ આવી કઠિન તપસ્યાઓને આચારનાર મોજૂદ છે તો સામાન્ય પ્રાયશ્ચિતોનું આચારણ તેની અયોગ્યતાને ધણું જ સરન છે એટલે તેનું અવતબન વિચિત્ર ટેમ મનાય.

૧ જુઓ જીતકપ ભાષ્યની પ્રસ્તાવના ૨ કષ્ટ તે બહુકલ્પને નામે જાણખતો થય છે પ્રક્રમ એટલે નિરીય અને બ્યવહાર એ જ બ્યવહારમુલ નામનો ગ્રંથ છે એ ત્રણે આગળ પણ વિદ્યમાન છે

મૂળની પ્રથમ ગાથાના બાબમાં આ અને આ સિવાયના અનેક પ્રાસંગિક વિષયોની વશ ચર્ચા આચાર્યે કરી છે આ પછી મૂળાનુમારી બાબનો મતિ છે એટલે કે મનમાં ન્યાં સાધુઓથી થતા તે તે દોષો ગણાવ્યા છે અને તેની શુદ્ધિ માટે પ્રાસંગિકોનું વિધાન છે ત્યાં સર્વત્ર મૂળના સંપ્રદેશમંદની વ્યાખ્યા ઉપરાંત આવશ્યક સંબંધ વિષયોની ચર્ચા પણ આચાર્યે બાબમાં કરી છે અને એ પ્રકારે બાબને સુવિસ્તૃત અને વિસ્તૃત પ્રથમ ૩૫ આધ્ય છે

બાબ સાથે જીતકરપસવનુ સપાદન મુનિરાજશ્રી મુદ્ધવિજયજીએ કહ્યું છે અને તે શ્રી બમનમદ કેશવનાથ મોદીએ અમલવાદ્યા પ્રસિદ્ધ કહ્યું છે

જીતકરપબાબની ચૂલ્હિ^૧ આચાર્ય સિદ્ધસેન રચી છે આ સિદ્ધસેન તે પ્રસિદ્ધ વિાકર સિદ્ધસેનથી જુદા જ છે, કારણ કે વિાકર તો આચાર્ય જિનજી થી પૂર્વવર્તી છે આ ચૂલ્હિની વિષમપદબાબના શ્રીચંદ્રમુનિએ નિં ૧૨૨૭ માં પૂર્ણ કરી છે એટલે સિદ્ધસેન સરિ વિં ૧૨૨૭ પૂર્વે હોવા જોઈએ

આચાર્ય જિનજી પછી થયેના તત્ત્વચંબાબ વ્યાખ્યાકાર મિદ્ધમેનમણિ અને ઉપમિતિ બવપ્રથમ કથાના ભેખક મિદ્ધિ^૨ અથવા તો સિદ્ધચાબ્ય નિક એ ને પ્રસિદ્ધ આચાર્યો તો ના ચૂલ્હિના ભેખક જણાતા નથી કારણ કે ચૂલ્હિ, બાબાનો પ્રથમ માણ રાખીએ તો પણ તદ્દન સરળ બાબમાં લખાઈ છે જ્યારે ઉક્ત બન્ને આચાર્યોની શૈલી અત્યંત કિલ્લ છે વળી ઉક્ત બન્ને આચાર્યોની કૃતિઓમાં આની મણતરી પણ કરવામાં આવતી નથી એટલે અત્યંત સિદ્ધસેન કોઈ બીજા જ હોવા જોઈએ મારું અનુમાન એવું છે કે આચાર્ય જિનજીના જુદાભેદસમાસની જ્ઞાતિના રચયિતા જે સિદ્ધમેનસરિ છે તે આ ચૂલ્હિના પણ કર્તા સભવે છે કારણ કે તેમજો ઉક્ત જ્ઞાતિ વિ સ ૧૧૬૨ માં પૂર્ણ કરી હતી^૩ એટલે તેઓ ચૂલ્હિની વિષમપદબાબના જે ૧૨૨૭ માં પૂર્ણ થઈ તેની પહેલાં આ ચૂલ્હિને રચવા સમર્થ થયા છે વળી આ સિદ્ધસેન સિવાય બીજા કોઈ સિદ્ધસેનનો એ સમયની આસપાસ પત્તો પણ લાગતો નથી એટલે જુદાભેદસમાસના જ્ઞાતિકાર અને ચૂલ્હિકાર એક જ સિદ્ધસેન હોય એમ સભવે છે બે એમ હોય તો પછી માનવું તબ્બુ કે ચૂલ્હિકાર સિદ્ધસેન ઉપકેશમચ્છના હતા અને દેવમુનિશ્રિના સિખ તથા યશોદેવશ્રિના પુરુષાઈ હતા એ જ યશોદેવશ્રિએ તેમને શાસ્ત્રમાં શીખ્યા હતા^૪

સિદ્ધમેનજી ચૂલ્હિના વિષમપદોની વ્યાખ્યા શ્રીચંદ્રમુનિએ કરી છે પ્રસસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ વ્યાખ્યા વિ ૧૨૨૭ માં પૂર્ણ થઈ છે શ્રીચંદ્રના શુરુનું નામ ધનેશ્વરશ્રિ હવ એ પણ નરસિંહમાં જણાવ્યું છે

જીતકરપસવનની કોઈ બીજી પણ ચૂલ્હિ હતી તેવો ઉત્તેજ રચ્ય સિદ્ધસેન કહ્યો છે^૫ પણ તે ઉપવચ્ચ નથી એમ આચાર્ય જિનજીજીએ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે

૧ આચાર્ય જિનજીજીએ 'જીતકરપસવ' નામે એ પ્રથમ જાણ્યા છે તેમાં આ ચૂલ્હિ અને તેની વ્યાખ્યા પણ લખી છે પ્રકાશક જીન સાહિત્ય સંસ્થાક સમિતિ-અમદાવાદ ૧ જિનજી કાવ જીન સાહિત્યનો સંગ્રહ કલિદાસ ૫ ૨૪ ૩ જીન સાહિત્યનો સંગ્રહ કલિદાસ, ૫ ૨૪૦ ૪ જીતકરપસવ ૫ ૨૩ ૫ ૨૩-૫ અથવા કલિદાસજીનામિતિપાણ

જિનરત્નકોષ ઉપરથી જણાય છે કે છત્રકલ્પનુ એક વિવરણ પ્રાકૃતમાં ઉપવચ્ચ છે તિલકાચાર્યે પોતાની રૂતિગે આધાર આ વિવરણને જના વુ હોય એમ ગ્રાં વેદલુની સભાવના છે

છત્રકલ્પની ૧૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ એક નીજ શ્રુત શ્રીતિલકાચાર્યે પણ રચી છે અને તે સ ૧૨૭૫ માં પૂરી થઈ છે તિનમયાચાર્યે સિવપ્રમખિના દિબ્ધ હતા આ ઉપરાંત જિનરત્નકોષમાં એક અસાતકર્ત્રક અવચૂરિનો પણ છે તેમ છે આચાર્યે જિનભદ્રના છત્રકલ્પને આધારે સોમપ્રભસિંગિએ યનિછત્રકલ્પની રચના કરી છે અને મેરુતુગે છત્રકલ્પસાર લખ્યો છે

(૮) ધ્યાનશતક—

આ નામનો પ્રાકૃતગાથાજલ અન્ય આચાર્યે જિનભદ્રને નામે ચરોલો છે તે શતક કહેવાય છે, પણ તેની વસ્તુત ગાથા ૧૦૫ છે આ શતકનો સમાવેશ આવશ્યકનિર્ણયિતમાં છે આચાર્યે દરિભદ્રે તેની બધી ગાથાઓની બાખ્યા પણ કરી છે, પણ તેમાં આ મ અને તેમણે 'શાસ્ત્રાન્તર' કહ્યા છતાં તે કોની રચના છે તે વિશે કશું જ કશું નથી આચાર્યે મલધારી હેમચદ્રે પોતાના દિષ્ટિપણમાં પણ રચવિના વિગે કહી જ સૂચના આપી નથી એટલે આ કૃતિ આચાર્યે જિનભદ્રની હોવા વિશે શકનો સ્થાન છે આચાર્યે દરિ-ભદ્રના ઉલ્લેખનો અર્થ ધ્યાનશતક એ 'શાસ્ત્રાન્તર' છે એ તો નિશ્ચિન જ છે પણ તે આચાર્યે ભદ્રમાહુની કૃતિ નથી એવો અર્થ તેમાંથી હવિત થતો નથી

વસ્તુત આવશ્યકનિર્ણયિતમાં અનેક વાર તીર્થ કરોને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે ખાસ કરીને ન્યાં નહુ પ્રકરણુ ચર થતું હોય છે ત્યાં નમસ્કાર કર્યો છે તે પ્રમાણે ધ્યાન પ્રકરણુના પ્રારંભમાં પણ આચાર્યે નમસ્કાર કર્યો છે એ વચ્ચે અવના નમઃગમની સમિતિ ખેસાડવા ખાતર આચાર્યે દરિભદ્રે એમ કશું છે કે હવે ધ્યાનરત્નમાં પદ્ય કહેવાનું છે અથવા તો એ વિષય બહુ મહત્વનો છે તેથી ખરી રીતે એ શાસ્ત્રાન્તરનું જ ન હેતું હોવાથી પ્રારંભમાં આચાર્યે નમસ્કાર કર્યો છે આ ઉપરથી માત્ર ધ્યાનરત્નમાં પ્રવિષ્ટ વિષયની મહત્તાને કારણે આ દરિભ તેને શાસ્ત્રાન્તર સૂચવે છે પણ એથી એમ થોડું દિન નથી થતું કે આચાર્યે દરિભદ્રે આવશ્યકનિર્ણયિતમાં આ જિનભદ્રના ધ્યાનશતકને દરિભ સમજીને સમાવી લીધું અને તેની બાખ્યા કરી બે એ કૃતિ ભદ્રમાહુની ન હેતું તે સ્પષ્ટ રીતે આ દરિભ અવશ્ય તેની સૂચના આપત અને તે કોની છે તે પણ સ્પષ્ટ છે કશી જ સૂચનાના અભાવમાં એ પ્રકરણને આવશ્યકનિર્ણયિતના અંશરૂપ જ જન્યું હોય છે ધ્યાનશતકને શ્રી વિનય-ભકિત-સુદ-ચરણ અન્યમાવાના શ્રીમ પુષ્પરે અરુ જિનભદ્રની કૃતિરૂપે પૃથક્ પણ જાણવામાં આવ્યું છે

ક મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્ય

ગુજરાતના કવિદાસનો સુવર્ણયુગ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને રાજવંશી એ ગુગમાં ગુજરાતની રાજનૈતિક દષ્ટિએ ઉન્નાતિ

૧ આવશ્યકનિર્ણયિતની યા. ૧૨૧૭ પછી ધ્યાનશતકનો સમાવેશ છે મહાર્થવાદસ્તુત શાસ્ત્ર તરત્તત પ્રારમ્ભ એવ વિષ્ણુવિનાયકોપસાન્તવ

તો મંડારનિર્માણની દૃષ્ટિએ ચર્ચ છે અને એમાં જૈન અમાત્યો-મદામાત્યો-દડનાપદોનો જે ફાળો તેના મૂળમાં મદાન જૈન આચાર્યો વિરાજમાન છે કલિઝાવસર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર ચાર્યન ઉક્ત બ ને રાજ્યજોની રાજ્યજામાં સમાન મળ્યું તે કાંઈ એકાએક નથી મળ્યું પણ અણ્ઘ્રિસ્તપુર પાટણની વિક્રમ સ ૮૦૨ માં સ્થાપનાથી માંડીને એ નગરમાં ઉત્તરોત્તર જૈનાચાર્યો અને મદામાત્યોના સળધ વધતો ગયો હતો અને તેને પરિણામે જૈનાચાર્યોના પ્રભાવની પગકાપા રાજ્ય કુમારપાનના સમયે આચાર્ય હેમચંદ્રમાં જોવા મળી સિદ્ધરાજની સજામાં આચાર્ય હેમચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા વિ સ ૧૧૮૧ પછી જ જમી હતી, કાગળ કે પ્રમધયિતામણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દિગંબર કુમુદચંદ્ર સાથેના વાદો દેવચરિતા વાદ સમયે ત્યાં આચાર્ય હેમચંદ્ર ગ્રેક્ષમ્ણે ઉપરિચિત હતા પણ વિક્રમ ૧૧૮૧ માં માલવવિજય કરીને આવેના સિદ્ધરાજને જૈનોના પ્રતિનિધિરૂપે આચાર્ય હેમચંદ્ર આશીર્વાદ લીધા હતા એ ઉપરથી જણ્ય છે કે વિક્રમ ૧૧૮૧ થી ૧૧૮૧ સુધીમાં ઉત્તરોત્તર આચાર્ય હેમચંદ્રનો પ્રભાવ વધતો ગયો છે, અને છેવટે ૧૧૮૧ માં તો તેઓ જૈનોના પ્રતિનિધિરૂપે સિદ્ધરાજની સજામાં હતા

આચાર્ય હેમચંદ્રના આ પ્રભાવની જુમિકામાં જે પૂર્વાચાર્યો તેમાં આચાર્ય અજયદેવસરિ મલધારીનું સ્થાન સર્વોચ્ચ જણાય છે અને એમના એ સ્થાનની રક્ષા તેમના જ પદ્ધતિ આચાર્ય હેમચંદ્ર મલધારીએ કરી છે રાજ્ય સિદ્ધરાજના મનમાં આ બન્ને મલધારી આચાર્યોએ પોતાની તપસ્યાને બળે અને શીલને બળે જે ભક્તિ જન્મ્યાવી હતી તેનો જ લાભ તેમના મૃત્યુ પછી આચાર્ય હેમચંદ્રને મળ્યો અને તેથી તેઓ પોતાની સાદ્વિધિ સાધનાને બળે કલિઝાવસર્વજ્ઞરૂપે અને કુમળપાળના સમયમાં જૈન સામનતા મદાપ્રભાવક પુરુષરૂપે ઇતિહાસમાં ઝળકી ગયા

ઉક્ત આચાર્ય અજયદેવને રાજ્ય કબ્જે રહે 'મલધારી' ૫૬ આપ્યું હતું એમ તેમની પરપરામાં ચનાર પદ્ધતિવસરિ અને રાજ્યોપર જણાવે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે આચાર્ય અજયદેવનો પ્રભાવ રાજ્ય કબ્જે ઉપર પણ હતો કબ્જે પછી તેમનો રાજ્ય સિદ્ધરાજ ઉપર જે પ્રકારનો પ્રભાવ હતો તેનું આખે દેખેનું વર્ણન અતિશયોક્તિ કર્યા વિના તેમના પ્રશિષ્ય ધીર્યદ્રે કબ્જે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્ય આચાર્યનો પરમ ભક્ત હતો અને તેમાં મુખ્ય કારણ આચાર્યની અને સ્વયં રાજ્યની પરમતરદિષ્ટ્યતા એ છે રાજ્ય સિદ્ધરાજ ઉપરનો અજયદેવનો પ્રભાવ તેમના મૃત્યુ પછી મલધારી હેમચંદ્ર દ્વારા રાખ્યો અને રાજ્યને ઉપદેશ આપીને જૈનધર્મની અનેક પ્રકાર પ્રભાવના તેમણે વધારી સિદ્ધરાજ ઉપર મલધારી હેમચંદ્રના પ્રભાવનું કારણ તેમના ત્યાગ અને તપસ્યા તો હતી જ પણ તેમના પૂર્વ જીવનના પ્રભાવે પણ તેમાં ભાગ ભજળ્યો હોય તો અસંભવિત નથી

મલધારી હેમચંદ્રની પરપરામાં થયેલા મલધારી રાજ્યોપર પ્રાકૃત દ્વાપ્રાપ્તની વૃત્તિ જે તેમણે ૧૩૮૭ માં પૂર્ણ કરી છે તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમનું શૃદ્ધયાશ્રમનું

૧ નુઆ પદ્ધતિ ૬૧ સદ્ગુણધર્મિ અને રાજ્યોપર પ્રાકૃત દ્વાપ્રાપ્ત વૃત્તિની પ્રશસ્તિ પણ વિવિધતીર્થસ્થપના રાજ્ય સિદ્ધરાજને તે બિરુદ આપ્યો હતો એ જ પૃ ૭૭ એ રાજ્ય સિદ્ધરાજને એ બિરુદ આપ્યું હોય તો ધીર્યદ્રશરિ એ બાળનનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહેત નહિ એટલે વધારે સંભવ એવો છે કે તે બિરુદ કબ્જે રહે જ આપ્યું હોય

નામ પ્રદુષ્ટ હતું અને તેઓ રાજમત્રી હતા તેમણે પોતાની ચાર સ્ત્રીઓને છોડીને આચાર્ય અભયદેવ મતધારી પાસે દીક્ષા લીધી હતી.^૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે આચાર્ય હેમચંદ્ર મતધારી રાજમત્રી હતા અને એ કારણે પણ તેમનો અનેક રાજાઓમાં પ્રભાવ વધ્યો હોય તો તે સભવે છે. ઉક્ત બન્ને આચાર્યનું પ્રભાવશાળી જીવન મુનિ સુવનચરિતની પ્રશસ્તિમાં^૨ શ્રીચંદ્રચરિત્રે જે આપ્યું છે તે એટલું રોચક અને સાચું છે કે તેમાં વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી તેથી અહીં તે જ ઉતારુ છું.

૭૧-૩ ભગવાન પાર્શ્વનાથ પછી અડીસો વર્ષ પછી તીર્થ કર વીર થયા જેમનું તીર્થ આજે પ્રવર્તમાન છે તે અતિમ તીર્થ કરના તીર્થમાં શ્રીપ્રજ્ઞરાદત કુલમાં દર્શનપુર મન્દિરમાં શાકભરી મકલમાં પ્રસિદ્ધ શ્રીગણેશદેવચરિ થયા, જેઓ ગુણોના ભંડાર અને આચારપરાયણ હતા.

૭૪-૬ તેમના શિષ્ય ગુણરત્નોની ખાણ જેવા અભયદેવચરિ થયા, જેમણે પોતાના ઉપશમ ગુણ વડે સુમરો (૧) તુ મન હરી લીધું એમના ગુણો બાવાની શક્તિ સુરગુરુમાં પણ નથી તો પાછું મારુ શુ મનુ ? છતાં પણ તેમના અસાધારણ ગુણોની ભક્તિથી પરવશ થઈને તેમના ગુણમાદાત્મ્યને ગાઉ છું.

૭૭ તેમના ઉચ્ચ ગુણોનું અનુચરણ કરવા ખાતર જ તેમનું સરીર જીયુ થયું હોય એમ જણાય છે એટલે કે આચાર્ય સરીરે કલવર હતા.

૭૮ તેમનું ૩૫ જોઈને મહન પણ પરાગિત થઈ ગયેલ છે જેથી તે તેમની પાસે કદી આચાર્યો નથી. અર્થાત્ આચાર્ય સુંદર પણ હતા અને કામવિજેતા પણ હતા.

૭૯-૮૧ ત્યારે તીર્થ કર સૂરનો અસ્ત થયો ત્યારે ભાગવતવર્ણમાં સવમ માર્ગમાં ભેટી પ્રમાદી થઈ ગયા પણ તેમણે ધર્મપ્રદીપ તપ-નિપમ આદિ વડે પ્રદીપ્ત કર્યો અર્થાત્ તેમણે ક્રિયાદાર કર્યો.

૮૧ તેમના કોઈ પણ અનુધાનમાં ક્યાયની માત્રા રહેતી નહિ સ્વપક્ષ અને પરપક્ષની બાબતમાં તેમનું વર્તન માધ્યસ્થપૂર્ણ રહેતું, અર્થાત્ સર્વધર્મસંદિપક હતા એમ ક્ષિત થાય છે.

૮૩ એ જોવપડે અને એક પછેડી માત્ર પોતાના ઉપયોગમાં તે નિરીહ આચાર્ય હોતા હતા અર્થાત્ તેઓ અપરિગ્રહી જેવા હતા.

૮૪ મનસ્વી આચાર્ય વસ્ત્રમાં અને દેહમાં મન ધારણ કરતા હતા, જાણે કે આબ્યતર મન ભયભીત થઈને બહાર નીકળી ગયો હોત.

૮૫ આચાર્ય ગસ્યદિયી રહિત હતા એટલે માત્ર લીને છોડીને જીવનપર્યંત બધા વિગયોનો ત્યાગ કર્યો હતા.

૮૬ તેઓ પોતાના કર્મની નિર્જરને અર્થે ખરે નષ્ટોરે ઉનાળામાં મિથ્યાઘટિને ત્યાં શિક્ષાધે જતા.

૧૩૫ જે રાજ તેમજ અમારો જેવા લોકોમાં જિનશાસનની પ્રભાવના કરવામાં
પરાયણ અને પરમકારુણિક હતા

૧૩૬-૩૭ મેવની જેમ ગભીર ધ્વનિથી જ્યારે તેઓ ઉપદેશ આપતા ત્યારે જિન
જનની બહાર બેઠા રહીને પણ લોકો તેમના ઉપદેશરસનું પાન કરતા હતા વ્યાખ્યાન
સમિધસપત્ત હોવાથી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાન કરતા ત્યારે જડણુદિવાળા મનુષ્યો પણ સહજમાં
બોધ પામી જતા

૧૩૮-૪૧ સિદ્ધવ્યાખ્યાનિકે ઉપમિતિભવપ્રપચકથા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી બનાવી
તો હતી, પણ તે સમજવામાં અત્યંત કઠણ હતી તેથી તેનું વ્યાખ્યાન સભામાં ઘણા વખતથી
કોઈ કરતું નહિ પણ આચાર્યે તે કથાનું વ્યાખ્યાન કર્યું ત્યારે મુગ્ધો પણ તે કથાને
સમજવા લાગી ગયા અને લોકો તેમને વારંવાર તે સજ્જાવવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા, અને
લાગતામટ આ પ્રકારે ત્રણ વર્ષ સુધી તે કથાનું વ્યાખ્યાન તેમણે કર્યું આ પછી તે કથાનો
પ્રચાર ખૂબ વધી ગયો તે આચાર્યે જે મન્થો રચ્યા તે આ પ્રમાણે છે—

૧૪૨-૪૫ આચાર્યે નયમ ઉપદેશમાના મૂળ અને ભવભાવના મૂળની રચના કરી અને
પછી તે બંનેની ક્રમશઃ ૧૪ હજાર અને ૧૩ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ વૃત્તિ રચી પછી અનુ
યોગનાર જીવસમાસ અને યતક (બધયતક)ની ક્રમશઃ ૭ સાત અને ચાર હજાર શ્લોક
પ્રમાણુ વૃત્તિની રચના કરી મૂળ આવશ્યક વૃત્તિ (હરિકાકૃત)નું દિપ્પણ પંચ હજાર શ્લોક
પ્રમાણુ રચ્યુ આ દિપ્પણ ઉક્ત વૃત્તિનાં વિવિધ સ્થાનોનો બોધ કરાવવા માટે રચ્યુ હતું
વિરોધાવસ્થક સૂત્રની વિસ્તૃત વૃત્તિ ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ રચી.

૧૪૬-૫૪ તેમના વ્યાખ્યાનની ત્રિસિક્કિ સ્ત્રીઓને ગુર્જરેન્દ્રજ્યસિદ્ધેવ સ્વયં પોતાના
પરિવાર સહિત જિનમંદિરમાં આવીને ધર્મકથા સાંભળતો કેટલીક વાર તો સ્વયં દર્શનની
ઉત્ક્રાંતિ ઉપાશ્રયમાં આવીને દર્શન કરતો અને બહુ સમય સુધી વાતચીત કરતો એક
વખત તો તે આચાર્યને બહુ માનપૂર્વક પોતાના ઘેર લઈ ગયો અને દુર્ગ-ફલ-ફલ-જલ
વગેરે દ્રવ્યોથી તેમની આરતી ઉતારીને તેમના પાદમૂળમાં એ ગર્ધા દ્રવ્યો મૂકીને પચાસ
પ્રણામ કર્યા અને પોતાની શીરસેલી યાળીમાંથી પોતાને હાથે ચાર પ્રકારના આહારનું
આચાર્યને દાન કર્યું અને પછી હાથ જોડીને કહ્યું કે હું આજે કૃતાર્થ થઈ ગયો છું
આજે મારું ભવન આપના પાદરૂપથી કલ્યાણરચ્યાન બની ગયું છે અને તો એવો જ્ઞાનક
છે નહોતો આજ સ્વયં ભગવાન મહાવીર મારા ઘેર પધાર્યા હોય.

૧૫૫-૬૨ જ્યસિદ્ધ રાજાને કહીને તેમણે જૈનમંદિરો ઉપર સુવર્ણકંચરો ચડાવ
રાખ્યા ધણુકા અને સચ્ચકર (સલપુર-સાચોર)માં પરતીર્થિશ્રી પીકાને નિવારી અને જ્ય
સિદ્ધની આગા વડે તે સ્થાનોમાં તથા અન્ય રથયાત્રા ચાલુ કરાવી વળી જૈન મંદિરના
ભાગની જે આવક બધ પછી ગઈ હતી તેને ચાલુ કરાવી અને કેટલીક તો આવક જે
રાજભંડારમાં ચાલી ગઈ હતી તેને રાજાને સમજાવીને પાછી મેળવી આપી વધારે શુ કહેવું!
જ્યાં જ્યાં જૈન ધર્મનો પરાભવ થયો હતો ત્યાં ત્યાં સેકડો ઉપાયો કરીને ફરી જૈન ધર્મની
પ્રતિષ્ઠા કરી અને જૈન શાસનની પ્રભાવનાનાં એવાં એવાં કાર્યો કર્યા કે જેની બીજાને તો
કતપના પણ ન આવે. સાધુજનોને ક્યાંય પણ અનાદર કરારે પણ ન ચાવ તેવો પ્રયત્ન
તેમણે કરાવ્યો.

૧૬૩-૭૭ અણ્ણદિવપુર નગરથી તીર્થયાત્રા નિમિત્તે નીકળેલ સર્વે તેમને પ્રાર્થના કરીને સાથે લીધા એ સઘમાં વિવિધ પ્રખરનાં અગ્નિવારૂને જોટલાં તો વાહનો હતા અને ઘોડા વગેરે જનવગેના મધ્યમાં તો પાર નહતો એ સઘે વામજુથડી (વઘડી)માં પડાવ કર્યો ત્યારે રાગના મોટા સૈંયે પડાવ નાખ્યો હોય તેવો દેખાવ થઈ ગયો અને વળી શ્રાવકોએ મોનાનાં મદ્યાર્થાં આજુબજો પહેર્યા હતાં આ બધી સમૃદ્ધિ જોઈને સોરઠના રાજા ખેગારનું મન બમડયુ અને બીજાઓએ પણ તેને લાગેયો કે આખા અણ્ણદિવવાડ નગરનો સમૃદ્ધિ પુરપૂરતાપે તારે આગળે આવી છે તો એ બધી લઈને તારા ભડારો ભરી દે એક કસોડ જોટલું દ્રવ્ય તને મળશે. લોભવચ્ચ થઈને એણે સઘ પાસેથી બધું દ્રવ્ય પડાવી લેવાનું નક્કી કર્યું પણ બીજા બાજુ લોભમરાગથી એ કાર્ય વિરુદ્ધ જતું હતું એટલે લગભગ પોતાના એ નિર્ણયને ઠામી રાખતો અને લેવું કે ન લેવું એ વિચારણામાં દોવાયમાન ચિત્તવાગો થઈને ગમે તે નહીં મરને આગળ વધવા દેતો નહિ કલ્પા છતાં મધના ઠોઈ માણસને મળતો પણ નહિ એમાં બન્યું એવું કે તેના ઠોઈ સ્વજનનું મૃત્યુ થયું આ નિમિત્તે શોભનિવા ધુના બહાને ગયેલા હેમચદ્ર આચાર્યે રાજાને ઉપદેશ આપીને સધને મુક્તિ અપાવી પછી સઘે મિત્રનાર અને શત્રુજયમાં કમચ નેમિનાથ અને ઋષભનાથ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં આ પ્રસંગે જિરનાર તીર્થમાં અડધો લાખ પારુત્યય (નાણું) અને શત્રુજયમાં ત્રીસ હજારની ભીખ જઈ એમના ઉપદેશને લઈને લગ્ન જનો લાવિક આવક બની જતા અને યથાશક્તિ દેશવિરતિ અથવા સર્વવિરતિ સ્વીકારતા

૧૭૮-૭૯ અતે પોતાના ગુરુ અજયદેવની જેમ જ મૃત્યુસમયે આરાધના કરી વિશેષતા એટલી હતી કે તેમણે સાત દિવસનું અનશન કર્યું હતું અને રાજા સિદ્ધરાજ સ્વયં તેમની સવયાત્રામાં શામિન થયો હતો

૧૮૦ તેમને ત્રણ મણુધરો હતા-૧ વિજયસિદ્ધ ૨ શ્રીચદ્ર, ૩ વિશુધચદ્ર તેમાંથી શ્રીચદ્ર તેમની પાંદે સરિ થયા

આ શ્રીચદ્ર આચાર્યે 'મુનિસુત્રનચરિત' આચાર્યના મૃત્યુ પછી બહુ જ યોગ્ય વર્ષોમાં લખ્યું હતું અને તે સ ૧૧૯૩માં પૂર્ણ થયું હતું ૨

મતધારી રાજશેખરે ઉપરની હકીમતમાં એક એ હકીકત ઉમેરી છે કે આચાર્યે વર્ષમાં ૮૦ દિવસનું અમારી-પત્ર રાજા સિદ્ધરાજ પામેયો મેળવ્યું હતું ૧

વિવિધતીર્થદ્રવ્યમાં આ જિનપ્રભે લખ્યું છે કે કોઠાવસતિના નિર્માણમાં આચાર્ય મતધારી હેમચદ્રનો મુખ્ય હાથ હતો ૨

આચાર્ય વિજયસિદ્ધે ધર્મેષ્વરમાલાની જુદ્દગૃહિત લખી છે તેની સમાપ્તિ સ ૧૧૯૧માં થઈ છે તેની પ્રસરિતમાં પણ આચાર્ય વિજયસિદ્ધે પોતાના ગુરુ આચાર્ય હેમચદ્ર મતધારીનો અને તેમના ગુરુ અજયદેવનો પગિયવ આપ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સ ૧૧૮૧માં

૧ સમચરદસ પ્રસરિત આયા અશુદ્ધ છે, પણ જુદ્દગૃહિતપત્રિકામાં સ ૧૧૬૩ નિદિ ૪ ૭ જુઓ પાટલસ ડારની સ્તંભી-પ્રસ્તાવના પૃ ૨૨

૨ મતધારી રાજશેખરનું કદલીપત્રિકા અને પ્રાકૃત દ્વયાધ્યય જ્ઞાની પ્રસરિત-જુઓ જૈન સા સ ૫૦ ૨૪૬ ૩ વિવિધ તીર્થ ૪૫ પૃ ૭૭

આચાર્ય હેમચંદ્ર મલધારીના સ્વર્ગવાસને ધણી વર્ષ વીતી ગયા હતાં એટલે શુરુ અમય દેવના પ્રભુ સ ૧૧૯૪થી તેઓ આચાર્યને આ રા અને લગભગ ૧૧૮૦ સુધી તે પદને શોભાવ્યું એમ માનીએ તો તેમાં અસંગતિ નથી કારણ કે તેમના મન્યા તે આવની પ્રશસ્તિમાં સ ૧૧૭૭ પછીના વર્ષનો ઉલ્લેખ નથી

આચાર્ય હેમચંદ્રના સ્વર્ગને લખાયેલી જીવસમાસની વૃત્તિની પ્રતિના અતે તેમણે પોતાનો જે પરિચય આપ્યો છે તેમાં તેમણે પોતાનો યમનિયમ-સ્વાધ્યાય-ધ્યાનના અનુદાનમાં રત અને પરમ નૈષ્ઠિક અદિતીય પડિત 'વેતામ્બરાચાર્ય' કહારક તરીકે પરિચય આપ્યો. ૪ આ પ્રતિ તેમણે સ ૧૧૬૪માં લખી છે—એ પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે

મયામ ૬૬૧૦ : સવત્ ૧૧૬૪ વૈષ્ણવ સુદિ ૪ સોમેડયદ્ધ શ્રીમદ્ગણિલ્પાદકે સમસ્તરાજાવલિ-વિરાજિતમહારાજાવિરાજ-વરમેશ્વર-શ્રીમદ્વ્યસિંહદેવદન્વાણવિજયરાજ્ય એવ કલે પ્રવર્તમાન યમનિયમ જ્ઞાપાયધ્યાનાનુદાનરતપરમનૈષ્ઠિકપતિ વેતામ્બરાચાર્ય મદ્યરકાતેમચ-શાચ્યેણ ગુરુત્તકા તિ શ્રી

—શ્રી શાંતિનાથજી યાનભક્ષાતી પ્રતિ—શ્રીમદ્ગણિતસમૃદ્ધ અમદાવાદ-૫૦ ૪૯

૮ આચાર્ય મલધારી હેમચંદ્રના પ્રત્યે

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-વિષયજ્ઞોના આધારે ગ્રંથધરવાદનો પ્રસ્તુત અનુવાદ કરનામાં આ પો છે તેના અર્થમાં આચાર્યે કયા ઉદ્દેશથી કયે ક્રમે પ્રત્યેની રચના કરી છે તેનો એક આધ્યાત્મિક રૂપકમાં નિર્દેશ કર્યો છે એ રૂપકનો સાગ આ પ્રમાણે છે—

જન્મ-જરા-આદિ દુ ખોથી પરિપૂર્ણ સસારસમુદ્રમાં રૂમેસો કું હતો એવામાં એક મહાપુરુષે મને સસારસમુદ્રને તરી જવા માટે સમ્યગ્દશન-જ્ઞાન-આરિતરૂપ મહત્તી નીમમાં મેસાદી દીધી જોધી કું તેની સદાપથી સિયરતનોપ—એકાંતે સદૃશમાં પ્રાપ્ત કરી શકું

નોકામાં મેસાકયા પછી એ મહાપુરુષે સરજાવનાની મજૂવામાં મુજબિ શુભ મનોરૂપ એક મદાન રત્ન દીધું અને કહ્યું કે ન્યાસુધી એ શુભ મનની તું ગયા કરી સકીશ ત્યાં સુધી તારી નોકા સુરક્ષિત રીતે આગળ વધીને નિર્વિદ્યપણે તને વધેટુ સ્થાને લઈ જશે પણ જો એ શુભ મનની રક્ષા નહિ કરી શકે તો તારી નોકા કાળ યઈ જશે. વળી તારી પાસે એ શુભ મનોરૂપ રત્ન છે એટલે જ મોહરાજના મૈનિક મોશ તારી પાછળ એની મોરી કરવા માટે લાગે ત્યારે મજૂલાવના-મજૂલાનાં પાટિયાં બાંધવાનો પણ સજાર છે તે વખતે તે મજૂલાનાં નવાં અંગે કેવી રીતે મોહવી દઈને તે મજૂલાને સુરક્ષિત ખતાવવી તે પણ સર્યુરુદેવે મને સમજાવી દીધું અને થોડે સુધી મારી સાથે નોકાવિદ્યા કરીને તેઓ અતર્ધાન યઈ ગયા આ વાનની ખજાર પ્રમાદનતરીમાં રહેનાર મોહગજને પડી એટલે તેણે પોતાના સંમને સાવધાન કરી દીધું કે આપણા વેરોએ અમુક સસારી ઇવને સિવ રત્નદીપનો માર્ગ મતલી દીધો છે અને એ તે બણી યાગ કરવા માટે આગળ વધી જો છે એમું જ નહિ પણ તેણે તો પોતાના આદર્શને ને પણ તે યાત્રામાં સાથે લીધો છે તો તે આપણા આ સર્વ એટલા માટે તેની

૧ શ્રીદેવચન્દ્ર નિં સુરિભૂતસુખ

ચર્યાગુનાથિ ચરિતામિ

જુઓ પાટલુ બહાર મ થ

પાછા દોડે। એમ કહીને તે કુર્ણુદિ-નાવમાં ચડી બેઠો અને તેના સાથીઓ કુવાના-નોમ
૭ દર્માં ચડી બેઠા, અને મારી નોમ સમીપ આવી મયા પડી તો આસુરી અને સ્ત્રીવૃત્તિ
ઓનું યુદ્ધ શરૂ થયું તે પ્રસંગે સ્વાભાવના-મજૂવાના અંગેને જર્જરિત કરી દીધા એટલે તે
મહાપુરુષના ઉપદેશને અનુસરીને એ મજૂવાનાં ૧૫૦ અંગોનું નિર્માણ કરવાનો સકલ
કર્મને પ્રથમ એ (૧) આવશ્યક દિષ્પનનું નવું પાટિયુ એ મજૂવામાં જડી દીધું અને
પછી ક્રમે નવાં નવાં મજૂવાનાં અંગો જે જડી દીધા છે તે આ છે—(૨) શતકવિવરણ,
(૩) અનુયેગદ્વારવૃત્તિ (૪) ઉપદેશમાવાસન, (૫) ઉપદેશમાલાવૃત્તિ, (૬) શ્વ
સમાશ-વિવરણ (૭) ભવભાવનાસૂત્ર, (૮) ભવભાવના વિવરણ, (૯) નન્દિદિષ્પણ
(૧૦) વિશેષાવશ્યક-વિવરણ (વિશેષાવશ્યકમાખ્ય-જદ્વૃત્તિ)

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આચાર્ય મનધારી દેવચર પોતાના શુભની આગ્રાથી
ઉકળ દશ ગ્રન્થો લખ્યા હતા અને લખવામાં તેમનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પોતાના શુભાખ્યસા
થોને ટકાવી રાખવા એ હતો અને ગ્રંથો ઉદ્દેશ એ હતો કે તેમના ગ્રન્થોને વાંચીને બીજા
પણ મોક્ષમાર્ગની શુદ્ધિ કરી ચિત્તભરીમાં પ્રમાણ કરે

તેમના ૪ ધોમાં જૈન સિદ્ધાન્તપ્રસિદ્ધ ચારે અનુયોગોનો સમાવેશ ધર્મભાષ્ય છે જૈન
ધર્મનો આચાર અને જૈન દર્શનનો વિચાર એ બંને ક્ષેત્રને તેમના ગ્રન્થો આવરી લે છે
વિદ્વદ્ભોગ્ય ગ્રન્થો તેમણે લખ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય જનતાને જોમતી ભાષામાં
સમજ પડે એવા પ્રધો પણ તેમણે લખ્યા છે, એટલે કે સરકૃત અને પાકૃત બંને ભાષામાં
તેમણે ગ્રન્થરચના કરી છે અનુયોગદ્વારવૃત્તિ અને વિશેષાવશ્યકમાખ્યવૃત્તિ જેવા મજીર ગ્રન્થોનું
નિર્માણ તેમણે કર્યું છે અને સાથે જ ઉપદેશમાયા અને ભવભાવના જેવા મોક્ષોગ્ય ગ્રન્થોનું
સ્વોપદ ગીત સાથે નિર્માણ કર્યું છે

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમના ઉપરખંધ ગ્રન્થોનું પરિમાણ પોણા લાખ સ્તોકથી
અધિક છે બધા પ્રધો વિવરણદૃષ્ટિએ પ્રાથમ્ય અવગત છે તેથી પુનરાવૃત્તિને પણ વિશેષ અવગત
નથી રહેતો એટલે આચાર્યની લેખનપ્રવૃત્તિ સતત ચાલી હતો એમ જ માનવું નહીં
૧૧૬૪ માં તેમનો હજી ગ્રન્થ લખાયો અને ૧૧૮૭ માં અંતિમ પ્રેટને અનુમાન ધર્મ શરૂ
કે તેમનું સાક્ષરશ્રવણ પચીસ વર્ષ તો લખાયું હતું જ

(૧) આનન્દયદિષ્પ ૧—

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિશેષાવશ્યકમાખ્યવિવરણના અંતે અને આ ગ્રન્થના
પ્રારંભમાં આ ગ્રન્થનું નામ રવય મહાધારીએ આવશ્યકદિષ્પન” સૂચિત કર્યું છે, છતાં
આનું પૂરું અને સાર્થક નામ તો આનન્દયકવૃત્તિપ્રદેશવ્યાખ્યાનક છે જેની રચના
તેમણે આ ગ્રન્થની અંતિમ પ્રકાશમાં આપી છે^૨ તે એટલા માટે કે આ ગ્રન્થ આચાર્ય
હરિશ્ચંદ્ર રચેના આવશ્યકસૂત્રની લખાણના અંગોનું દિષ્પણ છે દિષ્પણ છતાં એ સાવ
નાનો ગ્રન્થ નથી, પણ તેનું પરિમાણ ૪૬૦૦ સ્તોક એટલું છે આ ગ્રન્થ દેવચર લાલભાઈ
જૈન પુસ્તકાલય દ્વારા પુસ્તકમાળાના ૫૩ માં પ્રુપરેપ્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આયો છે

૧ સ્તોત્રાદાયકવિવરણ દિષ્પનમંદં ગમિ” ૨ ધર્મમયદેવસુરિચળામ્બુજવચરીક
ગ્રીહેમચંદ્રસુરિવિચિત્રમાન્દયદૃષ્ટિપ્રદેશવ્યાખ્યાનક સમાપ્તમ્।

આ મ યર્મા આચાર્ય દર્શિ ની ગતિમાં ન્હા ન્હા રપટીકગુની અપેક્ષા હતી ત્હાં
આચાર્યે પોતાની પ્રાજ્ઞા સૈદ્ધીમાં વસ્તુને સ્પષ્ટ દર્શાવેલા પ્રબળ કર્યો છે પ્રથમ સબધર્મ
આપોને પડી જાવાઈ આપણની પૈલીએ આ ગ્રિપજી ચ્યુ છે

(૦) બ ધર્માનુવૃત્તિ વિનયહિતા—

હવે વિગતમંડીકાને અતે જોવો હ લેખ સતકવિવ ખુલા નામે કર્યો છે તે જ આ
બધસતપ્રતિ ? સિવચર્મસરિએ સ્વાત્ત નામના કર્મગ્રન્થની રચના કરી છે એમ જિતના
પ્રારબધ વચ આચાર્ય દેમચ કયુ છે અને કર્નાએ સ્વય એ ગ્રન્થને નન્ધસત્ત એવુ
નામ પ્રથમ ગાથામાં આપ્યું છે કર્નાએ સ્વય સ્વીકાર કર્યો છે કે એ ગ્રન્થની રચના
દષ્ટિવત્તા આપારે કરવામાં આવી છે, એટલે એ ગ્રન્થનુ મદરત્વ સિદ્ધ થાય છે પ્રારબધમાં
જણાવ્યા પ્રમાણે આ મ યર્મા ચૌ. ગુણધાન અને ચૌ. જ્ઞાપરચનમાં ઉપરે ગ્રા અને યોગે
કેટલા છે ક્યા ગુણધાનમાં ક્યા બધેદુએને કાગળે બધે થાય છે ગુણધાનમાં બધે
હ વ અને ઉદીગજા કેટલો કર્મપ્રતિજ્ઞાની થાય છે અમુક પ્રતિજ્ઞા બધે વખતે મર્મ કર્મ
પૂર્ણજેતો હ વ અને ઉદીગજા હોય છે બધનાં પ્રતિ રિયનિ અનુગમન અને પ્રોશ બધે
એ ચાર ભેદો આટલી જાનતોને સહેપમાં વર્ણવવામાં આવી છે આ હવે થી કહી સમાવ
કે આપા કર્મશાસ્ત્રના મદરત્વના વિષયોનુ નિરૂપણ સહસ્રમાં રવાની આચાર્યની પ્રતિજ્ઞા છે

આવા મદરત્વના સવ સમાની મ ધની વિનયહિતા નામની રૂત્તિ આચાર્ય દેમચ
કરીને આ મ યને સુવક જનાવી દીધી છે આમાં ગ્રન્થમાં (માં ૮) તો ચૌદ ગુણ રચાતોનાં
નામ માત્ર પદ્ય પૂર્ણ આપ્યાં નથી ન્હારે આચાર્યે એ ચૌદ ગુણરચાતોનુ પ્રતોનમ નિરૂપણ
ગીમાં કર્યું છે એજ પ્રકારે ન્હાં ન્હાં વિશેષ વિવચ્ચ અપેક્ષિત હતું ત્હાં ત્હાં આચાર્યે
વિના સંગ્રાને વિસ્તારથી વિવચ્ચ કર્યું છે એ આખા વિવ જી ઉપરથી જણાય છે કે
કર્મશાસ્ત્ર જેવા અગ્નિ મહન જણાના વિવચને પણ તેઓ અત્યંત સગતતાથી રૂઝી શકે
છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ એ વિવના નિખ્યાન હતા મુગની માત્ર ૧૦૧ જેટલી
ગાથાઓના વિવ જુમાં તેમણે ૩૭૪૦ શ્લોક પ્રમાણ ગતિની રચના કરી છે

આ મ ધના અતે જે પ્રચલિત છે તે મદરત્વની હોવાથી અહીં આપવી ઉચિત
ધાડુ છુ

પ્રાપ્તપ્રવહનકુલામ્બુનિષિપ્રસૂત સોપીતલપ્રવહકીર્તિશીરેણાકા ।

વિષ્ણુપ્રાપ્તિવિષ્ણુપ્રવહનુસૌંચાધિતપ્રવુરનિતમધ્યગ્નુ ॥ ૧ ॥

જાગદિકુલમનિષિત પશિત ધીમંસુનીરક્ષાનંદં ।

જલપુમ્મ દત્ત વચ્ચ ધીહરપુત્રીવતોમસિ ॥ ૨ ॥

દત્તસિન્નુ ગુણવત્રોદ્ધારિણિર્ગમોર્દપાવોનિષિતુક્તવમ્હૃતિસમાપરપતિ સૌમ્યવતારાપતિ ।

જમ્બવનવિપુલકમનતરસ્તવસ્ત્રાનિષિદ્ધિ જાન્ત ધીજયવિશ્વમૂરિમત્રિ સવચૂદાનપિ ॥ ૩ ॥

સ્નાષ્ટાદિવૈતસગચ્છિધ્યસ્ત્વં જમૂત સત્ ।

સ વાળીશોડશિ સો મયે ચરપુણ્યમહાને પ્રમુ ॥ ૪ ॥

ધીવીરદેવિદુષે સમગ્રપતિસવપુરતોયે ।

ત્વમ્ દત્ત વ સચિવ કલ્પપુત્રીતેને વિષુષ ॥ ૫ ॥

તથા હિ—આજ્ઞા યસ્ય નરેશ્વરૈરપિ ચિરસ્યારોપ્યત સાદર
 ચ દૃષ્ટ્વાપિ મુદ વ્રજન્તિ પરમા પ્રાયોક્તિદુષ્ટા અપિ ।
 ચદ્વકામ્યુધિનિયદુઃખલ્લવચ પીયૂષપાનોવતે
 ગૌર્વાણૈરિત દુઃખસિન્નમયને સૃષ્ટિર્ન ઇમે જનૈ ॥ ૬ ॥
 હતા એમ તપ મુદુષ્કરતર વિશ પ્રવોષ્ય પ્રમો
 સ્તીર્ય સર્વથિદ પ્રમવિતમિદ તૈસ્તૈ સ્વકોતૈર્ગુણૈ ।
 શુષ્કીર્ણદરોપવિશ્વુદર મધ્યૈર્નિબદ્ધસ્પૃહ
 ચત્વાશાસ્ત્રનિવારિત વિચરવિ શ્વેતાંગુરી ચત્ ॥ ૭ ॥
 ચમુનાપ્રવાહવિમલશ્રીમન્નિશ્વરસૂરિસપ્તકાદ ।
 અમરચરિતેષ્ઠ સકલ પવિત્રિત એન મુખનતલમ્ ॥ ૮ ॥
 વિદ્યુજ્જ્વલકલિલાલુક્ષ્મીરતમ સતાનુત્તરસ્થિતિ
 સૂર્યેન્દ્રેષ્ઠ વિવેકભૂષરશિરસ્યાસાદ ચનોદયમ્ ।
 સમ્યગ્જ્ઞાનકરૈરિરન્તનમુનિપુણ્ય સમુદયોતિતો
 માર્ગ સોડમયદેવસૂરિરમવતેભ્ય પ્રસિદ્ધો મુખિ ॥ ૯ ॥
 તપ્તિશ્ચત્રવપ્રાયેરગીતાયૈરપિ શિષ્ટજનનુષ્ઠયૈ ।
 ધીરેમચન્દ્રમૂરિનિરિયમનુચિતા શતકશૃતિ ॥ ૧૦ ॥

આ પ્રકારિતનો આવાર્થ એ ॥ ૬ પ્રતિવાદન કુલના હર્ષપુરીમ અગ્નના આચાર્ય
 ન્યસિદ્ધશ્ચિરં થયા તેમના શિષ્ય મહાપ્રભાવક આચાર્ય અભયદેવસૂરિ થયા અને તેમના
 શિષ્ય શ્રીહેમચન્દ્રશ્ચિરે આ શૃતિની રચના કરી છે

આ અન્વયશતક પ્રકરણ અમદાવાદના વીરસમાજે શ્રી ચક્રેશ્વરશ્ચરિતા બાધ્ય અને આચાર્ય
 મનધારી હેમચન્દ્રની શૃતિ સાથે પ્રસિદ્ધ કયું છે તેમાં અતે એક લઘુબાધ્ય પણ આપવામાં
 આવ્યું છે

(૩) અનુયોગદ્વારશૃતિ—

અનુયોગદ્વારની પ્રથમ ડીકા ચૂલ્હિં પ્રાકૃતમાં હતી અને તે પણ સંક્ષિપ્ત આચાર્ય
 હરિભાજેના સમર્થ વિદ્વાને સરકૃત ટીકાનું નિર્માણ કયું હતું પણ તે મોટે ભાગે
 ચૂલ્હિંના અનુવાદ જેવી અને સંક્ષિપ્ત હતી એટલે અતિ કડિન મનાતા આ
 અન્વયની સરખ અને વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની આવશ્યકતા હતી આવશ્યકસૂત્રની હરિકશ્ચક્ર
 વ્યાખ્યા ઉપર આચાર્ય મનધારીએ પ્રથમ દિપ્પણ લખ્યું હતું એ અનુભવે તેમને અનુયોગ
 દ્વારની હરિકશ્ચક્ર વ્યાખ્યાનું દિપ્પણ નહિ પણ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા લખવા પ્રેર્યા હશે
 સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા લખવામાં પારતત્ત્વ ઓછું એટલે છૂટથી જે વિષય આવશ્યક જણાય તેની
 ચર્ચા સ્વતંત્રપણે કરવાને અવકાશ મળે છે એવો અવકાશ ટીકાનું દિપ્પણ લખવામાં
 મળતો નથી. આચાર્યની આ કૃતિ કેમમાં બીજી છે, પણ તેમના લેખની પ્રાપ્તિ અને ગદ્યન
 વિષયને પણ અતિ સગ્ગ કરીને મૂકવાની પદ્ધતિ ટોચપણ વાચકને તેમની વિદ્વતા વિશે
 આદરણીય બનાવે છે અનેક ઉદ્ધરણોથી આ ટીકા વ્યાપ્ત ॥ તે તેમના વિશાલ અધ્યયનનું
 સ્રોતન કરે છે, પણ માત્ર વિશાલ અધ્યયનથી આ પ્રયત્ન ટીકાનું સામર્થ્ય આવે એમ

માનુ બ્રહ્મચર્ય છે જો આગમમાં અંતિષાદિત તત્ત્વોના હાર્દને હલનચલ કર્યા વિના અને એ તત્ત્વોને સ્ફુટ કરીને મદ્યમિતિ સિધ્ધા હલનચલ ઉત્પાદવાની કળા અને દામ્નિ વિના આ પ્રથમી ટીકા કરવા જતાં દમ્નિ વસ્તુને અતિક્રમિત કરવા જેવું બને આ ટીકાના અધ્યેતાને એ વસ્તુ જાણવા વિના નહિ રહે કે આચાર્ય આગમોના મર્મદાતા, એટલું જ નહિ પણ એ મર્મને સુખમ્ભા કરવાની શક્તિ પણ ધરાવના હતા એ કે અનુયોગદ્વારપુત્ર એ આગમ સમજવાની ચાવી છે એ ખરું, પણ એ ચાવીના પ્રયોગતા આચાર્ય મતધારી જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેવી ટીકા ન લખી હોત તો એ ચાવી કાંઈ ખાઈ જાત અને અવસરે આગમનુ તાણુ ઉઘાડવામાં એ ચાવી નિષ્ફળ નીવડત

આ ટીકાનુ પરિમાણ ૫૮૦૦ શ્લોકો જેટલુ છે અને તે દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકો દારના ૪૭ માં પ્રથમે પ્રસિદ્ધ થઈ છે

(૪) ઉપદેશમાધ્યાસન—

૫૦૫ પ્રાકૃત શાયામાં લખાયેલા આ પ્રકરણનુ બીજુ નામ મધ્યાદે પુષ્પમાયા આધ્યુ છે પણ સ્વયં મ-ચન્દર તેનું કુસુમમાલા એનુ ગોણુ નામ મુચવે છે

આ પ્રથમો દાન, શીવ (અન્નચય), તપ અને જ્ઞાન ધર્મનું સદ્દેશીત વિવેચન કર્યું છે આવશ્યક ક્રમિક અને અનુયોગનું વિવેચન શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી છે, પણ આ ઉપદેશમાલા સામાન્ય કોટિના જિજ્ઞાસુને ધર્મનુ રહસ્ય સમજાવે છે. આવશ્યક હોય કે અનુયોગ પણ તે પ્રધાનભાવે સવર્મીતે ઉપયોગી પ્ર થો છે ત્યારે આ ઉપદેશમાના તો ધર્મના જિજ્ઞાસુને ઉત્તરેશતર અધ્યાત્મિક વિકાસના માર્ગે આગળ કેમ વધવુ તે શીખવે છે ખરી રીતે આ ઉપદેશમાલાને આચારશાસ્ત્રની બાળપોથી કહેવી જોઈએ

(૫) ઉપદેશમાધ્યાસન—

ઉપદેશમાલાની આ ટીકા લખાઈ છે તો સસ્કૃતમાં પણ તેનો મોડો ભાગ પ્રાકૃત ગદ્ય અને પદ્ય કથાઓએ રાક્યો છે મૂળમાં આચાર્યે દર્શનની સ્થપના કરી છે, ત્યારે વિવરણમાં તેના મેપૂર્ણ કથાનકોને કથાકાગના દગથી કલા છે એટલે આ વિવરણનું પરિમાણ ધણું મોટું થઈ ગયું છે અને તે ૧૩૮૮૮ શ્લોકો જેટલુ છે જો કથાસાહિત્યના અભ્યાસી માટે આ પ્રથમ કથાકોષની ગજી સારે તેને છે

આચાર્યે કથાનકો મોટે ભાગે પ્રથમ ચાન્તરમાંથી ઉતારી લીધા છે અને કેટલાંકને પોતાની લાપમાં મૂક્યા છે એટલે મોટા ભાગની કથાઓને તો તેના પ્રાચીન રૂપમાં સાચવી ગમવાનું પ્રયોગન પણ આ પ્રથમી સિદ્ધ થાય છે

આચાર્ય સિદ્ધર્જીની રૂપકકથા-ઉપમિતિભવપ્રપચથી મતધારી હેમચંદ ૫૮ જ પ્રગાવિત હતા એટલે તેમણે તમામથી આધ્યાત્મિક અર્થબર્જિત કથાનકો પણ આમાં લીધા છે અને તે બાળતનું મધુ તેમણે પ્રારભમાં જ સ્વીકારી લીધુ છે

ઉપદેશમાલા તેના વિવરણ સાથે રતલામની શ્રી નવલદેવજી કેશરીમનની પેન તરફથી પ્રકાશિત થઈ છે

(૬) ઇન્દ્રસમાસવિવરણ—

અથવા ઇન્દ્રમાસવ્રતિ એ નામનો નીકમ પ્રથમ આચાર્યે વિ. ૧૧૬૪ પહેલાં લખ્યો હતો

કારણ કે તેની તેમના હસ્તાક્ષરવાળી એ પ્રતિ વિ. ૧૧૬૪માં લખાયેલી ખજાતના ચાંતિનાથ બકસરમાં વિદ્યમાન છે.^૧ જીવસભાસના કર્તાકાણુ છે એ જાણવામાં આવ્યું નથી, કેઈ પ્રાચીન આચાર્ય હોવા જોઈએ આ પહેલા કીર્તિકાચાર્યે પણ જીવસભાસની ટીકા લખી હતી.^૨ એ ઉપરથી તેમના સમયમાં પણ એ ગ્રન્થનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે આમમોદય સમિતિએ મૂળ સાથે આ વિવરણ છાપ્યું છે અને તેનો મુગ્ધાની ભાર્યા મારતઢ ચંદુલાલ નાનચદે પ્રકાશિત કર્યો છે.

—વસમાસ પ્રેરણે —જોનો ૧૮ ગુપ્તચાનોમાં સમ્રાટ અનુયોગનાં સત્પ પ્રપચ્ચા આદિ આદિ દ્વારે વડે જીવસભાસનો વિચાર આ ગ્રન્થમાં મુખ્યત્વે કરવામાં આયો છે પ્રમંગે અથવા વિ. ૧ પછી કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં ગ્રન્થ-રચનાનું મુખ્ય પ્રયોગન જીવોનાં ગુણ મ્હાનકૃત મોદોનો વિચાર કરવાનું હોવાથી જાને જીવસભાસ એવું સાર્થક નામ પ્રાપ્ત થયું છે આચાર્ય મનધારીએ પૂર્વાચાર્યકૃત ટીકાઓ દોરા છતાં તેમની પ્રતિ પ્રમાણે નવી ટીકા લખી છે તેમાં તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સપૂર્ણ વિષયને હસ્તામનકરત્ત્વ પ્રદ કરી દેવાનો છે અને તેમાં તેઓ સપૂર્ણ સફળ થયા છે તે વાચકને લાગ્યા વિના રહેતું નથી આ જ્ઞાતિના નહોતે આચાર્યે જીવતત્ત્વનું સર્વગ્રાહી વિવેચન કરી નીધું છે.

આ ગ્રન્થની મૂળ ગાથાઓ ૨૮૬ છે જ્યારે તેની પ્રતિનું પરિમાણ ૬૬૨૭ શ્લોકો જેટલું છે, એ બતાવે છે. ટીકાગરે વિવેચનમાં કેટલો વિસ્તાર કર્યો છે.

(૭) જીવભાવનાસ્થાન—

૫૩૧ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં આ ગ્રન્થની રચના કરી છે તેનું ગોણું નામ મુખ્યાદ્યમાના અથવા રત્નમાલિકા કે મ્હાલવિ એવું પણ સૂચિત કર્યું છે આ ગ્રન્થમાં બાર ભાવનામાંથી જીવભાવના અર્થાત્ મંસારભાવનાનું મુખ્યત્વે વર્ણન હોવાથી તેનું નામ ‘જીવભાવના’ રાખ્યું છે પ્રસંગસંગતિ ખાતર આચાર્યે બારે ભાવનાઓનું વર્ણન કર્યું છે, છતાં પણ ગ્રન્થનો મોટો ભાગ એટલે કે ૫૩૧ ગાથાઓમાંથી ૩૨૭ ગાથાઓ જેટલો ભાગ એ એક જ ભાવનાના વિવેચનમાં રોકાયો છે તેથી આનું નામ ‘જીવભાવના’ ઉચિત જ છે આમાં જીવના ચારે ગતિના ભોગ અને તેનાં દુષ્કૃતિ વર્ણન તો છે જ, ઉપરાંત એક જીવમાં પણ બાહ્યાદિ જ વિવિધ અવસ્થાઓ છે તેનું પણ વિશેષરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(૮) જીવભાવના-વિવરણ—

પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનું વિવરણ જ્ઞાતિના નામે ૨૨૧ ગાથાઓ લખ્યું છે આનું પરિમાણ ૧૨૮૫૦ શ્લોકો જેટલું છે આ વિવરણનો મોટો ભાગ નેમિનાથ અને જીવનમાનુના ચરિત્રે રોકાયો છે વિવરણ સંકૃતમાં લખાયું છે છતાં ઉપદેશમાત્રાવિવરણની જેમ કથાઓનો મોટો ભાગ પ્રાકૃતમાં જ છે સામાન્ય રીતે તેમણે આ ગ્રન્થમાં ઉપદેશમાત્રાના વિવરણમાં ઉચ્ચ કથાઓને રચાત આવ્યું નથી, એટલે એ બન્ને ગ્રન્થો કથાસાહિત્યની દૃષ્ટિએ એક બીજાની પૂર્તિ જેવા છે અને વિષયની દૃષ્ટિએ પણ તેમને એક બીજાના પૂરક જ માનવા જોઈએ એ બન્ને ગ્રન્થ મળીને જૈનધર્મનો આચારવિષયક સમસ્ત ઉપદેશ અદ્દશત-સંકથાનં રજૂ કરે છે એમ માનવું જોઈએ ઉપદેશમાત્રાના વિવરણની જેમ આમાં પણ આધ્યાત્મિક રૂપની યોગ્યતા

૧ શ્રી દેસાઈ કૃત ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ પૃ. ૨૪૭

૨ જુઓ ‘જિનરત્નકોશ’

માનવ બૃનહરેયું છે જૈન આગમમાં અતિપ્રાચીન તરવોના દાર્દને હૃદયગમ કર્યા વિના અને એ તરવોને રફુટ કરીને મ મતિ સ્થિતિના ક મમા ઉનારવાની કળા અને હૃદય વિના આ મ થની ટીક કરવા જતાં મનિ વસ્તુને અતિમનિ મના જેવું બને આ ટીકાના અધ્યેતાને એ વસ્તુ જાણવા વિના નહિ રહે કે આચાર્ય આગમોના મર્મો હતા, એટલું જ નહિ પણ એ મર્મને મુખ્યત્વે કરવાની સક્તિ પણ ધરાવતા હતા એ કે અનુયોગદ્વારમુત એ આગમ મમજવાની ચાવી છે એ ખરું, પણ એ ચાવીના પ્રયોગના આચાર્ય મનધારી જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેવી ટીકા ન લખી હોત તો એ ચાવી કાઢ ખાઈ જત અને અવસરે આગમનું તાણ ઉઘાડવામાં એ ચાવી નિષ્ફળ નીવડત

આ ટીકાનું પરિમાણ ૫ ૦૦ પૃષ્ઠો જેટલું છે અને તે દેવચંદ્ર હાતભાષ પુસ્તકો દ્વારના ૪૭ માં મ થરેપે પ્રસિદ્ધ થઈ છે

(૪) ઉપદેશમાધ્યાસન—

૫૦૫ પ્રાકૃત શાધામાં લખાયેલા આ પ્રકરણનું બીજું નામ મંપાદકે પુ મમાવા આપ્યું છે, પણ ત્રવ્ય મ-ચકાર નેનું કુરુમમાવા એવું ગૌણ નામ મુચરે છે

આ મ થમા દાન શીત (બ્રહ્મચર્ય), તપ અને બાર ધર્મનું સંહૃત વિવેચન ક્યું છે આચાર્યક સત્તક અને નુતોગનું વિવેચન શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી છે પણ આ ઉપદેશમાના સામાન્ય કોટિના નિરૂપણને ધર્મનું રહસ્ય મમજવે છે. આવરણક હોય કે અનુયોગ પણ તે પ્રધાનભાવે સવમીને ઉપયોગી મ થો છે ત્યારે આ ઉપદેશમાવા તો ધર્મના નિરૂપણને ઉત્તરોત્તર આધ્યાત્મિક વિકાસના મર્મે આગળ કેમ વધતું તે શીખવે છે ખરી રીતે આ ઉપદેશમાશ્વને આચારકાત્મની બાળપેથી કહેવી જોઈએ

(૫) ઉપદેશમાધ્યાસન—

ઉપદેશમાદાની આ ટીકા લખાઈ છે તો સરમુતમા પણ તેના મોટા ભાગ પ્રાકૃત મદ્ય અને ૫૬ કથાઓએ રોક્યો છે મૂળમાં આચાર્યે દર્શનની સ્થપના કરી છે, ત્યારે વિવરણમાં તેના મંપૂણ કથાનકોને કથાકારના હમથી કલા છે એટલે આ વિવરણનું પરિમાણ ઘણું મોટું થઈ મધ્ય છે અને તે ૧૩૮૬૮ પૃષ્ઠો જેટલું છે જૈન કથાસાહિત્યના અન્વયકો માટે આ મ થ કથાઓની ગરજ સારે તેમ છે

આચાર્યે કથાનકો મોટે ભાગે મ-અન્તરમાંથી ઉતારી લીધાં છે અને કેટલાંએ ચોતા ટી બાજમાં મુક્યાં છે એટલે મોટા ભાગની કથાઓને તો તેના પ્રા ટીન રૂપમાં આચરી રાખવાનું પ્રયોગન પણ આ મ-ચથી સિદ્ધ થાય છે

આચાર્યે સિદ્ધિર્જિની રૂપકથા-ઉપમિતિભરપ્રમથથી મનધારી હેમચંદ્ર મદ્ય જ પ્રગાવિત હતા એટલે તેમણે તમાથી આધ્યાત્મિક અર્થચર્ચિત કથાનકો પણ આમાં લીધાં છે અને તે બામતનું મધ્ય તેમણે પ્રારબમાં જ સ્તીકારી લીધું છે

ઉપદેશમાના તેના વિવરણ સાથે રતવામની શ્રી મપબદેવજી કેશરીમતજીની પેઠી તરફથી પ્રકાશિત થઈ છે

(૬) જનમમાસવિવરણ—

અથવા જનમમાસવર્ણન એ નામને ટીકામ થ આચાર્યે ૬૦ ૧૧૬૪ પદોમાં લખ્યો હતો

કારણ કે તેની તેમના હસ્તાક્ષરવાળી એ પ્રતિ વિ. ૧૧૬૪માં લખાયેલી ખલાતના શાંતિનાથ ગારમાં વિદ્યમાન છે^૧ જવસમાસના કર્તાકાણુ છે એ જાણવામાં આવ્યું નથી, કાઈ પ્રાચીન આચાર્ય હોવા નોંધએ આ પહેલા શીનાકચાર્ય પણુ જવસમાસની નીકા લખી હતી^૨ એ ઉપરથી તેમના સમયમા પણ એ મન્યનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે આગમોદય સમિતિએ મૂળ સાથે આ વિવરણુ ઝાંખુ છે અને તેનો મુજબાતી બારાય માત્તર ચદુલાન નાનચદે પ્રમણિત કર્યો છે

જવસમાસ એટલે એના ૧૪ ગુણધાનોમાં સમઠ અનુયોગના સત્પદપ્રપથ્યા આદિ આર દ્વારા વડે જવસમાસનો વિચાર આ મન્યમાં મુખ્યત્વે કરવામાં આ પો છે પમંગે અથવા વિગે પગ કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં મ ચ-ચનાનું મુખ્ય પ્રયોજન જોના ગુણુ સ્થાનમૂત મોટોનો વિચાર કરવાનું હોવાથી આને જવસમાસ એવું આર્થિક ૧૫મ પ્રામ થયું છે આચાર્ય મવધારીએ પૂર્વાચાર્યકૃત નીકાઓ દોના જા તેમની પ્રતિ પ્રમાણે નવી દીગ લખી છે તેમાં તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અપૂર્ણ વિષયને હસ્તામનકરત ૨૫૬ કરી દેવાનો છે અને તેમાં તેઓ સપૂર્ણ સફળ થયા છે તે વાચકને લાગ્યા વિના મહેલુ નથી આ દત્તિના બહાને આચાર્યે જનતરવનું સર્વમાહો વિવેચન મરી દીધું છે

આ મ થની મૂળ ગાથાઓ ૨૮૬ છે જ્યારે તેની દત્તિનું પરિમાણ ૬૬૨૭ શ્લોક જેટલું છે, એ બતાવે છે - દીકાકારે વિવેચનમાં કેટલો વિસ્તાર કર્યો છે

(૭) જનભાવનાસ્ત્રન—

૫૭૧ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં આ મન્યની રચના કરી છે તેનું મૂળ નામ મુક્તાકૃતમાના અથવા રત્નમાનિકા કે રત્નાનતિ એવું પણ સ્મિત ક્યું છે આ મન્યમાં બાર ભાવનામાંથી જનભાવના અર્થાત્ મેસાજભાવનાનું મુખ્યત્વે વર્ણન હોવાથી તેનું નામ “જનભાવના” રાખ્યું છે પ્રસંગસંગતિ ખાતર આચાર્યે બારે ભાવનાઓનું વર્ણન ક્યું છે, છતાં પણ મન્યનો મોટો ભાગ એટલે ૬ ૫૭૧ ગાથાઓમાંથી ૩૨૭ ગાથાઓ જેટલો ભાગ એ એક જ ભાવનાના વિવેચનમાં રોક્યો છે તેથી આનું નામ “જનભાવના ઉચિત જ છે આમાં જવના ચારે ગતિના લખે અને તેનાં દુ ખોલું વર્ણન તો છે જ, ઉપરાંત એક ભવમાં પણ બાહ્યાદિ જે વિવિધ અવગથાઓ છે તેનું પણ વિશેષરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

(૮) જનભાવના-વિવરણુ—

પૂર્વકૃત મન્યનું વિવરણુ દત્તિના નામે રચન આચાર્યે લખ્યું છે આનું પરિમાણ ૧૨૬૫૦ શ્લોકો જેટલું છે આ વિવરણુનો મોટો ભાગ નેમિનાથ અને ભુવનભાનુના ચરિત્રે રોક્યો છે વિવરણુ સરસ્વતમા લખાયું છે છતાં ઉપેક્ષમાત્રાવિવરણુની જેમ કથાઓનો મોટો ભાગ પ્રાકૃતમાં જ છે સામા વ રીતે તેમણે આ મન્યમાં ઉપેક્ષમાત્રાના વિવરણુમાં ઉક્ત કથાઓને મન્ય ન આવ્યું નથી, એટલે એ બધે મ થો કથાસાહિત્યની દૃષ્ટિએ એક બીજાની પૂર્તિ જેવા છે, અને વિવરણુની દૃષ્ટિએ પણ તેમને એક બીજાના પૂરક જ માનવા નોંધએ એ બન્ને મ થ મળીને જૈનધર્મનો આચારવિષયક સમગ્ર ઉપદેશ મદજીત-સંકથાન ૧૭૭ કરે છે એમ માનવું નોંધએ ઉપેક્ષમાત્રાના વિવરણુની જેમ આમાં પણ આધ્યાત્મિક ૩૫ ૧ની યોજના

૧ શ્રી દેસાઈ દ્વારા ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૭

૨ જુઓ ‘જિનરત્નકોશ’

કરવામાં આવી છે અને તેનો આધાર સિદ્ધિની ઉપમિતિના પ્રયત્નમાં છે એમ આચાર્યે
પ્રકટ કર્યું છે

આ વૃત્તિનું નિર્માણ આચાર્યે વિક્રમ સ ૧૧૭૭ ના શાલ્વની પાંચમે તિથારે પૂર્ણ
કર્તાનો ઉત્તેજ્ય પ્રમાણે કર્યો છે તે આ પ્રમાણે છે —

“સપ્તવધિકાદાવર્ષસૈર્વિકલાદિકાલે ।

નિષ્પન્ના વૃત્તિરિત્યં શતબ્દવિષ્વમીદિવહે ॥”

વિરોધાવસ્થાકાળની વૃત્તિને અતે તેના રચનાકાલ જણાવ્યો છે તે વિ. ૧૧૭૫ છે
અને મા પ્રમથનો રચનાકાલ વિ ૧૧૭૭ નિર્દિષ્ટ છે, તેથી તેમણે મન્ય મનાવે છે
કેમ જણાવ્યો છે અને તેમાં વિરોધાવસ્થાવૃત્તિને સૌથી મતે જે મૂકી છે તેને બદલે આ
પ્રમથને કેમમાં સૌથી અતમા સ્થાન મૂકવું જોઈએ પણ તેમણે વિરોધાવસ્થાવૃત્તિને અતિમ
કૃતિ તરીકે ગણાવી છે તેનું ખરું કારણ જણાવતું કોઈ સાધન નથી

વિવશ્ય સાથે ભવમાવના પ્રમથ મીનપ્રકરેષુ કેશરીમણ્ડની પેદીએ રતનામયી
પ્રસિદ્ધ કર્યો છે

(૯) નન્દિનિષ્પણ્ડ—

આ પ્રમથની કોઈ પ્રતિ કર્યાં નેપાઈ જણાવી નથી, તેથી તેની પ્રતિનો ઉત્તેજ્ય
જિનરત્નોષમાં પણ મળતો નથી શ્રી દેસાઈએ પણ આ પ્રમથની પ્રતિ વિશે કંઈ જ નથી
લખ્યું મહા ભાગે આ ટિપ્પણ્ય પણ આવશ્યકની જેમ આચાર્યે દત્તિજીની નન્દિનીકા ઉપર
હોતું જોઈએ નદિસૂત્રમાં પાંચ યાનોની વિવેચના છે, એટલે આ ટિપ્પણ્યનો વિષય પણ
જે જ સમજાવે જોઈએ

(૧૦) વિરોધાવસ્થાવિનય—

જે બીજું કોઈ નહિ પણ પ્રસ્તુત અનુવાદ જેના એક પ્રકરણને આધારે લખાયો છે
તે છે આવશ્યકમતના સામાયિક અભ્યસન પૂરતું કામ્ય આચાર્ય જિનજીને રમ્યુ એ કામ્યની
સ્વોપત આદિ અનેક દીગ્ગાઓ હતી, પણ આચાર્ય મળધારીની દીકા રચાયા પછી એ બીની દીકાઓ
અધારામાં રહી મૂકી એ જ કારણે આની અનેક ભાગોમાં પ્રતિ ઉપલબ્ધ છે આ દીકા
વિશદ અને સરલ ■ તથા દાર્શનિક વિષયોને અતિ સ્ફુટ કરે છે એટલે બીજી દીકાઓ
કરતાં આ દીકાનું મહત્ત્વ વધી ગયું છે બીજી દીકાઓ અતિ સદૃશ છે જ્યારે આ દીકા
સૌથી મોટી છે, તેથી આનું જદ્વૃત્તિ એવું સાધક નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે, પણ પ્રમથારે
તો તેને વૃત્તિ જ કહી છે

વિક્રમ સવત ૧૧૭૪ ની કાર્તિક સુદ પાંચમને રોજ આચાર્યે આ વૃત્તિને પૂર્ણ
કરી છે એનું પરિમાણ ૨૮૦૦૦ મનો જેટલું છે

યોગિજન્ય પ્રમથમાવાયા એ પ્રકાશિત થઈ છે અને તેનું મુજરાતી ભાષાન્તર
આગમોદય સમિતિએ જે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે

આ વૃત્તિના લેખનકાર્યમાં જેમણે આચાર્ય મળધારીને સહાયતા કરી હતી તેમનાં
નામોની નોંધ તેમણે પ્રમાણે આપી છે તે આ પ્રમાણે છે—

ગૌતમની સમયસૂચકતા સૂચવતા કેટલાક પ્રસંગો આગમમાં ઉલ્લિખિત છે. અન્ય તીર્થેક સ્કેદકનું આગમન ભગવાન પાસેથી સાબળીને ઇદ્રશૂતિ તેની સામે જાય છે અને ભગવાન પાસે તેના આગમનનું કારણ અને તેના મનની સકલ્પો કહી આપે છે. આથી સ્કેદક પરિનામક ભગવાન પ્રત્યે શ્રદ્ધાળુ બની જાય છે.^૧

ભગવાન મહાવીરના સંદેશવાદકનું કાર્ય જાળવતા પણ આપણે ઇન્દ્રશૂતિને આગમમાં જોઈએ છીએ. મહાશત્રુને મારણાન્તિક સંલેખના વખતે પ્રાયશ્ચિત કરવાની ભગવાનની મહામણુ લઈને તેઓ જાય છે અને તેને જણાવે છે કે તે તારી પત્ની રેવતીને સત્ય છતાં કદુ વચન જે કહ્યું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત લેવું જરૂરી છે.

ઇન્દ્રશૂતિનું ગુણવર્ણન ભગવતી અને અન્યત્ર પણ એક સરખું જ છે અને તે આ પ્રમાણે છે—

“તે કાને તે સમયે ત્રમણુ ભગવત મહાવીરની પાસે (બહુ દૂર નહિ બહુ નિઘટ નહિ,) ઊર્ધ્વજનુ-ઉમ્મઃક ગુહ્યા અધસિર-નીચે નમેલ મુખવાળા અને આનંદપ કાષ્ઠમાં પ્રવિષ્ટ તેમના અર્ધેદ સિંધુ ઇન્દ્રશૂતિ નામના અણુજાર-સાધુ સઘમ વડે અને તપ વડે આત્માને ભાવતા વિહરે છે-રહે છે જેઓ ગૌતમ ગૌતવાળા, સાત દાય જીઆ સમયોરસ સરથાનવાળા, વજ્રમધ્યમ નારાય સઘવણુ ધરાવનાર, સોનાના કટમની રેખા સમાન અને પશ્ચિમરે સમાન ધવન વણુવાળા, ઉચ્ચતપસ્વી કીર્તિતપસ્વી, તપ્તતપસ્વી, મહાનપસ્વી, ઉદાર, ધીર, ધીર ગુણવાળા ધીર તપવાળા, ધીર ધ્વજચર્ચમાં રહેવાના સ્વભાવવાળા શરીરના સરકારોને તપજનાર, શરીરમાં રહેતી હોવાથી સશ્ક્તિ અને દુરમાથી હોવાથી વિપુલ એવી તેજોતેજસવાળા યૌદ્ધપૂર્વના યાતા આર યાનવાળા અને સર્વાધારસનિપાતી છે.”^૨

વિદ્યમાન આગમો જોતાં જણાય છે કે તેમાંના કેટલાકનું નિર્માણ ઇન્દ્રશૂતિ ગૌતમના પ્રશ્નોને જ આધારી છે. આવા આગમોમાં ઉવચાઇ સૂત્ર તપસેષુધ્યય, જળદીપપ્રગલ્ભિ, સ્પર્શપ્રગલ્ભિને મૂકી સમય અને ભગવતીશ્રવણો મેરિા ભાગ ગૌતમ ઇન્દ્રશૂતિના પ્રશ્નોને આધારી છે એમ કહી શકાય. બાકીના આગમોમાં પણ ગૌતમના પ્રશ્નોને આધારી હોય એવું ઇંદુ જણાઈ મળે છે.

આગમોમાં ઇન્દ્રશૂતિ ગૌતમ પછી બીજા નજરે કોઇ પણ અણુધર સમઘી વિશેષ હકીકતો મળતી હોય તો તે આર્થ સુધર્મ વિશે છે, જે કે તેમના જીવનની ધટનાઓનો કશો જ ઉત્તેજ આગમોમાં નથી એ સ્વીકારવું જોઈએ. માત્ર જે મળે છે તે એટલું જ કે જળના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે અણુક આગમનો અર્થ કહ્યો છે.

અન્યત્ર આગમ માત્ર ભગવતીસૂત્ર જ છે, તેમાં પણ ગૌતમ ઇન્દ્રશૂતિએ પૂડેન પ્રશ્નોનું જ બાહુલ્ય છે અને જે ગોટું આર્થ છે કે સુધર્મની પરપરાનો સઘ વિદ્યમાન હોવા છતાં અને પ્રગુલ આગમોની વાચના પરપરાએ સુધર્મથી પ્રાપ્ત થઈ છે એવી માન્યતા હોવા છતાં, તેમજ કેટલાક આગમોની તો સ્વયં સુધર્મોએ જ જળને પ્રથમ વાચના

આપી છે એ બાબત તે તે આગમોથી જ સિદ્ધ હોવા^૧ છતાં, સમસ્ત આગમોમાં સુધર્માએ
ભગવાને પૃથેન એક પણ પ્રશ્નની તોષ નથી હ દ્રશ્યુતિ ગૌતમ મિત્રાવના માન અગ્નિશ્રુતિ,^૨
વાયુશ્રુતિ અને મહિયપુતના^૩ કેટલાક પ્રશ્નોની તોષ ભગવતીમ્નમાં છે

પણ તે મિત્રાવના મહુધરોના કેાઈ પણ પ્રશ્ન ભગવતીમાં કે અન્યન મળતો નથી

‘સુય મે ધાઉસ તેજ મગ્ગવા એમવજાય’ એવા વાક્યથી જે આગમો શરૂ થાય છે તેની આખામાં ટીમકારોનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે તેમાં ભગવાન પાસેથી યવજ્ઞ કરનાર આર્ય સુધર્મા અભિપ્રેન છે અને તેઓ પોતાના સિંધ્ય જળુને એ શ્રુતો અર્થ તે તે આગમમાં બતાવે છે હકત વાક્યથી શરૂ થતા આગમોમાં આચાર્યગ યથાર્થગ સમવાર્થગ જેવા આગમો મૂકી શકાય કેનાક આગમો એવા છે કે જેના અર્થની પ્રશ્નપણ જળુના પ્રશ્નોના આધારે સુધર્માએ કરી છે, પણ તે વિશેનું જ્ઞાન ભગવાન મહાવીર પાસેથી મેળવીને જ એ આગમોમાં જ્ઞાતાધર્મકથા, અનુત્તરોપપાતિક, વિપાક, નિરવાવનિકા જેવા આગમો મૂકી શકાય છે

આર્યસુધર્માનુ સુચુવજ્ઞન પણ હ દ્રશ્યુતિ ગૌતમ જેવું જ છે એદ માત્ર એટલો જ છે કે તેમને જ્યેષ્ઠ નથી કલા

મહુધરો વિશે આગમી હકીકતો મૂળ આગમોમાં મળે છે તેમાં ખ્યાન આપવા જેવી એક વાત એ છે કે મહુધરવાદમાં પ્રત્યેક મહુધરના મનની જે શ મએ કત્તવામાં આવી છે તે શકાઓ તેમજો ભગવાન સામે પ્રથમ વ્યક્ત કરી હોય અથવા ભગવાને તેમની તે શકાઓ હી આપી હોય એમાંનું કશું જ ઉદ્દિલખિત મળતું નથી કત્તપત્નમાં એ વસ્તુની અપેક્ષા રાખી શકાય, પણ તેમાંય એ બાબતનો નિર્દેશ નથી મર્વપ્રથમ મહુધરવાદનું મૂળ આચર્યકનિયુ કિતની એક માધર્મા જ મળે છે એ માધર્મા અભિવાર મહુધરોના સશયોને કમશ આ પ્રમાણે મળવામાં આ વા છે

“૧જીવે ૨ક્રમે ૩તત્ત્વીવ ૪મૂય ૫તારિવ ૬વધમોષવે ય ।

૭હેવા ૮જેદ્ય જ્ઞ ૯ગુણે ૧૦વરભોવ ૧૧જેવાણે ॥

આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૫૬૧

૧ શુવ છે કે નહિ ?

૨ કર્મ છે કે નહિ ?

૩ શરીર એ જ શુવ છે કે અન્ય ?

૪ જૂનો છે કે નહિ ?

૫ આ ભવમાં શુવ જેવો હોય પરભવમાં પણ તેવો જ હોય કે નહિ ?

૬ બધ-મોક્ષ છે કે નહિ ?

૭ દેવ છે કે નહિ ?

૮ નારક છે કે નહિ ?

૧ જ્ઞાતાધર્મકથા અનુત્તરોપપાતિક વિપાક અને નિરવાવનિકા સૂત્રોના પ્રારંભના વક્તવ્યથી એ સ્પષ્ટ છે કે તે તે સૂત્રોની પ્રથમ વાચના આર્ય સુધર્માએ જ /જૂને આપી હતી

૨. ભગવતી ૩, ૧

૩. ભગવતી ૩ ૩

૬ પુણ્ય-પાપ છે કે નહિ ?

૧૦ પગલો છે કે નહિ ?

૧૧ નિર્વાણ છે કે નહિ ?

આ ઉપરાંત નિર્ધુક્તિમાં ગણધરો વિશેની જે બ્યવસ્થિત હપ્તકત મળે છે તેને કોણના રૂપમાં ગોઠવીને આગળ મૂકવામાં આવી છે ? (પાઞ્ચ પૃ ૬૪ ઉપર)

ભગવાનના ગણધરો અગિયાર હતા છતાં ગણુ તો નવ જ હતા એમ કલ્પસ્તુમાં^૧ જણાવ્યું છે અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ ત્યાં જ કે તમામ આત્મુ છે વાચનામેધી ગણુએ પડે છે અર્થનો અભેદ છતાં સ્પષ્ટભેદને કારણે વાચનાભેદ ગણાય છે ભગવાનના ઉપદેશને પ્રાપ્ત કરીને ગણુધરોએ જે આગમો રચ્યા તેમાં સ્પષ્ટભેદને કારણે નવ વાચનાઓ હતી. એક જ પ્રકારની વાચના લેનાર સાધુસમુદાયને ગણુ મુદ્રવાય છે એવા ગણુ નવ જ હતા તેથી અગિયાર ગણુધરો છતાં ગણુ તો નવ જ થયા. અંતિમ ચાર ગણુધરોમાંથી આર્થ^૨ અકપિત અને આર્થ^૩ અચક્ષત્રાત્મના જ તેના મળી ૬૦૦ શિષ્યોની એક જ વાચના હતી, તેથી તેમના બે ગણુને બદલે એક જ ગણુ ગણાય છે તે જ પ્રમાણે આર્થ^૪ મેનાર્થ^૫ અને પ્રભાસના બન્નેના મળીને ૬૦૦ શિષ્યોની પણ એક જ વાચના હતી તેથી તેમના પણ બે ગણુને બદલે એક જ ગણુ ગણાય છે આથી અગિયાર ગણુધરોના અગિયાર મળીને બાકે નવ જ ગણુ ગણાવવામાં આવ્યા છે^૬

આવસ્થાનિર્ધુક્તિમાં ભગવાન સાથેના ઇન્દ્રગ્નિ આદિના પ્રથમ પરિચયનું વર્ણન છે તેમાં જણાવ્યું છે કે જિનવરેન્દ્રનો^૭ દેવકૃત મહિમા સાંકળીને અગ્નિમાની ઇન્દ્રગ્નિ માત્સર્થ^૮ સમ્યક્ત યર્ધને ભગવાન પાસે આવ્યો. જાતિજાતમરણથી રહિત એવા જિન ભગવાને સર્વથા-અર્થદશી હોવાથી તેને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યો અને કહ્યું કે વેદનોનો તું યથાર્થ^૯ અર્થ^{૧૦} નથી જાણતો તેથી તને જીવ છે કે નહિ એવો સંશય થાય છે તેનો અર્થ^{૧૧} તો આ પ્રમાણે છે ન્યારે તેનો સંશય દૂર થયો ત્યારે તેણે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે દીક્ષા લીધી તેને દીક્ષિત થયે તો સાંકળીને અગ્નિભૂતિ પણ માત્સર્થવશ યર્ધ^{૧૨} એમ વિચારીને કે ભગવાન પાસે જીર્ધને ઇન્દ્રગ્નિને પાછો તેડી લાવુ-તેમની પાસે આવે છે તેને પણ ભગવાન તેના મનનો કર્મ વિશેનો સંશય કહી દે છે અને તે પણ પોતાના શિષ્યો સાથે દીક્ષિત થાય છે બાકીના ગણુધરો માત્સર્થથી નહિ પણ ભગવાનના મદદરતે પારખીને તેમની પાસે ક્રમશઃ તેમની વહના અને મેવા કરવાની દૃષ્ટિથી આવે છે અને તેઓ દીક્ષિત થાય છે આટલી સામાન્ય દૃષ્ટિકત નિર્ધુક્તિકારે રચાઈ છે

૧ આત્મ એક કોણક કલ્પમુતાર્થપ્રમેયિનીમા આચાર્ય વિજયશરે દ્રમૂરિએ આપ્યું છે ૫૦ રૂપ, આમા કેટલોક બીજી હપ્તકતો ઉમેરીને એ આ વૈધાર કહ્યું છે જુઓ આવળ નિં ૩૦ ૫૬૩-૬૫૬

૨ કલ્પસ્તુત્ર (કલ્પલતા) ૫૦ રૂપ

૩ કલ્પસ્તુત્ર (કલ્પલતા) ૫૦ રૂપ

૪ શ્રી વિજયશરેન્દ્રમૂરિએ સરતવૃષોકકલ્પમુતાર્થપ્રમેયિનીમા અકપિત અને અચક્ષત્રાત્મા માટે લખ્યું છે કે તેમની જ નેત્રી માતા એક હતી અને પિતા જુદા હતા તેથી ગોત્રભેદ છે, તે વિધાન પરસ્ત મહિમ-મોર્ચુત્ર મટે દોડુ ભેઈએ જુઓ આવળ નિં ૬૧૦ ટીકા ૧૦ ૬૪

૫ આવળ નિં ૩૦ ૫૮૬-૬૪૧

[illegible]

આટલી સામાન્ય હકીકતને આધારે કલ્પસૂત્રના અનેક દીકાકારોએ એ પ્રસંગને આનંદકારિક ભાષામાં અનેક રીતે વર્ણુ થો છે. પણ ભાષાના અવકાશો બાદ કરતાં તેમાં વિશેષ નવી હકીકત મળતી નથી. વિરોધાવસ્થાવાળાઓએ ગણધરોની ચકાની સૂચના પામીને તેને વાદનું રૂપ આપ્યું છે. અને તેને અનુસંગી આવશ્યક-નિર્ણયિતના અને કલ્પસૂત્રના દીકાકારો પણ તે પ્રસંગે વાદની રચના કરે છે એ આગો વાદ તો આ પ્રસ્તુત અનુવાદ પ્રથમાં આપવામાં આવ્યો જ કે તેથી તે વિશેષ અહીં વિશેષ વિવેચન અનાવશ્યક છે.

ગણધરોના જીવન વિશેષે જે કાંઈ નવી હકીકત પછીના મન્યોમાં મળે છે તેની નોંધ કરીને આ પ્રશ્ન પરુ કરી લઈએ.

આચાર્ય દેવચંદ્રે ત્રિપરિણિષદાકાપરુપચરિત્ર તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રસિદ્ધ કથાનુયોગનું ટોલન કરીને લખ્યું છે એટલે તેમાં આવેલ હકીકતને આધારે જ અહીં લખવું ઉચિત. ■ તેમાં પણ ઇન્દ્રજિત ગૌતમ સિવાયના બીજા ગણધરો વિશેષે વિશેષ કશું જ મળતું નથી એટલે ઇન્દ્રજિત ગૌતમના જીવનની જે નોંધવા યોગ્ય બાબતો છે તેની જ નોંધ અહીં કરી છે.

ભગવાનને હરિમર્યાદામાં સુન્દર નામના નામક્રમારે ઉપસર્જ કર્યા હતા, તે મરીને એક ખેડૂત થયો હતો. સુલભમેધિ જીવ જાણીને ભગવાને ગૌતમ ઇન્દ્રજિતને એ ખેડૂત પાસે ઉપદેશ દેવા મોકલ્યા. ગૌતમે ઉપદેશ આપીને તે ખેડૂતને દીક્ષા આપી પછી તેને પોતાના ગુરુ ભગવાન મદાવીર પાસે તેમના અતિથયોનું વર્ણન કરીને લઈ જવા લાગ્યા. ભગવાન મદાવીરને જ્ઞેતા જ તે ખેડૂતને પૂર્વભવના વેરના કારણે તેમના પ્રત્યે ધૂણા થઈ અને 'જે આજ તમારા ગુરુ હોય તો મારે તમારું કામ નથી એમ કહી આસતો થયો. આનું કારણ પૂછતાં ભગવાને તેના પૂર્વભવનો સમગ્ર જણાવતાં કહ્યું કે 'મેં ત્રિપૂજના ભવમાં જે સિદ્ધને માર્યો હતો તેના જીવ એ ખેડૂત થયેલો છે તે વખતે કોંઈથી બગતા તે સિદ્ધને તે મારા સારથિકાએ આશ્વાસન આપ્યું હતું તેથી તે સિદ્ધ ત્યારથી તારા ઉપર રોદકવાળો અને મારા ઉપર દ્રેષવાળો થયો હતો. —પર્વ ૧૦, સર્ગ ૬

આ ઘટનાનું મૂળ શોધવું હોય તો ભગવતીસૂત્રમાં મળી આવે છે. જ્યાં ભગવાન સ્વયં ગૌતમને કહે છે કે આપણો સમગ્ર કાંઈ નવો નથી, પણ પૂર્વજન્મથી ચાલ્યો આવે છે સતત છે કે આ કે આવા કોઈ ઉદ્યારને પકડી લઈને કથામર્યાદા મદાવીર અને ગૌતમનો આ કથામાં જણાવેલ સમગ્ર બેસાડયો હોય.

આ જ પ્રકારે અભયવેદિ દીકાકારો ભગવતીના એ જ પ્રસંગને ગૌતમના આશ્વાસનરૂપ ગણે છે તેના અનુસંધાનમાં પણ જે કથાની રચના કરવામાં આવી છે તે આ પ્રકારે જ ગૌતમે પૂજક ચપાના મોગની રાખને તેના માતા પિતા સાથે દીક્ષા આપી હતી અને એ બધા ભગવાનને વદના કરવા પૂજક ચપાથી ચપા જઈ રહ્યાં હતાં તે દરમિયાન તેમને કેવલતાન ઉત્પન્ન થયું, પણ તે બાબતની ખબર ગૌતમને હતી નહિ એટલે તેઓ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા કરી જ્યારે કેવલી પરિવર્તમાં બેસવા જતા લાગ્યા ત્યારે ગૌતમ કહેવા લાગ્યા કે 'મનુને વદણુ તો કરો' આ સાંભળી ભગવાને ગૌતમને કહ્યું કે 'તે કેવલીની આશાતના કરી છે' આ સાંભળી ગૌતમે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું, પણ તેમને મનમાં ખેલ થયો કે મારા શિષ્યોને તો કેવલતાન થઈ જાય છે તો શું મને કેવલતાન નહિ થાય ?

એ બાબતને માત્ર અદ્વાપ્રધાન માને છે તે જ રીતે પોતાની સમાજમાં ઉપસ્થિત દેવેતા બ મહાવીરે કરાવેલો સાક્ષત્કાર^૧ અને તેના જેવો બીજા કેટલોક હાકીકતોને અદ્વાપ્રધાન એવે અદ્વાગમ્ય અથવા પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી પર જ માનવી રહી

આચાર્ય જિનભદ્ર અને દીપકર આચાર્ય હેમચન્દ્રની સમક્ષ ને દાર્શનિક મન્યો હતા એ બધાની રીલીની અસર એ જન્ને લેખકો ઉપર પડી છે. સકા ઉપસ્થિત કરવામાં બ ને પક્ષની સમગતા બતાવવી આવશ્યક છે. અન્યથા સકાનુ ઉત્પાન જ મંત્રવે નદિ પ્રાચીન દાર્શનિક સૂત્ર-ભાષ્ય મન્યોમાં પ્રે વિરોધી પક્ષોની સમગધનાના ઉદ્ભવ કરીને સકા ઉપસ્થિત કરવાનો પ્રધાત (ગિવાજ) હતો. એમાંથી જ પ્રેક્ષા લઈને પ્રસ્તુતમાં પણ ગણધરોની શકાએને તે જ પ્રકારે ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે અને પછી જેમ સૂત્રમાં સમાધાન કરવામાં આવતું તેમ અહીં પણ આચાર્ય જિનભદ્ર બ મહાવીર દ્વારા સકાનુ સમાધાન કરાવે છે

મૂળ ભાષ્ય અને દીકાની રીતો આવી છતાં પ્રસ્તુત ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં એ રીતોનું ફર્પાતર સવાદાત્મક રીતોમાં કરી દેવામાં આવ્યું છે એ વિશે આજ્ઞા કહેવાઈ જ ગયું છે શકાનો આધાર

એ તો પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે કે ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ પરિચય વખતે પ્રત્યેક ગણધરના મનમાં જીવાદિ વિશે સશય હતો એવું સર્વપ્રથમ કથન આવજીને આવશ્યક નિયુક્તિ માં જ મળે છે. આગમમાં એ બાબતમાં કશું જ મળતું નથી. આચાર્ય બદ્ધાદુએ ગણધરોના મનની શકાઓ ઉપજાવી કાઢી છે. અથવા તેમને પણ એ બાબત પર પરાધી પ્રાપ્ત થઈ છે, આ બાબતમાં એકતર નિર્ણય કરવાનું આવજી પાસે કાંઈ સાધન નથી. આચાર્ય બદ્ધાદુ આવશ્યક નિયુક્તિના પ્રારભમાં એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે કે તેઓ સામાયિકની નિયુક્તિ આચાર્ય પર પરાધી છે. પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ છે તે પ્રમાણે કરશે, પરંતુ એના અર્થ એમ તો નથી કે આમાં ને કાંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે બધું જ અતર-સ ગુરુપર પરાધી પ્રાપ્ત થયેલું છે. પ્રસ્તુત ગણધરોની શકાઓ વિશે મોટું બાધક પ્રમાણ તો એ છે કે ચર્યસૂત્રપૂર્વકર બદ્ધાદુકૃત મનાતા કલ્પસૂત્રમાં એ બાબતનો ઉલ્લેખ સુધા નથી. એટલે એ બાબત વિશે ને સંભાવના દીમે છે તેનો નિર્ણય આવશ્યક છે. કલ્પે જ સંભવ છે કે આગમના મંત્રીર અભ્યાસને પરિણામે તત્કાલ ચર્ચાતા દાર્શનિક મુદ્દાઓને તેમજ ગણધરોની શકાને બદાને સાંકળી લીધા હોય. સામાન્ય રીતે દાર્શનિક ચર્ચા બાલ લોમાં થતી અને બાલ્યોના મુખ્ય સાચો વેદ હતાં તેથી આચાર્ય બદ્ધાદુએ એ શકાના સંબંધને પણ વેદના વાક્યો સાથે સાંકળવામાં કૌશલ્ય જ હાજર હતું એમ કહીએ તો તેમાં ઔચિત્યભંગ નથી જ થતો.

આચાર્ય બદ્ધાદુ પછીના દિવસર મન્યોમાં પણ કયાંક કયાંક ગણધરોની જીવાદિ વિશેની શકાનો જે બેખ મળે છે તેથી પણ એમ કહી શકાય છે કે આચાર્ય બદ્ધાદુના સમયમાં અને ત્યાર પછી પણ આ માન્યતાએ જોડાં મૂળ નાખી દીધાં હતાં.

૧ જા. ૧૮૬૬ ૨ ન્યાયસૂત્ર અને ભાષ્ય-૧૨ ૮૦ ૨૨.૫૮ ૩૧ ૧૬; ૩૧ ૩૩, ૨૨ ૧૩ ૩૧ ૧૧ બદ્ધાદુ સાક્ષત્કાર ૧૧ ૨૮ આદિ ૩ આવ. ૧૦ નિ. ૧૦ ૮૭ ૪ મહાપુરાણ (પુષ્પકવ) ૪૫ ૬; ત્રિલોકચન્દ્ર ૧ ૭૧-૭૬

એ ગમે તે હોય પણ એક વાત તો નક્કી જ છે કે મણુધરાના મનની શકા વેનાં પરસ્પર વિરોધી અર્થવાર્તા વાક્યોને આધારે જ જતાવવામાં આવી છે અને તેનું સમાધાન પણ ભગવાન મહાવીર પ્રથમ તર્ક દ્વારા અને પછી વે વાક્યનો જ વધાર્થ અર્થ કરીને આપે છે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે એમાં આપણે એક તો નેત્રધર્મની જે સર્વસમન્વયની ભાવના છે તેનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ સામાન્ય રીતે દાર્શનિકોની જાનતમા એવું જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાની માન્યતાની વાત કરવી હોય ત્યારે પ્રતિપક્ષીના મનનું ખડન કરવા તરફ જ દૃષ્ટિ રાખે છે અને પોતાની સામે પોતાની પાંચરનાં જ પ્રમાણે ઉપરિચિત ગમે છે આમ હોવાથી ચર્ચાને જાતે જાતે ત્યાં ત્યાં રહે છે, કારણ કે જાનેમા પોતાના મનનો કોમલ હોય છે મોટે ભાગે ભારતીય જર્થ દર્શનો વિગે પરસ્પર આમ જ બધું છે પણ બધી તેથી જોડો માર્ગ લોધો છે આમાં તો જાને પછોએ વેનો જ અધાર લીધો છે અને કથા પણ વીતગમકથા છે પ્રતિપક્ષી ઉપર વિજય મેળવવાની ભાવનાને જાને પ્રતિ પક્ષીને સાચી સમજ આપવાની ભાવના જ મુખ્ય કામ કરે છે એટલે ભગવાન મહાવીર વેદવાક્યનો જ વધાર્થ અર્થ જનાવે છે અને તેના સમર્થનમાં પણ જીભ વેદવાક્યો જ ઉપરિચિત કરે છે આ યોજનામાં પ્રતિપક્ષી પોતાની વેદવ્યંતિને કારણે પણ હદ ભગવાનની વાત માની લે તેવી વ્યવહારકુશળતા દાખવવામાં આવી છે, અને તેમાં ભગવાનને પૂણું સફળતા પણ મળી છે આમાંથી એક બીજી વાત પણ શિદ્ધ થાય છે કે કોઈપણ શાસ્ત્રનો સર્વથા તિરસ્કાર કરવાને જાને તે શાસ્ત્રનો યુક્તિયુક્ત અથ તારવીને તેનો ઉપયોગ કરવાની ભાવનાને વેગ આપવાનું આચાર્યનું એ વતણુ નેત્રદૃષ્ટિને અનુસરતું જ છે નન્દીધૂતમાં કશું છે કે મહાભારત જેવાં શાસ્ત્રો એકાંત મિથ્યા કે એકાંત સમ્યક્ નથી, પણ જે મનુષ્ય તેને વાંચે છે તેની દૃષ્ટિ અનુસાર તે પરિણમે છે અર્થાત્ જે વાચક સમ્યક્દૃષ્ટિ હોય તે સ્વયં એ શાસ્ત્ર વાંચીને નિર્વાણમાર્ગમાં તેનો ઉપયોગ કરતો હોવાથી એને માટે એ શાસ્ત્ર સમ્યક્ છે, પણ જે મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો વાચક એ શાસ્ત્રને વાંચે છે તે પોતાની દૃષ્ટિને કારણે તેનો સસાગૃહિમાં ઉપયોગ કરતો હોઈ તેને માટે એ શાસ્ત્રો મિથ્યા છે^૧

નિયુન્નિકારે તો વેદવાક્યોમાં શકાનું કાણુ કાણુ છે પણ આચાર્ય જિનમજ્જ અને ટીકામરોએ જે વાક્યોને આધારે શકા હોવાનું જણાવ્યું છે તે પ્રાચ. ઉપનિષદોનાં જ છે ભગવાન મહાવીરના કાળમાં ઉપનિષદોનું નિમ્નાશ્વ ધર્મ અથુ હતું એટલે એ શકાર્થનો-શકાનાં વિષયો ઉપનિષદોમાં ચર્ચાવા છે કે નહિ તે વિગે મહેવામાં અવશે ઉપનિષદો એ વેનાં પરિસિદ્ધા જેવાં હોઈ તેને વેનું નામ આપવું અનુચિત નથી જ

શકાર્થનો

મણુધરાના મનમાં જે વિષયોની શમઓ હતી તે ક્રમે આ પ્રમાણે છે

- ૧ જીવનુ અસ્તિત્વ
- ૨ કર્મનુ અસ્તિત્વ
- ૩ તત્તજીવ-તત્તજીર-અર્થાત્ જીવ અને શરીર એક જ છે
- ૪ જીવનુ અસ્તિત્વ

- ૫ આ બધા પરબધનું સાદરણ
- ૬ બધ-મોક્ષનું અસ્તિત્વ
- ૭ દેવોનું અસ્તિત્વ
- ૮ નારકોનું અસ્તિત્વ
- ૯ પુણ્ય-પાપનું અસ્તિત્વ
- ૧૦ પરતોનું અસ્તિત્વ
- ૧૧ નિર્વાણનું અસ્તિત્વ

આ અગિયારે શકાસ્થાનોને આપણે મૌલ્ય-મુખ્ય ભાવે વહેલી નાખીએ તો તેમાં ૧ બ્રહ્માનું અસ્તિત્વ ૨-છવનું અસ્તિત્વ, ૩-કર્મનું અસ્તિત્વ, ૪-નિધનું અસ્તિત્વ ૫-નિર્વાણનું અસ્તિત્વ અને ૬-પરતોનું અસ્તિત્વ-એ ૭ શકાસ્થાનો મુખ્ય છે અને બાકીના બધાએ છતાં જ અનાન્ય શકાસ્થાનો છે.

ઉક્ત ■ શકાસ્થાનોના પશુ સંક્ષેપ કરવો હોય તો છવ બ્રહ્મ અને કર્મ એ ત્રણમાં કરી શકાય ■ અને તેનો પશુ સંક્ષેપ છવ અને કર્મમાં કરી શકાય છે કારણ કર્મ એ ભૌતિક પશુ છે તાત્પર્ય એ છે કે છવ અને કર્મના સંબંધને લીધે જ બધ-વિશ્વ પ્રપચ છે અને તેમના વિષયોને લીધે જ છવનો મોક્ષ છે નિધનો તરતમતાને આધારે દેવ-નારકની કલ્પના છે પરતોકની કલ્પના છે પુણ્યપાપની કલ્પના છે અને આ બધનું પરબધ સાથે સાદરણ છે કે નહિ એ શકાનો આધાર પશુ છવ-કર્મનો સંબંધ જ છે સંક્ષેપમાં સસાર અને મોક્ષની કલ્પના પશુ છવ અને કર્મની કલ્પના ઉપર જ આધાર ગણે છે એટલે મુખ્ય પ્રશ્ન છવ અને કર્મનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ એ જ છે એ મુખ્ય પ્રશ્ન સાથે પરલોકવિચાર સંકળાયેલો છે, એટલે આ વિષયપ્રવેશમાં આત્મા કર્મ અને પરતોક એ ત્રણ મુદ્દાઓની આસપાસ બધો ચર્ચાને એ ઠીકીને આગળ ઐતિહાસિક અને વૃક્ષનાત્મક દૃષ્ટિએ વિચારણા કરવામાં આવી છે.

(અ) આત્મવિચારણા

અસ્તિત્વ

પ્રથમ ગણધર ઇન્દ્રજીતએ છવના અસ્તિત્વ વિશે શકા ઉઠાવી છે અને ત્રીજા ગણધર વાયુજીતએ ‘છવ શરીરથી બિન છે કે નહિ એ વિશે શકા કરી છે એટલે સદૃશ પ્રશ્ન થાય છે કે આ એ શકાઓમાં શો ભેદ છે? આનો ઉત્તર એ જ ને સાથેના વાદમાંથી મળી રહે છે કોઈપણ વસ્તુ વિશે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન સીધો પ્રથમ વિચારણીય બને છે અને પછી જ તેના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન ઊઠે છે તદ્દનુસાર પ્રસ્તુતમાં પશુ પ્રથમ ગણધર ઇન્દ્રજીતની ચર્ચામાં મુખ્યરૂપે છવનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ એ ચર્ચાવામાં આવ્યું છે ઇન્દ્રજીતનું કહેવું હતું કે છવ કોઈ પશુ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી પશુ ભગવાન મહાવીરે છવની પ્રમાણથી સિદ્ધિ થઈ શકે છે એ જતાવ્યું અને એ પ્રકારે છવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયું પશુ છવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતા છતાં એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે કે છવનું સ્વરૂપ ‘તુ માનતુ’ શરીરને જ છવ કેમ ન માનવો? આ ચર્ચા ત્રીજા ગણધર વાયુજીતએ ઉઠાવી છે તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ અને તૃતીય ગણધરોની ચર્ચા છવના અસ્તિત્વ અને

તેના સ્વરૂપની આમણતર થઈ છે પ્રથમ આપણે જીવના અસ્તિત્વ વિશેની ભારતીય દર્શનોની વિચારણા વિશે વિચાર કરી લઈએ

બ્રાહ્મણોના અને શ્રમણોના વધના જતા અધ્યાત્મિક વલણને લઈને જે લોકો આત્મવાદના વિરોધીઓ હતા તેમનું સાહિત્ય સુરક્ષિત રહ્યું નથી બ્રહ્મણોએ અનાત્મવાદીઓ વિશે જે કંઈ કહ્યું છે તે કેવળ પ્રાસંગિક છે અને તેને જ આધારે વેદાંગથી માંડીને ઉપનિષદાંગ સુધીની તેમની માન્યતાઓ વિશે કંપના કરવી રહી અને તેથી આગળ જઈ જોતાંના આગમ અને બૌદ્ધોના ત્રિપિટકના આધારે ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના કાળ સુધી અનાત્મવાદીઓની રીતિ માન્યતાઓ દર્શાવે જાય છે તે દાર્શનિક ક્ષેત્રે જરૂરે રચાયેલા આનાત્મવાદીઓએ પોતાની માન્યતાનું નિરૂપણ જરૂરનિસ્તરમાં કર્યું, એમ દાર્શનિક દીક્ષુ મન્યોને આધારે કહી શકાય છે પણ તે મુળ સૂત્રમન્ય દુર્ભાગે ઉપલબ્ધ નથી આવી સ્થિતિ હોવાથી અનાત્મવાદીઓ વિશેની આમણતર આધાર મુખ્યરૂપે વિરોધી મન્યો જ હોઈ તેને ઉપયોગ સાધવાનીયો કરવો જોઈએ, કારણ કે વિરોધીઓએ કરેલાં વલ્લભોમાં થોડાંટોડાં એકાગ્રીવતા હોવાનો સંભવ રહે છે

પ્રથમ મનુષ્યદર્શનમુદ્ધતિ સાથેના વિવાદમાં મુખ્યપ્રત્યે જીવના અસ્તિત્વનો મનુષ્યદર્શન મુદ્ધતિ દ્વારા બાંધત મનુ દર્શનિન્દ્રુ ભારતીય દર્શનેમાં આર્થિક અથવા તો ભૌતિક દર્શન ને નામે ઓળખાય છે અનાત્મવાદી આર્થિક 'આત્માનો સર્વથા અભાવ છે એમ કહેતા નથી પણ તેમના મનનું તાપર' એવું છે કે જનનના મુળમાં જે એક કે અનેક તત્ત્વો છે તેમાં આત્મા જેવું સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી. અર્થાત્ તેમને મતે આત્મા એ મૌલિક તત્ત્વ નથી આ જ વસ્તુને પદાનમાં રાખીને ન્યાયવાર્તિકકાર ઉદ્યોતકરે કહ્યું છે કે સામાન્ય રીતે આત્માના અસ્તિત્વ વિશે દાર્શનિકોમાં વિપ્રતિપત્તિ-વિવાદ છે જ નહિ પણ વિવાદ જો હોય તો તેના વિરોધ સ્વરૂપમાં છે એટલે કે કોઈ જરૂરને જ આત્મા માને છે, કોઈ જુદાને જ આત્મા માને છે કોઈ ઈન્દ્રિયો કે મનને આત્મા માને છે અને કોઈ સંજ્ઞાતને આત્મા માને છે અને કોઈ એ બધાથી શિશ્ન સ્વતંત્ર આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે

મનુષ્યમાં ન્યાયમુદ્ધતિ વિચારોનો વિકાસ ન થતો હોય ત્યાં સુધી તે ગાલદર્શિ રહે છે અને ન્યાય સુધી તે બાલદર્શિ રહે છે ત્યાંસુધી ગાલદર્શિ દિયો વડે ગાલ એવાં તત્ત્વોને જ મૌલિક માનવા પ્રેરણ છે એ જ મારણ છે કે ઉપનિષદોમાં એવા ધણાં ચિંતકો મળે છે જેમને મતે જત' વાયુ જેવાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યો વિષ્ણના મુળમાં મનાયાં છે આત્મા જેવી વસ્તુને તેમણે મુળ તત્ત્વમાં રથાન આપ્યું નથી, પણ એ ભૌતિક મુળ તત્ત્વોમાંથી જ આત્મા કે અત્યંત જેવી વસ્તુની સર્જિતરીખરી છે બાલ દર્શિ છાડીને મનુષ્યે જરૂરે વિચારક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય તત્ત્વોને મનિત તત્ત્વરૂપે ન મનત' અસત' સત' કે આકાશ' જેવાં જુદાંમલ, છતાં બાલ તત્ત્વોને મૌલિક તત્ત્વરૂપે સ્વીકાર્યાં હોય એવો સંભવ છે અને તેવાં અધિન્દ્રિય તત્ત્વોમાંથી જ, આત્માની ઉપપત્તિ કરી હોય એવું સંભવે છે

વિચારકની દૃષ્ટિ બાહ્યતત્ત્વોમાંથી હળીને જ્યારે આત્માભિમુખ બની, અર્થાત્ તે જ્યારે વિશ્વનું મૂળ બદાર નહિ પણ પોતાની અંદર શોધવા લાગ્યો ત્યારે પ્રાણતત્ત્વને મૌનિક માનવા લાગ્યો ? આ પ્રાણતત્ત્વના વિચારમાંથી જ તે યજ્ઞ અથવા આત્માદેવ સુધી પહોંચી ગયો.

આત્મવિચારશુભી ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ ઉક્ત પ્રકારે હોવાનું સમર્થન આત્મા માટે જે વિવિધ નામો મળે છે તેથી પણ સાબ છે આચાર્ય સત્તર્કાં ૯૪ માટે જૂન, સત્ત્વ પ્રાણ જેવા શબ્દોનો જે પ્રયોગ મળે છે તે આત્મવિચારશુભી ઉત્ક્રાંતિની સૂચના આપી જાય છે.

આ ઉત્ક્રાંતિએ કેટલો કાળ લીધો હશે એ જાણવાનું આપણી પાસે સાધન નથી, મરણ કે ઉપનિષદોમાં જે વિવિધ મતો છે તે તેજ કાગે ઉત્થિત થવા દશે એમ ન કહી શકાય પણ એ મતોની પરપરા લાગી કાળથી આવી આવતી હશે, જેની નોંધ ઉપનિષદોમાં લેવડ છે, એમ માની શકાય.

પ્રાચીન સમયના અનાત્મવાદીઓ માત્ર કોઈ એક તત્ત્વને જ જન્મતના મૂળમાં માનતા તે આપણે ઉપનિષદોના આધારે જોયું આપણે તેમને અદૈતવાદી ક્રોડિમા મૂકી શકીએ અને તેમના મનને 'અનાત્માદૈત' જનુ સાર્થક નામ પણ આપી શકીએ કારણ કે તેમને મતે આત્મા સિવાયની બીજી કોઈપણ એક જ વસ્તુ જન્મતના મૂળમાં છે એ અનાત્મા દૈતની જ પરપરામાં કંમ કરી આત્માદૈતની માન્યતાનો વિકાસ થયો છે એ કહેવાઈ ગયું છે.

દાર્શનિક વિચારકની એ અદૈતધારાની સાથે જ દૈતધારા પણ વહેતી હતી એની સાક્ષી પ્રાચીન જૈન આગમો પાનિત્રિપિટક અને સાંખ્યદર્શનાદિ આપે છે જૈન બૌદ્ધ અને સાંખ્યદર્શનને મતે વિશ્વના મૂળમાં માત્ર એક જ ચેતન કે અચેતન તત્ત્વ નહિ પણ ચેતન અને અચેતન એવા બે તત્ત્વો છે એવું એ દર્શનોએ સ્વીકાર્યું છે જૈનોએ તેને જીવ અને અજીવ નામ આપ્યું, સાંખ્યોએ પુરુષ અને પ્રકૃતિ કહ્યાં, અને બૌદ્ધોએ તેને નામ અને રૂપ તરીકે ઓળખાવ્યાં.

ઉક્ત દૈતવિચારવારામાં ચેતન અને તેનું વિરોધી અચેતન એવા બે તત્ત્વો મનાયાં એટલે તેને 'દૈતપરપરા' એવું નામ આપ્યું છે, પણ વસ્તુતઃ સાંખ્યોને અને જૈનોને મતે ચેતન નાના-અચિત્તને' અનેક-છે તે બધા પ્રકૃતિની જોમ મૂલે એક તત્ત્વ નથી જૈનોને મતે ચેતન જ નહિ પણ અચેતન તત્ત્વ પણ નાના-અનેક-છે ન્યાયદર્શન અને રેશનિક દર્શન પણ જડ-ચેતન એમ બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરતાં હોવાથી દૈતવિચારધારામાં ગણાવી શકાય છે પણ તેમને મતે પણ ચેતન અને અચેતન એ બે ને સાંખ્યસમત પ્રકૃતિની જોમ એક મૌલિક તત્ત્વ નથી, પણ જૈનસમત ચેતન-અચેતનની જોમ અનેક તત્ત્વ છે વસ્તુગ્યતિ આવી હોવાથી એ બધી પરપરાને બહુવાદી અથવા નાનાવાદી કહેવો જોઈએ બહુવાદી વિચારધારામાં પૂર્વોક્ત બધા આત્મવાદી છે એ કહેવાની જરૂર નથી પણ એ બહુવાદી વિચારધારામાં અનાત્મશાંતિ પણ થવા કે એની સાક્ષી જૈન આગમ અને પનિત્રિપિટક આપે છે તેમાં એવા બૃત્તવાદીઓનું વર્ણન આવે છે જેઓ ચાર કે પાંચ બુનોને વિશ્વના

મૂળમાં માનતા હતા ? તેમને મને ચાર કે પાંચ બૂનામાંથી જ આત્માની નિષ્પત્તિ થાય છે આત્મા જેવી સ્વતંત્ર કોઈ મૌલિક વસ્તુ નથી દાર્શનિક સૂત્ર-ટીકાગ્રંથોના કાળમાં જ્યાં ચાર્વાક નાસ્તિક બાહ્યસ્થિતિ કે લોકાક્રમ મૂળનો નિરામ કરવામાં આ ગે છે ત્યાં પણ ચાર બૂત કે પાંચ બૂતવાદનો નિરાસ છે એટલે આપણે માની શકીએ કે દાર્શનિક સૂત્રોની વ્યવસ્થાના કાળમાં ઉપનિષદના પ્રાચીન સ્તરમાંના અદ્વૈતી અનાત્મવાદીઓ હતા નહિ, પણ તેમનું સ્થાન નાનાનૂતવાદીઓએ લીધું હતું એ નાનાબૂતવાતવાદીઓ માનતા હતા કે ચાર કે પાંચ બૂતનો વિચિત્ર સમુદય થવાથી આત્મા-ચૈતન્યનો નિષ્પત્તિ થાય છે આત્મા જેવી અનાદિ-અનંત કોઈ આત્મવસ્તુ છે જ નહિ કારણ કે એ બૂતસમુદાયનો નાશ થવાથી જ આત્માનો પણ નાશ થઈ જાય છે

આ રીતે એ બંને ધારાઓ વિશે વિચારતાં એમ વાત તરી આવે છે કે અદ્વૈતમાર્ગમાં એક કોણ અનાત્માની માન્યતા મુખ્યે હતી અને ક્રમે ધીરે ધીરે આત્માદૈત્યીમાન્યતા દ્વારા થઈ બીજી તરફ નાનાવાદીઓમાં પણ ચાર્વાક જેવા દાર્શનિકો થયા છે જેમને મતે આત્મા જેવી વસ્તુને મૌલિક તત્ત્વોમાં સ્થાન હતું નહિ, જ્યારે તેમના વિરોધીઓ જૈન બૌદ્ધ, સાંખ્યાદિ આત્મા અને અનાત્મા બંનેને મૌલિક તત્ત્વોમાં સ્થાન આપતા

આત્માનું સ્વરૂપ-ચૈતન્ય

આત્માના સ્વરૂપ વિશેની જિજ્ઞાસા ઝગડેહના એક નસિને થઈ છે તે તેમના એક ઉદ્દગાર ઉપરથી જણાય છે, પણ તેમની એ જિજ્ઞાસામાં બીડી મૂકવણનો અનુભવ પ્રસન્ન થાય છે તે નસિ પોકારી બેઠે છે કે- 'આ હું કેવો છું તેની સમજ મને પડતી નથી' આત્માના જ નહિ પણ વિશ્વાત્માના સ્વરૂપ વિશે પણ ઝગડેહના નસિને સશય છે વિશ્વના એ મૂળ તત્ત્વને એ સત્ કે અસત્ એ બેમાંથી કોઈપણ નામે કથતા તૈયાર નથી કે કાચ તેને એમ પણ લાગતું હોય કે એ મૂળ તત્ત્વ વચનગોચર થઈ શકે એવું છે જ નહિ ઝગડેહ (૧૦-૮૦) અને યજુર્વેદના પુરુષસૂક્ત (અ ૩૧)ને આધારે એમ કહી શકાય કે સમસ્ત વિશ્વના મૂળમાં પુરુષ ■ એ પુરુષ ચેતન છે એ કહેવાની ભાગેજ જરૂર છે એ જ પુરુષનું સ્થાન આદ્યજ્ઞાનમાં પ્રગપતિએ લીધું એ પ્રગપતિ સમસ્ત વિશ્વનો સર્જક બનાયો છે^૧

આદ્યજ્ઞાનમાં પવન બાલ જ્યતનું મૂળ બોજવા પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યો છે અને તેના મૂળમાં પુરુષ કે પ્રગપતિને કલ્પવામાં આવ્યો છે પણ ઉપનિષદમાં વિચારની દિશા બદલાઈ ગઈ છે^૨ વિશ્વવિચારનું સ્થાન આત્મવિચારણાએ મુખ્યરૂપે લીધું ■ અને તેથી જ આત્મવિચારની ક્રમિક પ્રગતિનો ઇતિહાસ જળગુવાતું પ્રાચીન સંઘન ઉપનિષદો છે

૧ સૂર્યકૃષ્ણ ૧૧૧૭-૮ ૨૧૧૦, જલ્દાનસ સૂત્ર

૨ ન વા પાનામિ ચદિવ દ્વદમહિમ । જગ્વેદ ૧ ૧૬૪ ૩૭

૩ નાડસદાસીદ્ધ નો સદાસીદ્ધ તદાનીમ્ । જગ્વેદ ૧૦ ૧૨૯

૪ The Creative Period p 67 ૩૧૩

ઉપનિષદોમાં આવતી આત્મસ્વરૂપની વિચારણા જે કાળમાં ઉપનિષદો રચાયા તે જ કાળની હોય એમ તો ન કહી શકાય પણ તેથી પણ પહેલાં લાંબા કાળથી જે વિચારપ્રવાહો ચાલી રહ્યા હતા તેની નોંધે તેમાં સચવાઈ રહી છે એમ માનવું જોઈએ વળી ઉપનિષદો એ વેદનો અંતિમ ભાગ ગણાય છે એટલે કોઈ સદગે એમ માનવા નવચાલ કે વેદિક પદ્ય પદાના સ્પર્શોએ જ આત્મવિચારણા કરી છે અને તેમાં બીજી કોઈ પરંપરાને ફાળો નથી

પણ ઉપનિષદ પહેલાંની વેદિક વિચારધારા અને ત્યાર પછીની કહેવાતી ઔપનિષદિક વેદિક વિચારવાદની તુલના કરનારને બન્નેમાં જે મોળા જે દેખાય છે તેના કામચુની શોધ વિભાનોએ કરી છે અને સિદ્ધ કર્યું છે કે તે સિદ્ધાંતની અર્થિક વિચારધારાની અસરને કારણે જ એ ભેદ પડ્યો છે એવી અર્થિક વિચારધારામાં જોઈ પરંપરાના પૂર્વજોનો ફાળો નાનોમોનો નથી એ પૂર્વજોને આપણે પરિચયજનક શ્રમજેના નામથી ઓળખી શકીએ

(૧) દેહાત્મવાદ-જીવાત્મવાદ

આત્મવિચારણાના જે ક્ષેત્ર પગથિયાં મળ્યાં હશે તેનો ખ્યાલ આપણને ઉપનિષદો આપે છે બાહ્ય વિશ્વને ઝીણું કરીને પોતામાં જે ચૈતન્ય અર્થાત્ વિજ્ઞાનની રક્તિ^૧ અનુભવાય છે તે મધ્યવસ્થા છે જેની વિચારણા મુખ્ય રૂપે ઉપનિષદોમાં કરવામાં આવી છે બીજી બધી જગ વસ્તુ ક્રોધ પોતાના સમસ્ત સરીગમાં જ એ રક્તિનો વિશેષરૂપે અનુભવ થતો હોવાથી સર્વપ્રથમ પોતાના દેહને જ આત્મા અથવા જીવ માનવા વિચારકનું મન લગચાલ એ સ્વાભાવિક છે અસુરોમાંથી વૈશ્યન અને દેવોમાંથી ઇન્દ્ર પ્રભવતિ પામે આત્મવિજ્ઞાન તેવા માટે જાય છે એવી કથા ઉપનિષદમાં આવે છે પાણીના ઝાડમાં તો બન્નેના પ્રતિબિંબને બતાવીને પ્રભવતિએ પૂછ્યું કે તું દેખાય છે? તેના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે પાણીમાં અમારું નખથી મારીને શિખ સુધી પ્રતિબિંબ દેખાય છે પ્રભવતિએ કહ્યું કે જો તે તમે જુઓ છે તે જ આત્મા છે આ સંજોગોને બન્ને ચાલ્યા ગયા અને રોચ્યને અસુરોમાં દેહ એ જ આત્મા છે એમ પ્રચાર કર્યો^૨ પણ ઇન્દ્રને એથી સમાધાન થયું નહિ

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પણ જ્યાં ચૂલથી સદમ-સદમતર આત્મસ્વરૂપ કહે કરી બતાવવામાં આવ્યું છે ત્યાં સર્વ પ્રથમ અન્નમય આત્માનો પરિચય આપ્યો છે અને જણાવ્યું છે કે અન્નથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે તેની વૃદ્ધિ પણ અન્નથી થાય છે અને તેનો ભર પણ અન્નમાં થાય છે આમ હોવાથી એ પુરુષ અનરસમન છે^૩ આ વિચારણા દેહને આત્મા માનીને થયેલી છે

આ મ ન્યૂને પ્રાકૃત-પાનિ ગ્રન્થોમાં ‘તજજીવતઃપરીરવાદ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે અને દાર્શનિક સત્તમગમાં ‘દેહાત્મવાદ’ તરીકે નિર્દેશવામાં આયું છે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં બીજા ગણકરે આ જ વિષયમાં શકા કરી છે કે દેહ એ જ આત્મા છે કે તેથી બિન છે

આ દેહાત્મવાદને જ મળતો આગૂત અથવા પાંચમૂતને આત્મા માનનારાઓનો વાદ પ્રચલિત હતો તેનો નિર્દેશ જોઈ આગમ અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકમાં મળે છે એમ જણાય છે કે વિચારકોએ જ્યારે દેહતત્ત્વનું વિશ્લેષણ કરવા માંડ્યું હતો ત્યારે કોઈએ તેને આરજૂતાત્મક^૪

અને કાંઈએ તેને પાંચજૂનાત્મક માન્યુ^૧ એવા જુનાત્મવાદીઓ અથવા દેહાત્મવાદીઓ પોતાના મતના સમર્થનમાં જે પ્રકારની સ્ત્રીનો આપતા હતા તેમાં મુખ્ય સ્ત્રીનો આત્મી હતા જેમ કાંઈ પુરુષ તથાવારને મ્યાનમાંથી જુગી એવી કાઢીને બતાવી શકે છે તેમ આત્માને સરીરથી જુદો કાઢીને કાંઈ બતાવી શકતું નથી, અથવા જેમ તનમાંથી તેન કાઢીને બતાવી શકાય છે કે દહીમાંથી માખણ કાઢીને બતાવી શકાય છે તેમ જીવને કાંઈ સરીરથી જુદો કાઢીને બતાવી શકતું નથી સરીર ટકે છે ત્યાંસુધી જ તે ટકી રહે છે અને સરીરનો નાશ થતાં તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે^૨

બૌદ્ધોના દીધનિકાયના પાયાસી મુત્તમા અને જૈનોના રામચેલુક્ય સુત્રમાં નાસ્તિક રાજ પાયાસી-પએમીએ સરીરથી જીવ જુદો નથી એ સિદ્ધ કરવા જે પ્રયોગો કર્યા હતા તેની એમસરખી વિસ્તૃત નોંધ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે મરનારને કહી રાખ્યું હતું કે તમે મરીને જે લોકમાં જાઓ ત્યાંથી મને કહેવા આવજો પણ તેમાંનું કાંઈ તેને મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિશે કહેવા આ યુ નહિ તેથી તે માનવા લાગ્યો કે આત્માનો નાશ મૃત્યુ વખતે જ થઈ જાય ॥ સરીરથી બિન્ન એવો કાંઈ આત્મા નથી ને રાજએ સરીર એ જ આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરવા ખાતર જીવના માણસને લોગની પેગમા કે હાંદીમાં પૂરીને ભેડ્યું કે મૃત્યુ વખતે તેનો જીવ બહાર નીકળે છે કે નહિ પરીક્ષાને અતે નક્કી કર્યું કે સરીરમાંથી, મૃત્યુ વખતે કાંઈ જીવ બહાર નીકળતો નથી જીવિન અને મૃત વ્યક્તિને તોળાને પરીક્ષા કરી કે મૃત્યુ વખતે જીવ જો આલેખો જતો હોય તો વજન ધગી જુડુ ભેદથી પણ તેમ થવાને બદલે તેને જણાયું કે મૃત વ્યક્તિનું તો વજન બિલકુ વધી જાય છે મનુષ્યના સરીરના ટુકડે ટુકડા કરીને કમે કરીને હાક માંસ વગેરેમાં જીવને શોધ્યો, પણ તેમાં પણ તે જાણ્યો નહિ વગી તે દહોન કરતો કે સરીર અને જીવ જુદો હોય તો એક બાબત યા માટે અતેક જાણોને દગી શખ્તો નથી અને મુલાન તેમ કરી શકે છે માટે શક્તિ એ આત્માની નહિ પણ સરીરની જ, અને સરીરના નાશ સાથે તેનો નાશ થાય છે

પાયાસી રાજની જુદી જુદી પરીક્ષાઓ અને સ્ત્રીનો ઉપરથી જણાય છે કે તે જૂતાની જેમ આત્માને પણ ઇન્દ્રિયોનો વિષય માનીને આત્મા વિશેની નોંધ કરતો હતો આત્માને પણ એક ભૌતિક તત્ત્વ માનીને જ તેની શોધ ચલાવતો હતો અને તેથી જ તેને નિરાશા મળી જો તેણે આત્માને અમૃત તત્ત્વ માનીને તેની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેની શોધની પ્રક્રિયા જુદી જ હોત. ગવપસેજુક્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પએસીનો દારો પણ તેના જેવો જ નાસ્તિક હતો આ ઉપરથી જણાય છે કે આત્માને ભૌતિક માનીને તેના વિશે વિચાર કરનારા બહુ જૂના કાળમાં પણ હતા એની સાક્ષી પૂર્વોક્ત તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાંથી પણ મળે છે-જેને આધારે આત્માને અનમય^૩ કહેવામાં આવ્યો ॥ વળી ઉપનિષદથી પણ પ્રાચીન ઔરેય આરણ્યકમાં આત્માના વિગ્રહને દર્શાવતાં જે પદ્યોમાં મુક્યા ॥ તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આત્મવિચારણામાં આત્માને ભૌતિક માનવો એ તેનું પ્રથમ પરિચય છે તે આરણ્યકમાં^૪ વનસ્પતિ પણ અને મનુષ્યના ચેતન્યનો પરંપર જે સમાધ છે તેનું વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે આપધિ-વનસ્પતિ

અને આ ને બધાં પશુઓ અને મનુષ્યો છે તેમાં અત્મા હિતરોષર વિભક્તને પામે છે કારણ કે આપણે અને વનખતિમાં તો તે માત્ર ગમરૂપે જ દેખા દે છે, પણ પશુઓમાં તો ચિત્ત પણ દેખાય છે અને મનુષ્યમાં તો વિકસતો તે ત્રણ કાળનો વિચારક બની જાય છે

(૨) પ્રાણાત્મવાદ-ઈન્દ્રિયાત્મવાદ

ઉપનિષ માં આવતી વૈશેષિક અને ઇન્દ્રી કથાનો એક બચ દેહાત્મવાદની ચર્ચામાં આવી ગયો છે અને એમ પણ કહેવાયુ છે કે ઇન્દ્રને દેહ એ જ અત્મા છે એ પ્રત્યક્ષતાના સ્પષ્ટીકરણમાં અસતોષ હતો એટલે આપણે માની શકીએ કે એ જમાનામાં માત્ર ઇન્દ જ નહિ પણ તેના જેવા ઘણા વિચારકોને એ પ્રતે મૂઝવા લાગે અને તેમની એ મૂઝવણોએ જ આત્મતત્ત્વ વિશે વધુ વિચાર કરવા તેમને પ્રેર્યા હશે અને ચિંતકોએ જ્યારે શરીરની આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવા માંડ્યું હતો ત્યારે પ્રાણ તેમનું પ્રથમ ધ્યાન બેસે તે સ્વાભાવિક છે તેમણે જોયું હતો કે નિદ્રામાં જ્યારે બધી છદ્મિયો પોતાનું કામ બંધ કરી દે છે ત્યારે પણ શ્વાસોચ્છ્વાસ તો ચાલુ જ રહેતો છે માત્ર મધુ પત્રી એ શ્વાસોચ્છ્વાસ દેખાતો નથી આથી તેમણે નક્કી કર્યું કે જનનમાં પ્રાણ જ મદરવનો ભાગ બન્યો છે એટલે તેમણે જીવનની બધી ક્રિયાના કારણ રૂપે એ પ્રાણને જ માં યો ? જ્યારે દેહમાં સ્ફુરણમાણ તરવને પ્રજુરે ચિંતકોએ જાળખા યુ એટલે તેનું મદરવ બનુ જ વધી ગયું અને તેના જ રિમે વધારે વિચાર થવા લાગ્યો પરિણામે હાન્દોગ્ય ઉપનિષ માં પ્રાણ માટે કહેવામાં આવ્યું કે આ વિશ્વમાં ને કંઈ છે તે પ્રાણ છે અને બૃહદા વ્યકમાં તો તેને દેવતાનો પણ દેવતા કહી દીધો છે

પ્રાણ અર્થાત્ વાયુને આત્મા માનન ગયોતું ખંડન મિત્તિ પ્રકરમાં નામસેને કર્યું છે ૪ શરીરમાં થતી ક્રિયાઓમાં ને સાધનો છે તેમાં છદ્મિયા મદરવનો ભાગ બન્યો છે એટલે વિચારનું ધ્યાન તે તરફ જાય અને ઇન્દ્રીયોને જ આત્મા માનવા પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે બૃહદારણ્યક ઉપનિષ માં છદ્મિયોની દરીકાઈનો ઉલ્લેખ છે અને તે જ સ્વયં સમયે હોય એવો તેમનો કાવો રજુ કરાયો છે ૫ એ ઉપરથી માની શકાય કે ઇન્દ્રીયોને આત્મા માનવાનું વનજી પણ કોઈનું હતો દાર્શનિક મત-ગીકાકાળમાં એવા ઇન્દ્રિયાત્મ વાદીઓનું ખંડન પણ કરવામાં આવ્યું છે તેથી એવો મત કોઈનો અવશ્ય રહ્યો હતો એમ માની શકાય ૬ એ ઇન્દ્રિયાત્મવાદ વિરુદ્ધ પ્રાણાત્મવાદના સમર્થકોએ ને દનીન આપી કે તે બૃહદારણ્યકમાં મળે ૭ તેમાં જણવ્યું છે કે મૃત્યુ નથી ઇન્દ્રીયોને થતી દે છે પણ બધી ઇન્દ્રીયો વચ્ચે રહેતા પ્રાણને મૃત્યુ કશું જ કરી શકતું નથી એટલે ઇન્દ્રીયોએ પ્રાણનું રૂપ લીધું તેથી ઇન્દ્રીયો પણ પ્રાણ કહેવાય છે ૮

પ્રાચીન જૈન આચર્યોમાં ને દસ પ્રાણ ગણાવ્યા છે તેમાં ઇન્દ્રીયોને પણ પ્રાણ કહેવામાં આવી છે તેથી પણ ઉક્ત વાતનું સમર્થન થાય છે આ રીતે પ્રાણાત્મવાદમાં ઇન્દ્રિયાત્મવાદનો સમાવેશ થઈ જાય ૯

૧ તૈત્તિરીય ૨૨ ૩ કોષીતકો ૩૧	૨ હા દો વ ૩૧૫૪	૩ બૃહદારણ્યક ૧૫ ૨૨-૨૩
૪ મિલિ દ ગ્રંથ ૨૧૦	૫ બૃહદારણ્યક ૧ ૫ ૨૧	૬ બૃહદારણ્યક ૧૫ ૨૧

સાંખ્ય મન વૈદ્યુતિઃ જમની વ્યાખ્યામાં વાચ્યપતિ મિત્રે ઇન્દ્રિયોને પુરુષ માનનારા એના ઉત્તરે એ કહે છે તે પણ ઇન્દ્રિયાત્મતાદીઓ વિશે જ સમજવો ૧

આ પ્રમાણે આત્માને દેહરૂપ માનવામાં આવે કે જુનાત્મક અથવા તેના પાશુરૂપ માનવામાં આવે કે ઇન્દ્રિયરૂપ માનવામાં આવે, છતાં એ બધા મતે આત્મા તેના ભૌતિક રૂપમાં જ આપણી માટે આવે ■ તેનું અર્થાત્મિક રૂપ આમાંથી પ્રકટ થતું નથી અથવા તો એમ કહી શકાય કે આ બધા મતો પ્રમાણે આત્મા તેના બધા રૂપમાં આપણી સામે આવે છે તે ઇન્દ્રિયથી માત્ર છે એમ સામા વપણે આ બધા મતોમાં મનાયુ છે અને આત્માનું વિસ્તૃત્ત તેના તે રૂપને જ સારે ગમીને દરવામાં આવ્યું છે એટલે જ તેના જ પક્ષે અથવા અર્થાત્મિક અર્થ પ્રત્યે આમાંના કોઈનું ધ્યાન મર્યાદિત નથી

પણ નિષ્ક્રિયોએ જેમ વિધના ભૌતિક રૂપની પણ પર જઈને એક અબ્યક્ત તરત્તરીકાથી ૨ તેમ આત્મા વિશે પણ તેમજે મા યુ કે તે પણ તેના પૂર્ણરૂપમાં આણે કેવી શકાય તેવા કે નહિ જાણી તેમનું આત્મ વનજુ થયુ ત્યારથી આત્મચિત્તા જાણે નવું રૂપ લીધું

જ્યાંથી આત્મા તેના ભૌતિક રૂપમાં મનાય ત્યાંથી આ સોઠે વિચારના પરતોકમાં તેના મનની માન્યતા કે તેના કારણ કર્મની માન્યતા કે પુણ્ય-પાપની માન્યતાને અવગણ નથી રહેતો, પણ જ્યાં આત્માને રથાથી તરતરૂપે સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે જ એ બધા પ્રયોગો વિચાર કરવો સ્વતઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે આમ હોવાથી જ આત્મચિત્તા સાથે સકળાણના પરતો અને કર્મવાદનો વિચાર હવે પછી જ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

(૩) મનોમય આત્મા

ચિત્તોએ અનુભવ યુ કે પ્રાણ કહેવાતી ઇન્દ્રિયો પણ મન વિના સાધક નથી, મનને મંપક હોય તો જ ઇન્દ્રિયો પોતાના વિચરને ગ્રહણ કરી શકે છે, અન્યથા નહિ, અને વગી વિચારજામાં તો ઇન્દ્રિયો હથ જ કરી શકતી નથી-ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ન હોય છતાં વિચારજાનું સાતત્ય મની રહે કે સુમ મનુભવની ઇન્દ્રિયો હથ જ કરતી નથી ત્યારે પણ મન ક્યાં ક્યાં પહોંચી જાય ■ એટલે તેઓ ઇન્દ્રિયોથી આગળ વધીને મનને આત્મા માનવા હાથે રથ હોય એ સહે ■ ઉપનિષદશાખમાં જેમ પ્રાણમય આત્મા એ અજમય આત્માનો અર્થ મા મનાયો છે તેમ પ્રાણમય આત્માનો પણ અન્તરાત્મા મનોમય આત્મા મનાયો છે એ મને ■ કે વિચારપ્રગતિમાં પ્રાણમય આત્મા પછી મનોમય આત્માની કલ્પના કરવામાં આવી છે

પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો કરતાં પણ મન સદમ છે, પણ તે ભૌતિક છે કે નહીં એ વિષયમાં દાર્શનિકોએ એકમત નથી પણ એટલું તો ચોક્કસ કે પ્રાણીન શાખમાં મનોમય પણ મનાવું દરો એટલે જ ન્યાય-વૈતેવાકાદિ દાર્શનિકોએ મનને અત્યુ મનના જાણી આદિ જુતાના કોઈપણ અણથી તેને વિપક્ષથી માન્યુ છે વગી સાંખ્યમતે પણ એ-એક નિષ્પત્તિ થયા પહેલાં જ પ્રાકૃતિક અદકારમાંથી મનની નિષ્પત્તિ થઈ જાય છે, કેવળ મનુ

૧ સાંખ્ય ૩૦ ૪૬ ૨ 'અને ૧૦ ૧૨૬ ૩ તૈત્તિરીય ૨ ૩ ૪ નાં ૬ દર્શન મતબદ્ધોના વિચાર માટે જુઓ પ્રમાણભીમ સા' ટિપ્પણ ૫૬ ૪૨ ૫ ૧૧૬ ૧૮૧૧ વૈશેષિક ૨૫ ૭ ૧ ૨૩

છે-તે પણ જૂનો કરતાં તેની સફળતાનો સર્વ કરે જ છે. ૧મી વૈજ્ઞાનિક બૌદ્ધોએ તેા મનને વિજ્ઞાનનું સમનન્તર કરણ કહ્યું હોવાથી તે વિજ્ઞાનરૂપ છે^૧ આમ પ્રાચીન કાળમાં મનને અર્જોતિષ માનવાનું એક વલણ રપટ દેખાય છે તેથી આત્મવિચારણામાં પ્રાણુને છાદીને મનને આત્મા માનવાનું જે ચિત્તકને પ્રથમ સમ્યક હતું તેણે જ સર્વપ્રથમ આત્માને બૌતિક કેટિમાંથી અબૌતિક કેટિમાં મૂક્યો હતો એમ માનવું જોઈએ.

મનને આત્મા માનનારાઓ દાર્શનિક સૂત્રકાળમાં પણ વિદ્યમાન હતા એ દાર્શનિક સૂત્રમ્મ થો અને તેની દીગ્ગએને આધારે પણ જાણવા મળે છે^૨ મનને આત્મા માનનારાઓનું કહેવું હતું કે જે હેતુઓ વડે રેહ્યો આત્માને જિન સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે વડે તે મનોમય સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ એક ઇન્દ્રિય જોરેનું અને બીજી ઇન્દ્રિયે સ્પર્શોદ્ધુ તે એક જ છે એવું પ્રતિગ્રધાન મન સર્વવિપયક હોવાથી કરી શકે છે તેથી મનને જ આત્મા માની લેવા જોઈએ તેથી જિન આત્મા માનવો જરૂરી નથી.

વેદાન્તસારમાં સંવાનદે કહ્યું છે કે તત્તિગીય ઉપનિષદના 'જયોતરાત્મા મનોમય' (૨૩) એ વાક્યને આધારે આર્વાકો મનને આત્મા માને છે સાંજ્ઞસમત વિકૃતતા ઉપાસકોમાં મનને આત્મા માનનારાઓનો સમાવેશ છે^૩.

બૃહારપ્યકમાં મન એ શુ છે તેનો વિવિધ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં જાણીવું છે કે માતૃ મન બીજે હતું તેથી મે જોવું નહિ, 'માતૃ મન બીજે હતું તેથી મે સાંભળ્યું નહિ-એટલે ખરું જોતાં માણસ મન વડે જુએ છે ને મન વડે જ સાંભળે છે મમ સંકલ્પ વિચિત્સા (મશય) યદ્વા અમદ્વા ધૃતિ અધૃતિ સભળ્યું શુદ્ધિ લાગે એ બધું મન જ છે તેથી માણસને કાઈ પીઠ પર સ્પર્શ કરે તોપણ તે મનથી જાણી જાન છે^૪ વગી તેમાં મનને પરમધ્વજ સમ્રાટ પણ કહ્યું છે^૫ જા-દોગમાં^૬ પણ તેને ધ્વજ કહ્યું છે.

મનથી જે વિશ્વપ્રવચ્ચ છે તેનું જે નિરૂપણ તેજોગિનિ-કુ ઉપનિષદમાં ■ તેથી મનનો મહિમા જાણાય છે તેમાં જાણીવું છે કે 'મન જ બધું જગત છે મન જ મોટો શત્રુ છે, મન મંસાર ■ મન જ નશુ જગત છે, મન જ મોટું દુષ્ણ છે મન જ કાલ છે, મન જ મકે પછે મન જ છત્ર છે, મન જ ચિત્ત છે મન જ અહકાર ■ મન જ અંત કરણ છે, મન જ પૃથ્વી છે મન જ પાણી છે મન જ તેજ છે મન જ મોટો વાણ છે મન જ આકાશ છે, મન જ સપ્ત છે, સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ અને પાંચ કોષ મનથી ઉત્પન્ન થયેલા છે જગત સ્વપ્ન સ્વપ્નિ વગેરે મનોમય છે દિશ્વાનો વસુઓ રુદ્રો આદિત્યો મનોમય છે^૭.

(૪) પ્રજ્ઞાત્મા, પ્રજ્ઞાનાત્મા, નિજ્ઞાનાત્મા

કૌરીતકી ઉપનિષ માં પ્રાણને પ્રણ અને પ્રણને પ્રાણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે જતાવે છે કે ત્રાણાત્મા પછી જ્યારે પ્રણાત્માની શોધ થઈ ત્યારે જૂના-નવાનો સમન્વય આવશ્યક હતો^૮ ઇન્દ્રિયો અને મન એ જ-ને પ્રણ વિના કંઈ જ કરી શકતાં નથી,

૧ વળામન તરાતાત વિજ્ઞાન ચદ્ધિ સમ્મલ-અભિષર્મકોષ ૧૧૦ ૨ શાય સુ. ૩૧૧૬: ન્યાય વર્તિક ૫૦ ૩૩૬ ૩ સાંજ્ઞસમત ૪૪ ૪ બૃહાર્ક ૧૫૩ ૫ બૃહદા ૪૧૬, ૬ છા દો. ૭૩૧ ૭ તેજોગિનિ ઉપનિષદ ૫૨૮ ૧૦૪ ૮ પ્રાણોસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા કૌરીતકી ૩ ૨ ૩૩ ચો વૈ પ્રાણ યા પ્રણ ચા પ્રજ્ઞાસપ્રાણ કૌરી ૩૩૩૪

એમ કહી ઇન્દ્રિયો અને મનથી પણ પ્રજ્ઞાનું મહત્ત્વ વધારે છે એમ કૌપીતકીમાં^૧ જણાવવામાં આવ્યું છે તે બનાવે છે કે મનોમય આત્માનો પણ પ્રજ્ઞાત્મા એ અત્તરાત્મા છે આ જ વસ્તુને તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (૨૪)માં વિજ્ઞાનાત્માને મનોમય આત્માનો અત્તરાત્મા કહીને સૂચવી છે એટલે ત્રણ અને વિજ્ઞાનને પર્વાયો માનવામાં અગમ્યતિ નથી એતરૈયર ઉપનિષદમાં પ્રજ્ઞાનલક્ષના જે પર્વાયો આપવામાં આવ્યા છે તેમાં મન પણ છે એ સૂચવે છે કે પૂર્વસ્થિત મનોમય આત્મા સાથે પ્રજ્ઞાનાત્માનો સમન્વય છે તેમાં જ પ્રજ્ઞા અને પ્રજ્ઞાનને પણ એક જ કલા છે^૨ અને પ્રજ્ઞાનના પર્વાય તરીકે વિજ્ઞાનને પણ મનાવ્યું છે^૩

સાર એ છે કે વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞા પ્રજ્ઞાન એ બધા સંબંધો એકાધર્મિક મનાયા અને તે અર્થે તે આત્મા એમ મનાયું મનોમય આત્મા સૂક્ષ્મ છતાં મન કોઈને મતે ભૌતિક અને કોઈને મતે અભૌતિક છે પણ વિજ્ઞાનને જ્યારે આત્મા એવું નામ આપવામાં આવ્યું ત્યાર પછી જ આત્મા એ અભૌતિક તત્ત્વ છે એવી વિચારણાનો પ્રારંભ થયો આત્મવિચારણામાં વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞા કે પ્રજ્ઞાનને આત્મા કહીને ચિત્તકોમે આત્મવિચારની વિજ્ઞાને જ બદલી દીધી હવે જ આત્મા એ મૌનિક ચેતન તત્ત્વ છે એવી માન્યતા તરફ વિચારકે પ્રવાણ આત્મ્ય અને પ્રજ્ઞાનની એટની બધી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી કે આત્મ-આજ્ઞા મધાને પ્રજ્ઞાન કહી દીધાં^૪

પ્રજ્ઞા તત્ત્વનું વિસ્તૃત્ત્વ હવે જરૂરી હતું એટલે તેના વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો બધી ઇન્દ્રિયો અને મનને પ્રજ્ઞામાં પ્રતિષ્ઠિત માનવામાં આવ્યાં જ્યારે મનુષ્ય સુમ કે મૂન હોય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો પાણ્ડરૂપ પ્રજ્ઞામાં મળી બેસી હોય છે તેથી કશું જ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી મનુષ્ય જ્યારે જાગે છે કે ફરી જન્મે છે ત્યારે તણુબામાંથી આંસિ જેમ પ્રજ્ઞામાંથી ઇન્દ્રિયો ફરી પાછી બહાર આવે છે^૫ અને મનુષ્ય જ્ઞાન કરે છે ઇન્દ્રિયો પ્રજ્ઞાના એક અંશ જેવી છે^૬ અને તેથી તેઓ પ્રજ્ઞા વિના પોતાનું કામ કરવા સમર્થ નથી^૭ હવે ઇન્દ્રિયો અને મનથી પણ મિશ્ર એવા પ્રજ્ઞાત્માને જાણવા માટે પ્રવલ્ન કૃત્વા જન્મ્યો છે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને નહિ પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણનાર પ્રજ્ઞાત્માને જાણવા માટે પ્રેરણા કરવામાં આવી છે મનને જાણવું જરૂરી નથી પણ મનન કરનારને જાણવો જરૂરી છે આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો સાધનોથી જરૂર એવા પ્રજ્ઞાત્મા-સાધકને જાણવા માટે કૌપીતકી ઉપનિષદે બેર આપ્યો છે^૮

કૌપીતકી ઉપનિષદમાં આવેના ઉપયુક્ત વિસ્તૃત્ત્વને આધારે કહી શકાય કે પ્રજ્ઞાને એ ઉપનિષદમાં ઇન્દ્રિયોનું અધિગત માનવામાં આવી છે એ કીક છે પણ હજી પ્રજ્ઞાના સ્વય પ્રકાશિત રૂપ પ્રત્યે વિચારકનું ધ્યાન ઘણું જ નથી એટલે સુત્તાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર નહિ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારનું જ્ઞાન પરનું કે સ્વનું તેમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી^{૧૦} તે જ રીતે મૃત્યુ પછી જ્યાંસુધી નવી ઇન્દ્રિયોનું ચિર્મણ થતું નથી ત્યાંસુધી પણ પ્રજ્ઞા અક્રિયિકર જેવી જ માનવામાં આવી કે પ્રજ્ઞાને અધીન ઇન્દ્રિયો^{૧૧} એમ માનવા છતાં

૧ કૌપીતકી ૩૬૭ જુબ્જાલી સાધાતર ૫૦ ૮૬૨ ૨ એતરૈય ૩૨૦
૩ એતરૈય ૪૩ ૪ એતરૈય ૩૨ ૫ એતરૈય ૩૧૨-૩ ૬ કૌપીતકી ૩૨ ૭ કૌપીતકી ૩૫ ૮ કૌપીતકી ૩૭ ૯ કૌપીતકી ૩૮ ૧૦ આજ્ઞા આત્માના ન નથી છે દ્રવે સતોષ થયો ન હોતો અને તેણે સુન્ન-વસ્થાના આત્માથી પણ પર એવા આત્માનું પ્રભવપતિ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એવો ઉત્તર ૧૧ એમ છે ૮૧૧ અહીં જુલકા ૧ ૧૫-૨૦ પણ જ્ઞેઊ તેમજ

આ પુરષ કે ચિત્તાને અજર અક્ષર, અમૃત, અમર, અન્યથ, અજ, નિત્ય, દ્રવ
શાશ્વત, અનન્ત માનવામાં આવ્યો છે^૧ એના વિશે કંડ (૧-૩-૧૫)માં કહેવામાં આવ્યું
છે કે તે અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અવ્યય અગ્રસ નિત્ય, અમર-ધ્રુવત્ અનાદિ, અનન્ત,
મદત્ તત્ત્વથી પર, દ્રુવ એવા આત્માને જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે
(૭) બ. શુદ્ધનો અનાત્માવાદ

આપણે જોયું કે ચિત્તો સર્વપ્રથમ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગ્રાહ્ય એવા જીવને જ મૌલિક તત્ત્વ
સ્વીકારતા, પણ કાલક્રમે તેઓ આત્મતત્ત્વને સ્વીકારતા થયા તે તત્ત્વ ઇન્દ્રિયમાત્ર નહિ
પણ અતીન્દ્રિય હતું આવા એક અતીન્દ્રિય તત્ત્વની કલ્પના જ્યારે ચિત્તોને મંત્રી ત્યારે તેના
સ્વરૂપ વિશે ચિત્તનમાં તેઓ લાગી જાય તે સ્વાભાવિક છે પ્રાણ મન અને પ્રણાથી પણ
પર એવા આત્માની જ્યારે કલ્પના થઈ ત્યારે ચિત્તો સામે નવા નવા પ્રશ્નો આવીને ઝીંકા
રહ્યા પ્રાણ, મન, પ્રણા એ તો એવી વસ્તુઓ હતી જેનું જ્ઞાન સદૃશ હતું પણ આત્મા તો
એકથી પણ પર મનાયો, એટલે તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે કરવું અને તે કેવો છે, તેનું
શુ સ્વરૂપ છે એ પ્રશ્નો ઉત્થિત થયા ખરી આત્મવિદ્યા હવે જ શરૂ થઈ અને સોડોને
આ વિદ્યાનો એવો નાદલાગો કે તેમને આત્માની શોધમાં જ કર્તવ્યની ધૃતિથી જીજ્ઞાસ
આ કુનિયાના કે સ્વર્ગના ભોગો તેમને એ આત્મસુખની અપેક્ષાએ છુટો લાગ્યા
અને ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાની કઠિન યાતનાઓ તેમણે સદર્પ સંગમરી નચિતેતા જેવા
કુમારો મૃત્યુ પછીની આત્માની સ્થિતિ જાણવા માટે એટલા બધા આતુર બની ગયા કે
તેમને આ કુનિયાના કે સ્વર્ગનાં સુખો છુટો લાગ્યા મર્યાં મૃત્યુથી જેની ઓઝા
પોતાના પતિની મિદમ્બનો વારસો લેવાને બદલે આત્મવિદ્યાની શોધમાં પડી મઠી
અને પતિને કહેવા લાગી કે જેના વડે દુ અમર ન થઈ શકું તે લઈને હુ શુ કરું હું
જીવવું અમર બનવાનું સાધન તમે જાણતા હો તો તે મને કહો અને કાઈ કાઈ તો
પોઝરી પોઝરીને કહેવા લાગ્યા કે જેમાં ઘુનોક અન્તરીક્ષ અને પૃથ્વી તેમજ સર્વ પ્રાણો
આદિ મન ઓતપોત થયું છે તે એકમાત્ર આત્માનું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો અને બીજી બધી
વાતો છોડી દો એ આત્મા અમરપણું મેળવવા માટે સેતુ જેવો છે^૨ યાગવલ્ક્ય તો ઉવટે
આમજ વધીને કહે છે કે પતિ, પત્ની પુત્રો મન પણ એ બધું પણ આત્માને ખાતર જ
મિથ છે, માટે એ આત્માને જ જોવો જોઈએ તેને વિશે જ જાણવું જોઈએ તેને
વિશે વિચાર કરવો જોઈએ તેને વિશે જ ધ્યાન કરવું જોઈએ એમ કરવાથી જ બધું યાત
થઈ જાય છે^૩

જ્ઞાન એક શુભ પરિણામ એ આખું કે વૈદિક કર્મમાંક પ્રત્યે ચિત્તોનો વિરોધ જાણ્યો
પણ આ વિદ્યાનો પણ પાછો અંતરેમ થયો અને અતીન્દ્રિય આત્મા વિશે જેને
જેમ ફાંડુ તેમ કલ્પના કરવા લાગી ગયા વસ્તુસ્થિતિ આવી દેવાથી
ઓપનિષ આત્મવિદ્યા વિશે પ્રતિક્રિયા અને તે સ્વાભાવિક છે અને તેની પ્રતિક્રિયા
બ. શુદ્ધના ઉપદેશોમાં આપણને જેવા મળે છે મર્ધા ઉપનિષદોનું સારતત્ત્વ તો છેવટે એ

જ છે કે વિશ્વના મૂળમાં માન એકજ સાથેના આત્મા-ધ્વજ તરવ છે અને એ સિવાય બીજુ કશું જ નથી ઉપનિષ ના સરિત્રોએ હેવો તેા એટલે સુધી કહી દીધું કે અદૈત તરવ છતાં જે મનુષ્યો સસારમાં બેઠની કલ્પના કરે છે તે પોતાના સર્વનાથને નોતરે છે^૧ આ પ્રકારે એ સમયે આત્મવાદનાં પૂર જીમટર્ષા દતા એટલે એ પૂરની સામે બધે મધવાનું કાર્ય બા શુદ્ધે કર્યું તેમાં તેમને ધ્યાયી સફળતા કેટલી મળી એ એક જુગે પ્રશ્ન છે પણ બા શુદ્ધે એ પૂરને અનાત્મવાદ તરફ વાગવા પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો એ જ કહેવાનું છે

બગવાન શુદ્ધે અનાત્મવાદનો ઉપદેશ આપ્યો એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એમ નથી સમજવાનું કે તેઓ આત્મા જેવી વસ્તુનો સર્વથા નિષેધ કરે છે તેમના નિષેધ નું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ઉપનિષદોમાં જે પ્રકારના સાથત અદૈત આત્માનું પ્રતિપદન કરવામાં આગ્ય છે, આત્માને જે પ્રકારે વિશ્વનું એકમાત્ર મૌલિક તરવ માનવામાં આગ્યું છે તેના વિરોધ બગવાન શુદ્ધે કર્યો છે

ઉપનિષદના પૂર્વોક્ત બગવાદીઓ અને દાર્શનિક સૂત્રમળના નાસ્તિકો કે આવાકો પણ અનાત્મવાદી છે અને બા શુદ્ધ પણ અનાત્મવાદી છે એ બંને અટકી વાતોમાં સદમત છે કે આત્મા એ સર્વથા સ્વતંત્ર એવું દ્રવ્ય નથી અને તે નિત્ય કે સાથત પણ નથી અર્થાત્ બન્નેને મતે આત્મા એ ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ છે પણ ચાર્વાક અને બા શુદ્ધમાં જે મતભેદ છે તે એ છે કે પુદ્ગલ આત્મા, જીવ, ચિત્ત નામની એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એમ બા શુદ્ધ માને છે, જ્યારે બગવાદી તેને માત્ર એક ચાર કે પાંચ મુતોમાંથી નિષ્પન્ન થનારી પદ્ધતિ વસ્તુ માને છે બા શુદ્ધ પણ જીવ પુદ્ગલ કે ચિત્તને અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન તો માને છે અને એ અર્થમાં તે પરતંત્ર પણ છે પણ એ ઉત્પત્તિનાં જે કારણો છે તેમાં પણ વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનેતર બન્ને પ્રકારનાં કારણો વિદ્યમાન હોય છે, જ્યારે આવાકોને મતે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં ચૈતન્યેતર મુતો જ કારણો છે, ચૈતન્ય કારણ છે જ નહિ તાત્પર્ય એ છે કે બંનેની જેમ વિજ્ઞાન પણ એક મૂળ તરવ છે, જે જન્ય અને અનિત્ય છે એમ બા શુદ્ધ સ્વીકારે છે, જ્યારે આવાકો માત્ર મુતોને જ મૂળ તરવ માને છે શુદ્ધ ચૈતન્ય-વિજ્ઞાનની સતતિ-ધારાને અનાદિ માને છે પણ આવાકોને મતે ચૈતન્યવારા જેવું કશું જ નથી નહોતો પ્રવાહ ધારાબદ્ધ જલજિન્દુઓથી બને છે અને તેમાં એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ વિજ્ઞાનની સતતિ-પરપરાથી વિજ્ઞાનધારા બને છે અને તેમાં પણ એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે વસ્તુતઃ જલજિન્દુઓની જેમ પ્રત્યેક દેહ અને કાલમાં વિજ્ઞાનક્ષણો ભિન્ન જ હોય છે આવી વિજ્ઞાનધારાનો અધિકાર બા શુદ્ધે કર્યો છે, પણ આવાકોને તે પણ માન્ય નથી

બા શુદ્ધે રૂપ વેદના સચ્ચા સરકાર અને વિજ્ઞાન ચક્ષુઆદિ ધન્દ્રિયો, તેના વિષયો તેનાથી યત્નુ યાન મન માનસિક ધર્મ^૨ અને મનોવિજ્ઞાન એ બધાંને એકંકને લઈને વિચાર કર્યો છે અને બધાંને અનિત્ય, દુઃખ અને અનાત્મ કહી દીધા છે એ બધાં વિશે તેઓ પૂછતા કે નિત્ય છે કે અનિત્ય ? ઉત્તર મળતો કે તે અનિત્ય છે એટલે તેઓ ફરી પૂછતા કે જે અનિત્ય હોય તે મુખ્ય છે કે દુઃખ ? ઉત્તર મળતો કે દુઃખ એટલે તેઓ ફરી પૂછતા કે જે વસ્તુ અનિત્ય હોય, દુઃખ હોય વિપરિણામી હોય, શું તેના વિશે 'આ માડું છે, એ

દું છુ એ મારો આત્મા છે' એવા વિકલો કરી ચક્રાનંદ ઉત્તરમાં નકાર મળતો અને આ રીતે બધું અનાત્મ જ છે આત્મા જેવી વસ્તુ ગોપી જગતી નથી એમ તેઓ શ્રોતાને પ્રતીતિ કરાવી દેતા ૧

ભગવાન શુદ્ધ રૂપાદિ બધી વસ્તુને જન્મ માની છે અને વ્યપ્તિ કરી છે કે જે જન્મ હોય છે તેનો નિગોષ અસ્પર્શક થાય ૭૨ આથી અનાદિ અનન એવા આત્મતત્ત્વને શુદ્ધમતમાં રચાવે નથી

પૂર્વોક્ત મનોમય આત્મા સાથે બૌદ્ધસમત પુદ્ગલ એને કે દેહધારી જીવ-જેને ચિત્ત પણ કહેવાય છે તેની ગુણના કરવા કોઈ વજ્રચાક્ર જલ્ય એમ અને પણ વસ્તુત્ત એ અનન્દમાં બે છે બૌદ્ધમતે મન અતઃકણ્ય મનાયું છે અને ધિયોની જેમ ચિત્તોત્પાદમાં એ પણ એક કાણ્ય છે એટલે મનોમય આત્મા સાથે તેની ગુણના થઈ શકે નહિ પણ વિદ્યાનાત્મા સાથે તેની ગુણના અચળ થઈ શકે છે વિદ્યાનાત્મા એ સત્ત્વ જન્યગિત નથી, સત્ત્વ સત્ત્વે જ નથી, પણ સુષ્પ્તાવસ્થા કે મૃત્યુવખતે તે લીન થઈ જાય છે અને ફરી પાછો મલે ક અને છે એ જ વસ્તુ પુનઃમલ વિગે પણ કહી શકાય તેને પણ સુષ્પ્તાવસ્થામાં અને મૃત્યુવખતે નિરોધ છે આ ગુણના આંશિક એટલા માટે છે કે વિદ્યાનાત્મા જ ફરી પાછો જન્યગિત થાય છે એમ મનાયું છે, પણ શુદ્ધે તો જન્યગિત થનાર પુદ્ગલને કે મૃત્યુ પછી જન્મનાર પુદ્ગલને વિગે 'એ જ છે કે' બિન છે એ નન્ને વિધાનોમાંથી એક પણ વિધાનને ઉચિત માયુ નથી જો તે એમ કહે કે એ જ પુદ્ગલે ફરી જન્મ લીધો તો ઉપનિષત્સમત ચારત્ત વાદનું સમર્થન થઈ જાય, જે શુદ્ધને અનિષ્ટ છે અને જો તે એમ કહે કે બિન છે' તોપણ ભૌતિકવાદીઓના ઉચ્છેદવાદનું સમર્થન થઈ જાય, જે પણ શુદ્ધને અનિષ્ટ છે એટલે શુદ્ધ માત્ર એટલું જ કહે છે કે પ્રથમ ચિત્ત હતું એને બીજી ધ્યુ થનાર તે જ નથી અને તેથી બિન પણ નથી પણ તે તેની ધામમાં છે એને જ મ-જગ-મરણાદિ કોષ્ટ રચાવી દ્રુવ જીવના જ એમ નહિ, પણ તે નવા અમુક મારણને લક્ષ્મી થાય છે એમ મહેવુ ભેદએ એવો શુદ્ધનો ઉપદેશ હતો શુદ્ધમતે જન્મ જગ મરણ એ બધું તો છે, પણ તે બધાને રચાવી કોષ્ટ આધાર થય છે એમ બૌદ્ધો માનતા નથી કે તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન શુદ્ધને આવાંકિતો દેહાત્મવાદ જ અમાન્ય છે એમ નહિ પણ ઉપનિષત્સમત સર્વાન્તર્યામી નિત્ય પ્રવ સાશ્વત એવો આત્મા પણ અમાન્ય છે તેમના મતે આત્મા સરીરથી અત્તન્ત-જિનન છે એમ પણ નથી અને સરીરથી તે અત્તિન છે એમ પણ નથી તેમને આવાંકિતમન ભૌતિકવાદ એકાન્ત લાગે છે અને ઉપનિષદોનો દૃષ્ટર્ય આત્મવાદ પણ એકાન્ત જાણાય છે એમનો માર્ગ તો મધ્યમમાર્ગ છે જેને તેઓ 'પ્રતીત્યસમુપાદવાદ- અમુક વસ્તુની અપેક્ષાથી અમુક વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ એવો વા-કહે છે તે સાશ્વતવાદ નથી, ઉચ્છેદ વાદ નથી, પણ અસાશ્વતાનુચ્છેદ વાદને નામે તેમના વાદને કહી શકાય

૧ સમુત્પત્તિશાસ્ત્ર ૧૨ ઉ૦ ૩૨-૩૭ દીર્ઘનિશ્ચય મહાનિ ૧૮૫૫ ૨૫, વિનયવિટક-મહાવજ્ર-
૧ ૬ ૩૮-૪૬ ૨ ય દિર્ઘ સમુદયવચ્ચ સચ્ચ ત વિરોધવચ્ચ-મહાવજ્ર ૧ ૬ ૨૬

'અવ્યસારા અનિચ્ચા કુપ્પા-અનિચ્ચા' અ સુતરનિશ્ચય તિલકનિપાલ ૨૩૪ ૩- ૧૨-૩૬,

અ સુતરનિશ્ચય ૩, દીર્ઘનિશ્ચય અશ્વજય સુત સમુત્પત્તિશાસ્ત્ર ૧૩, ૧૭, ૨૬ ૧૭

કર્મને સસારમાં મુખ દુઃખ ઈત્યાદિ અવધાઓ છે, કર્મ છે જન્મ છે મરણ
 છે, મુખિ છે-આ બધું જ છે પણ એ બધાનો કઈ જિગ્ઞા આધાર નથી-અવ
 નથી એ બધી અવધાઓ પૂર્વપૂર્વના કારણોને લઈને ઉત્પન્ન થતી રહે છે અને
 આ કાર્યને ઉત્પન્ન કરીને નષ્ટ થતી રહે છે આ પ્રકારે સસારનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે
 સર્વથા ઉચ્ચે પણ ઇષ્ટ નથી અને પ્રૌઢ્ય પણ ઇષ્ટ નથી ઉત્તર પૂર્વથી સર્વથા
 કે અપૂર્વ છે એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે કાળ-કારણની સાકાંખા બને
 પુણ્ય એને કહેવાય છે પૂર્વના જો સસ્કાર ઉત્તરને મળી જાય છે એટલે હવે પૂર્વ તે ઉત્તરરૂપે
 જાય એમ જોઈએ અને તે ઉત્તર એ પૂર્વથી સર્વથા જિન પણ નથી અને અજિન પણ નથી પણ
 જિને પ્રિયેની જોઈતી છે કારણ કે જિન કહેવા જતાં ઉચ્ચ-ઉચ્ચ બને અને અજિન કહેવા જતાં સાધન
 ની તુલના કરી શકે છુકને એ બન્ને વાદો અમાન્ય હતા એટલે આવી બાબતોમાં તેમણે અન્યાયતાવાદનું
 આત્મા તે સતત જ રીકાવું છે ?

ન કરી જાય તે જોઈએ જ પરંતુ છુકને પોરાણિકોનું વચન ટાંકીને જણાવી છે—

કમ્મસ્સ જારહો નતિય વિપાકસ્સ વ વંદકો ।
 સુદ્ધમ્મા પવત્તિ એવં સમ્મવસન ॥
 ઇવ કમ્મે વિપાકે વ વત્તમાન સહેતુકે ।
 બીજકમ્માવાન વ પુણ કોટિ ન નાયતિ ॥
 અનાગતે વિ સંસારે અપ્પવસ ન દિસ્સતિ ।
 એતમાય અનનાય તિતિયા અસવવસી ॥
 સત્તસન્ન ગહેત્યાન સસ્સતુચ્છેદદસિનો ।
 દ્વાસાદિદિ ગમ્હતિ અમ્મમન્નારિરોધિતા ॥
 દિદિધન-વદ્ધા તે તણ્હાવોતેન ગુહરે ।
 તણ્હાવોતેન-ગુહરતા ન તે દુક્કા પમુચરે ॥
 એવેત અમિમ્માય મિજ્જ સુદસ સાવકો ।
 ગમ્મીર નિપુણ સુન્ન પચ્ચ પટિવિજ્ઞતિ ॥
 કમ્મ નતિય વિપાકમ્હિ પાકો કમ્મે ન વિજ્ઞતિ ।
 અન્નમન્નમ ઉમો સુન્ના ન વ કમ્મ વિના પન્ ॥
 મયા ન સુરિયે જાગિ ન મણિમ્હિ ન મોમય ।
 ન તથિ વહિ સો અત્થિ સમારેહિ વ જાયતિ ॥
 તથા ન અતે કમ્મસ્સ વિપાકો ઉપન્નમતિ ।
 વહિજ્ઞાપિ ન કમ્મસ્સ ન કમ્મ તત્થ વિજ્ઞતિ ॥
 પટેન સુન્ન તે કમ્મ ફલ કમ્મ ન વિજ્ઞતિ ।
 કમ્મ વ મો ઉપાદાય તયો નિવ્વત્તતી પલ ॥
 ન હેય દવો મદ્દા વા સંસારસ્સવિકારહો ।
 સુદ્ધમ્મા પરતિ હેતુસમાપ્પવચ ॥

આનું તાત્પર્ય એ છે કે—

જુઓ આવાવચનવિગ્રહ-વિનિગી પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૬, મિતિન્દ્ર ૪૮ ૨ ૨૧-૩૩, પૃષ્ઠ ૪૧-૫૨

પ્રદન એ ઉપનિષદની જેમ કેવન ચેતન કે બાનિકવાદીઓની જેમ કેવન અચેતન નથી
આમાં પણ બ શુદ્ધો મધ્યમાર્ગ જ છે મિનિ પ્રજા ૩૩ વિશુદ્ધિમાર્ગ ૧૮ ૨૫-૩૫
સમુત્પત્તિકાય ૧ ૧૩૫

(૮) દાર્શનિકોનો આત્મવાદ

ઉપનિષદકાળ પછી ભારતીય વિવિધ વૈદિક દર્શનોની જવરસા થઈ છે એટલે દરે
એ વિશે પણ નિર્દેશ કરવો આવશ્યક છે ઉપનિષદો અને હાંબા કાગળની વિચારપરપરાને
બદલ કરતાં હોય પણ તેમાં એનું એક સ્વ સામા ૧ છે જૂતવાદનું પ્રાધાન્ય માનીએ
કે આત્મવાદનું પણ એક વસ્તુ નક્કી જ છે કે વિશ્વના મૂળમાં કોઈ એક વસ્તુ છે અનેક
નદિ-એ પ્રગરનો એમસતતા સમરન ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે નરવે. (૧૦ ૧૨૯)માં
તેને તથેક તો કંથુ હવુ પણ નામ આપેનું હવુ બાહ્યશુકાળમાં તે એક તત્ત્વ પ્રગપતિ
હોવાયુ છે નિષદોમાં તેને સત્ અમત્ આકાશ જ્ય વાતુ પ્રાણ મન પ્રણ આત્મા બ્રહ્મ
એવાં વિવિધ નામે કંથુ પણ તેમાં વિશ્વના મૂળમાં અનેક તત્ત્વ માનવારી વિચારધાગને
પ્રશ્ન આપવામા આવેા નથી પણ દાર્શનિક સૂત્રોની જ્યારે રચના થઈત્યારે વેદાન્ત દર્શન
સિદ્ધાંતના ભારતીય વૈદિક-અર્થિક બધાં દર્શનોમા અદ્વૈતવાદને પ્રશ્ન મળ્યો હોય તેવું
દેખાવું નથી એટલે માનવું જોઈએ કે જાને ઉપનિષદો પહેાનું અર્થિક પરપરાનું દાર્શનિક
સાક્ષિત્ય ઉપનિષદ ન હોય, પણ અદ્વૈતવિરોધી પરપરાનું અસ્તિત્વ પ્રાચીન કાળથી હવુ જ
એ પરપરાના અસ્તિત્વને કાગલે જ વે-પ્રહણપ્રાતિાકિત વૈદિક કમકાંડને રધાને રચ
વૈદિકોએ સાનમાર્ગ અને આધ્યાત્મિક માર્ગ અપનાવ્યો છે અને એ જ પરપરાના અસ્તિત્વને
કાગલે વૈદિક દર્શનોએ અદ્વૈત માર્ગને છોડી દેતમાર્ગ અથવા તો બહુતત્ત્વવાદી પરપરાને
અપનાવી છે વેદવિરોધી શ્રમણપરપરામાં જ જૈન પગ પગ આશ્વકપરપરા, બૌદ્ધ
પરપરા ચાર્વાક અને બીજી ઘણી પરપરાઓ થઈ, પણ આજે માત્ર જૈન અને બૌદ્ધ
પરપરાનું અસ્તિત્વ છે આપણે જોયું કે ઉપનિષદવિચારધારાની પરાકાષ્ઠા અદ્વૈત ચેતન
આત્મા કે બ્રહ્મ તત્ત્વના રચીકરમા થઈ છે પણ વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાય-વૈશેષિક સાંખ્યોમ
પૂર્વમીમાંસા એ બધાએ માત્ર અદ્વૈત આત્મા જ નહિ પણ જડ-ચેતન બન્ને પ્રકારનાં
તત્ત્વોને શૈલિક માન્યા છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મતત્ત્વને પણ એક ન માનતાં બહુ
સખ્ય માન્યું છે ઉકત બધાં દર્શનોએ અત્માને ઉપનિષદની જેમ ચેતન કહ્યો છે એટલે
કે તેને ભૌતિક નથી માન્યો

(૯) જૈનમત

આ બધાં વૈદિક દર્શનોની જેમ જૈન દર્શનમા પણ આત્મા એ ચેતન તત્ત્વ રચીકારાયું
છે અને અનેક ઠતા પણ એ ચેતનતત્ત્વ સસારી અવધમાર્માં બૌદ્ધ દર્શનના પ્રદગનની જેમ મૂર્ત
અમૂર્ત છે જાનાર્ ગુણોની અપેક્ષાએ અમૂર્ત છે પણ કમ સાથેના તેના સબધને લઈને
તે મૂર્ત પણ છે આથી વિપરીત બીજા બધાં દર્શનો ચેતનને અમૂર્ત જ માને છે

ઉપસહાર

આત્મસ્વરૂપ એ ચૈતન્ય છે એ નિષ્કર્ષ ભારતીય બધાં દર્શનોએ સ્વીકાર્યો છે
ચર્વાક દર્શન જે નાસ્તિક દર્શનને નામે ઓળખાય છે તે પણ આત્માને ચેતન જ કહે છે
તેનો મીઠા દર્શનોથી જે મનભેદ છે તે એ છે કે આત્મા તે ચેતન છતાં સાધ્ય તત્ત્વ

નથી, એ બુદ્ધિથી નિષ્પન્ન થાય છે. મૌલો પણ ચેતન તરફને બીજા દર્શનોની જેમ નિત્ય નથી કહેતા. પણ ચારીકોની જેમ જન્ય કહે છે. છતાં ચારીક અને બૌદ્ધમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ છે. તે એ કે બૌદ્ધોને મતે ચેતન જન્ય છતાં ચેતનસતતિ અનાદિ છે. ચારીક પ્રત્યેક જન્ય ચેતનને સર્વથા બિન જ અપૂર્વ જ-માને છે. મૌલ નત્યેક જન્ય ચેતન-મહાશને પૂર્વજનક ક્ષયથી સર્વથા બિન કે અગિન હોવાની ના પાડે છે. ચારીકોના ઉચ્ચે તા કે ઉપનિષ અને બીજા દર્શનોના આત્મ શાધનના બૌદ્ધદર્શનને માન્ય નથી, એટલે જ તે આત્મસતતિ અનાદિ છે એમ કહે છે. આત્મા અનાદિ જ એમ નથી કહેતું સાંખ્ય-યોગ ન્યાય-વૈશેષિક પૂર્વમીમાંસા-કેતમીમાંસા અને જ્ઞેન એ જવા દર્શનો આત્માને અનાદિ માને છે, પણ જ્ઞેન અને પૂર્વમીમાંસાદર્શનોના ભટ્ટપક્ષ આત્માને પરિણામી નિત્ય માને છે. ત્યારે બાકીનાં ત્રીણ દર્શનો તેને કૂટસ્થ નિત્ય માને છે.

આત્માને કૂટસ્થ માનનારા તેમાં ત્રણ જ પરિણામો થતાં નથી એમ માનનારા પણ સસાર અને મોક્ષ તો માને. અને તેને પરિણામી નિત્ય માનનારા પણ તેનો સસાર અને મોક્ષ માને. એટલે કૂટસ્થ કે પરિણામી માનવા છતાં ઉચ્ચ સસાર અને મોક્ષની બામતમાં કશો જ મનએ નથી તે તો છે જ તેને ફરી રીતે ધટાવવો એ એક નિરાશા પ્રશ્ન છે.

આત્માના સામાન્ય સ્વરૂપ ચેતન-નો વિચાર કર્યા પછી હવે તેના વિશેષ સ્વરૂપનો વિચાર કરવો સરળ થઈ પડશે.

જીવો અનેક છે

પ્રવૃત્ત ૩ થમાં (ગા. ૧૫૮૧-૮૫) જીવો અનેક છે એવો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, અને આત્માદૈત એટલે કે 'આત્મા એક જ છે એ પક્ષનું નિગૂઢરણ કરવામાં આવ્યું છે. આપણે જોયું તે પ્રમાણે વેદથી માંડીને ઉપનિષદની જે વિચારધારા છે તેમાં અદૈતપક્ષનું જ અવલબ્ધન મુખ્યત્વે છે. એટલે ઉપનિષદના સિદ્ધાંતને આધારે વેદાન્તદર્શનની વ્યવસ્થા ધ્વજ ધ્વજમાં કરવામાં આવી ત્યારે પણ તેમાં અદૈતના સિદ્ધાન્તને જ પ્રુષ્ટ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ મહાર્ગમાં જે અનેક જીવો પ્રવચ્ચ છે તેનો નિષેધ કરવો સદજ હતો નહિ, એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે તત્ત્વત એક આત્મા માનવા છતાં એ એક અદૈત આત્મા કે ધ્વજ સાથે સસારમાં નત્યથ થતાં અનેક જીવોનો શો મનઘ છે તેનો ખુલાસો કરવો આવશ્યક હતો એ ખુલાસો ધ્વજમતના વ્યાખ્યાનરોએ કર્યો પણ છે. પરંતુ એમાં અંતમત્વ રણુ નહિ તેથી વેદાન્તદર્શનની અનેક પરપરાઓ સામ્યાભે થઈ ગઈ છે.

વેદાન્તદર્શનની જેમ બીજા પણ વૈદિક દર્શનો છે. પરંતુ તેમજ વેદાન્તની જેમ ઉપનિષદોને જ આધાર માનીને પોતાના દર્શનનું ધકતર કર્યું નથી. રૂઝિદારા શાસ્ત્ર કે આજમને રચને વે અને ઉપનિષદ ને માનવા છતાં તે દર્શનોમાં ઉપનિષદોના અદૈતપક્ષને સ્થાન મળ્યું નથી. પરંતુ વે બાલ જ્ઞેનદર્શનની જેમ આત્માને તત્ત્વત અનેક માનવામાં આવ્યા છે. એવાં વૈદિકદર્શનોમાં ન્યાય-વૈશેષિક સાંખ્ય-યોગ, ઉત્તરમીમાંસા એ દર્શનો છે. પ્રવૃત્ત ૩ થમાં આ બીજા પક્ષને જ મહત્ત્વ આપીને જીવને નાના-અનેક મિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ જ પક્ષ જીવોને પણ સમત છે.

વેદાન્તપદ્ધ અને ઇતગપદ્ધમાં જે મૌલિક ભેદ છે તે એ જ છે કે વેદા તને મતે એક જ આત્મા મૌલિક તત્ત્વ છે અને અને આત્મા સસારમાં જે દેખાય છે તે એ મૌલિક મેં જ આત્માને લીધે છે તે બધા ગ્વનત્ર નથી તેથી વિપરીત વેદાન્તેનું પદ્ધતુ કહેતું છે કે સસારમાં જે અને આત્મા દેખાય તે તે પ્રત્યેક ગ્વનત્ર આત્મા છે, તેઓનું અગ્નિતત્ત્વ મીઠા કોઈ આત્મા ઉપર તત્ત્વત્ત્વ નિર્ભર નથી

વેદ અને ઉપનિષદના અનુયાયીએ તેની જે વિચારધારા છે તેને માનવી જોઈએ-મેટને કે અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ પણ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તની બીજા બધા વૈદિક યજ્ઞોનોએ તેમ નદિ કળા અનેક આત્મા તત્ત્વ સ્વીકાર્યા તે વેદમાલ્ય વિચારધારાની અસરને કારણે છે પ્રચીન સામ્યપરપરા અને જૈન પરપરાએ એમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હોય તો આશ્ચર્ય થો પ્રચીન મગધમાં સામ્ય એ પણ અધિક દશન જ ગણાતું પણ પછીથી તેને વૈદિક મનાવી દેવામાં આવ્યું છે એ અનિવાર્ય સાતી રીતે જાણે છે

આદતી પ્રાસંગિક ચર્ચા પછી હવે આપણે એ જોઈએ કે જનમૂલની વ્યાખ્યામાં અત્રત આત્મા સથે અને જીવોની સમતિ ધરાવતા ત્રા કેવા મતભેદો થાય છે

(૪) વેદાન્તીઓના મતભેદો^૧

(૧) શાસ્ત્રચાર્યનો વિવર્તનવાદ—જાણીય સકળ કહેતું કે જે જન મૂળે એક જનાં અનાદિ અવિદ્યાને કારણે અને જીવરૂપે અનુભવમાં આવે છે દોરડીમાં સર્પનું જાન જેમ જાનને કારણે થાય કે તેમ જનમાં અજ્ઞાનને કારણે અનેક જીવોનું જાન થાય છે દોરડી એ સર્પરૂપે ઉત્પન્ન થતી નથી, સર્પને ઉત્પન્ન કહતી નથી, જનાં તેમાં સર્પનું જાન થાય છે, તેમ જન એ અનેક જીવરૂપે ઉત્પન્ન થતું નથી અનેક જીવને ઉત્પન્ન કરતું નથી જનાં પણ અનેક જીવરૂપે અનુભવાય છે તેનું કારણ અવિદ્યા છે-માથા છે આથી અનેક જીવ એ માથિયા છે, મિથ્યા છે જાદે જ તે જનને વિવર્ત કહેવાય છે જીવનું જો એ અજ્ઞાન દર્શન જા તો જનનાદાત્મ્ય અનુભવમાં આવે અર્થાત્ જીવભાવ દર્શાવે જનભાવ અનુભવા સકળા આવા મતને 'કેવતા-દ્વૈતવાદ' મેટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે કેવન એક અદ્વૈત જન-આત્માને જ સત્તા માને છે, જાણીતી બધી વસ્તુઓને માલિક ત્રા મિથ્યા માને છે જગતને મિથ્યા માનતા હોવાથી તેમના મતને 'માગવાદ' પણ કહેવામાં આવે છે આનું જ મીશુ નામ રિવર્તવાદ પણ છે

(૨) ભારતકશ્યપાર્થનો મત્યોપાધારવાદ—

નિરુપાધિક જન અનાદિકાની સત્ય એવી ઉપાધિને કારણે જીવરૂપે પ્રગટ થાય છે, એમ આચાર્ય ભારતક માને છે નિત્ય શુદ્ધ સુક્ત, કૃતરમ સત્ય જે કિસાથી મૂર્ત પદાર્થમાં પ્રવેશ કરીને અનેક જીવો તરીકે પ્રગટ થાય છે અને તે જીવોને આધાર આપે છે તે કિસાને ઉપાધિ' કહેવામાં આવે છે આ ઉપાધિના અગધને કારણે જન જીવરૂપે પ્રગટ થતુ હોઈ જનનું ઔપાધિક સ્વરૂપ એ જીવ છે એમ માનવું જોઈએ આ પ્રકારે જીવ અને જનને વસ્તુત્ત અભેદ જનાં જે ભેદ છે તે ઉપાધિમૂલક છે પણ જીવ એ જનનો વિભવ નથી નિરુપાધિક હોય ત્યારે

૧ જ મતભેદોનું પ્રાર્થન શ્રી ગો હ બદ-૧૧ જનત્ત્વજાણના મુળરૂપી સાધનરૂપી પ્રસ્તાવનાને મુખ્યપણે આધાર લઈને કર્યું છે તેની સાચાર નોંધ લેવા

બ્રહ્મ કહેવાય અને સોપાધિય હોય ત્યારે જીવ કહેવાય બન્નાં સોપાધિક રૂપે અનેક હોવાથી એ એક હોવાની ઉપપત્તિ પડી જાય. ઉપાધિને સત્ત્વ માનના હોવાથી અને એ જ ઉપાધિને કારણે જગત અને અનેક હોવાની ઉપપત્તિ કરતા હોવાથી બારગચાર્યાના મનને 'સત્ત્વોપાધિનાં' કહેવાય કે અર્થો જોતી સકગચાર્ય ઉપાધિને મિથ્યા કહેતા હોવાથી તમને વાન "માયાનાં" કહેવાય કે બારગચાર્યાને મતે જ્ઞાની પરિણામ સંકિત-બોધશક્તિ વડે કરીને જ્ઞાનરૂપે પરિણત થાય કે એથી જગત સત્ત્વ છે મિથ્યા નથી. આ પ્રકારે જગતને વિને ચક્રના ચિરંવાને બદલે પ્રાચીન પરિણામનાનું સમયન બારગચાર્યે કહ્યું છે અને તેનું જ અનુમરણ પછીના રામાનુજચાર્ય આદિ જ ન આચાર્યોએ પણ કહ્યું કે

(૩) રામાનુજચાર્યનો નિશિષ્ટાદૈતનાદ —

રામાનુજને મતે પરમાત્મા બન કારણ અને કાર્ય બન્ને છે સ્વયં ચિત્ અને અચિદ્ થી વિદિષ્ટ જ્ઞાન એ કારણ છે અને રૂપ ચિત્ અને અચિદ્થી વિશિષ્ટ જ્ઞાન એ કાર્ય છે અને એ બન્ને વિશિષ્ટોનું ઐક્ય માનના હોવાથી રામાનુજચાર્યના મનને 'નિશિષ્ટાદૈત' કહેવાય છે મરણ જ્ઞાન પરમાત્માના સદૃશ ચિત્ પૂર્ણ વિવિધ રૂપ પરિણામો તે અનેક હોવે છે અને પરમાત્માનું સ્વયં અચિદ્ રૂપ તે રૂપ જગદ્ગરે પરિણમે છે રામાનુજને મતે હોવે અનેક છે નિત્ય છે અને અપરિમાણ છે હોવે અને જગત એ પરમાત્માનું કાર્ય-પરિણામ હોવાથી મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે મુક્તિમાં જીવ પરમાત્મા જોવે બનીને તેના સાનિધ્યમાં રહે છે આમ જીવ અને પરમાત્મા બન્ને ભુદા અર્થાત્ એક કારણ અને એક કાર્ય છતાં કાર્યને કારણનું જ પરિણામ માનના હોવાથી જ તેનું અદૈત છે એમ રામાનુજ માને છે

(૬) નિઃપ્રાક્ટસ મત દ્વિતાદૈત-ભેદાભેદનાદ—આચાર્ય નિઃપ્રાક્ટન મતે પરમાત્માનાં બે સ્વરૂપો છે ચિત્ અને અચિત્ એ જ ને સ્વરૂપો પરમાત્માથી જિત પણ છે અને અજિત પણ છે જેમ વસ્તુ અને પત્ર પ્રદીપ અને પ્રકાશ એમાં ભેદ છે તેમ પરમાત્મામાં પણ ચિત્ અને અચિદ્ બન્નેના ભેદભેદ છે જગત એ પરમાત્માની કૃતિનું પરિણામ છે એટલે તે સત્ય છે અને જીવ એ પરમાત્માનો અશ્વ મતાપો છે અને અશ્વ અશ્વિનો ભેદ છે એવા હોવે અનેક છે તે નિત્ય છે અણ છે હોવેના સસાર અવિદ્યા અને કર્મને કીધે છે રામાનુજની જેમ મુક્તિમાં પણ હૃદય અને પરમાત્માનો ભેદ છે, છતાં તે પોતાને પરમાત્માથી અલિપ્ત સમજે છે

(૫) મધ્વાચાર્યનો ભેદનાદ—વેદાન્ત શંકરે હોવા છતાં મધ્વાચાર્યનું દર્શન વરુણ અદૈતી નથી પણ દૈતી છે રામાનુજચાર્ય વચેરેએ જાણતું પરિણામ જગતને માયુ છે એટલે કે જગતે ઉપાદાન કારણ ચાન્નું છે અને એ રીતે અદૈતની રજા ફરી છે પણ મધ્વાચાર્યે તો પરમાત્માને નિમિત્ત કારણ માનીને પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ કહ્યું છે હોવેને પણ રામાનુજચાર્ય અર્થે પરમાત્માના જ કાર્ય-પરિણામ અશ્વ ઇત્યાદિ રૂપે માનીને ન તેનો અજે રીમણો પણ મધ્વાચાર્ય તો અનેક હોવા માનીને તેઓનામાં પરસ્પર બે જ નહિ પણ ઇશ્વરથી પણ તે બધાનો ભેદ ગ્રીકારે છે આમ કરીને મધ્વા

ચાથે સમસ્ત ઉપનિષદોના અદ્વૈત વલણને જ મ લી નાખ્યુ કે તેમના મતે જીવો અનેક છે અણુપરિમાણ છે અને નિત્ય છે જેમ જ્વલ સત્ય છે તેમ જીવો પણ સત્ય છે માન તે પરમાત્માને અધીન છે

(૬) વિજ્ઞાનાભિપ્રાયોઃ અવિદ્યાગાદૈત—વિજ્ઞાનશિષ્યોનો મત છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ-જીવ એ જલદથી ભિન્ન હતા છતાં-નિમગ્ન રહી ચક્રતાં નથી પણ તેમા તે બન્ને અન્તર્દિત-ગુપ્ત-અવિભક્ત છે તેથી તેમના મતને ‘અવિદ્યાગાદૈત’ કહે છે પુરુષો-જીવો અનેક છે, નિત્ય છે, બ્યાપક છે, જીવ અને જ્વલનો સબધ પિતા-પુત્રના સબધ જેવો છે, અશાશિકાવવાળો છે પુત્ર જન્મ પહેલાં પિતામાં જ હતો તેમ જીવ જ્વલમાં જ હતો અને જ્વલમાંથી જ તે પ્રકટ થાય છે, અને પ્રત્યે વખતે જ્વલમાં જ લીન થાય છે ઈશ્વરની પ્રજ્ઞાથી જીવનો પ્રકૃતિ સાથે સબધ થાય છે અને જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે

(૭) ચૈતન્યનો અચિત્ત્ય ભેદાભેદવાદ—શ્રીચૈતન્યને મતે શ્રીકૃષ્ણ જ પરમજ્ઞાન કે તેમની અતન્ત શક્તિઓમાં એક જીવશક્તિ પણ છે અને એ શક્તિમાંથી અનેક જીવોનો ઉદ્ભવ થાય છે એ જીવો આપરિમાણ છે બાહ્ય અસ્વરૂપ અને જ્વલને અધીન છે જીવો અને જગત પરમજ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અગ્નિન્ન છે એ વસ્તુ અચિત્ત્ય છે એમ ચૈતન્ય માનતા હોવાથી તેમના મતને ‘અચિત્ત્ય ભેદાભેદવાદ’ કહેવામાં આવે છે જીવ પરમજ્ઞાનરૂપ કૃષ્ણથી જુદા છતાં તેમની ભક્તિમાં તથોન ઘર્ષને પોતાના સ્વરૂપને મૂળીને કૃષ્ણસ્વરૂપ હોય એમ માનવા લાગી જાય એ જ ભક્તજીવનનું પદ્ય એવે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે

(૮) વલ્લભાચાર્યનો શુદ્ધાદ્વૈતમાર્ગ—આચાર્ય વલ્લભને મતે જગત જો જ્વલનું પરિણામ હતાં જ્વલમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી જ્વલ પોતે જ શુદ્ધ જ્વલ જ જગત્તરે પશ્ચિચ્યુ છે એની સાથે માયાનો સબધ નથી, અવિદ્યાનો મબધ નથી તેથી તે શુદ્ધ કહેવાય છે અને એવું શુદ્ધ જ્વલ જ કારણ અને કાર્ય બન્ને રૂપે છે, એટલે એ વાદને ‘શુદ્ધાદ્વૈત કહેવાય છે આથી એ પણ ક્ષિત થાય છે કે કાંઈ જ્વલની જેમ કયું જ્વલ જગત પણ સત્ય છે, મિથ્યા નથી ‘અગ્નિમાંથી રચુલિતની જેમ જ્વલમાંથી જીવોનો ઉદ્ભવ છે જીવમાં જ્વલના સત્ અને ચિત્ત એ બે અંશ પ્રકટ છે, બ્યારે આનંદ અશ્વ અપ્રકટ છે જીવ નિત્ય અને અણુ છે, જ્વલનો અશ્વ છે અને જ્વલથી અનન્ય છે’ જીવની અવિદ્યાથી તેનો અહતા-મમતામય સસાર નિર્મિત થાય છે વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ થઈ ઉક્ત સસારનો પણ નાશ થઈ જાય છે

(જા) રોવોનો મત

વેદ અને ઉપનિષદોને પ્રમાણ માનીને અદ્વૈત જ્વલ-પરમાત્માને સ્વીકારનારા વેદાન્તીઓ જીવોના નાનાત્વ-અનેકપણાની સમિતિ જે રીતે કરે છે તે આપણે ઉપર જોયું હતે જેઓ વેદ અને ઉપનિષદોને પ્રમાણ માન્યા સિવાય અને વૈદિક દ્વારા ઉપદિષ્ટ વર્ણાશ્રમ ધર્મને અપનાવ્યા સિવાય અદ્વૈતમાર્ગને અસ્તવાવે છે અને તેને આધારે અનેક જીવોની સમિતિ કરે છે તેવા શિવના મનુષ્યાઓ રોવોનો મત વિચારીએ આ મતને ‘ત્રયભિદ્યા દર્શન’ પણ કહે છે રોવોને મતે ૫ મજ્જાને બધે બહુતર નામે એક તત્ત્વ છે એ તત્ત્વ સર્વશક્તિમાન નિત્ય પાય છે તેને શિવ અને મહેશ્વર પણ કહેવામાં આવે છે જીવો અને જગત એ

મન્ને શિવની ઇચ્છાથી શિવભાષી જ પ્રકટે છે એમને તે મન્ને પણો મિથ્યા નથી, પણ
મત્વ ૩

જીવોને તત્ત્વ અનેક સિદ્ધ કરવામાં પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં ઉક્ત બના અત્તપક્ષથી વિરોધી
મન ઉપનિષદ કથામાં આ થો છે વેદાન્તસૂત્રના વ્યાખ્યાતા મધ્વાચાર્ય આમાં અપવાદ છે
તેમણે બીજા વર્તિ દર્શનોની જેમ જીવોને તત્ત્વ અનેક માનીને જ અનુમતી આપ્યા
કરી છે પ્રમુખ તથા પ્રજેતાની સમક્ષ હિત મધા વાન્ના મતો દના જ એમ કહેવાનું
તાર્પણ નથી, પણ એ બધા વ્યાખ્યાયોદેને અનુસરીને જે મન્ત વ છે તેથી ભુદ્ધ પક્ષ
મન્ત્ય પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં છે એટલું જ અહી વક્ત વ છે

આત્માનું પરિમાણ

ઉપનિષદોમાં આત્માના પરિમાણ વિશે અનેક કથનાઓ જોવા મળે છે પણ એ બધી
રૂપનાને અતે નિષ્ક્રિય વલણ તેને વ્યાપક મા વાં તદ્દ વિનિર્ણય થયું એ જ કારણ
છે કે લક્ષ્ય બધાં ધિં દર્શનોએ આત્માને વ્યાપક માન્યો છે તેમાં અપવાદ માત્ર રામા
નુગદિ અનુસૂત્રના શકેતર વ્યાખ્યાતાઓનો છે જેમણે અત્તમાને વ્યાપક પણ જીવાત્માને
અણુપરિમાણ માન્યો છે ચાર્વાક ચિન્તનને દેહપરિમાણ માને અને તૈદ્ધી પણ પ્રદનને
દેહપરિમાણ માને એવી રૂપના કરવી રહી અને જોતોએ તો આત્માને દેહપરિમાણ કહ્યો
જ છે આત્મા દેહપરિમાણ છે એ માન્યતા ઉપનિષદોમાં પણ મળે છે કૌપીતમી ઉપનિષદમાં
કુ છે કે જેમ કરે તેના આનમાં જેમ અગ્નિ તેના કુડમાં વ્યાપ્ત છે તેમ આત્મા
શરીરમાં નબધી માંડીને શિખ સુધી વ્યાપ્ત છે ૨ તૈત્તિરીય ઉપનિષ મા અનમય-પ્રાણમય,
મનોમય-વિજ્ઞાનમય આન દમય એ બધા આત્માને શરીરપ્રમાણ કહ્યા છે ૩

આત્માને શરીરથી પણ અનુપરિમાણ માનનારા દતા તેની સાક્ષી પણ ઉપનિષદો વ્યાપે
છે બદ્ધાવ્યકમાં મ્યુ છે કે આત્મા એવા કે જવના દાણા જેવડો છે ૪ કેટલાકને મતે
તે અનુપરિમાણ છે ૫ તો કેટલા ને મતે તે વેત જેવડો છે ૬ ચૈત્રો ઉપનિષદ (૬ ૩૮)માં
તો તેને અણુથી પણ અણુ કહ્યો છે વળી બ્યારે આત્મા અવ્યય મનાયો ત્યારે નિષ્ક્રિયોએ
તેને અણુથી પણ અણુ અને મદાનથી પણ મદાન કહીને સતોષ પકડ્યો ૭

આત્માની વ્યાપકતા બ્યારે બધાં દર્શનોએ માની ત્યારે જોતો તેને દેહપરિણામ કહેવા
જતા ૮ વગ્ધાનની અપેક્ષાએ વ્યાપ કહેવા લાગ્યા ૯ અથવા તો આત્મપ્રેરણા સમુદ્ધાત
દશમાં જે વિગ્ધાર થાય છે તેની અપેક્ષાએ લોક-વ્યાપ્ત કહેવા લાગ્યા (નામ ખડખાઘ)

આત્માને દેહપરિમાણ માનનારાઓની જે દર્શનો છે તેનો સા પ્રસ્તુત (૧૫૮૫-૮૭)
ગ્રન્થમાં આવે જ છે એટલે એ વિશે વધારે લખવું અનાવશ્યક છે પણ એક વાત અહી
કહેવી જરૂરી ૩ અને તે એ કે જે દર્શનો આત્માને વ્યાપક માને ૬ તેઓને મતે પણ
સસારી આત્માના જીવ સુખ કુખ ઇત્યાદિ યુક્તો તો શરીરમહાદિત આત્મામાં જ

અનુભવાય છે, શરીરની બહારના આત્મભ્રમશર્મા નહિ આ પ્રમાણે સસારી આત્મા પૂરું તો આત્માને આપક માનસમા આવે કે શરીરપ્રમાણ સસારીપણું તો શરીરમર્ષાદિત આત્મામાં જ છે

આત્માને વ્યાપક માનનારાઓને મતે જીવની લુદી લુદી નારકાદિ ગતિ સંભવે છે, પણ તેઓને મતે ગતિનો અર્થ જીવનું ગમન નથી પરંતુ તે સ્થાનોમાં લિંગશરીરનું ગમન થાય છે અને પછી જે વ્યાપક આત્માને સાથે નવા શરીરનો ત્યાં સંબધ થાય તેને જ જીવની ગતિ કહેવામાં આવે છે તેથી વિપરીત દેહપરિણામવાદી જોનેને મને જીવ પોતાના કામજી શરીરને સાથે લઈને તે તે સ્થાનમાં ગમન કરે છે અને નવા શરીરની રચના કરે છે અણુપરિણામ જીવને જે લોભ માને છે તેઓને મતે પણ તે જીવ ત્રિંગશરીરને સાથે લઈને ગમન કરે છે અને નવા શરીરનું નિર્માણ કરે છે બૌદ્ધને મતે ગતિનો અર્થ એવો છે કે એક પુરૂષગતનો મૃત્યુસમયે નિરોધ થાય છે અને અન્યત્ર તેને જ લીધે નવો પુરૂષગન ઉત્પન્ન થાય છે એ જ પુરૂષલની ગતિ કહેવાય છે

ઉપનિષદોમાં પણ કવચિત્ મરણકાલે જીવની ગતિ-ગમનનું વર્ણન આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જીવની ગતિની માન્યતા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે ?

જીવની નિત્યાનિત્યતા

જૈન અને શીમાસક

ઉપનિષદના 'વિજ્ઞાનવન ઇત્યાદિ વાક્યની વ્યાખ્યા પ્રસંગે (ગા. ૧૫૮૩-૬) અને બૌદ્ધસંમત સ્થૂલિક વિજ્ઞાનના નિરાકરણ (ગા. ૧૬૩૧) પ્રસંગે તથા અન્યત્ર (ગા. ૧૮૪૩, ૧૮૬૧) આત્માને નિત્યાનિત્ય કહ્યો છે આત્મા ચૈતન્ય રૂપની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, એટલે કે અનાત્માથી આત્મા કદી ઉત્પન્ન થતો નથી અને આત્મા કદી અનાત્મા બનતો નથી એ અપેક્ષાએ તે નિત્ય કહેવાય છે, પણ આત્મામાં રાત-વિજ્ઞાનના પદાર્થો-અવગચ્છાઓ બદલતી રહે છે તેથી તે અનિત્ય પણ છે એવું સ્પષ્ટીકરણ જૈન દ્રષ્ટિએ કરવામાં આવ્યું છે આ જ દ્રષ્ટિ શીમાસક દ્વારા લેવાયેલી પણ માન્ય છે ?

સાખ્યોનો દૂરસ્થનાદ

(જા આ વિષયમા દાર્શનિકોની જે પરપરાઓ તે વિશે થોડો વિચાર જરૂરી છે સાંખ્યોએ આત્માને દૃઢસ્થ નિત્ય માને છે એટલે કે તેમાં કશું જ પરિણામ કે વિકાર માનતા નથી સસાર અને ભોક્ષ પણ આત્માના નહિ પણ પ્રકૃતિના માને છે (સાંખ્ય કા. ૬૨) સુખ-દુઃખ-જ્ઞાન પણ આત્માના ધર્મો નથી પણ પ્રકૃતિના છે (સાંખ્ય કા. ૧૧) એમ માને છે એમ કરીને આત્માને સર્વથા અપરિણામી તેમજે માન્યો છે પણ કનૈત્ય નહિ છતાં ભોગ તો આત્મામાં માન્યો જ છે એ ભોગને લઈને પણ આત્મામાં પરિણામ ધરા શકવાનો મંકવ હોવાથી કેટલાકે સાંખ્યોએ તે ભોગને પણ વસ્તુતઃ આત્મધર્મ માનવાનું યોગ્ય માન્યું નથી અને એ રીતે આત્માના દૃઢસ્થત્વની ગણા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે

૧ છા દોષ્ય-૮ ૧ ૫ ૨ જીવો વસ્તુતઃ જ ૨૨૩-૨૨૪, શ્લોકશા. આત્મવાદ ૨૩-૩૦

૩ સાંખ્યકા. ૧૭

૪ સાંખ્ય ૧૦ ૧૭

સાંખ્યોના આ વાતને કેટલાક ઉપનિષદ્વાક્યોના પણ રેડો છે. એટલે આત્મકૃતરથવાદ જૂનો ॥ એમ આપણે કહી શકીએ

(૪) નૈયાયિક-વૈશેષિકોના નિત્યનાદ

ન્યાયિક અને વૈશેષિક દ્વન્વ અને ગુણોને જિજ્ઞાસુ માને છે એટલે આત્મ અર્થમાં જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સ્વીકાર મોં છતાં જ્ઞાનાતિની અનિલનાને કારણે આત્માને અનિત્ય માનવો તેમને મતે જરૂરી નથી તેથી વિરુદ્ધ જોના આત્મઅર્થમાં જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અને સ્વીકારતા દોવાથી ગુણોની અસ્થિરતાને કારણે આત્માને પણ અસ્થિર-અનિત્ય કહે છે

(૫) બૌદ્ધ સમત અનિત્યનાદ

બૌદ્ધને મને જીવે-પુદ્ગલો અનિત્ય છે પ્રત્યેક ક્ષણમાં વિજ્ઞાન વગેરે ચિત્તક્ષણો નવા નવા ઉત્પન્ન થાય છે અને પુદ્ગલો એ વિજ્ઞાનક્ષણોથી જુદાં તો નથી એટલે તેઓને મતે પુદ્ગલ-જીવ અનિત્ય છે તેમ માનાયુ છે પણ એક પુત્રની સતતિ અનાદિ કાળથી આણી આવે છે અને આમણ પણ આત્માની છે એટલે અનિત્યના નહિ પણ સતતિનિત્યના તો બૌદ્ધોને પણ અતીષ્ટ છે એમ માનયુ જોઈએ કાર્યકાળ્યની ૫ પરાને સંતતિ કહેવાય છે એ ૫૨૫. કહી શકી નથી અને ભવિષ્યમાં પણ આયુ અને જ છે કેટલાક બૌદ્ધોને મતે નિર્વાણમયે એ ૫૨૫ સમાપ્ત થાય છે પણ બીજા કેટલાક બૌદ્ધોને મતે વિશુદ્ધ ચિત્ત પર રસ કાયમ રહે છે એટલે એમની અંશોએ સતતિનિત્યતા બૌદ્ધોને અતીષ્ટ છે એમ કહી શકાય છે

(૬) વેદાત્મક જીવની પરિણામી નિત્યતા

યદ્યપિ વેદાન્તમાં બ્રહ્માત્મા-પરમાત્માને એકાંત નિત્ય માનવામાં આવ્યો છે પણ જીવાત્મા વિશેનાં જે નાનાં મન-ઓ છે તે વિશે આત્મા કહેવાઈ શકુ છે તદનુસાર શાક્ર મનમાં જીવાત્મા માયિક છે તે અનાદિકાલીન અત્યંતને કારણે અનાદિ તો છે, પણ અસ્થાનના નાશ સાથે બ્રહ્મરૂપ અનુભવે જે જીવજાર નષ્ટ થઈ જાય છે એટલે અપના કરી શકાય કે માયિક જીવ બ્રહ્મરૂપે નિત્ય છે અને માયારૂપે અનિત્ય છે

શકરાચાર્ય સિવાયના લગભગ નધા વેદાન્તીઓ બ્રહ્મનો વિવર્ત નહિ પણ પરિણામ સ્વીકારે છે, એ દ્રષ્ટિએ જીવાત્માને પરિણામી નિત્ય કહેવો જોઈએ જોન અને મીમાંસકો પરિણામી નિત્યનાદ અને વેદાન્તીઓના પરિણામી નિત્યવાદ છે, પણ બન્નેમાં ભેદ એ છે કે જોન-મીમાંસકોને મતે જીવો અવનન છે અને તેઓનું પરિણામન થયા કરે છે, પણ વેદાન્તીઓના પરિણામી નિત્યનાદમાં જીવ અને બ્રહ્મની અપેક્ષાએ પરિણામવાદ સમજવાનો જો એટલે કે બ્રહ્મનાં વિવિધ પરિણામો એ જીવો છે

જીવને સર્વથા નિત્ય માનવામાં આવે કે અનિત્ય, પણ બધા વેદાન્તિકોએ પોતપોતાની દમે મસાર અને મોહની ધટના તો કરી જ છે, એથી નિત્ય માનનારને મતે તેની સર્વથા એકરૂપતા અને અનિલ માનનારને માટે તેનો સર્વથા ભેદ ટકી શકતો નથી, એટલે પરિણામી નિત્યવા જ સસાર અને મોહની ક પના સાથે બધારે સજત છે અને એનો જ સીમ જોન મીમાંસક અને વેદાન્તના શકરેતર વ્યાખ્યાતાઓએ કર્યો છે

જીવનુ કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ

પ્રથમ મણ્વધર્મ ઇન્દ્રજીતિ સાથેની ચર્ચામાં (આ. ૧૧૮૭-૬૮) અને ૨ી વ્યાખ્યા મણ્વધર્મ મેતાર્થ સાથેની ચર્ચાનાં પણ (આ. ૧૬૮૭) જીવના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની ચર્ચા છે એટલે એ બાબતમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તો અરથાને નથી આત્મવાદી બધા દર્શનોએ ભોક્તૃત્વ તો માન્યુ જ કે, પણ કર્તૃત્વ વિશે માત્ર સાંખ્યનો મતમે છે તે આત્માને કર્તા નહિ પણ ભોક્તા માને છે, અને ભોક્તૃત્વ પણ ઔપચારિક માને છે ?

(જ) ઉપનિષદોના મત

જીવનુ કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ ઉપનિષદોમાં પણ જોવા મળે છે સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે એ જીવાત્મા ફાટી કર્મનો કર્તા છે અને એ કરના કર્મનો ભોક્તા પણ ને વળી તેમાં જળ્યા યુ ક્ષે કે જીવ એ વસ્તુ નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ કે નથી નપુસક પણ પોતાના કર્મને અનુસરીને તે જો જો કરીને ધારણ કરે છે તે તે શરીર સાથે સંબધ પામે છે સત્ત્વ વિષયોનો અપચ્ચ દષ્ટિ અને મોહ વડે તેમજ અન્ન-જળ વડે શરીરની વૃદ્ધિ અને જન્મ થાય છે દેહયુક્ત બનેલો જીવ પોતાના કર્મ અનુસાર શરીરોને જીવ જીવ રથાનોમાં ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે અને તે કર્મ અને શરીરના શ્રેણી અનુસાર ફરક જન્મમાં જીવે પણ દેખાય છે કે તૃદ્વિત્વવચકના 'પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણ ભવતિ પાપ પાપેન' (૩ ૨ ૧૩)-સારા કામ કરનાર સારો થાય છે અને નકારા કામ કરનાર નકારો થાય, 'વધાકારી વધાચારી તપા મવતિ, સાધુકારી સાધુમવતિ, પાપકારી પાપો મવતિ પુણ્ય પુણ્યેન કમણા મવતિ, પાપ પાપેન । ધર્મો સત્વાદુ કામમય દ્વાય પુરુષ इति स वधाकामો भवति तत्कर्ममवति, વસ્તુર્મવતિ દર્શનમ્ કુરુત, વસ્તુર્મ કુરુત તદમિષ્વપય (૪ ૪ ૫)-માણસ જેવું કામ કરે છે તે જેવું આચરણ રાખે છે તેવો તે બને છે, સારું કામ કરનારો સારો બને છે પાપનું કામ કરનાર પાપી બને છે પુણ્યના કામથી પુણ્યવાળી બને છે અને પાપના કામથી પાપી થાય છે તેથી જ કહ્યું કે માણસ કામનાઓનો બનેલો છે જેવી તેની કામના હોય, તેવો તે નિશ્ચય કરે જેવો નિશ્ચય કરે તેવું કામ કરે, જેવું કામ કરે તેવું ફળ મેળવે' આના નાકથો જીવાત્માનું કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ મૂલ્યે છે

૫ । એ જીવાત્મા જેનો અચ્ચ છે એ ધર્મ કે પરમાત્માને તો ઉપનિષદોએ અકર્તા અને અભોક્તા કહ્યો છે- માત્ર તે પોતાની બીજાનો દ્રષ્ટા મનાયો છે-તે આ પ્રમાણે "આ આત્મા જાણે કે શરીરને વશ થયો હોય અને જાણે કે શુભાશુભ કર્મના ફળ વડે બધાઈ ગયો હોય, તેમ જીવ । જીવ । શરીરમાં સચાર કરે છે પરંતુ અતુ જોનાં તે અ પકન સુદ્રમ, અદશ્ય, અગ્રાહ અને મમતાવદિત છે, તેથી તે બધી અવસ્થાઓથી રહિત છે, તેનામાં કર્તાપણું ન હોવા છતાં તે કર્તારૂપે સ્ત્રી હોય એમ જણાય છે એ આત્મા શુદ્ધ, સ્વિયર, અચલ, આસક્તિ વિનાનો દુષ્ટ વિનાનો, ઈચ્છા રહિત, દ્રષ્ટા જેવો ગ્રહેવો છે અને પોતાનું કર્મ ભોગવતો હોય તેવો દેખાય છે નેમજ નણુ શ્રેણીથી વલ્લ વડે પોતાના અરૂપને દાંડી દેતો હોય તેમ રહેલો જણાય ૧૪'

(આ) દારાનિકોનો મત

ઉપનિષદના આ પગમાત્રાના વર્ણનને નિરીક્ષર સાંખ્યોએ પુરુષમાં મા યુ છે અને પગમાત્રાની જેમ જીવાત્મા-પુરુષને અકર્તા અને અભોક્તા માન્યો છે સાંખ્યમતે પુરુષ અતિરિક્ત ગોઈ પગમાત્રા હતો જ નહિ તેથી તેણે પરમાત્માના ધર્મોનું પુરુષમાં જ આરોપણ કરીને પુરુષને જ અર્તા અને અભોક્તા કહીને માત્ર દ્રષ્ટારૂપે સ્વીકાર્યો છે

તેથી વિપરીત નૈયાયિક વૈશેષિકોએ આત્મામાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ બન્ને ધર્મો સ્વીકાર્યા છે એટલું જ નહિ, પણ પરમાત્મામાં પણ અનુભવત્વ સ્વીકાર્યું છે ઉપનિષદોએ પ્રજાપતિમાં જ અનુભવત્વ સ્વીકાર્યું હતું જ, તેને જ નૈયાયિક વૈશેષિકોએ પગમાત્રાના ધર્મ માની લીધી

નૈયાયિક-વૈશેષિકોને મને આત્મા એકરૂપ નિત્ય છતાં તેમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ એવા ક્રમિક ધર્મો કેવી રીતે થઈ શકે તે કર્તા હોય તો કર્તા જ રહે અને ભોક્તા હોય તો ભોક્તા જ રહે પણ પ્રથમ કર્તા એ પછી ભોક્તા એમ એકરૂપ વસ્તુમાં શી રીતે થઈ શકે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નૈયાયિક-વૈશેષિકોએ કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે આ પ્રમાણે છે આત્માન્ય નિત્ય છતાં તેમાં જ્ઞાન ચિદ્રીષા, અને પ્રવર્તનો જે સમવાય છે તે કર્તૃત્વ છે ૨ અર્થાત્ આત્મામાં જ્ઞાનાદિનો સમવાય સમય થયો તે કર્તૃત્વ છે, એટલે કે આત્મામાં જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ જે થાય છે તે જ તેનું કર્તૃત્વ કહેવાય છે આત્મા સિંધર છતાં તેમાં જ્ઞાનનો સમય થાય છે અને જ્ઞાનનો સમય છૂટી જાય છે, એટલે કે જ્ઞાન પોતે જ ઉત્પન્ન અને વિનષ્ટ થાય છે, આત્મા તો એમ ને એમ સિંધર રહે છે એ જ પ્રકારે ભોક્તૃત્વની વ્યાખ્યા કરી છે કે સુખ અને દુઃખના સંવેદનનો સમવાય થયો તે ભોક્તૃત્વ છે ૩ આત્મામાં સુખનો અનુભવ અને દુઃખનો જે અનુભવ છે તે ભોક્તૃત્વ છે એ અનુભવ પણ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે, છતાં આત્મા તો વિકૃત થતો નથી ઉત્પત્તિ વિનાશ એ અનુભવના છે આત્માના નથી માત્ર એ અનુભવનો સમવાય સમય આત્મામાં હોવાથી તેને ભોક્તા કહેવાય છે તે સમય છૂટી જાય ત્યારે ભોક્તા નથી કહેવાતો એમને અને દ્રવ્ય અને ગુણનો ભેદ છે એટલે ગુણમાં ઉત્પત્તિ વિનાશ હોવા છતાં દ્રવ્ય નિત્ય રહી શકે છે એથી વિપરીત જૈન વજેરે જેઓ જીવને પરિણામી માને છે તે નધાને મતે આત્માની તો જુગી જુગી અવસ્થાઓ હોવાથી તેમાં એકરૂપતા સદા નથી તે જ આત્મા કર્તારૂપે પગિણુ યદ્યપિ ભોક્તારૂપે પરિણુત થાય છે કર્તારૂપ પરિણામ અને ભોક્તારૂપ પરિણામ એ જિન છતાં આત્માનો અવયવ તો બનેલા છે તેથી એક જ આત્મા કર્તા અને ભોક્તા કહેવાય છે એ જ વસ્તુને નૈયાયિક બીજી રીતે કહે છે કે એક જ આત્મામાં વસ્તુજ્ઞાનનો પ્રથમ સમવાય થાય છે એટલે તેને કર્તા કહેવામાં આવે છે અને તે જ આત્મામાં પછી સુખાદિ સંવેદનનો સમવાય થાય છે તેથી તેને ભોક્તા કહેવામાં આવે છે

(દ) બૌદ્ધમત

આત્મવાદી-અજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો પણ મુદ્દનને કર્તા અને ભોક્તા માને છે તેમને

મને નામ-રૂપનો સમુદાય એ પુરુષ-સ્ત્રી છે એક નામ-રૂપથી બીજી નામરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે જે નામરૂપે કર્મ કર્યું તે તો વિનષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેનાથી બીજી નામરૂપ-ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્વેકા કર્મનો વોટતા બને છે આ પ્રમાણે મેંતતિની અપેક્ષાએ પુરુષમાં કૃતૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ છે

સમુત્પત્તિકાવર્મા કારણે ભગવાન શુદ્ધ સાથે આ વિશે ચર્ચા કરી ■ તેણે ભગવાનને પૂછ્યું કે દુષ્ણ સ્વકૃત છે? પરકૃત છે? સ્વ પરકૃત છે? કે અસ્વ પરકૃત છે? એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભગવાને નકાર જણાવ્યો એટલે તેણે ભગવાનને એ વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરવા કહ્યું ભગવાને ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે દુષ્ણ સ્વકૃત છે એમ કહેવાનો અર્થ એ થાય કે જેણે કર્યું તે જ ભોગવે પરંતુ આનો અર્થ એ થાય કે આત્મા શાશ્વત છે અને જો એમ કહું કે દુષ્ણ સ્વકૃત નથી પણ પરકૃત કે એટલે કે કર્મકર્તા કોઈ બીજો છે અને ભોગવે છે કોઈ બીજો, તો તેનો અર્થ એમ થાય = આત્માનો ઉચ્ચે થાય છે પણ તથાગતને શાશ્વતવાદ પણ ખુદ નથી અને ઉચ્ચેવાદ પણ ઈષ્ટ નથી પણ પ્રતીત્યમમુતવાદમાં ઈષ્ટ છે એટલે કે પ્રથમનું નામ-રૂપ હતું એટલે ઉત્તરનું નામ-રૂપ થયું બીજી પ્રથમથી ઉત્પન્ન થયું છે તેથી તે ॥ કરેના કર્મને ભોગવ છે ?

આ જ વાત અનેક દૃષ્ટિઓ નામસેને રાજ મિનિ-દને સમજાવી છે તેમાંનું એક દાટાત આ પ્રમાણે છે બાસ-ફસની ઝૂપડીમાં કોઈ દીવો સગાવારીને ભોજન કરવા મેઠો અચાનક એ દીવાથી ઝૂ રડીને આગ લાગી એ આગ ૫ પગએ દેવાળી આખા ગામને પહોંચી વળી, અને આખા ગામને બાળી નાખ્યું ભોજન કરનારના દીવાથી તો માત્ર ઝૂપડી જ સળગી હતી પણ તેમાંથી ઉત્તરોત્તર આગનો જે પ્રવહ ચાલ્યો તેથી ગામ બગી મધુ બાથી દીવાના અમિથી પર પરાએ ઉત્પન્ન થનાર અન્ય અમિઓ બિન જનાં એ દીવાએ જ ગામ બાળ્યું એમ મનાય છે અને તેને માટે તે દીવો કમ્પાસ દેવિત ચલાવ્યું છે, તેમ પુરુષ વિશે પણ છે જે કર્મ જે પૂર્વ પુરુષને કર્યું તે પુરુષને અને નષ્ટ થઈ જાય પણ એ જ પુરુષને કારણે નવો પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ ભોગવે છે, એટલે કૃતૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ આ પ્રમાણે સતતિમાં થટતા હોવાથી કોઈ કર્મ ભોગ પા વિનાનું ગેરું નથી, અને જેણે કર્યું હોય છે તેને તેનું ફળ પણ સતતિની દૃષ્ટિએ મળી જાય છે ૨ બીજોની આ કાંગિશ સુપ્રસિદ્ધ છે—

યસ્મિન્નથ હિ સતાન બાહિતા કમ્પાસના ।

જન તન્નૈય સચ્ચત કાર્ણે રણતા વયા ॥૩

જે સતાનમાં કર્મની વાસનાનો પુટ આપવામાં આવે છે એ જ સતાનમાં ફલ પણ કપામની રક્તાતાની જેમ મળે છે

ધમ્મપદમાં જે એમ કહ્યું છે કે જે પાપ છે તે બાત્માએ જ કર્યું છે આ માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું, જે પાપ કરે છે તેનું ફળ પણ તેને જ અનુભવવું પડે છે ૫ આ સત્તા માં

૧ સમુત્પત્તિકાવ ૧૨ ૧૭, ૧૨ ૨૪ વિમુદ્ધિમ ૪ ૧૭ ૧૬૮-૧૭૮ ૨ મિદિન્ પ્રક ૨ ૩૧ ૫૦ ૪૮ ન્યાયમજરી ૫૦ ૪૪૩ ૩ રમાબદમજરીમાં ઉદ્દત ૩૧૦ ૧૮ ન્યાયમજરી ૫૦ ૪૪૩ ૪ ભત્તાનાવ કલ પાપ ભત્તાન ભત્તાસમવ-મમ્મદ ૧૬૧ ૫ ધમ્મપદ ૬૬

એવા કોઈ પ્રદેશ નથી જ્યાં જવાથી મનુષ્ય પાપના ફળથી મુક્તિ મળે છે. તે પણ સતતની અપેક્ષાએ જ મૂર્તિ અને ભોમ્મત્વને સ્વીકારીને જ છે, અન્યથા નહિ અને હુદ્ ને પોતાને વિશે કંઈ છે કે—

इत एकवदिकल्पे दाहत्या मे पुरुषो हत ।

तन कमविपाकेन पादे विद्वोऽस्मि भिद्यत ॥

આજથી એકાપ્તમા કલ્પમા મે મારી શક્તિથી પુરુષને માર્યો હતો એ કર્મના વિષામને લઈને આજે માન પગમાં વા યુ છે— ઇત્યાદિ— તે પણ સાક્ષત આત્માની અપેક્ષાએ નહિ પણ મતનિની અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ

મોહોને મતે કર્તૃત્વ એટલે શું એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કુલલ કે અડસલ ચિત્તની ઉત્પત્તિ એ જ કુલલ કર્મનું કર્તૃત્વ કે તેમને મતે મના અને કિંવા એ જિજ્ઞાસુ નથી, પણ એક જ છે કિંવા તે જ કર્તા છે અને કર્તા એ જ કિંવા છે ચિત્ત અને તેની ઉત્પત્તિમાં મોહ જ ભેદ નથી એ જ પ્રમાણે ભોમ્મત્વ વિશે પણ સમજી તેવું ભોમ અને ભોક્તા એ જિજ્ઞાસુ નથી પણ કુ અવેના-રૂપે ચિત્તોત્પત્તિ એ જ ચિત્તનું ભોમ્મત્વ છે આથી જ હુદ્ ધોષે કંઈ છે કે કર્મનો માઈ કાર નથી અને વિષામનો કોઈ વેગ નથી પણ શુદ્ધ ધર્મોની પ્રતિષ્ઠા છે ?

(ક) જૈન મત

જૈન આગમમાં પણ જીવનું કર્તૃત્વ અને ભોમ્મત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું છે ઉત્તરાખ્ય યનના—કપ્પા ણાણવિહ્વા કટ્ટુ' (૪-૨) નાના પ્રમરના કર્મો કરીને કહાણ કમાણ ન મોક્ષ અર્થ (૪૩ ૧ ૧૦) કરેનાં કર્મોના ભોમ વા મિના છુટકારો નથી કલ્સારમેશ અણુગ્રાહ કર્મ (૧૨ ૨૩)—કર્મ કર્તાનું અનુગમન કરે જી ઇલાદિ વાક્યો જીવનું કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ અસંશયેથી સ્પષ્ટ છે પણ જૈન આપણે ઉપનિષદમાં જોયું કે જીવાત્માને કર્તા અને ભોક્તા કયા છતાં તેમાં પરમાત્માને તેથી ડાબે કહ્યો છે તેથી જ રીતે જૈન આચાર્ય કે કુન્ડે જીવનું કર્મ કર્તૃત્વ અને કર્મભોમ્મત્વ એ બંધારદષ્ટિએ સમજવાનું જી અને નિશ્ચયરૂપે જીવ કર્મનો કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી એમ સ્પષ્ટીકરણ કંઈ છે કે આ વસ્તુને ઉપનિષદની ભાષામાં કહેવી હોય તો કહી સમય કે સસારી જીવ કર્મનો કર્તા છે પણ શુદ્ધ જીવ કર્મનો કર્તા નથી

ઉપનિષદને મતે પણ સસારી અને પરમાત્મા એક જ છે અને જૈનમતે પણ સસારી અને શુદ્ધ જીવ એ જ છે બંનેમાં ભેદ હોય તો તે એટલો જ છે કે ઉપનિષદને મતે પરમાત્મા એક જ છે પણ જૈનમતે શુદ્ધ જીવો અનેક છે પણ એ બેનું વિસર્જન જૈનસમત સમઘનને મતે ચર્ચા મળે છે શુદ્ધ જીવો ચૈતન્યસ્વરૂપે એક જ છે એમ જૈનસમત સમઘન સ્વીકારે છે અને જ્યારે અહીં આપણે ભગવાન મહાવીર ગૌતમ ગણધરને જે કંઈ છે કે કવિવંશમાં આપણે એક જોવા ચાહ્યા છીએ એને માદ કરીએ છીએ ત્યારે નિર્વાણ

૧ ધર્મપ ૧૧૭ ૨ વિમુક્ધિમગ્ન-૧૬ ૨૦ આ વિશે વિશેષ વિચાર 'લા જુદ્ધો અનામયા' એ મગાળા નીચે કર્યામાં આ યો છે વળી જુદ્ધો યાચાવા ૨૦ દિ. ૫૦ ૧૫૨

અવસ્થામાં અનેક જીવોનું અસ્તિત્વ માનવા છતાં અદૃત અને દૃત જન્મે મનુ જ નિષ્ક હોય એમ લાગે છે ૧

નૈવાયિક વજેરે એમત નિત્ય માનીને તો બૌદ્ધો અનિત્ય માનીને^૨ અને જૈન મીમંસક અને મોટાભાગના વેદાન્તીયો અત્યારે પાંચમી નિત્ય માનીને તેમાં કર્મનું મૂલ્ય અને બોધનુત્વ ધટાવે છે પણ એ બધાને મતે મેક્ષાવસ્થામાં તો એ મેમાંનું કશું જ નથી એ વસ્તુ જ્યારે આપણે નગર સામે ગામીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે બધા દર્શનો એક જ ઉદ્દેશ લઈને ચાલ્યાં છે કે જીવને કર્મથી મુક્ત કેમ કેવો

જેમ નિત્યવાદીઓ સામે કર્મકર્તૃત્વ અને બોધનુત્વ ધટાવવાનો પ્રયત્ન હતો તે જ પ્રમાણે નિત્ય આત્મામાં જન્મ મરણની ધટના કેમ થાય એ પણ પ્રશ્ન હતો તેમજ એ પ્રશ્નનું પણ સમાધાન કર્યું છે કે આત્માનો જન્મ એટલે તેની ઉત્પત્તિ નથી સમજવાની પણ શરીરોદ્ભવ આદિનો સબધ તે જન્મ અને શરીરાદિનો વિરોધ તે મૃત્યુ આ પ્રમાણે આત્મા નિત્ય છતાં તેમાં જન્મ અને મૃત્યુની ધટના છે ૩

જીવના બધ અને મોક્ષ

હજી અણુધર સાથેની ચર્ચામાં બધ અને મોક્ષ અને અગિયારમા અણુધર સાથેની ચર્ચામાં નિર્વાણ વિશે ચર્ચા છે મોક્ષ એ જ નિર્વાણ છે છતાં તેની ચર્ચા મે વાર આવી છે તેનું કારણ એ જણાય કે કે હજી અણુધર સાથેની ચર્ચા પ્રસંગે બધસાપેક્ષ મોક્ષની ચર્ચા છે, અને મોક્ષસભવ છે કે નહિ મુખ્યત્વે એ મુદ્દાઓની આસપાસ ચર્ચા થઈ છે, પરંતુ નિર્વાણ ચર્ચામાં નિર્વાણ કે નહિ એની ચર્ચા છતાં મુખ્યત્વે નિર્વાણના સ્વરૂપની ચર્ચા છે

(અ) મોક્ષનું કારણ

જીવનું સ્વયંત્ર અસ્તિત્વ માનનારા બધા ભારતીય દર્શનોએ બધ-મોક્ષ માન્યા જ છે એટલું જ નહિ પણ બનાત્મવાદી બૌદ્ધોએ પણ બધ-મોક્ષ માન્યા છે મધ્યા દર્શનોએ અવિદ્યા-મેહ-અજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાનને બધ-સંસારનું કારણ અને વિદ્યા-તત્ત્વજ્ઞાનને મોક્ષનું કારણ માન્યું છે બધકારણ અવિદ્યાના સહયોગી કારણ તરીકે તૃપ્ત્યા એ પણ સર્વસમત છે પણ મોક્ષકારણ તત્ત્વજ્ઞાનની ગાત્રતામાં ગૌણમુખ્ય ભાવ પરત્વે વિવાદ છે ઉપનિષદના મતિઓ મુખ્યરૂપે તત્ત્વજ્ઞાનને કારણ માને છે જ્યારે કર્મ-ઉપાસનાને ગૌણ ભાવે આ જ વસ્તુ બૌદ્ધ ધર્મ, ન્યાયદર્શન, વૈશેષિકદર્શન સાંખ્યદર્શન શંકરવેદાંત આ દર્શનોને માન્ય છે મીમંસાદર્શન કર્મને પ્રધાન માને છે અને તત્ત્વજ્ઞાનને ગૌણ જ્યારે કક્ષિતસપ્રત્યયોમાં મુખ્ય એવા રામાનુજ નિમ્બાર્ક મધ્ય અને વલ્લભ એ બધાને મતે કક્ષિત એ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે જ્ઞાન અને કર્મ ગૌણ છે ભાસ્કરાનુવાચી વેાનોઓ અને શેરો જ્ઞાનધર્મોના સમુચ્ચય મોક્ષના કારણ તરીકે સ્વીકારે છે અને જૈનો પણ જ્ઞાન-કર્મ અર્થાત-જ્ઞાન-ચાગ્રિતનો સમુચ્ચય જ મોક્ષના કારણ તરીકે માને છે

(આ) બધનું કારણ

મધ્યા દર્શનો એક વાતમાં સમત છે કે અનાત્મમાં આત્માભિમાન કરવું તે જ

મિથ્યાગાન કે મોહ છે અનાત્મવાદી બીઠો સુધ્ધાં એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે એ એ છે કે આત્મવાદીઓને મતે આત્મા એ સ્વતંત્ર સ્થાવર ગુણુ સત્ છે અને દુરી આદિ તત્ત્વથી નિર્મિત શરીરાદિથી જુદો છે છતાં શરીરાદિને આત્મા માનવામાં આવે છે તે મિથ્યાગાન છે ત્યારે બીઠોને મતે આત્મા જેવી સ્વતંત્ર સ્થાવર વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, ાં શરીરાદિ અનાત્મામાં જે આત્મશુદ્ધિ થાય છે તે મિથ્યાગાન-મોહ છે^૧ અનાત્મ દેહાદિને આત્મા માનવો એને છા દોગમાં અસુરોનું જ્ઞાન કહ્યું છે અને તેથી આત્મા પરવશ બની જાય ॥ તેમ જણાયું છે^૨ આનું જ નામ બધ છે પણ સર્વસારોપનિર્ભારી^૩ તે ૨૫૭૮૫રે કહ્યું છે કે અનાત્મ એના દેહાદિમાં જે આત્મત્વનું અવિમાન કરવું તે મધ છે અને તેની નિષ્ફળિ તે મોહ છે ત્યારદર્શનના ભાગમાં જણાયું છે કે મિથ્યાગાન એ જ મોહ છે, અને તે માત્ર તત્ત્વગાનની અનુત્પત્તિરૂપ નથી પણ શરીર, ઈન્દ્રિય મન વેના અને શુદ્ધિ એ બધાં અનાત્મા છતાં તેમાં આત્મપ્રદ એટલે કે અદ્ભુત-એ કુ જ છુ એનું ભાન કરવું તે જ મિથ્યાગાન-મોહ છે આ જ વગુ વેગેધિકોને પણ સમન છે^૪ સાંખ્ય દર્શનમાં વિપર્યયથી બધ કહ્યો ॥^૫ અને વિપર્યય એ જ મિથ્યાગાન છે^૬ એ મિથ્યાગાનથી જે બધ થાય છે તે પણ પ્રકારનો છે એમ સાંખ્યો માને છે પ્રકૃતિને આત્મા માનીને તેની ઉપાસના કરવી તે પ્રાકૃતિક બધ છે જન-ઈન્દ્રિય-અહકાર-શુદ્ધિ એ વિકારોને જે આત્મા માનીને ઉપાસના કરે છે તેને વૈકારિક મધ છે અને ઇષ્ટ-આપૂર્તમાં જે સક્ષમ છે તેને દાક્ષિણ્ય મધ છે^૭ સારાંશ એ છે કે સાંખ્યો પણ અનાત્મમાં આત્મશુદ્ધિ કરી તેને જ મિથ્યાગાન કહે છે યોગદર્શનમાં પણ કહેશે એ સસારના મુળમાં છે એટલે કે બંધનુ કારણ ॥ અને બધાં મેશનું મૂળ અવિદ્યા છે સાંખ્યો જેને વિપર્યય કહે છે^૮ યોગદર્શન તેને કનેસ કહે છે યોગદર્શનમાં અવિદ્યાનું સત્ત્વ કહ્યું છે કે અનિત્ય, અશુચિ કુ ખ અને અનાત્મ વસ્તુમાં નિય શુચિ શુભ અને આત્મશુદ્ધિ કરવી તે અવિદ્યા છે^૯

જૈનદર્શનમાં મધમરણની ચર્ચા મે પ્રકારે કરવામાં આવી છે એક શાસ્ત્રીય અને બીજી લૌકિક શાસ્ત્રીય પ્રકાર કર્મશાસ્ત્રમાં જે બંધનાં કારણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે છે ક્રમશાસ્ત્રમાં કપાય અને યોગ એ બન્ને મધના મરણ તરીકે જણ્યા ૧૧ છે એનો જ વિસ્તાર કરીને મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કપાય અને યોગ એ ચાર અને કૃત્યિત્વ તેમાં પ્રમાદ મેગતોને પાંચ કાણો ગણાવ્યા છે ૧૦ આમાં જે મિથ્યાત્વ છે તે જ અન્ય દર્શનમાં મોહ-અવિદ્યા-મિથ્યાગાન-અજ્ઞાનને નામે પ્રસિદ્ધ છે

લોકાનુસરણ કરીને જૈનાગમોમાં રાગ દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણને પણ સસારનું કારણ કહેવામાં આવ્યા ૨ ૧૧ પૂર્વોક્ત કપાવના ચાર ભેદ છે ક્રોધ માન માયા અને લોભ તે ચારેનો સમ-વ્યય રાગ અને દ્વેષ એ બેમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં રાગમાં માયા

- ૧ સુતનિબંધ ૩ ૧૨ ૩૩ વિમુક્તિમગ્ન ૧૭ ૩૦૨ ૨ છા ૧૦૫ ૮ ૮ ૪-૫
૩ અગમ્યનો દેહાદિનામાત્રાત્મેનામિનાયતે સોડમિયાન બાક્યનો ઘષ ૧ તમિટ્ટિમોમ્ —
સર્વસારોપનિર્ભાર ૪ ઘષભાષ્ય ૪ ૨ ૧ પ્રસરપાદ ૫ ૫૩૮ (વિપર્યય નિરપણ)
૫ સાંખ્યમાં ૪૪ ૬ જ્ઞાનસ્વ વિપર્યયોડ્ઞાનમ્ માહરત્તિ ૪૪ ૭ સાંખ્યવર્ત્તમાધુદી ॥ ૪૪
૮ યોગ દર્શન ૨૩૬ ૨૪ ૯ યોગદર્શન ૨૪ ૧૦ વરવાચસૂત્ર વિવેચન (૫
મુખવાલછ) ૮૧ ૧૧ ઉત્તાપધ્યયન ૨૧ ૧૬ ૨૩ ૪૩ ૨૮ ૨ ૨૬ ૭૧,

અને લોભનો અને દેશમાં કોર અને માનનો સમાવેશ છે^૧ અને એ રાગ અને દેશના મુગમાં પણ મોહ છે એમ જ ય દાર્શનિકોની જેમ જૈનામમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે^૨

આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત-મિથ્યાતા-મોહ-વિપર્ણ-અવિદ્યા એવા વિવિધ નામે પ્રસિદ્ધ અનાત્મમાં આત્મશુદ્ધિ એ જ મધ્યું કારણ છે એવો બધાં દર્શનોનો એકમત છે અને બધાંને મતે એ જ કારણનો નાશ ચતુર્થી આત્મમાં મોક્ષની સમાવના છે, અન્યથા નહિ મુમુક્ષુએ કરવાનું સર્વ પ્રથમ એ જ છે કે અનાત્મમાં આત્મશુદ્ધિનો નાશ કરવો

(૬) બધ એ શું છે?

આત્મા-જીવ તત્ત્વ અને અનાત્મા-અજીવતત્ત્વ એ બન્ને ભુદા છતાં તેમને જે વિશિષ્ટ સંયોગ થાય છે તે જ બધ છે, એટલે કે જીવનો શરીર સાથે જે સંયોગ છે તે જ તેને બધ છે જ્ઞાત્રુધી એ શરીર છૂટી ન જાય જ્ઞાત્રુધી જીવનો સર્વથા મોક્ષ થી શક્યો નથી મુક્ત જીવોને પણ અજીવ-વડ-પદાર્થ સાથે-પુરુષ-પરમાત્મા સાથે સંયોગ તો છે છતાં પણ તેમનો તે સંયોગ મધ નથી કહેવાતો, કારણ કે મુક્તોમાં-બધનું કારણ મોહ-અવિદ્યા-મિથ્યાત્વ વિષયમાન નથી એને તેઓનો જડ સાથે સંયોગ છતાં એ જડ પદાર્થોને શરીરારૂપે તેઓ પોતાના બનાવી નથી લેતા પરંતુ જે જીવમાં અવિદ્યા કાયમ છે તે જડ પદાર્થને પોતાના શરીરરૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી જડ અને જીવનો એ વિશિષ્ટ સંયોગ તે જ બધ કહેવાય છે સામાન્ય રીતે જીવને માનનાગ બધાને મતે બધની આવી જ વ્યાખ્યા છે

આત્મ-અનાત્મ એ એવો બધ ક્યારથી થયો છે એ પ્રશ્નનો વિચાર કર્મતત્ત્વના વિચાર સાથે સમ્બંધિત છે કર્મતત્ત્વ વિગતો માન સામાન્ય વિચાર કે સારા કર્મનું સારુ ફળ અને નરાશ કર્મનું નહારુ ફળ મળે છે-એ રૂપમાં ઉપનિષદમાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ કર્મતત્ત્વ એ શું છે અને તે તે પ્રકારનું જ કેવી રીતે આપે છે અને એ કર્મ આત્મા સાથે ક્યારથી સમયમાં આવ્યું તે બંને વિચાર ઉપનિષદનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે એની સાથે સુમેળ કરીને જોવાયો હોય એવું પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં નહો એમ કાઈ પણ પ્રાચીન ઉપનિષદોના અધ્યેતાને જણાયા વિના રહેતો નહિ કર્મને લગતો એ વિચાર જુગીજ પગપરામાંથી ઉપનિષદોમાં આવ્યો છે અને તે વિશે હજી ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે વિશેષ સમજિ પ્રેમાડ વાનું મધ્ય આવું જા અધૂરું છે એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી આ વિગે વિગે વિચાર કર્મ વિગેના પ્રકરણમાં જ કરવામાં આવે અહીં તો એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત છે કે જન્મતને ઉચ્ચકૃત માનવા છતાં પણ ન્યાય-વૈદિક દર્શનોએ પણ સસારને અનાદિ માન્યો છે એવન અને શરીરનો સમય પણ અનાદિ જ માન્યો છે એટલે કે આત્મ-અનાત્મનો બધ તેમને મતે અનાદિ છે પણ ઉપનિષદમત જે વિવિધ સ્પૃષ્ટપ્રકિયા છે તેમાં જીવની સત્તા જ સર્વન અનાદિ સિદ્ધ નથી તો પછી આત્મ-અનાત્મના સંબંધને અનાદિ કહેવાની વાત જ

૧ દોહિ ડર્ણદિ પાપકર્મા ચચિ રાગેજ ય દોષેજ ય । રાગે દુષિદે પચ્ચતે માયાય લોભે ય ।
દોષે દુષિદે કોદે ય માણે ય રથાનામ ૦ ૨ ૨ સત્તા ૦ ૩૨ ૭

૩ 'અનાદિજેનનસ્ય શરીરયોગ અનાદિચ રાગનુબંધ ઇતિ' ન્યાયભા ૩ ૧ ૨૫ એવ વાતાદિ સસારાડપચર્ગન્તિ 'ન્યાયભા ૩ ૧ ૨૭, અનાદિજેનનસ્ય શરીરયોગ ન્યાયભા ૩ ૧ ૨૮

કર્તાથી હોય ? અને કર્મસિદ્ધાંત પ્રમાણે તો આત્મ-અનાત્મનો સમય અનાદિ માનવો એ અનિવાર્ય છે એ બે માનવામાં ન આવે તો કર્મગિદ્ધાન્તની માન્યતા જ અર્થ વચરતી થઈ જાય છે એ જ કારણ છે કે ઉપનિષદના વ્યાખ્યાતાઓમાં-સકરને ધ્યાન અને માયાનો સમય અનાદિ માનવો પડ્યો છે, ભારકગચાર માટે સત્ય એવી ઉદાહરિતો ધ્યાન સાથે સમય અનાદિ માન્યા સિવાય બીજો મરતો મરતો નહિ અને તમાનુજને બદ્ધ જીવને અનાદિમાયથી જ મદ્દ માન્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ નિગમકે અને મધે પશુ અવિદ્યા અને કર્મને કારણે જીવનો સસાર માન્યો છે અને તે અવિદ્યા અને કર્મ અનાદિ જ છે એ મહેવતી જરૂર નથી વચરતો મતે પણ ધ્યાન અનાદિ તેમ તેનું કાર્ણ જ પશુ અનાદિ છે એટલે જીવ અને અવિદ્યાનો સમય પણ અનાદિ જ છે

સાંખ્યને મતે પશુ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સયોગ એ જ બધ છે અને તે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે પ્રકૃતિનિષ્પલ વિગ્રહરીત એ અનાદિ છે અને તે પુરુષની સાથે અનાદિમાયથી સમય છે ? બીજા હાર્વનિંગ બધ અને મોક્ષ પુરુષને જ એમ કહે ? પગલુ સાંખ્યને મતે બધ અને મોક્ષ એ નૃત્તિના કહેવાય છે પુરુષના નહિ ?

આ જ પ્રમાણે યોગસૂત્રને મતે પશુ દૃષ્ટા-પુરુષ અને દરજ-પ્રકૃતિનો અનાદિકાલિક જ સયોગ છે તેને જ મધ સમજવો જોઈએ ?

બૌદ્ધશૂન્યમાં રત્ન નામ અને રૂપનો જ અનાદિ સમય છે તે જ સસાર-મધ છે અને તેનો વિયોગ તે જ મોક્ષ છે

અને જૈનમતે પશુ જીવ અને કર્મપુરુષનો જ અનાદિકાલિક સમય છે તે જ બધ છે અને તેનો વિયોગ તે મોક્ષ છે

આ પ્રમાણે સાંખ્ય જૈન બૌદ્ધ અને પૂર્વાશ ન્યાય વૈશેષિકાદિ એ બધાએ જીવ અને જડનો સયોગ અનાદિ મળ્યો માન્યો છે અને તે જ સસાર કે બધ છે

જીવ શરીરનો સમય અનાદિ છે એમ જસારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેનો અર્થ એ છે કે પરપગથી અનાદિ છે જીવ નવા નવા શરીર મદ્દજ કરે છે ક્યારેય તે શરીર વિનાનો કદો નહિ એ જ તાત્પર્ય છે પૂર્વ પૂર્વ વાસનાને લઈને નવા નવા શરીરની ઉત્પત્તિ થાય ? અને શરીર થયા પછી પાત્રી નથી નવી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે એ વાસના પાછું નવું શરીર ઉત્પન્ન કરે છે એમ એ જન્મે નીચકુરતી જેમ જીવ સાથે અનાદિ છે અનાદિ અવિદ્યાને મરણે જ અનાત્મમાં આત્મમદ્દજ છે તેને કાગળે તૃષ્ટા-રાગ બાલ ત્રિષયોમાં જન્મે છે અને એથી જ એ સસારપર પરા ચાલુ રહે છે અવિદ્યાનો નિરોધ થઈ જાય તો બધન કષાઈ જાય છે અને પછી તૃષ્ટાને અવકાશ રહેતો નથી એટલે નવું ઉપાન થતું નથી અને અસાગના મૂળમાં કુદારનાત થવાથી તે વિનષ્ટ થઈ જાય છે

સસારચક્રનું પ્રવર્તન જડ ચેતન એ બેના સયોગથી જ ચાલ છે એ વસ્તુ સાખ્યોએ પશુ અને અધના લોકપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરી છે એકના પુરુષમાં કે એકવી પ્રકૃતિમાં સસારનિર્માણની શક્તિ નથી પણ ત્યારે એ જન્મે મળે છે ત્યારે જ સસારની યદના થાય છે પુરુષ ચેતાની શક્તિ જડને ન આવે ત્યાંથી જડમાં એ શક્તિ નથી કે

શરીર ઉદ્વિગ્ન આદિ રૂપે પશ્ચિમ ધાય તે જ રીતે પુરુષમાં પ્રકૃતિની જડ સ્થિત ન મળે તો તે પણ એકનો એ વિના સંગીગદિનું નિર્માણ કરવા સમર્થ નથી અનાદિકાગથી એ બન્નેને સમર્થ હોવાથી અનાદિકાગથી સસા ચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે ^૧

બોદોને મતે સસારમાં નામ અને રૂપ એ વસ્તુના મુલ્યમાં રસાગ્રયક અનાદિકાગથી પ્રવૃત્ત થયું છે વિદ્યુદ્દિમગ્નના કર્તા શુદ્ધોપાચાર્યે પણ સામ્યપ્રસિદ્ધ એ જ પદ્ય-અધનુ દૃષ્ટાંત આપીને નામ અને રૂપ એ બંને કેવા પરસ્પર સાપેક્ષ થઈને ઉત્પન્ન થાય કે અને પ્રવૃત્ત થાય કે તે બતાવ્યું છે અને બન્ને એક બીજાના વિના નિર્ગત છે, કશું પણ કરવા અશક્ત ન, તે સમજાવ્યું છે ^૨

જેન આચાર્ય કુદકુટે પણ એ જ રૂપનો આશ્રય લઈને કર્મ અને જીવના પરસ્પર બધ અને કાર્યકારિણ વર્ણવ્યા છે ^૩

પરી રીતે એ જ પ્રમાણે ન્યાય વૈશેષિકો પશ્ચ કહી શકે છે કે જીવ અને જડ એ પરસ્પર મળેના જ અને સાપેક્ષ થઈને જ પ્રગતિ કરે છે માટે જ સસારનો વ્યવસ્થિત માન થાય છે, અથવા નહિ એકનું જડ કે ચેતન સસારનો વ્યવસ્થાવવામાં સમર્થ નથી સસારરૂપી વ્યવસ્થા જડ અને ચેતન એ મે મળે છે

માયાવાદી વેદાન્તીઓએ અદ્વૈત ધ્વજ માન્યા છતાં અનિવચનીય માયા વિના સસારની ધટના અસંભવિત માની એટલે જ બ્રહ્મ અને માયાના યોગે જ સસારનકની પ્રગતિ સ્વીકારી છે આ પ્રમાણે મે વિશેષી પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો સમર્થ એ જ સસારનકની પ્રગતિનું કાણું છે, એ બધાં તત્ત્વોનું સમાન્ય તત્ત્વ કે જે મે તત્ત્વોનાં નામમાં જાને બે હોય પણ સ્વદેશતાથી વિચારીએ તો તાર્ત્વિક બે નથી બચ્છાતો

(૧) મોક્ષનુ સ્વરૂપ

મધ્યમમાં પ્રમથે કહેવામાં આવ્યું છે કે અનાતમમાં આત્માભિમાન એ બધું છે એથી દક્ષિત એ થાય છે કે અનાતમમાં આત્માભિમાન ટળી જાય એ જ મોક્ષ છે આ બાબતમાં મધ્ય દાર્શનિકો એકમત છે પણ એ મોક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે અથવા તો મુક્તનું સ્વરૂપ કેવું કે એ વિચારનું પ્રાપ્ત છે એક બાજબમાં મધ્ય દાર્શનિકોની સમતિ છે કે એ અવગ્યા દ્વિવપ્રાણ નથી વચનજોયર નથી મનોરાજ નથી અને તક્રમાણ રજુ નથી મોપનિષત્માં અપ્પે મ્યુ છે કે વાચીથી મનથી કે ચતુથી એની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ નથી પદ્ય સુદ્ધિ શુદ્ધિથી તે પ્રાપ્ત છે ^૪ સુદ્ધિ શુદ્ધિ એ તક્રપ્રપચ નથી એ મહેરાની બાગેજ જરૂર છે ^૫ પણ તપ અને જ્ઞાનથી એકાગ્ર યોગ વિદ્યુદ્ધ સત્ત્વ એનું પ્રદર્શન કરી શકે છે ^૬ બૌદ્ધમતે પણ, નાગર્યેનના કહેવા પ્રમાણે નિર્વાણ છે તો ખરું પણ તેનું સ્વરૂપ સરચળ વધ અને પ્રમાણ એ બધું ઉપમાથી કારણથી હંતુથી અથવા તો નવથી બનાવી દ્રમય તેમ નથી, જેમ અમુ માં કેટલું પાણી છે એ તો તેમાં કેટલા જીવો વસે છે એ પ્રશ્ન સ્થાપનીય છે-તેનો ઉત્તર દર્શકાગ્ય તેમ નથી તે જ પ્રમાણે નિર્વાણ વિશે પણ ઉક્ત પ્રશ્નની બાબતમાં ઉત્તર દર્શકાગ્ય તેમ

છે નહિ લૌકિકદૃષ્ટિવાળા મનુષ્ય પામે એને જાણવાનું સાધન નથી^૧ એ અનુવિંશાનનો વિષય નથી એ કાનનો વિષય નથી ધ્રાણનો વિષય નથી જિહ્વાનો વિષય નથી, રસદર્શનો વિષય નથી છતાં પણ નિર્વાણ છે જ નહિ એમ તો ન કહવાય કામનુ કે તે વિશુદ્ધ મનોવિજ્ઞાનનો વિષય છે એ મનોવિજ્ઞાન વિશુદ્ધ એટલા માટે છે કે તે નિરાવગ્ન છે^૨ ઉપનિષદમાં જેને વિશુદ્ધ સત્ત્વ કહ્યું છે એને જ નામમેને વિશુદ્ધ મનોવિજ્ઞાન કહ્યું છે બ્રહ્મદશાને ઉપનિષદના અપિએ ‘નેતિ નેતિ કદીને વર્ણવે છે’^૩ અને એ જ વસ્તુ પૂરોક્ત પ્રમાણે આચાર્ય નામમેને પણ કહી છે જે વસ્તુ અનુભવવા યોગ્ય છે તેનું વર્ણન કરી શકાય જ નહિ અને જો કશય તો તે અધૂરું જ રહે છે એટલે શ્રેષ્ઠમાર્ગ એ છે કે એ નિર્વાણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવું જ યોગ્ય તો તેનો સાક્ષાત્કાર સ્વયં કરવો જોઈએ વિશુદ્ધ આત્મા વિશે ભગવાન મહાવીરે પણ કહ્યું છે કે ત્યાં વાણીની પહોંચ નથી તર્કની ગતિ નથી શુદ્ધિ-મતિ પણ પહોંચી શકતી નથી એ દીર્ઘ નથી, ક્ષુદ્ર નથી, જોગ નથી, ત્રિકાળ નથી, કૃત્ય નથી, નીત નથી સ્ત્રી નથી પુરુષ નથી એની ઉપમા કાઈ કે જ નહિ એ અનિર્વાચનીય છે^૪ આ પ્રકારે ભગવાન મહાવીરે પણ ઉપનિષદો અને શુદ્ધની જેમ ‘નેતિ નેતિ નો જ આશ્રય લઈને વિશુદ્ધ અથવા તો મુક્ત આત્માને વર્ણવ્યો છે એ મુક્તાત્માના સ્વરૂપનો પરમાર્થ અનુભવતો ત્યારે જ થાય જ્યારે તે દેહમુખા બનીને મુક્તિલાભ કરે

વસ્તુસ્થિતિ આવી છતાં અવર્ણનીયને પણ વર્ણવવાના પ્રયત્નો દાર્શનિકોએ કર્યા છે^૫ અને તે વર્ણનોમાં પરિભાનાઓનો ભેદ થઈ ગયો કે છતાં પણ તત્ત્વમાં કશો જ ભેદ થી એવો અભિપ્રાય સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય દરિભા. ઉચ્ચાર્યો છે તેમજે જણાવ્યું છે કે સસારાત્મન તત્ત્વ જેને નિર્વાણ કહેવામાં આવે છે તે અનેક નામે પ્રસિદ્ધ છતાં તત્ત્વન એક જ છે^૬ એ એક જ તત્ત્વના સદાશિવ પરમશક્તિ સિદ્ધાત્મા, તથા ઈત્યાદિ નામો બને જુદાં હોય પણ તે તત્ત્વ તો એક જ છે^૭ આ જ વસ્તુ આચાર્ય કે કદુ કે પણ કદી જો તેમજે કશું વિમુક્ત પરમાત્માના પર્યાયો જણાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે-જાની સિવ પરમેશ્વી સર્વથ વિન્ય અનુમુખ શુદ્ધ, પરમાત્મા-એથી જણાવ્યું છે કે પરમ તત્ત્વ તો એક જ છે, નામ બને જુદાં હોય^૮

આમ ધ્યેયની દૃષ્ટિએ બને નિર્વાણમાં ભેદ ન હોય પણ દાર્શનિકોએ જ્યારે તેને વર્ણવે ત્યારે તેમાં જે પ્રકારનો ભેદ થયો છે તેનો આધાર તે તે દાર્શનિકોની તત્ત્વ અવસ્થા છે એ તત્ત્વ અવસ્થાના પ્રકારમાં એવો ભેદ છે તેવા ભે નિર્વાણના વર્ણનમાં પણ

૧ મિલિ ૪.૧૪.૮ ૧૬-૧૭ પૃ. ૩૦૬ ૨ મિલિ ૬ પ્રક. ૪ ૩ ૧૫ પૃ. ૨૬૫ લંકા ૭૧

૩ બલદા ૪ ૫ ૧૧ ૪ આચાર્યનું મુ. ૧૭૦

૫ સસારાત્મતત્ત્વ ત્વ પર નિર્વાણસંક્રિતમ્ । તદ્વચસ્મેવ નિયમાત્ શાસ્ત્રમેદેડિ સત્ત્વત્ ॥

યોગદશિસમુચ્ચય ૧૬

૬ સદાશિવ પર શક્તિ સિદ્ધિમા તથતેતિ ચ । શાસ્ત્રનુચ્ચેડેડ-વર્ણદિશ્મે-વર્ણાદિમિ ॥

યાન ૧૩૦, યોગસા ૧૬ ૧-૪

૭ બાવપાન ૧૪૯

પડે તે સ્વાભાવિક છે. જ્ઞાનના તરીકે ન્યાય-વૈશેષિક આત્મા અને તેના ગાન-સુખાદિ ગુણોને ઝિન્ન માને ॥ અને આત્મામાં જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ શરીરાગ્રિત માને છે. આથી જ મુક્તિમાં જો શરીરનો અભાવ થઈ જતો હોય તો નૈયાયિક વૈશેષિકોએ મુક્તતાત્મામાં જ્ઞાન-સુખાદિ ગુણોનો પણ અભાવ માનવો જ પડે એ જ કારણ છે કે તેમણે સ્વીકાર્યું કે મુક્તિમાં જ્ઞાન સુખાદિ આત્માના ગુણોનો અભાવ થઈ જાય ॥ માત્ર વિશુદ્ધ ચૈત્ય તરત રોન રહે છે ૧ એ જ મુક્તિ છે. આમ જ્ઞાતમા મુક્તિમાં જ્ઞાન-સુખાદિન્ય છે એમ માનવા છતાં પણ તેમને મને જે ઈશ્વરાત્મા છે તે તો નિત્ય જ્ઞાન-સુખાદિપુરત છે ૨ આ પ્રકારે આત્મામાં નહિ તો પરમાત્મામાં પણ છેવટે સર્વજ્ઞતા અને આત્મનિત્ય સુખ-આનન્દ માનીને નૈયાયિક-વૈશેષિકો પણ, અન્ય દાર્શનિકો જેઓ મુક્તતામાને જ્ઞાન અને સુખાદિ સમન્વિત માને છે તેઓની દરેકમાં એસી જ ગયા છે.

બૌદ્ધોએ દીપનિર્વાણની ઉપમા આપીને નિર્વાણને વર્ણવ્યું છે એટલે નિર્વાણમા ચિત્ત મુક્ત થઈ જાય ૪ એવી એક માન્યતા પ્રચલિત થઈ ૩ વળી નિરોધનું સમ્પન્ન બ્યવહાર પણ દાર્શનિકોને જમમાં નાખી દે તેવો દત્તો તેથી જમ મુક્તિમાં કશું જ રહેતું નથી એવી મા વતાને જમ મળ્યું પરંતુ બૌદ્ધોઈનનો સમગ્ર ભાવે વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ નિર્વાણનું સ્વરૂપ એવું જ બતાવવામાં આવ્યું છે, જેવું ઉપનિષદ કે બોદ્ધ દર્શનોમાં ૫ વિશ્વની બધી વસ્તુને સરૂત એટલે કે ઉત્પત્તિશીલ હોવાથી સ્થૂલિક માની છે, પણ તેમાં નિર્વાણનો અપવાદ છે નિર્વાણ એ અસરૂત છે તેનો જનક કે ઈ હેતુ નથી તેથી તેના વિનાશ પણ થતો નથી તે અસરૂત હોવાથી અન્યતઃ અમૃત અમૃત છે ૬ સરૂત એ અનિત્ય અશુભ દુઃખરૂપ છે, પણ અસરૂત એ નવ, શુભ અને સુખરૂપ ૭ છે જેમ ઉપનિષદમાં જ્ઞાન-આનન્દની ૮ પરાક્રમ્યા છે તેમ નિર્વાણનો આનન્દ એ પણ આનન્દની પરામણ્ય છે ૯ આ પ્રકારે બૌદ્ધોની દૃષ્ટિએ પણ નિર્વાણમાં જ્ઞાન અને આનન્દ છે જ વળી એ જ્ઞાન અને આનન્દને તેઓ અસરૂત-અજ કહેતા હોવાથી વસ્તુતઃ નૈયાયિકોના ઈશ્વરના જ્ઞાન અને આનન્દથી તેમાં કશો જ ભેદ પડતો નથી, એટલું જ નહિ પણ વેદાન્તસમત જ્ઞાનની નિમિત્તા અને જ્ઞાનાનન્દમયતા જે છે તેમાં અને બૌદ્ધોના નિર્વાણમાં પણ ભેદ નથી.

સામ્પ્રતે મતે પણ નવાનિકના આત્માની જેમ વિશુદ્ધ ચૈતન્ય જ મુખાવસ્થામાં રીત રહે છે. જ્ઞાન-સુખાદિ એ નૈયાયિક મતે આ માના ગુણ છતાં તેની ઉત્પત્તિ શરીરાગ્રિત હતી તેથી શરીરના અભાવમાં જેમ તેમણે તે ગુણોનો અભાવ માન્યો તેમ સમ્પ્રતે મતે પણ જ્ઞાન સુખાદિ એ પ્રાકૃતિ-ધર્મો હોવાથી પ્રકૃતિનો વિયોગ થતાં એ ગુણો મુખા મામાં ન

૧ ચાવસાખ્યા ૧ ૧ ૨૧, ન્યાયમજ્જી ૫૦ ૫૦૮ ૨ ચાવસાખ્યા ૫૦ ૨૦૦-૨૦૧

૩ આ જ માન્યતાનું ખર્ચન પ્રસ્તુત ગણવરવાદમાં કરવામા આવ્યું છે મા ૧૯૫૫

૪ નિરોધનો વાસ્તવિક અર્થ છે તૃષ્ણાદિય કે વિરાગ, -વિમુક્તિમય ૫ ૨૫૭ ૨૬ ૬૪

૫ એ અમાવરૂપ નથી એના તત્ત્વર્થન માટે વિમુક્તિમય ૨૬ ૬૭

૬ ઉદાન ૭૩ વિમુક્તિમય ૨૬ ૭૪ ૭ ઉદાન ૮૦ વિમુક્તિમય ૨૬ ૭૨ ૨૬ ૮૦

૮ નૈસર્ગીય ૧ ૮ મન્નિમનિકાન-૨૭ (જદ્ધવેદનીયસુતત)

તો પછી એમ જ કહેતો કે નિર્વાણ પણ નથી જ - આ આગેપના ઉત્તરમાં નામસેને જણાવે છે કે નિર્વાણનું કોઈ નિયત સ્થાન નથી જ્યાં તો છે જ નિર્વાણ એ નિર્વાણ નથી એનો તો પોતાના વિશુદ્ધ મન વડે સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે જેમ સમગ્ર પદેનાં અર્થ ક્યાં છે એમ કોઈ પૂછે તો તેને અગ્નિનું સ્થાન જતાવી સમજ નહિ પણ એ લાકડાં મગ એવેને અગ્નિ પ્રકરે છે તેમ વિશુદ્ધ મન વડે નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય તે પત્તુ તેનું સ્થાન જતાવી શકાતું નથી નિર્વાણનું નિયત સ્થાન નથી એ માત્ર પણ એવું તો કોઈ નિયત સ્થાન જોઈ જો જ્યાં સ્થિત થઈને પુરુષ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નામસેને જણાવ્યું કે પુરુષ જ્યાં પ્રતિજિત થઈને ગમે તે આકાશપ્રદેશમાં જઈને જ્યાં નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

(૩) જીવન્મુક્તિ-વિદેહમુક્તિ

આત્મામાંથી મોદ જીવ જીવ અને તે વીતરણ અને એટલે તરત જ શરીર છૂટી જાય કે નહિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મુક્તિના એ પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવી છે એ જીવન્મુક્તિ અને જીવ વિદેહમુક્તિ રામદેવનો અભાવ થયા જતાં આયુર્ધર્મનો વિશાકાવ પૂરો થયો ન હોય ત્યાં સુધી જીવ શરીરમાં રહે કે અથવા તો જીવ સાથે શરીર વગળી રહે છે પણ સસાગ-પુનર્જન્મનું કારણ અવિદ્યા અને રામદેવ નિયત થઈ જાયથી તત્તુ શરીર મદલ્ય કરવાની યોગ્યતા હવે આત્મામાં નથી રહી તેથી એવા આત્માનું પ્રાણધારણુરૂપ જીવન ચાલુ હોવા જતાં મોદ-રામ-દેવથી તે મુક્તિ હોવાથી તેવા આત્માને 'જીવ મુક્ત' કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે તેનું શરીર પણ છૂટી જાય છે ત્યારે તેને 'વિદેહમુક્ત' કહેવામાં આવે છે અથવા તેને માત્ર 'મુક્ત' કહેવામાં આવે છે.

ઉપનિષદોમાં જીવન્મુક્તિ ઉપરાંત કમમુક્તિનો સિદ્ધાન્ત પણ પ્રતિપાદિત થયેલો છે એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે અને તેના દર્શન તરીકે કરોપનિષદમાં દર્શવામાં આવે છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ઉપનિષદોમાં અગ્નિના લોકમાં આત્મપ્રત્યક્ષ કરી વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધ તર થઈ જાય છે આ ઉપરથી જણાય છે કે એ ઉપનિષદમાં કમમુક્તિ છે-એટલે કે આત્મસાક્ષાત્કાર કમિક છે આત્મા સાથે જીવન દર્શનમાં માન્ય એવો આત્મવિકાસનો જે કમ છે તે સંખ્યાની સંખ્યા જેનો તેને મુજબ સાક્ષાત્કાર મોદ હો જોઈએ તેને રોગચાળાની જુમિયા કહે છે અને વધિક દર્શનમાં એ જ વસ્તુને જુમિકા એવું નામ અપવામાં આવ્યું છે.

જીવ મુક્તિનો સિદ્ધાન્ત પણ ઉપનિષદોમાં મળે છે એ જ કરોપનિષદમાં આગળ જણવે જણાવ્યું છે કે જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં ગ્રહેણી જાધી કામનાઓ દર થઈ જાય છે ત્યારે તે અમર બને છે અને અદી જ જાનને મેળવે છે જ્યારે અદી જાધી હૃદયની ગાંઠો તૂટી જાય છે ત્યારે મનુષ્ય અમર બને છે.

ઉપનિષદના વ્યાખ્યાતાઓમાં જીવ મુક્તિની ખાતરમાં એક જ નથી આચાર્ય સકર વિગ્રામચિત્તુ અને વ નમ જીવ મુક્તિને સ્વીકારે છે પણ જીવ મુક્તિમાંનાં જનુધારી વેદાન્તીઓ-રામાનુજ, નિમ્બાર્ક અને મધ્વ જીવન્મુક્તિ સ્વીકારતા નથી.

બૌદ્ધોને મતે સોપાદિમેસ નિર્વાણ અને અનુપાદિસેસ નિર્વાણ એ કમચ જીવન-મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિના નામો છે. ઉપાદિ એટલે પાંચ ઝકધો-એ જ્ઞાસુધી મેષ-માડી હોય ત્યાંસુધી “સોપાદિમેસ નિર્વાણ” કહેવાય છે અને જ્યારે એ સ્કધોનો નિરોધ થઈ જાય ત્યારે ‘અનુપાદિસેસ નિર્વાણ’ કહેવાય છે.^૧

ન્યાય-વૈરેષિક^૨ સંપ્રદાય-ચોખ્ખેને^૩ મતે પણ જીવન-મુક્તિનો સભવ છે.

જે વિચારકો જીવન-મુક્તિનો સ્વીકાર નથી કરતા તેમને મતે આત્મસાક્ષાત્કાર યર્તાજ સમગ્રત ક્રમો ક્ષીણ થઈ જાય છે અને આત્મા વિદેહ થઈ મુક્ત અને ડે તેથી જીનદુ, જે જીવન-મુક્તિ સ્વીકારે છે તેમને મતે આત્મસાક્ષાત્કાર થયા છતાં ક્રમો તેના કાળે જ ક્ષણ આપીને ક્ષીણ થાય છે, તત્કાળ નહિ. આમ હોવાથી આત્મા પ્રથમ જીવન-મુક્ત અને છે, પછી જ કાલાન્તરે મેષ સંગ્રહ ક્ષીણ થયે વિદેહમુક્ત અને છે.

(આ) કર્મવિચાર

આખા ગણધરવાદમાં કર્મનો વિચાર અનેક પ્રસંગે કરવામાં આવ્યો છે. ખીજા ગણધર અભિમતિએ તો તેના અસ્તિત્વનો જ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે અને બમથાને કર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે અને તે પ્રસંગે કર્મ અદૃષ્ટ છે, મૂર્ત છે, પશિયામી છે વિચિત્ર છે, અનાદિ સત્ય છે, ઈલાદિ વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પાંચમા ગણધર મુદર્માં સાથેની ચર્ચા આ લોક અને પાંચેકના સાદર્ય-વૈસાદર્ય વિશે છે. તે પ્રસંગે પણ આ લોક દોષ કે પરયોક્ષ હોય, પણ તેના મૂળમાં કર્મ છે, અને સસાર કર્મમૂલક જ છે, એ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. છતાં ગણધર સાથેની ચર્ચા બધે-બોધ વિશે છે એટલે તેમાં પણ જીવનો કર્મ સાથેનો બધ અને તેના મધ્યે છુટકારો એવી જ ચર્ચા છે એટલે તે પ્રસંગે પણ કર્મની સામાન્ય ચર્ચા ઉપરાંત જીવ પડેનો કે કર્મ પડેનું એ વિષયની ચર્ચા કરીને કર્યું છે કે જન્મે અનાદિ છે નવમા ગણધર સાથેની ચર્ચામાં પુણ્ય પાપ એ મુખ્ય વિષય છે એટલે શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મના અસ્તિત્વની ચર્ચા મુખ્ય છે. આ પ્રસંગે તો ફરી પાઠ અનેક રિપોર્ટો જે ખીજા ગણધરની ચર્ચા પ્રસંગે ચર્ચાઈ ગયા હતા તેની પુનરાવૃત્તિ કરવા ઉપરાંત મર્સબદ્ અનેક નવી બાબતોની ચર્ચા થઈ છે જેવી કે કર્મના સક્રમનો નિયમ, કર્મમહત્ત્વની પ્રક્રિયા, કર્મનું શુભાશુભ ફળે પરિણમન, કર્મના ભેદો. ઇલાદિ દશમા ગણધરે પરલોક સંબંધી ચર્ચા કરી છે તેમાં પણ કર્મોધીન પરલોક છે એ વસ્તુ સ્વીકૃત છે અને અતિમ ગણધર સાથેની નિર્વાણચર્ચામાં પણ અનાદિ કર્મસંયોગનો નાશ એ નિર્વાણ એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે અનેક ગણધરો સાથેના વાં માં કર્મચર્ચા સાક્ષાત્ વિવિધ ફળે આવી છે અને ચોથા ગણધરની ચર્ચામાં યત્નવાદના પ્રકરણમાં પણ આકકતરી રીતે કર્મચર્ચાનો સંબંધ છે જ, કારણ કે તેમાં મુખ્યરૂપે જુતોનો નિરાસ યત્નવાદીઓ કરે છે કર્મ એ જીવનમતે ભૌતિક છે એટલે એ ચર્ચા સાથે પણ આકકતરી રીતે કર્મચર્ચા સકળાયેલી છે સાતમા અને આઠમા ગણધરોની ચર્ચામાં કમચ દેવ અને નારકની ચર્ચા છે તેમાં પણ શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મના ફળરૂપે જ દેવત્વ અને નારકત્વ કમચ પ્રાપ્ત થાય છે એમ અભિપ્રેત છે. આ પ્રમાણે લગભગ આખા ગણધરવાદમાં કર્મચર્ચાએ મોટા ભાગ રોક્યો છે, એટલે કર્મ વિશે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત છે.

કર્મવિચારણુ મૂળ

વેદમળના અધિઓને મનુષ્યોમાં અને ખીજા અનેક પ્રકારનાં પશુ પક્ષી અને કીટ-પતંગોમાં રહેતું વૈવિધ્ય અનુભવમાં આપુ ન હતું તેમ તો ન કહેવાય, પણ એ અધા વૈવિધ્યનું કાગળ તેમજે અતંગતમાં જોધવાને બદલે બધાના તરફમાં માનીને જ સંતોષ અનુભવો દતો કાઈ પણ એક કે અનેક ભાતિકતત્ત્વ કે પ્રજાપતિ જેવા તત્ત્વો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કારણ રાખ્યું હતું પણ એ સૃષ્ટિમાં વૈવિધ્ય કેમ આવે છે એનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન દતો ટવસૃષ્ટિના ખીજા વર્ગોની વાત જવા દઈએ કેવળ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં જ વૈવિધ્ય સરીકારિતું હતું સુખ-દુઃખનું હતું બૌદ્ધિક સમ્મિ-અસમ્મિનું હતું એવું કાંઈ પણ શોધવા વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી એમનું સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાન કંમે કરી દેવ અને યજ્ઞને કેન્દ્રમાં ગણીને વિકસ્યું છે પ્રથમ અનેક દેવો અને પછી પ્રજાપતિ જેવા એક દેવની કલ્પના કરવામાં આવી મનુષ્યે સુખી થયું હોય તો અને પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવો હોય તો તેણે એ દેવ કે દેવોની સ્તુતિ કરવી જોઈએ, પાતાની મિત્ર વસ્તુને સશ્વ હોય કે નિશ્વ-દેવો નિમિત્તે યજ્ઞ કરીને તેમને અર્પિત કરવો જોઈએ એથી દેવો મત્તુષ્ઠ થઈને મનોવાંચિત પૂર્ણ કરે છે એવી આન્યતા વેદથી માંડીને બ્રાહ્મજુજાળ સુધીમાં વિકસી છે અને દેવોને પ્રસન્ન કરવાના સાધન તરીકે યજ્ઞકર્મનો ક્રમિક વિભાસ થઈને ઉત્તરોત્તર જટિલ કર્મોના રૂપમાં એ પરિણત થઈ ગયું તે એટલે સુધી કે સધારણ મનુષ્યને યજ્ઞ કરવો હોય તો એ યજ્ઞકર્મમાં નિખ્યુત પુરોહિત વચનો મદન વિના શક્ય હતું નહિ આ પ્રમાણે દેવ અને તેને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન યજ્ઞકર્મ એ જે વસ્તુની આસપાસ વૈદિક બ્રાહ્મણોનું સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાન વિશ્વગુ હતું

બ્રાહ્મજુજાળ પછીના મણ્ડાતા ઉપનિષદો એ પશુ વેદ-અથવા જુજાળનો અંતિમ ભાગ હોવાથી વૈદિક જ જ અને તેને 'વેદાન્ત' કહેવામાં આવે છે પણ એ વેદનાં વેદપર પરા-એટલે કે દેવ અને યજ્ઞપર પરાનો અંત નિકટ હોય એમ જણાય છે વેદ-બ્રાહ્મજુમાં નહિ એવા નવા-નવા વિચારો એ વેદાન્તમાં મળી આવે છે તેમાં સસાર અને કર્મ-અદૃષ્ટ વિશે પણ નવા વિચાર મળી આવે છે આ વિચારો વૈદિક પરપરાના જ ઉપનિષદોમાં કાંઈપી આવ્યા વદિક વિચારોમાંથી જ એ વિચાર વિકાસના પરિભામે ઉદ્ભવ્યા કે અવેદિક પરપરાના વિચારોમાં પાસેથી વૈદિકોએ લીધા એનો નિર્ણય આધુનિક વિજ્ઞાનો કરી શક્યા નથી પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સર્વ પ્રથમ વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદોમાં જ એ વિચારોએ આમર ધારણ કર્યો છે ઉપનિષદ પહેલાંના વૈદિક સાહિત્યમાં સસાર અને કર્મની કલ્પનાનું સ્પષ્ટરૂપ નથી દેખાતું એ વિશે તો આધુનિક વિજ્ઞાનોમાં વિવાદ નથી વળી કર્મ-કાગ્યુનો વાંચ પણ ઉપનિષદોમાં સર્વસમત વાદ થઈ ગયો કે એમ પણ નથી એટલે એ વાદને વદિક વિચાર-ધારાનો મૌનિક વિચાર માની ગમય નહિ એમ લાગે છે સ્વેતાશ્વતરર ઉપનિષદમાં ત્રણ અનેક મારણો ગણ્યામાં છે ત્યાં કાન, સ્વભાવ નિર્મલ, વદન, જુન કે પુન અથવા એ બધાનો સમોચ-એ ગણ્યામાં છે એ મતાદિને કાગળ માનનાર વદિકો હોય કે અવેદિક-ગમે તે દેવ-પણ તેમાં જ કર્મનો સમાવેશ નથી

આ પ્રમાણે ઉપનિષદોના કાળમાં પણ વૈદિક પરપરામાં કર્મ-અહત સિદ્ધા ત એ નો કન્દ્રસ્થ સર્વમાન્ય તત્ત્વ ન હોય તો કર્મ પરપરામાંથી એ વિચાર વૈદિક પરપરામાં મળે તો મોઘનુ બાકી રહે છે કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું કે કે આર્યોએ ભારતના આદિવાસીઓ (Primitive people) પાસેથી એ વિચાર લીધો હતો^૧ વિદ્વાનોની એ માન્યતાનો નિગાસ પ્રો દિગ્વિજ્ઞાને એમ કહીને કયો છે કે એ આદિવાસીઓનો-આત્મા મરીને વનસ્પતિ વગેરેમાં જાય છે-એવો સિદ્ધાન્ત એક માત્ર વલ્લભ (superstition) હતો એટલે તત્ત્વન તેમના એ વિચારને તામિઝ ન કહી શકાય. પુનઃ-મના સિદ્ધા તમાં તો મનુષ્યની તાર્કિક અને નૈતિક ચેતનાને સતોષ આપવાનું ધ્યેય છે

મનુષ્યનો જીવ મરીને વનસ્પતિ વગેરેમાં જાય ■ એ આદિવાસીઓની માન્યતા ઠોરી વલ્લભ કહી શકી નાખવા જેવી નથી જે કર્મનો સિદ્ધાન્ત વૈદિકોના દેવતા માંથી ઉપનિષદ પદ્ધતિ કૃતિ નથી થઈ શકે એ જ કર્મવાદનાં મૂળ આદિવાસીઓની ઉક્ત માન્યતા સાથે સદૃશ રીતે સકળાયેલ છે એની પ્રતિતિ ત્યારે જ થાય છે ત્યારે જૈનધર્મસમત સ્વરાદ અને કર્મવાદનાં ઊંડા મૂળ સોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે ■ જૈન પરપગ-એનું પ્રચીન નામ મમે તે હોય પણ તે ઉપનિષદોથી સ્વતંત્ર અને પ્રાચીન છે એમાં તો શક કહેવા જ ન જોઈએ અને તેથી ઉપનિષદમાં કર્મ-વાદનો જે વિચાર નવો પ્રસ્ફુટિત થયો છે તે જૈનોના કર્મવાદની અસરથી રહિત હોય એમ માનવાને કશું જ દારણ નથી જે વૈદિક પરપરાને દેવો વિનાએક કળકું પણ આનું નહિ એ જ વૈદિક પરપરાને ત્યારે એ કર્મવાદનો સિદ્ધાન્ત હાય આ પો ત્યારે તેણે દેવોને રથાને યજ્ઞ કર્મને ખેસાડી દીધું અને માન્ય કે દેવોમાં નહિ પણ સ્વય યજ્ઞકર્મમાં જ કૃપ દેવાની શક્તિ છે દેવો કોઈ નહિ પણ વેદના મત્રો એ જ દેવો છે અને એ યજ્ઞકર્મના સમર્થનમાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવી તાર્કિક કાળની મીમાસક પરપરાએ તો યજ્ઞકર્મથી ઉત્પન્ન થનાર અપૂર્વ નામના પદાર્થની ક પના કરીને વૈદિક દર્શનમાં દેવોને બ લે અહત-કર્મનું જ સામાન્ય રથાપી દીડું

આ આજો ઇતિહાસ નો આપણે નજર સામે રાખીએ તો જૈન પરપરાના કર્મવાદની ઊડી અસર પેંદોમાં જે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે

વે અને ઉપનિષદ સુધીની જે સૃષ્ટિપ્રક્રિયા વૈદિક પરપરાને માન્ય છે તે અનુસાર જડ અને ચેતન સૃષ્ટિ અનાદિ નહિ પણ સાદિ છે અને તે પણ કોષ એક કે અનેક જડ કે ચેતન તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ મનાયુ હતું પણ તેથી વિપરીત કર્મના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જડ કે સ્વચ્છિદ અનાદિ કાળથી જ ચાલી આવે છે એમ માનવું પડે છે આ માન્યતા જૈન પરપરાના મૂળમાં છે જૈન પરપગ પ્રમાણે જોવો કોઈ સમય કત્તી ચક્રોતો નથી ત્યારે જડ-ચેતનનું અસ્તિત્વ-કર્માનુસારી અસ્તિત્વ-ન હોય, એટલું જ નહિ, પણ ઉપનિષદ પરીની બધી વૈદિક પરપરામાં પણ સસારી જીવનું અસ્તિત્વ એ જ પ્રમાણે અનાદિ માનવામાં આવ્યું છે તે પણ કર્મતત્ત્વની માન્યતાને જ આધારી છે કર્મતત્ત્વની ચાલી જ-મનુ કારણ કર્મ છે, એ સૂત્રમાં મત્રે છે અને એ સિદ્ધાન્તને આધારે જ જીવોના સસારને અનાદિ કત્તવામાં આવે

૧ એના ઉદ્દેશ અને નિરામ માટે જુઓ દિગ્વિજ્ઞા-આવૃત્તવાદ સ એકાદિશ્વર ક્રિયે સોફી, ૮૫૫

છે આ અનાદિ સસા તે સિદ્ધાન્ત જેને પછીનાં બધાં વૈદિક દર્શનોએ અપનાયો છે તે, દર્શનોની ઉપત્તિ પહેલાં પણ જૈન પરપગમાં અને બૌદ્ધ પરપરામાં વિદ્યમાન છે જ્યારે વે. કે ઉપનિષદમાં પણ તે સ્પષ્ટ સમન સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકાર્યો નથી એ જ તે સિદ્ધાન્તનું મૂળ વેદાદિ પરપરામાં સૂચવે છે એ વેદનાથ પરપગ તે બારતમાં આર્યોના આગમન પહેલાંના નિવાસીઓની તો છે જ અને એમની જ એ માન્યતાનો સપૂર્ણ વિકાસ વિદ્યમાન જૈન પરપરામાં ઉપલબ્ધ થાય છે

જૈન પરપરા તો પ્રાચીન કાળથી જ કર્મવાદી છે તેમાં દેવવાદને કદી સ્થાન મળ્યું જ નથી આથી જ કર્મવાદો જે પ્રકારની બ્યવસ્થા જૈનોના મનમાં રજા છે તે પ્રકારની વિરુદ્ધ બ્યવસ્થા અન્યત્ર દુર્લભ છે હવેના ચક્ષુતા જીવનમાં જોવા પ્રમાણ સહજ છે અને એક જ હવની સંસારની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિકૃષ્ટતમ અવસ્થાથી માંડીને તેના વિકાસનાં જે પરમિયાં છે તે બધામાં કર્મ દેવો બ્રહ્મ બ્રહ્મવે છે અને તે દૃષ્ટિએ કર્મનું જે વૈવિધ્ય છે તેનું વિરુદ્ધ શાસ્ત્રોપ નિરૂપણ પ્રાચીન કાળથી જોયું જૈન પરપરામાં છે તેનું અન્યત્ર દુર્લભ છે તે સૂચવે છે કે કર્મ વિચારનો વિકાસ જૈન પરપરામાં છે અને તેને બ્યવસ્થિત રૂપ પણ એ જ પરપરામાં મળ્યું છે જૈનોના એ વિચારના સ્ફુર્તિગો અન્યત્ર મળ્યા છે અને તેથી જ બોજાઓની વિચારધારામાં પણ નવું તેજ પ્રગટ્યું છે

વૈદિકો યજ્ઞની ક્રિયાની આસપાસ જ બધું ગોઠવે છે એટલે તેમની મૌલિક વિચારધારાના પાયો જેમ યજ્ઞક્રિયા છે, તેમ જૈનો કર્મની આસપાસ જ બધું ગોઠવના હોવાથી તેમની મૌલિક વિચારધારાના પાયો કર્મવાદમાં છે

જ્યારે કર્મવાદીઓ સાથે દેવવાદી બાહ્યલોને સપક થયો હતો ત્યારે એકાએક તો દેવ વાદને સ્થાને કર્મવાદને મેસાડી દેવનું બન્ધુ નહિ હોય. પ્રથમ તો જેમ આત્મવિદ્યાને ગૂંધા અને એકાંતમાં ચર્ચવા યોગ્ય માનવામાં આવી હતી તેમ કર્મવિદ્યાને પણ રહસ્યમય અને એકાંતમાં ચર્ચવા જેવી માની હતી આત્મવિદ્યાને કારણે યજ્ઞ માંથી જેમ લોકોની શ્રદ્ધા મૂળ પડી ગઈ હતી તેમ કર્મવિદ્યાને કારણે દેવોમાંથી શ્રદ્ધા ક્ષીણ થવાનો સંભવ હતો આવા જ કોઈ કાળે યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા દાર્શનિક આત્મભાષને એમતમાં ઘઈ ગય છે અને કર્મનું રહસ્ય સમજાવે છે, અને કર્મની જ પ્રશ્નસા કરીને કહે છે કે પુણ્ય કરવાથી માણસ સારો થાય છે અને પાપ કરવાથી નફારો થાય કે ?

વૈદિક પરપરામાં યજ્ઞકર્મ અને દેવ એ બન્નેની માન્યતા હતી તેમાં જ્યારે દેવ કરના કર્મનું જ મહત્ત્વ મનાયું ત્યારે જે લોકોએ યજ્ઞ ઉપર જ ભાર આપ્યો તેમણે યન અને કર્મવાદનો સમન્વય કરીને યજ્ઞને જ દેવ મનાવી દીધા, અને યજ્ઞ એ જ કર્મ છે અને તેથી બધું ફળ મળે છે એમ માનવા લાગ્યા દાર્શનિક બ્યવગ્યાકાગમાં આ લોકોની પરપરા મોર્મિસા ઈન નામે પ્રસિદ્ધ થઈ પરંતુ વૈદિક પરપરામાં યજ્ઞના વિકાસ સાથે સાથે દેવોની વિચારણામાં પણ વિકાસ થયો હતો અને પ્રાચીન કાળના અનેક દેવોને સ્થાને બ્રહ્મણ્ય કાળમાં એક પ્રબળતા દેવાધિદેવ મનાવા લાગ્યો હતો જે લોકો એ દેવાધિદેવની શ્રદ્ધાથી ચતિત ન થયા તેમની પરપરામાં પણ કર્મવાદને સ્થાન તો મળ્યું જ છે અને એમણે

પણ એ પ્રગ્નપતિ અને કર્મવાદનો સમન્વય પોતાની દબે કર્યો જ છે તેઓ માને છે કે જીવોને કર્માનુસાર ફળ તો મળે કે, પણ એ ફળ દેનાર દેવાધિદેવ ઈશ્વર છે. ઈશ્વર પોતાની કૃપા પ્રમાણે નદિ પરદુ જીવોનાં કર્મને અનુસરીને ફળ આપે છે આ પ્રકારનો સમન્વય સ્વીકારનાર વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાય વૈશેષિક, વૈત્ત, અને પાછગણુ સૈશ્વર સામ્યદર્શન છે.

વૈદિક પરપરામાં અલ્પ-કર્મવિચાર નવો છે અને બહારથી આવ્યો છે એનો મુરારો એ પણ છે કે વદિકો પ્રથમ આત્માનો તારીરિક માનસિક વાચિક ક્રિયાને જ કર્મ કહેતા પછી આગળ વધીને તેઓ યજ્ઞદિ ગાલ અનુધ્યાનેને પણ કર્મ કહેવા લાગ્યા પરંતુ એ અસ્થાયી અનુ કાનો વ્યવ ફલ કેવી રીતે આપે તે તો તત્કાલ નષ્ટ થઈ ગય છે, માટે કોઈ માધ્યમ કેવળુ જોઈએ એમ કહીને 'અપૂર્વ' નામના પદાર્થનો ક પના મોમાંસા દર્શનમાં કરવામાં આવી છે કે જે વેદમાં કે બ્રાહ્મણમાં નથી પણ દાર્શનિક કાગની છે એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અપૂર્વ જેવા અલ્પ પદાર્થની કપના તેમની મૌલિક નથી, પણ અવૈદિકાનો અસરનું પરિણામ છે.

એ જ પ્રમાણે વૈશેષિકચકારે અદૃષ્ટ-ધર્માધર્મ વિશે મુતમાં ઉત્તરેજો તો અવશ્ય ક્યા છે પણ તે અલ્પની વ્યવસ્થા તો તેના દીકાકારોએ જ કરી છે વૈશેષિકમુતમારે અલ્પ-ધર્માધર્મ ક્યો પદાર્થ છે તે કશું નથી એથી જ પ્રચલ્તપાને તેની વ્યવસ્થા કરવી પડી છે અને તેજુ તેનો સમાવેશ યજ્ઞપદાર્થમાં કરી દીધો છે અદૃષ્ટ-ધર્માધર્મ એ યજ્ઞરૂપે સ્પષ્ટપણે સ્વકારે લે તેજ્યો નથી, છતાં તે આત્મયજ્ઞ જ છે એમ શાથી માનવું એનો પ્રુનાસો પ્રચલ્તપાને કરવો પડ્યો છે એથી જ સિદ્ધ થાય છે કે વૈશેષિકાની પદાર્થ વ્યવસ્થામાં અદૃષ્ટ એ નવું તત્ત્વ છે.

આમ યજ્ઞ કે દેવાધિદેવ ઈશ્વર સાથે અલ્પ-કર્મવાદની સમતિ વૈદિકાએ કરી છે પરંતુ વાલ્મીકી યજ્ઞ સિનાવનાં ખીજ કર્યો વિશે વિચાર કરી શક્યા નથી અને ઈશ્વરવાદીઓ પણ જોડના ઈશ્વરની ગ્યાપના પાછગ પડી ગયા છે તેટલા કર્મવાદના રદઅનું ઉદ્ધાટન કરવા સમર્થ નીવડ્યા નથી એટલે મૂળ કર્મવાદ જે પરપરાનો હતો તેજુ જ તે વાદનો યથાસક્ય વિચાર કરીને તેની સારી વ્યવસ્થા કરી છે એ જ કારણ છે કે કર્મની સાત્ત્વ મોમાંસા જે પ્રકારે જૈન સાત્ત્વમાં મળે છે તે અન્યત્ર નથી મળતી એટલે માનવું રહ્યું કે કર્મવાદનું મૂળ જૈન પરપરામાં અને તેથીએ પહેલાંના આદિવાસીઓમાં છે.

હવે આપણે કર્મની સ્વરૂપનું વિશેષ નિવરણ કરીએ તે પહેલાં કર્મને રથાને જે વિવિધ કારણોની કપના કરવામાં આવી છે તે પણ તપાસી લઈએ અને પછી જ તેના પ્રમાણમાં કર્મવિવેચના કરીએ તે મોગ લેખાર.

કાલવાદ

રિશ્વસ્ટિનું કોઈ મારણ હોવું જોઈએ એનો વિચાર તો વેદપરપરામાં વિવિધ રૂપે થયેનો છે, પરંતુ રિશ્વત્થિત્રમાં-જીવસ્ટિના વૈચિત્ર્યમાં-નિમિત્ત કારણ થુ છે એનો વિચાર

પ્રાચીન યજુર્વેદમાં થયેલો જળ્યાતો નથી સર્વપ્રથમ એ વિવચનો ઉત્તેજ્ય સ્વેનાશ્વતઃ [૧ ૨] માં થયેલો મંત્ર છે અને તેમાં કાન સ્વભાવ નિવૃત્તિ યદ્યજ્ઞ જૂર અને પુરુષ એમથી કોઈ એક માનવા અગર એ નર્ધાના સમુદાયને માનવો એવા વાદોનો ઉત્તેજ્ય છે એ ઉપરથી જણાય છે કે ચિત્તકો એ કાળમાં કારણની જોજમાં પડી ગયા હતા અને વિશ્વ વચિત્રનો વિવિધ રૂપે ખુલામો કરતા હતા આ વાદોમાં કાનવાદનો મૂળ પ્રાચીન જણાય છે કેક અથર્વવેદમાં કાવસકત આવે છે તેમાં જળ્યા યુ છે કે—

કાવે પૃથ્વીને ઉત્પત કરી, મવના આધારે સૂર તપે છે કાવના આવારે જ સમસ્ત જોતો રહેલો છે, મવને કારણે જ આંખો દેખે છે કાવજ ઇશ્વર છે, પ્રજાપતિનો પત્ન્ય પિતા છે, ઇત્યાદિ^૧ આમાં કાનને સંસ્થિત મૂળ કારણ માનવાનુ વતપુ છે પણ મહાભારતમાં તો મનુષ્યોનાં તો શુ સમસ્ત ઉવસંસ્થિતના મુખ-કુખો, ઉવન-મરણ એ બંધનો આધાર પણ કાસને મળે છે અને એ રીતે વિશ્વરૈચિગ્નુ મૂળ કારણ કાન છે એવો એક પક્ષ મહા ભારતમાં પણ ઉલ્લેખિત મળે છે તેમાં તો ત્યાંસુધી જુ છે કે કર્મ કે વચાનાદિકે કોઈ પુરુષ દ્વારા મનુષ્યોને સુખ-દુઃખ નથી મળતાં, પશુ મનુષ્ય માન વારા જ બધુ મેળવે છે બધા કાર્યોમાં સમાનભાવે કાન જ મારણ છે, ઇત્યાદિ^૨ કાનની પ્રાચીન કાળમાં આવી મહત્તા હોવાથી જ દાર્શનિક કાળમાં પણ અન્ય ઇશ્વરાદિ કારણો સાથે કાનને પણ સાધારણ કારણ માનવા નૈવાયિ હિ પ્રેરતા છે^૩

સ્વભાવવાદ

ઉપનિષદમાં સ્વભાવવાદનો ઉત્તેજ્ય છે^૪ જે ક્ષંધ થાય છે તે સ્વભાવથી જ થાય છે, સ્વભાવ સિવાય કર્મ કે ઇશ્વર જેવું કોઈ કારણ નથી એમ સ્વભાવવાદીઓનુ કહેવું હતું સુદ્યચરિતમાં સ્વભાવવાદનો ઉત્તેજ્ય આ પ્રમાણે છે—

કોઈને તીક્ષ્ણ કોણ કરે છે અથવા તો પશુ-પક્ષીઓનુ રૈચિગ્ન સાધી છે^૫ એ બધુ સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્ત છે એમાં કોઈની છત્તો કે પ્રત્તને અવકાશ જ નથી^૬ ગીતા અને મહાભારતમાં પણ સ્વભાવવાદનો ઉત્તેજ્ય છે^૭ માહર અને ન્યાયકુસુમાર્જનિકારે સ્વભાવ વાદનો^૮ નિરાસ કર્યો છે અને બીજા અનેક દાર્શનિકોએ પણ સ્વભાવવાદનો^૯ નિરેધ કર્યો છે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પણ અનેક વાર સ્વભાવવાદનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે

યદ્યદ્વાદ

સ્વેનાશ્વતરમાં યદ્યદ્વાને કારણ માનનારનો પણ ઉત્તેજ્ય છે એવી જણાય છે કે

૧ અથર્વવેદ ૧૬, ૫૩-૧૪ ૨ મહાભારત સાંતિપર્વ અધ્યાય ૨૧, ૨૮ ૩૨ ૩૩ ઇત્યાદિ ૩ ઘન્યાનાં કનક કાલો જયતમામયો મત - વાચસિષ્ઠાન્ત મુકાવલી કાં ૪૫ કાનવાદના નિરાસનુ માટે જુઓ સાક્ષવાર્ગસમુચ્ચય ૨૫૨-૧ માહરવૃત્તિ કાં ૬૧ ૪ સ્વેના ૧ ૮ ૫ બુદ્ધ્યસ્તિ ૫૨ ૬ ગીતા ૧ ૧૪ મહાભારત સાંતિપર્વ ૨૫ ૧૬ ૭ માહરવૃત્તિ કાં ૧૧ વાય કુસુમાર્જિ ૧ ૫ ૮ સ્વભાવવાદના ચેતક આ સ્થોકો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે—
નિત્યવસ્તુ મવન્ત્યં નિત્યવસ્તુવ્યં કેવન । વિનિત્રા વેચિદિલ્લત્ર તણ્ણમયો નિયામક ॥
મંત્રરણો જન ગીત સમસાસ્ત્યાનિક । કેવદ ચિત્રિત વસ્મદ સ્મવાદ તત્ત્વ્યવસ્તિવિતિ ॥

પ્રાચીન કાળથી યદ્યદ્વાવાદ પ્રચલિત હતો કોઈ પણ નિયત કારણ વિના જ કાંઈ ઉત્પન્ન થઈ નહીં એવું આનું મત હતું. ‘યદ્યદ્વા સમ્યક્તો અર્થઃ અગરમાત છે’ અર્થાત્ કોઈ પણ કારણ વિના મહાભારતમાં યદ્યદ્વાવા નો ઉલ્લેખ આવે છે. આ જ વાતે ન્યાય મતકારે અનિમિત્ત-નિમિત્ત વિના જ ભારતી ઉત્પત્તિ થાય છે કદાચ તીક્ષ્ણનાની જેમ, કે એમ કહીને ઉત્તરેખ્યો છે અને તેનું નિરાકરણ પણ ક્યુ છે એટલે અનિમિત્તવાદ અક્રમ્યતાવાદ અને યદ્યદ્વાવાદ એક જ છે એમ માનવું જોઈએ કેટલાક લોકો સ્વભાવવાદ અને યદ્યદ્વાવાદને એક જ માને છે પણ તે મગજર નથી સ્વભાવવાદીઓ સ્વભાવને કારણ કહે છે પણ યદ્યદ્વાવાદીઓ તો કારણનો સ્વીકાર જ કરતા નથી એ મન્નેમાં ભેડ છે.

નિયતિવાદ

નિયતિવાદનો સર્વ પ્રથમ ઉત્તરેખ સ્વાતંત્ર્યમાં છે પણ તેમાં કે અન્ય ઉપ નિષેધોમાં એ વાદ વિરોધ વિરોધ વિવરણ નથી મળતું નિયતિવાદ વિશે જૈન આગમ અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકમાં ધણી માહિતી આપવામાં આવી છે ભગવાન શુદ્ધ ઉપદેશ દેવો શરૂ કર્યો હોયે ત્યાં ત્યાં નિયતિવાદીઓ પોતાના મતનો પ્રચાર કરતા હતા અને ભગવાન મહાવીરને પણ નિયતિવાદીઓ સામે ઝૂકવું પડ્યું હતું આત્મા અને પરમાત્મ માન્યા હતા સંસારમાં જીવોની જે વિચિત્રતા છે તેમાં બીજું કશું જ કારણ નહિ પણ માત્ર એ બધું તે જ પ્રકારે નિયત છે અને નિયત ગ્રહેવાનું છે એવી તેમની માન્યતા હતી જીવો નિયતિયકમાં ફાપેલા છે એ ચક્રને બે ભાગોની શક્તિ જીવમાં છે નહિ એ નિયતિયક સ્વયં ક્યાં કરે છે અને તે જીવોને એક નિયતક્રમમાં ત્યાં ત્યાં ઘઈ જાય છે, અને એ ચક્ર પૂરું થયે જીવોનો સ્વતંત્ર મોક્ષ થઈ જાય છે આવો વાં જવારે મનુષ્યની શુદ્ધિ હારી જાય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રિપિટકમાં પૂરણ કાશ્યપ અને મજ્ઞની ગોશાનકના મતોનું નજીન આવે છે એકના વાદને ‘અક્રિયાવાદ’ અને બીજાના વાદને ‘નિયતિવાદ’ કહેવામાં આવ્યો છે પણ એ બન્નેમાં સિદ્ધાન્તત્વ વિશેષ ભેદ નથી આ જ કારણે આગમ જતાં પૂરણ કાશ્યપના અનુયાયીઓ આજીવનોમાં એટલે કે ગોશાનકના અનુયાયીઓમાં ભગી ગયા હતા. આજીવકો અને જૈનોમાં આચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનની જામનમાં અધિક સામ્ય હતું પરંતુ બે મુખ્યત્વે નિયતિવાદ અને પુરુષાર્થવાદનો હતો ભગવાન મહાવીર અનેક પ્રસિદ્ધ નિયતિવાદીઓના મતનું પરિવર્તન ક્યું હતું તેના દ્વાબલ જૈન આગમોમાં મળે છે એટલે ધીરે ધીરે આજીવકો જૈનોમાં ભગીને હુપ્ત થઈ ગયા હોય એવો સંભવ છે પદ્મધને મત પણ અક્રિયાવાદી હોવાનો નિયતિવાદમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

ગોશાનકના નિયતિવાદ નું વર્ણન સામગ્યજ્ઞાનસુત્રમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે

૧ ન્યાયસાધ્ય ૩ ૨ ૩૧ ૨ મહાભારત સાતિર્વ ૩૨ ૨૩ ૩ ન્યાયસૂત્ર ૪ ૧ ૨૨ ૪ જુઓ ૫ કલ્પિશ્વરચંદ્ર વાલ્મીકિયનો અનુવાદ ૪ ૧ ૨૪ ૫ દીવનિકાય-સામગ્યજ્ઞાન સુત્ર ૧ પ્રદ્યમનિવ (કોશાળી) ૫૦ ૧૬૯ ૭ આજીવોના નિયતિવાદ વિરોધિ વિરોધ વર્ણન માટે જુઓ ‘હત્યાન’ મહાવીરા ૫૦ ૭૪ ૮ ઉપાસહસ્રામ, અં ૭

વાર્તા સમુચ્ચયમાં કહ્યું છે ^૧ એ ઉપરથી જાણાય છે કે જોનો પણ કર્મને જ એક માત્ર નથી માનતા પણ ઔણમુખ્ય બાવે કાનદિ બધાં કારણોને માને છે

આચાર્ય સમન્તભદ્રે દેવ-કર્મ અને પુરુષાર્થ વિશે પણ એકાંતદષ્ટિનો ત્યાગ કરીને અનેકાંતદષ્ટિ સ્વીકારી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન થયું છે જ્યાં મનુષ્યે શુદ્ધિપૂર્વક પ્રવલ્લ કર્યો ન હોય છતાં પણ જો તેને ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ હોય તો ત્યાં પ્રમાણપત્રે દેવનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કારણ કે તેમાં પુરુષપ્રવલ્લ ઔણ છે અને દેવ પ્રમાણ છે તે બન્ને એકમેકનાં સદાવ્યથ થઈને જ મર્થ નિવૃત્ત કરે છે પણ જ્યાં શુદ્ધિપૂર્વકના પ્રવલ્લથી ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં સ્વપુરુષાર્થને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ અને દેવ-કર્મને ગૌણ માનવું જોઈએ આ રીતે આચાર્ય સમન્તભદ્રે દેવ અને પુરુષાર્થનો સમન્વય કર્યો છે ^૨

કર્મનું સ્વરૂપ

કર્મનો સામાન્ય અર્થ ક્રિયા યાચ છે અને જો જ અર્થ વે યી માંડીને બાદબાકા પર્વત વૈદિક પરંપરામાં જોવામાં આવે છે ચત્ર-વામાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાને એ પરંપરામાં કર્મ નામે ઓળખાવવામાં આવે છે એ કર્મો દેવની પ્રીત્યર્થે આચરવામાં આવતાં અને તેથી દેવો આચરનારની મનોવાંછના પૂર્ણ કરતા એમ મનાતું જોઈ પરંપરામાં પણ કર્મ એટલે ક્રિયા એ અર્થ સ્વીકૃત છે જ, પણ માત્ર એ જ અર્થ સ્વીકૃત નથી સમાગ્રી જીવની પ્રત્યેક ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ એ તો કર્મ છે જ પણ જોઈ પરિભાષામાં એને બાવકર્મ કહેવામાં આવે છે અને એ બાવકર્મ અર્થાત જીવની ક્રિયા દાગ ને અજીવ દ્રવ્ય-પુણ્ય દ્રવ્ય આત્મા સાથે સસર્મમાં આવી આત્માને બધનન કરે છે તેને દ્રવ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે દ્રવ્યકર્મ એ પુણ્ય દ્રવ્ય છતાં તેને કર્મ-સદા ઉપચારથી સમજવાની છે કારણ કે તે આત્માની ક્રિયા-કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને પણ કર્મ કહેવામાં આવે છે બહી કાર્યમાં કારણોનો ઉપચાર છે એટલે કે જોઈ પરિભાષા પ્રમાણે કર્મ એ પ્રમાણ છે : બાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ જીવની ક્રિયા એ બાવકર્મ છે અને તેનું દ્રવ્ય તે દ્રવ્યકર્મ છે બાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મમાં કાર્યકારણભાવ છે બાવકર્મ એ કારણ છે અને દ્રવ્ય કર્મ એ કાર્ય છે પણ એ કાર્યકારણભાવ ફક્ત અને ઈશાના કાર્ય કારણભાવ જોવા છે જોઈ ફક્તમાંથી ઈશુ થાય છે એટલે ફક્ત એ કારણ છે અને ઈશુ એ કાર્ય છે છતાં કોઈ પૂછે કે ફક્ત પહેલી કે ઈશુ પહેલું તો એનો ઉત્તર આપી શકતો નથી કારણ કે ફક્તથી ઈશુ થાય છે એ સાચુ છે છતાં ફક્ત પણ ઈશામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, એટલે તે બન્નેમાં કાર્યકારણભાવ છતાં કોણ પહેલું એ કહી શકાતું નથી પરંપરાનો કાર્યકારણભાવ સતતિની અપેક્ષાએ અન્યથા છે તેવી જ રીતે બાવકર્મથી દ્રવ્ય કર્મ થાય છે એટલે બાવકર્મને કારણ અને દ્રવ્યકર્મને કાર્ય કહેવામાં આવે છે પરંતુ બાવકર્મની નિવૃત્તિ પણ જોઈ દ્રવ્યકર્મ ન હોય તો ચની નથી એટલે બાવકર્મનું પણ કારણ

૧ જત કાલાદય સર્વે સમુદાયેન કારણમ્ । ગમદિ કાર્યજાતસ્ય વિદ્યેયા વ્યાપવાદિમિ ।

૨ ન ચક્રેષ્ઠત એવં ક્વચિદ્ વિચિદ્રીયતે । તસ્યાન્ન સર્વસ્ય કાર્યસ્ય સામગ્રી જનિકા મતા ॥

દ્રવ્યકર્મ છે આ રીતે ઈડા અને કૂંડીની જેમ ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મનો પણ પરસ્પર અનાદિ કાર્યકારણભાવ સતતિની દૃષ્ટિએ છે

ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મનો સતતિની દૃષ્ટિએ અનાદિ કાર્યકારણભાવ છે છતાં બ્યગ્નિસ વિચારવામાં આવે તો કાષ્ઠ એક દ્રવ્યકર્મનું કારણ કાષ્ઠ એક ભાવકર્મ જ બનતું હોય તેમાં પૂર્વાપરભાવ નિશ્ચિત કરી જ શકાય છે, કારણ કે જે એક ભાવકર્મથી જે વિશેષ દ્રવ્યકર્મ ઉત્પન્ન થયું તે તો તે ભાવકર્મનું કાર્ય જ છે, કારણ નથી. આ પ્રમાણે વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ પૂર્વાપરભાવ છતાં ભક્તિની દૃષ્ટિએ પૂર્વાપરભાવ ન હોવાથી બન્ને અનાદિ છે એમ જ માનવું પડે છે

અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એ તો સમજી શકાય તેવું છે, કાષ્ઠ કે જલના જે રાગ દ્વેષ મોહનાં પરિણામો છે તેને જ કારણે તે દ્રવ્યકર્મથી બધાય છે અથવા તો સસારી બને છે, પણ ભાવકર્મની ઉત્પત્તિમાં પણ દ્રવ્યકર્મને શા માટે કારણ માનવું? આનો ખુલાસો એ કથામાં આવે છે કે દ્રવ્યકર્મ વિના પણ જો ભાવકર્મ ઉત્પન્ન થઈ શક્યા હોય તો તો મુક્ત જીવન પણ ભાવકર્મ ઉત્પન્ન થઈને ફરી સસાર થાય અને જો એમ બનતું હોય તો સસાર અને મોક્ષમાં કાષ્ઠ જે જ ન રહે સસારી જીવને જેવી બધેયોગ્યતા છે તેવી મુક્ત જીવને પણ માનવી પડે અને જો એમ મનાય તો કાષ્ઠ મુક્ત થવા શા માટે પ્રયત્ન કરે? એટલે માનવું પડે છે કે મુક્તને દ્રવ્યકર્મ નહિ હોવાથી ભાવકર્મ પણ નથી, અને સસારીને દ્રવ્યકર્મ હોવાથી ભાવકર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે ભાવકર્મથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ અનાદિ કારણી બન્નેની ઉત્પત્તિ હોવાથી જીવને સસાર અનાદિ છે

ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે તેનું કાર્ય છે એમ એ બન્નેનો કાર્યકારણભાવ કહેવામાં આવ્યો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ આવશ્યક છે. મારીનો પિંડ ધડાનો આકાર ધારણ કરે છે તેથી મારી ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, પણ જો કુભાર ન હોય તો મારીમાં ધડો બનાવવાની યોગ્યતા છતાં તે ધડો બની શકતી નથી માટે ધડાની ઉત્પત્તિમાં જેમ કુભાર નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે પુરુષમાં કર્મફળે પરિણત થવાની યોગ્યતા હોવાથી પુરુષ એ કર્મનું ઉપાદાન મારણ છે, પરંતુ પુરુષમાં કર્મફળે પરિણત થવાની યોગ્યતા હોવા છતાં જીવનાં ભાવકર્મ વિના તે કર્મફળે બની શકતું નથી તેથી ભાવકર્મને નિમિત્ત કારણ કહેવામાં આવે છે આ જ પ્રમાણે દ્રવ્યકર્મ પણ ભાવકર્મનું નિમિત્ત કારણ છે એમ સમજવું જોઈએ એટલે કે દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મનું ઉપાદાનોપાર્થક્ય નહિ પણ નિમિત્ત-નૈમિત્તિકરૂપ કાર્યકારણભાવ છે

ભાવકર્મ એ સસારી આત્માની પ્રવૃત્તિ અથવા તો ક્રિયાનું નામ છે તો દ્વેષે પશ્ચ એ થાય છે કે તેની કઈ ક્રિયાને ભાવકર્મ કહેવામાં આવે છે? ક્રોધ, માન, માયા, લોભ-એ ચાર ક્ષણરૂપ આત્માનાં જે આબ્યતર પરિણામો છે તે ભાવકર્મ છે અથવા તો રાગ દ્વેષ, મોહરૂપ આત્માનાં જે આબ્યતર પરિણામો છે તે ભાવકર્મ કહેવાય છે સસારી આત્મા સના સચરીર હોય છે તેથી તે આત્માની પ્રવૃત્તિ મન વચન કે કાપના આનબન વિના સબવતી નથી એટલે આત્માનાં ક્ષણપરિણામો કે રાગ દ્વેષ મોહનાં પરિણામો અર્થાત્ આત્માની એ આબ્યતર પ્રવૃત્તિનો આવિર્ભાવ મન વચન અને કાવનો પ્રવૃત્તિ દ્વારા થાય

વાતા સમુચ્ચયમાં ક્યું છે ? એ ઉપરથી જાણ્ય છે કે જૈનો પણ કર્મને જ એક માત્ર નથી માનતા, પણ જૌલુમુખ્ય બાવે કાનદિ બધાં કારણોને માને છે

આચાર્ય સમન્તભદ્રે દેવ-કર્મ અને પુરુષાર્થ વિશે પણ એકાનદગ્ધિતો ત્યાગ કરીને અનેકાંતદષ્ટિ સ્વીકારથી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન ક્યું છે જ્યાં મનુષ્યે ભુદિપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો ન હોય છતાં પણ જો તેને ઈષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ હોય તો ત્યાં પ્રવાનપણે જૈનો સ્વીકાર કરેલા જોઈએ, કારણ કે તેમાં પુરુષપ્રયત્ન જોણ છે અને દેવ પ્રધાન છે તે બન્ને એકમેકનાં સદાયક ધર્મને જ કાર્ય નિર્ણય કરે છે પણ જ્યાં ભુદિપૂર્વકના પ્રયત્નથી ઈષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં સ્વપુરુષાર્થને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ અને દેવ-કર્મને ગૌણ માનવું જોઈએ આ રીતે આચાર્ય સમન્તભદ્રે દેવ અને પુરુષાર્થનો સમન્વય કર્યો છે ૨

કર્મનું સ્વરૂપ

કર્મનો મામાન્ય અર્થ ક્રિયા થાય છે અને એ જ અર્થ લેધી માંડીને બ્રાહ્મણકાગ પર્વત વૈદિક પરંપરામાં જોવામાં આવે છે પરંપરામાં નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાને એ પરંપરામાં 'કર્મ' નામે ઓળખાવવામાં આવે છે એ જોઈ દેવની પ્રીત્યર્થે આચરવામાં આવનાં અને તેથી દેવો આચરનારની મનોવાંછના પૂર્ણ કરતા એમ મનાતું જૈન પરંપરામાં પણ કર્મ એટલે ક્રિયા એ અર્થ સ્વીકૃત છે જ, પણ માત્ર એ જ અર્થ સ્વીકૃત નથી સસારી જીવની પ્રત્યેક ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ એ તો કર્મ છે જ પણ જૈન પરિભાષામાં એને બાવકર્મ કહેવામાં આવે છે અને એ બાવકર્મ અર્થાત જીવની ક્રિયા દ્વારા જે અજીવ દ્રવ્ય-પુરુષ દ્રવ્ય આત્મા સાથે અસર્ગમાં આવી આત્માને બંધનબદ્ધ કરે છે તેને દ્રવ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે દ્રવ્યકર્મ એ પ્રુરુષ દ્રવ્ય છતાં તેને કર્મ-સરૂપ ઉપચારથી સમજવાનો છે કારણ કે તે આત્માની ક્રિયા-કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને પણ કર્મ કહેવામાં આવે છે બહી કાર્યમાં મગજનો ઉપચાર છે એટલે કે જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કર્મ એ પ્રકારનાં છે બાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ જીવની ક્રિયા એ બાવકર્મ છે અને તેનું ક્ષય તે દ્રવ્યકર્મ છે બાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મમાં કાર્યકારણભાવ છે બાવકર્મ એ કારણ છે અને દ્રવ્ય કર્મએ કાર્ય છે પણ એ કાર્યકારણભાવ કૂદકી અને ઈંડાના કાર્ય કારણભાવ જેવો છે જેમ કૂદકીમાંથી ઈંડુ થાય છે એટલે કૂદકી એ કારણ છે અને ઈંડુ એ કાર્ય છે, છતાં કાંઈ પૂછે કે કૂદકી પહેલી કે ઈંડુ પહેલું તો એનો ઉત્તર આપી શકાતો નથી કારણ કે કૂદકીથી ઈંડુ થાય છે એ સાચું છે છતાં કૂદકી પણ ઈંડામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે, એટલે તે બન્નેમાં કાર્યકારણભાવ છતાં કોણું પહેલું એ કહી શકાતું નથી પરંપરાનો કાર્યકારણભાવ સતતિની અપેક્ષાએ અનાદિ છે તેવી જ રીતે બાવકર્મથી દ્રવ્ય કર્મ થાય છે એટલે બાવકર્મને કારણ અને દ્રવ્યકર્મને કાર્ય કહેવામાં આવે છે પરંતુ બાવકર્મની નિષ્પત્તિ પણ જો દ્રવ્યકર્મ ન હોય તો થતી નથી એટલે બાવકર્મનું પણ કારણ

૧ ધત કાલાદય સર્વે સમુદયેન કાળમ્ । યમદિ કાર્યકાલસ્ય વિરૂપા -વાયવાદિભિ ।

૨ ચૈકેદત એવદ્ ક્વચિત્ કિંચિદપીચ્યતે । તસ્માન્ ઘણસ્ય કાર્યસ્ય સમગ્રી જનિકા મતા ॥

ઉત્પન્ન થાય છે એમ જોનો સ્વીકાર છે અને નૈવાયિક પશુ સસ્કારની ઉત્પત્તિ જ સ્વીકાર છે બાવકર્મે દ્રવ્યકર્મ ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહેવાય છે ત્યારે એનો અર્થ એવો તો નથી કે પુદ્ગલ દ્રવ્યને બાવકર્મે ઉત્પન્ન કર્યું પુદ્ગલ દ્રવ્ય તો અનાદિ કાવચો છે જ એમ જોનો સ્વીકાર છે એટલે એનો એટલો જ અર્થ છે કે પુદ્ગલમાં બાવકર્મે કારક એવો સસ્કાર કર્યો જેથી તે પુદ્ગલ કર્મરૂપ પરિણામને પામ્યું આ રીતે બાવકર્મથી પુદ્ગલમાં જે વિશેષ સસ્કાર ઉત્પન્ન થયો તે જ જૈન મતે વસ્તુતઃ કર્મ છે પણ એ સસ્કાર પુદ્ગલ દ્રવ્યથી અભિન હોવાથી જ એ સસ્કારને પુદ્ગલ કહેવામાં આવે છે આ રીતે વિચારતા નૈવાયિકના સસ્કાર માં અને જૈનસમત દ્રવ્યકર્મમાં વિશેષ ભેદ રહેતો નથી

જૈનોએ સ્થૂન શરીર ઉપરાંત સક્ષ્મ-શરીર માન્ય છે જોનો તેને “કાર્મણ્ય શરીર”ના નામે ઓળખે છે એ જ કાર્મણ્ય શરીરને કારણે સ્થૂન શરીરની નિષ્પત્તિ થાય છે નૈવાયિક કાર્મણ્ય શરીરને ‘અગ્રાકન શરીર’ પણ કહે છે જોનો પણ તે શરીરને અતીન્દ્રિય માને છે તેથી તે અવ્યક્ત જ છે

વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા પણ નૈવાયિકોને જ મળતી જ પ્રશસ્તપાદે જો ૨૪ ગુણો ગણ્યા પા ૪ તેમાં એક અદૃષ્ટ નામનો ગુણ પણ ગણાવ્યો છે જો કે એ ગુણ સસ્કાર નામના ગુણથી ભિન્ન જ ગણાવ્યો છે પણ તેના જે ધર્મ અને અધર્મ એવા બે ભેદ કર્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રશસ્તપાદે ધર્માધર્મને સસ્કાર સંબંધી નહિ પણ અદૃષ્ટ શબ્દથી ઓળખાવે છે આ માન્યતામાં નહિ પણ માત્ર નામભેદ છે એમ સમજવું જોઈએ, કારણ નૈવાયિકાના સસ્કારની જેમ અદૃષ્ટને પ્રશસ્તપાદે આત્મગુણ જ કહ્યો છે

ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનમાં પણ દોષથી સસ્કાર અને સસ્કારથી જન્મ અને જન્મથી દોષ અને પાઠ દોષથી સસ્કાર અને જન્મ, આ પરપરા અનાદિકાણથી જ ખીમકુરની જેમ માનવામાં આવી છે તે જૈનસમત બાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મની પૂર્વોક્ત અનાદિ પરપરા જેવી જ છે *

યોગ દર્શનની ક્રમ પ્રક્રિયા તો જૈનદર્શન સાથે અત્યંત સામ્ય ધરાવે છે યોગદર્શનાનુસાર અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગ દ્વેષ-અભિનિવેશ એ પાંચ કોશ છે એ પાંચ કોશને કારણે મિષ્ટવૃત્તિ-ચિત્તનાપાર-ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ધર્મ-અધર્મરૂપ સસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે આમાં કોશોને બાવકર્મ, વૃત્તિ યોગ અને સસ્કારને દ્રવ્યકર્મને રથાને મુકી શકાય એમ છે સસ્કારને વાસના કર્મ અને અપૂર્વ એવા પણ નામ યોગદર્શનમાં આપવામાં આવી છે વળી યોગદર્શનમાં કોશ અને ક્રમનો જોનોની જેમ અનાદિ કાર્મણ્યગુણાવ ખીમકુરની જેમ જ માનવામાં આ આવ્યો છે

જૈન અને યોગપ્રક્રિયાનો જ ભેદ છે તે એ છે કે કોશ ક્રિયાવૃત્તિ અને સસ્કાર

૧ દ્વેશીસ્ય પ્રકૃતી વ્યક્તા ચ બલ્યક્ષા ચ, તત્ર બલ્યક્ષાયા કર્મસમાધ્યાતાયા પ્રવૃત્તેર્યમ્ભોગાત્ પ્રક્રયઃ । પ્રક્રયો ચ કર્મેણ વિલમ્બાનાનિ મૂળાનિ ન સરીરસુત્પાદયન્તિ ક્વતિ ઉપપન્નોડયવગ્ ।

ન્યાયના ૩ ૨ ૧૮

૨ પ્રશસ્તપાદે બા ૧૫-૫ ૪૭ ૬૩૭ ૬૪૭

૩ ન્યાયમ જરી પૃ ૦ ૫૧૭ ૨ યોગદર્શન બા ૧૫ ૫, ૨ ૭ ૨ ૧૨ ૨ ૧૩-અને તેની ઉપરવૈચારી બાસ્તવી આદિ ટીકાએ

થાય છે અથવા તો એમ કહી શકાય કે સસારી આત્માની માનસિક શક્તિ અને કાયિક પ્રવૃત્તિ જે યોગને નામે જોવામાં આવે છે તેમાં કયાપણે અથવા તો નામ-રૂપ અને મોહનો રંગ ચડેલા હોય કે આમ ખરી રીતે પ્રવૃત્તિ એક જ છતાં એમ કહી શકાય અને તેનો ગંગા અને જુદા પડી કહેવાય છે તેમ આત્માની જે પ્રવૃત્તિનાં તે નામ આપવામાં આવે છે યોગ અને કયાપ ૨મ વિનાનું કોરુ કપડુ એમ એકરૂપ છે તેમ કયાપના ગંગા વિનાની મન વચન-કયાપની પ્રવૃત્તિ એકરૂપ છે પણ કયાપમાં જે ૨મ હોય તો ૨મમાં હતા અને ઘેરો એવા બેરો પડે છે, તેમ યોગવ્યાપાર સાથે કયાપનો જે રંગ હોય તો ભાવકર્મમાં પણ તીવ્રતા અને મહતા આવે છે ૨મ વિનાનું કપડુ એમ નાવું મોડું હોઈ શકે છે તેમ કયાપના ૨મ વિનાનો યોગ વાપાર ન્યૂનાધિક હોઈ શકે છે પણ તેમાં ૨મને કાગળે જે અમકની તીવ્રતા અને મહતા હોય છે તેનો તો અભાવ જ હોય છે આમ લેવાથી યોગવ્યાપાર કરતાં તેને ૨મનાં કયાપનું જ પવારે મહત્ત્વ હોવાથી કયાપને જ ભાવકર્મ કહેવામાં આવે છે, અને ૬ રૂકર્મના બધામાં યોગ અને કયાપ જે મનને સાધારણ રીતે નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે છતાં કયાપને જ ભાવકર્મ કહેવાનું મારણુ પણ એ જ છે

સારાંશ એ છે કે કાષ, માન માયા લોભ એ ચાર કયાપ અથવા ગંગા દેવ મોહ એ દોષોને ભાવકર્મ કહેવામાં છે ૨ મારણુ કે તેથી જીવે દ્રવ્યકર્મનું મહણુ કરીને બદલાય છે

આ જ વસ્તુને નીચે નામે અન્ય ૧૩ નિઠોએ પણ સ્વીકારી છે રાગ દેવ અને મોહ ને પણ દોષ નેવાયિંકાએ સ્વીકાર્યા છે એ ત્રણ દોષથી પ્રેરિત થઈને જીવની મન-વચન કાયની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જે પ્રવૃત્તિથી ધર્મ અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે ધર્મ અને અધર્મને નેવાયિંકાએ સરકાર' એવું નામ આપ્યું છે ૨ પ્રસ્તુતમાં જે રાગ-દેવ-મોહ એ ત્રણ દોષો નેવાયિંકાએ મળ્યાં છે તે જ દોષ જેનસમત પણ છે અને તેને જોને 'ભાવકર્મ' એવું નામ આપે છે નેવાયિંકા જેને દોષજન્ય પ્રવૃત્તિ કહે છે તેને જ જોને 'યોગ' એવું નામ આપ્યું છે અને નેવાયિંકાએ પ્રવૃત્તિજન્ય ધર્માધર્મને 'સરકાર' અથવા તો 'અષ્ટ' એવું જે નામ આપ્યું છે તેને સ્થાને જ જેનસમત પૌત્રિક કર્મ અથવા તો દ્રવ્યકર્મ ૩ ધર્મ-અધર્મરૂપ સરકાર એ નેવાયિંકા મતે આત્માનો ગુણ છે પણ યાં મળ્યું જોઈએ કે નેવાયિંકા મતે ગુણ અને ગુણોનો ભેદ હોવાથી માત્ર આત્મા જ ચેતન છે, પણ તેનો ગુણ સરકાર એ ચેતન કહેવાય નહિ મારણુ કે સરકારમાં ચેતન પતો સમવાય-સંબધ નથી અને એ જ રીતે જેનસમત ૬ રૂકર્મ પણ અચેતન જ ૩ આ રીતે સરકાર કહ્યા કે દ્રવ્યકર્મ બંને અચેતન છે નેવાયિંકા અને જેનસમતમાં જે કાંઈ ભેદ છે તે એટલો જ કે કે સરકાર એ ગુણ કે જ્યારે દ્રવ્યકર્મ એ પુદ્ગલ ૬ ૫ છે ૫૭ ૫૮ જરા ઊંડો વિચાર કરીએ તો આ બે પણ નજીવો જ બાસે છે ભાવકર્મથી ૬ રૂકર્મ

૧ જોગા પચ્ચિપણ સિદ્ધાન્તમાય કલ્યાણી-પન્થકમ્પવ જા. ૬૯ ૨ કલ્યાણી-પન્થ, ૩૨ ૩ ૩૦ ૧ તરવાર / ૨, સ્વાનામ ૨ સમયસાર ૯૪ ૯૬ ૧૦૬ ૧૭૩ પ્રવચનસાર ૧, ૮૪, ૮૧, ૩ વાપસુ ૧ ૧, ૨ વાપસુ ૪, ૧ ૩-૪ વાપસુ ૧ ૧ ૧૭ ન્યાયમજરી ૫૦ ૨૭૧ ૪૩૨ ૫ ૦ ઉત્પાદિ- ૬૪ ૭ લગમગિરાતવદ્દારદારિકા સ્થિત ૭ કર્મજન્યવસ્તુઓ કર્માર્પમગિરાયતે = ન્યાયમજરી ૫૦ ૪૩૨

ઉત્પન્ન થાય છે એમ જોઈએ. સ્ત્રીકાર છે અને નૈવાલિય પશુ સરકારનો ઉત્પત્તિ જ સ્ત્રીકાર છે. બાવકર્મો દ્રવ્યકર્મો ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહેવાય છે ત્યારે એનો અર્થ એવો તો નથી કે પુરુષ દ્રવ્યને બાવકર્મો ઉત્પન્ન કર્યું પુરુષ દ્રવ્ય તો અનાદિ કાળથી છે જ એમ જોઈએ. સ્ત્રીકાર છે એટલે એનો એટલો જ અર્થ છે કે પુરુષમાં બાવકર્મો કાર્તિક એવો સરકાર કર્યો નોથી તે પુરુષ કર્મરૂપ પરિણામને પામ્યું આ રીતે બાવકર્મથી પુરુષમાં જે વિદેશ સરકાર ઉત્પન્ન થયો તે જ જૈન મતે વર્ણના કર્મ છે પણ એ સરકાર પુરુષ દ્રવ્યથી અભિન હોવાથી જ એ સરકારને પુરુષ કહેવામાં આવે છે આ રીતે વિચારતાં નૈવાલિકતા સરકારમાં અને જૈનસમત દ્રવ્યકર્મમાં વિશેષ ભેદ રહેતો નથી.

જોતોએ સ્થૂન શરીર ઉપરાંત સદમ-શરીર માન્ય છે જોતો તેને “કાર્મણ્ય શરીર”ના નામે ઓળખે છે એ જ કાર્મણ્ય શરીરને કારણે સ્થૂન શરીરની નિષ્પત્તિ થાય છે નૈવાલિકા. કાર્મણ્ય શરીરને “અવકાન શરીર” પણ કહે છે જોતો પણ તે શરીરને અતીન્દ્રિય માને છે તેથી તે અવ્યક્ત જ છે.

વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા પણ નૈવાલિકાને જ મળતી છે પ્રશસ્તપાદે જે ૩૪ મુલો મળ્યા પા છે તેમાં એક અદ્યત્ત નામનો ગુણ પણ મળ્યા પા છે જો કે એ ગુણ સરકાર નામના ગુણથી ભિન્ન જ મળ્યાનો છે, પણ તેના જે ધર્મ અને અધર્મ એવા બે ભેદ કર્યા છે તે ઉપરાંત જણાય છે કે પ્રશસ્તપાદે ધર્માવર્તને સમગ્ર સબંધથી નહિ પણ અદ્યત્ત સબંધથી ઓળખાવે છે આ માન્યતાએ નહિ પણ માત્ર નામભેદ છે એમ સમજવું જોઈએ, કારણ નવાલિકાના સરકારની જેમ અદ્યત્તને પ્રશસ્તપાદે આત્મગુણ જ કહ્યો છે.

આપ અને વૈશેષિક દર્શનમાં પણ દોઢથી સરકાર અને સરકારથી જન્મ અને જન્મથી દોષ અને પાઠા દોષથી સરકાર અને જન્મ આ પરપરા અનાદિકાળથી જ બીજા કુશની જેમ માનવામાં આવી છે તે જૈનસમત બાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મની પૂર્વેન અનાદિ પરપરા જોઈ જ છે.

યોગદર્શનની ક્રમપ્રક્રિયા તો જોતદર્શન સાથે અત્યંત સામ્ય ધરાવે છે. યોગદર્શનના સાર અવિદ્યા-અરિમતા-રાગ દ્વેષ-અભિનિવેશ એ પાંચ કોશ છે એ પાંચ કોશને કારણે કિન્નરવૃત્તિ-મિત્ર-રાષ્ટ્ર-ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ધર્મ-અધર્મરૂપ સરકાર ઉત્પન્ન થાય છે આમાં કયેગોને બાવકર્મ વૃત્તિ યોગ અને સરકારને દ્રવ્યકર્મને રથાને મૂકી સમય એમ છે સરકારને વાસના કર્મ અને અપૂર્વ એવા પણ નામ યોગદર્શનમાં આપવામાં આવ્યા છે વગી યોગદર્શનમાં કોશ અને કર્મનો જોતોની જેમ અનાદિ કાર્તિકાગુમાન બીજા કુશની જેમ જ માનવામાં આ આવ્યો છે.

જૈન અને યોગદર્શનનો જે ભેદ છે તે એ છે કે કોશ કિન્નરવૃત્તિ અને સરકાર

૧ દ્વેશીસ્ય પ્રકૃતો વ્યક્તા ચ બચ્ચા ચ તત્ર અવ્યક્તાયા કમસમાલ્યતાયા પ્રકૃતેષ્વભોગત પ્રહય । પ્રહીન ચ કર્મણિ વિશમન્નાનિ મૂળાનિ ન ગરીમુખાદશન્તિ ક્ષિતિ ઉપવત્તો-વવગ ।

ન્યાય-૧૧૦ ૩ ૨ ૬૮

૨ પ્રશસ્તપા બાબ-૫ ૪૭ ૬૩૭ ૬૪૩

૩ ન્યાયજાની પૃ. ૫૧૩ ૨ યોગ દર્શન બાબ ૧ ૫, ૨ ૩ ૨ ૧૨ ૨ ૧૩-અને તેની વચ્ચેના ૧ બારવડી શાદિ મીઠાએ.

એ બધાનો સમય યોગદર્શનની પ્રક્રિયા પ્રમાણે આત્મા સાથે નહિ પણ ચિત્ત-અન્ત કરજી સાથે છે અને તે અન્ત કરજી એ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ-પરિણામ છે

સાંખ્યો પણ યોગદર્શન જેવો જ માન્યતા ધરાવે છે એ કહેવાની જરૂર પડેલી નથી પણ સાંખ્યકારિકા અને તેની માહરત્તિ તથા સાંખ્ય-તત્ત્વકૌમુદીમાં બધ-મોક્ષની મર્યા પ્રસંગે જે પ્રક્રિયા વર્ણવવામાં આવી છે તેનું જૈન દર્શનનો કર્મની માન્યતા સાથે જે પ્રખરણ સામ્ય છે તે વિશેષરૂપે યાત્રા ૪ છ સાંખ્યોને મતે પુરુષ તો કુટુંબ છે અને અપરિણામી છે-અતઃ જૈન મતે તે પરિણામી છે એ બેદ બ્યાનમાં રાખવા જેવો ૩ વળી સાંખ્યોએ આત્માને કુટુંબ માન્યો એટલે સસાર અને મોક્ષ પણ પરિણામી પ્રવૃત્તિમાં જ માન્યા સાન-મોદ-કોપ-આદિ જૈનોએ આત્મા પરિણામી હોવાથી આત્મામાં માન્યા છ પણ સાંખ્યોએ તે બધા બધોને પ્રવૃત્તિના ધર્મ માન્યા છે અને તેથી જ આત્માને બંને તે તે બાબોને કાણે બધ-મોક્ષ પુરુષના નહિ, પણ પ્રવૃત્તિના જ સાંખ્યોએ માનવા પડે જૈન-સાંખ્યની પ્રક્રિયામાં એ જ બે છે તેને બા કરી ક્રમમાં અને પછી સસાર અને મોક્ષની પ્રક્રિયામાં જૈન-સાંખ્યની માન્યતાની જે સમાનતા છે તેનો વિચાર કરીએ તો જગ્યાએ કે જૈન અને સાંખ્ય કર્મપ્રક્રિયામાં કશો જ બેદ નથી

જૈનોને મતે મોદ-રાગ-દ્વેષ એ બધા કારોને કાગળે પૌદ્ગલિક કાર્મણ્ય શરીરનો યોગ આત્મા સાથે અનાદિ કાલથી છે અને બાવો અને મર્મજી શરીરમાં બીજા કુરની જેમ કાર્પ કારણબાવ છે એટલે કે એકની ઉત્પત્તિમાં બીજી કારણ છે અને છતાં બન્ને અનાદિ કાળથી આત્માના સજ્જર્મમાં આવેલાં છે તે બન્નેમાં કાણુ પ્રથમ જોતો નિષ્કૃપ યર્ષ શકતો નથી. આ જ પ્રકારે સાંખ્યમતે સિમશગરે અનાદિકાળથી પુરુષના સહર્મમાં છે એ સિમ શરીર પણ રાગ-દ્વેષ-મોદ જેવા કારોથી ઉત્પન્ન થયેનું છે અને લાવ અને નિમ શરીરનો પણ બીજા કુરની જેમ જ કાર્પકારણબાવ છે ૧ જૈનો જેમ ઔદારિક સ્થૂન શરીરને કાર્મણ્ય શરીરથી જુદું માને છે તેમ સાંખ્યો પણ નિમ-સદ્ગમશરીરને સ્થૂન શરીરથી ભિન્ન મને છે ૨ જૈનોને મતે સ્થૂન અને સદ્ગમ બન્ને શરીર પૌદ્ગલિક જ છે તેમ સાંખ્યોને મતે પણ એ બન્ને શરીરો પ્રાકૃતિક જ છે વળી જૈનો બન્ને શરીરને પુરુષના વિકાસ માનવા છતાં બંનેની વર્ગબુદ્ધિ જુદી જુદી માને છે તે જ પ્રમાણે સાંખ્યોએ પણ એકને તો માત્રિક તો બીજાને માતા-પિતૃજન્ય કહ્યું છે જૈનોને મતે મૃત્યુ વખતે વિદ્યમાન આત્મિક શરીર છૂટી જાય છે અને જ મ વખતે નવું ઉત્પન્ન થાય છે પણ કાર્મણ્ય શરીર મૃત્યુ વખતે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં ગતિ કરે છે અને એ રીતે કાયમ રહે છે તે જ પ્રમાણે સાંખ્યોને મતે પણ માતાપિતૃજન્ય-સ્થૂન શરીર મૃત્યુ વખતે છૂટી જાય છે અને જ મ વખતે નવું ઉત્પન્ન થાય છે, પણ નિમશરીર તો ટકી રહે છે અને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં જાય છે ૩ જૈનોને મતે અનાદિકાળથી મેગદ્ કાર્મણ્ય શરીર મોક્ષ સનધે નિવૃત્ત યર્ષ જાય છે તે જ પ્રમાણે સાંખ્યમતે પણ મોક્ષ સમયે નિમશરીર નિવૃત્ત યર્ષ જાય છે ૪

૧ સાંખ્ય કાં પરીની માહરત્તિ અને સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ૨ સાંખ્યકા ક્ર ૩ માહર-કાં ૪૪ ૪ આ જ વસ્તુ યોગ દર્શનને પણ માન્ય છે યોગસૂત્ર સાંખ્યમારવતી-૨ ૧૩ ૪ માહરત્તિ ૪૪

દ્રેષ, અને મોહને માન્યા છે રાગ-દ્રેષ-મોહયુક્ત થઈને પ્રાણી-સત્ત્વ મન-વચન-કાવચી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને રાગ-દ્રેષ-મોહને ઉત્પન્ન કરે છે અને એ પ્રમાણે મંસારચક્ર પ્રવર્તમાન છે ૧ એ ચક્રની આદિ નથી, પણ તે અનાદિ છે ૨ રાગ મિલિ દે આચાર્ય નાગસેનને પૂછ્યું કે હવે કરેલાં કર્મ ક્યાં રહે છે તે તો ગતાવો ! તેના ઉત્તરમાં આચાર્યે જણાવ્યું કે કર્મ ક્યાં ગયે છે તે દેખારી સમર્થ નથી ૩ વિસુદ્ધિમગ્નમાં કર્મને અરૂપી કહેવામાં આવ્યાં છે—(૧૭ ૧૧૦) પણ અભિરમીકામાં અવિદ્યાર્પિતને રૂપ કહ્યું છે (૧ ૬) અને એ રૂપ સપ્રતિષ્ઠ નદિ પણ અપ્રતિષ્ઠ છે સૌત્રાન્તિકમતે કર્મનો સમાવેશ અરૂપમાં છે તેઓ અવિદ્યાર્પિત નથી માનના ૪ એ ઉપ થી જણાવ્યું છે કે જૈનોનો જેમ જૌદોએ પણ કર્મને સૂક્ષ્મ માન્યાં છે, મન-વચન-કાવચી પ્રવૃત્તિને પણ કર્મ કહેવાય છે પણ તે તો વિગતિરૂપ-પ્રત્યક્ષ છે એટલે કર્મ સબ્દ અઘી માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ અર્થમાં લેવાનો નથી, પણ એ પ્રત્યક્ષ કર્મ જન્ય મંદકારને અઘી કર્મ સમજવાનું છે જૌદોની પરિભાષામાં તેને વામના અને અવિદ્યાર્પિત કહેવામાં આવે ૥ માનસિક ક્રિયાજન્ય સંસ્કારને-કર્મને વાસના, અને વચન અને કાવચજન્ય જે મંદકાર-કર્મ છે તેને અવિદ્યાર્પિત કહેવામાં આવે છે ૫

તુલના કરવી હોય તો કરી શકાય કે જૌદસમત કર્મનાં કારણ રાગ-દ્રેષ-મોહ એ જૈનસમત લાવકર્મ છે, મન-વચન-કાવચ પ્રત્યક્ષ કર્મ તે જૈનમતે યોગ છે, અને એ પ્રત્યક્ષકર્મજન્ય વાસના અને અવિદ્યાર્પિત તે જૈનમતે દ્રવ્યકર્મ છે

વિદ્યાનવાદી જૌદોએ કર્મને વાસના સબ્દથી ઓળખાવ્યું છે પ્રવાહરે જણાવ્યું છે કે જેટલાં કાર્યો છે તે બધાં વાસનાજન્ય છે ઈશ્વર હોય કે કર્મ (ક્રિયા) પ્રધાન (પ્રકૃતિ) કે મતે તે બીજું, એ બધાનું મૂળ વાસનામાં ૥ ન્ધારી ઈશ્વરને માનીને પણ જો વિશ્વ વૈશ્વિત્ય ધરાવતું હોય તો વાસનાને માન્યા વિના ચાલતું નથી એટલે ઈશ્વર પ્રધાન કર્મ એ બધી નહીંઓતો પ્રવાહ વાસનાસમુદાયમાં મળી જઈને એક થઈ જાય છે ૧

શૂન્યવાદીને મતે વાસના એ માયાનું—અનાદિ અવિદ્યાર્પિત જ બીજું નામ છે અને વેદાન્તમતે પણ અનાદિ અવિદ્યા-માયાથી વિશ્વવૈશ્વિત્ય છે ૭

મીમાંસકોએ યાગાદિ કર્મજન્ય એક અપૂર્વ નામનો પદાર્થ સ્વીકાર્યો છે ૮ તેમની દલીલ એવી છે કે મનુષ્ય જે કાંઈ અનુક્રાંત કરે છે તે તો ક્રિયારૂપ હોવાથી ક્ષણિક હોય ૥ એટલે તે અનુક્રાંતથી અપૂર્વ નામનો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે જે યાગાદિ કર્મ-અનુક્રાંતનું ફાળ આપે છે એ અપૂર્વ પદાર્થની આખ્યા કુમારિસે કરી છે કે અપૂર્વ એટલે યોગ્યતા યાગાદિ કર્મનું અનુક્રાંત કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે યાગાદિ કર્મ અને પુરુષ એ બંને સ્વર્ગરૂપ ફાળ ઉત્પન્ન કરવા માટે અસમર્થ—અયોગ્ય હોય છે પણ

૧ અનુત્તરનિકાચનિકાપાઠ સુત્ર ૩૩ ૧ ભાગ ૧ પૃ. ૧૩૪

૨ સસુતનિકાચ

૧૫ ૫ ૬ (ભાગ ૨ પૃ. ૧૮૧-૨) ૩ જ છત્રકા મહારાજ નાનિ કમ્માનિ દસ્સેતું

દ્વ વા દ્વ વા તાવિ કમ્માનિ તિત્તીત્તિ- મિલિન્દ પા. ૩-૧૫ પૃ. ૭૫

૪ નવમી એરિયે ઠલ હો ફર પૃ. ૬૨૦ ૫ અનિયમીકા ચતુર્થ પતિત્તેદ, *Heath-Buddhist*

Philosophy p 203. ૬ પ્રમાણુ વાર્તિકાદકાર પૃ. ૭૬-—પાચાવતાર વાર્તિક રૂપિના ટિપ્પણ

૫ ૧૭૩ ૧૩૮મા ઉપા ૭ બ્રહ્મસૂત્ર સાકરભાષ્ય ૨ ૧ ૧૪

૮ યાગર ભાષ્ય ૨ ૧ ૫ ૧ ત્રવર્તિક ૨ ૧ ૫ સામગીયિકા પૃ. ૮૦

અનુબંધાન પછી એક એવી ચોખ્ખતા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી કર્તાને ગ્વર્મફળ મળે છે એ ચોખ્ખતા પુરુષની માનવી કે યજ્ઞની એ વિશે આગ્રહ કરવો નહિ પણ તે ઉત્પન્ન થાય છે એટલું પર્ણાપ્ત છે.^૧

બીજા દાર્શનિકો જેને સરકાર ચોખ્ખતા સામર્થ્ય, શક્તિ કહે છે તેને માટે જ મીર્માઓએ 'અપૂર્વ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે છતાં તેમનું માનવું છે કે વે વિદિત કર્મજન્ય ને સરકાર કે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે જ 'અપૂર્વ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, અથવા ક્રમજન્ય સરકાર માટે નહિ.^૨

અપૂર્વ કે શક્તિનો આશ્રય આત્મા છે એમ મીર્માસો માને છે^૩ અને આત્માની જેમ અપૂર્વને પણ અમૂર્ત માને છે.^૪

મીર્માસોના આ અપૂર્વની તુલના જૈનોના કાવકર્મ સાથે એટલા માટે થઈ શકે છે કે તેને કાવકર્મની જેમ અમૂર્ત માનવામાં આવ્યું છે,^૫ પણ ખરી રીતે તે જૈનોના 'અકર્મ'ને સ્થાને છે માનનાજન્ય કર્મ-યાગાદિપ્રવૃત્તિ અને યાગાદિપ્રવૃત્તિજન્ય અપૂર્વ એવો ક્રમ છે એટલે ખરી રીતે કામ-તૃષ્ણા એ કાવકર્મ-યાગાદિ પ્રવૃત્તિ એ જનસ મત યોગબાપાર, અને અપૂર્વ એ દ્રવ્યકર્મને સ્થાને થઈ શકાય છે વળી અપૂર્વ એ મીર્માસોને મતે સ્વતંત્ર પદાર્થ છે એટલે વધારે સગત તો એ છે કે તેને દ્રવ્યકર્મને સ્થાને જ મુકવું જોઈએ દ્રવ્યકર્મ અમૂર્ત તો નથી પણ અપૂર્વની જેમ અનીન્દ્રિય તો છે જ.

એ અપૂર્વ વિશે પણ કુમગિસને એકાંત આગ્રહ નથી. યજ્ઞક્રમે ધમવવા માટે તેણે એ અપૂર્વનું સમયન તો કર્યું છે, પણ એ કર્મફલની ઉપપત્તિ અપૂર્વ વિના પણ તેણે જ બતાવી છે તેનું કહેવું છે કે કર્મ વડે ફલ સુદૃઢ સક્રિયરૂપે ઉત્પન્ન થઈ જ નાય છે કોઈ પણ કાર્ય દ્વારા ઉત્પન્ન થઈ નાય છે એમ તો નથી, પણ તે સક્રિયરૂપે સદૃઢમતમ સુદૃઢ તર અને સુદૃઢ થઈ પછી રથુરૂપે આવિર્ભૂત થાય છે જેમ દૂધમાંથી દહી મેળવણી નાખતાં જ નથી બની જતું પણ અનેક પ્રકારે સુદૃઢ રૂપોને પાઠ કરીને અમુક સમયે રપદ દહી-રૂપે વ્યક્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે યજ્ઞકર્મનું ફળ સ્વભાવિ તેના સુદૃઢ રૂપમાં તત્કાળ ઉત્પન્ન થઈ પછી કાલનો પરિપાક થયે રથુલ રૂપે વ્યક્ત થાય છે.^૬

આચાર્ય શકરે તો મીર્માસકસમત એ અપૂર્વની કલ્પના કે સુદૃઢ સક્રિયની કલ્પનાનું ખડન જ કર્યું છે અને કર્માનુસાર ઇશ્વર ફળ આપે છે એમ સિદ્ધ થયું છે અને કર્મથી ફળ નહિ પણ ઇશ્વરથી ફળ મળે છે એ પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે.^૭

કર્મસ્વરૂપની આ લાંબી વિચારબાની સાગ એ જ છે કે કાવકર્મની બાબતમાં કોઈ પણ દાર્શનિકોનો વિવાદ નથી શમ-અપ-મોદ એ જ સૌને મતે કાવકર્મ અથવા તો કર્મનું કારણ છે અને જૈનો જેન દ્રવ્યકર્મ કહે છે તેને જ બીજા દાર્શનિકો 'કર્મ' નામે ઓળખે

૧ કર્મેભ્ય પ્રાગ્ભ્યોગ્યસ્ય કમળ પુણ્યસ્ય વા । ચોમ્બના શાસ્ત્રગ્રન્થાયા વરા સાડર્વમિષ્યતે ॥ તન્નવા ૦
૨ ૧ ૫ ૨. ૧ તર્વાર્તિક ૫૦ ૩૬૫-૩૬૬ ૩ વન્તર્વાર્તિક ૫૦ ૩૬૮, શાસ્ત્રગોપિકા ૫૦ ૮૦
૪ વન્તર્વાર્તિક ૫૦ ૩૬૮ ૫ મે ન્યાયાવતાર વાર્તિકમા આ દહિએ ઘડના કરી છે દિગ્બલ ૫૦ ૧૮૧ ૬ મુદ્ગલશાસ્ત્રાત્મક વા તત્વ જન્મેવોપમાયતે-તન્નવા ૦ ૫ ૩૬૫ ૭ બલમુત શાકરમાધ્ય ૩ ૨ ૩૮-૪૧

છે અને એના જ સંસ્કાર, વાસના અવિરુદ્ધિ, માયા અપૂર્વ એવા નામો તો તે પુત્રવ
દ્રવ્ય છે કે ગુણ છે કે ધર્મ છે કે બીજી કાંઈ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે એ માનનાર દાસનિકામાં
વિવાદ ઊભો વસ્તુતઃ આસ વિવાદ નથી એ આપણે જોયું એટલે હવે એ કર્મના એટલે
કે દ્રવ્યકર્મના બેદો વચેરેનો વિચાર કરીએ

કર્મના પ્રકાર

દાશનિદેએ કર્મના પ્રકાર વિવિધ રીતે કર્યા છે, પણ પુણ્ય-પાપ કૃત્ત-અકૃત્ત,
શુભ-અશુભ ધર્મ-અધર્મ એ રીતે કર્મના બે. તો બીજા સંદેશમાં માન્ય છે એટલે એમ
કહી શકાય કે કર્મના પુણ્ય-પાપ અથવા તો શુભ-અશુભ એવા જે બે બેદો પાડવામાં
આવે છે એ પ્રાચીન છે અને પ્રારભમાં કર્મવિચારણામાં એ બે જ બેદ પડ્યા હશે.
પ્રાચીને જે કર્મનું ફળ અનુકૂળ જણાય છે તે પુણ્ય અને ત્રિતીકૂળ જણાય છે તે પાપ,
એવો અર્થ કરવામાં આવે છે અને તે રીતના બેદો ઉપનિષદ^૧ જૈન^૨ સાંખ્ય^૩ બાદ્ય^૪,
શેંગ^૫ ન્યાય-વશેષિક^૬ એ બધામાં મળે છે આમ છતાં વસ્તુતઃ બધા દર્શનોએ પુણ્ય
હોય કે પાપ એ બંને કર્મોને નધન જ માન્યાં છે અને એ મનથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરવો
એ બંધે સ્વીકાર્યું^૭ આથી જ કર્મજનન જે અનુકૂળ વેદના છે તેને પણ વિવેકી જનો
સુખ નહિ પણ દુઃખ જ માને છે^૮

કર્મના પુણ્ય-પાપ રૂપે બે બેદ એ વેદનાની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે પણ કર્મના પ્રકારો
વેદના સિવાયની અન્ય દૃષ્ટિએ પણ કરવામાં આવે છે વેદનાની નહિ પણ કર્મને સાત-તરસ
માનવાની દૃષ્ટિને સામે ગણીને બૌદ્ધ અને યોગદર્શનમાં^૯ કુળ શુભ શુકનકૃષ્ણ, અને અ
શુકનાકૃષ્ણ એવા પણ ચાર પ્રકાર કરવામાં આવે છે આમાં કુળ એ પાપ શુકલ એ પુણ્ય
શુકનાકૃષ્ણ એ પુણ્ય-પાપનું મિશ્રણ છે પરંતુ અશુકનાકૃષ્ણ એ એમાંથી એકેય નથી મરણ
કે એ કર્મ લીનરાગ પુરુષને હોય છે અને તેને વિપાક સુખ કે દુઃખ કશું જ નથી કારણ
કે તેમનામાં ગમ કે દ્વેષ કશું જ હોતું નથી^{૧૦}

આ ઉપરાંત કર્મના બેદો કૃત્ય પાકહાન અને પાકહાલની દૃષ્ટિએ પણ કરવામાં
આવે છે કૃત્યની દૃષ્ટિએ ચાર પાકહાનની દૃષ્ટિએ ચાર અને પાકહાલની દૃષ્ટિએ ચાર એમ
આર પ્રકારના કર્મનું વર્ણન બૌદ્ધોના અભિધર્મમાં અને રિશુદ્ધિમાર્ગમાં સામાન્ય છે,^{૧૧}
પણ અભિધર્મમાં પાકરચાનની દૃષ્ટિએ પણ કર્મના ચાર બેદ અધિક ગણાવ્યા છે બૌદ્ધોની
જેમ પ્રકારની ગણતરી તો નહિ પણ તે તે દૃષ્ટિએ કર્મોના સામાન્ય વિચાર યોગદર્શનમાં
પણ મળે છે^{૧૨} આમ છતાં કર્મના પ્રકારોનું બ્વવસ્થિત વર્ણન કરતી એક રીતે નહિ પણ
અનેક પ્રકારે જેવું જૈન યોગમાં મળે છે તેવું અત્ર કુદર્શ છે, એ સ્વીકારવું પડે છે

૧ બદ્ધગતિબંધ ૩ ૨ ૧૩ પ્રત ૩૭ ૨ પચમ કર્મગ્રંથ ગાં ૧૫-૭૭ તત્વાય ૮૨૧
૩ સાંખ્યકા ૪૪ ૪ વિમુક્તિમગ ૧૭ ૮ ૫ યોગચુર ૨ ૧૪ યોગસાધ્ય ૨ ૧૨
૬ ચામત્યની પૂન કપર પ્રસંગતયા પૂન ૧૩૭ ૧૪૩ ૭ પરિણામતત્ત્વસંસ્કારદુર્લેપગુણત્તિ-
વિરોધાત્ત ૫ દુક્ષનવ સર્વ વિવેકિન યોગચુર ૨ ૧૫ ૮ યોગદર્શન ૪ ૭ દીપનિકાય
૩ ૧ ૨. પુણ્યમાં પૂન ૪૬૧ ૬ યોગ ચન ૪ ૭ ૧૦ અભિધર્મત્ય સમઢ ૫ ૧૯ વિમુક્તિમગ
૧૬ ૧૪-૧૬ આ બે વિરો આજન કહેવાયા આવે ૧૧ યોગચુર ૨ ૧૨-૧૪

કર્મની પ્રકૃતિ એટલે કે સ્વભાવની દૃષ્ટિએ કર્મના મૂળ આઠ બે જન શાસ્ત્રમાં વર્ણિત છે. યાનાવરણ, વૈશનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય આયુ નામ મોત્ર અને અન્તરાય.

એ આઠ મૂળ ભેદની અનેક ઉત્તર પ્રકૃતિનું વિવિધ હોવાની દૃષ્ટિએ વિવિધ રીતે નિરૂપણ જન શાસ્ત્રોમાં મળે છે. જ્યાં જ્યાં કર્મ—મધ ઉદય ઉદીરણ સત્તા ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ હોય છે તેનું વર્ગીકૃત વ્યવસ્થિત નિરૂપણ જનશાસ્ત્રમાં છે એનો વિસ્તાર કરવો અહીં અનાવશ્યક છે. ગિરાસુએ અન્યત્ર જોઈ લેવો જોઈએ ?

કર્મબંધન પ્રમથ કારણ

યોગ અને કાયા એ બન્નેને કર્મબંધના કારણ ગણવામાં આવે છે છતાં એ બન્નેમાં પ્રમથ કારણ તો કાયા જ છે એ સ્વર્ગમન સિદ્ધાન્ત છે. પણ આત્માના એ કષાયો મન-વચન અને કાય દ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે એ ગણમાંથી કોઈ પણ એક આનબન વિના કષાયોને વ્યક્ત થવાનો કોઈ બીજો માર્ગ નથી એટલે હવે પ્રથમ એ છે કે મન-વચન-કાય એ ત્રણે આનબનોમાંથી પ્રમથ કયું છે ?

મન एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो ।

बन्धाय विपदासक्तं मुक्तय निर्विषय स्मृतम् ॥

બ્રહ્મસિન્ધુ ઉપનિષદ (૨)ના આ કથનથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મન એ જ બંધન કારણ છે. કાય-વચનની પ્રવૃત્તિમાં પણ મન સદાયક મનાયુ છે. જો મનનો સદમગ ન હોય તો વચનની કે કાયની પ્રવૃત્તિમાં કોંઈ રહે નહિ એટલે મન-વચન-કાય એ ત્રણેમાં પણ ઉપનિષદના મતે મન પ્રમથ છે. આથી જ કૃષ્ણને અર્જુનને કહ્યું છે કે 'અચ્ચલ હિ મમ દૃષ્ટ્વા'—એ વચન મનનો નિરોધ કરવો સહજ નથી, એનો નિરોધ ત્યાંસુધી કરવો જોઈએ ત્યાંસુધી એનો સ્વયં કાય ન થઈ જાય. જ્યારે આત્મા મનનો એવો નિરોધ કરે છે ત્યારે જ તે પરમ પને પામે છે. એ મન પણ જૈનોની જેમ ઉપનિષદમાં બે પ્રકારનું માનવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. કામ-સકલ્પરૂપ મન છે તે અશુદ્ધ છે અને તેથી રહિત છે તે શુદ્ધ છે. અશુદ્ધ મન એ સંસારનું સ્થાપન છે અને શુદ્ધ મન એ મોક્ષનું જન દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ મન ત્યાંસુધી કષાયનો કાય નથી થતો ત્યાંસુધી રહે છે. ક્ષીણકષાય વીતરાગ હરશ્ચ ગુણુરથાનક નામક બારમા ગુણુરથાનમાં અને પછી શુદ્ધ મન હોય ■ કેવની એનો નિરોધ પ્રથમ કરે છે. પછી જ વચન અને કાયનો નિરોધ કરે છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્યાંસુધી મન નિરુદ્ધ થતુ નથી ત્યાંસુધી વચન અને કાયના નિરોધને પણ અનમશ નથી વચન અને કાયનું સંચાલક બળ મન જ છે. એ બળ ખતમ થાય એટલે વચન અને કાય પણ નિર્જન બનીને નિરુદ્ધ થઈ જાય છે. આ જ કારણે જૈનોએ મન-વચન-કાય એ ત્રણેની પ્રવૃત્તિમાં મનની પ્રવૃત્તિને પ્રમથ માની છે અને દ્વિમા અદિસા ના વિચારમાં કાયયોગ કે વચનયોગ નહિ પણ માનસિક અધ્વવસાય રાગ અને દ્વેષને

૧ કર્મમથ ૧-૬ ગોમદસાર કર્મકાંડ

૨ ગીતા ૬ ૩૪

૩ તાવદેવ નિરોદ્ધવ્ય યાવદ્ દદિ મત ક્ષય । एतज्ज्ञान च मोक्ष च जतोऽन्यो मन्यविस्तर ॥

પ્રકાશ ૫

૪ બ્રહ્મસિન્ધુ ૧ ૫ નિરોધાવરણ ૩૦૫૦—૩૦૬૪

જ કર્મબંધનું મુખ્ય કારણ માન્ય છે એની ચર્ચા પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં પણ છે,^૧ એટલે અહીં વિસ્તાર આપવડક છે આમ છતાં બૌદ્ધોએ જનો ઉપર આસેપ કર્યો છે કે જેનો કાપ કરને જ અથવા કામદંડને જ ગદત્વનો માને છે તેને મનો ભ્રમ જે ર આ ભ્રમ ધવાનું કારણ સાંપ્રાપ્તિક વિદ્યેષ તે ખરે જ, ઉપરાંત જેનોના જે આચારના નિયમો છે તેમાં બાહ્યાચાર વિશે જે અધિક ભાર આપવામાં આવ્યો છે તે પણ કે અને સાથે જ જનોએ જે બૌદ્ધોનું આ માન્યતા ખડન કર્યું છે તેથી પણ એમ લાગવાનો સંભવ છે કે જેનો બૌદ્ધોની જેમ મનને પ્રબળ કાણ માનતા નહિ હોય અન્યથા બૌદ્ધોના એ મતનું શા માટે ખડન કરે ?

જેનોના જેમ બૌદ્ધો પણ મનને જ કર્મનું પ્રમાણ કારણ માને છે એ તો કહેવાની જરૂર નથી ઉપાનિષદમાં એ બૌદ્ધ મતન્ય સ્પષ્ટ રૂપે મૂકવામાં આવ્યું છે અને

મનોપુલ્ગમમા ધમ્મા મનોસેદ્ધા મનોમયા ।

મનસા ચે વહુન માસતિ વા કરોતિ વા ।

તસો ન હુવસમવતિ ચક્ક વ વહનો વદ ॥

ધર્મપદની આ પ્રથમ શાધાથી પણ એ મનબળને પુષ્ટિ મળે કે આમ છતાં પણ બૌદ્ધ દીકાકારોએ હિંસા-અહિંસાની વિચારણામાં આગળ જતાં જે વિવેચન કર્યું તેમાં માત્ર મન નહિ પણ બીજી અનેક નાજતોના પણ સમાવેશ કરી દીધો તેથી તેમના એ મૂળ મતન્યમાં જે બીજા દાર્શનિકો સાથે ભેદન હતું તે ખડિત થઈ ગયું.

કર્મફલનું ક્ષેત્ર

કર્મના કાપવાની શી મર્માં છે ? એટલે કે જીવ અને જડ એ બન્ને પ્રકારની સૃષ્ટિમાં કર્મનો કાપદો સપૂજી આવે લાગુ પડે છે કે તેમાં પણ કોઈ મર્યાદા છે તે અહીં વિચારવાનું છે કાલ હંધિર સ્વભાવ આદિ એકમાત્ર કારણ માનનારા જેમ ચાવત કાપમાં કાલ કે હંધિર દિને કારણ માને છે તેમ કર્મ પણ શું બધાં કાર્યોની નિબંધિતમાં કારણ છે કે એને કોઈ મર્યાદા કે એ વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે જે વાહીએ એક માત્ર ચેતનતત્ત્વમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્વીકાર છે તેમને મતે તો કર્મ કે અનુષ્ટ કે માયા એ સમસ્ત કાર્યમાં સાધારણ નિમિત્ત કારણ છે અને એથી જ વિશ્વદેવિત્વ થટે છે નૈયાયિક-વૈશેષિકો માત્ર એક તત્ત્વમાંથી બધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી છતાં પણ તેઓ કર્મ-અદ્યને સમસ્ત કાર્યોમાં સાધારણ કારણ માને છે એટલે કે જડનાં અને ચેતનનાં સમસ્તકાર્યોમાં અનુષ્ટ એ સાધારણ કારણ છે, સૃષ્ટિ બંને જડ-ચેતનની હોય, પણ તે ચેતનનું પ્રેરણાનું સિદ્ધ કરતી હોઈ તેમાં ચેતનનું અનુષ્ટ નિમિત્ત કારણ છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે

બૌદ્ધમ્મનમાં જડસૃષ્ટિમાં તો કર્મનો કાપદો કામ નથી જ કરતો એમ મનાયુ છે, એટલું જ નહિ પણ જીવોની બધી જ વેદના સુધ્ધામાં કર્મ કારણ નથી મનાયુ મિલિન્દ

૧ ગા. ૧૭૬૨-૧૭૬૮ ૨ જુઓ મન્નિઝમનિકાય ઉપાલિસુત ૨ ૨ ૧ ૩ જુઓ સુવ
ફલન ૧ ૧ ૨ ૨૪-૩૨ ૨ ૧ ૨૬-૨૮ વિશેષ માટે જુઓ ક્ષામ્મિ ૬ પ્રસ્તાવના ૫૦ ૩૦-૩૫
અને પિણ્ડ ૫૦ ૮-૬૭ ૪ જુઓ વિનયની અકુકપાયા પ્રાજ્ઞાતિવાનને વિચાર અને—
પ્રાણી પ્રાણીજાત ધાતુકવિત્ત વ તદ્વત્તા વજ્રા । પ્રાણય વિવલોગ વજ્રવિરાવદ્દ હિંસા ॥
જેવા બૌદ્ધ નાકેય

પ્રથમા જીવોની વે નાની આર કારણ મણાળા છે વાત, પિત કક એ ત્રણેનો મેનિપાત
 ત્રુ વિષમાદાર આપકમિક, અને કર્મ-એ આક કારણોમાંથી કોઈ પણ એક કારણે જીવને
 વેદનાનો અનુભવ થાય છે આચાર્ય નામસેને જણાવુ છે કે વેદનાની આ આક કારણો છતાં
 ને સોડા એમ માને છે કે જીવોની બધી વેદના કર્મને કારણે થાય છે તે મિથ્યા છે ખરી
 રીતે જીવોને વેદના છે તેમના જાદુ જ થોડો આગ પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ છે બધો જાગ
 તો બીજા જ કારણોએ ઉત્પન્ન થયે છે કઈ વેદના કયા કારણે છે તેનો અનિમ નિર્ણય
 તો શુદ્ધ જ કરી શકે છે ? આ જ પ્રમાણે જૈનદર્શિએ પણ કર્મનો કાયદો આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં
 લાગુ પડે છે ભૌતિક સૃષ્ટિમાં તો એ કાયદો કાર્ય કરતો નથી. જડસૃષ્ટિનું નિમાણ તેના
 પોતાના કાયદા પ્રમાણે થાય છે કર્મનો કાયદો તો જીવસૃષ્ટિમાં ને વૈવિધ્ય છે તેમાં જ
 કારણ છે જીવના ને વિવિધ રૂપો મનુષ્ય-વ-નારક-તિથ-આદિ રૂપે છે જીવોનાં શરીરમાં ને
 વૈવિધ્ય છે તેમાં, અને સુખ-દુઃખ-ગ્લાન-અગ્લાન-આગ્નિ-અમારિત એ જીવ સમી જાણીમા
 કર્મનો કાયદો લાગુ પડે છે પણ બીજા નેવાં ભૌતિક કાયદોમાં કર્મના કાયદાને કદા જ
 લેવા દેવા નથી આ વસ્તુ જૈનશાસ્ત્રોમાં કર્મની મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિઓ ને મણાવી છે તે
 પ્રત્યેકના વિપાકનો જાણે નિચા કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વત મિદ્ધ થઈ જાય છે ૨

કર્મબંધ અને કર્મફલની પ્રક્રિયા

આત્મામાં કર્મબંધ કેવી રીતે થાય છે અને બધાયેલા કર્મની ફલક્રિયા શી છે એનું
 સુઅવગ્રહિત વર્ણન જૈનશાસ્ત્રમાં મળે છે વેદિક પરંપરાના ગ્રન્થોમાં હિપનિષદ સુધીના
 શાસ્ત્રમાં એ વિશે મથી જ માહિતી નથી યોગશ્લોકનાશ્વરમાં વિશેષરૂપે અને અન્ય દાશનિક
 ગ્રંથગ્રન્થોમાં નહિ જેની સામગ્રી આ આગતમાં પ્રાપ્ત થાય છે એટલે એ પ્રક્રિયાનું વર્ણન
 અહીં જૈનશાસ્ત્રને આધારે જ કરવું પ્રાપ્ત થાય છે દુલનાયોગ્ય ને આગતો છે તેનો
 નિર્દેશ તે તે રથાને કરવામાં આવશે જ

લોકમાં એવી કોઈ જગ્યા નથી જ્યાં કર્મયોગ પુરુષ પરમાણુનું અસ્તિત્વ ન હોય.
 એટલે સસારી જીવ પોતાની મન-વચન-ક્રિયાની જગા પણ પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે કર્મયોગ
 પુરુષવના પરમાણુ રકથોનું પ્રદણ બધી દિશામાંથી થાય છે પરંતુ ક્ષેત્રમયતા એ છે કે
 જેટલા પ્રદેશમાં આત્મા હોય તેટલા પ્રદેશમાં રહેના પરમાણુરકથોનું જ પ્રદણ
 થાય છે, અન્યનું નહિ. વળી પ્રવૃત્તિની તરતમતાના આધારે પરમાણુની સખ્યાની
 તરતમતા કે પ્રવૃત્તિની માત્રા અધિક હોય તો પરમાણુ અધિક અને ન્યૂન હોય તો ન્યૂન
 સખ્યામાં પરમાણુ પ્રદણ થાય છે આને પ્રદેશગત કહેવાય છે શ્રવીત પરમાણુ જુદી
 જુદી ને ગાનાવરણાદિ પ્રકૃતિરૂપે પરિણમે છે તે પ્રકૃતિગત કહેવાય છે અર્થાત્ આ
 પ્રકારે જીવના યોગને કાણે પરમાણુરકથોની માત્રા અને પ્રકૃતિ નક્કી થાય છે એને જ
 કર્મશ પ્રદેશગત અને પ્રકૃતિગત કહેવાય છે આત્મા તરત અમૂર્ત છતાં અનાદિ
 કાળથી પરમાણુપુરુષલના સપર્શમાં છે તેથી તે કથયિત્ મૂર્ત કહેવાય છે આત્મા અને
 કર્મનો સંબંધ દુષ-માણી જેવો અથવા તો લોખના પિડ અને અમિ જેવો વર્ણવવામાં

૧ મિદ્ધિ. ૩ પ્રક. ૪ ૧ ૧૨ ૫૦ ૧૩૭ ૨ આના વિશેષ ૧૫૩૧૨૨ માટે જુઓ છકા
 કર્મશ યના દિની અનુવાદની ૫ દુલ્યદિની પ્રસ્તાવના ૫૦ ૪૩

આવે છે એમને કે અન્યોન્યના દેશમાં પ્રવેશ કરીને જાતમાં અને પુદ્ગલ અવરિયત રહે છે સસારાવસ્થામાં પુરુષ અને પ્રકૃતિનો પણ બધ દ્વીર-નીર જેવો એકીનૃપ ■ એમ સંપ્રયોગે પણ માન્ય છે નેવાવિક-વેગેવિકાએ આત્મા અને ધર્માધર્મનો સબધ એ મયોગ માન નથી પણ સમવાય છે એમ જે માન્ય છે તેનું પણ કારણ એ જ છે કે તે બન્ને એકીબૂત જેવાં છે પ્રથમ કરીને બનાવી શકના નથી, માન લક્ષણમેદે પ્રથમ સમજ શકાય છે

આત્માની પ્રવૃત્તિમાં, યોગ વાપારમાં જેટની કલાણની માત્રા હોય છે તેી મનુષ્ય કર્મ-વિપાકનો કાગ અને સુખ-દુઃખ વિપાકની તીવ્રતા-મદતા ગૃહીત પરમાણુમાં નક્કી થાય છે આને કર્મશ રિયલિતમ્ અને અનુભામનમ્ કહેવામાં આવે છે કલાણની માત્રા ન હોય તો કર્મપરમાણુ આત્મા સાથે સબદ્ધ રહી શકતા નથી માન સુખી બોને જેમ ધૂળ ચોટતી નથી પણ તેને રસો કરીને અલગ થઈ જાય છે તેમ આત્મામાં પણ જે કલાણની ચીકાશ ન હોય તો કર્મપરમાણુ સબદ્ધ રહી શકતા નથી અને અબદ્ધ ન હોય તો પછી અનુભામ એટલ કે વિપાક પણ હઈ શકતા નથી યોગ સંનમાં જે કોઈ વિનાના ગોળીને અણુકણુક કર્મ માનવામાં આવ્યું છે તેની પણ મતલબ એ જ છે અને બીજીએ અર્હંતને ક્રિયા ચેતનાના સ્વભાવમાં કર્મનો જે જરૂરીકાગ કરા છે તેનો કાવ પણ એ જ છે કે વીત ગને નવાં કર્મોનો બધ નથી જેનો જેને ધર્માપય અથવા અસાપરાધિક ક્રિયા કહે છે તેને બીજો ક્રિયાચેતના કહે છે

કર્મનો ઉત્પન્ન આરે પ્રકારનો બધ થાય પછી પણ તરત જ કર્મફળ હેતુ રહે કરે છે એમ નથી, પણ અમુક સમય સુધી ફળ-દેવાની યોગ્યતાનું સંપાદન કરે છે જેમ ચૂને ચકાવતાં વેતજ ઠાંઈ પણ ચીજ પાછી જતી નથી, જેવી વસ્તુ તે પ્રમાણમાં તેનો પાક થતાં વાર લાગે છે, તે જ પ્રમાણે વિવિધ કર્મનો પણ પાકકાલ એન્ધરબો નથી, કર્મના એ પાકયોગ્યતા-કાળને જેન પરિભાષામાં આનાધા કાગ કહેવામાં આવે છે જ્યારે કર્મનો એ આનાધાકાળ બનીત થઈ ગયા પછી જ કર્મ ફળ દેવાનું શરૂ કરે છે, એને કર્મનો ઉ વ કહેવામાં આવે છે કર્મની રિયલિત જેટલી બધાઈ હોય તે દરમિયાન કર્મના પરમાણુઓ કર્મશ ઉત્તરમાં આવે છે અને ફળ આપીને આત્માથી છૂટા પડી જાય છે એને કર્મની નિર્જરા કહેવામાં આવે છે જ્યારે નધાં કર્મો આત્માથી છૂગ થઈ જાય ■ ત્યારે જ્યારે મોક્ષ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે કર્મબધપ્રક્રિયા અને કર્મફલપ્રક્રિયાની સામાન્ય રૂપરેખા છે એની મારીકાઓમાં જવાનું આ મ્થાન નથી

કર્મનું કાર્ય અથવા ફળ

કર્મનું સમુચ્ચય ફરે મર્ત તો એ છે કે જ્યાંસધી કર્મબધ હોય ત્યાંસુધી જીવેતો મોક્ષ થતો નથી સમસ્ત કર્મની જ્યારે નિર્જરા થઈ જાય ત્યારે જીવેતો મોક્ષ થાય છે કર્મની જે આક્રમણ પ્રકૃતિ છે તે આ છે—

૧ જ્ઞાનાવરણ

૨ દર્શનાવરણ

૩ મોહનીય

૪ અન્ત રૂપ

૫ વેદનીય

૬ આણુ

૭ નામ

૮ મેત્ર

આર્માની પ્રથમ ચાત્ર ધાતી કહેવાય છે, તે એટલા માટે કે તેથી આત્માના ગુણનો ધાત્ર યાય છે અને અનિમ આર અધાતી કહેવાય છે, તે એટલા માટે કે તેથી આત્માના દોષ ગુણનો વાત નથી થતો પણ આત્માનું જે વાન્તવિક સ્વરૂપ નથી તે રૂપમાં આત્માને વાવી મૂકે ॥ સાનક એ છે કે ધાતીર્મનું કાર્ય આત્માનું જે સ્વરૂપ છે તેનો વાત કરવો અને અધાતીનું કાર્ય એ છે કે આત્માનું જે સ્વરૂપ નથી તે કમી દેવ

જ્ઞાનાવગ્ન્ય આત્માના જ્ઞાનગુણનો ધાત્ર કરે છે અને દર્શનાવરણ દર્શનગુણનો તરવ રચિ અથવા સમ્યક્ત્વ ગુણનો ધાત્ર દર્શનમોહનીય કરે છે અને પરમ સુખ કે અમ્યક્ ચારિત્રનો ધાત્ર ચારિત્રમોહનીય કરે છે વીર્ગદિ શક્તિનો પ્રતિવાત અતગવ કરે છે આ પ્રમાણે આત્માની વિવિધ શક્તિઓનો ધાત્ર ધાતીકર્મો કરે છે

આત્મામાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વેનાનો આવિર્ભાવ કરવો તે વેદનીયનું કાર્ય છે આત્માને નારાદિ વિવિધ ભવોની પ્રાપ્તિ અને સ્થિતિ આયુકર્મ દ્વારા યાય છે અને જીવોને વિવિધ મતિ ભતિ શરીર આદિની પ્રાપ્તિ નામકર્મનું કાર્ય છે અને જીવોમાં ઉચ્ચત્વ-નીચત્વ મોતકર્મને લઈને યાય છે

ઉક્ત આઠ મૂલ પ્રકૃતિના ઉત્તર ભોગીની સખ્યા બધની અપેક્ષાએ ૧૨૦ છે તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાનાવગ્નના પાંચ દર્શનાવરણના નવ વેદનીયના જે મોહનીયના ૨૬, આયુના ચાર નામના ૬૭ મોહના જે અને અતગવના પાંચ તેનું વિવરણ આ પ્રમાણે—મતિજ્ઞાના વરણ જુતજ્ઞાનાવરણ અરધિજ્ઞાનાવરણ મન પર્વજ્ઞાનાવરણ કેવલજ્ઞાનાવરણ—એ પાંચ જ્ઞાનાવરણો છે ચક્ષુર્દર્શનાવગ્ન્ય અચક્ષુર્દર્શનાવગ્ન્ય અવધિર્દર્શનાવરણ કેવલદર્શનાવરણ, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા પ્રયથા, પ્રયથાપ્રયથા, રત્નાનદિ એ નવ દર્શનાવગ્ન્ય સાત અને અસાત એ બે પ્રકારનું વેદનીય મિથ્યાત્વ અનન્તાનુગમી ક્રોધ માન, માયા અને લોભ, અત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, અત્યાખ્યાનાવગ્ન્ય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સળવનન ક્રોધ, માન માયા અને લોભ,—એ સોળ કષાય, ઓ, પુરુષ, નપુસક એ ત્રણ વેદ, અને હાસ્ય રતિ, અગ્નિ, શોક, ભય બુદ્ધિસા એ હાસ્યાદિ વદ્ ૬, એ નવ નો કષાય મળીને ૨૬ મોહો મોહનીયના છે નરક તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર પ્રકારના આયુ નામ કર્મના ૬૭ મોહો આ પ્રમાણે છે—નારક તિર્થંચ મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર મતિ, એર્ધન્દ્રિય, ક્ષીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્વિન્દ્રિય અને પચ્ચેન્દ્રિય એ પાંચ ભતિ ઔદારિક, વૈકિય, આદારક તૈજસ અને કાર્મણ્ય એ પાંચ શરીર, ઔદારિક વૈકિય, આદારક એ ત્રણના અંગોપમિ વજ્રમળનારાચસહનન, નયમનારાચસહનન, નારાચસ ૦, અર્ધનારાચ સહનન કીલિમસહનન સેવાતસહનન—એ ૭ સહનન, સમચતુરમ, ન્યગ્રોધ, સાદિ, કુબ્જ, વામન, દુઃક—એ ૭ સરથાન વર્જ ૨૬ મધ સ્પર્શ એ વર્જા ચાર, નકાદિ ચાર આનુપૂર્ણ, પ્રશસ્ત અને અશસ્ત્ર એ બે વિદારોર્મત પગધાત ઉચ્ચવાસ આત ૧, ઉદોત અગુરુધધુ તોય નિર્માણ ઉપવાત એ આઠ તત્વે પ્રકૃતિ ત્રસ બાહ્ય પર્માપ્તિ, પ્રત્યેક, રિયર, શુભ સુજન, સુરવર આદેય, વશ કીર્તિ એ ત્રમ શક, અને એથી વિપરીત સથાવર દશક તે—સથાવર, સદ્રમ અપર્માપ્તિ, સામીત્વ અધિગ અશુભ અસુમગ દુસ્વર અનાદેય, અવશ કીર્તિ ઉચ્ચમોત્ર અને નીચમોત્ર એ મોતના બે ભેદ છે અને દાનાતરાય, સામાતરાય મોગાતરાય ઉપમોજાનરાય અને વીર્માતરાય એ પાંચ અનગાયકર્મના ભોગ છે,

એકમાત્ર પ્રકૃતિમાં મિથ્યાત્વ મોટાને જે ઉપર એક બેઠ ગણ્યો છે તેને બદલે ત્રણ બેઠ ગણ્યાં છે તો ૧૨૨ પ્રકૃતિ ઉદય અને ઉદીરણની અપેક્ષાએ છે આમ થવાનું કારણ એ છે કે બધે તો એક મિથ્યાત્વનો જ થાય છે, પણ જીવ પોતાના અધ્યવસાયો વડે તેના ત્રણ પુનઃ કરે છે-અશુદ્ધ અર્થશુદ્ધ અને શુદ્ધ તે કરે મિથ્યાત્વ મિથ્ર અને સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે એટલે નધમાં એક છતાં ઉદયની અપેક્ષાએ અને ઉદીરણની અપેક્ષાએ એ ત્રણ પ્રકૃતિ ગણાય છે તેથી ૧૨૦ ને રથાને ઉદય અને ઉદી બુદ્ધિ અપેક્ષાએ ૧૨૨ પ્રકૃતિ છે પણ કર્મની સત્તાની અપેક્ષાએ નામકર્મના ઉત્તર બેઠામાં ૧૭ ને રથાને બે ૬૩ ગણીએ તો ૧૪૮ અને બે ૧૦૦ ગણીએ તો ૧૪૮ થાય છે

નામકર્મની ઉપર ગણાયેલ ૧૭ પ્રકૃતિમાં પાંચ બધન, પાંચ સલાત એ દસ અને વર્ણવ્યુત્કને બદલે તેના ઉપબેદો ૨૦ ગણીએ તો સોગ એ એમ કુલ ૨૬ ઉમેરીએ તો ૬૩ બેઠ થાય ■ અને પાંચ બધનને બદલે ૧૫ નધન ગણીએ ૧૦૩ થાય ?

આ બધી પ્રકૃતિઓનું વર્ગીકરણ પુણ્ય અને પાપમાં કરવામાં આવે છે તે ખાતર પ્રસ્તુત મ થમાં નિર્દેશ છે જ એટલે એ વિગે વિવેચન અહીં અનાવશ્યક છે ?

એ ઉપરાંત એનો કુરુનધિની અને અધરગધિની એમ બે પ્રકારે વિભાગ પણ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં જે પ્રકૃતિઓ બધહેટુ હોય છતાં બધમાં અવસ્થ નથી આવતી તે અનુરગધિની અને જે હેટુની વિવિધતા હોય તો બધમાં અવસ્થ આવે છે તે કુરુનધિની કહેવાય છે ?

ઉક્ત કર્મપ્રકૃતિઓનો વિભાગ કુરુવોદયા અને અનુવોદયા એવી રીતના બે પ્રકારમાં પણ કરવામાં આવે છે જેનો ઉદય રવોદયઅવરૂઢ કાવર્ણ્યત કહી વિવિધ થતો નથી તે કુરુવોદયા અને જેનો ઉદય વિવિધ થઈ જાય છે અને ફરી પાછી ઉદયમાં આવે છે તે અનુવોદયા છે

ઉક્ત પ્રકૃતિઓમાંથી સમ્યક્તાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થવા પડેલાં બધા મસાગી જીવોમાં જે પ્રકૃતિઓ સર્વદા વિવિધતા હોય છે તે કુરુસત્તાકા અને જે નિવચત વિવિધતા નથી રહેતી તે અનુવસત્તાકા છે ?

અન્ય પ્રકૃતિનો બધ અથવા ઉદય કે તે બંનેને રાજાને જે પ્રકૃતિનો બધ કે ઉદય અથવા તે બંને થાય છે તેને પરાવર્તમાના અને તેથી વિપરીત તે અપરાવર્તમાના-એ બે પ્રકારે પણ ઉક્ત પ્રકૃતિઓનો વિભાગ છે ?

ઉક્ત પ્રકૃતિઓમાંથી કેટલીક એવી છે જેનો ઉદય જીવ જ્યારે તનુ કરીર ધારણ કરવા એક રથાનથી બીજે રથાન જતો હોય ત્યારે જ થાય છે એટલે કે વિમલગતિમાં જ થાય છે તે ક્ષેત્ર વિપાકી કહેવાય છે કેટલીક પ્રકૃતિઓ એવી છે જેનો વિપાક જીવમાં થાય ■ તે જીવવિપાકી કહેવાય છે કેટલીક પ્રકૃતિઓ એવી છે જેનો વિપાક નર-નારકાદિભવ સામેય છે તેને બલવિપાકી કહેવાય છે આન કેટલીક પ્રકૃતિઓ એવી છે જેનો વિપાક જીવ મેખલ શારીરગદિ પુનઃલોભા હોય છે, તેને પુનઃજીવવિપાકી કહેવાય છે ?

૧ જુઓ આપા ૧૬૪૬ ૨ આની વિચત માટે જુઓ પચમકર્મ મ થ માં ૧-૪
૩ આની વિચત માટે જુઓ પચમ કર્મ મ થ માં ૬-૭ ૪ વિશેષ માટે જુઓ પચમ કર્મ મ થ માં ૮-૬ ૫ પચમ કર્મ મ થ ૧૮-૧૯ ૬ જુઓ પચમકર્મ મ થ ૧૯-૨૨

કર્માશય નામે ઓળખાય છે અને અનેક જન્મના કર્મોના મરમરની જે પર પરા છે તે વાસના કહેવાય છે કર્માશયનો વિષાક અદ્યત્ન-મવેન્નીય અને દષ્ટિજ મવેન્નીય એમ બે પ્રકારે સભવે ॥ અર્થાત્ પગ્ગ-મર્મા જેનો વિષાક મળે છે તે અદ્યત્ન-મવે નીય અને આ જ મર્મા જેનો વિષાક મળે છે તે દષ્ટિજ-મવે નીય વિષાક જાનિ અર્થાત્ જ મ આયુ અને બોજ એ ત્રણે પ્રકારનો છે અર્થાત્ અદ્યત્ન-મવે નીયનુ ફળ નવો જન્મ તે જન્મનુ આયુ અને તે જન્મના બોજો એ ત્રણે છે પણ દષ્ટિજ-મવેન્નીય કર્માશયનો વિષાક આયુ અને બોજ અથવા તો માત્ર બોજ છે પણ જન્મ નથી કારણ કે જન્મને વિષાક માનવામાં તો તે અદ્યત્ન-મવેન્નીય જ યર્ષ જાય ॥ તદુપ એ દેવ છતાં અર્થાત્ દેવજન્મ અને દેવાયુ વાલુ છતાં અમુક સમય માટે સર્પ જનીને તેણે દુ ખ ભોગવ્યુ અને ફરી પાઠો દેવ બની ગયો આ દષ્ટિજ-મવે નીય બોજનુ ઉદરણુ છે અને નીચર મનુષ્ય છતાં દેવાયુ અને દેવભોગને પામો પણ તેનો જન્મ તો મનુષ્ય જ ચાતુ રણો

પગ્ગ વાસનાનો વિષાક તો અસખ્ય જન્મ આયુ અને બોજોને માનવામાં આ પા છે, કારણ કે વાસનાની પર પરા તો અનાદિ છે

યોગ શનમાં ૧ જેમ શુક્રનકર્મને કૃત્યકર્મ કરતાં જાગવાન માનવામાં આ યુ છે અને કૃત્યુ છે કે શુક્રનકર્મનો ઉત્પ હોય ત્યારે કૃત્યકર્મનો નાશ ફળ દીવા વિના યર્ષ જાય છે તે જ રીતે બીજોએ પણ કુશનકર્મને અકુશનકર્મ કરતાં જાગવાન માન્યુ છે પણ નાશક નથી માન્યુ આ ભોકર્મા પાપીને અનેક પ્રકારનાં સજ્ અને દુ ખ જે ભોગવવા પડે છે અને પુણ્યશાતીને તેના પુણ્યકૃત્યનુ ફળ ધણી વાર આ જ ભોકર્મા નથી મળતું તેનુ કારણ જ્યાં થ્યુ છે કે પાપ એ પરિમિત છે તેથી તેનો વિષાક યીન પતી જાય છે પણ કુશન એ વિપુન હોવાથી તેનો પરિષાક દીર્ઘકાલે થાય છે વગી કુશન અને અકુશન એ જન્મેનું ફળ પર ભોકર્મા મળે છતાં અકુશન વપારે સાવધ છે તેથી તેનુ અદી પણ ફળ મળી જાય છે ૨ પાપ કરતાં પુણ્ય બહુતર શા માટે છે તેનો ખુલાસો પણ કરવામાં આ ગો છે કે પાપ કરીને મનુષ્યને પસ્તાવો થાય છે કે અરે મે પાપ કરું તેથી તેની શુદ્ધિ થતી નથી પણ સારુ કર્મ કરીને મનુષ્યને પસ્તાવો નથી થતો પણ પ્રભાદ થાય છે તેથી તેનુ પુણ્ય ઉત્ત રોત્તર વૃદ્ધિને પામે છે ૩

બાકીને મતે કૃત્યે કરીને કર્મના જે ચાર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે તેમાં એક જનક કર્મ છે અને બીજુ તેનુ ઉત્પભાક છે જનક કર્મ તો નવા જન્મને ઉત્પન્ન કરીને વિષાક આપે છે, પણ ઉત્પભાક પોતાનો વિષાક આપતું નથી પણ બીજાના વિષાકમાં અનુકૂળ બની જાય છે ત્રીજુ ઉપપીક છે જે બીજા કર્મના વિષાકમાં બાધક બની જાય છે અને ચોથુ ઉત્તવાતક તો અન્ય કર્મના વિષાકનો ઘાત કરીને પોતાનો જ વિષાક દર્શાવે છે ૪

પાક નના કર્મને લખીને નીદમાં જે ચાર પ્રકાર કરવામાં આ સા છે તે આ પ્રમાણે છે—મરુક જન્મ અથવા આચરણ આસન અને અજ્યસ્ત કર્મ આમાં મરુક અને જન્મ એ બીજાના વિષાકને રોકીને પ્રથમ પોતાનુ ફળ આપી દે છે આસન એટલે કે

૧ યોગશન ૨ ૧૩ પૃ ૧૭૧

૨ મિહિ ૬ પ્રમ ૪ ૮ ૨૪-૨૬ ૫ ૨૮ ૩ મિહિ પ્રત ૩ ૩૬ ૪ અભિવગ્મત્ય સમ્ર ૫ ૧૬ વિશુદ્ધિમ્ ૧૬ ૧૬

મરણકાને કરાયેન તે પણ પૂર્વકર્મ કરનાં પોતાનુ ફળ પ્રથમ જ આપી દે છે પહેલાંનાં જામે તેવાં કર્મ હોય પણ મરણકાળ-સમયનુ જે કર્મ હોય છે તેને આધારે જ નવો જન્મ ચીત્ર પ્રત્ત થાય છે ઉક્ત ત્રણેના આધારમાં જ અન્યન કર્મ ફળ આપી શકે છે એવો નિરમ છે ?

પાકમળની દૃષ્ટિએ બૌદ્ધોએ કર્મના જે ચાર ભે ક્યાં છે તેની તુલના ઉક્ત યોગદર્શન ના તેવાં કર્મ સાથે કરી શકાય છે દૃષ્ટિકર્મને નીચ-વિષમભાન જન્મમાં જેને વિપાક મળી જાય વિપક્ષને નીચ-જેનુ ફળ નવો જન્મ લઇને મળે છે તે જે કર્મનો વિપાક જ ન હોય તેને અદોકર્મ કહે છે અને અને જાણેલાં જેનો વિપાક મળે તે અપરાધરે નીચ ?

પાકરથાનની દૃષ્ટિએ પણ બૌદ્ધોએ કર્મના ચાર ભે ક્યાં છે તે આ—અકુલલને વિપાક નરકમાં, કામાવચર કુલલ કર્મનો વિપાક કામ સુગતિમાં ફલ વચર કુલલ કર્મનો વિપાક કામિવચર કુલલ કર્મનો વિપાક અકામકર્મ મળે છે ?

કર્મની વિવિધ અવસ્થાઓ

કર્મનો આત્માની સાથે રાધ થાય છે તે બાબત કહેવામાં આવ્યું છે પણ એ મધ યથા પડી પણ કર્મ જે ફળમાં બધું જોઈ એ જ રમ્યા ફળ આપે છે એવો નિયમ નથી તેમાં ધન્યા અત્યાગે છે જોઈ શાસ્ત્રોમાં કર્મની મધાઈ શ અવસ્થાઓનુ વર્ણન આપે છે તે આ પ્રમાણે—

૧ બદ્ધ—આત્મા સાથે કર્મનો સમઘ થઈને તેના જે ચાર પ્રકાર—મૃત્તિ બદ્ધ, પ્રજ્ઞાબદ્ધ સ્થિતિબદ્ધ અને અનુભાગબદ્ધ છે તે બાબતમાં પ્રથમ કહેવાઈ ચલુ છે અર્થાત્મી બદ્ધ ન હોય ત્યામુધી કર્મની યોજ કાઈ અવસ્થાનો પ્રથમ જોડનો નથી

૨ સત્તા—બધમાં આવેલાં કર્મપુત્રનો તેની નિર્જરા ન થાય ત્યામુધી સમઘ રહે છે તેને તેની મતા કહેવામાં આવે છે કર્મપુત્રનોની નિર્જરા વિપાક હોવા પડી થઈ જાય છે તે કહેવામાં આવ્યું છે અને પ્રત્યેક કર્મનો અભાવાના વીએ જ તે વિપાક આપે છે એ પણ કહેવાઈ ગયું છે અર્થાત્ અભાવાકાળ પડેન તે તે કર્મની સત્તા કહેવાઈ છે

૩ ઉદ્ધર્તન અથવા ઉત્ક્રિષ્ટ—આત્મામાં મધાયેના કર્મની સ્થિતિ અને અનુભાગ મધ મમરે કથાત્મી માત્રાને અનુસરીને નકી થાય છે પણ તેઓની તે મિથિ અને અનુ કાગને કર્મનો નવો બદ્ધ થતો હોય તે સમયે વારી મેલી તે ઉત્તર છે

૪ અપવર્તન અથવા અપવર્તિષ્ટ—પ્રથમ મધાયેના કર્મની સ્થિતિ અને અનુ કાગને કર્મના નવા બદ્ધ વખતે ન્યૂન કરવા તે અપવર્તન છે

ઉદ્ધર્તન અને અપવર્તનની માનનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કર્મની સ્થિતિ અને તેનો ભોગ તે કાઈ નિયન નથી તેમાં પરિવર્તન થઈ શકે છે એક વખત આપણે બૂરાં કર્મ ક્યા હોય પણ પછી જો સારાં કર્મ કરીએ તો તે વખતે પૂર્વમદ્ધ કર્મની સ્થિતિ અને રસમાં નટાડે થઈ શકે છે અને સારાં કર્મ કરીને મધિનાં સારાં કર્મની સ્થિતિને

પણ બરાં કર્મ કરીને ધર્મથી શકાય છે અર્થાત્ સસારની વૃદ્ધિ દાનિનો આધાર મનુષ્યના પૂર્વકર્મ કરતાં વિદ્યમાન અધ્યવસાયો ઉપર વિશેષ છે

૫ સક્રમણ—સક્રમણ વિશે વિસ્તારથી પ્રસ્તુત મન્યમાં નિરૂપણ છે જ ૧ એક કર્મ પ્રકૃતિના પુદ્ગલોનું પશ્ચિમન બીજી સમતીય પ્રકૃતિ રૂપે થઈ જતું તે મક્રમણ કહેવાય છે સામાન્ય રીતે ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં પરસ્પર સક્રમણ થાય છે મૂન પ્રકૃતિઓમાં થતું નથી આમાં જે અપવાદો છે તે વિશે પ્રસ્તુત મન્યમાં કહેવામાં આવ્યું જ છે

૬ ઉચ્ચ—કર્મ પોતાનું જે ફલ દે છે તે તેનો ઉચ્ચ કહેવાય છે કેટલાંક કર્મ પ્રજ્ઞાદયવાળાં હોય છે એટલે કે તેના પુદ્ગલો ઉચ્ચમાં આવીને નિજ રીતે જાય છે તેનું કથ જ ફલ હોતું નથી પણ કેટલાંકને પ્રજ્ઞાદય આપે વિપાકોત્તર પણ હોય છે, એટલે કે તે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ફળ આપીને જ નષ્ટ થઈ જાય છે

૭ ઉદીરણ—નિવૃત્તિમયથી પહેલાં કર્મનું ઉચ્ચમાં આવવું—તે ઉદીરણ કહેવાય છે જેમ પ્રપ્તપૂર્વક ફોને તેના નિવૃત્તિમયથી પણ પહેલાં પકવી શકાય તેમ બધેના કર્મને પણ નિવૃત્તિમય પહેલાં ભોગવી શકાય છે સામાન્ય રીતે જે કર્મનો ઉચ્ચ આસનો હોય તેના સમતીય કર્મની જ ઉદીરણ થઈ શકે છે

૮ ઉપશમન—કર્મની એ અવસ્થા જેમાં તેનો ઉચ્ચ કે ઉદીરણ થઈ શકે નહિ પણ અપવર્તન ઉદ્ભવે અને મક્રમણ થઈ શકે તે ઉપશમન સાર એ છે કે કર્મને નાશિત અગ્નિની જેવું બનાવી દેવું જેથી તે અગ્નિની જેમ ફળ આપી શકે નહિ પણ જેમ અગ્નિ ઉપરથી આનરણ્ય દગી જાય તો પુનઃ તે બાળવા સમર્થ છે તેમ કર્મની એ અવસ્થા સમાપ્ત થાય એટલે પાશુ તે ઉદયમા આવીને ફળ આપે છે

૯ નિવૃત્તિ—કર્મની એવી અવસ્થા જેમાં તે ઉદીરણ અને સંક્રમણને અરોધ હોય છે, જે કે ઉદ્ભવ અને અપવર્તન તો તેમાં થઈ શકે છે

૧૦ નિકાલન—કર્મની એવી અવસ્થા જેમાં ઉદ્ભવ અપવર્તન ઉદીરણ અને મક્રમણનો મંભવ જ ન હોય અર્થાત્ આવા કર્મને જે રૂપે બાંધ્યું હોય તે જ રૂપે ભોગવ્યા વિના છુટકારો થતો નથી

કર્મની ઉક્ત અવસ્થાઓનું વર્ણન બીજાં દર્શનોના મન્યોમાં સમ્યક્ મળતું નથી, પણ તેમાંની પ્રતીક અવસ્થાને મળતી વિમતો પ્રાપ્ત થાય છે

યોગ દર્શનમાં જે નિવૃત્તિવિપાકી કર્મ કહેવાય છે તે જૈનસમત નિમગ્ન જેવાં સમજાતાં જોડે. યોગદર્શનની આવાપમન પ્રક્રિયા એ જૈનસમત સક્રમણ કે યોગમંભવ અનિવૃત્તિ વિપાકી કર્મોમાં એવા કેટલાંક છે જે ફળ દીધા વિના જ નાશ થઈ જાય છે આની દ્વારા જૈનસમત પ્રવેશોદય સાથે થઈ શકે છે

યોગ દર્શનમાં કનેગોની પ્રસ્તુત તનુ ચિત્ત અને ઉત્તર એવી ત્રાર અનરથા રવી કરી છે જે તેની દ્વારા ઉપાધ્યાય યોગવિનયજીએ જૈનસમત મોક્ષની કર્મની સદા ઉપશમ-રૂપે પશ્ચિમ વિરોધી પ્રકૃતિના ઉચ્ચ વડે વ્યવસ્થા અને ઉદય સાથે ક્રમસઃ કરી છે ૪

૧ જા ૧૪૩ થી— ૨ જા ૧૪૩ થી ૨ ૧૩ ૩ જા ૧૪૩ થી ૨ ૪ ૪ થા ૧૪૩ થી (૫ સુખકાવચ) પ્રસ્તાવના પૃ ૧૪

વર્મદંબનો સવિભાગ

એ વિચારનું પ્રાપ્ત છે કે એક વ્યક્તિએ કરેલા કર્મનું ફળ તે ગીજ વ્યક્તિને આપી શકે છે કે નહિ. આ માન્યતામાં વર્તમાન જે શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાનું પ્રચલન છે તે જ્ઞેતાં મ્માર્ત ધર્માનુસાર તો એકના કર્મનું ફળ બીજાને મળી શકે છે એવી માન્યતા દર્શિત થાય છે. આ માન્યતામાં બોદોએ પણ સાથ આપ્યો છે. દિન્દુઆની જેમ બોદો પણ પ્રેતયોનિનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે પ્રેતને ઉદ્દિષ્ટ કરીને જે દાનપુણ્ય કરવામાં આવે છે તેનું ફળ પ્રેતને મળે. ■ મનુષ્ય મરીને તિર્થંચ, નરક કે દેવયોનિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેને ઉદ્દેશીને કરાયેનું પુણ્યકર્મનું ફળ તેને મળતું નથી, પણ ચાર પ્રકારના પ્રેતમાંથી જે પ્રેતો ૫ તોપટની છે તેને જ માન ફળ મળે છે. અને જો જીવ ૫૦ તોપજીવી પ્રેતાવસ્થામાં ન હોય તો પુણ્ય કર્મ કે નાગને જ તેનું ફળ મળે છે. બીજા કાંઈને નહિ. વળી કાંઈ પાપ કર્મ કરીને તેનું ફળ પ્રેતને આપવા માગે તો તેમ જનનું નથી. માત્ર કુશલ કર્મનો જ સવિભાગ થઈ શકે છે. અકુશલ કર્મનો નહિ, એવો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે. રાત્રિ મિલિન્ડે જ્યારે આનું ગ્રંથ પૂછ્યું કે ત્યાં માટે અકુશલનો સવિભાગ નથી થઈ શકતો અને કુશલ તો જ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તો નામસેને જવાબ આપ્યો કે આવો પ્રશ્ન તારે પૂછવો ન જોઈએ, અને પછી જબાબ્યું કે પાપકર્મમાં પ્રેતની અનુમતિ નથી માટે તેને તેનું ફળ નથી મળતું. પણ આ જવાબથી પણ રાત્રિને સંતોષ થયો નહિ એથી ફરી નામસેને કહ્યું કે અકુશલ એ પરિમિત હોય. ■ તેથી તેનો સવિભાગ શક્ય નથી, પણ કુશલ બહુ હોય છે તેથી તેનો સવિભાગ શક્ય છે.^૧ મહાપુત્ર બૌદ્ધોમાં બોધિસત્વનો તો એ આદર્શ જ મનાયો. ■ કે તેઓ પોતાના કુશલકર્મનું ફળ વિશ્વના સમસ્ત જીવોને મળે એવી ભાવના કરે. એટલે મહાવાનના પ્રચાર પછી તો ભારતીય બધા ધર્મોમાં કુશલ કર્મનું ફળ સમગ્ર વિશ્વના જીવોને મળે એવી ભાવનાને વેળ મળ્યો છે.

પરંતુ જૈનાધર્મોમાં એ ભાવના કે એ વિચારનું સ્થાન નથી. જૈનધર્મમાં પ્રેતયોનિ માનવામાં આવી નથી તે પણ કલ્પ કર્મફલના અમવિભાગની જૈન માન્યતામાં કારણ હોય. જૈન શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિ તો એ જ કે જે જીવ કમ કરે તેને જ તેનું ફળ ભોગવવાનું હોય છે,^૨ બીજા તેમાં અવિભાગ પાડી શકતા નથી. પણ આચાર્ય દરિજા વગેરેએ લૌકિક દ્રષ્ટિનું અવનબન કરીને એવી ભાવના જરૂર બક્ષી કરી છે કે એ જે કાંઈ કુશલ કર્મ કર્યું હોય તેનો લાભ અન્ય જીવોને મળે અને તેઓ સુખી થાય.

૧ મિલિન્ડ પ્રશ્ન ૪૮૩-૩૫ ૫૦ ૧૮૮ સ્થાપત્ય ૭૬૩, ૫૦ ૩૮૮ પ્રેતોની કરાઓના સમજ માટે જુઓ. પેનકયુ અને ગિમ્લેનવલ્ડ લે. ૧૮ Beddha & Conception of Spirits

૨ સહારમાવન પરસ્સ બદ્ધા સાહારણ વ વ કરેદ કમ્મ,

કમ્મસસ તે તસ્સ ડ વેયકાઠેણ વચ્ચા વધવ્વ ડવંતિ ॥ ઉત્તરા ૪ ૪

માયા પિયા મ્હુલા માતા મમ્મા પુત્તા ય બોરણા ।

માતૃ ત મમ તાળાય સુણતસ્મ સંકમ્મુણા ॥

ઉત્તરા ૬ ૨ ઉત્તરા ૧૪ ૧૨ ૨ ૨૩-૨૫

(४) परलोडविचार

[illegible][illegible]

હર્ષને આવે છે તથા આ જન્મમાં તેને મૃત્યુ જ નહીં હોય જા નુષ્ઠ- ખોલ ભાગી બને છે આ પ્રપન્થો મોજ જ પ્રાચીન પ્રાચી માગેને અત્યાર મુરીના સમિત્ત હતાના મનુષ્યે પોતાના નિરાશા નિર્મા આં કુલ્યાની હતાના ગ્રામી દરી છે આં નનો અન મત્યુ સાથ માતા નિરાશ નરી ગ્લો પગ જ મન્મ-આન્મની પના મરી ના મરી આર- તો ન ના મગસાતો જ છે મ આશાએ રાવાના નિ રા દારી મ મી છે અને પગો- રિ રિવિર પ્રપના મરી છે

રિ- પ પના રિ- રિવિર રિવિર દરીએ ના હતા- આં દેવાની ક પા પ્રાચીન છે પગ વેદના દેવોએ મનુષ્યો મનુષ્ય પગેના પ નાક ક એ પ્રપનાં ધાન મ મા મત્યુ છે નગ અને ના કા વિની પ્રપના તો વ મા નન અપદ્ધ છે રિ નોનુ માનવ છે ક પગના અને પનર્મની પ્રપના રિ- રિવિર એ રી છે તેમા અર્થની અમર કાગળન છે

જેનોએ જેમ મગવિદાને મો સામનુ એ આપ્યુ છે નમ મરિદા સાન અરિચિત્ત જાન સમ્પારેન પ નામવિદાને પગ શાન્તિ ૩૫ આપ્યુ છે મેજ રમુ ક - જોની હ અને ના કા વિની પ્રપનામા નરુથા છે અને એ હતા પગ છે માગમરી મારી અત્યાર મરીમા સાના જોન સાદિત્તમા દેવ અને ના ના વર્ણનમા નવા પ્રપના ૧૧ મરીએ તો મો જ વિનસદ નજ પગે નથી, અત્યાર મોમા એ વિદા પગાર છે તે તેમના મન્મના અર્થને મો પાન આમ ૧૫ છે પ્રાચીન સમન્થામા પોતાની પ્ર ના મની પ્રપનામા એ પ્રપના નરી એટલુ જ નહિ પગ જે અને પ્રમ દેવાના નામે આવે છે તેમા વર્ણન ૧ અને નરુથા પગ નથી પ ગુ અભિરમ્મગમા મા પ્રમ્મા દેવા અને નાગ ૧૧ નરુથા થઈ હ વળી પ્રેનાનિ જેની પોતિની પ્રપના પગ બાદવર્મ નાથે ક નેના મિદાના નાવ કો જ મેજ થાવની ન ન રા ળા લૌકિક આરાગને આધાર નીમારિ છે એ પગ નરુથ ૩૫

રિ- દેવ અને રી- રિ-

વેદમા વર્ણન માગ જાગના દેવો પ્રાપ્તિ વનુએને આધાર પ્રપનામા આના છે પ્રથમ તો અમિ જેવા પ્રાપ્તિ પ થો જ હ મનારા હતા પ ગુ મે કરી અમિ આદિ નરુથની પ્રપ્તિ અમિ આ પોતાની પ્રપના કરવામા આવી એવા પગુ દેવો દેવા છે જેનો નબધ પ્રપ્તિગત કાર્મ નુ સાથે સદજ જાન જેની શમતો નથી જેમ કે વગ્ન આદિ એવા પગુ દેવો દેવો છે જેનો મનમ કિરા મારે છે જેમકે ત્વ દા, ધાના, વિદાના આદિ પોતા રિ- રિવિર તરીકે વપરાના સમ્પારેના આધાર તે તે નામના નવન દેવા પગુ પ્રપનામા આ રા છે જેમકે વિદા મા પ્રપ્તિ વિદાનુ દેવ પગ તે નામનો પ્રે નવન પ્રે પગ પ્રપો છે પ્રે જ પ્રમાને પ્રગપતિ વિન પગ મનુ છે રી મનવના જાનામા પ્રવન

૧ - મા મન અન પ્રે વેનર દા Creative Imagination ૩૭

૨ - જોના દે પેનુ Heaven and Hell નુ પ્રાપ્તિ અન Buddhist Conception of Spirits

૩ - મા પ્રવનના આરોગી હાલ પોતા નામ પ્રે મનુષ્ય પુરુષ રિ- રિવિર એ વર્ણન દિ- રિવિર- પ્રપ્તિ ૮-૧૩ છે તેની માના નોવ ૧૩ છે

આગેપણ મળીને જાણવા પાયા કે જેવા કે મન્યુ ના જાણી રહી તે નોંધાવેલું કે
મનુષ્ય પુત્રો જ પાયા કે પુત્ર દર માનસમાં માન્ય કે જમ મનુ કે મા પ્રાની
સર્વિઓમાંથી મનુ અથવા અથ અર્થે મનુ કે ની માન્ય દેના ની માન્ય દેના
માનસમાં આ રા કે પુત્રોમાં સર્વિ કે ની માન્ય ની માન્ય ની માન્ય
કે જા પાયામાં પાન ની જેવા પાયા પુત્ર કે મા માન્ય માન્ય ,

દેવાની પત્નીઓની પત્ની પા કે મા મા આવી જમ કે માની આદિ અંતે કરી
ના ન્યન નીઓ પમ કે પામ કે જેમકે દેના પુત્રી સ ની દિ ની સર્વ અર્થે આર્થ

તે ત દેના અનાદિમાંથી જા કે મા કે જા મા કે મા માનમાં વ મા અમન્ય
જાણુ નથી ની રા રા કે પા એની દની તેઓ કે મો પુત્રીમાં અનાદે ઉપો દેવાની
માના મદવામાં આવી કે પમ તે રાને જ પાળી જતી પુત્રી કે , કે રા અર્થે અર્થે
ને દેવાના મા રા પ આ કે વળી અન્ય મામાં અર્થે મન કે અને વિર કે ઉપર્ગન
દુ અને પુત્રીનો પમ જાન કે અર્થે , ની રા મા મા મા પમ પિતા-પુત્રમાં પમ
વર્ણન મળે કે આમ દેવાની ઉપર્ગન રા અર્થે રા અર્થે મન કે મા ઉપર્ગન પી થને
જા સામા ન રીત જા ની વિ કે રા મા તેઓ ઉપર્ગન થવા કે એના ઉપર્ગન માના
હોર્થ મે માની રા મા તેઓ અનાદિ નથી તમ ન્યન-નિ પમ રી

વળી જા અમ કે એમ વા મા ન્યન મા કે રા મા અ પુ , પ પુ મા જા જા
અમ કે અથરા નો અમ ત્ય તેમનો ન્યામાર્થ કે અર્થ , એનું ની મનાય મનુ કે જા
સોમ પીરાથી અમ થાય કે એમ દેધન કે ઉપર્ગન એમ પમ મા મા પુ કે અર્થે
અને સર્વિમાં દેવા કે અમત્વની એટ આપી

દેવાની ઉત્પત્તિમાં પમ પુત્રોમાં માન્ય કે એ ની રા અર્થે ની રા કે રા કે રા કે રા કે
આન્ય કે જામાં મર્થ માન કે કુમા નથી ન્યા જા સર્વ મા કે પમ સર્વિમાં દર્ષિએ
નિચા મર્થે તે દેવામાં વેરમાં પા નવી પમ અર્થે વાને રા અર્થે કે જા અર્થે તે
તેમની પોપકાર્થે જા પમ એ રીત આરા અર્થે જ માનસમાં આવી કે મા-
મ્યુ ન્યે નહિ દેવા થન રનાને ન્યા પ્રકારની જોનિ સર્વિ આપર્થે અર્થ માના
કે અમન નિચના નિચામ અને સાગ-નગમાં મારા ની દર્ષિ દના તેઓ માના કે
વાની આજાનુ ઉપર્ગન માના સર્વિ કાર્થ પમ મનમાં કે નહિ તેમા જાને તેમના
નામનો થન મામાં આપ કે મા જા નામાંની રા પગ રીત થનમાં આવી એ
કે અર્થે કે જાને નિચામધાન જોને કે ની સામા ન રીત ત્યા તેઓ દર્શનમાં
કે તેઓ સામવાન કે અર્થે મન કે જા અર્થે કે જા થન મર્થે તેમને

૧ દેવાની માતા-જ વ ૧ ૧૧૬ ૧ જ વ ૧ ૧૦ દેવાની વિતર-જ વ ૧૬
૨ ૨૧

૪ જ ૧૬ ૧ ૧ ૧ ૭ ૧ ૬

૫ જ ૧૬ ૧ ૧૦ ૧

પ્રમત > ઊ ને તેમની મહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત ૨૭ છે પણ જેઓ યજ્ઞ નથી - તા નહો તેમના તિરંગાને પાત્ર ૧૧ ડે 'વા નીતિમાન છે સ્વયંસી છે પત્ર ૧૧ નથી 'વા પ્રામાણ્ય અને વાગ્મિગીન મનુષ્યાની થા એ છે, ઉ ૧૨ અને પુણ્યગીન સમિત અને તેમના કૃત્યોનો બદના આ ૧ છે પણ પાપીને મળ ૨ ૭ દેવો જેના મિત્ર નથી જન ૭ તેમનું કોઈ કયુ ન બજારી થ નુ નથી પોનાના બદનાના મનુષ્યોના ના ૧ રીતે તેમની સપત્તિ દેવો પોનાના બદના ૧ આપી ૧ છે નધા દેવોમા સૌન્દર્ય તેજ અને શક્તિ ૭ સામાન્ય રીતે દેવો પોતે પોનાના અધિપતિ ૧ અથવા અગ્નિ ૭ છે ને - સવિત્રોએ તેમના વર્ણનમા અનિમિત્ત કરીને તે તે દેવને અધિપતિ મ્યા છે પણ તો અર્ધ સામાન્ય રીતે એના નરી ૧ તે તે દેવ અન્ય દેવોના જાતની જેમ અધિપતિ છે નવિત્રોએ જે દેવાનું જ્ઞાન કયુ છે તે તેમને પ્રમત કરાને ૭ તેથી એ ન્વાભાવિક ૭ ૧ અને તેટલા અધિક કુલોનું આરોપયુ તે તે દેવામા તેઓ ૧ આ રીતે પ્રત્યેક દેવમા અર્ધમામર્થ આગેપાયુ હોય તે નવાઈ જેનું નથી આનું પગિણમ એ આ ૧ આગળ જના પત્ર માટે નરા દેવોની મદના સગમી મનાઈ એટલે ઉવટે એક સદ વિગ્રા વદુષા વદન્તિ-એ ૧ નવને વિગ્રો નાના પ્રકાર કહે ૭-એની માન્યતા ૧ થઈ ગઈ ૭ પણ વ્યગ્નિજન દેવાની માન્યતા યજ્ઞમમમ્મ મ્મી પણ નીની પરી નથી જુ ૧ જુ ૧ પ્રમ ૭ જુ ૧ જુ ૧ દેવોના નામે વગે નાનુ ૧ ૧ ૧ ૧ એથી માનસુ જોએ - સગે ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ એક ૧ દેવનું બીજા મના અધિ મદત્ત્વ હતું એમ માનવાને મુ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ નથી એને એ દેવને મ્યાને નીજા 'વને બેવાડી 'રાનુ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ માનમા ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ અધ્યાને ૭

દેવોમાના બધા ઘુનોમ્યામી ૧ છે એનું નથી પણ અર્થ વૈદિકએ ૧ પોનાના જે ત્રયુ વિભાગ ૧ ૧ ૧ તેમા તેમોનો વાર ન્વીમોઈ ૭ ઘોડાવાસી મેમા ઘો વરુન મુર્ધ મિત્ર વિરુ ૧ અધિન આદિનો અભાવે ૭ મન્ત્રિમા વાય કન્યા દેવોમા ૧ ૧ ૧ મન્ત્ર ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ આપ આદિનો અભાવે ૭ અને યજ્ઞમા અગ્નિ નામ શદ્ધપતિ આદિ દેવોનો નિવાન ૭

વૈદિક અવર્ગ-૧૩૩

આ પોમા જે મનમ્યા ૧ ૧ ૧ કૃત્યો કર છે તે મરીને અર્ધમા વધવોડમા જન ૭ એ યમનો પ્રકારપુત્રની નાન ૧ ૧ ૧ પગન માતામા અલ અને સામ તેમને મને ૭ અને તેમની બની ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ પૂર્ણ થાય છે કે કેટલાં નિ મુર્ધ અથવા વરુનોમાપિ જન ૧ વરુનોમા એ મનોએ અર્ધ ૭ ૧ વરુનોમામા જનાર મર્ધની નથી નરીઓ ૧ થાય છે અને ત્યા દેવોની નાથે તે મુ મોમ અથવા વૃંધનુ પાન ૧ છે ૭ અને તેમને તેમના પુત્ર વગેરે નાદ નર્ધજુમા આપેની વગુઓના પ્રાપ્ત થાય છે નધા પોને જે દેવપૂર્ણ (વા ૧ દૂવા તળાવ વગેરે નવાળુ) કરું હાય ૭ તેનું પણ દેવ અર્ધમા ભોગવે છે

૧ જન્મે ૧ ૧૯ ૪૦

૨ દેવપુત્ર સોમ પુત્ર ૧૩, ૪૦ ૩૧૭-૩૨૨ નો તાર

૩ જન્મે ૧ ૧૧ ૭ થી ૪ જન્મે ૧ ૧૧ ૫ જન્મે ૭ ૧૮ ૧

૪ જન્મે ૧૦ ૧૮ / ૧૦ ૧૫ ૭ ૭ જન્મે ૧૦ ૧૧ ૧ / કિમીવ પિપિ ૬ ૨૬

વિદિ આરો આગાવાદી ઉત્પત્તિ અને આત્મની પ્રજા હની એટલે તેમજે જે પ્રમગ્ની
સ્વર્ગની કે પના રી છે તે તેમની વિચારના નો અનુ ૧-૨ છે આ નેથી જ પ્રાચીન સ્વર્ગ
મા પાંચી તેમને માન નરક જેવા ન્યાની કે પના તેમજે પી નથી તમ કે અનુ જેવા
લોકો જેમો આર્થ પ્રજાને તેનાના પ્રુઓ માન્યા હતા તેમને માટે પણ તેમો નગ્ની
પના પણ પી નથી પણ દેવાને પ્રાર્થના પી છે તે તેમનો સર્વથા નાશ જ કરી નામો
તેમના મરુ પડી તેમનુ શુ થાય એ બાતમા તેમજે અનુ જ વિચાર્યું નથી

જે પુણ્યશાળી મનુષ્યો મગી સ્વર્ગમા નાવ છે તેઓ નહને માન ત્યા જ રહ છે એરી
પના છે તેમના પુણ્યનો ફલ થયે તેજો મનુષ્યોકમા પાછા આવ છે એ પના વંશગતી
નથી પણ પડીના સાહચર્યમાગતી છે

ઉપનિષદ ના દેવનોકો

જહાનપ્પ ઉપનિષદ મા આનંદની તત્ત્વમનાનું વર્ણન આવે છે એના ઉપરથી મનુષ્ય
લોકથી ઉપગતા જે નોડ છે એના વિન આપમુને ખ્યાન આત્મી શકે છે તેમા જગ્યાનુ છે
કે-માથુમેમા જે કાર્ત્ત નદુગ્ગન હોય ધનરાન હોય, ખીમઓનો ઉપરી હોય જેની પાસે
ફુનિયાના મધા વૈષ્ણવ વધાગ્મા વચારે હોય તે આ ફુનિયામા મગનારો મોટામા મોટો મનુ
ધ્યાનો આનંદ છે આ ફુનિયાના આનંદથી સો ગણો આનંદ પિતૃનોકમા ગેના પિતૃઓને
હાય છે પિતૃનોકમા ગેના પિતૃઓના આનંદથી મો ગણો આનંદ મનુષ્યાકમા હાય છે
મધવદોષના આનંદથી મો ગણો આનંદ પુણ્યકર્મ વડે દેવ બનેના નોકોને હોય છે પુણ્ય
કર્મ વડે દેવ બનેના નોકોના આનંદ થી મો ગણો આનંદ શ્રદ્ધિની આર્થિમા જન્મેના દેવોને
હાય છે એવા દેવોના આનંદથી સો ગણો આનંદ તત્ત્વપતિનો મા હોય છે પ્રજાપતિ લોકના
આનંદ થી સો ગણો આનંદ બ્રહ્મનો મા છે એ બ્રહ્મનોઆનંદ આનંદ તે મોટામા મોટો આનંદ
છે—શ્રુતિ ૧૦ ૪ ૩ ૩.

દેવયાન-પિતૃયાન

સગ્ગે મારે દેવયાન અને પિતૃયાન સગ્ગેનો પ્રયોગ થયો છે પણ તે માર્ગોનુ વર્ણન
તેમા મગતુ નથી ઉપનિષદોમા તે બન્ને માર્ગોના પ્રુનામો વિવિર કરે છે મગ છે પણ આપજો
તેની વિગતોમા ન જાના વિદ્વાનોને જે વર્ણન કાર્ત્તિક મગન જણાયુ છે તે જોઈ નહીં
કૌશીનકી ઉપનિષદમા દેવયાનનુ વર્ણન આ પ્રમાણે છે—મગજુ બાદ દેવયાન માર્ગે જનારા
ક્રમશઃ અગ્નિનો વાનુનો વરણુનો ઇન્દ્રનો અને પ્રજાપતિનોકમા યજ્ઞને બ્રહ્મનોકમા જ્ય
છે ત્યા તે મન વડે આર નામના નરાનગને ઓળખી જનર છે અને ચેષ્ટિકા (ઉપાસનામા
વિષ્ણુ નામનાગ) નામના દેવોની પામે જ્ય છે તે પેલે તેને જોતા જ દૂર ભાગી જ્ય છે
પડી તે સિરગ નહીને મન રો ઓળખે છે તે અદી પુણ્ય અને પાપને છોડી છે ત્યા
પડી તે હૃદય નામના જ્ઞા પામે જનર છે અને ત્યા તેને બ્રહ્મો મધ આવે છે પડી તે

૧ કિશ્કિન્દ્ર પિરિય ૫ ૨૭ ૭૬

૨ પર મૂલ્યો મનુ પરીક્ષિત વચા યસ્મે સ્વ દત્તો દેવયાનાત્ । સગ્ગે ૧૦-૧૬-૧ ।
પ્રવામનુ પ્રવિદ્વાન્ પિતૃયાન—જ વેદ ૧૦-૨-૭ ૩ ૪૬૬૧૦ ૫-૧૦-૧ છાન્દોગ ૪ ૧૫ ૫-૬ ૫
૧૦ ૧-૬ કૌશીનકો ૧ ૨-૪

આનંદ નગરની પાસે જન છે અને તેનામાં જાનને પ્રવેગ છે પણ તે જન અને જનપતિ નામના ચોટી રો પામ આવ છે તેઓ તેને જાનને નામી જન છે ત્યાંથી તે વિશુ નામના સમાધાનમાં આવ છે ત્યાં તેની કાર્ત્તિ જ્યાં જોડી વધી જન છે પણ તે વિચક્ષણ નામના રાનરૂપ સિદ્ધાન્ત પામે આવ છે ત્યાં તે પોતાની જુદી વડે આખા રિશ્તે જુએ છે છેવટે ત અમિતાબ નામના જ્યાંના પનગ પામે આવે છે તે પનગ ઉપર જ્યારે તે ચડે છે ત્યાર તેના ઉપર મેરના જ્યાં તેને પૂડે છે- 'તમે કોણ છો?' તે ઉપર આપે છે 'જે નમે છો તે હું છું' જ્યાં રૂરી પૂડે છે- 'કોણ છું?' તે ઉપર આપે છે 'તમે મન્યવરૂપ છો' આ પ્રમાણે બીજા અનેક પ્રશ્ન પૂછીને જ્યારે જ્યાં જાનરી કરી લે છે ત્યારે જ્યાં તેને પોતાના જેવા મળે છે ?

એ જ ઉપનિષદમાં પિતૃવાનુ જોવર્ચન છે તેનો સાગ આ પ્રમાણે છે ચક્રનોક એ જ પિતૃનો એ મનના જવાજ પ્રથમ ત્યાં જાય છે પણ જો પિતૃનો ની કષ્ટા નથી હોતી તેને ચક્ર ઉપરના નોકમાં મોકલી આપ છે અને જોને ચક્રનોકની કષ્ટા હોય છે તેને ચક્રમાં વગસાં રો આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ નરા મોકલી આપ છે એવા ઇવા પોતાના કર્મો અને નાન અનુભા બીજા પત્રિયા પછી મિલ વાર માઠા ગીઠ મનુષ્ય અથવા બીજા કાર્ત્તિ આપ જુ જુ દેકાબ જન્મે છે આ પ્રમાણે પિતૃવાનમાં જનાગને પાણુ આ નોકમાં આવવું પડે છે ?

સાગ એ છે કે જાતીભાવને પ્રાપ્ત ઇવા જાતનોકમાં જો માર્ગે ચર્ચને જન છે તે દેવવાન કહાય છે, પણ જોને પુનર્મત્સ્ય પોતાના કર્મોને અનુસરીને છે તેઓ ચક્રનોકમાં જાનને પાઠા ફેરે તેમના માર્ગને પિતૃવાન મહેવામાં આવે છે એમની ચોનિને પ્રેનોનિ મહેવાર

આ મધા વર્ણન ઉપરથી પ્રવૃત્ત ગ્રન્થમાં જનો ના ગ્રાહ્ય-ગ્રન્થમાંની જો ચર્ચા આવી છે તેમાં ઉપનિષદો શો મન છે એ પણ જાણવા મળે છે અને કર્મોનુમારે જવા વિમદશ અનુધાને પણ પામે છે એમ કૃતિન થાય છે આ જ મનનુ સમર્થન પ્રવૃત્ત મન્થમાં પણ છે

પોગણિક દેવનોક—

વૈકિ માન્ય અનુભા પોતો નિવાસ નો નોકમાં મનારા છે તે હેનાઈ મયુ છે તેન જ સમર્થન પોગણિક મગમાં પણ મળે છે પોગણિકના બ્યામભાષ્યમાં જો જાણાનુ છે કે પાનાન જાધિ-અનુ અને રતોમાં અનુ ગ્રન્થર્વ કિન્નર કિપુર મય ક્ષમ જ્ઞા પ્રેન પિયાન અપમાર અજ્ઞમ જ્ઞાક્ષમ ક્રમા નિવાર નામના દેવનિમયો ગહે છે જનોકના મધા કીરોમાં પણ પુષ્પા મા દેવો નિવાસ છે સુમરુ પર્વત ઉપર દેવાની ઉગ્રાનમિત્રો છે, મુરમાં નામની દેવસભા છે ર્ચન નામની નગરી છે અને તેમાં વૈજયંત પ્રાપ્ત છે અન્તર્ગિષ લોખના ચોમા ગ્ર નપત્ર નાગઓનો સમાવેગ છે નર્ગ લોખમાં મર્કન્દમાં નિવાસ કરના છે દેવનિમયો કેન્દ્રિય અભિવ્યક્તિમાંના ગુપિન

૧ જુઆ કોરીતળ પ્રથમ ન્થ ગાય

૨ કોરીતળ ૧ ૨

૩ વિનિષ્ઠા ૧

ગૌર અભિષેક મગા? મનાવ્યો આપણા આપણ એવી રીતે જમિયા સરવાળ
 વિજાનન ૭ તે ૧૧ ૧૧૨ નિર્ણય ૧૧ અગુર અગાર કોમાવ્ય જમિયા અપાવ્યમિ ૭
 એટલે ૩ તેમા કુ મોતુ આધા ય છે મનુષ્યો આ રીતે મળા ગિરિ, નાવનિષ ૧૧ મુસિન
 વિજાનન ૫ નિશ્ચિતવ્યવસ્થિ એ રેનિમલાના અમાવમ અમગુનનિ નામ ૧૧ કામાર ૧૧
 જમિયા છે તેમા કામોમની પ્રાપ્તિ લાગ્યો ચિત્ર મય ૧ ૧

કપાવ્ય જમિયા ઉત્તરાત અધિના કુપરાગા આગ દંચનમલાના સમાવય છે તે
 આ પ્રમાણે—

પ્રથમ આ ૧૧ જમિયા—૧ કલ્પપાતિસન ૧ કલ્પપુરોદિત ૧ અને ૩ મદાલ્પ
 દ્વિતીય આ ૧૧ જમિયા—૪ પરિતામ ૫ અપમાણામ ૧ આપણ, ૨
 તુની ૧ આનજમિયા—૭ પરિતરુમા, ૮ અપમાજુ ૧૧ ૬ મુશિકેષ્ઠા
 ત્રીજી આ ૧૧ જમિયા—૧૦ વૃષ્ટિ ૧૧ મગમ મના ૧૨-૧૬ પાવ પ્રમાણ ૧૧ ૧૧
 મુકાવામના પાવ એટલે ૭ તે આ-૧૨ અધિક ૧૩ અનપા ૧૬ મુગના ૧૫
 મુ સ્ત્રી ૧૬ અનિદા

અકપાવ્ય જમિયા ઉત્તરાત અધિના સુખવાળી ચાર જમિયા અમાવય છે—

- ૧ આકાસાનઆવન જમિ
- ૨ વિજાણ્યઆવન જમિ
- ૩ અકિચઆવન જમિ
- ૪ નેવસનાસાઆવન જમિ

નગોની મળુનરી અગિયમ ધસમદમા આપી નથા પગુ મનિમગિનપમા ૧૧૨૩ને
 જે વિવિધ પ્રમાણ કટો પડે તેનું વર્ણન મળે છે—જુઓ બાલપતિમુત્ત-૧૨૬

જનમમા (૫૬૦) આક નગો મળાયા ૭ તે આ—સદા ૧ મનુષ્ય, સધાન, જન
 ગુરુવ ધૂમગેરુન તપન પ્રાપ્તન અરીમિ મદાવ્યુ (૧ ૪)મા ૮મા પ્રત્યક નગના ૧૬
 ૮ સં (ઉપનરક) આન્વા ૭ એટલે અધા મળી ૧૫૪/૧૨૮ ન કા ૫૫૬ પગુ ૫૫૫મિ
 નીપની નામક મ ધમા પ્રયેક ૧૨૬ના આ કુચ મળાયા છે તે આ—૧ માન્દકૃષ, ૨
 કૃષ્કેન ૩ અમિપત્તન, ૪ નદી (૫૧ ૫૧) ૧

દેવગો સિરાની પ્રેનનાનિ પણ બીકોએ ન્વીકારી છે અને એ પ્રેનોની રાચક ધ્યાઓ
 ૧૧૨૫ નામના મન્યના આપી ૭ આમાન્ય રીત ૧૧૦ અમુક નકારના કુકર્મ બોમરા
 માટે તે યાનિમા ૧૪ મ મદલુ ને છે એવા દોરોમા દાન દેનામા દીવ કગરી, યોગ્ય પ્રકાર
 શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવ નદિ એવી જનના દોરો મળુનામા આન્વા છે દીર્ઘનિમયના આટાનાટિવ સુતમા
 સુગમ્યોગ ખૂની પુમ્ય યોગ, દ્યામાજ આદિ વિમલોધી પ્રેનોને નવાવ્યા ૭ એટલે ક એવા
 લોકો પ્રેનોનિમા જન્ય મદલુ કરે છે આનુ સમર્થન પેનવલુમા પવ છે

૧ અભિવનત્વસમ ૫ પદિ ૫.

૧ જુઓ FRI -Cosmogony and Cosmology સંદ મનાવાનના વર્ણન માટે જુઓ
 અભિવન મેષ અગુપનાન

દાન મગાથી ૧૫૫ પોતાના આ સોફને ના મુધાન જ ૩૫૩ પ્રેન થરેના પોતાના નબધીનો લવ મુધાને ૭ એમ નવ મુધાના પ્રાગલમા જ ૨૫૫મા આ ૩૫૩ છે

પ્રેતો પૂવ નવમના ૧૫૫ની બીત પા ૫૫ આવીને કોખા ગઈ છે ચોખા ૧ ગગનાને ખૂલ આવોને કોખા ૨૫ ૫ મામ કરીને તેમો નરાને મોટા ભોજનમમા જ ૧૫૫ ત્યાં આવે ૩૫૫૫ નો ૧ તમને સહાઈને ન મ્યુ જ આપના નવી નો ૧૫૫ થાય છે અને જો તેમો સભાઈ ૧ આરે છે નો દેનાગો આસીવા આરે છે મ ૫૫ ૧ પ્રેન લોખમા યાપા ૬ કૂરિ નથી જોથી તેમો ખાવા મને આ સોખમા જે તેમો ઉ, પ્રેને દેવામાં આવ તેના આધાર જ તેઓનું નવન નહે ૩૫૫૫ દમીન પેતવન્યુમા આપવામા આવી ૩

પ્રેતો નિવાસ નામના ૧૫૫ મા ૫૫૩ છે ત્યાના પ્રેતો ૧ કાસ ક્રયા છે મનુષ્ય નામમા નિ નામનજ્ઞ ગતિના પ્રેતો ગઈ છે આ પ્રેતોના શરીરમા મ ૧ બજનગ તેમ છે એઓ ન ૧ જરાગુનો ૩ આ સિવાયના પુષ્પિપાસ મનજ્ઞક, ૮૫૫ની એ નામની ૫૫ પ્રેન જાતિઓનો ઉલ્લેખ પાનિ મન્યામા ૩૧

જૈનસ મત પરસોઝ

જોનોએ મધા સમ્રાટી શ્રવાનો અમાવરા મનુષ્ય નિર્વચ્ય, નારક જે એ આ ગતિ આમા ગયા છે મનુષ્ય મળીને એ આ માથી કાછ પગ પાનિમા પોતાના કમનુનારે ગતિ ૬
■ અદ્યોધા જૈનસમન દેવ અને નારક નોઝ વિગે મ્હેવાનું અનિપ્રેન છે

દેવાના જૈન મતે ચાર નિકાયો છે—૧ ભવનપતિ ૨ વ્યત્ત ૩ જ્યોતિષક અને ૪ વૈમાનિક તેમા ભવનપતિ નિમયના પ્રેતો નિવામ જ મુદ્દીપના મરુ પર્વતની નીચે ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામા છે ૫૫૫ નિ ૧૫૫ના દેવોને નિવામ રજો નામમા છે જ્યોતિષક નિ ૧૫૫ના દેવો મેરુ પર્વતના સમનન જમિમાગથી સાનમો તેવુ યોજનની અચાઈથી શરૂ થના જ્યોતિષકમા છે એ જ્યોતિષક ત્યાથી માહીને એઓ મ યોજન જેટલું છે વૈમાનિકો જ્યોતિષકથી પશુ જોએ અમખ્યાન યોજનની અચાઈ પછી ઉત્તરોત્તર એથી ઉપર ખીજા એમ વિમાનોમા ગઈ છે

ભવનવાસી નિમયના દેવાના ૫ બેદા છે તે આ—અસુકુમાર નામકુમાર વિદ્યુત્તમાર મુપથુકુમાર અગ્નિકુમાર વાનકુમાર અનિનકુમાર, ઉદધિકુમાર, દીપકુમાર અને દિક્કુમાર.

ન્યત્રનિમયના દેવાના આ પ્રમા છે—મિત્ર મિત્રુદ મહાગમ મધર્વ વક્ષ, ગક્ષસ જૂત અને પિશાચ

જ્યોતિષક દેવાના પાંચ પ્રમા ૬—મુદ મન્દ્ર, મદ, નક્ષત્ર અને પ્રતીર્થ નાગ

વૈમાનિક દેવનિમયમા ૬ પોપપન્ન અને ૬ પાનીન એમ મે બે છે તેમા મ્યોપપન્નમા સૌમર્મ, અજાન મ્હાન મ્હાન માટેન્દ્ર ધ્વજનોક, નાનક મહાશુક સદસાગ, આનન, પ્રાગુન, આગુન અને મન્ચુન એ બા બે છે અને ખીજે મતે તે સોગ છે

મૌદ અભિરમ્ભમા? મનાવય કપાસ્ય ઓ અપાસ્ય ઝેરી નયુ જમિમા મરવાનું વિમાજન છે તેમા ૧૦, નિર્વય નેન અમુ મયા મમાવય જમિઓ અપાયનમિ છે એટલે ૩ તેમા કુ ખેતુ પ્રાધાન્ય છે મનુષ્યો અને માનુષ્યમદા ઈજક, નાવનિય યામ, દુસિત, નિમ્માનરતિ ૫ નિમ્મિત્તસવરતિ એ દેવનિકાયોનો સમાવય કામસુગનિ ૧૧મની કામાવયા જમિમા છ તેમા કામભોગની પ્રાપ્તિ હાવાથી ચિત્ત ચચન રહે છે

ફાવયરજમિમા ઉત્તરાત ચિત્તના મુખવાળા ભોગ દેવનિકાયોનો સમાવય છે તે આ પ્રમાણે—

પ્રથમ ધ્યાનજમિમા—૧ ધ્યક્ષપારિસન્ન, ૨ ધ્યનપુરોચિત અને ૩ મદાધ્યક્ષ

દ્વિતીય ધ્યાનજમિમા—૪ પરિતાપ ૫ અપમાણાત અને ૬ આત્મરમ્ય,

તૃતીય ધ્યાનજમિમા—૭ પશિતસુખા, ૮ અપમાણસુખા, ૯ સુખકિન્દા

ચતુર્થ ધ્યાનજમિમા—૧૦ વડફેના ૧૧ અમગ સત્તા ૧૨-૧ પાય પ્રાપ્તના મુદ્ધારામ

મુદ્ધારામના પાત્ર બેદો ૭ તે આ-૧૨ અવિહા ૧૦ અનપા ૧૪ મુખમા ૧૫

સુ સ્ત્રી ૧૬ અકનિ ૧

અપાસ્ય જમિમા ઉત્તરાત ચિત્તિતા મુખવાળી ચા જમિઓ સમાવય છે—

૧ આપાસનચારાન જમિ

૨ રિવાજ્યુચચાલન જમિ

૩ અધિચચાલન જમિ

૪ નેવસજાનાસગચાલન જમિ

નરોની મણુતરી અભિરમ્ભ ઘસગઢમા આપી નયા પગુ મનિમનિમયમા ના કેને જે વિવિધ પ્રમાણ કષ્ટો પડે છે તેનું વર્ણન મગે છે—જુઓ આનપતિસુતત-૧૦૬

નનકમા (૫૦૦) આઠ નકો મળ્યાઆ છે તે આ—૯૭૨ કાસુત સધાન મદ ગરુન ધૂમગેરુવ તપન નાપન અરીચિ મદાવગુ (૧ ૪)મા ઉત્ત પ્રરે નકના ૧૬ ઉસ (ઉપનર) માઆ છે એટલે નયા મળી ૧૬×૮=૧૨૮ નકા ૧૫૫ પરગુ પચગનિ નીપની નામક પ્રથમા પ્રચક નરકના ચા ઉચ્ચ મળ્યાઆ છે તે આ—૧ માન્દફૂપ, ૨ કુદકન ૩ અમિપત્તન, ૪ ની (વનરણી) ૧

દેવનાક સિરાનના નેનોનિ પણ બીકોએ ન્વીકારી છે અને એ નેનોની મચ્ચ કયાઓ પ્રેનવલ્લુ નામના પ્રથમા આપી છે પ્રામાન્ય રીતે નેનો અમુ પ્રમાણ કુધર્મ ભોગવવા માટે તે નાનિમા જન્મ મદલ ૨ છે એવા દોરોમા ઘન દેરામા નીર કચી, યોગ્ય પ્રકાર નકાપૂર્વક દેવ નહિ એવા જનના દોષો મળ્યાનવામા આઆ છે દીપનિમયના આટાનાટિવ સુતમા મુગનખોગ ખૂની ગુમ્વ ચોગ દગ્ધાજ અર્ધિ વિગેલોથી પ્રેતોને નવાન્યા છે એનેકે એવા નોક પ્રેતોનિમા જન્મ મદલ કર છે આનુ સમર્થન પેનવલ્લુમા પણ છે

૧ મનિવગ્મનસજ્જ પરિ ૫

૧ કુમા FRL Co mogomy and Co mology શબ્દ મ લખાના વર્ણન માટે જુઓ મનિવગ્મ ૧૫ અનુચર્યાન

ક પાત્રીન વમાનિયામા નવ મવયક અને પાત્ર અનુસાર વિમાનોનો સમાવેશ છે નવ મવયક
ત આ છે—ગુ મ ન મુગ્ધાભિયુ મનોગમ, સવજા, અવિજ્ઞાન મુમનમ, નામનમ પ્રિયકર આદિય.

પાત્ર અનુસાર વિમાનો આ છે—વિજય, વજ્રરત્ન, જયત અપગદિત, મવાયગિર

આ મધ્ય દેવાની સ્થિતિ બો। અપતિ આ વિજે સિમનરા વર્ણન નામવા પ્રાચીના
તત્ત્વાર્થમુદનો ચોથા અધ્યાય અને ગદ્યમંત્રાની વચેર મ થો જેઈ નેના જાગમ.

જેન મતે માન નરકો મનાર છે તે આ—નમ્રના, મર્કગપ્રમા વાતુમાપ્રમા ૫ પ્રમા
ધૂમપ્રમા નમ પ્રમા, મહાનમ પ્રમા

એ માતે નરકો ઉત્તરેણ નીર નીચે છે અને અધિમરિના વાળા પળ છે તેમા દુખ
જ દુખ છે ૫ મપર નાર। તો ૬ ખ આપે જ છે ઉપ ન મહનિદ અમુગ પળ પ્રથમના
તજુ નરકોમા દુખ આપે છે ન ક વિગે રધુ વર્ણનના જિગામુએ તત્ત્વાર્થમત્રનો નીનીર
અધ્યાય જોઈ તેવો જોઈએ

અનાગમ
ના ૩૦-૪-૫૭

}

ફલમુખ માધ્યમિયા

પ્રથમ ગણધર ઇન્દ્રભૂતિ

જીવના અસ્તિત્વ વિશે ચર્ચા

ભગવાન મહાવીર ગાદેપનો ક્ષય કરીને મવસ રચા પડી વેશાખ શુદ્ધ એકામીને રોજ મહામેળ વનમાં વિગજમાન હતા લોકોના ટોળાઓને તેમની પાસે જતા જોઈને યજ્ઞવાલ્કિમાં એકદલ ધરેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પણ નિરાસા થઈ કે એવા તે કોણ મહાપુરુષ આત્મા છે કે આ બધા લોકો તેમની પાસે જાય છે આથી તેઓમાના મૌઠી શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ સર્વ પ્રથમ ભગવાન મહાવીર પાસે જવા તથાગ વચ્ચા તેઓ જ્યારે પોતાના શિષ્ય પગિવાર મહિત ભગવાન સમગ્ર ઉપનિષદ થયા ત્યારે તેમને જોઈને ભગવાન જોયા —

માયુ મન ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ ! તને જીવના અસ્તિત્વ વિશે મદેહ છે, તાણુ કે તુ વિચારે છે કે જીવની સિદ્ધિ કોઈપણ પ્રમાણથી થઈ શકે છે તુ વિચારે છે કે જીવની સિદ્ધિ કોઈપણ પ્રમાણથી થઈ શકતી નથી, હતા સમારમાં ઘણા લોકો જીવનું અસ્તિત્વ કાન તો માને છે, એમને તને મદેહ છે કે જીવ છે કે નહિ !

જીવની સિદ્ધિ કોઈપણ પ્રમાણથી થઈ શકતી નથી એ વિશે તાગ મનમાં ત આ પ્રમાણે વિચારે છે —

“જીવનું અસ્તિત્વ જો હોય તો તે પણ ઘટ્ટાદિ પાથોની જેમ પ્રત્યક્ષ થવો જોઈએ પણ તે પ્રત્યક્ષ તો થતો નથી અને જે પદાર્થ જીવ પ્રત્યક્ષ નથી નર્વશ અપ્રત્યક્ષ હોય છે તેને આકાશના કદની જેમ સસાગમાં સર્વથા અભાવ હોય છે જીવ પણ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ છે, માટે તેને પણ સમારમાં સર્વથા અભાવ છે

“જો કે પગમાણુ પણ નરી આખે દેખાતા નથી હતા તેનો અભાવ માની શકાય નહિ, કાગળ કે તે જીવની જેમ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ નથી જાયરું પેરિણુત થયેલ પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ તો થાય જ છે, પણ જીવનું તો કોઈપણ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ થતું જ નથી, માટે તેનો તો સર્વથા અભાવ જ માનવો જોઈએ (૧૫૦)

“કોઈ એમ કહે કે જીવ ભવેને પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત ન હોય પણ અનુમાનથી તો તે જાણી શકાય છે, માટે તેનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ

જીવ અનુમાનના આમ કહેવું પણ બરાબર નથી, કાગળ કે અનુમાન એ મિદ્ધ નથી પણ પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ હોય છે — જે વસ્તુનું કદી પ્રત્યક્ષ થયું જ ન હોય તે વસ્તુ અનુમાનથી પણ જાણી શકાતી નથી આપણે અનુભવ છે કે જ્યારે આપણે પરોક્ષ અગ્નિનું અનુમાન કરીએ છીએ

મારે પ્રથમ ધૂમરૂપ વિંગ-હેતુનું પ્રત્યક્ષ હોય જ છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રથમથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત કરેલ વિંગ-હેતુ અને વિંગી-સાધ્યના અવિનાશના મળધનું — અર્થાત્ પ્રત્યક્ષથી નિશ્ચિત એવા ધૂમ અને અગ્નિના અવિનાશાવ સળધનું સમગ્રણ થાય છે ત્યારે જ ધૂમના પ્રત્યક્ષથી અગ્નિનું અનુમાન કરી શકાય છે, અન્યથા નહિ (૧૫૧૦)

“પ્રસ્તુતમા છુનની જાગમમા તો છવના કોર્ડ પણ લિગનો છવ સાધેનો સળધ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પૂર્વગૃહીત છે / નહિ કે જેથી તે વિંગનું પુન પ્રત્યક્ષ થવાથી તે મળધનું સમગ્રણ થાય અને છવનું અનુમાન કરી શકાય

“કોર્ડ એમ કહે કે સૂર્યની ગતિ પ્રત્યક્ષ કદી થઈ નથી છતાં તેની ગતિનું અનુમાન થઈ શકે છે, જેમ કે સૂર્ય એ ગતિશીલ છે, કારણ કે તે કાયાન્તર દેશાન્તરમા પ્રાપ્ત થાય છે, દેવંતની જેમ જેમ દેવંત સગરે અહીં યોય પણ સામે અન્યત્ર હોય તો તે તેના ગમન વિના મળે નહિ, તેમ સૂર્ય પ્રાપ્ત કાવમા પૂર્વ વિગામા યોય છે અને સાયકાનમા પશ્ચિમ વિગામા યોય છે — આ પણ સૂર્યની ગતિશીલતા વિના મળે નહિ — આ પ્રકારના સામાન્યતો દેહ અનુમાનથી નવથા અપ્રત્યક્ષ એવી સૂર્યની ગતિની મિદ્ધિ થઈ શકે છે, તે જ પ્રમાણે સામાન્યતો દેહ અનુમાનની સર્વથા અપ્રત્યક્ષ એવા છવનું પણ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે

“આનો ઉત્તર એ છે કે ઉપર જે દેવંતનું દેહત્વ છે તેમા તો સામાન્યરૂપે દેવંતનું દેશાન્તરમા હોવું એ ગતિપૂર્વક જ છે આ વસ્તુ પ્રત્યક્ષમિદ્ધ છે, તેથી દેહાત્થી સૂર્યની ગતિ અપ્રત્યક્ષ છતાં દેશાન્તરમા સૂર્યને ભેદને સૂર્યની ગતિનું અનુમાન થઈ શકે છે પણ પ્રસ્તુતમા છવના અસ્તિત્વ માથે અવિનાશાવી એવા કોર્ડપણ હેતુનું પ્રત્યક્ષ જ નથી, જેથી છવનું એ હેતુના પુન મળધનથી અનુમાન થઈ શકે, એવું ઉક્ત સામાન્યતો દેહ અનુમાનથી પણ છુનનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી (૧૧૧૧)

“આગમ પ્રમાણથી પણ છુનની મિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, વસ્તુતઃ આગમ એ અનુમાનથી જુદું પ્રમાણ નથી તે અનુમાનરૂપ છે જરૂર આગમ પ્રમાણમાં તે આ રીતે — આગમના બે ભેદ છે એક દેહાધિવિષયક, પણ મિદ્ધ ના અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પદાર્થનો પ્રતિષ્ઠાક એવો આગમ છે, અને બીજો ભેદ અપ્રત્યક્ષવિષયક, અર્થાત્ પદાર્થ પાશ્વના પ્રતિષ્ઠાક એવા આગમનો છે તેમા દેહાધિવિષયક આગમ એ તો અપ્રત્યક્ષ અનુમાન છે, કારણ કે માગીના અમુક વિગિષ્ટ આધારવાળા પ્રત્યક્ષ પદાર્થને દેશીને પ્રયોગતો ‘ધ’ નામ આપ્યો વારંવારે સાલણીએ છીએ

ત્યારે આપણે નિશ્ચય કરી લઈએ છીએ કે આવા આધારવાળો પ્રદર્શ 'ઘટ' શબ્દથી કહેવામાં આવે છે આ પ્રકારનો નિશ્ચય થયા પછી જ્યારે પણ આપણે 'ઘટ' શબ્દનું શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે વક્ત્રા 'ઘટ' શબ્દથી અમુક નિશ્ચિત આકારવાળા અર્થનું જ પ્રતિષ્ઠા ન કરે છે જેમ અનુમાન કરી લઈએ છીએ તો પ્રમાણે દર્શાવિષયક આગમ એ અનુમાન જ છે પ્રત્યુત્તરમાં 'જીવ' એવો શબ્દ કદી આપણે શરીરની સિત્તિ એવા અર્થમાં પ્રયોગિતો નાહતો જ નથી તે પછી 'જીવ' શબ્દ માત્રાવાથી આપણે દર્શાવિષયક આગમની તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરી શકીશું? અથવા દર્શાવિષયક આગમથી પણ ગરીબી બિન્ન એવા જીવની સિદ્ધિ નથી થતી

“સ્વર્ગાન્નન્દક આદિ પદ્યો અષ્ટ છે — પોતે છે તેના અર્થોના પ્રતિષ્ઠાક વચનને અર્થાવિષયક આગમ કહેવામાં આવે છે આ પ્રકારનો આગમ પણ મનુમાનરૂપ જ છે તે આ પ્રમાણે—કેવળ અદર્શ્યના પ્રતિષ્ઠાક વચનનું પ્રમાણ આ રીતે સિદ્ધ થાય છે — સ્વર્ગાન્નન્દકાદિનું પ્રતિષ્ઠાક વચન પ્રમાણ છે, કારણ કે તે અદ્રશ્ય આદિ વચનની જેમ અવિભાજની વચનવાળા આપ્તપુરુષનું વચન છે આ પ્રત્યે આ અદર્શ્યવિષયક આગમ પણ મનુમાનરૂપ જ છે પ્રત્યુત્તરમાં એવો કારણ આપ્ત સિદ્ધ નથી જેને આમાં પ્રત્યક્ષ હોય, જેથી તેનું વચન તે જામતમાં પ્રમાણ માનવામાં આવે અને આપણને અષ્ટ જના જીવનું અસ્તિત્વ માની લેવામાં આવે

“આ પ્રમાણે આગમ પ્રમાણથી પણ જીવસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી (૧૫૦)

“વર્ગી, તદ્વાકથિત આગમો પણ આત્માની જામતમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિષ્ઠા ન કરે છે, એવો આત્માના અસ્તિત્વમાં મહેલને જાણ વિદ્યા આગમમાં અવશ્ય જ છે જેમ કે આવાકોના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે પરસ્પર વિરુદ્ધ કે ‘જે કાર્ત્ત્વ્યોથી જાણ છે તેના જ લોક છે’ અથવા આમાં કહ્યોથી જાણ ન હોયથી તેનો અભાવ છે માત્રા સમયનમાં કાર્ત્ત્વ્ય વિનું વચન પણ છે કે ‘એ ભૂતોથી વિજ્ઞાનધન

૧. આત્માના લક્ષણો કાર્ત્ત્વ્યોનાં

મત્રે જાણવું વચન વધુ રાત્રિ વિવિધ ।”

તત્ત્વોનાં આરંભ — હે ભગે! હમને જો અને વિદ્યો તેના ઉપથી ૧૨૦૨ વિરુદ્ધ વસ્તુના અનુમાનમાં છે તે પણ જે અર્થ અનુમાનને પ્રમાણ મની સમય નિમિત્તે પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ આ પછી ૫૨ મનુષ્ય અર્થમાં ૮૧ મુ અને લેખનન નિર્ણયમાં ૭૬ મુ છે

૨. પ્રતિષ્ઠા મગડપણ એમ કહ્યું છે પણ આ કથન કુમનિતું નથી, એવું એ મગડપણ નથી આ માટે તે ઉપનિષદનું છે

થત ધાય છે અને ભૂતોના નદ થવાથી તે પણ નદ થઈ જાય છે પરલોક કશું જ નથી” અને ભગવાન બુદ્ધે પણ આત્માનો અભાવ બતાવતા કહ્યું ‘રૂપ એ પુનઃવ નથી” એવાત્ બાધ હત્ય વસ્તુ એ જીવ નથી, એમ કહીને પ્રસિદ્ધ બધી વસ્તુ એકે એક લઈને તે જીવ નથી એમ ભગવાન સિદ્ધ કર્યું છે આથી વિરુદ્ધ ૧ માનુ અસ્તિત્વ બતાવનારા પણ આગમ કહે છે, જેમ કે વેદમાં કહ્યું છે — ‘સર્ગીર આત્માને પ્રિય અને અધ્યાત્મ મુખ અને દુઃખનો નાશ નથી, પણ સારી વિનાના જીવને પ્રિય અપ્રિયનો અપેક્ષા” પણ નથી એવાત્ મુખ કે દુઃખ નથી’ વગી કહ્યું છે કે ‘જની ઇલાવાનો અગ્નિદેવ કરે” આજ્યોના આગમમાં કહ્યું છે કે મુખ—આત્મા અડતા, નિર્ગુણ, લેખના અને ચિદ્રૂપ છે” આ પ્રમાણે આગમો પણ વિરુદ્ધ હોવાથી આગમ પ્રમાણથી પણ આ મા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી

“ઉપમાન પ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ, વિશ્વમાં આત્મા જેવો બીજો કોઈ પદાર્થ હોય તો તેની ઉપમાન પ્રમાણના ઉપમા આ માને આપી શકે અને આત્માને બાહ્યી ગણાય જ ન અસિદ્ધ પણ આત્મમય કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ આથી ઉપમાનથી પણ આ મનસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી

“કોઈ અમ કહે કે કોઈ આકાર હિંદુ એ બધા અમૂર્ત હોવાથી આ મ ન છે, તેથી ઉપમાન પ્રમાણથી આ મનસિદ્ધિ થઈ શકે એમ છે તેનો ઉત્તર

૧ વિજ્ઞાનવત્ત એવંત્ર્યમ્ ભૂતં ચ મમુખાય તા વશાનુ ચિન્તયન્તિ ન ચ પ્રયઃ સજ્ઞાસ્તિ ।
સરખ્યક ઉપનિષદ ૨ ૪ ૧ સ્મરિ યાગાત્ ચનુ આ નાકા છે

૨ ન જ્ઞ મિત્ત પુત્ર આ વિમલી મોદ ત્રિપિ મા વિસ્તૃત ર્થો છે
એ મયુનિમાન-૧૨ ■ ૭-૭ દીનિકાય મહાનિ નસુત ૧૫ મહિમ્ન નિકાય
કકમુત ૧૪/ ગા વિમલી ચર્ચો એ ચાપાનતાગચાર્તિકરતિની મન્તાનનામા કરી ૭
એ પૃ ૬

૩ ન હ વ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયવારપહતિર્મસ્તિ અશરીર વા વમન્ત પ્રિયાપ્રિય ન
૧૧ ૧ ૫ ઉપનિષદ ૮ ૧૨ ૧

૮ ‘ત્તિદાત્ત પુરુષાન્ સગ્મ મ્મ મશ્મ પી ઉપનિષદ ૭ ૬ ૬

૧ જન્તિ પુરુષોડાત્તાં નિગુણાં માત્ત્વ મિદ્રૂપ’

અતી અથે સરખાવો—

સ્મૃત રૂપના માર્ગી નિત્ય સત્વજ્ઞતાડન્ત્રિય ।

જર્તા નિગુણ સૂચ આમા વામિન્દશન ૧૧ મા પદ ૨૫ મ્મમગ્ગીમા

કત છે પૃ ૮૬

એ છે કે જેમ આ મા અસિદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે કાઠિબ પણ, તેમજ પ્રત્યક્ષ થતું ન હોવાથી, અનિદ્ધ જ છે માટે ઉપમાન પ્રમાણથી આ મનિદ્ધિ થઈ શકતી નથી

“અથાપત્તિ પ્રમાણથી પણ આત્મા નિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કાઠિબ, અથાપત્તરી પળ નમારમા એવો કોપિણ પદાર્થ નથી જેનું અસ્તિત્વ એ જીવ અસિદ્ધ છે આત્મા માનીએ તો જ ઘટી શકે”

આ પ્રમાણે તુ માને છે કે જીવ નવપ્રમાણાત્મીન છે, અથાત્ તે કોપિણ પ્રમાણથી નિદ્ધ ન શકતો નથી, માટે તેને અભાવ માન્યો એમાં આમ છતાં ઘણા લોકો જીવનું અસ્તિત્વ માને છે, એમ્ને તને સદેહ—મશય થયો છે કે જીવનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ? (૧૧૩)

હે ગૌતમ! તારો જીવનવિષયક આ મદેહ અસ્થાને છે તે જે માન્યુ છે કે ‘જીવ પ્રત્યક્ષ નથી’ એ તારું મન્તવ્ય યગયગ નથી, મશયનું નિવારણ કારણ, જીવ તને પ્રત્યક્ષ છે જ

ઈન્દ્રભૂતિ — તે કવી રીતે?

મગયાન — ‘જીવ છે કે નહિ?’ એવું જે સશરૂપ વિજ્ઞાન છે તે જ જીવ છે, કાઠિબ, જીવ વિજ્ઞાનરૂપ છે તને તારો મદેહ તો જાર પ્રત્યક્ષ છે પ્રત્યક્ષ જ છે, કાઠિબ કે તે વિજ્ઞાનરૂપ છે જે વિજ્ઞાનરૂપ હોય મશયવિજ્ઞાનરૂપ તે સ્વસ્થનેન પ્રયક્ષથી સ્વમનિર્મિત હોય જ છે, અન્યથા વિજ્ઞાનનું કાલ ઘટી શકતું જ નથી આ પ્રકારે મશયરૂપ વિજ્ઞાન એ તને પ્રત્યક્ષ હોય તો તે રૂપે જીવ પણ પ્રત્યક્ષ છે જ અને જે પ્રત્યક્ષ હોય છે તેની નિદ્ધિમા બીજા પ્રમાણે અનાવત્ત્ય છે જેમ પોતાના દેહમા જે સુખદુઃખાદિને અનુભવ થાય છે તે સ્વસ્થવિદિત હોવાથી પ્રત્યક્ષનિદ્ધ છે અને સુખદુઃખાદિની નિદ્ધિમા પ્રત્યક્ષેન પ્રમાણ અનાવત્ત્ય છે, તેમ જીવ પણ સ્વમનિર્મિત હોવાથી તેની નિદ્ધિમા અન્ય પ્રમાણે અનાવત્ત્ય છે

ઈન્દ્રભૂતિ — જીવ બધને પ્રયક્ષસિદ્ધ હોય, પણ તેની બીજા પ્રમાણથી નિદ્ધિ કવી રીતે? જેમ આ વિશ્વના પાંચે પ્રયક્ષનિદ્ધિ હતા મુન્યવાદીને નમન્તવવા અનુમાન આદિ પ્રમાણથી તેની નિદ્ધિ કરવી પડે છે, તે જ પ્રમાણે જીવ બધને પ્રયક્ષનિદ્ધિ હોય હતા તેની અનુમાના પ્રમાણથી નિદ્ધિ કવી આવશ્ય છે

મગયાન — મુન્યવાદીની નામા પણ વસ્તુત અનુમાનાદિ પ્રમાણે વડે વિશ્વના પાંચેની નિદ્ધિ કરવામા નથી આવતી, પણ મુન્યવાદીએ વિશ્વના પદાર્થોના

અસ્તિત્વમાં બાધ-પ્રમાણ^૧ ને આપ્યું હોય તે તેના નિરાસ જ કરનામાં આવે છે પ્રત્યુત્તરમાં આ મનાકું પ્રત્યક્ષનું કોઈ બાધક પ્રમાણ છે જ નહિ, એમને તેના નિષ્કણને પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, અર્થાત્ આત્મચિદ્ધિમાં પ્રયથેત-નમાણુ અનાવસ્થક જ છે (૧૨૪)

સ્વદ્રૂપિ — આપે મનાવિજ્ઞાનરૂપે જીવ પ્રત્યક્ષ છે એમ કહ્યું તે બરાબર છે, પણ બીજા કોઈ પ્રકારે તે પ્રત્યક્ષ થતો હોય તો બતાવો

મગરાન — ‘મે કહ્યું’ ‘હું કહ્યું છું’ ‘હું કરીશ’ ઇત્યાદિ પ્રકારે ત્રણે કાન્યબધી પોતાના વિવિધ ક્રિયોને જે નિર્દેશ કે વામાં જરૂરપ્રત્યયથી જ રતુ આવે છે તેમાં જે ‘હું’પણાનું અકરૂપ જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ પણ આ સમયમાં જ છે આ અકરૂપજ્ઞાન એ કોઈ અનુમાનરૂપ નથી, કારણ કે તે નિગમન્ય નથી અને તે આગમપ્રમાણરૂપ પણ નથી, કારણ કે આગમને નહિ જાણનાર આમાન્ય લોકોને પણ અકરૂપણાનું અન્તરબુધજ્ઞાન હોય જ છે અને તે જ આત્માનું પ્રત્યક્ષ છે ઘડવગેરે જેમાં આત્મા નથી તેમને એવું અકરૂપણાનું અતરુણ આ સમયમાં પણ પોતું નથી (૧૨૫)

વળી, જો જીવ હોય જ નહિ તો તને ‘અહ’ એમો પ્રત્યક્ષ — જ્ઞાન ક્યાથી થાય? કારણ કે જ્ઞાન નિવિષય તો હોતું નથી જો ‘અહ’ પ્રત્યક્ષના વિષયભૂત આ માને ન માનવામાં આવે તો ‘અહ’ પ્રત્યક્ષ નિવિષય બની જાય, એ સ્થિતિમાં અહ પ્રત્યક્ષ થાય જ નહિ

સ્વદ્રૂપિ — અહ પ્રત્યક્ષનો વિષય જીવ નહિ પણ જો દેહ માનનામાં આવે તોપણ અહ પ્રત્યક્ષ નિવિષય નહિ અને ‘હું ઠાણો છું’ ‘હું દબાણો છું’ ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષોમાં ‘હું’ સ્પષ્ટરૂપે શરીરને લક્ષીને પ્રયુક્ત થયો છે, તો ‘હું’ એમ ‘દેહ’ એમ માનીએ તો શા વાળો?

મગરાન — જો ‘હું’ એ રાજ દેહ માટે જ વપ તો હોય તો મૃત દેહમાં પણ અહ પ્રત્યક્ષ થતો જોઈએ વતો તો નથી માટે ‘હું’પણાના જ્ઞાનનો વિષય દેહ નહિ પણ જીવ છે વળી, આ પ્રકારે અહ પ્રત્યક્ષની આ મા તને પ્રત્યક્ષ છે

૧ યત્પથાગ્નિ સમ વસ્તુની રમ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રમાણે અનુમાન કરે છે — નિરાલમ્બના સર્વ પ્રયથા પ્રયથગત સ્વનપ્રત્યયન્ત્ર — જુઓ આજુબાજુના માર ૧૦ ૨૨ અગાઉ માર માનોતો નિરા કોઈ છે / નહિ મારતું કે તે જાતો / રાજમગની જેમ આ અનુમાન વિગાનવાગ્ધોનું છે જેઓ વિગાનથી મિત એવી કેઈ બાજુ વસ્તુ માનતા નથી અને તેનો ઉલ્લેખ આવ્ય વસ્તુનો થયે મનાવવા માટે રાજવાગ્ધો પશુ કરે છે

જ તો પછી 'હુ છુ કે નહિ' એવા મશયને અવકાશ નથી જોવડું 'હુ છુ ન' એરો આત્મા વિશેનો નિશ્ચય જ થયો જોડેએ અને દત્તા પણ જો તને આત્મા વિશે નશય જ નહેતો હોય તો પછી અહ પ્રત્યયનો વિષય શો નહેશે? અગત્ 'અહ પ્રત્યય' કેનો વશે? કાર્પિણ જ્ઞાન નિવિષય તો હોતુ નથી, એવો અહ જ્ઞાનનો પણ કોઈ વિષય તો માન્યો જ જોડેએ તુ આ માને માનતો નથી, એવો તારે એ બતાવવું જોડેએ કે અહ પ્રત્યયનો વિષય શો છે (૧૫૬)

વળી, જો નશય કગ્નાર કોઈ ન હોય તો 'હુ છુ નથી' એવો સગાય કાને ઘશે? નશય એ વિજ્ઞાનરૂપ છે અને વિજ્ઞાન એ સગવડતાં જ જીર જ છે ગુણ છે ગુણ તો ગુણી વિના સહને નહિ માટે સશયરૂપ વિજ્ઞાનનો કોઈ ગુણી માન્યો જ જોડેએ જે નશયનો ગુણી આધાર છે તે ન જીવ છે

દ્રુમ્ભૂતિ — જીવને બદલે દેહને ન ગુણી માનીએ, ગાળુ કે દેહમા જ મશય બેઠે છે

મગરાન — દેહ એ મૂર્ત છે અને જડ છે, ત્યારે નાન એ તો અમૂર્ત અને હોધરૂપ છે આ પ્રકારે એ બે ને અનુરૂપ છે — વિવક્ષુ ડે, તેવી તે બન્નેનો ગુણગુણીઆવ ધટી શકે નહિ અન્યથા આકાશમા પણ રૂપ ગુણ છે એમ માનવું પડશે આથી દેહને મગરાનો ગુણી માની શકાર નહિ

વળી, જેને સ્વરૂપમા જ મ દેહ હોય — પોતાના ન વિશે સદેહ હોય તેને તો આખા વિશ્વમા કશું જ અમદિગ્ધ કેમ બને? તેને તો બધું ન નશય થાય

વળી, આત્મા અહ પ્રત્યયથી પ્રત્યક્ષ દત્તા જો તુ અનુમાન કરે કે 'આ મા નથી, કારણ કે તેમા અન્નિ વ અથાત્ જ્ઞાનના શ્રાકકે પાચે આત્મવાચક અનુમાનના પ્રમાણોની પ્રતિ નથી — તો આ અનુમાનમા તારે પણ દાવા પ્રત્યક્ષબાધિત પચાલામ — મિથ્યાપક્ષ કરે છે જેમ ગાળદ્રુ શ્રવણ દાર પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્તા કોઈ કહે કે 'ગાળ તો અશ્રાવણ' છે અર્થાત્ તે કણ્ઞાત્ર નથી, તો તેનો પક્ષ પ્રયમબાધિત હોવાથી પક્ષાભાસ ડે અને 'આ મા નથી' એ તારા પક્ષ અનુમાનબાધિત પણ છે આ મ નાધક અનુમાન આગમ આપનામા આવશે, તે અનુમાનથી આ તારા પક્ષ બાધિત થઈ જાય છે, જેમ, મીમાન્સકો 'ગાળ નિત્ય છે' આ પક્ષ નૈયાયિક આદિના શાસ્ત્રની અનિત્યતાના આધક અનુમાન દાર બાધિત થઈ જાય છે વળી 'હુ સશયકર્તા છુ' આ વસ્તુ અવીકાર્ય પછી 'આ મા નથી' અર્થાત્ 'હુ નથી' એમ કહેવા જતા તારો પક્ષ નવાબ્યુપાસથી બાધિત કરે છે, કાણ કે 'હુ

સરયકતા છુ' એમ કહીને તે 'હુ'નો સ્વીકાર તો કર્યો જ છે અને હરે 'હુ'નો ઇકાન્ કરે છે, તેથી તારી આ 'હુ'ના નિષેધની વાત પોતાના પ્રથમના અભ્યુપગમ - સ્વીકારથી જ બાધિત થઈ નય છે, જેમ, નાખ્ય આત્માને પ્રથમ અકતા નિત્ય ચેતન્યરૂપ સ્વીકારીને પછી કહે કે તે જતા છે, અનિય છે, અચેતન છે, તો તેનો પ્રમ સ્વાભ્યુપગમથી બાધિત થઈ નય છે અબલ લોકો પણ આત્માનુ અસ્તિત્વ માને છે ત્યારે ત 'આત્મા નથી' એમ કહે તો તારો એ પક્ષ લોક વિરુદ્ધ જ કહેવાય, જેમ રાજીને કોઈ અવન્દ્ર કહે અને 'હુ આ મા નથી' અર્થાત્ 'હુ હુ નથી' એમ કહેવું એ સ્વતંત્રનિરુદ્ધ પણ છે જેમ કોઈ કહે કે મારી માતા પન્થ્યા છે

આ પ્રમાણે તારો પક્ષ જ બતાવર નથી એ પ્રમાણસ છે તો 'ભાવબ્રાહ્મણે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ નથી' એ હેતુ પક્ષનો ધમ તો બનશે નહિ એથી એ એ હેતુ અસિદ્ધ થઈ જશે અમિદ્ધ હેતુ એ તો હેવાલામ કરેનાય છે એથી તો સાવ્યસિદ્ધિ વાય નહિ વળી, હિમાચયનું પન્થિમાણ કંટલુ છે તે કાર્થપણ પ્રમાણથી આપણે મિદ્ધ કરી ગકતા નથી, તેમ જ પિશાવાદિ વિશે પણ આપણ કાર્થપણ પ્રમાણ પ્રવૃત્ત થતુ નથી, જતા હિમાચયના પન્થિમાણનો અને પિશાચનો અભાવ મિદ્ધ થતો નથી તે જ પ્રમાણે આ મામા પ્રત્યક્ષાદિ કોઈ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય છતાં તેનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી એટલે તારો હેતુ બલિવારી પણ છે વળી આગળ આત્માનું માધક અનુમાન આપનામા આવશે તેવી તો આ માનુ અસ્તિત્વ મિદ્ધ જ છે તો તારો એ હેતુ વિષમવૃત્તિ હોવાની નિરુદ્ધ પણ છે આની તારે આત્માના અસ્તિત્વના વિષયમા મદેહ ન કરે એ જોઈએ, પણ તેનો પ્રયક્ષથી નિશ્ચય જ કરવો જોઈએ (૧૧૧૭)

દ્રમૂતિ — 'આત્મા પ્રત્યક્ષ છે' આ વાતને અનુમાનથી સિદ્ધ કરો

મગાન — આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે તના સ્મરણાદિ વિજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપેનથી પ્રત્યક્ષ છે જે શુદ્ધીના શુદ્ધો પ્રત્યક્ષ હોય ગુણાના પ્રત્યક્ષના છે તે શુદ્ધી પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, જેમ ધન જીવના આમાનુ પ્રત્યક્ષ શુદ્ધો પણ પ્રત્યક્ષ છે, એટલે જીવ પણ પ્રત્યક્ષ છે ધર્મદિનુ પ્રત્યક્ષ પણ તેના રૂપાદિ શુદ્ધીની પ્રત્યક્ષતાને લીધે જ છે તે જ પ્રમાણે જીવનુ પ્રયક્ષ પણ તેના સ્મરણાદિ શુદ્ધીની પ્રત્યક્ષતાને કારણે માનવું જ જોઈએ

દ્રમૂતિ — શુદ્ધીની પ્રત્યક્ષતાને કારણે શુદ્ધીની પ્રત્યક્ષતા માનવાનો નિયમ બલિવારી છે, કારણ કે આકાશનો શુદ્ધ મગ્ન પ્રત્યક્ષ છે, છતાં આકાશ પ્રયક્ષ થત નથી

મગરાન — ઠકા નિયમ અભિચારી નથી, કાગલ કે શબ્દ એ આગમનો ગુણ નહીં પણ એ પૌર્ણલિક છે અર્થાત્ શબ્દ એ પુરુષલ દ્રવ્યનું એક પરિણામ છે
દ્વંદ્વમૂર્તિ — શબ્દને તમે પૌર્ણલિક ગણી કહો છો?

મગરાન — ઇન્દ્રિયનો વિષય છે એવી જેમ ઉપાદિ નમુગદિથી ગ્રાહ્ય છે તેવી પૌર્ણલિક છે, તેમ શબ્દ પણ વ્રવતેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી ગત્ત વૈદિક છે પૌર્ણલિક છે (૧૫૫૮)

દ્વંદ્વમૂર્તિ — ગુણ પ્રયશ્ હોય તો બને તમે ગુણને પ્રત્યક્ષ માને પણ તેથી ગુણને ગી લેવા દેવા?

મગરાન — ગુણને લેવા દેવા કમ નહિ? હુ તને પૂછુ છું કે ગુણે ગુણીથી ગુણ-ગુણનો મદ્રામ્ અભિન્ન છે કે ભિન્ન?

દ્વંદ્વમૂર્તિ — ગુણને ગુણીથી અભિન્ન માનીએ તો?

મગરાન — જો ગુણે ગુણીથી અભિન્ન હોય તો ગુણદર્શનની ગુણીનું પણ માયાત્ દર્શન માનવું જ જોઈએ, એટલે જનના મ્મરણાદિ ગુણોના પ્રત્યક્ષ માત્રથી ગુણી જવનો પણ માણાત્કાર માનવો જ જોઈએ જેમ ઉપદુ અને તેનો ગુણ ને અભિન્ન હોય તો ગુણના પ્રકલ્પથી ઉપરાંત પણ પ્રકલ્પ થઈ જ જાય છે, તેમ મ્મરણાદિ ગુણો જો આત્માથી અભિન્ન હોય તો મ્મરણાદિના પ્રત્યક્ષથી આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જ જાય છે (૧૫૫૯)

દ્વંદ્વમૂર્તિ — ગુણથી ગુણી ભિન્ન જ છે, આ પ્રશ્ન માનવાથી તો ગુણનું પ્રત્યક્ષ તો ગુણીનું પ્રત્યક્ષ નહિ થાય, એટલે આપ આ પમે એમ નહિ જોઈ ગોકે કે મ્મરણાદિ ગુણો પ્રયશ્ હોવાથી ગુણી આ મા પણ પ્રયશ્ છે

મગરાન — ગુણને ભિન્ન માનવાની તો ઘટાદિનું પણ પ્રયશ્ નહિ થાય, તો તુ ઘટની પણ મિદ્ધિ નહિ કેવી શકે, કાગલ, ઇન્દ્રિયો વડે માત્ર ઉપાદિનું પ્રકલ્પ વધુ હોવાથી ઉપાદિને તો પ્રત્યક્ષમિદ્ધિ માની ગણવો, પણ ઉપાદિથી ભિન્ન એવા ઘટનું તો પ્રત્યક્ષ થયું જ નથી તો તેનું અન્તિત્વ કવી રીતે મિદ્ધિ શયે? — આ પ્રશ્ન તો ઘટાદિ પદ્ધતિ પણ મિદ્ધિ નથી, તો કવળ મા માના જ નાસ્તિ વનો વિચાર કમ કરે છે? ઘટાદિની જ સિદ્ધિ પ્રથમ કરી અને પછી આ મા વિશે વિચાર કરવામા તેનું ક્ષણ આપ કે ‘ઘટાદિ તો પ્રયશ્મિદ્ધિ છે, માટે તેનું અભિતત છે, પણ જીવ તો પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તેનો અભાવ છે.’

દ્વંદ્વમૂર્તિ — ગુણો કદી ગુણી વિના તો હોતા નથી — એટલે ગુણના પ્રકલ્પ દ્વારા ગુણીની પણ સિદ્ધિ થઈ શકે છે — આથી ઉપાદિ ગુણોના પ્રકલ્પ દ્વારા ઘટાદિની મિદ્ધિ થઈ જાય

મગરાન — એ જ નિયમ આત્મા વિશે પણ કદી ગણાય કે મ્મરણાદિ એ ગુણો છે તો તે પણ ગુણી વિના રહેશે નહિ, એટલે જો મ્મરણાદિ ગુણોનું

પ્રત્યક્ષ હોય તો ગુણી આ મા પણ હોયો નોંધજો વળી લયે તુ આત્માનુ પ્રત્યક્ષ ન માને, પણ એ જ નિયમાનુસાર અમરણાદિ ગુણોથી લિંગ એવા આત્માનુ અસ્તિત્વ તો તારે માનવું જ પડ્યો (૧૫૬૦)

દ્રુમમુનિ — અમરણાદિ ગુણોનુ પ્રત્યક્ષ થવાથી તેને ગુણી કોઈ હોયો નોંધજો એમનું જ મિદ્ધ વાય છે પણ આપે તો તે ગુણી આ મા જ છે એમ કહી નાખ્યું તે અગમન નથી, કારણ, દેહમા જ કૃત્યતા ગૌરવતા આદિ ગુણોની જેમ અમરણાદિ ગુણો પણ ઉપનયમ થાય છે, તેથી તેને ગુણી દેહથી લિ. એવો આ મા નહિ પણ દેહ જ માન્યો જોઈએ (૧૫૬૧)

મગવાન — નાનાં ગુણો એ દેહના ગુણો મળેને નહિ, કારણ કે ઘરાની જેમ દેહ મૃત છે અથવા આત્મુષ છે ગુણો ગુણી-દ્રવ્ય વિના જ્ઞાન દેહગુણ નથી રહેતા તો નથી, માટે જ્ઞાનાદિ ગુણોને અનુરૂપ એવા અમૃત અને અવાત્મુષ આ માને દેહથી લિ.ત એવો ગુણી માન્યો નોંધજો

દ્રુમમુનિ — નાનાં ગુણોને આપ દેહના નથી માનતા, પણ તેમા તો પ્રત્યક્ષ ગાધ છે, કારણ કે જ્ઞાનાં ગુણો શરીરમા જ હોયાર છે

મગવાન — નાનાં ગુણો દેહમા છે એવું પ્રત્યક્ષ જ અનુમાનબાધિત હોવાથી નાનાં ગુણોને દેહમા માની શકાય નહિ, પણ દેહભિન્ન આત્મામા જ માનવા જોઈએ

દ્રુમમુનિ — કયા અનુમાનથી નાનાં ગુણોનુ દેહમા પ્રત્યક્ષ બાધિત છે ?

મગવાન — દેહમા રહેન ઇન્દ્રિયોથી વિનાતા — આ મા લિ.ત છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયોને સ્પાગ ન હોવા છતા તેનાથી ઉપનયમ પદાર્થનુ અમરણ થાય છે જેમ ગોખલા ઠા. જેવેલી વસ્તુને ગોખલા વિના પણ દેવદત્ત અમી શકે છે, માટે દેવદત્ત ગોખવાની લિ. છે, તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો વિના પણ ઇન્દ્રિયોથી ઉપનયમ પદાર્થનુ અમરણ કરવો હોવાથી આ મા ઇન્દ્રિયોથી લિ.ત માન્યો જોઈએ ? આ પ્રકારે અનુમાનથી પ્રયક્ષ બાધિત હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ બા.ત છે, એવે અમરણાદિ વિનાનરૂપ ગુણોને ગુણી દેહ માની શકાય નહિ (૧૫૬૧)

વગી, આ માનુ પ્રયક્ષ તને પણ છે તે મે બતા ચુ છે તારુ એ પ્રત્યક્ષ આશિક છે, કારણ કે તને આ માનુ નર્ પ્રકારે — સૂણું સર્જનને જાવ પ્રદન છે પ્રત્યક્ષ નથી પણ મને તો તેનુ નર્વા પ્રત્યક્ષ છે તુ હદમચ્છ છે, વીતરાગ નથી, તેથી તને વસ્તુના અનંત મ્વ અને પર પરાયોને નાસ્તીક અર્થ શકે નહિ, પણ વસ્તુના અશને સાક્ષાત્કાર

થાય છે જેમ ઘઘદિ પદ્યો પ્રતિપાદિથી દેશત પ્રકાશિત થાય છે છતાં ઘઘ પ્રકાશિત થઈ ગયો એમ ઝહેવાય છે, તેમ હદ્મન્નનુ પ્રત્યક્ષ એ ઘઘદિ પદ્યોનું આશિક પ્રત્યક્ષ છે છતાં ઘટનુ પ્રત્યક્ષ થયું એવો વ્યવહાર થાય છે તે જ પ્રમાણે આત્મા વિશે તને આગિ પ્રત્યક્ષ છતાં કહી શકાય છે કે આત્મા તને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો છે હુ તો કેવલી છુ તેથી માનુ જ્ઞાન અપ્રતિષ્ઠત અને અનન્ત હોવાથી મને તો આ મા સંપૂર્ણભાવે પ્રત્યક્ષ છે તારો મશય અતીન્દ્રિય છતાં, અર્થાત્ તાન આત્મામા રહેલો મશય બાહ્ય હિન્દ્રિયોથી અચાજ્ય છતાં, મે જાણી લીધા એ બાબત જેમ તને પ્રતીતિમિદ્ધ છે, તેમ આ બાબત પણ માની લે કે મને આત્માનો સંપૂર્ણ આત્મા કાર થયો છે (૧૫૬૩)

દ્વિતીય — મારા પોતાના દેહમા આત્માનું મને આશિક પ્રત્યક્ષ છે એ વાન મ્હીનરવામા હું મને વાંધા નથી, પણ બીજાના દેહમા આત્મા છે તે હું કવી રીતે જાણું?

મગ્ગાન — એ જ પ્રકારે અનુમાનથી બીજાના દેહમા પણ વિજ્ઞાનમય આ મા છે તે તું જાણી લે જેમકે બીજાના દેહમા પણ વિજ્ઞાનમય અથવા દેહમાં આત્માનિદ્ધિ જીવ છે, તારણ કે તેની ઇષ્ટમા પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાથી નિવૃત્તિ દેખાય છે જેમ પોતાની ઇષ્ટમા પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાથી નિવૃત્તિ થાય છે તો પોતાના શરીરમા આ મા છે, તેમ બીજાના શરીરમા પણ આ મા હોયો જોઈએ જો બીજાના શરીરમા આત્મા ન હોય તો ઘઘદિની જેમ તેની પણ ઇષ્ટમા પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટથી નિવૃત્તિ ન થાય માટે પદ્ધતિમા પણ આ મા માન્યો જોઈએ (૧૫૬૪)

ત્રીતીય — આપની મારે આત્મી ચચાથી આત્મા હ એમ તો લાગે છે, પણ મારા વિચારમા જે અનન્યગતિ આપને જાણી હોય તે બતાવો તો સાનુ

મમગ્ગાન — જે તે એમ વિચારું છું કે ‘જીવના કોઈ પણ લિંગને જીવ નાથનો મળધ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પુવગૃહીત છે જ નહિ, આત્માનિદ્ધિમા અનુમાન — જેમ નન્યા તાથે તેનું ગિજનું કહી દેખાયું નથી, તેમ, એમ જીવનું નહિ પણ લિંગથી થઈ શકે નહિ,’ ઇત્યાદિ (૧૫૬૫) તે બાબતમા જાણવાનું કે એવો એમત નિયમ નથી કે નિંગી — આપ્ત માથે નિંગ-હેતુને પહેલાં જોયો હોય તો જ પછી નિંગી નાવ્યની સિદ્ધિ થાય છે, મન્યથા નહિ, કારણ કે ભૂતને હાથ, ગાન, રુદન, હાથપગ પહાડવાની ક્રિયા, આપ્તના આપ્ત ઇત્યાદિ તેના નિંગ તાથે કદી આપ્તો જોયું નથી હોતું, જ્યાં જો લિંગો જોઈને બીજાના શરીરમા ભૂતનું અનુમાન થાય છે તે જ પ્રમાણે આ માનું

અનુમાન, બન પહેલા તેની આંખે નિગદશન ન થયું હોય હતા, થઈ શકે છે, તેમ માનવું જોઈએ (૧૫૬૬)

વળી, આત્મઆધક અનુમાનપ્રયોગ માતા પલ કડી નખન છે — દેહને કોઈ કતા હોયો જોઈએ, કારણ કે તેનો ઘણી જેમ માદિ એવો પ્રતિનિયત — ચોક્કસ એવ આકાર છે જેનો કોઈ ઠગા નથી હોતો તેનો માદિ એવો પ્રતિનિયત આકાર પણ નથી હોતો, જેમ વાળાનો મેરુ આદિ નિય પદ્યોનો પણ પ્રતિનિયત આકાર તો હોય છે પણ તેની આદિ નથી, કારણ કે નિય છે, એવે હેતુમા આદિ એવું પ્રિયેષણ આપ્યું છે આથી ઉજા હેતુથી મેરુ જેવા પ્રતિનિયત આપરવાળા હતા નિત્ય પાલેનો કોઈ કતા સિદ્ધ થતો ન હોય, પણ જે પ્રાલેનો આકાર માદિ અને પ્રતિ નિયત હશે તેમનો જ કોઈ ઠગા સિદ્ધ થાય છે

વળી, બીજું પણ આ મઆધક અનુમાન છે તે આ પ્રમાણે — દિગ્દિશોનો કોઈ અધિ હાવા હોયો જોઈએ, કારણ કે તે કળો છે જેમ દહાદિ ઠગોનો કુલ રાદિ અધિ હાવા છે તેમ જેનો કોઈ અધિગત ન હોય તે આગશની જેમ કરણ પણ નથી બનતું એવે દિગ્દિશોનો કોઈ અધિ વતા માનવો જોઈએ અને તે આત્મા છે (૧૫૬૭)

વળી, ત્રીજું પણ આ મઆધક અનુમાન આ પ્રમાણે છે — ધ્વનિય કાલ વિષયોનું અહુલ્યાના થાય ત્યારે તે, જે વચ્ચેના અહુલ પ્રાચન્યાવ મગધમા માર્ આહવા — અહુલ ઠગાર હોયો જોઈએ, કારણ કે તે બન્નેમા આત્મા આદેય ભાન છે ત્યા આત્માઆદેય ભાન હોય છે ત્યા કોઈ આત્મા હોય છે જેમ ભાન અને માણસીમા આત્માઆદેય ભાન છે તો હુદાર તેમા આત્મા છે, તેમ દિગ્દિશ અને વિષયમા પણ આત્માઆદેયભાન હોયો તેમા પણ કોઈ આત્મા હોયો જોઈએ ત્યા આત્માઆદેયભાવ નથી હોતો ત્યા આત્મા પાલ નથી હોતો જેમ આગશમા માટે ધ્વનિય અને વિષયમા કોઈ આત્મા માનવો જોઈએ અને તે જ આત્મા છે (૧૫૬૮)

આત્મઆધક ચોથું અનુમાન આ પ્રમાણે છે — દેહાદિનો કોઈ કોડતા — અથાત કોગવનાગ હોયો જોઈએ, કારણ કે તે કોડતા છે, જેમ ભોગન અને વચ્ચ કોગન હોવાથી તેનો ભોગતા પુરુષ છે જેનો કોઈ કોડતા નથી તે ખરવિપાળની જેમ કોડ પલ નથી ગતિઆદિ તા કોડતા છે, માટે તેનો કોડતા હોયો જોઈએ જે કોડતા છે તે આત્મા છે

વળી, પાંચમું આત્મઆધક અનુમાન આ પ્રમાણે છે — દેહાદિનો કોઈ અર્થા-સ્વામી છે, કારણ કે દેહાદિ નઘાતરૂપ છે જે મઘાતરૂપ હોય છે તેનો કોઈ આત્મા હોય છે, જેમ ઘ એ નઘાતરૂપ છે તો તેનો આત્મા કોઈ પુરુષ છે

દેહાદિ પણ ન ઘાતપ છે, એવ્ય તેનો પણ કાર્ડ નામી યોગે જોઈએ ને સ્વામી છે તે આત્મા છે (૧૫૬૦)

દ્રુમૂનિ — ડહા હેતુઓથી શરીરનો કાર્ડ કતાવોડા આદિ છે એવું ભાવ સિદ્ધ વાય છે પણ તે જીવ ને એ તો સિદ્ધ થત નથી તો પછી કતાદિ એ જીવ છે એમ ગાથી કહે છે ?

મગરામ — ધિવિગદિ જીતે કાર્ડ શરીરનો કતા લોખતા કે સ્વામી તો યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે, માટે જીવને ન તેનો કતા લોખતા અને સ્વામી માનવો જોઈએ

દ્રુમૂનિ — કતા લોખતા અને સ્વામીરૂપે જીવના માધક જે હેતુઓ બતાવ્યા છે તે બધા માધકની વિરોધી વસ્તુના માધક હોનાથી વિરુદ્ધ હેવાભાનો છે, કારણ કે તમારે ડહા હેતુઓથી ને જીવને સિદ્ધ કર્યો છે તે તો નિત્ય અમૃત અને અમઘાતરૂપે સિદ્ધ કર્યો અભિપ્રેત છે, પણ તેને બદલે ઉક્ત હેતુઓથી જે કતારૂપે જીવ સિદ્ધ થાય છે તે કુભજ દિની જેમ મૃત્ અનિય અને સધાનરૂપ સિદ્ધ થાય છે

મગરામ — ડહા હેતુઓથી સસાગી આત્માની કતાદિરૂપે સિદ્ધિ અભિપ્રેત હોનાથી તે બનાવેવ દોષ નથી, કારણ કે સસાગી આત્મા આત્મા કયચિત્ મર્ત ક આત્મોથી આવૃત યોવાથી અને શરીર મહિત યોવાથી તે કથચિત્ મૃતાદિરૂપ છે ન (૧૫૭૦)

હે નોમ્ય ! આત્માનુ સાધક એક અન્ય અનુમાન આ પ્રમાણે છે — તારામા જીવ છે ન, કારણ કે તને તે વિષયમા મગય છે જે જે મગયતા વિષય હાનાગ વિષયમા નશય હોય છે તે તે વિષય વિવમાન હોય છે, જીવ ક જેમ સ્થાય — દૂક અને પુરુષ એ વિષયમા નશય થાય છે તો તે બન્ને વિમાન હોય છે, કાગ્ન કે જે અવન્તુ હોય છે, મવંથા અવિમાન યોય છે, તેના વિષયમા કદી કાર્ડને નશય વતો ન નથી

દ્રુમૂનિ — જે વિષયમા નશય હોય છે ત્યા સશયની વિષયભૂત જે વસ્તુમાથી એક વિવમાન હોય છે, જેમ કે સ્થાય પુરુષવિષયક મદેહ નથગમા ડહા બ નેમાથી કાર્ડ એક ન વિવમાન યોય છે, બન્ને વિવમાન નથી હોના તો પછી માપ એમ કેમ કહે છે કે મશયને ને વિષય હોય છે તે વિવમાન યોય ન છે ?

મગરામ — હે જીવતમ ! મે એમ તો નથી જ કહું કે ત્યા જે વિશે મદેહ હોય તે ત્યા જ યોય છે માત્ર તો એવું ન કહેનાનું છે કે સશયની વિષયભૂત વસ્તુ ત્યા કે અન્યત્ર જમે ત્યા, પણ વિવમાન અવત્ય હોય છે, એવે જીવ વિશે તને સદેહ છે માટે જીવ અવત્ય વિવમાન માનવો જોઈએ અન્યથા તે વિશે મગય થાય જ નહિ, જેમ જહા ભૂત વિશે નશય નથી વતો તેમ (૧૫૭૧)

દ્રુમ્ભૂતિ — નશનવિષયમૂલ પાત્ર અન્ય વિષમાન હોય તો કેન્દ્રાકને
ખગ્ના વિષાણુ — ગિગ્ગા વિરો પત્ર મશન થતો હોવાથી ખરન વિષાણુ પણ
વિષમાન માનવું પડશે

મગાન — મે તો કહ્યું જ છે કે મશનની વિષયમૂલ વસ્તુ મશ્નમા ગમે
ત્યા હોતી જ નહીંએ અવિષમાનમા સ્થાય થાય જ નહિ પ્રસ્તુતમા સ્થાયવિષયમૂલ
વિષાણુ ખરને લેને ન હોય, પણ અન્યન માન વગેરેને તો હ જ લેને જગતમા
વિષાણુનો નવંથા અભાવ હોય તો તે વિરો મદેહ થાય જ નહિ આ જ પ્રમાણે
વિષયયજ્ઞાનમા અથાત્ જમનનમા પણ મમજી પડાનું છે વિદ્યામા લેને સ્વંથા
નપને અભાવ હોય તો દોરીના ટુકડામા સપંને જમ થઈ શકે જ નહિ આ ન્યાયે
શરીમા લે તે આત્માનો જમ માનતો હોય તોપણ આ માનુ અમ્નિ વ ત્યા નહિ
તો અન્યન માનવું જ પડશે છુનનો નવંથા અભાવ હોય તો તેને જમ થઈ
શકે નહિ (૧૫૭૭)

વગી, બીજે પ્રકારે પણ છુનને મિદ્ધ કરી શકાય છે તે આ પ્રમાણે —
અછુનનો પ્રતિપક્ષી કાર્ડ હોયો ભેદજી, કારણ કે અછુવમા
જગીવના પ્રતિપક્ષી રૂપ સ્વપ્તિવાગા શુદ્ધ પ નો પ્રતિવેધ થયેલા છે ત્યા ત્યા
જાવના મિદ્ધ સ્વપ્તિવાગા શુદ્ધ પ નો પ્રતિવેધ હોય છે ત્યા ત્યા તેને
પ્રતિપક્ષી હોય છે, જેમ ‘અધટ’નો પ્રતિપક્ષી ‘ધન’ છે નહી
‘અધન’ કહીએ છીએ ત્યારે તેમા ‘ધન’ એવા સ્વપ્તિવાગા શુદ્ધ પ નો નિરેધ થયેલો
છે, તેથી ‘અધન’નો વિરોધી ‘ધન’ અવશ્ય વિષમાન છે જેને પ્રતિપક્ષી નથી હોતો
તેમા સ્વપ્તિવાગા શુદ્ધ પ નો નિરેધ પણ નથી હોતો, જેમ અખગવિષાણુ અગર
અડિથમા આમા ખગવિષાણુ એ શુદ્ધ પ નથી, ન જ કે તે ન્યામનિક છે, અને
ડિલ્લો એ સ્વપ્તિવાગા નથી, આથી એ બન્નેને સ્વપ્તિવાગા શુદ્ધ પ ને કહી
શકાય નહિ એવા અખ વિષાણુનો વિરોધી અરવિષાણુ અને અડિથનું વિરોધી રિથ
એ બન્નેની વિષમાનતા આશ્ચર્યક નથી પણ અછુનમા તો તેમ નથી, તેમા તો
સ્વપ્તિવાગા શુદ્ધ પ છુનનો નિરેધ થયેલા છે તેથી છુવન અમ્નિતત અવશ્ય
હોયુ ભેદજી

વગી, ‘છુવ નથી’ એમ તું કહે છે તેથી જ છુવનુ અમ્નિ વ સિદ્ધ થઈ
નય છે, કારણુ લે છુવ સર્વંથા હોય જ નહિ તો ‘છુવ
નિષય દોરાથી નથી’ એવો પ્રયોગ જ થાય નહિ જેમ દુનિયામા લે ઘટો
જીવમિદ્ધ ક્યાય ન જ હોય તો ‘ઘટો નથી’ એવો પ્રયોગ જ ન
વાય, તેમ છુવ લે સર્વંથા ન હોય તો ‘છુવ નથી’ એવો પણ પ્રયોગ ન થાય

એટલે જેમ 'ઘડો નથી' એમ ઠહીએ છીએ ત્યાં આપણી સામે નહિ પણ અન્યત્ર ઘડો અવત્ય હોય છે, તેમ 'જીવ નથી' એમ ઠહીએ છીએ ત્યારે અહીં નહિ તો અન્યત્ર જીવનું અસ્તિત્વ અવત્ય માનવું જોઈએ જે વસ્તુ નવંથા હોતી નથી તેના વિશે નિષેધ પણ ડરતો નથી, તેને 'નથી' એમ પણ કહેવાનું નથી, જેમ ખરવિપાણુ જેવા અસત્ જડા ભૂત વિશે જીવનો તો તુ નિષેધ કરે છે, માટે જ તારે તેનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ (૧૫૭૩)

ફટ્ટભૂતિ—'ખરવિપાણુ નથી' એમ કહેવાય તો છે, તો આપ એમ કંમ કહો છો કે જેનું મત્ત્વ-અસ્તિત્વ ન હોય તેને વિશે 'નથી' એનો પ્રયોગ નથી થતો? અને વળી જેની સાથે 'નથી' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેનું આપના મત પ્રમાણે અવત્ય અસ્તિત્વ હોય છે, તો આપે ખરવિપાણુનું પણ અસ્તિત્વ માનવું પડશે, કારણ કે 'ખરવિપાણુ નથી' એનો પ્રયોગ તો થાય છે

મગજાન—હું એ નિયમ પર 'કે છું કે જે નવદા અસત્ અર્થાત અવિદ્યમાન હોય તેનો નિષેધ વર્જી શકતો નથી અને જેનો નિષેધ થાય

નિષેધના અર્થ એ તે જગતમા ક્યાંક તો વિદ્યમાન હોય જ છે વસ્તુના નિષેધથી વસ્તુના મવથા અભાવનું પ્રતિપાદન નથી થતું,

પણ તેના સંયોગાદિના અભાવનું પ્રતિપાદન વાય છે અસત્ દેવતા જેવા કે જે પણ પદાર્થનો ત્યારે આપો નિષેધ ઠીએ છીએ ત્યાં તેના નવદા અભાવનું પ્રતિપાદન નથી ડરતા, પણ અન્યત્ર વિદ્યમાન એવા દેવતાદિનો અન્યત્ર નથી નથી, કે મમવાય નહી, ઠ સામાન્ય અગર તો વિશેષ નથી, એવું જ બહુવંતું અભિપ્રેત હોય છે ત્યારે આપણે 'ઘડમા દેવદત્ત નથી એમ કહીએ છીએ તદ્વા તાત્પર્ય' એવું જ છે કે દેવદત્ત અને ગૃહ બંને વિદ્યમાન હતા બંનેનો સંયોગ નથી, તેમ ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે 'ખરવિપાણુ નથી' ત્યાં એવું તાત્પર્ય' એવું છે કે ખર અને વિપાણુ એ બંને પોતે પોતપોતાને અથને વિદ્યમાન હતા એ બંનેનો મમવાય રખાય નથી તે જ પ્રમાણે ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે 'બીજો અન્ન નથી' ત્યાં અન્નનો નવંથા નિરોધ નહી, પણ અન્ન અન્ન નિષેધ છે અસત્ એક અગ્નિમા આમાન્યને અવગણ નહી અને અન્ન અન્ન એમ કહીએ છીએ કે 'ઘડા જેવડું મોતી નહી' ત્યાં મોતીનો નવંથા અભિપ્રેત નથી, પણ ઘડના પગિમાણુરૂપ વિરોધનો મભાવ મોતીના કે જેવડું પ્રતિપાદિત કરવું અભિપ્રેત છે આ પ્રમાણે 'આત્મા નથી' એમા પર જ નવંથા અભાવ અભિપ્રેત ન હોયો જોઈએ, પણ તેના સંયોગાદિનો જ નિષેધ નવંથા અભાવ

ફટ્ટભૂતિ—આપના નિયમ પ્રમાણે તો 'તું ત્રિનાકશ્વ' ને કેટલું નવું વિશે કહેવાય તો હું ત્રણ હોખનો ઈશ્વર પણ બની બસ, કારણ કે ત્રણ હોખનો ઈશ્વર

નિષેધ કયો છે પણ હું તો ત્રણ વાતોનો ઈશ્વર નથી તે તો આપ જાણો છો. જેમને જેનો નિષેધ કયો તે વસ્તુ હોવી જોઈએ, એ નિયમ અચૂલ છે વળી, આપના મત પ્રમાણે નિષેધ ઉક્ત ચાર પ્રકારનો હોવાથી — ‘પાત્રમાં પ્રાપ્તનો નિષેધ નથી’ એમ કહેવાય, પણ આપે જાણાવેલા ઉક્ત નિયમનુસાર નિષેધનો પાત્રમાં પ્રકાર પણ હોવો જોઈએ, કારણ કે આપ તેનો નિષેધ કરો છો.

મત્રાન — તું મારા કહેવાનું તાત્પર્ય જાણીને સમજીશ નથી, અન્યથા આવા પ્રશ્નો થાય જ નહિ જ્યારે એમ કહેવાય છે કે ‘તું ત્રણ વાતોનો ઈશ્વર નથી’ ત્યારે પણ તારી ઈશ્વરતાનો સર્વથા નિષેધ અભિપ્રેત નથી, કારણ કે તું તારા શિષ્યોને ઈશ્વર તો છે જ, પણ ત્રિલોકીશ્વરત્વરૂપ નિષેધ માત્રનો જ નિષેધ અભિપ્રેત છે તે જ પ્રમાણે પ્રતિષેધ પાત્રસંખ્યાથી વિગ્રહ નથી એટલું જ તાત્પર્ય પાત્રમાં પ્રકારના નિષેધમાં છે, પ્રતિષેધનો સારા અભાવ અભિપ્રેત છે જ નહિ.

દ્રમૂતિ — મને આપની આ બધી વાતો સાવ અમબદ્ધ જ લાગે છે. આપ જોતા નથી કે મારું ત્રિલોકીશ્વરપણું મૂળમાં જ અસત્ અવિદ્યમાન છે, માટે અસત્નો જ નિષેધ કરાયો છે તે જ પ્રમાણે પ્રતિષેધનો પ્રાત્યમાં પ્રકાર પણ મધ્યમાં અસત્ છે, માટે જ તેનો નિષેધ કરાયો છે આ પ્રમાણે સંયોગ સમવાય મામાન્ય કે વિરોધ એ બધા પાત્ર અસત્ જ છે, માટે શૂદ્ધિમાં તેનો નિષેધ કયો છે આથી તો એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે જે અસત્ છે તેનો નિષેધ થાય છે, તેથી ‘જેનો નિષેધ વાય છે તે વિદ્યમાન હોય જ છે’ એવું આપનું કથન અચૂલ છે.

મત્રાન — મારા કથનને જાણીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશ તો તને તે સચુક્તિ જણાશે એ એમ તો કહું જ નથી કે જેનો નિષેધ કયો છે તે સર્વ જ મધ્યમાં હોય છે મારા કહેવાનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે જ્યાં જે વસ્તુનો નિષેધ કરાતો હોય તે ત્યાં ભય ન હોય, દત્તા

મત્રાન અમત્તા તે અન્યત્ર તો વિદ્યમાન હોય જ છે, જેમ કે દેવતાનો નિષેધ તો સંયોગ ભયે તેના ઘરમાં ન હોય પણ અન્યત્ર રસ્તામાં અગર બીજાના ઘરમાં તો દેવતાનો સંયોગ વિદ્યમાન

હોય જ છે આ જ પ્રકારે સમવાય મામાન્ય અને વિરોધની બાબતમાં પણ એ નિશ્ચિત છે કે તેનો નિષેધ એટલું થતો હોય તો અન્યત્ર તે નિષ્ઠ — વિદ્યમાન રહે જ છે.

દ્રમૂતિ — હું પણ આપની વાતને માનીને જ કહું કે શરીરમાં જીવ નથી, તો શું ખોટું? શરીરમાં અવિદ્યમાન એવા જીવનો જ હું નિષેધ કરું છું, પણ આપ તો શરીરમાં પણ જીવને માનો છો તે બાબતમાં મને વાધા છે.

મગ્ગાન—તે એમ કહીને મારો પરિશ્રમ ઝોઝો કર્યો છે, કારણ, મારો મૂળ હેશ જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો છે તે જો શરીર જાવના આશ્રય છે સિદ્ધ થતો હોય તો પછી તેનો આશ્રય તો ક્ષત સિદ્ધ થઈ જ જાય, કારણ, તે નિગ્રાસ્ય તો નથી તે શરીરમાં જીવનો નિષેધ કયો તેથી તેની વિઘ્નમાનતા તો હ્રાન્ત નિયમથી સિદ્ધ થઈ જ ગઈ હોય તે વસ્તુતઃ શરીરમાં છે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે જીવિત શરીરમાં જીવની ઉપસ્થિતિના ચિહ્નો જાણ્યા હોવામાં હોય તો જા માટે તે શરીરમાં જીવ ન માનવો એ તું જ ખતાવ

હ્રદમૂર્તિ—શરીરમાં જીવ માનવાને બદલે શરીરને જ જીવ માનવામાં શો વાર્ધા?

મગ્ગાન—શરીરમાં જીવ હોય છે ત્યામુધી ‘આ જીવે છે’ એનો વ્યવહાર થાય છે, પણ શરીરથી જીવનો સંબંધ છટી જાય છે ત્યારે ‘આ મરી ગયો’ એનો વ્યવહાર થાય છે વળી, જીવમાં મૃતતા આવે છે ત્યારે ‘આ મૃતિંત થઈ ગયો છે’ એમ કહેવાય છે—ઇત્યાદિ વ્યવહારો માત્ર શરીરને જ જીવ માનવામાં આવે તો ઘડી શકે નહિ (૧૫૭૪)

વળી, ‘જીવ’ એ પદ ‘ઘટ’ પદની જેમ વ્યુત્પત્તિવાળું શુદ્ધ પદ હોવાથી માર્થક

હોવું જોઈએ—અર્થાત્ ‘જીવ’ પદનો કોઈ અર્થ હોવો જોઈએ

જીવપદ સાર્થક છે જે પદ સાર્થક નથી હોતું તે વ્યુત્પત્તિવાળું શુદ્ધ પદ પણ

નથી હોતું, જેમ કિંત્ય કે અગ્નિવાણ આદિ પદ ‘જીવ’ પદ

તો તેવું નથી—અર્થાત્ તે તો વ્યુત્પત્તિવાળું પદ છે, માટે તેનો અર્થ હોવો જોઈએ

હ્રદમૂર્તિ—હેલ જ ‘જીવ’ પદનો અર્થ છે, તેથી સિન્ન બીજી કોઈ વસ્તુ ‘જીવ’ પદનો અર્થ નથી જામવચન પણ કહે છે કે “જીવ શબ્દ હેલ માટે જ વપરાય છે, જેમ કે આ જીવ છે, તેનો ઘાત નથી કરતો” તા પદ એ છે કે જીવ તો તમે નિત્ય માનો છો, એટલે એના ઘાતનો તો પ્રશ્ન જ નથી, શરીરનો જ ઘાત થાય છે માટે હ્રાન્ત વચનમાં જીવના ઘાતનો નિષેધ જ ખતાવ્યો છે તે જીવશબ્દનો અર્થ શરીર માનીને જ છે

મગ્ગાન—‘જીવ’ પદનો અર્થ શરીર ઘટી ન શકે, કારણ કે જીવશબ્દના પચાથો

શરીરશબ્દના પચાથોથી જુદા છે જે શબ્દોના પ્રચોધોમાં લે

દેહ જીવશબ્દના હોય તે શબ્દોના અર્થમાં પણ લે હોય તે જોઈએ જેમ ઘનશબ્દ

અર્થ નથી અને આકાશશબ્દના પચાથો જુદા જુદા છે તો બન્ને શબ્દોના

અર્થ પણ જુદા છે, તેમ શરીર અને જીવના પચાથો

પણ જુદા છે—જેમકે જીવના પચાથો જન્મ, પ્રાણી, સત્ત્વ, આ મા આદિ છે, ત્યારે

શરીરપદના પચાથો હેલ, વપુ કાય, કંચેનર આદિ છે આમ પચાથોનો લેલ છતાં

જો અર્થમાં અલો દોષ તો સસારમાં વસ્તુલે જ નહિ રહે, બધું એક જ રૂપ માનવું પડશે. ઉજા શાસ્ત્રનચનમાં જે શરીરને જીવ કહેવામાં આવે છે તે ઉપચારથી છે, કારણ કે જીવ શરીરનો પ્રાપ્ત મહ્યારી છે અને શરીરમાં અનન્યિત પણ છે, તેથી શરીરમાં જીવનો ઉપચાર ક્રવામાં આવે છે વસ્તુત જીવ અને શરીર એ જુના જ છે જો તેમ ન હોય તો ‘જીવ તો આવ્યો ગયો, હરે શરીરને બાળી મૂકો’ આવો પ્રયોગ લોકો કરે છે તે ન મળે.

વળી, દેહ અને જીવના લક્ષણો પણ જુદા છે — જીવ નાનાદિ ગુણયુક્ત છે ત્યારે દેહ તો જડ છે આથી પણ દેહ એ જ જીવ કેમ સભરે? માટે તે બંનેને જુદા જ માનવા જોઈએ પ્રથમ મેં તને એ સમજાવ્યું જ છે કે જાનાદિ ગુણો દેહમાં મળે નહિ, કારણ કે દેહ મૂલ છે — ઇત્યાદિ (૧૫૮૫-૭૬)

મેં આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જીવનું અસ્તિત્વ મિલકે હતું તારા મનમાંથી સંદેહ ગયો જણાવે નથી, તો હવે મર્મનરવનયા જીવમિત્તિ આ છે હું પ્રમાણ એવું આપું છું કે જેથી તારો સંદેહ સવથા દૂર થઈ જશે —

‘જીવ છે’ એવું માનુ વચન તારે મત્ય માનવું જોઈએ, કારણ કે તે માનુ વચન છે, જેમ તારા સમયને પ્રતિપાન કરનારુ માનુ વચન તે મત્ય માનુ છે અથવા તારે ‘જીવ છે’ એવું માનુ વચન મત્ય માનવું જોઈએ કાણ કે એ સવજનુ વચન છે તને માન્ય એવા સવજના વચનની જેમ માનુ પડુ વચન તારે પ્રમાણ માનવું જોઈએ (૧૫૭૭)

દ્વિમૂર્તિ—આપ સમજા હો તેથી શું થયું? મવન શું જૂકું ન બોલે?

મગવાન—ના, ઠી નહિ, કારણ, માગમાં ભય, ગમ, દ્રવ, એક એ દોષો, જેને લઈને મનુષ્ય જૂકું બગર કિસકે વચન બોલે છે,

મર્મજ જૂકું ન ગણ તેનો સર્વથા અભાવ છે, તેથી મારા બધા વચનો સત્ય અને અકિસક છે, જેમ જ્ઞાતા એવા મત્યમ્યના વચનો માટે તારે મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને જીવનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ (૧૫૭૮)

દ્વિમૂર્તિ—પણ મારા સવન છે તે હું કેવી રીતે બોલું?

મગવાન—હું તારા સવ સસથોનું નિવારણ કરું છું એ જ મારા મર્મજપણાની સાબિતી છે જે મર્મજ ન હોય તે સવ મરથોનું નિવારણ

મગવાન મરજ રાવા : કેવી રીતે ડગી શકે? તને જે જે વિષયમાં સંદેહ હોય, જે તું ન બોલતો હોય—એ બધી બાબતો વિશે ત મને પૂછીને ખાતરી કરી લે કે હું મર્મ સસથોનું નિવારણ કરનાર સવજ છું કે નહિ (૧૫૭૯)

આ પ્રમાણે, હે જીવન, ઉપયોગવશથી જીવને નવું પ્રમાણથી મિદ્ધ થયેલો માની લે એ જીવ સમાધી અને મિદ્ધ એ બે પ્રકારનો છે અને સમાધી જીવના પાલ ત્રસ અને સ્થાવર એવા બે ભેદ છે તે પણ ત બાણી મે (૧૫૮૦)

ઈન્દ્રભૂતિ—આપ તો જીવને નાના કહો છો પણ પેલવ શાસ્ત્રમાં તો જીવ પ્રજ્ઞા એક જ છે, એમ કહ્યું છે, જેમકે—

જાગ ઈક જ છે

“જુગ જુગ ભુતોમાં એક જ આત્મા પ્રતિષ્ઠિત છે
હતા તે એકરૂપે અને નાનારૂપે જલમાં ચંદ્રના પ્રતિબિમ્બની

જેમ દેખાય છે”

“આગશ એક છે અને વિશુદ્ધ છે, હતા તિમિર રોગવાળો પુરુષ તેને અનેક માત્રાઓ—રેખાઓથી ત્રિવિધિય જુએ છે તે જ પ્રકારે વિદ્ય પશૂન્ય—એક અને વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞા છે, હતા અવિદ્યા વડે બારો તે ઝલુપિત ન થઈ ગયું હોય, તેમ તે કિત્ત—અનેક ભાસે છે”

“જેના મૂળ બે—આગશમાં છે અને શાખાઓ અધ—જમીનમાં છે એવા અશ્વત્થ—વૃક્ષને અશ્વત્થ—શાકત કહેવામાં આવ્યું છે હન્દ એના પાંડા છે જે તેને બારો છે તે જ જેનું—પ્રજ્ઞાન છે”

ઉપનિષદોમાં પણ કહ્યું છે—“જે હતું અને જે થયે, આ બધું પુરુષરૂપ

૧. एक एव हि भूतामा भूत भूत प्रतिष्ठित ।

एकदा बहुधा नैव दृश्यत जगच्चद्रात् ॥”

બહમિ કુ ઉપ૦ ૧૧

૨. यथा विगुहकाकाश तिमिरोपलुप्तो जन ।

सरीगमिर मात्रामिभित्तमिरभिमयत ॥

तदेवममल मग्न निविकल्पमविशया ।

कलुषामिवापन्न मेदस्य प्रज्ञाशन ॥”

જૂનરણ્વકમાવશાતિક ૩-૪-૪૩, ૪૪ ।

૩. उर्ध्वमूर्धमथ शारमेधथ प्रातुरव्ययम् ।

छ द्वांसि यस्य पर्णानि यस्त यद स वदवित् ॥”

મગવગીતા ૧૫-૧ ચોમગિમેનિ ૬-૧૪

૪. पुरुष एतन् वि सर्वं यद् भूत यच्च मान्यम् उतामृतत्वंत्वशानो यदननातिगोहति ।

આપેન મિતેન આત્મયક ભાવની દીકામાં પુરુષ જાગેદ મિ સર્વ એવો પાં છે પશુ ખરી રિયનિ જુગી છે આ મત્ર નામે ૧૦ ૯૦ ૨ સામવેદ ૬૧૯ ચતુર્વેદ ૩૧ ૦ અને અથર્વેદ ૧૮ ૧ ૪ ચારેમાં છે અને ૫૬ પુરુષ જાગેદ મર્ગ એવો જ છે કુળ જુવેગ પા ની વચ્ચે આપતા અનુચારને ૫ ને ‘ગુ’ મેવો ઉચ્ચાર કરે છે અને નામેગી કદરવેગ તેવો ઉચ્ચાર ન કરતા અનુચારને અનુચાર રૂપે જ ઉચ્ચારે છે એમ ભારો ૬ ૬ કુદરેદીના એ ઉચ્ચારણને ને રિપિમાં ઉતારતા કાનમે મિ એવો નિપર્ણસ થયો છે

જ છે, તે પુરુષ જ અમૃતનો સ્વામી છે જે અન્નથી વધે છે” ૩ “જે કં પે છે, જે નથી કં પનું, જે દૂર છે, જે નજીક છે, જે બધાના અંતરમાં છે અને જે સર્વત્ર જાત છે — એ બધું પુરુષ જ છે”

આ પ્રકારે બધું એક બ્રહ્મરૂપ જ માનીએ તો શેા વાધો?

મગરાન — હો જીતમ! નાગડ, દેન, મનુષ્ય અને તિર્યચ જે સર્વ પિંડોમાં આકાશની જેમ આત્મા ભે એક જ હોય તો શેા દોષ આવે એ તારો પ્રશ્ન છે પણ આકાશની જેમ સર્વ પિંડોમાં આત્મા એક જ સહારે નહિ, કારણ કે

આ ાશનું સર્વત્ર એક જ લિંગ — લક્ષણ અનુભવાય છે,

જીવ અનક છે માટે આ ાશ સર્વત્ર એક જ છે, પણ જીવ વિશે તેમ

નથી પ્રયેક પિંડમાં તે વિદ્યમાન છે, માટે જીવને

સર્વત્ર એક ન માની શકાય જેનો નિયમ છે કે લક્ષણભેદ હોય તો વસ્તુ ભેદ માનવો ભેડે તત્તુસાર જીવના લક્ષણો પ્રતિપિંડમાં જુદા જુદા અનુભવાતા હોય તો પ્રતિપિંડમાં જીવને જુદા જ માનવા ભેડે (૧૫૮૧)

તે વસ્તુ સાધન અનુમાન આ પ્રમાણે છે —

જીવો નાના — લિંગ છે, કારણ કે તેમાં લક્ષણભેદ છે, ધર્માદિની જેમ જે વસ્તુ લિંગ નથી હોતી તેમાં લક્ષણભેદ પણ નથી હોતો, જેમ આકાશમાં

વળી, જે જીવ એક જ હોય તો મુખ દુખ, બન્ધ મોક્ષ — એની પણ વ્યવસ્થા બને નહિ, માટે જીવો અનેક માનવા ભેડે આપણે ભેડે છીએ કે મસારમાં એક જીવ મુખી છે અને બીજો દુખી, એક બન્ધનબદ્ધ છે તો બીજો બન્ધન મુક્ત — સિદ્ધ એક જ જીવ મુખી અને દુખી એક જ સમયે સહારે નહિ તે જ પ્રમાણે એક જ જીવ એકકણે બદ્ધ અને મુક્ત સહારે નહિ, કારણ કે તેમાં વિરોધ છે (૧૫૮૨)

દ્રઢમૂર્તિ — જીવનું લક્ષણ નાનદર્શનરૂપ ઉપયોગ છે અને તે તો સર્વ જીવોમાં છે, તો પછી પ્રતિપિંડમાં લક્ષણભેદ શાથી માને છે?

મગરાન — બધા જીવોમાં ઉપયોગરૂપ આમાન્ય લક્ષણ સમાન હતા પ્રાયેક સારીરમાં વિશેષ વિશેષ ઉપયોગ અનુભવાય છે અર્થાત્ ઉપયોગના અપર્યાય અને ઉપરનું તારતમ્ય જીવોમાં અનન્ત પ્રકારનું પ્રેવાથી જીવો પણ અનન્ત જ માનવા ભેડે (૧૫૮૩)

દ્રઢમૂર્તિ — જીવને એક માનીએ તો મુખ દુખ અને બન્ધ મોક્ષ ન થતી શકે એમ આપે કંઈ તેનું વિશેષ સ્પષ્ટી રણ કૃપા કરીને કંઈ

• યન્નતિ ચ નૈવતિ યદ્ દૂર યદ્ અતિરે ।

યદન્તરસ્ય સમસ્ય, યન્ મતસ્વાસ્ય વાચ્યત્ ॥

ઈશ્વરસંયોગનિયમ મત્ર પ

મગરાન—સર્વત્ર જીવને એક માનીએ તો તેને સર્વગત—સર્વવ્યાપી માનવો પડે પણ જેમ આકાશ સર્વગત હોવાથી તેમા સુખદુઃખ કે બધાં ભોગ નથી ધરતા, તેમ જીવમા પણ તે જો સર્વગત હોય તો સુખદુઃખ અને બધાં ભોગ સહી શકે નહિ જેમા સુખદુઃખ કે બધાં ભોગ હોય છે તે સર્વગત પણ નથી હોતો, જેમ દેવદત્ત

વગી, જો એક જ હોય છે તે કતા, લોખના, મનન કરનાર કે મમારી પણ હોઈ શકે નહિ, જેમ આકાશ માટે જીવને એક નહિ, પણ અનંત માનવા જોઈએ (૧૫૮૪)

વગી, બધા જીવો એક જ હોય, તેમા જો જો ન જ હોય, તો મસાગમા કાર્ડ સુખી ન રહે, કાળુ કે ચાગ ગતિના જીવોમા નારક અને તિર્થંગી જ વધારે છે અને તેઓ તો નાના પ્રકારની શારીરિક—માનસિક પીડાથી શ્રમ્ત હોવાથી દુઃખી જ છે આમ જીવને અધિક અશ દુઃખી હોવાની જીવને દુઃખી જ કહેવો જોઈએ, પણ સુખી નહિ જેમ કાર્ડના આખા ગરીબમા યેગ વ્યાપ્ત હોય અને માત્ર એક આગળી જ યેગ સુખી હોય તો તેને ગરીબ જ કહેવાય છે, તેમ જીવોના ભોગ ભાગમા દુઃખ વ્યાપ્ત હોય તો જીવને દુઃખી જ કહેવો જોઈએ, તેને સુખી કહી શકાય નહિ વગી, કાર્ડ જીવ સુખી પણ નહિ મહારે અને તેથી જ સુખી પણ નહિ સહારે, કાળુ કે જીવોને અધિકાશ તો બદ્ધ જ છે જેમ કાર્ડને આખા શરીર ખીલા માગવામા આવ્યા હોય અને માત્ર એક આગળી જ જુદી રાખવામા આવી હોય તો તેને છુટો—અવગત જુદી રાખ નહિ, તેમ જીવને પણ અધિકાશ બદ્ધ હોય તો એકાશથી સુખિને ડાગો તેને સુખી કહી શકાય નહિ આ પ્રમાણે બધા જીવોને એક જ માનવાથી કાર્ડ સુખી કે સુખી કહેવાશે નહિ, માટે જીવોને અનેક માનવા જોઈએ (૧૫૮૫)

ફ્રંદભૂતિ—જીવો એક નહિ પણ અનેક છે, એ આપણુ કથન સુક્તિમિદ્ધ છે, પણ પ્રયેક જીવને માખ્ય આદિ જગતમા મનાય છે તેમ મર્વ વ્યાપ્ત માનવામા આરે તો શા વાધા?

મગરાન—જીવ મર્વવ્યાપી નહિ પણ શરીરવ્યાપી છે, કારણ કે તેના જીવો શરીરમા જ ઉપવણ્ધ વાય છે જેમ ધરના જીવો જાવ વ્યાપક નથી ધરથી બાહ્ય દેશમા ઉપવણ્ધ નથી થતા તેથી તે વ્યાપક નહી, તેમ આ માના જીવો પણ શરીરથી બહાર ઉપવણ્ધ નથી થતા, માટે તે શરીરપ્રમાણુ જ છે

૧ ગીતમા 'નૈવાવિકાદિ' છે પણ સાખ્યો પ્રતીત છે તેથી મે સાખ્યાદિની જેમ એમ લખ્યું છે

અથવા, જ્યાં જેની ઉપવર્ણિત પ્રમાણમિદ્ધ નથી અર્થાત્ જે જ્યાં પ્રમાણથી અનુપવર્ણ છે ત્યાં તેનો અભાવ માન્યો જોઈએ, જેમ ભિન્ન એવા ઘટમા પાનું અભાવ છે શરીરની બહાર સસારી આ માની અનુપવર્ણિત રાવાથી તેનો પણ શરીરથી બહાર અભાવ માન્યો જોઈએ (૧૧૬)

એટલે જીવમા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, બધ, મોગ, સુખ અને દુઃખ તથા મસાર એ બધું જો તેને અનેક—નાના અને અસર્વગત—શરીરગ્રાહી માનવામા આવે તો જ શુદ્ધિસંગત થાય છે માટે જીવને અનેક અને અમર્વગત માન્યો જોઈએ (૧૧૮૩)

દ્રુમ્નિ—આપની શુદ્ધિઓ માલગીને જીવ વિશેનો સંદેહ હવે હુ છોડવા ચાહુ જ છું, પણ પેલું 'ત્રિતાનત્રન પવ પત્તમ્' ઇત્યાદિ વેદવાક્ય મારી સામે આરે છે અને મને પાછો સંદેહમા મૂકી દે છે કે જો જીવ શુદ્ધિમિદ્ધોય તો પછી વેદમા શા માટે એમ હેવામા આયુ ?

મગરાન—ગૌતમ ! તું એ વેદપદોનો સમ્યગ્નિર્વચન લખતો નથી, એટલે જ તું એમ માને છે કે પાના અગો અથાત્ તરલોના સમુદાય

વદરાવવાના

સગતાય

માત્રની જે વિજ્ઞાનધન મનુદ્ભૂત થાય છે, એ વિજ્ઞાન માત્ર આ મા છે એથી અતિરિક્ત કોઈ આ મા નથી, જે પરલોચથી આવતો હોય, અને પાછો તે વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા જીવોનો

નાશ થઈ જાય એ ત્યારે વિનષ્ટ થઈ જાય છે તેથી તે પરલોક કે પરભવમા જતો પણ નહીં એમને જો જીવ પ્રવલવમા અમુક હોતો ને ત્યાંથી આ જન્મમા આયો, તેમ જ તે જીવ અહીંથી મરી આવતા જન્મમા અમુકરૂપે થશે એવી કોઈ જન્મજન્માતરમા એક જીવ યક્ષિનનું અસ્તિત્વ મૂલ્યવતી પ્રેત્યમજ્ઞા—પરલોકવચ્ચાર નથી, અથાત્ એમ નથી કહેનાનું કે અમુક પ્રથમ નારક કે દેવ હોતો પણ હરે મનુષ્ય થયો છે તે વેદવાક્યનો તું તાત્પર્યાર્થ એમ સમજે છે કે જીવ એક ભવથી બીજા ભવમા જતો નથી, કાણ કે તે જીવસમુદાયથી નવો જ ઉત્પન્ન થાય છે અને સમુદાયના નાશ સાથે નષ્ટ પણ થઈ જાય છે (૧૫૮૮-૯૦)

હો ગૌતમ ! ઉક્ત વેદવાક્યનો તું ઉપર પ્રમાણે શબ્દાર્થ કરે છે એટલે જ તને એમ લાગે છે કે જીવ છે જ નહિ પણ વેદના જન્મ ન હવ મહામરણ ઇત્યાદિ બીજા વાક્યોમા જીવનું અસ્તિત્વ બતાવવામા આવ્યું છે અને વળી

૧ જુઓ ગાથા ૧૫૫૩ની વ્યાખ્યા

૨ ગાથા ૧૫૩ની વ્યાખ્યા જુઓ

“અમિદોષ પુદ્ગલાત્” ઇત્યાદિ વાક્યોમા અમિદ્ધવનની ક્રિયાનું ફળ પરત્વોકમા ન્વર્ગ બતાવ્યું છે જે જીવાન્તરમા જન્માર નિત્ય આત્મા માન્યા વિના મલવી શકે નહિ, એટલું આ પ્રકારે જીવના અસ્તિત્વ વિશે પગપગ વિરોધી એવા પેદાપદોના ધ્રુવવૃત્તી તને જીવના અસ્તિત્વ વિશે, મારી સુક્તિઓ આજ્ઞા દત્તા, સદેહ વાય છે કે વસ્તુત જીવ હશે કે નહિ.

પણ, હે ગૌતમ! હવે આપે સશય ઉત્તરને ઢાઢ કારણ નવી પેદાપદોને જે પૂરોગ્ત અર્થ તે કયો છે તે યથાર્થ નથી, પણ જે અર્થ હું તને બતાવું છું તે સામ્ય (૧૫૯૧-૯૨)

હિન્દ્રભૂતિ—આપ જ કૃપા કરી તે પેદાપદોને સાચા અર્થ બતાવો, જેવી મારો સશય દૂર થાય

મગ્ગાન—ઉક્ત ‘વિજ્ઞાનધન દ્વ’^૨ ઇત્યાદિ વાક્યમા ‘વિજ્ઞાનધન’ એ શબ્દનો અર્થ જીવ છે, કારણ કે વિજ્ઞાન અર્થાત્ વિરોધ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાનું છે જ્ઞાન સ્વરૂપ એ જ વિજ્ઞાન છે એ વિજ્ઞાનથી અનન્ય—અભિન્ન હોવાને લીધે તેની નાથે જે એકરૂપે ધન—નિખિડ થઈ ગયે હોય તે જીવ વિજ્ઞાનધન કહેવાય છે અથવા એ જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશમા અનન્તાનન્ત વિજ્ઞાનપચાંચોનો મઘાત થયેનો હોનાથી પણ જીવને ‘વિજ્ઞાનધન’ કહેવાય છે

ઉક્ત વાક્યમા જે ‘જ્ય’ એવું પદ છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જીવ વિજ્ઞાનધન જ છે, અર્થાત્ વિજ્ઞાનરૂપ જ છે, વિજ્ઞાન જીવનું સ્વરૂપ જ છે જીવથી વિજ્ઞાન અત્યન્ત ભિન્ન નથી, કારણ કે વિજ્ઞાન એ જીવથી સર્વથા ભિન્ન હોય તો જીવ જડસ્વરૂપ બની જાય તેથી નૈયાયિક વગેરે જેઓ જ્ઞાનને આ માનું સ્વરૂપ નવી માનના તેમને મતે આત્મા જડરૂપ બની જશે

“ભૂતમ્ય સમુત્પાદ્ય” ઇત્યાદિનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે —ધ/ પદ આદિ ભૂતોથી ધ/વિજ્ઞાન પદ/વિજ્ઞાન આદિ રૂપે વિજ્ઞાનધન જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે જ્ઞેયથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે પ્રત્યુત્તમા ધ/આદિ જ્ઞેય વસ્તુઓ ભૂતો છે, તેથી એમ કહી શકાય કે ધટ/આદિ ભૂતોથી ધ/વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું એ ધ/વિજ્ઞાન જીવનો એક વિશેષ પચાય છે વળી જીવ એ વિજ્ઞાનમય છે, તેથી એમ કહી શકાય કે ધટ/વિજ્ઞાનરૂપ જીવ ધટ નામના ભૂતથી ઉત્પન્ન થયો છે તે જ પ્રકારે પ/વિજ્ઞાનરૂપ જીવ પ/ નામના ભૂતથી ઉત્પન્ન થયો, ઇત્યાદિ આમ જીવના અનન્ત પચાંચો તે તે ભૌતિક વિષયોની મપેશાએ ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવના પચાંચો

૧ જુઓ મ ૧૫૫૩ ની વ્યાખ્યા

૨ જુઓ ગાથા ૧૫૫૩ ની વ્યાખ્યા

તેનાથી અભિન્ન હોવાને લીધે જીવ તે તે વિજ્ઞાનરૂપે ભૂતોની ઉત્પન્ન વાય છે, એમ કહેવું તે ઉચિત જ છે (૧૫૯૩)

“તા-દેવાનુ પ્રિત્યતિ” નો અર્થ એવો છે કે જ્ઞાનના આદ્યમનરૂપ ભૂતો ત્યારે જ્ઞેયરૂપે વિનાશને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ વિજ્ઞાનધન પણ નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ ઘટાદિની જ્ઞેયરૂપતા ત્યારે નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે ધર્મવિનાશાદિ આત્મપ્રયાય પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. ઠીક પ્રમાણ વિનાનધન-જીવથી અભિન્ન હોવાથી વિજ્ઞાનધન-જીવનો પણ નાશ થઈ જાય છે, એમ કહેવું અનુચિત નથી વિષયનું વ્યવધાન, તેનું સ્થગિત થઈ જવું—હયાતીમાથી લોપાઈ જવું, અન્ય વિષયમા મળને ભેડવું, ઇત્યાદિ કારણોને લઈને ત્યાર આ મા અન્યવિષયમા ઉપયોગવાળો થાય છે ત્યારે ઘટાદિની જ્ઞેયરૂપતાનો નાશ થાય છે, અને પગાદિની જ્ઞેયરૂપતા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી આત્મામા ધર્માદિ વિજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને પગાદિ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે સારાશ એ છે કે ધર્માદિ વિજ્ઞેય ભૂતોથી ધર્મવિજ્ઞાનાદિ પદાયરૂપે વિજ્ઞાનધન—જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને તત્કાલે વ્યવધાનાદિ કારણે જીવની અન્ય વિષયમા ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થવાથી ત્યારે ધર્માદિ ભૂતોની વિજ્ઞેયરૂપતા નષ્ટ થાય છે ત્યારે ધર્માદિ નાનપ્રયાયરૂપે વિજ્ઞાનધન—જીવનો પણ નાશ થાય છે (૧૫૯૪)

આ પ્રકારે આત્મા પૂર્વ પ્રયાયના વિગમનનાશની અપેક્ષાએ વિગમ વ્યય સ્વભાવ ાળો છે અને અપરપ્રયાયની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સતત— જીવ નિત્યાનિત્ય છે ઉપાદ સ્વભાવવાળો છે આપણે જોયું કે ધર્માદિ વિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગનો નાશ થવાથી પગાદિ વિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી જીવમા ઉત્પાદ અને વ્યય એ બન્ને સ્વભાવ હોવાથી તે વિનાશી સિદ્ધ થાય છે પણ વિજ્ઞાનની સતતિની અપેક્ષાએ વિજ્ઞાનધન—જીવ અવિનાશી—ધ્રુવ પણ સિદ્ધ થાય છે મારાશ કે આ મામા સામાન્ય વિજ્ઞાનનો અભાવ તો ત્યારેય થતો જ નથી, વિગમ વિજ્ઞાનનો અભાવ થાય છે, તેથી વિનાન સતતિ—વિજ્ઞાન સામાન્યની અપેક્ષાએ જીવ નિત્ય છે, ધ્રુવ છે અવિનાશી છે આ પ્રકારે સ સાગની બધી વસ્તુ ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રૌઢ્ય એમ ત્રિસ્વભાવ છે કેાપિણ એવી વસ્તુ નથી જેનો સર્વના વિનાશ થઈ જતો હોય અથવા સર્વના અપૂર્વ ઉત્પાદ થતો હોય (૧૫૯૫)

“ન પ્રય સ્તાસ્તિ” એ વાક્યાશનો ભાવ આ પ્રમાણે છે —ત્યારે અન્ય વસ્તુમા ઉપયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે પૂર્વ વિષયનું વિજ્ઞાન તો આ યું ગયું હોવાથી પહેલાની જ્ઞાનમજ્જા હોતી નથી, કારણ કે તે વખતે જીવનો ઉપયોગ સાપ્રત— વત માન વસ્તુ વિશેનો હોય છે સારાશ એ છે કે ત્યારે ઘટોપયોગ નિવૃત્ત થઈ ઘટોપયોગ પ્રવન માન હોય છે ત્યારે ઘટોપયોગ સસ હોતી નથી, કારણ કે એ

ઉપયોગ તો નિવૃત્ત ધર્મ ગયો હોય છે પરંતુ તે વખતે પટોપયોગ સંજ્ઞા જ હોય છે, કારણ કે ત્યારે પટોપયોગ વર્તમાન છે.

આ પ્રકારે ઉક્ત વેદવાક્યમા વિજ્ઞાનધન પૃથ્વી જીવનું જ કથન કરવામા આવ્યું છે એમ વીક્રમી તે વિષયમા સંદેહને અવકાશ આપતો ભોધએ નહિ (૧૧૯૬)

૬ દ્રમ્ભિ—આપે એમ કહ્યું છે કે પદ્યાર્થિ ભૂતોથી વિજ્ઞાનધન—જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, —એટલે આપની બ્યાબ્યા માનીએ તોપણ જીવ એ ભૂતથી સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય નહિ પણ ભૂતોનો ધર્મ જ સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ વિજ્ઞાનધન-જીવ પૃથિવ્યાર્થિ ભૂતમય જ સિદ્ધથાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભૂતો હોય તો જ થાય છે અને જો ભૂતો ન હોય તો નથી થતી એટલે કે વિજ્ઞાનનો અન્વય અતિરેક ભૂતો નાથે હોવાથી તે ભૂતોનો જ ધર્મ છે, જેમ ચન્દ્રિકા ચંદ્રનો ધર્મ છે.

મગવાન—ત્યારુ કથન બગાડર નહી, કારણ કે ભૂતોના અભાવમા પણ જ્ઞાન

હોય છે, તેથી ભૂતો માથે જ્ઞાનનો વ્યતિરેક-નિયમ અમિદ્ધ છે.

વિજ્ઞાન નૂતવમ મથા

૬ દ્રમ્ભિ—તે કેવી રીતે? આપે તો પ્રથમ કહ્યું જ

છે કે ભૂતોની વિજ્ઞેયરૂપતા નષ્ટ થયે વિજ્ઞાન પણ નષ્ટ થઈ

જાય છે, અર્થાત્ ભૂતોના અભાવમા વિજ્ઞાન પણ નથી હોતું આ પ્રકારે વિજ્ઞાનનો ભૂતો માથે વ્યતિરેક અમિદ્ધ નથી.

મગવાન—મે વિજ્ઞાનનો અર્થ આભાવ તો બતાવે જ નથી વિશેષ વિજ્ઞાનનો નાશ થયા છતાં વિજ્ઞાનસતતિ — વિજ્ઞાન સામાન્યનો નાશ નથી થતો આ વસ્તુ મે તને નમજાવી છે — તે તું ભૂલી કેમ જાય છે? આથી ભૂતોનો વિજ્ઞેયરૂપે નાશ વધા છતાં સામાન્ય વિજ્ઞાનનો અભાવ થતો નથી એટલે ભૂતોનો વિશેષજ્ઞાનો નાથે અન્વય અતિરેક સિદ્ધ છતાં, સામાન્ય વિજ્ઞાન સાથે વ્યતિરેક અમિદ્ધ જ છે તેથી જ વિજ્ઞાન એ ભૂતધર્મ ન હોઈ શકે વળી વેદમા જ ભૂતોના અભાવમા પણ વિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ બતાવવામા આવ્યું જ છે એટલે પણ વિજ્ઞાનધન ભૂતધર્મ ન બની શકે (૧૫૦૭)

૬ દ્રમ્ભિ—તેના કયા વાક્યમા એમ કહ્યું છે કે ભૂતના અભાવમા પણ વિજ્ઞાન છે?

મગવાન—વેદમા એક વાક્ય છે—“અસ્તમિતે આન્તિયે યાજ્ઞવલ્ક્ય! ચંદ્ર-મસ્યસ્તમિતે, શાતાગ્નૌ, શાતાયા યાચિ, કિન્ત્યોત્તિરેયાય પુરપઃ આત્મયાનિરેવાય સમાદિતિ હામાચ |” અર્થાત્ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થઈ જાય છે, ચન્દ્ર અસ્ત વડે જાય છે, અગ્નિ શાન્ત થઈ જાય છે, વચન શાન્ત વડે જાય છે ત્યારે પુરુષમા કઈ ત્યોતિ હોય છે? મમા એ મમથે આમ

જ્યોતિ છે” આ વાક્યમાં પુરુષમાં કશું તેજ છે એવા પ્રકારના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે પુરુષ આ મન્યોતિ છે પ્રત્યુત્તરમાં પુરુષનો અર્થ આત્મા છે અને જ્યોતિનો અર્થ જ્ઞાન છે તાત્પર્ય એ વશે કે જ્યારે બાહ્ય યધો પ્રકાશ અસ્ત થઈ જાય છે ત્યારે પણ આ માત્રા જ્ઞાનનો પ્રકાશ તો છે જ, કારણ, આત્મા અવ્યય જ્ઞાનરૂપ છે આથી જ્ઞાનને ભૂતોને ધર્મ કહી ગણાય નહિ (૧૫૦૮)

વળી તે ભૂતોની આવે જ્ઞાનનો અવ્યય વ્યતિરેક છે એમ કહ્યું, પણ તે વાત ધરાયત નથી, કારણ, ભૂતો હોવા છતાં મૃતશરીરમાં જ્ઞાન નથી અને ભૂતોનો અભાવ છતાં મુખ્યાવસ્થામાં જ્ઞાન છે એટલે જ ભૂતોનો જ્ઞાન સાથે અવય છે વ્યતિરેક અભિદ્ધ છે તેથી જ્ઞાન એ ભૂતધર્મ ન સંભવે એમ ધર્મો સદ્ભાવ છતાં ધર્મો સદ્ભાવ નિયમથી નથી હોતો અને ધર્મો અભાવ છતાં પદનો મદ્ભાવ હોઈ શકે તેથી ધર્મ ધર્મી વિના જ્ઞાનવામાં આછે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનને પણ ભૂતોથી વિના જ્ઞાનને ભૂતધર્મ, તે ભૂતોનો ધર્મ નભરે નહિ (૧૫૦૯)

આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન વેદપદોનો અર્થ તુ બાપુતો નથી અથવા

તો એમ જ કહેવું ભૂતધર્મ કે તુ સર્વે વેદપદોનો અર્થ

વદતા જ્યે શા નાણુતો નથી, કારણ કે તને વેદપદો સામગતા સદેહ

થાય છે કે એનો અર્થ શો હશે શું વેદપદોનો અર્થ

શ્રુતિમાત્ર છે? વિજ્ઞાનમાત્ર છે? કે વસ્તુભેદરૂપ છે? અર્થાત્ તે અર્થ શું શબ્દરૂપ

છે? કે શબ્દથી થતા વિજ્ઞાનરૂપ છે? કે બાહ્ય વસ્તુ-વિશેષરૂપ છે? વળી બાહ્ય

વસ્તુ-વિશેષમાં પણ શું જાતિરૂપ અર્થ છે? દ્રવ્યરૂપ છે? શુદ્ધરૂપ છે? કે

ક્રિયારૂપ છે? આનો મદેહ તને સર્વે વેદપદો વિશે છે તેથી એમ કહેવું ભૂતધર્મ

કે તુ મેના કોઈ પણ ધર્મો અર્થ સમ્યક્ નાણુતો નથી પણ તારો આવે

મદેહ અધુન છે, કારણ કે અમુક વસ્તુનો ધર્મ અમુક જ છે અને અન્ય નથી

મેવો નિશ્ચય કરી શકાતો જ નથી (૧૬૦૦-૧૬૦૧)

દ્રમ્નિ—એમ શાથી કહે છે?

મગજાન—કારણ કે મસારની સમસ્ત વસ્તુઓ સર્વમય છે

દ્રમ્નિ—તે કેવી રીતે?

મગજાન—વસ્તુના પદાર્થો બે પ્રકારના છે—સ્વપદાર્થ અને પરપદાર્થ એ

મને પદાર્થોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો

વસ્તુના મગજાન વસ્તુ સામાન્યરૂપે સર્વમય સિદ્ધ થાય છે પણ માત્ર

સ્વપદાર્થોની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો નવું વસ્તુ

નિવિદ્ય છે, સર્વથી અલગ છે, અસર્વમય છે આ પ્રકારે મેદના પ્રત્યેક ધર્મો

જે વિવક્ષાધીન અર્થ વિચારવામા આવે તે તે સામાન્ય-વિશેષાત્મક જ હોવો જોઈએ પણ તે અમુક જ પ્રકારનો છે અને અમુક પ્રકારનો નથી જ એમ ન કહી શકાય, કારણ કે વસ્તુ પછી તે વાચ્યરૂપ હોય કે વાચક—શબ્દરૂપ હોય, પણ એ પર પચાયોની દૃષ્ટિએ તે વિશ્વરૂપ જ છે આથી સામાન્ય વિવક્ષાએ ‘ઘ’ શબ્દ નાત્મક હોવાથી તે દ્રવ્ય ગુણ ક્રિયા આદિ અમત્ત અર્થોના વાચક છે, પણ વિશેષાપેક્ષાથી તે પ્રતિનિયતરૂપે હોવાથી વિશિષ્ટ આગરવાળા માટી આદિના પિડનો જ વાચક બને છે એ જ રીતે પ્રત્યેક શબ્દ વિશે કહી શકાય કે તે સામાન્યવિવક્ષાથી બધા અર્થોના વાચક બની શકે, પણ વિશેષાપેક્ષાથી જે કોઈ એક અર્થથી તે રૂઢ હોય તેનો વાચક બને છે (૧૬૦૨-૧૬૦૩)

આ પ્રકારે જ્યારે જરા મરણથી મુખ્ય એવા લગવાને ઇન્દ્રભૂતિનો સંશય રૂઢ કર્યો ત્યારે તેણે પોતાના પાંચનો ગિયો માથે લગવાન પામે દીક્ષા લીધી (૧૬૦૪)

આગળ ક્રમ વગેરેની ચર્ચામા આ ચર્ચા સાથે જે અશમા સામ્ય હોય તેનો ત્યાં મળેલો જોડોને તે ચર્ચા અમલ લેવી જોઈએ તેમા જે વિશેષતા છે તે વિશે હું આગળ કહીશ (એમ આચાર્ય નિબલક કહે છે) (૧૬૦૫)

દ્વિતીય ગણધર અગ્નિભૂતિ

કર્મના અસ્તિત્વની ચર્ચા

ઇન્દ્રભૂતિની દીપ્તિની વાત માલગીને તેના ૪ નાનાભાઈ બીજા વિદ્વાન અગ્નિભૂતિને થયું કે શ્રમણ મહાવીર પાને જાઉં અને તે શ્રમણને હરાવીને ઇન્દ્ર ભૂતિને પાઠો દર્શાવું આમ વિચારી તે કીધાવિટ ઘડીને ભગવાન પાસે આગ્યો એ વિચારતો હતો કે મારો મોટો ભાઈ શાસ્ત્રાથ મા તો અજ્ઞેય છે, નહીં શ્રમણ મહાવીર તેને હાકપાથી કહ્યો હોયો જોઈએ એ શ્રમણ નાકી કોઈ ઇન્દ્રભૂતિ— માગવી હોયો જોઈએ તેણે ન જાણે શુ શુ કયું હશે? ત્યાં જો કાઈ બને છે તે હું નજરે તો જોઉં અને તેની જાતને ઉઘાડી પાડું એમ પલ્લુ બને કે તેમણે ઇન્દ્રભૂતિને હરાવ્યો પણ હોય મારા એક પણ પક્ષને જો તે પાર પામી જશે તો હું પણ તેમને શિષ્ય થઈ જઈશ આ પ્રમાણે બોલીને તે ભગવાનની પાસે પહોંચી ગયો (૧૬૦૬-૧૬૦૮)

૪મ-૪મ ભરણથી મુકેત એવા ભગવાને તેને “આવ, અગ્નિભૂતિ ગીતમ !” એમ નામ અને ગોત્રથી બોલા યો, કારણ કે તેઓ મવજન્સવદર્શી હતા પણ અગ્નિભૂતિએ વિચાર્યું કે ન સાગમા મને કોણ નથી જાણતું, એટલે મને મારા નામગોત્રથી બોલા યો તેમા કોઈ નવાઈ નથી, પણ જો તેઓ મારા મનમા રહેલા સશયને જાણી હો અગર દૂર કરે તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું થાય (૧૬૦૯)

આ પ્રમાણે જ્યારે તે વિચારમા પડ્યો હતો ત્યાં તો ભગવાને તેને ઠણું કે અગ્નિભૂતિ, તારા મનમા કંઈ છે કે નહિ એવો સશય (૧) વમ વિશ સશય છે પણ તું વેંપદોને અથ નથી જાણતો તેથી તને એવો મશય થાય છે તેનો ખરો અથ જો થાય છે તે તને હું બતાવીશ (૧૬૧૦)

હો અગ્નિભૂતિ! તને એમ છે કે કર્મ એ પ્રત્યક્ષાઈ કોઈ પાપ જ્ઞાનનો વિષય થતું નથી, તે તો સર્વ પ્રમાણાતીત છે, કારણ કે કર્મ ખરવિષાણની જેમ અતીન્દ્રિય હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ નથી એ રીતે જેમ કે દ્રશ્યુતિ જીવને પ્રત્યક્ષાઈ સર્વ પ્રમાણની અગ્રાધ સિદ્ધ કરતો હતો તેમ તું પણ કર્મ કોપિણ પ્રમાણનો વિષય નથી—તે સર્વપ્રમાણાતીત છે એમ સિદ્ધ કરે છે અને તારા આ મતની પુષ્ટિમા

પ્રેમના ^૧ “પુરુષ દવેદ સર્વ” ઇત્યાદિ વાક્યોને આશ્રય લઈ કર્મ નહીં એવો નિર્ણય કરે છે, પણ પ્રેમા એવા પણ શક્યો મળે છે જેથી કર્મનું અસ્તિત્વ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે,—જેમકે “^૨ પુણ્ય પુણ્યેન કર્મણા, પાપ પાપેન ક્ષમણા” — અર્થાત્ પુણ્યકર્મથી જીવ પવિત્ર થાય છે અને પાપકર્મથી અપવિત્ર થાય છે,— ઇત્યાદિ આથી તને મદદ થાય છે કે કર્મ વસ્તુતઃ હશે કે નહિ

અગ્નિભૂતિ—આપે મારો સદેહ તે ખરાબર કહી દીધો, પણ તેનું (૧) ક્ષમની સિદ્ધિ નમાધાન પણ આપ કરો તો આપની વિદ્વત્તાની મને ખાતરી થાય

મગવાન—સૌભ, તારો ઠકા મશય અસ્થાને છે, કારણ, કર્મ ને હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું તને જાણે તે પ્રત્યક્ષ ન હોય, પણ તેની સિદ્ધિ કમલ પ્રવક્ષ છે તું અનુમાનથી કરી ગયે છે, કારણ કે સુખદુઃખની અનુભૂતિરૂપ કર્મનું ફલ—કાર્ય તો તને પ્રત્યક્ષ જ છે તેથી કર્મ અનુમાનગમ્ય હોવાથી તે મર્વપ્રમાણાત્મી ન જ કહેવાય

અગ્નિભૂતિ—પણ જો કર્મ હોય તો તે આપની જેમ મને પણ પ્રત્યક્ષ કેમ ન થાય ?

મગવાન—એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે એકને પ્રત્યક્ષ હોય તે બધાને પ્રત્યક્ષ થવું જ જોઈએ સિદ્ધિ-વાદ વગેરે એવી ઘણી વસ્તુઓ છે જેનું પ્રત્યક્ષ બધા મનુષ્યોને નથી થતું, છતાં અમારમા સિદ્ધિદિ પ્રાપ્તિ નથી એમ કોઈ નથી માનતું એટલે સર્વજ્ઞ એવા મા. વડે પ્રત્યક્ષ કરાયેલા કર્મનું અસ્તિત્વ તારે માનવું જ જોઈએ, જેમ તારા સસયને મે પ્રત્યક્ષ કરી દીધો તો તેનું અસ્તિત્વ તું માને છે ^૩

વળી પરમાણુ પણ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેનું આશ્રય પ્રત્યક્ષ તું નથી કરતો, છતાં તેનું કાર્યરૂપે તો પ્રત્યક્ષ તું સ્વીકારે જ છે, કારણ કે તું પગમાથુના ઘગદિ ઘગોનું પ્રત્યક્ષ કર છે તે જ પ્રમાણે સ્વયંકર્મ તને જાણ પ્રત્યક્ષ ન હોય છતાં કર્મનું ફલ—કાર્ય સુખદુઃખાદિ તો તને પ્રત્યક્ષ છે જ, તેથી કર્મનું કાર્યરૂપે પ્રત્યક્ષ તો તારે માનવું જ જોઈએ (૧૬૧૧)

અગ્નિભૂતિ—આપે પ્રથમ કહ્યું હતું કે કર્મ અનુમાનગમ્ય છે તો તે અનુમાન બન્યો

૧ જુઓ: ગા. ૧૫૮૧ આત્મી વિશેષ ચર્ચા આગળ ગા. ૧૬૪૨ માં આવ્યો

૨ આત્મી વિશેષ ચર્ચા ગા. ૧૬૪૩ માં છે આ વાક્ય બહુવચક ઉપનિષદ (૪-૪-૫)માં છે

૩ આ પ્રકારની ચર્ચા મારે જુઓ ગા. ૧૫૭૭-૭૯

મગનાન—સુખ દુખને કોઈ હેતુ અર્થાત્ કારણ હોવું જોઈએ,
 ઘરણું કે તે પ્રય છે, જેમ અકુર ગય હોનાથી
 કમસાધર અનુમાન તેનો હેતુ બીજા છે સુખ દુખરૂપ કાર્યની જે હેતુ છે
 તે જ કર્મ છે

અગ્નિમત્તિ—જો સુખ દુખનું દષ્ટ ઘરણું સિદ્ધ હોય તો અદષ્ટ એવા કર્મને
 શા માટે માનવું? આપણે જોઈએ છીએ કે સુખાધી
 સુખ દુખ માત્ર દષ્ટ ફેલની માગ, ચદન આદિ પદાર્થો સુખના હેતુ છે અને
 કારણાવીન નવા સાધનુ વિષ, ઘડો વગેરે પાથો દુખના હેતુ છે તો આ
 બધા દષ્ટ કારણોથી સુખ દુખ થતું હોય તો તેનું અદષ્ટ કારણ કર્મ શા
 માટે માનવું?

મગનાન—દષ્ટ કારણમા વ્યભિચાર દેખાય છે, માટે અદષ્ટ કારણ માનવું
 પડે છે (૧૦૧૨)

અગ્નિમત્તિ—તે કવી રીતે?

મગનાન—સુખ દુખના સમાન દષ્ટ સાધનો—કારણો ઉપસ્થિત હોવા છતાં
 તેના ફેલમા—કાર્યમા જે તરતમતા—વિશેષતા દેખાય છે તે અકારણ તો હોય નહિ,
 ઘરણું કે તે વિશેષતા ધારી જેમ કાય છે માટે તે વિશેષતાને જનક—હેતુ
 કોઈ માનવો જ જોઈએ અને તે કર્મ જ છે જેમકે સુખ દુખના બાહ્ય
 સાધનો સમાન છતાં જે વ્યક્તિને તેથી મળતા સુખ દુખરૂપ ફળમા તરતમતા
 દેખાય છે, અર્થાત્ જે સાધનોથી એકને જે સુખ મળે છે તેથી બીજાને ન્યૂન
 અથવા અધિક મળે છે વળી માવાને તે સુખનું દષ્ટ કારણ કશું, પણ એ જ
 માણને જે કૂતરાના ગગામા પહેરાવી હોય તો તે તેને દુખનું કારણ માની તેનાથી
 જીવાને પ્રયન શા માટે કરે છે? વળી વિષ જે સવથા દુખદાયી જ હોય તો
 પછી કેટલાક રોગમા તો તે રોગનિવારણ કારણ જીવને સુખ કેમ આપે છે?
 માટે માનવું જોઈએ કે માગ વગેરે જે સુખ દુખના બાહ્ય કારણો દેખાય છે
 તે ઉપરાંત પણ તેથી ભિન્ન એવું અતરંગ કર્મરૂપ અદષ્ટ કારણ પણ
 સુખ દુખને હેતુ છે (૧૦૧૩)

કર્મન માધક એક બીજું પણ અનુમાન આ પ્રમાણે છે આવ બાલશરીર
 દેહાન્તરપૂર્વક છે અર્થાત્ દેહાન્તરનું કાર્ય છે, કારણ કે તે

કર્મમાધક ગય હન્દિયઆદિથી યુક્ત છે, જેમ સુવાશરીર એ બાલશરીર
 અનુમાના પૂર્વક છે પ્રસ્તુત હેતુમા જે ‘આદિ’ પદ છે તેથી સુખ દુખ,
 પ્રાણવાન, નિમેષ-ઉન્મેષ, જીવન આદિ ધર્મો પણ સમજી

લેવા જોઈએ અને એ ધર્મોને પણ હેતુ બનાવીને ઉક્ત સાધ્યની સિદ્ધિ કરી લેવી
 જોઈએ આવ બાલશરીર જે દેહપૂર્વક છે તે છે કર્મજી શરીર અર્થાત્ કર્મ

ત્રિમૂર્તિ—પૂર્વોક્ત અનુમાનથી એવું જ સિદ્ધ થાય છે કે બાહ્યશરીર હેઠ્ઠાન્તરપૂર્વક છે, તેથી કામંજી શરીરને મળે પૂર્વભવીય અતીત શરીરને જ બાહ્યશરીરની પહેલાનું શરીર અર્થાત્ તેનું કારણ માનવું જોઈએ

મગવાન—પૂર્વભવના અતીત શરીરને બાહ્યશરીરનું કારણ માની શકાય નહિ, કારણ કે અન્તરાય ગતિમા તેનો સદતઃ અભાવ જ કાર્મણ નગરની નિદ્રિ હોય છે તેથી બાહ્યશરીર એ પૂર્વભવીય અતીત શરીર પૂર્વક સભવે જ નહિ અન્તરાય ગતિમા પૂર્વભવીય શરીરનો સદ્ભાવ એટલા માટે નથી કે મૃત્યુ થયા પછી છતાં જ્યાં નવો જન્મ થવાનો હોય તે તરફ ગતિ કરતો હોય છે તે વખતે પૂર્વભવનું શરીર તો છટી ગયું હોય છે અને નવા શરીરનું પ્રકલ્પ હજી કર્યું નથી આ પ્રકારે અન્તરાય ગતિમા તે ઔદરિક—>જીવ શરીરથી તો સર્વથા ગઠિત છે તેથી બાહ્યશરીરને ઔદરિક મેવા પૂર્વભવીય શરીરનું કાર્ય ન કહી શકાય, એટલે જ તે પૂર્વભવના શરીરપૂર્વક છે એમ પણ ન કહી શકાય છતાં જો કેડ પછી શરીર ન હોય તો નિયત ગભરેશમા તે નય કેવી રીતે? એટલે નિયતદેશમા પ્રાપ્તિનું કારણભૂત અને નવા શરીરની રચનાનું કારણભૂત એણે કેડ શરીર તો માનવું જ જોઈએ ઉક્ત પ્રકારે તેણે કારણ ઔદરિક શરીર તો ઘટી શકતું નથી, તેથી કામંજી કામંજી શરીરને જ બાહ્યહેઠના કારણરૂપે માનવું જોઈએ છતાં પોતાના સ્વભાવથી નિયતદેશમા પ્રાપ્ત થઈ જશે એ પણ મજબૂત બરાબર નથી આ વિશે હું તને આગળ મમજાવીશ

શાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે કે “મૃત્યુ પછી છતાં કામંજી યોગથી આકાર ડગ છે” તેથી બાહ્યશરીરને કામંજીશરીર પૂર્વક માનવું જોઈએ (૧૬૧૪)

કામંજીમાયક ત્રીજી અનુમાન આ પ્રમાણે છે દાનાદિ ક્રિયાનું કારણકે દગ હોવું જ જોઈએ, કારણ કે તે સચેતન વ્યક્તિએ આચરેલી વ્રતનના ક્રિયા મનઃ ક્રિયા છે, કૃષિક્રિયાની જેમ સચેતન પુરુષ કૃષિક્રિયા કરે જારાથી વર્મની વિદિ ॥ તો તેનું ફલ ધન્યાદિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દાનાદિ ક્રિયા પણ મચેતને આચરેલી ॥ તેથી તેનું કારણકે પણ કદા તેને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ જે દગ પ્રાપ્ત થાય છે તે કામંજી છે

અગ્નિમૂર્તિ—પુરુષ કૃષિ કરે છે છતાં ઘણી વખતે તેને ધાન્યઆદિ મળ નથી પણ મળતું, આથી આપનો હેતુ વ્યભિચારી છે, તેથી એનો નિયમ નથી બનાવી શકાતો કે મચેતને આપેલી ક્રિયાનું કેડ દગ અવશ્ય હોવું જોઈએ

મગરાન—જે વસ્તુ તો તું સ્વીકારીશ જ કે બુદ્ધિમાન સેનન જે ક્રિયા કરે છે તે તેને ફલવતી માનીને જ છતાં બધા ક્રિયાનું ફળ નથી પ્રાપ્ત થતું ત્યાં તેનું અજ્ઞાન અથવા તો સામગ્રીની વિકલ્પતા—પ્રભુપ એ કારણ હોય છે આથી સચેતને આગરેલ ક્રિયાને નિ કળ માની સકાય નહિ, કા જુ, જો તેમ હોય તો પછી એવી નિ કળ ક્રિયામા નચેતન પુરુષ પ્રવૃત્ત જ શા માટે થાય? વળી જો દાનઆદિ ક્રિયા પશુ મન શુદ્ધિપૂર્વક નથી કરાવી તો તેનું પણ ફળ કાંઈ નથી મળતું એમ તો હું પણ માનું છું એટલે મારા કહેવાનું તારા પર એ જ છે કે જો સામગ્રીનું સાકાર — પૂણ્ય તારા હોય તો સચેતને આગલેની ક્રિયા નિન્દળ નથી જતી

અગ્નિમૂર્તિ—આપે કલા પ્રમાણે દાનઆદિ ક્રિયાનું ફળ ભને હોય, પણ જેમ દુષિઆદિ ક્રિયાનું દષ્ટ ફળ ધાન્યઆદિ છે, તેમ દાનઆદિ ક્રિયાનું પણ સૌના અનુભવથી સિદ્ધ એવું મનપ્રસાદ પ દષ્ટ ફળ જ માનવું જોઈએ, પણ કમ ફળ અદષ્ટ ફળ માનવું ન જોઈએ આ પ્રમાણે તમારો હેતુ અભિપ્રેત અદષ્ટ જમને બળે દષ્ટ ફળને સિદ્ધ કરતો હોવાથી વિરુદ્ધ હોવાભાસ જ છે (૧૬૧૧)

મગરાન—તું જુલ છે મનપ્રસાદ એ પણ એક ક્રિયા છે, તેથી સચેતનની ખીજ ક્રિયાઓની જેમ તેનું પણ ફળ હોવું જોઈએ અને તે કમ છે આ પ્રમાણે જે મારો નિયમ કે, સચેતને આગલેની ક્રિયા ફલવતી હોય છે તેમા કશો જ દોષ નથી

અગ્નિમૂર્તિ—મનપ્રસાદનું પણ ફળ કમ છે તે આપ શાથી કહે છે?

મગરાન—કારણ કે તે કમનું કાર્ય સુખદુખ ફરી આગળ ઉપર અનુભવવામા આવે છે

અગ્નિમૂર્તિ—આપે પ્રથમ દાનઆદિક્રિયાને કમનું કારણ કહ્યું અને હવે મનપ્રસાદને કમનું કારણ કહે છે, તેથી આપના ધ્યનમા પવાપર વિરોધ છે

મગરાન—વાત એમ છે કે કમનું કારણ તો મનપ્રસાદ જ છે, પણ એ મનપ્રસાદનું જ કારણ બનાવિક્રિયા હોવાથી કમનાં જરણના કારણમા કારણને ઉપચાર કરીને દાનઆદિક્રિયાને કમનાં કારણ તરીકે કહી છે આ પ્રકારે પવાપર વિરોધને પરિહાર થઈ બચ છે (૧૬૧૮)

અગ્નિમૂર્તિ — આ મધી ભાગ્યડ છોડીને સરળ માર્ગ વિચારીએ તો અદષ્ટ થશે જ મનુષ્ય બધારે મનમા પ્રસન્ન હોય ત્યારે જ તે દાનઆદિ કરે છે અને દાનઆદિ કરના તેને પાછો મનપ્રસાદ મળે છે, એટલે ફરી પાછો તે દાનઆદિ કરે છે આ પ્રકારે મનપ્રસાદ નું ફળ બનઆદિ અને દાનઆદિનું ફળ મનપ્રસાદ, અને

તેનું પણ્ય રૂગ દાનઆદિ, તો પછી આપ મનપ્રસાદનું અદૃશ્ય રૂપ કમ' બતાવે છે તેને બાંધે દૃષ્ટ કરી નાનાદિ જ માનવું જોઈએ

મગાન — આપણે કાર્યકારણની પગપતાના મૂળમા જઈએ તો નિશ્ચય થાય છે કે મન પ્રસાદ રૂપ ક્રિયાનું દાનઆદિ ક્રિયા એ કારણ છે, તેથી દાનઆદિ ક્રિયા મન પ્રસાદનું કાર્ય — કૃણ ન બની શકે, જેમ મૃત્તિકા એ ઘડાનું કારણ છે તેથી તે ઘડાનું કૃણ — કાર્ નથી બનતો અથવા જેમ પિંડમાથી તે ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ઘડાથી પિંડ ઉત્પન્ન નથી થતો, તેમ મુખાગે દાન દેવાથી મન પ્રસાદ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી મન પ્રસાદથી દાન ઉત્પન્ન થયું છે એમ ન કહી શકાય, કારણ કે જે જેનું કારણ હોય તે જ તેનું કૃણ — કાર્ય છે એમ ન કહી શકાય (૧૬૧૭)

અમિતભૂત — આપે કૃષિનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે અને એ દૃષ્ટાંતથી બધી સચેતનની ક્રિયાને કલવતી મિલક કરવા માગે છે, પણ કૃષિનું કવ ધાન્યઆદિ દૃષ્ટ કૃણ છે તેથી સચેતનની બધી ક્રિયાનું કૃણ કૃષિના રૂગ ધાન્યની જેમ દૃષ્ટ જ માનવું જોઈએ, અદૃશ્ય કમ' માનવાની શી જરૂર? સ સારમા આપણે જોઈએ છીએ કે લોકો પશુનો વધ કરે છે તે કાર્ અધર્મરૂપ અદૃશ્ય કમ' માટે નહિ, પણ તેમને માસ ખાવા મળે માટે પશુહિંસા કરે છે તે જ પ્રમાણે બધી ક્રિયાઓનું કાર્ને કાર્ દૃષ્ટ કૃણ જ માનવું જોઈએ, અદૃશ્ય કૃણ માનવું અનાવશ્યક છે (૧૬૧૮)

વગી એ પણ આપણા અનુભવની વાત છે કે પ્રાય લોકો જે કાર્ કૃષિ, આપાદ આદિ ક્રિયા કરે છે તે દૃષ્ટ કૃણને માટે જ કરે છે, અદૃશ્ય કૃણને માટે દાનઆદિ ક્રિયા કરનારા તો જવલ્લે જ હોય છે દૃષ્ટ યશ મળે તે માટે દાનઆદિ જેવી ક્રિયા કરનારા જ વધારે લોકો છે અને બહુ જ થોડા લોકો અદૃશ્ય કમ' માટે તે કરતા હશે તેથી સચેતનની બધી ક્રિયાનું રૂગ દૃષ્ટ જ માનવું જોઈએ (૧૬૧૯)

મગાન — સૌમ્ય! અદૃશ્ય રૂપ માટે દાનઆદિ શુભ ક્રિયા તો બહુ જ થોડા લોકો કરે છે અને વધારે તો દૃષ્ટ કૃણને માટે જ કૃષિ — વાણિજ્ય — હિંસા વગે-

જેવી અશુભ ક્રિયાઓ કરનારા લોકો દેખાય છે એમ ત્રિયાનુ ફલ અદૃશ્ય છે તુ કહે છે, પરંતુ તે ઉપરથી જ એ સિદ્ધ થાય છે કે કૃષિઆદિ ક્રિયાનું જ ઉપગત અદૃશ્ય પણ રૂગ યેણું જોઈએ ભલે ને તેઓ અશુભ ક્રિયા અદૃશ્ય અધર્મ' માટે ન કરતા હોય હતા તેમને તે રૂગ મળ્યા નગર ગહેતું જ નથી અન્યવા તો આ સ સારમા અનન્ત જીવોનો નદ્દલાવ ધરી જ શકે નહિ, કારણ કે તારે મતે પાપકર્મો કરનારા પણ નવા કર્મો અકુણ્ય કરતા નથી તો પછી તેઓ મૃત્યુ બા મોટે જ જવા જોઈએ અને તેથી

માત્ર થોડા ધર્મા માગ્યો જ નેમ્નો અદૃષ્ટ માટે દાનાદિ ક્રિયા કરે છે, તેમ્નો સમારમા ગહી બદન પણ આપણે તો સસારમા અનન્ત છવો અને તેમા પણ અધર્મામાગ્યો જ વધારે ભેઈએ છીએ, તેથી માનવુ ભેઈએ કે બધી ક્રિયાનુ દૃષ્ટ ઉપરાત અદૃષ્ટ કર્મરૂપ ક્રી પલ હોય જ છે

અગ્નિમુનિ — દાનઆદિ ક્રિયાના કરવાને ભડે ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ ક્રી મળે, ડારણ કે તે તેવુ ક્રી આહે છે, પણ જે કૃષિઆદિ ક્રિયા કરે છે તેમ્નો તો દૃષ્ટ ક્રીની જ આહુના ધગવે છે, તો તેમને પણ અદૃષ્ટ ક્રી કર્મ ગા માટે પ્રાપ્ત થાય ?

મગરાન — તારી આ શકા અયોગ્ય છે, કારણ કે કાર્યના આધાર તેની સામગ્રી ઉપર છે મનુષ્યની ઇ હા હોય કે ન હોય, પણ જે કાર્યની સામગ્રી હોય તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય જ ■ વાવનાર ખેડુત અનિષ્ટા ગ્તા જદૃષ્ટ અશ્રણુના પણ ભે ઘડને બદલે કાંતરા વારે અને તેને પજ મલ્લ અનુકૂળ હવા-પાણી વગેરે સામગ્રી મળે તો ખેડુતની ઇન્દ્રિય હોય કે ન હોય છતાં કાંતરા તો ઉત્પન્ન થઈ જ જવાના તે જ રીતે હિમાઆદિ કાર્યો કરનાર માસલમક આહે કે ન આહે, પણ અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કર્મ ઉત્પન્ન થાય જ છે

વગી દાનઆદિ ક્રિયા કરનારા વિરેકી પુરુષો ભે કે તેના ક્રીની દન્દ્ર નરી ડગતા, હતા સામગ્રી હિવાથી તેમને ધર્મરૂપ ક્રી પ્રાપ્ત થાય જ છે (૧૬૨૦)

માટે નુભ કે અશુભ બધી ક્રિયાનુ અદૃષ્ટ એવુ શુભ કે અશુભ ક્રી ટેર જ છે એમ માનવુ ભેઈએ અન્યથા આ સસારમા અનન્ત સસારી છવોની સત્તા સભવે જ નહિ, કારણ કે ભે અદૃષ્ટ કર્મ ન હોય તો વિના પ્રયત્ને જ બધા પાપીઓ મુખ થઈ જશે શાથી જે, મૃત્યુ પડી સસારનુ કારણ કર્મ તેમને આટેવુ ન હોવાથી હશે જ નહિ, પણ જે થોકો અદૃષ્ટ શુભ કર્મ માટે દાનઆદિ ક્રિયા કરતા હશે તેમને માટે જ આ કવચમહુલ સસાર શેષ રહી જશે તે આ રીતે — જેમણે ડાનાદિ શુભ ક્રિયા અદૃષ્ટ માટે કરી હોય તેમને ધર્મબધ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ્નો તે કોણવા નરો જન્મ ધાન્યુ કરે છે અને ત્યા પાછા તે જન્મના વિધાઓ અનુભવ ન તા ફરી દાનઆદિ ક્રિયા ડર છે અને પાછા નવા જ મની સામગ્રી તૈયાર કરે છે, એટલે તારા મતે આવા ધાર્મિક લોકો માટે જ સસાર હોયો જાઈએ, અધાર્મિકો માટે તો નોકુ જ નિમાયો છે આવી અમગતિ ડક્ષી થશે

અગ્નિમુનિ — એમા અનગત શુ છે? અદૃષ્ટ માટે ધાર્મિક લોકોને પ્રયત્ન કયો તેથી તેમને મૃત્યુ અને તેમનો નસાર વધ્યો હિસાબા અશુભ ક્રિયા

કરનારાઓએ તો દૃષ્ટ કરા માસાદિની જ ઇચ્છા કરી હતી, તેથી તેમને પણ તે મળી ગયું, પછી તેમને મસારવૃદ્ધિ ગા માટે થાય?

મગ્ગન—અસંગતિ કેમ નહિ? જો હિસાબાદિ ક્રિયા કરનાર બધા મોએ જ જતા ગયે તો પછી આ તસારમા હિસાબાદિ ક્રિયા કરનારે કોઈ જ ન ગયે અને હિસાબાદિ ક્રિયાનું યજ્ઞ લોગવનારો પણ કોઈ ન રહે, પરંતુ માત્ર દાનઆદિ શુભ ક્રિયા કરનાર અને એવું કરા લોગવનાર જ મસારના ગયે પણ તસારમા આવું દેખાતું તો નથી, તેમા તો ઉક્ત બંને પ્રકારના છોડે ન જ પડે છે (૧૬૧-૧)

અનિષ્ટ એવું અનૃષ્ટ કરા મળે એવી ઇચ્છાપૂર્વક તો કોઈપણ છવ કોઈ ક્રિયા કરતો નથી, છતાં આ તસારમા અનિષ્ટ કરા લોગવનાર બહુમુખ્યકે છવો નજર પડે છે, એવી માનવું જ જોઈએ કે ક્રિયામાનુષ્ઠ અનૃષ્ટ કરા તો હોય જ છે અથાત્ શુભ કે અશુભ બધી ક્રિયાનું કરા અનૃષ્ટ એવું કર્મ અવશ્ય હોય છે તેથી બ્રહ્મદૃષ્ટકર્મની ઇચ્છા કરવા છતાં ક્રિયાનું દૃષ્ટ કરા મળે જ એવો એકાત નથી અને તેમ થવાનું કારણ પણ પૂર્વબદ્ધ અનૃષ્ટ કર્મ જ હોય છે નારાયણ એ કે દૃષ્ટ કરા ધાન્યાદિ માટે કૃષિ આદિ કરવા છતાં પૂર્વકર્મને કારણે ધાન્યાદિ દૃષ્ટ કરા ન પા મળે, પરંતુ અનૃષ્ટ કર્મરૂપ કરા તો અવશ્ય મળવાનું જ છે, કારણ કે એને આરભેલી કોઈપણ ક્રિયા નિ કરા હોતી નથી (૧૬૨૨-૨૩)

અથવા આ બધી ચર્ચા કરવી બિનજરૂરી છે, કારણ કે પહેલાં તુલ્ય સાધન છતાં કરાની નિષેધનાના કારણે કર્મની નિહિ કરી જ છે અને ત્યાં તે બતાવ્યું છે કે કરાવિશેષ એ કાર્ય હોવાથી તેનું કારણ અનૃષ્ટ કર્મ હોવું જોઈએ, જેમ ધનનું કારણ પરમાણું છે એ જ કર્મની નિહિ પ્રત્યુત્પન્ન અનુમાનમા પણ કરવામા આવી છે કે સચેતન ક્રિયાનું કોઈ અનૃષ્ટ કર્મરૂપ કરા હોવું જોઈએ જે તે ક્રિયાથી બિન હોય, કારણ કે કાર્ય કારણના લેહ માનવામા આર છે અહીં ક્રિયા એ કારણ છે અને કર્મ એ કાર્ય છે, તેથી તે બંને ભિન્ન હોવા જોઈએ (૧૬૨૪)

અગ્નિમૂતિ—જો કાર્ય હોવાથી કારણની સિદ્ધિ થતી હોય તો શરીરઆદિ કાય મૂર્ત હોવાથી તેનું કારણ પણ મૂર્ત જ હોવું જોઈએ

મગ્ગન—મે ક્યારે કહ્યું કે કર્મ એ અમૂર્ત છે? હું તો કર્મને મૂર્ત જ માનું છું, કારણ કે તેનું કાર્ય મૂર્ત છે જેમ પરમાણુનું કાર્ય જટ્ટ ઉતા કર્મ ધન મૂર્ત હોવાથી પરમાણુ પણ મૂર્ત છે તેમ કર્મ પણ મૂર્ત જ છે જે કાર્ય અમૂર્ત હોય છે તેનું કારણ પણ અમૂર્ત હોય છે, જેમ જ્ઞાનનું સમવાયિ કારણ—ઉપાદાન કારણ આત્મા

અગ્નિમૂર્તિ—સુખદુઃખ એ પણ કર્મનું જ કાર્ય છે, તેથી કર્મને અમૂર્ત પણ માનવું જોઈએ, કારણ કે સુખદુઃખ અમૂર્ત છે પરંતુ આમ માનવા જતા તો કર્મ મૂર્ત અને અમૂર્ત સિદ્ધ થશે કે જે ન મળે, કારણ કે તેમાં વિરોધ છે—જે મૂર્ત હોય તે અમૂર્ત ન હોય અને જે અમૂર્ત હોય તે મૂર્ત ન હોય.

માગાન — મૂર્ત કાર્યનું મૂર્ત કારણ અને અમૂર્ત કાર્યનું અમૂર્ત કારણ હોય જોઈએ તેવો નિયમ જ્યારે હું કહું છું ત્યારે તે કારણ મમવાયિ કારણ અથાત્ ઉપાત્ત કારણ છે, અન્ય નહિ સુખ-દુઃખાદિ કાર્યનું સમવાયિ કારણ આત્મા છે અને તે અમૂર્ત છે જ અને કર્મ તો મુખ્યાદિનું, અન્નઆદિની જેમ નિમિત્તમણ્ણુ છે માથી નિયમમાં કાઈ બાધા નથી (૧૬૨૫)

અગ્નિમૂર્તિ — કર્મ એ મૂર્ત છે તેની સિદ્ધિમાં બીજા પણ કોઈ હેતુઓ હોય તો બનાવે.

માગાન — (૧) કર્મ મૂર્ત છે, કારણ કે તેનો સબધ થવાથી મુખઆદિનો અનુભવ થાય છે, બીજા આ લોજનની જેમ જે અમૂર્ત હોય છે તેનો સબધ થયે મુખઆદિનો અનુભવ નથી વતો, આમશની જેમ કર્મનો સબધ થવાથી તો આત્મા મુખઆદિનો અનુભવ કરે છે માટે કર્મ મૂર્ત છે.

(૨) કર્મ મૂર્ત છે, કારણ કે તેનો સબધ થયે વેદનાનો અનુભવ થાય છે જેનો સબધ થવાથી વેદનાનો અનુભવ થાય છે તે મૂર્ત હોય છે, અગ્નિની જેમ કર્મનો સબધ થયે વેદનાનો અનુભવ થાય છે, માટે તે મૂર્ત હોયું જોઈએ.

(૩) કર્મ મૂર્ત છે, કારણ કે તે આત્મા અને તેના જ્ઞાનાદિ ધર્માથી લિ ન છતાં બીજા વસ્તુથી તેમાં બલાધાન થાય છે, અર્થાત્ ચીમણ આવે છે જેમ ઘડામાં તેવ વજે બીજા વસ્તુના વિભેષનથી બલાધાન થાય છે તેમ કર્મમાં પણ માન્યન્દન વનિયા આદિ બીજા વસ્તુના સંસર્ગથી બલાધાન થાય છે, માટે તે ઘડાની જેમ મૂર્ત છે.

(૪) કર્મ મૂર્ત છે, કારણ કે તે આત્માથી લિ ન છતાં પરિણામી છે, દૂનની જેમ આત્માથી લિ ન છતાં દૂધ જેમ પરિણામી હોવાથી મૂર્ત છે તેમ કર્મ પણ મૂર્ત છે (૧૬૨૬-૨૭)

અગ્નિમૂર્તિ—કર્મની પરિણામિતા મિદ્ધ નથી, તેથી તે હેતુથી કર્મ મૂર્ત મિદ્ધ ન થઈ શકે.

માગાન—કર્મ પરિણામી છે, કારણ કે તેનું કાર્ય શરીરઆદિ પરિણામી છે જેનું કાર્ય પરિણામી હોય તે પોતે પણ પરિણામી હોય છે કર્મ પરિણામી છે જેમ દૂધનું કાર્મ દહી પરિણામી હોવાથી અર્થાત્ દહી ધારૂપે પરિણત થતું હોવાથી તેનું ગળ્ણુ કંધ સ્વયં પણ પરિણામી છે, તેમ કર્મનું કાર્ય શરીર પરિણામી-વિકારી હોવાથી કર્મ પોતે પણ પરિણામી છે તેથી કર્મ પરિણામી છે એ હેતુ અસિદ્ધ નથી (૧૬૨૮)

ત્રિમૂર્તિ—આપે મુખદુખના હેતુરૂપે કર્મની નિદ્ધિ કહી અને સમાન સાધન હતા જે દ્વૈવૈચિત્ર્ય અનુભવાય છે તે કર્મવૈચિત્ર્ય વિના ! મળે એ પત્તુ કહ્યું,^૧ પરંતુ વાદળામાં વિચિત્ર પ્રકારનાં વિદ્યો છતાં તેમનું કાળજી કર્મ વૈચિત્ર્ય નથી, તે જ પ્રમાણે સમારી જીવના મુખદુખની તરતમતારૂપ વિચિત્રતા પણ કર્મની વિચિત્રતા વિના માનવામાં શો દોષ છે ? (૧૬૨૯)

મગરાન—ચૈમ્ય ! જે તું બાધ રક ધોને વિચિત્ર માનતો હોય તો આંતરિક કર્મમાં એવી કંઈ વિશેષતા છે જેને લઈને કર્મ વિચિત્ર છે અને પુદ્ગલરૂપે સમાન હતા વાળાદિ બાધ રક ધોની વિચિત્રતા તું નિદ્ધિ માને અને કર્મની નહિ ? ખરેખર તાર જીવ સાથે લગેલા કર્મપુદ્ગલોને તો વિચિત્ર માનવા જ જોઈએ, કારણ કે બીજા બાધ પુદ્ગલો કરતા આંતરિક કર્મપુદ્ગલોમાં—તે જીવ વડે ગૃહીત થયેલા છે, એવી વિશેષતા તો છે જ અને તેથી જ તે જીવગત વિચિત્ર એવા મુખદુખનું કારણ પણ બને છે (૧૭૦૦)

વળી જો તું, જે બાધ પુદ્ગલોને જીવે ગૃહીત નથી કર્યા તેને વિચિત્ર માનતો હોય, તો જીવે ગૃહીત કરેલા કર્મપુદ્ગલોને તો તારે વિશેષરૂપે વિચિત્ર માનવા જ જોઈએ જેમ કોઈના પણ અત્યંત વિના સ્વાભાવિક રીતે વાળા આદિ પુદ્ગલોમાં જે ઇન્દ્રધનુષઆકારી વિચિત્રતા હોય છે તેના કરતા કોઈ શિ પીએ ગાંડેલ પુદ્ગલોમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની વિચિત્રતા છે તે પ્રકારે જીવે ગૃહીત કરેલા કર્મપુદ્ગલોમાં નાના પ્રાદે મુખરૂપ ઉત્પન્ન કરવાની વિશિષ્ટ પ્રકારની પરિણામ-વિચિત્રતા કર્મ ન હોય ? (૧૬૩૧)

ત્રિમૂર્તિ—આ પ્રકારે જો વાદળાના વિકારની જેમ કર્મપુદ્ગલોમાં પણ વિચિત્રતા આપ માને છે તો પછી માટે એક પ્રશ્ન છે કે જે વાદળાની વિચિત્રતાની પેઠે આપણા શરીરમાં જ સ્વાભાવિક રીતે નાના પ્રકારના મુખદુખ ઉત્પન્ન કરનારી વિચિત્રતા શા માટે ન માનવી ? અને જો વાળાની જેમ શરીરમાં પણ સ્વાભાવિકરૂપે ઉત્પન્ન વિચિત્રતા હોય તો પછી શરીરની વિચિત્રતાના કાળજીરૂપે કર્મની ક પનાની પણ શી જરૂર છે ?

મગરાન—તું ભૂલી જાય છે કે કર્મ એ પણ એક શરીર છે એ તો એ સમજાવ્યું જ છે, એથી વાળાની વિચિત્રતાની જેમ શરીર પણ જો વિચિત્ર હોય તો શરીરરૂપે કર્મ પણ તારે વિચિત્ર માનવું જ જોઈએ જો એટલે છે કે બાહ્ય આંતરિક શરીર કરતા કામદુ શરીર સૂક્ષ્મતા છે અને તે આવ્યતર

છે જના વાગાની જેમ માથે ગરીરને જો તું વિચિત્ર માનતો હોય તો આત્મતત્ત્વ
ઢાંચાં ગરીરને પણ વિચિત્ર તો માનવું જ જોઈએ (૧૬૨)

અતિમૂર્તિ—ગાંધી સ્થૂલ શરીર તો દેખાય છે તેથી તેનું વૈચિત્ર્ય માનવામાં
કશેા જ વાંધા આવતો નથી, પણ કાર્મણુ ગરીર તો સૂક્ષ્મ છે અને આત્મતત્ત્વ
પણ છે તેથી તે દેખાતું નથી, એમને તેનું અસ્તિત્વ જ મિલ્લ નથી ત્યાં તેના
વૈચિત્ર્યની તો ઘાત જ શી? આથી જો સ્થૂલ શરીરથી અતિરિક્ત એવા કાર્મણુને
ન જ માનવામાં આવે તો શો હોય છે?

મગગાન—મરણુ વખતે આત્મા સ્થૂલ શરીરને તો મલકા દાટી દે દે
તારા મતે તે સ્થૂલ શરીરથી જુદું ઢાંચાં શરીર તો
જુદું દહવા કામળ દેહ કોઈ છે નહિ, તેથી નવા શરીરને ગ્રહણ કરવાનું કાર્મ
મિલ્લ જ જ કારણ આત્મામાં રહેતું ન હોવાથી જીવના સંસારને
અભાવ વર્ધ ન્હોતે અને મધ્ય જીવો વિના પ્રયત્ન મુખ્ય
ધર્મ જશે કાર્મણુ શરીરને જુદું ન માનવામાં આ હોય છે

વળી જો તું એમ કહે કે અશરીરી જીવ પણ સંસારમાં ભમી શકે છે,
તો પછી તારું સંસાર નિ કારણ માન્યો પડશે, અર્થાત્ જનાગુ કોઈ કારણ નથી
એમ માનવું પડશે, એમનું મુક્ત જીવને પણ ફરી ભવજામણુ પ્રાપ્ત થશે, તો
પછી જીવો શ્રેષ્ઠ માટે શા માટે પ્રયત્ન કરે? તેમને શ્રેષ્ઠની આસ્થા જ નહિ
રહે કાર્મણુ શરીરને જુદું ન માનવામાં આ બધા હોય છે, તેથી તેના
નિવારણુ માટે કાર્મણુ શરીર સ્થૂલ શરીરથી જુદું માનવું જોઈએ (૧૬૩૩-૩૪)

અતિમૂર્તિ—પણ મૂર્તિ એવા કાર્મણુ અમૂર્ત આત્મા માથે મળધ ગી
રીતે થાય?

મગગાન—હે મૌમ્ય! ઘટ મૂર્ત છતાં જેમ તેના મયોગમળધ અમૂર્ત
આકાશ સાથે થાય છે તેમ મૂર્ત કાર્મણુ અમૂર્ત આત્મા
મૂળ કર્મના અમૂર્ત જાત્મા સાથે મયોગ થાય છે અથવા અશુભિ એ મૂર્ત દ્રવ્ય
માથે મય। છે, છતાં તેના આકુચનગ્રાહિ અમૂર્ત ક્રિયા માથે મળવાય
ન મળ છે તે જ પ્રમાણે જીવ અને કાર્મણુ પણ સળધ
ધટે છે (૧૬૩૫)

અથવા જીવ અને કાર્મણુ સળધ બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે
સ્થૂલ શરીર મૂર્ત જતા તેના આત્મા સાથે સળધ તો પ્રત્યક્ષ જ છે તેથી
ભવાન્તર પ્રતિ ભન કચ્છા જીવમાં કાર્મણુ શરીરનો સળધ પણ સિદ્ધ જ
માન્યો જોઈએ, અન્યથા નવા સ્થૂલ શરીરનું ગ્રહણ ન ઘટે ઇત્યાદિ પૂર્વેક્ષિત
દોષોની આપત્તિ થશે

અગ્નિભૂતિ—કામ છુ શરીરથી નહિ, પણ ધર્મ અને અધર્મથી નવા શરીરનું શ્રદ્ધા થાય છે, તેથી મૂર્ત કર્મનું શરીરને સબધ અમૂર્ત આત્મા સાથે માનવાની આવશ્યકતા જ નથી

મગરાન—આ જાબતમા પૂછવાનું કે તે ધર્મ અને અધર્મ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત?

અગ્નિભૂતિ—ધર્મ અને અધર્મ મૂર્ત છે

મગરાન—તો પછી ધર્મ-અધર્મનાં પણ અમૂર્ત આત્મા સાથે સબધ કેમ થાય? જરૂર કે તું તો કહે છે કે મૂર્તનાં અમૂર્ત સાથે સબધ ન થાય વળી તે મૂર્ત હોય તો તે જ તો કર્મ છે

અગ્નિભૂતિ—તો પછી ધર્મ અને અધર્મને અમૂર્ત માનવા જોઈએ

મગરાન—તોપણ તે ધર્મ-અધર્મનાં મૂર્ત એવા સ્થૂલ શરીર સાથે કેવી રીતે સબધ થાય? કાણ કે તું માને છે કે મૂર્ત ધર્મ-વિવર્ણ કર્મ જ છે અને અમૂર્તનાં સબધ નથી થતો વળી જો ધર્માધર્મનાં શરીર સાથે સબધ જ ન હોય તો તેને લઈને બાહ્ય શરીરમા એકાદિ પણ કેવી રીતે થાય? એટલે જો તું અમૂર્ત હતા ધર્માધર્મનાં સબધ મૂર્ત શરીર સાથે માનતો હો તો તે જ પ્રકારે અમૂર્ત આત્માનાં મૂર્ત કર્મ સાથે પણ તારે સબધ સ્વીકાર્યો જોઈએ (૧૬૩૬)

અગ્નિભૂતિ—જીવ અને કર્મનાં સબધ એક અમૂર્ત અને બીજું મૂર્ત હતા, આકાશ અને અગ્નિની જેમ સભાને છે એ તો નમનનયુ, પણ જેમ આકાશ અને અગ્નિનાં સબધ હોવા હતા આકાશમા અગ્નિથી કોપિયું પ્રજારનાં અનુશ્રદ્ધ કે ઉપરાત થઈ શકેતો નથી, તે જ પ્રકારે અમૂર્ત આત્મામા મૂર્ત કર્મ વડે ઉપકાર કે ઉપરાત સભાને નહિ, બને ને તે બન્નેનાં સબધ થયો હોય

મગરાન—મૂર્ત વસ્તુ અમૂર્ત ઉપર ઉપકાર કે ઉપધાન—હાન ન જ કરી શકે એવો નિયમ નથી, કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે વિજ્ઞાનઆદિ અમૂર્ત હતા મર્મિંગ વિષ આદિ મૂર્ત વસ્તુથી તેને મૂર્તિરૂપની અમૂર્ત ઉપધાત થાય છે અને ધીરૂધ આદિ પુષ્ટિકારક લેશનથી આમાનો અવર છે તેનો ઉપાર થાય છે, તે જ પ્રકારે મૂર્ત કર્મ અમૂર્ત આત્મા ઉપર ઉપકાર કે ઉપધાન કરી શકે છે એ આ બધી ચર્ચા આમા અમૂર્ત હોવા છતાં તેની સાથે મૂર્ત કર્મનાં સબધ અને ત કૃત ઉપકાર ઉપધાત ઘટી શકે છે એ મિલ્લ જરવા કરી છે (૧૬૩૭)

પણ વસ્તુત સમારી જીવ એકાન્તરૂપે—સર્વાથા અમૃત' નથી, તે મૂત' પણ છે જેમ અગ્નિ અને લોહનો સબધ થવાથી લોહ અગ્નિરૂપ થાય જાય છે તેમ સમારી જીવ અને કર્મનો અગ્નિદિ કાગથી મનના આત્મા મૂત પ રૂપર સબધ હોવાને લીધે જીવ પણ કર્મના પરિણામ પળ છે રૂપ બી જાય છે, તેથી તે રૂપે તે મૂત' પણ છે આ પ્રકારે મૂત' કર્મથી કથયિત્ અભિન્ન હોવાને કારણે જીવ પણ કથયિત્ મૂત' જ છે તેથી મૂત આત્મા ઉપર મૂત' કર્મથી થતો ઉપધાર કે ઉપધાત માનવામા કોઈ દાષ નથી

તે જો એમ કહ્યું હતું કે આકાશમા મૂત' વડે ઉપધાર કે ઉપધાત નથી થતો તે તાપુ કહેવું બરાબર છે, કારણ કે આકાશ અવ્યયન છે અને અમૃત' છે તેથી તેમા મૂત' વડે ઉપધાર-ઉપધાત ન થાય પણ મસારી આત્મા તો ચેતન છે અને મૃતામૃત' છે તેથી તેના ઉપર મૂત' વડે ઉપધાર ઉપધાત માનવામા કરી જ બાધા નથી (૧૬૩૮)

અગ્નિમૂર્તિ—આપે કહ્યું કે જીવ સાથે અગ્નિદિ કાગથી કર્મનો સબધ છે તે કેવી રીતે?

મગજાન—ગૌતમ! દેહ અને કર્મનો પરસ્પર કાર્યકારણ બાવ છે, તેથી કર્મસતતિ અગ્નિદિ છે જેમ બીજીવી અકુર અને જીવ-કર્મનો અનાદિ અકુરથી બીજી આ પ્રકારે બીજાકુરની સતતિ અગ્નિદિ છે સંગથ તેમ દેહથી કર્મ અને કર્મથી દેહ થાય છે આ પ્રમાણે દેહ અને કર્મની પરસ્પર અગ્નિદિ કાગની વારી આવે છે તેથી કર્મ સતતિ અગ્નિદિ માનવી જોઈએ જેનો પણ પરસ્પર કાર્યકારણભાવ હોય છે તેનો સત્તાન અગ્નિદિ હોય છે (૧૬૩૯)

અગ્નિમૂર્તિ—આપની સુતિથી તો કર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે જો સ્વીકારું છું, પણ તેમા કર્મનો નિષેધ બતાવનારા જે વાક્યો આપે છે તેમાં યાં કરું છું ત્યાં પાછું માનુ મન દોનાયમાન થઈ તથા છે કે વસ્તુત કર્મ હશે કે નહિ!

મગજાન—જો વસ્તુત તેમા કર્મનો અભાવ જ પ્રતિપાત્ર હોય તો પછી 'સ્વર્ગ મા જવાની મન્દાવાણએ અગ્નિદોન કરવો જોઈએ' વદનાશ્વરોનો સ્મરિ એવી જે વિધિ વેદમા કરવામા આવી છે તે નિરર્થક થઈ તથા અગ્નિદોનનું અનુષ્ઠાન કરવાથી આત્મામા એ અપૂર્વ—કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે જેને આધારે જીવ મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ મા જાય છે જો તે કર્મ ઉત્પન્ન ન થતું હોય તો પછી જીવ શાથી સ્વર્ગે જાય? કારણ કે

મૃત્યુ પત્રી શરીર તો છૂટી જ ગયું હોય છે, એટલે નિયામક કારણના અભાવે તે સ્વર્ગે કેવી રીતે જશે? માટે વેદમાં કર્મનો અભાવ પ્રતિપાદ છે એમ માની શકાય નહિ.

વળી લોખના પણ દાનઆદિ કર્મનું ફળ જે સ્વર્ગ મનાય છે તે પણ જો કર્મ ન હોય તો ઉક્ત પ્રકારે સભર નહિ, માટે કર્મને સદ્ભાવ માન્યો જ ને. (૧૬૪૦)

અગ્નિમૂર્તિ—ધિરશક્તિને જગદૈશ્વર્યના કતા માનીએ તો કર્મ માનવાની જરૂર નહિ રહે.

મગવાન—જો તું કર્મ ન માને અને માત્ર શુદ્ધ હવ જ દેહાદિ વૈશિષ્ણવો કર્તા છે એમ માને, અથવા ધર્મિયથી આ બધું વૈશિષ્ણવ દૈવરાદિ પ કાળ નથી થઈ જાય છે, અગર અન્યકા-પ્રધાન કાલ નિયતિ યજ્ઞ-અક્રમ્ભાત આથી આ મસાગમા વૈશિષ્ણવ ઠપા થાય છે એમ માને તો તે તારી માન્યતા અસંગત છે (૧૬૪૧)

અગ્નિમૂર્તિ—શાથી અસંગત છે?

મગવાન—જો શુદ્ધ હવ કે ધિરશક્તિ કર્મ—સાધન નિરપેક્ષ હોય તો શરીરશક્તિને આરભ ન કરી શકે, કારણ કે આવશ્યક ઉપકરણ—સાધનનો અભાવ છે, જેમ કુલકાર, દડાદિ ઉપકરણના અભાવે ઘટાદિની ઉત્પત્તિ નથી કરી શકતો તેમ શરીર આદિના આરભમાં કર્મને છોડીને બીજા કોઈ ઉપકરણ તો ઘટતું નથી, કાળ કે હવ ત્યારે ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે જો તે અકર્મ હોય—કર્મ વિનાને હોય તો નુકસાનિતને પણ મકલ કરી શકે નહિ અને તેના મકલ વિના દેહનિર્માણ મલમે નહિ, એવે માનવું પડે છે કે હવ કર્મરૂપ ઉપકરણ ઠારા જ દેહ નિર્માણ કરે છે.

અથવા બીજા અનુમાન આ પ્રમાણે આપી શકાય—નિષ્કર્મ હવ શરીરશક્તિને આરભ કરી શકે નહિ, ગરણ કે તે નિશ્ચેષ્ટ હોય છે જે આકાશની જેમ નિશ્ચેષ્ટ હોય છે તે શરીરશક્તિને આરભ કરી શકે નહિ કર્મરહિત હવ પણ એક વિનાનો છે તેથી તે શરીરને આરભ કરી શકે નહિ આ જ પ્રકાર અમૃત પણા ઉપ હેતુથી પણ નિ કર્મ હવ શરીરને આરભ ન કરી શકે એ સાધ્ય સિદ્ધ કરી શકાય છે એ જ સાધ્યની મિદ્ધિ માટે—નિ કિયતા સવગતતા અશરીરિના આ હેતુઓ પણ આપી શકાય છે અર્થાત્ કર્મ માન્યા વિના છૂટકો નથી.

અગ્નિમૂર્તિ—શરીરવાળો ધર્મિર દેહાદિ બધા કાર્યોની કર્તા છે એમ જ માનવું ને. એ, કર્મની માન્યતા જરૂરી નથી.

મગાન—શરીરવાળો ઇન્દ્રિય—એમ તે કહ્યું, પણ ત્યાં જ મારો પ્રશ્ન છે કે તે ઇન્દ્રિય પોતાનું શરીર સકર્મ થઈને ગ્રન્થિ કે અકર્મ થઈને અકર્મ થઈને ઇન્દ્રિય પોતાનું શરીર રચી શકે નહિ, કારણ કે જીવની જેમ તેની પાસે ઉપકરણો અભાવ હોવાથી—વગેરે બધી પૂર્વોક્ત દલીલો અકર્મ ઇન્દ્રિયની શરીર રચના ન સહાયે એ મિદ્ધ કરવા ઉપગ્રસ્થ કરી ગમય છે. જો તું એમ કહે કે બીજા ઇન્દ્રિયે તેના શરીરની રચના કરી છે તો તે વિશે પણ પૂછવાનું કે તે મશરીર છે કે અશરીર. જો તે અશરીર હોય તો તે ઉપકરણ રહિત હોવાથી શરીરરચના કરી શકે નહિ—ઇત્યાદિ બધા પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે અને જો ઇન્દ્રિયના શરીરની રચના કરનાર બીજા કોઈ ઇન્દ્રિયને તું સશરીર માનતો હોય તો આ તેના પોતાના જ શરીરને તે જો અકર્મ હશે તો ગ્રન્થિ શકશે નહિ, તો પછી બીજાના શરીરને રચવાનું તો દૂર ગયું તેના શરીરની રચના માટે વળી એક ત્રીજો ઇન્દ્રિય માનનામા આવે તો તેના વિશે પણ પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન પરપરા ઊઠે આ પ્રકારે અનવન્યા હોવાથી ઇન્દ્રિયને જો અકર્મ માનીએ તો તેનાથી દેહાદિવૈચિત્ર્ય સહાયે નહિ અને ઇન્દ્રિયને જો સકર્મ માનીએ તો પછી જીવ જ સકર્મ હોઈને દેહાદિને રચે છે એ જ માનવું યુક્તિયુક્ત છે.

વળી જીવના શરીરઆદિને રચવામા ઇન્દ્રિયને જો કશું જ પ્રયોજન ન હોય હતા તે રચના કરે તો તે ઉન્મત્ત જેવો જ હોવો જોઈએ અને જો તેને પણ કોઈ પ્રયોજન હોય તો તે ઇન્દ્રિય જ શાને કહેવાય? એ અનીશ્વર થઈ જાય વળી જો ઇન્દ્રિયને અનાદિ શુદ્ધ માનવામા આવે તોપણ શરીરઆદિની રચના સહાયે નહિ, કારણ કે તે રાગરહિત છે રાગ વિના તો ઇચ્છા થાય નહિ અને ઇચ્છા વિના રચના સહાયે નહિ, માટે ઇન્દ્રિયને દેહાદિ વૈચિત્ર્યના કર્તા નહિ પણ સકર્મ જીવને તેનો કર્તા માનવો જોઈએ આ પ્રકારે કર્મ મિદ્ધ થાય છે (૧૬૪૨)

અમિત્તિ—“વિજ્ઞાનઘન દય પતેન્ન્ય” ઇત્યાદિ વેદવાક્યોથી એમ જણાય છે કે આ શરીરમાં વૈચિત્ર્યની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક છે—સ્વભાવથી થાય છે, તેના કારણે રૂપે કર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ માનવાની આવશ્યકતા નથી.

મગાન—સ્વભાવથી જ બધાની ઉત્પત્તિ માનવા જતા પણ બહુ દોષો આવે છે અને વળી એ વેદવાક્યોનો તું જે અર્થ સમજે મમાપરાત્નુ નિરાકરણ છે તે અર્થ કે પણ નહિ, માટે સ્વભાવથી જગદૃવૈચિત્ર્ય થાય છે એ પણ અયુક્ત છે.

અભિભૂતિ—સ્વભાવથી ઉત્પત્તિ કેમ ન થટે? કોઈ સુધિએ પણ કહી શકે છે કે—

“૧ ભાવોની—વસ્તુઓની ઉત્પત્તિમા કોઈપણ હેતુની અપેક્ષા નથી જેમ સ્વભાવવાદીઓ કહી ગયા છે તેઓ વસ્તુની ઉત્પત્તિમા ‘સ્વ’ને પણ માલ માનતા નથી

તેઓ કહે છે કે કમળ કેમળ છે, કાગ કોકર છે, નયનપિન્ધ વિચિત્રગી છે અને અદ્રિકા ધનવ છે, આ પ્રકારનું વિશ્વવૈચિત્ર્ય કોણ કહે છે? એ તો બધું સ્વભાવથી જ વાય છે એટલે માનવું જોઈએ કે જગતમા જે કઈ કાવચિત્ક—કચારેક નહોત્ય પણ કચારેક થનારું છે તેને કોઈ હેતુ હોતો નથી જેમ ઉપર જણાવેલ કાટાની તી,લતાઓ કોઈ હેતુ નથી તેમ જીવના સુખ-દુઃખ પણ કોઈ હેતુ નથી મલવતો, કારણ કે તે ગતચિત્ક—કદી કદી ધન્યુરૂં છે”

આ વચનોથી પણ જણાય છે કે વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય કર્મથી નહીં કે સ્વભાવથી જ છે

મગરાન—તારી આ માન્યતા દ્વિધ છે તું જેને સ્વભાવ કહે છે તે જુ તને પૂછું કે તે શું છે શું સ્વભાવ એ વસ્તુવિશેષ છે? કે સર્વવ્યાપી સ્વભાવ કહે છે કે વસ્તુના ધર્મને?

અભિભૂતિ—સ્વભાવને વસ્તુવિશેષ માનીએ તો શો દેવ?

મગરાન—વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવનું સાધક પ્રમાણ નહીં હોય તારે કર્મની જેમ સ્વીકારવો જોઈએ નહિ અને એ સ્વભાવનું અસ્તિત્વ માનતો હોય તો તે જ ન્યાયે જોઈએ માનવું જ જોઈએ

વળી સ્વભાવને તું મૂર્ત માનીશ કે અમૂર્ત? મૂર્ત હોય તો કર્મનું જ બીજું નામ થયું અને જો અમૂર્ત હોય તો કર્મ જ નહિ, કારણ કે તે આકાશની જેમ અમૂર્ત હોય છે પણ પડે છે

૧ ‘મર્ત્યેતુનિરાશમં માવાનાં જન-
સ્વમાનવાદિમિસ્તે હિ નાદુ સ્વદિ-
રાત્રીવકળ્પકાશીના વૈષિષ્ઠક-
મયૂરપાંદ્રવાદિર્વા વિચિત્ર-
કાદાચિત્ક યદગ્રાપ્તિ-
યથા કળ્પકૃતૈષ્વ્યાદિ તદ્દ-’

વળી શરીરઆદિ મૂર્ત પદાર્થોનું કારણ પણ મૂર્ત હોવું જોઈએ એથી જો સ્વભાવને અમૂર્ત માને તો તે મૂર્ત શરીરઆદિનું અનુરૂપ કારણ ન બની શકે, માટે તેને અમૂર્ત વસ્તુવિશેષરૂપ પણ માની શકાય નહિ.

અગ્નિમૂર્તિ—તો પછી સ્વભાવને વસ્તુવિશેષ ન માનતા અકારણતા એ જ સ્વભાવ છે એમ માનવું જોઈએ.

મગવાન—તું સ્વભાવનો અર્થ અકારણતા એમ કરે તો શરીરઆદિ બાહ્ય પદાર્થોનું કોઈ કારણ નથી, એમ તારા કહેવાનું તારાપર્યં દ્વિતિ થાય, પણ જો શરીરોનું કોઈપણ કારણ ન હોય તો શા માટે શરીરઆદિ બધા પદાર્થો સર્વત્ર સર્વદા એક માથે ઉત્પન્ન નથી થતા? આનો ખુલાસો તારે કરવો જોઈએ જો તેમનું કોઈપણ કારણ ન હોય તો તે બધા પદાર્થોમા જરૂરબાબ સમાનરૂપે છે, તેથી બધા જ પદાર્થો સર્વત્ર સર્વદા એક સાથે જ ઉત્પન્ન થઈ જવા જોઈએ, આ પ્રકારે અતિ પ્રમત છે. વળી જો તું શરીરઆદિને અહોતુક માને તો તારે તેમને આકસ્મિક પણ માનવા જોઈએ પણ તેમ માનવું અયુક્ત છે, કારણ કે જે અહોતુક—આકસ્મિક હોય છે તે અભવિકાળની જેમ સાદિ એવા નિયત આકારવાળું નથી હોત. શરીરઆદિ તો સાદિ એવા નિયત આકારવાળા પદાર્થો છે તેથી તેમને આકસ્મિક—અહોતુક માની શકાય નહિ, પણ તેમને કમહોતુક માનવા જોઈએ. વળી શરીર આદિ પદાર્થો સાદિ એવા નિયત આકારવાળા હોવાથી તેમનો કોઈ ને કોઈ ઉપકરણ સહિત કર્તા પણ માનવો જોઈએ. જબાવરૂપમા જીવ થાને કમ સિવાય શરીરરચનામા ઉપયોગી એવું બીજું કોઈ ઉપકરણ તો સંભવતું નથી. માટે સ્વભાવથી—અકસ્માત નહિ પણ કમ વી જ જગદૈયિ ૧ છે એમ માનવું જોઈએ.

અગ્નિમૂર્તિ—તો પછી સ્વભાવ એટલે વસ્તુવત્ત એ જ અર્થ બરાબર લાગે છે.

મગવાન—જો સ્વભાવને આ માનો ધર્મ માનો તો તેથી આકાશની જેમ શરીરઆદિની ઉત્પત્તિ ન બને નહિ, કારણ કે તે ધર્મ અમૂર્ત છે અને અમૂર્તથી મૂર્ત શરીરની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ અને જો સ્વભાવને મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ કહો તો ઠીક જ છે, કારણ કે અમે પણ તેને પુદ્ગલનો પદાર્થવિશેષ જ માનીએ છીએ એક રીતે તો તે અમે જે મિદ્ધ કરતા હતા તે જ વસ્તુનું સાધન કયું તેથી સ્વભાવનાગ્નિનું કહેવું કે કમથી કયું જ થતું નથી—બધું સ્વભાવત જ ઉત્પન્ન થાય છે તે અસંગત છે.

અગ્નિમૂર્તિ—જો બધું તો ઠીક, પણ જેવા નેદવાકચ વિશે આપ શો ખુલાસો કરો છો?

મગ્ગાન—“પુરુષ એવં સિ સર્વં યદ્ ભૂત, યદ્ માનસં, ઉતામૃત યસ્પેશાન ।

યદનનાતિગેહતિ, યદેજતિ, યદ્ નૈજતિ યદ્ દૂરે યદુ અતિક
વદનાકથના મમ યદ્ યદન્તરસ્ય સર્વમ્, યત્ સર્વસ્યાસ્ય વાઘત ”—૧^૨ આ વેદ
વાચ્યોનો અર્થ તું આ પ્રમાણે કરે છે — પુરુષ

અર્થાત્ આત્મા જ છે આમા ‘જ’ શબ્દનું તાપર્ય કર્મ, ઇન્દ્રિય, પ્રકૃતિ એ બધા
તરતોના નિષેધમા છે એમ તું માને છે એટલે અર્થ થશે કે આ મમારમા જે
કાર્ક ચેતન-અચેતનરૂપ હોવાય છે તે બધું, જે ભૂતકાલમા વિવિધમા હતું અર્થાત્
મુક્તાની અપેક્ષાએ જે મસાર હતો તે, અને જે બાવી છે અર્થાત્ સસારીની
અપેક્ષાએ જે મુક્તિ છે—આ પ્રમાણે સમાગ્ર અને મુક્તિ એ પણ, અને જે અમૃત
અર્થાત્ અમરગુણાવાય થા મોક્ષનો પ્રયુ છે તે પણ, વળી જે અનાથી વૃદ્ધિ પામે
છે, જે ન્યાયે છે, અવાત્ પશુઆદિ, અને જે અચલ છે, પર્વતોદિ, જે દૂર છે
મેરુઆદિ, જે નજીક છે, અને વળી જે આ ચેતન-અચેતન પદ્ધતોની મધ્યમા છે,
અને વળી જે આ સર્વે પદ્ધતોથી બાધ છે—તે બધું જ માત્ર પુરુષ છે, આત્મા
છે આથી તું માને છે કે વેદના મતે પુરુષથી ભિન્ન કર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ
થતું નથી

વગી, અન્યત્ર પણ વેદમા “વિજ્ઞાનગ્ન ણૈતેમ્ય ભૂતેમ્ય ” ઇત્યાદિ કહ્યું છે
આ વાક્યમા પણ તેમા ‘જ્ઞકાર’ હોવાથી વિજ્ઞાનથી ભિન્નનું અસ્તિત્વ અમાન્ય
છે, એમ તું માને છે

પરંતુ ઉક્ત વેદવાક્યોનો તું જે અર્થ કરે છે તે અયથાર્થ છે તે વેદવાક્યોનો
ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે “પુરુષ એવં” ઇત્યાદિ વાક્યનું તાપર્ય મુતિપરક છે,
એટલે કે પુરુષ વિશે તેમા અતિશયેક્ષિત કરીને તેની પ્રથ સા કરી છે, અર્થાત્
તેનું તાપર શબ્દાર્થ માત્રથી ફક્ત ન વાય વળી ઉક્ત વાક્યમા પુરુષાદૈતન્ય
પ્રતિપાનનું તાપર્ય એ નથી કે સસારમા પુરુષથી ભિન્ન બીજું કાર્ક કર્મઆદિ
નથી જ, પરંતુ એનું તાપર્ય તો એ છે કે બધા આ માગે સરખા છે, એટલે
ભતિમં પોષીને ઉચ્ચનીચ બાવની વૃદ્ધિ નસારમા ન કરવી

બધા વેદવાક્યોનું તાપર્ય એકસરખું નથી એનું કેટલાક વેદવાક્યો
વિધિના નુ પ્રતિપા ન કરે છે એટલે કે કર્મવ્યનો ભોધ કરાવે છે, કેટલાક વેદવાક્યો
અથવા પ્રધાન હોય છે એટલે કે ઇન્દ્રિય મુતિ કરી તેમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અને
અનિષ્ટને નિહી તેમાથી નિવૃત્તિ કરાવનાર હોય છે, અને કેટલાક વેદવાક્યો અનુ

૧ જુઓ આમા ૧૫૮૦ની વ્યાખ્યા

૨ આમા ૧૫૫૩ની વ્યાખ્યા

વા પગકે અથાત્ અન્યત્ર પ્રતિષ્ઠાદિત વસ્તુનુ પુનઃ કથન કરનારા હોય ૪, તેમાં ત્રીજા અપૂર્વપ્રતિષ્ઠાન નથી હોતું. “૨ અગ્નિત્ર જુહ્યાત્ સર્ગવામ — સર્ગની ઇલાવાળો અગ્નિહોત્ર કરે—આ વાક્યનો અર્થ વિધિ—આજ્ઞા પગક છે તે સ્પષ્ટ છે. ૭મી “પુરુષ એવં સર્વ” અને તેના જેવા બીજા વાક્યો જેવા કે—“૨ મ સર્વોદયસ્યેષ મહિમા મુનિ રિયે બ્રહ્મપુર હોય યામ્નિ આમા સુપ્રતિષ્ઠિતસ્તમક્ષર વદયત વતુ સર્વજ સર્વવિત્ સર્વમેવાવિવેશતિ” અને “-વજ્રયા પૂર્ણયાદ્યયા સર્વાન્ કામાનગમ્નોતિ.” ઇત્યાદિ — એ બધામાં સ્તુતિરૂપ અર્થવાદને જ પ્રધાન અર્થ માનવાનો છે.

અગ્નિમૂર્તિ—“એવા પૂર્ણયા” ઇત્યાદિ ઉક્ત વાક્યને વિધિવા પગક શા માટે ન માનવું અને તેને સ્તુતિપગક શા માટે માનવું ?

માગતાન—જે એક જ પૂર્ણ આકૃતિથી બધી ઇષ્ટ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ જતી હોય તો પડી વેદમાં નાના પ્રકારની વિધિઓ બતાવવામાં આવી છે તે બધી બધે જાન, માટે “એવા પૂર્ણયા” ઇત્યાદિ વાક્ય સ્તુત્યર્થવા રૂપ જ માનવું જોઈએ.

૫મી “૪” “એ વ પ્રથમા યજ્ઞા યોઽગ્નિદામ, યાઽન્નનાનિદ્વિદાઽયેન યજતે સર્ગતન્વવપન્ત” —આ વાક્યમાં અગ્નિજોમ પહેલા પશુચર કરવામાં આવે તો તે નિંદ્ય છે એમ બતાવવાનો અભિપ્રાય હોવાથી આ અને માના જેવા બીજા વાક્યો નિંદ્યાઅર્થવાદ બતાવનારા છે.

૧ જુઓ ગા ૧૫૫૩, ૧૫૫૨

૨ ઉપર જે પાઠ આપેલ છે તે બે જાગમાં જુદા જુદા ઉપનિષદમાંથી થો. ફરફાર સાથે મળે છે જેમકે —

ય સર્ગ સર્વવિશ્વસ્યેષ મહિમા મુનિ ।

દિવ બ્રહ્મપુરે હોય યામ્ન્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિત ॥ મુષ્ટક ૧-૨-૭

તદમ્ વદયત વતુ સોમ્ય ॥ સર્વજ સર્વમેવાવિવેશતિ ॥ ૪-૧૦ પ્રધાપનિયત્

બાને પાઠનો ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે અર્થ મળવે છે—

જે સર્વજ અને સર્વવેગ છે જેનો આ અગ્નિમાં પૃથ્વી અને દિવ બન્નેતોકમાં છે એ આત્મા આમરાત્મા પ્રતિષ્ઠિત છે

‘હે મોઝા’ જે તે અગર તરવને જાણે છે તે સર્વજ છે અને સર્વજ માપેલ છે

૩ આ વાક્ય તૈત્તિરીય બ્રાહ્મસુત્ર છે ૩-૮-૧૦-૫ —અર્થાત્ એક પૂર્ણાકૃતિથી સમસ્ત બ્રહ્માને-ઇષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરે છે

૪ આ નામ્ન તાઽન્વમહાવાક્યજનુ છે ૧૬-૧-૨—અર્થાત્ અગ્નિજોમ એ પ્રથમ યજ્ઞ છે જે આ યજ્ઞ મ્હોં વિના બીજાને ફેલ્લ યજ્ઞ કરે છે તે આત્મા પડે છે

“૧” દ્વાદશ માસા મત્સર ” ૨ “અગ્નિરુણ ” ~ “અગ્નિમિત્ય મેષજમ્”
 ઇત્યાદિ વાચ્યો પ્રસિદ્ધ અર્થના જ ગોઘટ હોવાથી અનુવાદપ્રધાન છે આ પ્રકારે
 બધા પેદવાડ્યોનું એક જ તાપર્ય માની શકાય નહિ એટલે ઉક્ત “પુરુષ
 એવર” ઇત્યાદિ વાક્યનું તાપર્ય અતિમા છે એમ જ માનવું જોઈએ.

“જિજ્ઞાસુર્ય” ઇત્યાદિ વાચ્યનું તાપર્ય પણ તુ જે સમજે છે તે
 નથી, પરંતુ એનું તાપર્ય એ છે કે વિદ્યાનરન અથાત્ પુરુષ-આ મા બૃતોથી
 લિન્ત છે એ તો મે તને જાણુ જ છે કે એ પુરુષ જ્ઞા છે અને તેનું કાર્ય
 શરીરશક્તિ છે આથી જ્ઞા અને કાર્યથી લિન્ત એવા કરણનું અનુમાન સહજ રીતે
 થઈ શકે છે કે જ્યાં જ્ઞાન કાર્યભાવ હોય ત્યાં કરણ પણ હોવું જોઈએ, જેમ
 છુદ્ધાર અને લોખના ગોળા વચ્ચે કર્તૃકારભાવ હોવાથી સાણગી એ કરણ છે
 આમાના ગરીબકારમા પણ કરણ હોવું જોઈએ અને તે ઠમ જ છે.

વગી, ઠમનું સામાન્ય પ્રતિષ્ઠા ન કરનાગ “૧” પુણ પુણેન કર્મણા, પાપ
 પાપેન કર્મણા” ઇત્યાદિ વાચ્યો પેદમા છે જ એમ તો તુ પણ કહે છે તેથી
 કર્મને તારે પ્રમાણુનિદ્ધ જ સ્વીકારવું જોઈએ (૧૬૪૩)

આ પ્રકારે જગ મરણથી ગહિત એવા ભગવાને જ્યારે તેના સશયનું નિવાગ્ન
 કયું ત્યારે અમિભૂતિએ પોતાના ૫૦૦ ગિ થો માથે શ્રમણદીક્ષા લીધી (૧૬૪૪)

૧ ૫૨ મામને ૧૧ મ્હેવાય છે એ ઉક્ત વાચ્યનો અર્થ છે આ વાક્ય તૈત્તિરીય
 બ્રાહ્મણનું છે — ૧-૧-૪

૨ અર્થાત્ અમિ ગરમ છે — તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ — ૧-૧-૪

૩ અર્થાત્ ‘રૂપિનું ઓપન અમિ છે’ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૧-૧-૪

૪ જુઓ ગ્રાં ૧૬૧૧ બ્યાખ્યા

શ્રીજી ગણધર વાયુભૂતિ

उत्सव-पत्रिका

હન્ડક્રિ અનંત સિદ્ધિ કા જાનેને દિલ મહે
 વધુમિ ઉપદેશાએ મતમ મેન વિ મુ કે
 મી પપુપ્રત્ન મ્હુ આમ વિ ત કાવન કાગ્ગી મ્હુ દિલ કે (૩૬૪)
 વળી તેને મ પુ વિ ર મ પ કે હન્ડક્રિ અનંત સિદ્ધિ
 જિત્ત શિવ મ્હુ કે તે નુ મ્હુ મ્હુ મ્હુ મ્હુ મ્હુ મ્હુ મ્હુ
 નામ જ્યા જ્યા દિ

[illegible]

તેમ આદ્ય કોર્મન જાન-જાન ગુણી હરિન કાલ જાન જાન પિત
જાન જાને જાન જાને રોડાળી તેને 'જાણુનિ ગિનમ' ગાન જાને જાન જાને
ગિનમી જાણુનિ જાણુનિ (૧૧૮)

૫) અ. પ્રશ્ન ૨૪૨૩ કે જાણે તેને જાણ છે તેથી તેની અનુભવ
ગુણગુણથી અને શરીરની રીતે અને અનુભવ, ની
તર-શરીર તથા જાણ એક શરીરથી વધુકર્મની જેમ કે ન શરીર
જાણ તે જાણની જાણ, વિદ્યુતની જેમજે સ્વચ્છ
બીજી શરીરની નહિ અને તે અનુભવ શરીરની અંતરની

૦૩૧ તેણી તેની મૂંઝાતું યાદને સ્પર્શ જાણને તેને પશુ કે અકુળ ન
 વણખનિ । તને મનમાં હજી અને મરીઃ એ જ છે કે તારી મુદ્રા છે મરિ
 અશર છે હજી તું અને પૂછતો નથી, પણ તને રેરપદોમાં અન્યઃ આજ - ન
 નથી તેણી જ અનો અશર તમારે રહે છે ને પદોમાં અર્થઃ અ જ (૦૬૪)

તે પોતે જાણુ અથ જાણ પત્તા જારી કરાશે જ રજા કરું
તું જેમ મને છે કે પૂરી જણ તંજ અને જાણુ મેં હો જાણુ
મુમુક્ષુથી જોના ઉપા શ્રવણ કે જેમ મળત પ્રયોજ આ-અવધા જોડ કે
ધારીનું ફેલ જોગ જાણી એ છે આ મરજિત દખાની પરી ધના જલ્દા કે
બધાને મુમુક્ષુ બની તથ કે ત્યાં તમાથી મરજિત ઉપજા થતી રા ન

થાય છે, તે ૪ પ્રકારે પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેક ભૂતમા ચૈતન્યગર્હિત દેખાતી નથી હતા જ્યારે તેમનો મમુ ૧૨ થાય છે ત્યારે ચૈતન્ય મમુ-ભૂત વર્તુ પ્રત્યક્ષ થાય છે (૧૬૫૦)

વળી, જેમ મદના પૃથક્ પૃથક્ અવયવોમા મન્વ્યન્તિ બદલે હતા તેમનો મમુ ૧૫ થવાથી તે ઉત્પન્ન થાય છે અને અમુક સમય ટકીને કાલાન્તરમા વિનાશની સામગ્રી ઉપજ્વિત થતા વિનષ્ટ પણ વર્જિત થાય છે, તે ૪ પ્રકારે પ્રત્યેક ભૂતમા પણ ચૈતન્ય અનુષ્ટ હતા તેમનો મમુ ૧૨ થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને અમુક સમય સ્થિતિ નહીંને કાલાન્તરમા વિનાશની સામગ્રી ઉત્પન્ન થતા ચૈતન્ય પણ નષ્ટ થઈ જાય છે આથી જેમ સિદ્ધ થાય છે કે ચૈતન્ય એ ભૂતોનો ધર્મ છે

ધર્મ અને ધર્મિનો તો મળે છે, કાળુ ક લે માનીએ તો ધર્મ પટની જેમ ધર્મ-ધર્મિભાવ મળવો નથી, તેથી ભૂતમમુનારૂપ શરીરનો ધર્મ જે ચૈતન્ય-છવ હોય તો શરીર એ જ છવ છે એની તારી માન્યતા બધાય છે, પણ તેના ‘૧૪ હૈ મશારસ્ય’ કલ્યાણિ વાક્યથી એ કવિત થાય છે કે છવ શરીરથી ભિન્ન છે એમને તને સંશય છે કે છવ શરીરથી ભિન્ન હશે કે અભિન (૧૬૫૧)

વાયુમૂતિ—આપે મારો સંશય તો યથાર્થ બતાવી આપ્યો હોયે કૃપા કરીને તેનું નિગમણ કરે

મગાન—તારા એ પ્રશ્નનો સંશય અમુત છે, કાળુ ક ચૈતન્ય ભૂતોના મમુ ૧૨માથી ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી તે સ્વતંત્ર છે,

મગાન—કાળુ ક તે પ્રત્યેક ભૂતમા નથી જે પ્રત્યેકમા ન હોય તે સમુદાયથી પણ નથી ઉત્પન્ન વર્તુ જેમ રેતીના પ્રત્યેક

નિરાશરણ—તેલ નથી તો રેતીના મમુનાથી પણ તેલ નથી ની-ગત, તે ૪ પ્રકારે પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેક ભૂતમા ચૈતન્ય ન હોવાથી ભૂતસમુદાયથી પણ ચૈતન્ય નહીં નહિ જે કોઈ મમુ ૧૨થી ઉત્પન્ન થતું હોય તે પ્રત્યેકમા સર્વા અનુપવધ્ય નહીં શકે નહિ, જેમ તવના મમુનાથી તેવ નીકળે છે તો તે તવના પ્રત્યેક દાણામા પણ ઉપવધ્ય થાય છે પણ ચેતના તો પ્રત્યેક ભૂતમા ઉપવધ્ય થતી નથી માટે ચેતનાને ભૂતમમુ ૧૨થી ઉત્પન્ન થયેલી માની શકાય નહિ પણ અધ્યાપ્તિથી એમ માનવું એમને કે ભૂતમમુનાથી ભિન્ન એવું કોઈ

કાળુ તે મમુ ૧૫ સાથે જોડાયેલું છે જેને લઈ તે મમુદય દ્વારા ચેતના આલિભૂત થાય છે એ ૪ કાળે દેહભિન્ન છવ છે

વાયુમૂર્તિ—આપે જોયો નિયમ કહ્યો કે જે પ્રત્યેકવસ્તુમાં અનુપલબ્ધ હોય તે સમુદાયમાં પણ અનુપલબ્ધ હોય પણ આ નિયમ તો વ્યભિચારી છે, કારણ કે મના અગ્નિમાં પ્રત્યેકવસ્તુમાં મંદ ઉપલબ્ધ નથી થતો છતાં સમુદાય વસ્તુમાં મંદની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભૂતમાં ભવે ચૈતન્ય અનુપલબ્ધ હોય છતાં તે ભૂતસમુદાયથી ઉત્પન્ન થઈ જશે ભૂતથી અતિશક્તિ કારણ માનવાની આવશ્યકતા નથી

મગરાન—તારુ જો કહેવું અચૂક છે કે મદના અગ્નિમાં પ્રત્યેકવસ્તુમાં મંદ અનુપલબ્ધ છે વસ્તુતઃ ધાવડીનું ફૂલ, ગોળ વગેરે પ્રવચનમાં જ હોય ત મદના પ્રત્યેક અગ્નિમાં મંદની યોદ્ધી ઘણી માત્રા છે જ, મનુદાયમાં જ હોય તેથી મનુદાયમાં પણ તે ઉત્પન્ન થાય છે જો પ્રત્યેકમાં ન હોય તો મનુદાયમાં પણ તે સભર નહિ (૧૬૧૭)

વાયુમૂર્તિ—ભૂતોમાં પણ મદાગ્નિની જેમ પ્રત્યેકમાં પણ ચૈતન્યમાત્રા છે જ, જોયે તે સમુદાયમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જો માનીએ તો ?

મગરાન—એમ ન માની શકાય, કારણ કે મદના પ્રત્યેક અગ્નિમાં મદશક્તિ દેખાય છે, જેમકે ધાવડીના ફૂલમાં ચિત્તજ્વલ કરવાની, ગોળ દ્રાક્ષ ઈશુરસાદિમાં તૃષ્ણ કરવાની, અને પાણીમાં તરમ દિપાવવાની શક્તિ છે, તેમ પ્રત્યેક ભૂતમાં જો પ્રત્યેક ભૂતમાં પણ ચૈતન્યશક્તિ હોય તો જ ચેતન્ય નરો મનુદાયમાં પણ સભર પણ પ્રત્યેક ભૂતમાં તો તેવી કાર્કશક્તિ મદાગ્નિની જેમ પ્રવચન વધી નથી, માટે ભૂત સમુદાયમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન કહી શકાય (૧૬૧૮)

વાયુમૂર્તિ—મદના અગ્નિમાં પણ પ્રત્યેકમાં મદશક્તિ જો ન માનીએ તો શિ શકાય છે ?

મગરાન—જો ભૂતોમાં ચૈતન્યની જેમ મદના પણ પ્રત્યેક અગ્નિમાં મદશક્તિ ન જ હોય તો પછી મદના ધાવડીના ફૂલ વગેરે જ કારણ છે અને અન્ય નહિ જોયો કારણને નિયમ ન અને અને તેમના જ મનુદાયથી મદ ઉત્પન્ન થાય, અન્યના મનુદાયથી મ ઉત્પન્ન ન થાય, જોયો સમુદાયનો પણ નિયમ ન અને, ગમે તે ગમ પથર દાણ વગેરે ચીજો મદનું કારણ બની વધાય અને ગમે તે ચીજોના મનુદાયથી મ ઉત્પન્ન થઈ જવો જોઈએ પણ આજી બનતું તો નથી, માટે મદના પ્રત્યેક અગ્નિમાં પણ મદશક્તિ તો માનવી જ જોઈએ (૧૬૧૯)

વાયુમૂર્તિ—જો મદાગ્નિના મનુદાયમાં મદનો આવિલાવ હોવાથી તે સમુદાયના પ્રત્યેક અગ્નિમાં પણ મદશક્તિ માનવી જ પડે છે, નહિ તો તેમના સમુદાયમાં પણ મનો આવિલાવ ન થાય, તેમ માત્ર ભૂતોના મનુદાયથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે,

માટે પ્રત્યેક ભૂતમા પણ ચૈતન્યશક્તિ માનવી જ નેહાંએ પૃથક્ કોઈ ચેતન માનવાની જરૂર નથી

મગવાન—માત્ર ભૂતોના સમુલ્લેખ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવું તારુ કથન અસિદ્ધ છે, કારણ કે તે સમુલ્લેખ માત્ર ભૂતો જ નથી કિંતુ આત્મા પણ છે, તેથી જ ભૂતોના સમુલ્લેખ ચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે, કારણ કે તે સમુલ્લેખાન્તર્ગત આત્માને એ ધર્મ છે તુ જેને ભૂતસમુલ્લેખ કહે છે તેમા જો આત્મા અન્તર્ગત ન હોય તો ચૈતન્ય કદી જ પ્રગટે નહિ માત્ર ભૂતોના સમુલ્લેખ ચૈતન્ય પ્રકટ થતું હોય તો મૃત શરીરમા પણ તે ઉપવૃદ્ધ થવું જોઈએ, પણ તેમા તો ચૈતન્યનો અભાવ અપટ સિદ્ધ છે, માટે ચૈતન્યને ભૂતમાત્રથી ઉત્પન્ન માની શકાય નહિ

વાયુભૂતિ—મૃત શરીરમા વાયુ ન હોવાથી તે બધા ભૂતોનો સમુલ્લેખ નથી, તેથી જ તેમા ચૈતન્યનો અભાવ છે

મગવાન—મૃત શરીરમા વાયુને નહીં વાટે તબલ ઠગરામા આરે તોપણ તેમા ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી

વાયુભૂતિ—અગ્નિનો પણ મૃત શરીરમા અભાવ છે, તેથી ચૈતન્ય ઉપવૃદ્ધ કેવી રીતે થાય ?

મગવાન—મૃત શરીરમા અગ્નિની પૂર્તિ ઠગરામા આરે તોપણ ચૈતન્ય ઉપવૃદ્ધ થતું નથી

વાયુભૂતિ—વિશિષ્ટ પ્રકારના વાયુ અને અગ્નિનો અભાવ મૃત શરીરમા છે, તેથી ચૈતન્ય ઉપવૃદ્ધ નથી થતું

મગવાન—એ લેશિષ્ટ ધીમ્નુ કોઈ નથી પણ આ સમહિત વાયુ અને અગ્નિ હોય તો તે વિશિષ્ટ વાયુ અને વિશિષ્ટ અગ્નિ કહેવાય છે આ પ્રકારે તે નામાન્તરે આત્મા જ પ્રતિષ્ઠાન કયું કહેવાય (૧૬૫)

વાયુભૂતિ—ભૂતસમુલ્લેખ ચૈતન્ય માગ્યાત્ દેખાય છે છતાં આપ કહે છે કે તે ભૂતસમુલ્લેખ ધર્મ નથી—આ આપનું કથન તો પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે, જેમ ધર્મા કપાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યાં કોઈ કહે કે કપાદિ ગુણો ધર્મા નથી તો તેનું તે કથન પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે

મગવાન—ગૌતમ ! પ્રત્યક્ષ વિરોધ નથી, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ બાવક આત્માધિક અનુમાન વિવ્રમાન છે જેમ પાણી અને ભૂમિના સમુલ્લેખ માત્રથી લીવુ ધાન ઊગતું જોઈને કોઈ કહે કે આ ધાન પૃથ્વી અને પાણીના સમુલ્લેખ માત્રથી જ થાય છે તો તેનું એ પ્રત્યક્ષ બીજાધિક અનુમાનથી બાધિત થાય

છે, તે ૪ પ્રમાણે ચૈતન્યને ભૂતમાનનો ધર્મ ડહેનારનું પ્રત્યક્ષ પણ ભૂતોથી લિન એવા આ માને મિદ્ધ ડગ્ના અનુમાનથી બાધિત થઈ જાય છે

૧લી મણી—ચૈતન્ય જોડેને તું જો એમ ડહે છે કે પ્રત્યેક ભૂતમા પણ ચૈતન્ય છે તો તાતુ ડવન પ્રયશ વિરુદ્ધ મિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પ્રત્યેકમા ચૈતન્ય દેખાતું નથી (૧૬૬)

ચાતુર્મૂર્તિ—ક્યા અનુમાનથી આપ આત્માને ભૂતોથી લિ ન મિદ્ધ ડરો છો ?

મતગાન—ભૂત કે ઇન્દ્રિયોથી લિ ન એવા કોઈ પદાર્થનો ધર્મ ચેતના છે, ગણ કે ભૂત કે ઇન્દ્રિયો ઠા । ઉપનિષ્ઠ પદાર્થનું અમરણ થાય

મૂતમિત આત્માનું છે, જેમ પાચ ગવાશ — ગોખથી ઉપલબ્ધ વસ્તુનું અમરણ સાધન અનુમાન થત હોવાથી ગણાથોથી લિન એવા દેવદત્તનો ધર્મ ચેતના છે તેમ તાત્પર્ય એ છે કે જેમ પાચે ગોખથી વારા કરતી દેખતો એનો દેવદત્ત એક ૪ છે અને તે ગોખથી લિ ન છે, ગણ કે પાચે ગોખ ઠા । જોયેન વસ્તુનું તે અમરણ કર છે, તેવી ૪ રીતે પાચે ઇન્દ્રિયો ઠાગ ઉપનિષ્ઠ વસ્તુનું અમરણ કરનાર પણ ઇન્દ્રિયોથી લિન એનો એ પદાર્થ કોઈ દેવો જોડેને અને તે ૪ આ મા છે, જે ભૂતો કે ઇન્દ્રિયોથી લિન છે જે ભૂતમણીથી લિન ન હો । અથાત્ ભૂતોથી અલિ ન હો । તે એક છતા અને ઠાગ ઉપનિષ્ઠ અર્થનું અમરણ પણ ડગી શકે નહિ, જેમ કોઈ એક ગણાદિને ગ્રહણ કરનાર માનસિક જ્ઞાનવિશેષ એ જ્ઞાનવિશેષ પોતાના વિદ્યને ગ્રહણ કરે છે પણ અન્યવિષયને અમરી શડતું નથી, છતા પણ જો એ અમરણતાને દેહ કે ઇન્દ્રિયોથી અલિન માને તો પાચ ગોખ ઠાગ જોડેને તે બધાનું અમરણ કરનાર દેવદત્તને પણ ગોખથી અલિન માને તો નોંધએ (૧૬૭)

ચાતુર્મૂર્તિ—ઇન્દ્રિયો ઠાગ નહિ પણ ઇન્દ્રિયો ૪ પોતે ઉપનિષ્ઠની કતા છે તથી ઇન્દ્રિયોથી લિન એવા એક આ માને માનસની અવસ્થાકતા નથી

મતગાન—ઇન્દ્રિયઆપાર બધ છતા અથના ઇન્દ્રિયોનો નાશ થઈ જાય છતા ઇન્દ્રિયો ઠાગ ઉપનિષ્ઠ વસ્તુનું અમરણ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોનો આપાર છતા અન્યમનને વસ્તુની ઉપનિષ્ઠ ડાખિત થતી પણ રૂપો અત્મા ના નથી, માટે માનવ જોડેને કે ઘણા પદાર્થોનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોને નહિ પણ તેથી લિન, એવા ખીન કોઈ પદાર્થને ધાર છે જેમ પાચ ગવાશ ઠાગ જોનાર દેવ ત એ પાચે ગણાથોથી લિ ન છે ગોખના નષ્ટ થઈ જાય છતા દેવ ત તે ઠાગ જોયેન વસ્તુને અમરી

ગકે છે અને ગોખ ઉપરથી દત્તા તે ઠાગ વસ્તુનું પરિજ્ઞાન દેવદત્તનું મન ખીન્ને હોય તો નથી વતું તેથી ઉપરથી જોમ ગોખ નહિ પણ ગોખથી લિંગ દેવદત્ત છે તે જ પ્રમાણે હન્દિયોથી લિંગ એમો આ મા ઉપરથી જોમ છે, હન્દિયો તો તેના ઉપર તો છે નહિ તો અન્વય પ્રધાનને જોયેલ કે સાલજેલ વસ્તુનું ઠી મનજી જ ન થાય (૧૬૮)

વળી અન્ય પણ અનુમાન માપી શકાય છે—હન્દિયોથી આ મા લિંગ છે, તરણ કે એક હન્દિયોથી ઉપવચ્ચ ઠેરવ વસ્તુને બીજી હન્દિયોથી પ્રકણ ઠેર છે અથવા અનુહન્દિયોથી ઘરાને જોઈને તેનું પ્રકણ હાથ વડે—અપાનિદ્રિય વડે કરે છે જેમ એક બારીની જોયેલા ઘરાને દેવદત્ત બીજી બારીથી પ્રકણ ઠેર છે તેથી દેવદત્ત બને બારીમાંથી જુદો છે, તે જ પ્રમાણે આ મા પણ હન્દિયોથી જુદો છે વળી વસ્તુ એક હન્દિયોથી ઉપવચ્ચ વાય જતા વિમાન બીજી હન્દિયોમાં વાય છે, આ રીતે પણ માનવ જોઈએ કે આ મા હન્દિયોથી લિંગ છે એ તો આપણા અનુભવની વાત છે કે આખ વડે આપણે બારી વસ્તુ જોઈએ ઠીએ અને વિદગ નિર્મામા થાય છે, તેમા પાણી છૂટે છે, માટે પણ હન્દિયોથી આ માને લિંગ માનવો જોઈએ (૧૬૯)

વળી, છન એ હન્દિયોથી લિંગ છે, તરણ કે બધી હન્દિયો ઠારા ગૃહીત અર્થનું મનજી તે કરી શકે છે જેમ પોતાની હન્દારી રૂપ આદિ એક એક ગુણને જાણના પાવ પુરુષો કરતા એ પાવેના ઉપાદિ નાનને જાણનાર પુરુષ લિંગ છે, તેમ પાવે હન્દિયોથી ઉપવચ્ચ અર્થનું મનજી નનાર પાવે હન્દિયોથી લિંગ હોવો જોઈએ અને તે આ મા છે

વાયુભૂતિ — આપે પાવ પુરુષો ઉપાદિને પ્રકણ કરે છે એણે દક્ષત આપ્યું છે તેથી તો પાવ હન્દિયો પણ ઉપાદિને પ્રકણ કરે છે એણે સિદ્ધ થયે, પણ એ વસ્તુ તો આપને અનિષ્ટ છે, તરણ આપ હન્દિયોને પ્રકણ જતા નહિ, પણ પ્રકણમાં નાથનરૂપ માણે છે.

મગરન — મે દક્ષતમાં વિશેષણ આપ્યું છે તે ધ્યાન બહાર ગયું તેથી જ તને આવી નાદ થઈ મે ઠહું છે કે પાવ પુરુષો રૂપા પ્રાદર નવા પોતાની હન્દારી ઉપાદિને જાણે છે હન્દિયોમાં તો હન્દારી સલવતી નથી તેથી હન્દિયો પ્રાકર થઈ શકે નહિ હન્દિયો ઉપવચ્ચમાં નહિથી હોવાથી જો ઉપચારથી તું હન્દિયોને પ્રાકર કરેતો હો તો તેમા તારું દોષ નથી

વગી મે તને યુક્તિથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ આત્મા જેવા અતીન્દ્રિય પાથોનો નિર્ણય માત્ર યુક્તિથી થઈ શકતો અતીન્દ્રિય વસ્તુની વિદ્વિમાં નથી, તેથી તેમાં યુક્તિનો એકાન્ત આગ્રહ નિરર્થક છે

પ્રમણ કહુ પણ છે કે “અતીન્દ્રિય વ્યથોના સદ્વ્યાવને સિદ્ધ કરનાર આગમ અને ઉપપત્તિ એ બન્ને પૂર્ણરૂપે પ્રમાણ

૩” (૧૬૬૦)

બુદ્ધિવિગ્નિ આત્માને સિદ્ધ કરવા એક અન્ય પણ અનુમાન આ પ્રમાણે છે —

બાવજ્ઞાન જ્ઞાનાન્તરૂપક છે, કારણ, તે જ્ઞાન છે જે જે જ્ઞાન મૂલમિત્ર આ માનુ દેખ છે તે જ્ઞાનાન્તરૂપક હોય છે, જેમ યુવકનું જ્ઞાન બાલ સાધર અનુમાન નાન પછ અન્ય જ્ઞાનપૂર્વક જ હોયુ જોઈએ તે જે જ્ઞાનપૂર્વક છે અર્થાત્ બાનકના નાનગી પહેલા જે જ્ઞાન છે તે શરીરથી તો ભિન્ન જ હોયુ જોઈએ, કારણ કે પૂર્વલપીય શરીરનો ત્યાગ છતાં આ ભવમા તે જ્ઞાન જાનકના જ્ઞાનમાં કારણ બને છે વગી, તે જ્ઞાન ગુણ હોનાથી નિધાર તો રહી તારક નહિ, તેનો ઘડ ગુણી હોયો જોઈએ ત્યાગ શરીર ગુણી સભર નહિ, માટે આ માને જ તે જ્ઞાનના ગુણી તરીકે વ્યવહારો જોઈએ આથી શરીર જ આ મા છે એમ માની શકાય નહિ, પણ આ માને શરીરથી ભિન્ન જ માન્યો જોઈએ

ઘાયુમ્તિ—ઉક્ત અનુમાનમાં આપે ‘કારણ કે તે જ્ઞાન છે’ એવો હેતુ આપ્યો છે, પ્રતિજ્ઞામાં પણ બાવજ્ઞાન શબ્દમાં જ્ઞાન છે, તેથી હેતુ એ પ્રતિજ્ઞાત પાથનો એકરૂશ દેખાથી અસિદ્ધ જ માન્યો પડશે, કારણ કે પ્રતિજ્ઞાત પાથ’ નય અસિદ્ધ હોય છે

મગરાન—જ્ઞાનમામાન્યને હેતુરૂપે કહ્યું છે અને જ્ઞાનવિશેષને પ્રતિજ્ઞામાં સ્થાન આપ્યું છે તેથી ઉક્ત હેતુદોષ સભવતો નથી વણાતમક શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે શબ્દ છે, જેના શબ્દની જેમ આ અનુમાનમાં જેમ શબ્દસામાન્યને હેતુ બનાવીને શબ્દવિશેષને પ્રતિજ્ઞામાં સ્થાન આપ્યું છે છતાં હેતુ અમિદ્ધ નથી, તેમ પ્રત્યુત્તમાં પણ બાવજ્ઞાનરૂપ વિશેષજ્ઞાનનો નિર્દેશ પ્રતિજ્ઞામાં છે અને જ્ઞાન સામાન્યનો નિર્દેશ હેતુરૂપે છે, તેથી હેતુને અસિદ્ધ કહી શકાય નહિ સામાન્ય સિદ્ધ હોય છતાં વિશેષ અમિદ્ધ હોય તો તે સામાન્યના બળે વિશેષને પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે ના અનિત્ય છે, કારણ કે તે શબ્દ છે આ પ્રકારના અનુમાનમાં પ્રતિજ્ઞાન્તરૂપ શબ્દ અને હેતુરૂપ શબ્દ એ બન્ને સામાન્ય શબ્દ છે, તેથી આવા

૧ આગમ પ્રાપત્તિ-૪ સર્વજ્ઞ દષ્ટિકારણમ્ ।

અર્થાં યાગમર્ષાનાં સદ્માવપ્રતિપત્તય ॥’

અનુમાનમા હેતુને અસિદ્ધ કહેવાય છે પણ મ આપેલ અનુમાનમા તેમ નથી તેથી હેતુને અસિદ્ધ ઠીક ગણાય નહિ (૧૬૬૧)

અન્ય પણ અનુમાન છે તે આ પ્રમાણે — બાલકમા જે પ્રથમ સ્તનપાનાલિવાષા છે તે અન્ય અલિલાષાપૂર્વક છે, કાગ્લુ કે એ અનુભવ છે જેમ સાપ્રતિઃ અલિલાષા એ અનુભવ છે તેથી સાપ્રતિક અલિલાષાની પહેલા કોઈ અલિલાષા હતી, તે જ પ્રમાણે બાલકની પ્રથમ અલિલાષાની પહેલા પણ કોઈ અલિલાષા હોવી જોઈએ

અથવા ઉક્ત અનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે પણ કરી શકાય — બાલકની પ્રથમ સ્તનપાનાલિવાષા અન્ય અલિલાષાપૂર્વક છે, કારણ કે તે અલિલાષા છે જે જે અલિલાષા હોય છે તે અન્ય અલિલાષાપૂર્વક હોય છે, જેમ સાપ્રતિઃ અલિલાષા બાલકને પ્રથમ જે અલિલાષા થાય છે તે પણ અલિલાષા છે તેથી તેની પહેલા પણ અન્ય અલિલાષા હોવી જોઈએ જે અન્ય અલિલાષા છે તે શરીરથી તો ભિન્ન હોવી જોઈએ, કાગ્લુ કે શરીરનો પરિભ્રમણ જતા તે ટકે છે અને બાલકની પ્રથમ સ્તનપાનાલિવાષામા ઘરણુ બને છે વળી અલિલાષા એ પણ નાનગુણ જ છે તેથી તેનો કોઈ ગુણી તો હોવો જોઈએ નહિ શરીર ગુણી સભવે નહિ, માટે શરીરથી ભિન્ન એવા વિષમાન આત્માને જ તે અલિલાષાગુણ ગુણનો ન્વતત્ર આધાર માનવો જોઈએ

વાયુભૂતિ—‘કાગ્લુ કે તે અલિલાષા છે’ એ આપે આપેલ હેતુ અલિલાષારી છે, કારણ કે મોમ માટેની અલિલાષા મોક્ષાલિલાષાપૂર્વક હોતી નથી, હતા તે અલિલાષા તો છે જ, માટે અલિલાષા અલિલાષાપૂર્વક જ હોય એવો નિયમ નથી

મગ્ગાન—ઉક્ત નિયમનું તાત્પર્ય એવું નથી જ કે જેવી અલિલાષા હોય તેના પહેલા તેવી જ અલિલાષા હોવી જોઈએ પરંતુ અલિલાષાની પહેલા તેવી કે અન્ય પ્રકારની કોઈ અલિલાષા હોવી જોઈએ — અર્થાત્ અલિલાષા નામાન્ય વિવક્ષિત છે, અલિલાષા વિશેષ વિવક્ષિત નથી તેથી મોક્ષાલિલાષા ભવ્ય મોક્ષાલિલાષાપૂર્વક ન હોય, પણ મોક્ષની અલિલાષા પહેલા કોઈ ને કોઈ પ્રકારની અલિલાષા તો હતી જ એ અમદિગ્ધ છે તેથી ઉક્ત હેતુ અલિલાષારી નથી (૧૬૬૨)

અન્ય પણ અનુમાન છે તે આ પ્રમાણે — બાલ શરીર દેહાન્તરપૂર્વક છે, ઘરણુ કે તે દિગ્દિશથી યુક્ત છે જે દિગ્દિશથી યુક્ત હોય છે તે શરીરગત પૂર્વક હોય છે, જેમ યુવાનનું શરીર બાલશરીરપૂર્વક છે જે શરીર આ બાલકના શરીરની પહેલા છે તે પૂર્વભવિય ઔદિગ શરીર તો સભવે નહિ, કાગ્લુ કે તે

તો નટ થયેલ છે તેથી તેનાથી પ્રસ્તુત બાવશરીરનું નિમાણ મલમે નહિ, અથાત્ બાલકશરીરના કારણરૂપે કર્મણુ શરીરને માનવું જોઈએ વળી એ ઠમ બ શરીર એકલું તો સભર નહિ, એથી તે જનુ શરીર યોગ એવો શરીર — આ મા માનવો જોઈએ જે એક ભવથી બીજા ભવમા જન દ અને જે શરીરથી બિન પણ છે એટલે શરીર એ જ આત્મા છે એ અસિદ્ધ છે (૧૬૬૩)

અન્ય પણ અનુમાન આ પ્રમાણે છે — બાલકના મુખ-દુ બાદિ અન્ય મુખ દુ બાદિપૂર્વક છે, કારણ કે તે અનુભવાત્મક છે, સાપ્રતિક મુખની જેમ જેના મુખ-દુ બાદિ અનુભવો બાલકના મુખ-દુ બની પૂર્વમા હોય દ તે પૂર્વભવીય શરીરથી બિન્ન જ હોયો જોઈએ, કારણ કે પૂર્વભવનું શરીર નટ થયેલ હોવાથી બાલકના મુખ-દુ બનુ કારણ બની શક નહિ ઉક્ત અનુભવો એ ગુણ છે, તેથી તેના ગુણી આત્માને શરીરથી બિન માનવો જોઈએ (૧૬૬૪)

વળી, શરીર અને કર્મનો પરસ્પર હેતુ હેતુમદ્ભાવ-કાય કર્મજાતિ હોવાથી બીજા-અકુરની પેઠે તે બન્નેનો સત્તાન અનાદિ છે^૧ (૧૬૬૫)

તેથી જ, શરીર એ કાય હોવાથી અને કર્મ એ કરણ હોવાથી તે બન્નેથી લિ : એવો કોઈ કતા સ્વીકારવો જ જોઈએ, જેમ દડ અને ઘડનો કરણ-કાયભાવ હોવાથી તે બન્નેથી લિન એવો કુલકારને કતા માનવામા આવે દ (૧૬૬૬)

વળી શરીર ઘડાની જેમ પ્રતિનિધત આકારવાળું છે, તેથી તેનો કોઈ કતા હોયો જોઈએ અને તે આત્મા છે

જેમ દડાદિ કરણનો અધિષ્ઠાતા કુલા છે તેમ ઈન્દ્રિયો પણ કરણ હોવાથી તેનો પણ કોઈ અધિષ્ઠાતા હોયો જોઈએ અને તે આ મા છે (૧૬૬૭)

વળી ઈન્દ્રિય અને વિષયમા આ ભ-આદેય ભાવ સબધ છે, અથાત્ ઈન્દ્રિયોની હયાયથી વિષયોનું ચક્રણ થાય છે તેથી જેમ સાણસી અને લોહનો આદાન-આદેયભાવ સબધ હોવાથી આદાન — ચક્રણ કરનારરૂપે ભાવનર અવશ્યભાવી દ, તે જ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયવિષયોનો આ ભ-આદેયભાવ સબધ હોવાથી આત્માને આ લતા માનવો જોઈએ (૧૬૬૮)

૧ આ / ગાથા આગળ પણ આવી ગઈ છે ન ૧૬૩૯ અને આ પછી પણ આવશે આ ૧૮૧૩

૨ આ ગાથા પ્રથમ પદ્ય આવી ગઈ છે — જુઓ ૧૫૬૭ 'દેહસ્થિતિ વિષયા' એવો પાઠ લા છે

૩ આ ગાથા પ્રથમ પદ્ય આવી ગઈ છે જુઓ ગા. ૧૫૬૮

‘વળી, દેહ એ લોચ છે, તેથી તેનો કોઈ લોચતા હોયો નેઈએ, જેમ લોચનો લોચતા પુરુષ છે દેહ પણ લોચ છે, તેથી તેનો લોચતા ને છે તે આ મા છે

વળી ધન સંપાદાદિરૂપ હોવાથી જેમ તેનો કોઈ અર્થ—વામી છે, તેમ શરીર પણ સંપાદાદિરૂપ હોવાથી તેનો પણ કોઈ અર્થ હોયો નેઈએ ને અર્થ છે તે આત્મા છે (૧૬૬૦)

રાયુભૂતિ — કતાદિરૂપે આત્માની નિહિ તો કરી, પણ આપના એ અનુમાનોથી તો આપને હજી એવો અમૂર્ત આત્મા નહિ, પણ કુલકારાની જેમ તે મૂર્ત સિદ્ધ વાય છે આથી તો આપના હજી સાધ્યથી વિરુદ્ધની નિહિ થઈ

મગવાન — મનુષ્યમાં સમારી આત્માની સિદ્ધિ હજી હોવાથી સાધ્યની વિરુદ્ધ તો કશું જ સિદ્ધ થયું નથી, કાગળ કે મમારી આત્મા કથાચિત્ મૂર્ત પણ છે જ (૧૬૭૦)²

રાયુભૂતિ — શરીરથી જીવ લાયે જુદો સિદ્ધ થતો હોય છતાં તે શરીરની જેમ ક્ષણિક હોવાથી શરીર માથે જ નહીં થઈ જશે, એથી તેને શરીરથી ભિન્ન સિદ્ધ કરવામાં પણ શો લાભ છે ?

મગવાન — જોઈ મતના અનુસરણથી આવી શકાય તેવી સ્વાભાવિક છે, પણ સસારમાં બધું જ ક્ષણિક નથી, કારણ કે દ્રવ્ય નિત્ય છે, માત્ર જીવ ક્ષણિક જોઈ તેના પરિણામો જ અનિત્ય કે ક્ષણિક છે તેથી જીવનો શરીર માથે નાશ માની શકાય નહિ, કારણ કે પૂર્વજ મનુષ્ય કરનાર જીવનો, તેના પૂર્વજવના શરીરનો નાશ થવા છતાં, નાશ માની શકાય નહિ, અન્યથા પૂર્વજવનુ મનુષ્ય કેમ થાય ? જેમ બાલ્યાવસ્થાનુ મનુષ્ય કરનાર ત્રદના આત્માનો બાલ્યાવસ્થામાં મર્વદા નાશ નથી, કારણ કે તે બાલ્યાવસ્થાનુ મનુષ્ય કરે છે, તે જ પ્રકાર જીવ પૂર્વજમનુ મનુષ્ય કરે છે, તેથી પૂર્વજમનુ શરીર સાથે તેનો સર્વથા નાશ સંલયે નહિ અથવા તો જેમ પરદેશમાં ગયેલા કોઈ વ્યક્તિ ભવેશની હકીકતનુ મનુષ્ય કરે છે તેથી તેને નહીં માની શકાય નહિ, તેમ પૂર્વજમનુ મનુષ્ય કરનાર વ્યક્તિને પણ સર્વથા નહીં માની શકાય નહિ

રાયુભૂતિ — પૂર્વ પૂર્વ વિજ્ઞાનક્ષણના સંસ્કારો ઉત્તર-ઉત્તર વિજ્ઞાનક્ષણમાં સંક્રાન્ત થાય છે, તેથી વિજ્ઞાનક્ષણરૂપ જીવને ક્ષણિક માનવા છતાં મનુષ્યની સંભાવના છે

¹ આ ગાથા પ્રથમ પણ આવી ગઈ છે — ગા. ૧૫૬૧

² આ ગાથા પણ પૂર્વમાં આવી ગઈ છે — ગા. ૧૫૭૦

મગજાન — જો વિજ્ઞાનમણીનો સર્વથા નિરવય નાશ માનવામાં આવે તો પૂર્વ પૂર્વ વિજ્ઞાનક્ષણથી ઉત્તર ઉત્તર વિજ્ઞાનક્ષણ સર્વથા લિન્ટ જ હોવાના આ રીતિમાં પૂર્વવિજ્ઞાન દ્વારા અનુભૂત વસ્તુનું સ્મરણ ઉત્તર વિજ્ઞાનમાં સહાય નહિ, જેમ દેવદત્તે અનુભવેલ વસ્તુનું સ્મરણ યજ્ઞદત્તને થતું નથી પૂર્વભવનું સ્મરણ થાય તો છે, માટે જીવને સર્વથા વિનષ્ટ માની શકાય નહિ (૧૬૭૧)

વાયુમુતિ — જીવડે વિજ્ઞાનને ક્ષણિક માનવા છતાં વિજ્ઞાનમતિના સામર્થ્યથી સ્મરણ થઈ શકે છે

મગજાન — જો એમ હોય તોપણ શરીર નષ્ટ થવા છતાં વિજ્ઞાનસતિ નષ્ટ ન થઈ, માટે વિજ્ઞાનમતિને શરીરથી લિન્ટ જ માનવી વિજ્ઞાન પણ સત્તા એઈએ, અને માનવ એઈએ કે વિજ્ઞાનસતિ ભવાન્તરમાં ક્ષણિક નથી પણ સંકાન્ત થાય છે (૧૬૭૨)

વળી નાન પણ સર્વથા ક્ષણિક તો સહાય જ નહિ, કારણ કે પુરોપલબ્ધ વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે જે ક્ષણિક હોય તેને ભૂત-અતીતનું સ્મરણ જ-માનન્તર વિનષ્ટની જેમ સહાય જ નહિ સ્મરણ થાય તો છે માટે વિજ્ઞાનને ક્ષણિક માની શકાય નહિ (૧૬૭૩)

વળી જેને મત એવો છે કે જ્ઞાન એક છે અર્થાત્ અસહાય છે, અને તે એક જ્ઞાન એક જ વિષયને શ્રદ્ધા કરે છે અને વળી તે જ્ઞાન પાછું ક્ષણિક પણ છે — તેમને મતે ‘‘આ સ સાશ્રમાં જે સત્ છે તે બધું ક્ષણિક છે’’ આજી સ્પેષ મત્ત-ય પણ કદી સિદ્ધ થઈ શકે નહિ જે બધા પદાર્થો સાથે હોય તો જ ‘‘આ બધા પદાર્થો ક્ષણિક છે’’ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, પણ સૌગત મતમાં તો એક જ્ઞાન એક જ પદાર્થને વિષય કરે છે, તેથી એક જ્ઞાનથી બધા પદાર્થોની ક્ષણિકતા જ્ઞાત થઈ શકે નહિ

વળી, જ્ઞાન એક જ પદાર્થને વિષય કરનાર હોય છતાં એક સાથે એવા અનેક જ્ઞાનો જે ઉત્પન્ન થતા હોય અને તે બધા જ્ઞાનોનું અનુમધાન કરનાર કોઈ એક આ મા હોય તો જ સર્વવિષય સબધી ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન સહાય, પણ સૌગત તેવા અનેક નાનોની યુગપદ્ધતિ માનતા નથી તેથી સર્વ વસ્તુની ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન કદી પણ થશે નહિ

વળી, જ્ઞાન એક હોય અને એક જ વિષયને એક સમયે જાણતું હોય છતાં પણ જો તે ક્ષણિક ન હોય તો જ તે કમશ બધી વસ્તુની ક્ષણિકતાનું

૧ યત સન્ નન્ સન્ ક્ષણિકમ હેતુમિ કુ ૫ ૮૪

૨ ક્ષણિકા સ્વમસ્વાગ —

પરિજ્ઞાન કરી શકે પરંતુ તમે તો વિજ્ઞાનને ક્ષણિક પણ માને છો, તેથી એ સર્વવસ્તુની ક્ષણિકતાનું પરિજ્ઞાન કરી જ શકે નહિ, માટે વિજ્ઞાનને અક્ષણિક માનવું જોઈએ અને તે ગુણ હોવાથી નિરાધાર ન રહી શકે, તેથી શરીરથી ભિન્ન એવો ગુણી આત્મા પણ માનવો જોઈએ (૧૬૭૪)

વાયુમૂર્તિ — ક્ષણિક વિજ્ઞાન ‘બધી વસ્તુ ક્ષણિક છે’ એમ નથી જાણી શકતું એ જે આપે કહ્યું તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરો

મગજાન — બૌદ્ધમતાનુસાર વિનાશ સ્વવિષયમા જ નિયત છે અને વર્ણી તે ક્ષણિક પણ છે, તેથી તેવું વિજ્ઞાન અનેક વિજ્ઞાનોના વિષયભૂત પદાર્થોના ધર્મા, જેવા કે ક્ષણિકતા, નિરાસકતા, દુઃખતા વગેરેને કેવી રીતે જાણી શકે? કારણ કે તે વિષયો તે જ્ઞાનના છે નહિ, અને તે નાન ક્ષણિક હોવાથી તે તે વિષયોને કમશ પણ જાણે એવો અભવ નથી આ પ્રકારે સ્વવિષયથી ભિન્ન એવા બધા પદાર્થો તે જ્ઞાનના અવિષય જ છે, તેથી તેમની ક્ષણિકતા આદિનું પરિજ્ઞાન સંભવતું નથી (૧૬૭)

વાયુમૂર્તિ — એક જ વસ્તુને વિષય કરનાર અને ક્ષણિક એવું વિજ્ઞાન હોય તોપણ તે બધી વસ્તુના ક્ષણભંગને ન્વ અને સ્વવિષયની જેમ અનુમાનથી જાણી શકશે તાત્પર્ય એ છે કે તે વિજ્ઞાન અનુમાન કરશે કે મસારના બધા જ્ઞાનો ક્ષણિક જ હોવા જોઈએ, કારણ કે જે જ્ઞાનો છે તે બધા જ્ઞાન હોવાથી મારી જેમ જ ક્ષણિક હોવા જોઈએ અને તેના વિષયો પણ ક્ષણિક હોવા જોઈએ, કારણ કે તે બધા પણ માગ વિષયની જેમ જ્ઞાનના જ વિષયો છે મારો વિષય ક્ષણિક છે, તેથી તે બધા પણ ક્ષણિક હોવા જોઈએ આ પ્રકારે જ્ઞાન એક જ વસ્તુને વિષય કરે અને ક્ષણિક પણ ટાય છતાં તે સમગ્ર વસ્તુની ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન કરી શકે છે

મગજાન — તે જે અનુમાનો આપ્યા તે અધુર છે, કારણ કે પ્રથમ સ્વેતર જ્ઞાનોની સત્તા અને સ્વવિષયેતર વિષયોની સત્તા સિદ્ધ હોય તો જ તે બધાની ક્ષણિકતાનું અનુમાન થઈ શકે, કેમ કે ‘અસિદ્ધધર્મી’ પક્ષ બને છે’ એવો મિહાન્ત છે પણ તે બધાની સત્તાને જ તે ક્ષણિક વિજ્ઞાન સિદ્ધ કરી શકતું નથી, ત્યાં તેમની ક્ષણિકતાની સિદ્ધિની તો વાત જ દૂર રહી જાય છે

વાયુમૂર્તિ — સ્વેતર વિજ્ઞાનની અને સ્વવિષયેતર વસ્તુની સિદ્ધિ પણ વિજ્ઞાન તે જ પ્રમાણે અનુમાનથી જ કરશે કે જેમ મારું અસ્તિત્વ છે તેમ અન્ય જ્ઞાનોનું પણ અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ અને જેમ મારો વિષય છે તેમ અન્ય

જાનોના વિષયો પણ હોવા જોઈએ, અને પછી નિશ્ચય કરશે કે જેમ હું પોતે દારૂકે છું અને મારો વિષય દારૂકે છે, તેમ તે બધા જાનો અને તેમના વિષયો પણ દારૂકે જ હોવા જોઈએ

મગજાન — તારું આ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી, કા પુ ક તે માનેલ સવ વસ્તુની યદ્વિગતને બાબતે સ્વયં વિજ્ઞાન જ પોતાનો જન્મ થતા વેત નહીં થાય છે, તેથી તે પોતાના જ નાશને અને પોતાની જ દારૂકતાને બાબતે અસમર્થ છે, તો બીજા જાનો અને તેમના વિષયોને અને તે બધાની દારૂકતાને બાબતે તો ખૂબ અસમર્થ છે

વગી તે દારૂકે જ્ઞાન પોતાના જ વિષયની દારૂકતા પણ બાબતે શકતું નથી, કારણ કે જ્ઞાન અને તેના વિષય બંને એક જ કાવમા બિનજ થાય છે જો તે જ્ઞાન પોતાના વિષયને વિનાશ થતો જુએ અને તેથી તેની દારૂકતાને નિર્ણય કરે અને પછી જ તે પોતે નહીં થાય તો જ તે સ્વવિષયની દારૂકતાની પ્રતિપત્તિ કરી શકે પણ તેણે તો બનતું નથી, કારણ કે બૌદ્ધોના મતે જ્ઞાન અને વિષય બંને એક જ કાલમા, પોતાના ઉત્તર દશોને ઉત્પન્ન કરીને, બિનજ થાય છે વસ્તુની દારૂકતાને બાબતે મારે અન્ય સ્વસંવેદન કે દ્રિયપ્રત્યક્ષનું પણ સામર્થ્ય નથી અને ઉક્ત પ્રકારે અનુમાન તો થતું જ નથી, તેથી મારું વસ્તુની દારૂકતા બૌદ્ધ મતે અજ્ઞાત જ ગણે છે (૧૬૭૬)

વાયુમુક્તિ — પૂર્વ પૂર્વ વિજ્ઞાનો વડે કરીને ઉત્તર-ઉત્તર વિજ્ઞાનોમા કોવી એક વાસના ઉત્પન્ન થાય છે જેથી તે વિજ્ઞાન એક જ વસ્તુને વિષય કરતું હોય અને દારૂકે હોય છતાં બીજા વિજ્ઞાનોના અને તેમના વિષયોના સત્ત્વ-દારૂકતાદિ ધર્મોને બાબતે શકે છે આ પ્રકારે બધી વસ્તુઓની દારૂકતા બૌદ્ધોને અજ્ઞાત રહેતી નથી, તેથી તે માનવામા કાર્ધ વિરોધ નથી

મગજાન — તે બતાવેલ વાસના પછી તો જ સંજોને જો વાસ્તવ અને વાસ્તક એના બંને જાનો એક કાલમા લોગા મગતા હોય પણ બૌદ્ધોને મતે ઉક્ત બંને જાનો જ માનન્તર જ નહીં થતા હોવાથી એક જ કાલમા તેમની વિઘ્નમાનતા મબવતી નથી અને જો તે બંને એક જ કાલમા સમુક્ત થાય તો તો તે જાનોની દારૂકતાની પણ હાનિ થાય, તો પછી બધા જાનો અને બધા વિષયોની દારૂકતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય?

વગી તે વાસના પછી જો દારૂકે હોય તો તેથી પણ જ્ઞાનની જેમ સ્વદારૂકતા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ અને જો વાસના પોતે જ અદારૂકે હોય તો પારી પ્રતિના કે બધું જ દારૂકે છે, તેના બાધ થઈ જશે

આ પ્રકારે વાસનાના બળે પણ મધવસ્તુની ક્ષણિકતા મિદ્ધ થઈ રાકતી નથી (૧૮૭૭)

વિજ્ઞાનને એકાત ક્ષણિક માનવા દેતા જો સર્વક્ષણિકતાનું નાનું કાનું હોય તો પૂર્વોક્ત પ્રકારે — નીચેના દોષોની આપત્તિ છે —

૧ એક સાથે અનેક વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી પડે છે અને એ બધા વિજ્ઞાનોને આશ્રય એવો એક આત્મા પણ માનવો પડે છે, અથવા

૨ એક વિજ્ઞાનનો એક જ વિષય નહિ, પણ એક જ વિજ્ઞાન અનેક વિષયોને જાણી શકે છે — તેમ માનવું પડે છે, અથવા

૩ વિજ્ઞાનને અવશ્યિત — અત્યંતિક માનવું પડે છે, જેથી તે મધવસ્તુને, કંમલ જાણી શકે આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન અને આત્મામાં માત્ર નામનો ભેદ છે, તેથી વસ્તુતઃ ક્ષણિક વિજ્ઞાન નહિ, પણ આત્મા જ માનવો પડે

૪ ઉક્ત આત્મા માનવાથી તો બૌદ્ધસંપ્રદાય પ્રતીયસમુત્પાદવાદનો જ વિધાત થાય કારણની અપેક્ષાથી કાય ઉત્પન્ન થાય છે, કારણનો કાર્મ પછા પ્રમાણે કાયા વસ્થામાં અવયવ નથી — આ પ્રકારનો પ્રતીયસમુત્પાદવાદ છે પરંતુ આ વાત માનવાથી તો અમરજાદિ સમસ્ત વ્યવહારોનો ઉદ્ભવ માનવો પડે, કારણ કે અતીત સંકેતાદિનો આશ્રય એવી કોઈ વસ્તુ અમરજાદિ જ્ઞાનરૂપ પરિણામને પામે અવાત્ ઉત્તર કાલમાં પણ તેનો જો અન્વય રહે તો જ અમરજાદિ ચરહાર ધરી શકે, અન્યથા નહિ આવી અન્વયી વસ્તુ તે જ આત્મા છે એટલે અમરજાદિ ચરહારની ઉત્પત્તિ માટે આત્માને જો સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રતીયસમુત્પાદવાદનો વિધાત થઈ જાય

વિજ્ઞાનને એકાત ક્ષણવિનાશી માનવા જેવા ઉક્ત અને બીજા પણ ઘણા દોષોની આપત્તિ છે — પરંતુ ઉત્પાદક ચય પ્રૌચવાળા વિજ્ઞાનમય આત્માને માનવામાં આત્માનો એક પણ દોષ નથી આત્મા માત્ર માનવાથી જ મમસ્ત વ્યવહારની મિદ્ધિ પણ થાય છે, માટે ક્ષણિક વિજ્ઞાન નહિ, પણ જીવંતિ વિન એવો આત્મા જ માનવો જોઈએ (૧૮૭૮-૭૯)

વાયુભૂતિ — ઉક્ત આત્માને કયા નાનો હોય છે અને તે શાથી વાય છે ?

મગજાન — એ આત્મામાં મતિજ્ઞાનાવલ-શ્રુતજ્ઞાનાવલ-અવધિજ્ઞાનાવલ અને મન પર્યજ્ઞાનાવલનો ન્યારે સંયોગશબ્દ વાય છે ત્યારે

જ્ઞાનના પ્રકારો મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે

અને કેવલ જ્ઞાનાવલના સ્વથી કેવલ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વાય છે આ

પ્રકારે વિચિત્ર આવગણના કાય-સંયોગશબ્દથી આત્મામાં વિચિત્ર જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય

મગરન — અનેક અનુભવો દ્વારા જીવની સત્તા સિદ્ધ કરી જ છે, માટે તેને અસત્ તો માની જ શકાય નહિ તેથી વિવશાન જીવની આ માતા અમાર પાછળ વણવેવ કારણોસર અનુપવણિ છે તેમ માનવું કેમ નથી? જોઈએ (૧૬૮૨ ૧૬૮૩)

વાયુમૂનિ — શરીરથી જીવ લિન છે એમા વેદવાક્યનો આધાર છે?

મગરન — જો શરીર એ જ જીવ હોય અને શરીરથી લિન જીવ ન હોય તો પછી 'સ્વર્ગ'ની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર કરવો જોઈએ' વદના સમય એવું વેદનું વિધાન બાધિત થઈ જાય, કારણ કે શરીર તો અહીં જ બળીને ખાખ થઈ જાય છે, પછી સ્વર્ગમા કેણુ જશે? બળી તેથી જ લોકોમા જે દાનાદિ કાર્યોનું ફળ સ્વર્ગ મનાય છે તે પણ અસંગત માનવું પડશે (૧૬૮૪)

વાયુમૂનિ — તો પછી વેદમા જ "વિજ્ઞાનવન ઇવ પરોમ્ય" ઇત્યાદિ વાક્યોમા ભૂતોથી આત્મા લિન નથી એમ સાચી કહ્યું?

મગરન — ઉકા વાક્યનો તુ બરાબર અર્થ બાણુતો નથી તેથી જ તને શરીર જ જીવ છે એમ લાગે છે, પણ તેનો ખરો અર્થ મે બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે તો જીવ શરીરથી લિન જ સિદ્ધ થાય છે એ પ્રથમ અનુમાન પણ આપ્યું છે કે શરીરરૂપે પરિણત આ ભૂતસંઘાતનો કોર્ કતાં વિવશાન હોવો જોઈએ, કારણ કે તે સંઘાત સાદિ એવા પ્રતિનિયત આકારવાળો છે, ઘટની જેમ તેનો જે કતાં છે તે શરીરથી લિન એવો જીવ છે, ઇત્યાદિ બળી આત્મા ભૂતોથી લિન છે એવા વેદવાક્યો પણ તું કયા નથી બાણુતો? વેદમા જહ્યુ જ છે કે "સત્યથી અને તપશ્ચયા તથા બ્રહ્મચર્યથી નિત્ય જ્યોતિમયા વિશુદ્ધ એવો એ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ધીર અને સમતાત્મા યતિઓ તેનું દર્શન કરે છે" ઇત્યાદિ આ પ્રમાણે મે મા પણ શરીરથી લિન એવા જીવનું પ્રતિપાદન છે, માટે શરીરથી લિન જીવ ■ એમ જ માનવું જોઈએ (૧૬૮૫)

આ પ્રકારે જરા મજબૂતી રહિત એવા લગવાને બ્યારે તેનો સશય નિવાયો ત્યારે વાયુભૂતિએ પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે બિનદીક્ષા અગ્નીકાર કરી (૧૬૮૬)

૧ સત્યન ભ્રમસ્તપસા હ્યપ બ્રહ્મચર્યેણ નિત્ય જ્યોતિમયા વિશુદ્ધો ય વચન્તિ ધીરા યતમ મયતાત્માન : નરકકોપનિહ ૩ ૧ ૫

ચોથો ગણધર વ્યક્ત

શૂન્યવાદનિરાસ

એ બધાને દીક્ષિત થયેલા સાભળાને વ્યક્તે પણ વિચાર્યું કે ભગવાન સમીપ જાઉં, તેમને નમસ્કાર કરું અને તેમની સેવા કરું આ પ્રકારે વિચારીને તે ભગવાનની પાસે આવી પહોંચ્યો (૧૬૮૭)

૪૪મ-૪૪શ-મરણથી મુક્ત એવા ભગવાને તેને ‘વ્યક્ત ભારદ્વાજ’ એમ નામ ગોત્ર વડે આવમર આપ્યો, કારણ કે તેઓ સર્વશ અને સર્વદર્શી હતા (૧૬૮૮)

ભગવાને તેને કશું કે વેદના પરમપર વિરોધી જણાતા વાક્યોના શ્રવણથી તને સશય થયો છે કે ભૂતોનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ વેદનું ભૂતોની સત્તા વિગત એક વાક્ય છે કે “સ્વનોપમ વૈ સવલમિત્યેષ બ્રહ્મવિધિરજ્ઞસા નશય નિજ્ઞેય ।” આનો અર્થ તું એમ સમજે છે કે આ સંપૂર્ણ જગત સ્વપ્નસદૃશ જ છે આ બ્રહ્મવિધિ અર્થાત્ પરમાર્થ

પ્રકાર અપદ્મરૂપે જણવો એઈએ આથી તું માને છે કે સસારમા ભૂતો જેવું કશું જ નથી, પણ વેદમા “૧ ઘાગર્ગી વા” “ઢૂમિની દવતા” “આપા દેવતા” ઇત્યાદિ વાક્યો પણ છે જેથી પૃથ્વી જલ વગેરે ભૂતોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે આથી તને સંદેહ છે કે વસ્તુતઃ ભૂતોનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ પણ તું તે વેદવાક્યોના યથાવત્ અર્થ જણતો નથી, તેથી જ તું એવો મશય કરે છે હું તને તેનો સાચો અર્થ બતાવીશ જેથી તારો સશય દૂર થઈ જશે (૧૬૮૯)

તને ઉક્ત વેદવાક્યથી એમ લાગે છે કે આ બધા ભૂતો સ્વપ્નસદૃશ છે અર્થાત્ કોઈ નિર્ધન મનુષ્ય સ્વપ્ન ભુજે ઠ પોતાના ઘરઆંગણે પગારો માલિક છ હાથી ઘોડા બાધેલ છે અને પોતાના ભયર મણિ અને સુવર્ણથી ભરપૂર છે છતાં આમાનું કોઈ જ પરમાર્થત વિવરમાન હોતું નથી અને વળી કોઈ ઇન્દ્રજિતિકે માલિક નગરની રચના કરી હોય તેમા પણ પરમાર્થત અવિવરમાન એવા સુવર્ણ-મણિ-મોતી-ચાદીના વાસણ ઇત્યાદિ પદાર્થો દેખાય છે અને બગીચામા ફૂલ અને ફૂલો પણ દેખાય છે છતાં એ બધું માલિક હોવાથી પરમાર્થત વિવરમાન નથી, તે જ પ્રમાણે સસારના સમસ્ત પદાર્થો

સ્વપ્નેપમ છે અને માથેપમ છે આ પ્રકારે જ્યાં પ્રત્યક્ષ જૂતોના જ અસ્તિત્વમા શકા છે ત્યાં છુપ, પુષ્પ, પાપ આદિ, પરોક્ષ પદાર્થોનું તો કહેવું જ શું? આથી તને જૂતાદિ બધી વસ્તુની શૂન્યતા જણાય છે અને સમસ્ત લોકને તું માથેપમ માને છે

વગી તને યુક્તિથી વિચારતાં પણ એમ જ લાગે છે કે આ બધું સ્વપ્નસદૃશ છે (૧૬૯૦-૯૧)

ઘરા ઘાહાર હે ચક્ષુ! તું એમ માને છે કે સસારમા બધા માપસ છે પથહાર કૃત્વનીધની જેમ સાપેક્ષ છે તેથી વસ્તુની સિદ્ધિ સ્વત, પરત, સ્વ પર બીયથી કે તે સિવાય અ યપ્રકારે પણ થઈ શકતી નથી

સ સસારમા બધું સાપેક્ષ છે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે તું કરે છે — સ સસારમા જે કંઈ છે તે બધું કાન અથવા કારણમા અન્તર્ગત છે અને કાચ તથા કાગળની સિદ્ધિ પરત્વર સાપેક્ષ છે — અર્થાત્ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે જો સ સસારમા કાચ જ ન હોય તો કોઈને કારણ કહી શકાય નહિ તે જ પ્રમાણે જો કારણ ન હોય તો કોઈને કાચ પણ કહી શકાય નહિ અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુમા કાચત્વનો વ્યવહાર કારણાધીન છે અને કારણત્વનો વ્યવહાર કાચાધીન છે આ પ્રકારે કાચ કે કારણ એ બન્ને સ્વતસિદ્ધ નથી, તેથી સ સસારમા કશું જ સ્વત સિદ્ધ નથી હોય જો કશું જ સ્વતસિદ્ધ ન હોય તો પછી પરતસિદ્ધિની વાત જ કયા ગ્હી? કારણ કે, જેમ ખરવિષાણુ સ્વતસિદ્ધ નથી તો તેને પરત સિદ્ધ પણ કહી શકાતું નથી, તેમ સમારની સમસ્ત વસ્તુ જો સ્વતસિદ્ધ ન હોય તો પરતસિદ્ધ પણ કહી શકાય નહિ સ્વ પર બીયથી પણ વસ્તુની સિદ્ધિ અશક્ય છે, કારણ કે ઉક્ત પ્રકારે જુ. જુ. અર્થાત્ બ્યસ્ત એવા સ્વ અને પર જો સિદ્ધિમા કારણ ન બનતા હોય તો પછી તે બંને મળીને અર્થાત્ સમસ્તરૂપે પણ વસ્તુની સિદ્ધિમા અસમથ જ રહે છે રેતીના પ્રત્યેક કણમા તેલ નથી તેથી મમસ્ત કણમાથી પણ તેલ નિબપ્ત નથી થતું, તેમ સ્વ કે પર પ્રત્યેક જો અસમથ હોય તો બન્ને લોગ મળે તોપણ સિદ્ધિનું સામર્થ્ય તેમા સબને નહિ વગી સ્વ પર બીયથી સિદ્ધિ માનવામા પરસ્પરાશ્રય દોષ પણ છે, કારણ કે જ્યાંસુધી કારણ સિદ્ધ ન હોય ત્યાંસુધી કાચ ન થાય અને જ્યાં સુધી કોઈ કાનની નિ પત્તિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી કોઈ કારણ ન કહેવાય આમ તે બંને પરસ્પરાશ્રિત હોવાથી એકની સિદ્ધિ બીજા વિના થતી નથી તેથી તેમા પરસ્પરાશ્રય દોષ હોવાથી સ્વય અસિદ્ધ એવા તે બંને મળી અન્યની સિદ્ધિ કરે એવો સંભવ જ નથી ઉક્ત ત્રણ પ્રકારે જો સિદ્ધિ ન હોય તો તેથી અન્ય

પ્રમારે પણ સભવશે નહિ, કારણ કે અન્ય પ્રકાર તે અનુભવરૂપ છે. અર્થ-
સ્વપા ઉભયથી લિન્ન પ્રકારે. પણ સમારમા અ જાને પચ્છી લિન્ન એક કે
સભવનું નથી, કારણ કે જો હશે તે અ હશે અથવા ખ, એટલે અનુભવરૂપ
નિ પત્તિ જ એમ કહેવાનો અર્થ એ થશે કે વસ્તુની સિદ્ધિ અહેનુ છે —
અર્થાત્ તેને કોઈ દેવ નથી, કોઈ કારણ નથી પણ એ તો અનુભવ છે લિન્ન
કા જે સમારમા કાર્થ જ ઉત્પત્ત થઈ શકે જ નહિ. અર્થથી અન્ય પ્રકારે —
અનુભવથી પણ વસ્તુની સિદ્ધિ નથી

હ્રસ્વ-દીર્ઘતાનું અવકાશમા પણ આમ જ છે તે પણ સાપેક્ષ જ છે
નથી કોઈ પણ વસ્તુ સ્વત. હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નથી પ્રવેશીની—અનુદ્ય પાસેની
પદ્ધતી આગળની—એ અનુદ્યની અપેક્ષાએ લાગી છે, પણ તે જ પાડી વચલી
આમળીની અપેક્ષાએ દૂરી છે આથી વસ્તુત. એ સ્વત લાગી પણ નથી અને
દૂરી પણ નથી, પણ અપેક્ષાથી લાગી અને દૂરી છે આથી જ વિશે મેમ લી
શકાય કે દીર્ઘતા-હ્રસ્વતા મે સ્વત. સિદ્ધ નથી અને સ્વત. સિદ્ધ ન હોવાથી
અવિષ્ણુની જેમ પરત પણ સિદ્ધ નભવે નહિ. અને સ્વપા ઉભય કે
અનુભવ પ્રકારે પણ હ્રસ્વતા-દીર્ઘતાની સિદ્ધિ શક્ય નથી એટલે માનવુ લેઈએ
કે આ બધું અવકાશ સાપેક્ષ છે એટલે કોઈએ કીડ જ નુ છે કે—

“દીર્ઘ” કહેવાતી વસ્તુમા દીર્ઘતા જેવું કશું જ નથી, હ્રસ્વ કહેવાતી
વસ્તુમા પણ દીર્ઘતા જેવું કશું જ નથી જે બન્નેમા પણ દીર્ઘતા નથી એટલે
દીર્ઘતા એ વસ્તુ જ અસિદ્ધ છે આ પ્રમાણે સિદ્ધિ એ શૂન્ય હોવાથી તેન
અસ્તિત્વ કયા માનવું?”

“હ્રસ્વની અપેક્ષાએ દીર્ઘની સિદ્ધિ કહેવાય જ અને હ્રસ્વની સિદ્ધિ પણ
દીર્ઘની અપેક્ષાએ કહેવાય છે પરતુ નિરપેક્ષરૂપે કોઈની સિદ્ધિ નથી ‘અતલ’
આ બધી સિદ્ધિ માત્ર અવકાશને કાળે છે, પરનાર્થત. કશું જ નથી”

આ પ્રમારે સમારમા બધું જ સાપેક્ષ હોવાથી નૂન્ય જ છે (૧૬૨૨)

મર્શન્યતાના સનર્થનમા વળી બીજી રીતે પણ તારું મન દલીલ કરે છે
તે આ પ્રમાણે—

જો મને અસ્તિત્વ એ બન્ને એક જ છે અર્થાત્
મરત સ્તાનુ વમરન અભિન્ન છે? અથવા અનેક છે અર્થાત્ લિન્ન છે? તે
બન્નેને એક તો માની શક્ય નહિ, કારણ કે બધી
વસ્તુ એક વસ્તુ બની જશે તે એમા માટે કે ને કાર્થ અસ્તિ હોય તે બધું એ

૧ ન સંવેદ્યતા સ્વત ન હ્રસ્વ અર્થ ન હ્રસ્વ ।
તત્ત્વ સંવેદ્ય શૂન્યતા સંવેદ્યતાને કવ દિ । ॥

કમા પ્રત્યેક સિદ્ધિ સંવેદ્ય સંવેદ્યતાને કવ દિ । ॥
૧ સિદ્ધિત્વ

ધનુષ્ય હોય તો જ ધન અને અસ્તિત્વ એક જ છે એમ કહેવાય, અન્યથા નહિ આ સ્થિતિમા ઘટભિન્ન પદાર્થ કોઈપણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સભવશે નહિ, તેથી બધું જ ધનુષ્ય માનવું પડશે.

અથવા ધન એ માત્ર ધન જ નથી, પણ પટ પણ છે, અને તે જ પ્રકારે ધન સસાની ભાગ્ય વસ્તુસ્વ છે એમ માનવું પડશે, કારણ કે સસાની સમસ્ત વસ્તુમા અસ્તિત્વ વ્યાપ્ત છે અને તે અસ્તિત્વથી ધન ભિન્ન છે.

અથવા, ઘટ અને અસ્તિત્વને એક માનવામા — જે ઘટ છે તે જ અસ્તિ છે — એમ માનવું પડે આથી ઘટેતર બધી વસ્તુ અસ્તિત્વશૂન્ય બની જાય, તે બધીનો અભાવ થઈ જાય, તેથી તો સસારમા માત્ર એક ઘટનું જ અસ્તિત્વ રહે.

અને જે તેમ ધાય તો ધનું પણ અસ્તિત્વ બને નહિ, કારણ કે અઘટથી વ્યાપ્ત હોવાથી જ ઘટ ‘ધન’ કહેવાય છે જે સસારમા ઘટેતર — અઘટ હોય જ નહિ તો પછી કાની અપેક્ષાએ તેને ‘ઘટ કહેવો? તેથી ધનું અસ્તિત્વ પણ બનશે નહિ એથી સર્વશૂન્યની જ સિદ્ધિ થશે.

આ પ્રકારે ઘટ અને અસ્તિત્વને એક માનવામા સર્વશૂન્યતાની આપત્તિ હોવાથી ધન અને અસ્તિત્વને અનેક અર્થાત્ ભિન્ન માનવામા આરે તોપણ સર્વશૂન્યતાની આપત્તિ છે જ જે ઘટથી અસ્તિત્વ ભિન્ન હોય તો ઘટને ‘અસ્તિ’ ન કહેવાય, અર્થાત્ ધન અસ્તિત્વથી શૂન્ય થશે અસ્તિત્વશૂન્ય ઘટ એ તો ખરવિધાણુ જેમ અસત્ જ હોય છે તે પ્રકારે બધી જ વસ્તુને અસ્તિત્વશૂન્ય હોવાથી અસત્ જ માનવી પડશે, — શૂન્ય જ માનવી પડશે વળી સત્નો ભાવ એ સત્ત્વ છે — અસ્તિત્વ છે હવે જે તે પોતાના આધારરૂપ પદાર્થ સત્ પદાર્થોથી એકાગ્ર ભિન્ન જ હોય તો તેનું અસત્ત્વ જ હરે, કારણ કે આધારથી અન્ય — સવ ધા ભિન્ન એવા આધેયધમનું અસ્તિત્વ જ ધનું નથી.

આ પ્રકારે ઘટ અને અસ્તિત્વને એક કે અનેક માનવામા ઉક્ત દોષોનો સભવ છે, તેથી ન અનાર્ય અથવા સર્વથાશૂન્ય છે તે જ પ્રકારે બધા પદાર્થો અનભિધામ્ય — અવાચ્ય છે અથવા સર્વથાશૂન્ય જ છે. (૧૯૬૨)

વળી તું માને છે કે જે ઉત્પન્ન નથી થતું તે તો ખરવિધાણુની જેમ અસત્ હોવાથી તેની વચ્ચે કરવી નકામી પણ છે પણ જે ઉત્પન્ન થવતિ ના થતી કહેવાય છે તેની પણ ઉત્પત્તિ વિચાર કરવા ધન્ટી નથી, તેથી તે પણ શૂન્ય જ સિદ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણે —

જાત-ઉત્પન્નની ઉત્પત્તિ સભવે નહિ, કારણ કે તે ઘટની જેમ જાત જ છે જે જાતની પણ ઉત્પત્તિ માનવામા આરે તો અનવસ્થા થાય — અર્થાત્ જ મ પરપરાને જાત જ ન આવે.

અમતની—અતુ પત્તની ઉપત્તિ પણ સબરે નહિ, અમતની પણ ભે ઉપત્તિ માનવામા આવે તો અભાવ—અતત—ખ વિષયની પણ ઉત્પત્તિ માનવી ભેઈએ કાણુ કે તે પણ અમત જ છે

જનઅમતની પણ ઉત્પત્તિ સબરે નહિ, કાણુ કે તે ભય પદમા પૂરોક્ત ભય દોરોની આપત્તિ છે વગી જનઅમત જેવા ભયલક્ષણ પદાર્થની સત્તા છે કે નહિ? ભે તે વિષમાન હોય તો તે ‘જન’ જ કરેવાય, તેને ભય ન કહેવાય અને એ પદમા તો જનવચ્ચા દોરની આપત્તિ છે અને ભે તે વિષમાન ન હોય તોપણ તેને જનઅમત ભય તો ન કહી શકાય પણ અતત જ કહેવું ભેઈએ અને એ પદમા તો પૂરોક્ત દૂષણ છે જ એ જ રીતે જનમાનની પણ ઉત્પત્તિ ધત્તી નથી, કાણુ કે તે પણ ભે વિષમાન હોય તો ‘જન’ કહેવાયે અને વિષમાન નહિ હોય તો ‘અજન’ કહેવાયે અને એ બંને પદમા પૂરોક્ત દોષની આપત્તિ છે જ કહું પણ છે કે—

“ગમન ક્રિયા થઈ ગઈ હોય તો જવાપણુ નથી અને ગમનક્રિયાને અભાવ હોય તોપણુ જવાપણુ નથી ગમનક્રિયાના જાવ અને અભાવથી જુદી એવી ચક્ષુ ગમનક્રિયા કોઈ છે જ નહિ.” આથી સસાગમા ઉત્પાદ આદિ કથી ક્રિયાને સ્વભાવ ન હોવાથી જગતને શૂન્ય જ માનવું ભેઈએ ’ (૧૬૯૪)

વગી ઉત્પત્તિને અભાવ બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે વસ્તુની ઉત્પત્તિ હેતુ—ઉપાદાન અને પ્રયય—નિમિત્ત એ બે કા લોને માનવામા આવે છે તેમ દે— કે પ્રત્યયો ભે પૃથક્ પૃથક્ અથાત્ સ્વત્ર રોય તો તેઓ કાયની કલ્પિત અસમર્થ છે, પણ ભે જે બધા ભેગા મળે તો સામગ્રીથી કાય ઉત્પન્ન થઈ એમ મનાય છે પરંતુ સામગ્રીના ઘટક પ્રત્યેક હેતુ કે પ્રત્યયમા ભે કલ્પિત સામર્થ્ય જ ન હોય તો સામગ્રીમા પણ કેવી રીતે થશે? ભે પ્રત્યેક કલ્પમા ભે તેલ ન રોય તો સમગ્ર કલ્પમા પણ તેવને અભાવ જ કે પ્રત્યેક નસારમા કાય ભેવી કોઈ વસ્તુ ન બને, અવાભાવ વર્ષ લાય છે એ પ્રત્યેક પ્રત્યેક જ કયાથી ગહે? અને સામગ્રીના અભાવમા કાયના કલ્પને એ પ્રત્યેક પ્રત્યેક અવગતિમા જ સિદ્ધ થાય છે કહું પણ છે—

“હેતુ—પ્રયયઉપ સામગ્રી ભે પૃથક્ હોય તો તેનું કલ્પન નહિ”

નથી અને જગત્સુધી ઘટાદિ ક્રય જપત ન થાય ત્યાંસુધી તેમા ઘટાદિ ન જાની પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી તે સ્વભાવના અનભિલાષ્ય - અવાચ્ય છે ^૧”

“લોકમા જે કાઈ સજ્જની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તે સામગ્રીમા જ છે તેથી ભાગે જ નથી અને જો ભાગે જ ન હોય તો સામગ્રી પણ ન બને” ^૨ (૧૬૦૫)

સર્વશૂન્યતાની સિદ્ધિ અન્ય પ્રકારે પણ થાય છે જે અદ્વૈત્ય છે તે તો

અનુપલબ્ધ હોવાથી ખરવિષાણુની જેમ અસત્ જ છે જે
બ્રહ્મ હારાખા દ્વૈત્ય કહેવાય છે, તેનો પણ પાછો ભાગ અદ્વૈત્ય હોવાથી અને
શૂન્યતા સૌથી નજીકનો ભાગ સદૃશ હોવાથી દેખાતો નથી, તેથી તે

પણ સર્વથા અદ્વૈત્ય જ માનવું જોઈએ અને તેથી તેને પણ

ખરવિષાણુની જેમ શૂન્ય જ માનવું જોઈએ અહીંયા પ્રશ્ન થાય કે સ્તભાદિખાસ પદાર્થો દેખાય તો છે, તો તેને અદ્વૈત્ય કેમ કહી શકાય? આનુ સમ્પ્રદાન એ છે કે સ્તભાદિ નમસ્ત પદાર્થો અખંડ તો દેખાતા નથી તેના અપરે ત્રણ અવયવ કે પીએ પાછો ભાગ, મધ્યભાગ અને આપણી સામેનો ભાગ, તો તેમા પાછો અને મધ્ય ભાગ તો દેખાતા જ નથી તેથી તે અદ્વૈત્ય જ છે, અને જે સામેનો ભાગ દેખાય છે તે પણ સાવચક છે, એટલે તેના અતિમ અવયવ સુધી જઈએ તો તે પરમાણુ જ હોય છે અને તે પણ અદ્વૈત્ય જ છે, કારણ કે તે સદૃશ છે આ પ્રકારે સ્તભાદિ પદાર્થનું વસ્તુત્વ દશન સંભવતું જ નથી તેથી, તે બધા અનુપલબ્ધ હોવાથી ખરવિષાણુની જેમ અસત્ જ છે આથી સર્વશૂન્યતા સિદ્ધ થાય છે કહ્યું પણ છે કે —

“જે કાઈ દ્વૈત્ય છે તેનો પર — પશ્ચાત્ ભાગ તો દેખાતો નથી એમને એ બધા પાયા સ્વભાવથી અનભિલાષ્ય જ — અવાચ્ય જ છે”

આ પ્રકારે તું યુક્તિથી વિચારે છે કે સંસારમા સર્વે જૂતોનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ અને વેદમા પાછું જૂતોનું અસ્તિત્વ બતાવ્યું પણ છે તેથી તને સશય થાય છે કે જૂતો વસ્તુત્વ છે કે નહિ! (૧૬૧૬)

વક્ત — આપે મારો મશય યથાથ રૂપે વણુંબો હવે કૃપા કરી તેનું નિવારણ કરો

૧ હેતુપ્રયયસામગ્રીપૃથગમાતેવદસનાત ।

તત્તે નામિગ્ધવા દિ માવા યર્વે સ્વભાવત ॥”

૨ એકે યાન્ સજ્જા સામગ્ર્યમવ દ્વયતે વસ્ત્યાન્ ।

તસ્માન્ ન સન્તિ માવા માવેદસતિ નસ્તિ સામગ્રી ॥”

૩ યાવદ્ દ્વૈત્ય પરસ્ત્રાવદ્ માગ સ જ ન દશ્યતે ।

તત્તે નામિગ્ધવા દિ માવા સર્વે સ્વભાવત ॥”

મગાન — ચમ્પા! આ પ્રકારે તારે સશય કન્વે ચોચ નથી, ડારણ કે મનાગમા ભે ભૂતો રોય જ નહિ તો તેમના વિશે આકાશ સદાયનિગમણ ધ્રુમ અને ખગગની જેમ સશય મભવે જ નહિ જે વસ્તુ વિવ્રમાન રોય તેના જ વિશે ચાલુ અને પુરુષ વિશે વાય છે તેમ મશય થાય છે (૧૬૯૭)

એવી કઈ વિશેષતા છે જેને કારણે સર્વશૂન્ય હોવા છતાં ચાલુ-પુરુષ વિશે સદેહ વાય છે અને આકાશધ્રુમ-ખગગ આદિ વિશે નથી ભૂતો ત્રિ। મગવ થતો? તે તં જ કદે અનવા જેમ કેમ નથી બનતું કે દ્વારાની જ તમના આકાશધ્રુમાદિ વિશે જ મગય થાય અને ચાલુ-પુરુષ તત્તા છે પ્રદિ વિશે મશય કદી જ થાય નહિ? આવો વિષયય કેમ નથી બનતો? તે તું જ કહે, માટે માનવું લેઈએ કે ખગગની જેમ બધું જ મમાનભાવે શૂન્ય નથી (૧૬૯૮)

વક્ત — આપ જ બતાવો કે ચાલુ-પુરુષમા કઈ વિશેષતાને કા જે સરાય થાય છે

મગાન — અત્યક્ષ અનુમાન આનમ-આ પ્રમાણુ વડે પદ્યની નિદ્ધિ ધાય છે તેથી એ પ્રમાણના વિષયભૂત પાથો વિશે જ સદેહને અનકાલ છે જે વિષય સર્વપ્રમાણાવીત હોય છે તેના વિશે સશય કેની રીતે થાય? એમ જ ચાલુઆદિ પાથો વિશે સદેહ ધાય છે અને ખગગધ્રુમાદિ વિશે નથી વતો (૧૬૯૯)

વગી સશયદિ જે જ્ઞાનપથો છે અને નાનની C પત્તિ સ્વેચ્છી છે એથી પશુ ભે કશું જ હોય ન હોય તો સરાય પશુ કંવી રીતે ધાય? (૧૭૦૦)

એને સરાય ધાય છે એ જ કારણે પણ સ્વેચ્છુ અન્તિવ અનુમાનમિદ્ધ માનવું ભેઈમે તે આ પ્રમાણે — એ બધા પદ્યો વિવ્રમાન જ, કારણ કે તેમને વિશે સદેહ વાય છે જેને વિશે સદેહ વાય છે તે ચાલુ-પુરુષની જેમ વિવ્રમાન હોય છે માટે સરાય હોવાની પદ્યોનું અન્તિવ માનવું ભાઈએ

વક્ત — બધું જ ભે શૂન્ય રોય તો ચાલુ-પુરુષ પશુ અસત્ જ છે તેથી તે પશુ પ્રમાણથી સિદ્ધ ન રોવાની દૃષ્ટાન્ત કેમ બને?

મગાન — તો પડી સજનો પદ અભાવ જ તે રીતે તારે માન્યો પડશે, ડારણ ભે સવની અભાવ હોય તો મશયનો પદ અનાય થયે અને ભે તને ભૂતો ત્રિશે સદેહ જ ન હોય તો પડી તે બધા વિવ્રમાન જ માનવા પડ્યો (૧૭૦૧)

વક્ત — એવો નિયમ તો નથી કે ભે સવની અભાવ રોય તો સશય વાય નહિ ભૂતેલા પુરુષની પાને કશું જ હોય નહિ છતાં અવખમા તે આ

ગાંધીજી એ ક' પવત?' એવો સમય ડરે છે એથી સર્વવન્તુ ગૂંચ હોય છતાં પણ સંદેહ થતી શકે છે

મગસન — તારુ કહેલું બરાબર નથી, કારણ કે સ્વપ્નમાં જે સંદેહ થાય છે તે પણ પૃથાનુભૂત વસ્તુના સ્મરણથી થાય છે જે બધી વસ્તુનો સર્વથા અભાવ જ હોય તો સ્વપ્નમાં પણ સમય થાય નહિ (૧૭૦૨)

વક્ત — શું નિમિત્ત વિના સ્વપ્ન ન થાય?

મગસન — ના, નિમિત્ત વિના સ્વપ્ન કદી થતું નથી

વક્ત — સ્વપ્નના કયા નિમિત્તો છે?

મગસન — અનુભવમાં આવેલ, જેવા કે, આનન્દ-લોચન-વિચેપન આદિ પદ્યોનું મ્મણુ થવામાં અનુભવ નિમિત્ત છે હસ્તીઆદિ સ્વપ્નના નિમિત્તો પદ્યો દૃષ્ટ દેખ જે કાળે તે સ્વપ્નના વિષય બને છે વળી ચિત્તા એ પણ સ્વપ્નનું નિમિત્ત છે જેમ પોતાની પ્રિયતામાં વિશેની ચિત્તા હોય તો તે સ્વપ્નમાં દેખાય છે, જેના વિશે સાબળાયું હોય તે પણ સ્વપ્નમાં આવે છે, પ્રવૃત્તિવિકાર અથાત્ વાન-પિત-કર્મના વિકારથી પણ સ્વપ્ન આવે છે, અનુકૂલ અથવા પ્રતિકૂળ દેવતા, સજલ પ્રદેશ, પુણ્ય અને પાપ એ બધા પણ સ્વપ્નના નિમિત્તો છે પણ વસ્તુનો સર્વથા અભાવ એ કાર્ત્ત સ્વપ્નનું નિમિત્ત બની શકતો નથી વળી સ્વપ્ન પણ ભાવરૂપ જ છે, તેથી સર્વશૂન્ય કેમ કહેવાય? (૧૭૦૩)

વક્ત — સ્વપ્નને વળી આપ ભાવરૂપ કેવી રીતે કહો છો?

મગસન — સ્વપ્ન એ ભાવરૂપ છે, કારણ કે ધર્મવિજ્ઞાનદિની જેમ તે પણ વિજ્ઞાનરૂપ છે અથવા સ્વપ્ન એ ભાવરૂપ છે, કારણ કે તે પણ સ્વપ્ન નિમિત્તો વડે સ્વપ્ન થાય છે જેમ ધર્મ પોતાના દશદિ નિમિત્તો વડે સ્વપ્ન થાય છે તેમ સ્વપ્ન પણ નિમિત્તો વડે સ્વપ્ન થાય છે તેથી સ્વપ્નના ભાવરૂપ છે (૧૭૦૪)

વળી સર્વાભાવ હોય—સર્વશૂન્ય હોય તો જ્ઞાનમાં અમુક જ્ઞાન સ્વપ્ન છે

અને અમુક જ્ઞાન અસ્વપ્ન છે એવો ભેદ શાથી થાય છે?

મગસન — અને આ મત્ત છે અને આ જાગૃત છે, આ ગદ્યવર્ણન છે—

યજ્ઞારામાત્ર માયાનગર છે અને આ પાવિત્ર્ય છે, આ તથ્ય છે—મુખ્ય

છે અને આ ઔપચારિક છે, આ કાચ છે અને આ કારણ

છે, આ સાધ્ય છે, આ સાધન છે, અને આ કતા છે, આ વસ્તુ છે, આ તેનું

વચન છે—આ પ્રિયવચનવાળું વાક્ય છે, આ પચાવચનવાળું વાક્ય છે અને

આ વાચ્ય અર્થાત્ વચનનો અર્થ છે, આ સ્વપ્ન છે અને તે પચપદ છે, આ

બધા વ્યવહારો સારમાં જે સર્વશૂન્યના હોય તો શાથી પ્રવૃત્ત થાય? વળી,

પૃથ્વીમા નિરસ્ત, પાણીમા દ્રવત્વ, અગ્નિમા ઉચ્ચત્વ, વાયુમા સ્વત્વ અને આમશમા અરૂપિત્વ આ બધું નિયત કેવી રીતે થાય? વગી, શબ્દદિ વિષયો જે આત્મ છે અને ઓગાદિ દૃષ્ટિયો આત્મ છે એવો નિયમ કેવી રીતે જાણે? ઉપા બધી બાજતો એકનુબી કેમ નથી જાણી જતી, અર્થાત્ જેવું સ્વપ્ન તેવું જ અસ્વપ્ન પણ કેમ નથી મનાવું, ઇત્યાદિ ઉપા બધી જાણતોમા અભાવતાનુ કારણ શું છે? અથવા સ્વપ્ન એ અસ્વપ્નરૂપે પ્રવીણ થાય એવો વિષયક વ્યવહાર કેમ નથી થતો? અને જો બધું જ શૂન્ય હોય તો પછી સર્વાનંદનું કેમ ન થાય? અર્થાત્ કેદાંધિનું વસ્તુનું મંદલ-નાન ન જ થાય

સ્વપ્ન—જ્ઞાન્તિને કા ને આ સ્વપ્ન છે અને આ અસ્વપ્ન છે એવો સ્વવહાર પ્રકૃત થાય છે

મગદાન—જાણ નાનોને જ્ઞાન્તિમુલક માની શકાય નહિ, કા જુ કે દેવ-કાન-સ્વભાવ આદિ વડે કરીને તે જ્ઞાને નિયત છે વગી જ્ઞાન્તિ જરા જ્ઞાતા માત્ર પોતે નિવ્રમાન છે કે અવિવ્રમાન? જ્ઞાન્તિને જો વિવ્રમાન માને તો ત્વંશૂન્યતા ન થઈ અને જ્ઞાન્તિને અવિવ્રમાન માને તો બ્રાવમાદેવ નાનોને મશ્ચાન માનવા પડે તેથી ત્વંશૂન્યતા નહિ, પણ સર્વસત્તા જ માનવી જોઈએ

વગી, શૂન્યતાનુ જ્ઞાન જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે અને બ્રાવસત્તામાદેવ જા મિથ્યા છે એવો જો પણ માગી કોણે? કારણ કે તમારે મતે બધું જ શૂન્ય છે તો એવો જો થવાનો મહત્ત્વ જ નથી (૧૭૦૫-૮)

સ્વપ્ન—સ્વપ્ન, પરત્વ, ઉચ્ચત્વ, અને નિમનચત્વ જે આગે પ્રારંભ વસ્તુની મિદિ નથી તેથી અને સર્વ આપેક્ષ છે તેથી ત્વંશૂન્યતાનેમિદ્ધ માનવી જોઈએ

મગદાન—આ સ્વ છે અને તે પર છે—માવી જેદબુદ્ધિ પણ જો બધું શૂન્ય હોય તો કેવી રીતે થઈ? અને જો સ્વપરદિવિષયક બુદ્ધિ જ જો ન હોય તો સ્વપ્ન-પરત્વ ઇત્યાદિ વિક પો કરીને વસ્તુની જે પદ્ય થી અસિદ્ધિ સિદ્ધ મંડી તે પણ કેમ જાણે?

વગી, એકતરફ એમ માનવું કે વસ્તુની સિદ્ધિ હન્વ ગીધની જેમ આપેક્ષ છે અને બીજી તરફ એમ કહેવું કે વસ્તુની સિદ્ધિ સ્વપર આદિ ક્યાવી પણ થતી નથી તે તો પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન છે

વગી વસ્તુની મત્તા માત્ર આપેક્ષિક જ એમ પણ એકાન્ત માની શકાય નહિ, કા જુ કે સ્વનિયમ નાનોને ઉપન કના વગેરે જેવી જ્ઞાનતા માત્ર અર્થક્રિયા પણ વસ્તુક્રતાનુ લગ્ન છે, એવો દૃષ્ટવાદિ પદ્યો માપન નયો સ્વવિષયક નાનોને ઉપન કના હોય થી પશુ સત્-વિવ્રમાન છે તેથી તેમને અસિદ્ધ કેમ કહી શકાય?

વળી, ૨-૪ અમત્ એવી પ્રાગતીમા હૃન્વત્વાદિ, અન્યાશુલિમાપેક્ષા રોય તો, ૨-૪ અમત્ એવા અરિપાણુમા પણ અન્યની અપેક્ષાએ હૃન્વત્વાદિ વ્યવહાર કેમ નથી થતો? મનુષ્યતા સમાન હોવા છતાં એકમા જ હૃન્વત્વાદિ વ્યવહાર થાય છે અને બીજામા તે નથી રતો તેનું શુ કારણ? એટલે માનવું જોઈએ કે અશુલિઆદિ પાંચો ૨-૪ સત્-નિવર્તમાન છે અને તેમા અન ત ધર્મો હોવાથી બુદ્ધિ બુદ્ધિ મહકારીના મનિધાનની બુદ્ધિ બુદ્ધિ ધર્મો અભિવ્યક્ત થાય છે અને તે વિશેનું જ્ઞાન થાય છે, પણ જો અશુલિઆદિ પાંચો અરિપાણુની જેમ સર્વવા અસત્-અવિવર્તમાન હોય તો તેમા અપેક્ષાથી પણ હૃન્વત્વાદિ વ્યવહાર મળવે નહિ અને સ્વત પરત ઇત્યાદિ વિક પો પણ સંભવે નહિ

યત્ન — શૂન્યવાનીમા મતે પ્રા સ્વ છે અને પ્રા પર છે ઇત્યાદિ ભો અવહાર છે નહિ, પણ પ વાદીઓ તેમો વ્યવહાર કે જે છે તેવી તેમની અપેક્ષાએ સ્વત પરત ઇત્યાદિ વિષ્ણુ પોની સૃષ્ટિ સમ ની જોઈએ

મગર ૧ — પણ જ્યાં અંધુ જ શૂન્ય હોય ત્યાં વળી સ્વમત અને પરમત એમો ભેદ પણ સંભવે નહિ, અને જો સ્વમત અને શૂન્યતાના સ્વ-પર પરમતનો ભેદ સ્વીકારવામા આવે તો શૂન્યતા જ બાધિત પક્ષનો મેદ ન થઈ શકે (૧૭૦૬)

યત્ન — બધો વ્યવહાર સાપેક્ષ છે એ તો મેં કહ્યું જ છે

મગર ૨ — હૃન્વત્વાદિ આદિ વ્યવહારને તુ સાપેક્ષ માને છે, પણ તેમા મારો પ્રશ્ન છે કે હૃન્વત્વાદિનું જ્ઞાન યુગપદ્ થાય છે કે ક્રમથી? જો યુગપદ્ થતું હોય તો જો સમયે મધ્યમાશુલિ વિશે દીર્ઘ વનો પ્રતિભા ૧ થયો તે જ સમયે પ્રદેશિનીમા હૃન્વત્વાદિ પણ પ્રતિભા ૧ થયો એમ ન માનવું જોઈએ એટલે કે યુગપદ્ પરમા એક જ્ઞાનમા બીજાની કશી જ અપેક્ષાને અવકાશ રહેતો ન હોવાથી હૃન્વત્વાદિ વ્યવહાર સાપેક્ષ છે એમ કેવી રીતે કહેવાય? અને જો હૃન્વત્વાદિનું જ્ઞાન ક્રમથી માનતો હોય તો પણ પ્રથમ પ્રદેશિનીમા હૃન્વત્વાદિ જ્ઞાન થઈ ન ગયું હોય પછી મધ્યમાશુલિના દીર્ઘત્વજ્ઞાનની અપેક્ષા થયા રહી? આ રીતે બંને પદમા હૃન્વત્વાદિ વ્યવહાર સાપેક્ષ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી એટલે બધા પદવા અશુલિ સામગ્રી ઉપસ્થિત થતા બીજા કાળની અપેક્ષા ૧૫૫૫ વિના જ સ્વજ્ઞાનમા પ્રતિભાસિત થાય છે, આ વસ્તુ સ્વતંત્ર સિદ્ધ છે

વળી, બાળક જન્મ લઈને પહેલવહેલી આખા ઉઘાડીને જો જ્ઞાન કરે છે તેમા તેને શાની અપેક્ષા છે? અને જો જો વસ્તુ જો આખાની જેમ સમાન હોય તેમનું જ્ઞાન જો એકસાથે થાય તો તેમા પણ કાળની અપેક્ષા હોય એમ જણાતું નથી પ્રાચી સ્વીકારવું જોઈએ કે અશુલિઆદિ પાંચો સ્વરૂપ માત્ર અપેક્ષા

નથી, પણ તેઓ આવિચક જાનોમા અન્યની અપેક્ષા વિના જ સ્વરૂપથી સ્વત પ્રતિભાસિત થાય છે અને પછી જ તેના પ્રતિપક્ષી પદાર્થનું અમરણ થવાથી તે તે પદાર્થમા આ અમુકથી હૂન છે અને અમુકથી દીર્ઘ છે એ પ્રકારનો અપદેશ થાય છે એમને પદાર્થોને સ્વત સિદ્ધ તો માનવા જ જોઈએ (૧૭૧૦-૧૧)

વગી, ખુ જ શૂન્યતાને કારો સમાનરૂપે અમત્ હોના છતા પ્રદેશિની આદિ હ્રસ્વ પદાર્થોની અપેક્ષાએ જ મરમા અમુલિ વગેરેમા દીર્ઘત્વવ્યવહાર શા માટે થાય છે? અને દીર્ઘ પદાર્થોની અપેક્ષાએ જ દીર્ઘ પદાર્થોમા દીર્ઘત્વનો અવહાર શા માટે નથી થતો? અને તેથી બલદુ એટને કે દીર્ઘ પદાર્થની અપેક્ષાએ જ હૂન દ્રવ્યમા હ્રસ્વત્વવ્યવહાર શા માટે થાય છે? અને હૂનની અપેક્ષાએ જ હ્રસ્વમા હ્રસ્વત્વનો અવહાર કેમ નથી થતો? વગી, સમાનભાવે અમત્ હોવા છતા હ્રસ્વ આદિ પદાર્થોની અપેક્ષાએ જ શા માટે દીર્ઘત્વાદિ વ્યવહાર થાય છે? અને ખપુ પદાર્થની અપેક્ષાએ દીર્ઘત્વાદિ અવહાર શા માટે નથી થતો? અને ખપુ પદાર્થની અપેક્ષાએ જ ખપુપદમા હૂનત્વાદિ અપદેશ અને જ્ઞાન શા માટે નથી વતા? એમને મર્શશૂન્ય નથી, પણ પદાર્થો વિગ્રમાન છે એ સ્વીકારવું જોઈએ (૧૭૧૨)

વગી, મર્શશૂન્ય જ હોય તો અપેક્ષાનું પણ શું કામ છે? કાચ કે જેમ ઘગદિ મત્ત શૂન્યતાથી પ્રતિકૂલ છે તેમ અપેક્ષા પણ શૂન્યતાથી પ્રતિકૂલ જ છે

વક્ત — એવો સ્વભાવ છે, જેથી અપેક્ષા વિના જન નાવતું નથી અથાન અપેક્ષાથી જ હ્રસ્વ દીર્ઘ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવો સ્વભાવ છે સ્વભાવ એ સ્વભાવ એવો કેમ છે એવો પ્રશ્ન તો કરી સકાય નહિ કહું પણ છે —

૧૧ જાનિ બાગે છે પણ આદ્યશ બાગતુ નથી એના કોને જુગુદ્ધ અથાત્ મેના નિયત સ્વભાવમાથી કાઈ એકને એવો પ્રશ્ન કે મુદ્દે ન કહી શકાય જ આથી બલદુ કેમ થતું નથી?

મગાન — સ્વભાવ માનવામા પણ સર્વશૂન્યતાની તો હાનિ જ કે કહું કે સ્વ એવો જે બાન તે સ્વભાવ કહેવાય કે એટલે ન અને જાવના દામાપિક પર એવા બે ભાવની ક પના કવી - ૧૨ કે તે ના શૂન્યવાદનો સ્વય નિરાસ થઈ ના ને અવિષમાન પદાર્થોમા તો સ્વભાવની કહું કે ને નથી અર્થાત્ વિગ્રમાન અર્થોમા જ તે કવી પડે છે તે કહું ને નિરાસ નહ છે

૧૭૧૩

વગી, અપેક્ષા માનવામાં મને પણ વાધો તો નથી, પણ મારું ઈદેવાતું એવું જ છે કે વસ્તુમાં દીર્ઘત્વાદિના વિરાન અને વ્યવહાર એ કથનિત્ અપેક્ષાજન્ય હોવા છતાં પણ વસ્તુની સત્તા અપેક્ષાજન્ય નથી અને તે જ પ્રમાણે પરસ્પર અન્ય વસ્તુધર્મો પણ આપેક્ષિક નથી આથી વસ્તુની સત્તામાં બીજા કોઈની અપેક્ષા ન હોવાથી તેને અમત્ ભાની ગણાય નહિ અને તેથી જ સર્વશૂન્ય પણ ભાની ગણાય નહિ (૧૭૧૪)

વ્યક્ત — વસ્તુસત્તા અને તેના ગ્તિમાં ધર્મોને અન્યનિરપેક્ષ શા માટે માનવા ?

મગજાન — વસ્તુસત્તાદિ જો અન્યનિરપેક્ષ ન હોય તો દ્રવ્ય પાંચનો નાશ થવાથી દીર્ઘ પાંચનો પણ સર્વથા નાશ વડે જવો

વસ્તુની જોઈએ, કારણ કે દીર્ઘ પદાર્થની સત્તા દ્રવ્ય પદાર્થ

અન્યનિરપેક્ષતા : આપેક્ષ છે પણ તેવું બનતું તો નથી એટલે માનવું જોઈએ

કે પદાર્થમાં દ્રવ્યમાં ધર્મના જ્ઞાન અને વ્યવહાર એ જ

પરસ્પર છે, તેના સત્તાદિ ધર્મો પરસ્પર નથી તેઓ તો અન્યનિરપેક્ષ

જ છે, એટલે ‘બધું જ આપેક્ષ હોવાથી શૂન્ય છે’ એવો નિયમ દ્રવિત હોવાથી

સર્વશૂન્યના અસિદ્ધ જ છે (૧૭૧૫)

વગી, સર્વશૂન્યતાની સિદ્ધિમાં ‘અપેક્ષા હોવાથી’ એવો જે હેતુ આપ્યો છે

તે વિરુદ્ધ પણ છે, કારણ કે તે સર્વશૂન્યતાને બંને વસ્તુસત્તાને જ સિદ્ધ કરે છે

વક્ત—તે કેવી રીતે ?

મગજાન — અપેક્ષણરૂપ ક્રિયા, અપેક્ષકરૂપ ક્રિયા અને અપેક્ષણીય એવું

ક્રમ — એ ત્રણેથી નિરપેક્ષ એવી અપેક્ષા મલવતી નથી, એટલે કે જો ક્રિયા —

ક્રમ — ક્રિયા એ ત્રણે વિરામાન હોય તો જ અપેક્ષા સહારે આથી તો સર્વ-

શૂન્યતાને બંને વસ્તુસત્તા જ નિરુદ્ધ થાય છે, તેથી ઉપર હેતુ વિરુદ્ધ છે (૧૭૧૬)

ખરી વાત એવી છે કે દ્રવ્યક મેઘ આદિ જેવા પદાર્થો પોતાના કારણ દ્રવ્યોના

વિશેષપરિણામરૂપ હોઈ કર્તાઆદિ કાંઈની પણ અપેક્ષા રાખતા

સ્વતઃ જાદિ ન હોવાથી સ્વતઃનિરુદ્ધ કરેવાય છે, કેટલાક ઘટાદિ ફલકારાદિ

પદાર્થોની સિદ્ધિ ક્રિયાની અપેક્ષા રાખતા હોવાથી પરત્વે સિદ્ધ કરેવાય છે,

કેટલાક પુરુષાદિ જેવા પદાર્થો માતા પિતા આદિ પર પદાર્થની

અને મધીકૃત કર્મરૂપ સ્વપદાર્થની અપેક્ષા રાખતા હોવાથી ઉભયતઃ સિદ્ધ કરેવાય

છે, અને કેટલાક આકાશાદિ પદાર્થો નિત્યસિદ્ધ કરેવાય છે આ બધા વ્યવહાર

વ્યવહારનાગ્રાંથિ છે એમ સમજવું જોઈએ (૧૭૧૭)

પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો બાહ્ય કારણો નિમિત્ત માત્ર હોઈ તેનો

ઉપયોગ છતાં બધું સ્વતઃસિદ્ધ જ મનાય છે, કારણ કે બાહ્ય નિમિત્તો હોવા છતાં

ખરવિષણાદિ પદાર્થો જે સ્વત સિદ્ધ નથી હોતા તે કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, એટલે સર્વ વસ્તુઓ નિશ્ચયનયને મતે સ્વત સિદ્ધ જ મનાય છે એ પ્રકારે વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બંને નયોના આશ્રયે થતુ વસ્તુદર્શન સમ્યક્ કહેવાય છે (૧૭૧૮)

વ્યક્ત — અસ્તિત્વ અને ઘટના એકબેનકત્વની — લેલીલ ની જે દલીલ છે તેનો શો ઉત્તર છે?

મગવાન — પ્રથમ ‘ઘટ છે’ એમ મિદ્ધ થાય પછી જ ઘટ અને તેનો ધર્મ અસ્તિત્વ-એ બંને એક છે કે અનેક છે એવી સર્વસૂચતાનું નિરાકરણ પર્યાય વિશેની વિચારણા પ્રવર્તે છે આથી તો એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે કે ધર્મ અગર અસ્તિત્વનો અભાવ તો માની શકાય જ નહિ જે વસ્તુ ખરવિષણુ જેમ પ્રથમથી જ અસિદ્ધ હોય છે તે વિશે એકાનેકતાના પર્યાયનો વિચાર પણ નથી થતો. જે ઘટ અને તેનું અસ્તિત્વ અવિદ્યમાન હોય છતાં તે વિશે એકબેનકત્વની વિચારણા પ્રવર્તતી હોય તો ખરવિષણુ વિશે પણ તે પ્રવર્તવી જોઈએ પ્રવર્તતી તો નથી, માટે માનકું જોઈએ કે જે ઘટાદિ વિશે એ ચર્ચા કરવામા આવે છે તેનો ખરવિષણુની જેમ સર્વથા અભાવ સહારે નહિ (૧૭૧૯)

વળી, તે જેમ ‘ઘટ છે’ માટે ઘટ અને અસ્તિત્વ વિશે જે દલીલ કરી તે જ દલીલ તારા મતે ‘ઘટ શૂન્ય છે’ માટે ઘટ અને શૂન્યતા વિશે પણ કરી શકાય કે ઘટ અને શૂન્યતાનો લેહ છે કે અલે? જે ધર્મી શૂન્યતા ભિન્ન હોય તો, યત્તા! તું જ બતાવ કે ધર્મી ભિન્ન એવી શૂન્યતા ઈ છે? અને જે ધર્મ અને શૂન્યતા અભિન્ન હોય તો પછી ઘટ જ માનવો જોઈએ, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષથી ઉપલબ્ધ થાય છે અને શૂન્યતા જેવો ધર્મ કેઈ સ્વતત્ર ઉપલબ્ધ થતો ન હોવાથી તે માનવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી (૧૭૨૦)

વળી, ‘આ ત્રણે લોકે શૂન્ય છે’ એવું જે વિજ્ઞાન તને થાય છે અને ઉકા વચનો જે તું બોલે છે તે બંને સાથે તારો અલે છે કે લેહ? જે અલે દોષ તો પછી વસ્તુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જેમ શિશુપા અને વૃક્ષત્વનું એકત્વ સદ્ભૂત છે તેમ તમ્બાકુ બધાનું પણ છે તેથી શૂન્યતા માની શકાય નહિ અને જે તું વિજ્ઞાન અને વચનથી ભિન્ન હોય તો તું પશ્ચર જેમ અજ્ઞાની અને વચનશૂન્ય એટલે કે જ્ઞાન વિનાનો અને વચન વિનાનો થયો એટલે તું વારી અર્થાત્ શૂન્યવાદી કેવી રીતે થઈશ? તો પછી શૂન્યવાદ કેવી રીતે મિદ્ધ થયો? (૧૭૨૧)

વ્યક્ત — ‘ધ’ અને તેના અસ્તિત્વને અભિન્ન માનતા બધું જ ઘટરૂપ ધર્મજન્ય અને તેથી અમટ જેવી વસ્તુ ન હોવાથી ઘટ પણ ન સહાય’ એવી મારી વિચારણાનો શો ખુલાસો છે?

મગગાન — ધર્મસત્તા—ઘટનું અસ્તિત્વ એ ઘટનો ધર્મ હોવાથી ઘટથી અભિન્ન છે, છતાં તે પગદિથી તો ભિન્ન છે, એટલે ‘ઘટ છે’ અર્થાત્ ઘટને અગ્નિ કહેવા માનથી ‘ઘટ જ છે અને બીજું કશું જ નથી’ એનો નિયમ કેવી રીતે ફલિત થાય? કારણ કે ધર્મની જેમ પગાંતિની સત્તા પગદિમાં છે જ, તેથી ઘટની જેમ તે અઘટરૂપ પટાદિ બધા પદાર્થો પણ વિવિધમન જ છે એ રીતે અમર પણ હોવાથી તદ્દલિ નને ઘટ કહી જ શકાય છે. (૧૭૦૨)

વક્ત — ઘટ અને અસ્તિત્વ એક જ હોય તો ‘જે જે અસ્તિ છે તે બધું જ ઘટ છે’ એનો નિયમ શા માટે ન બને? અથવા ‘ઘટ છે’ એમ કહેવાથી તે પગાંતિ સમસ્ત વસ્તુરૂપ કેમ ન બને?

મગગાન — તે એટલા માટે ન બને કે ધર્મનું અસ્તિત્વ પગદિના અસ્તિત્વથી જુદું છે અને ઘટનું અસ્તિત્વ ઘટમાં જ છે પટમાં નથી, માટે ઘટ અને તેના અસ્તિત્વને અભિન્ન માનવા છતાં ઠીક નિયમ બનાવી ન શકાય અને ઘટને અસ્તિ કહેવાથી તેનું જ અસ્તિત્વ નાત થતું હોવાથી તેને અર્નાત્મક કેવી રીતે કહી શકાય? (૧૭૦૩)

તાત્પર્ય એ છે કે ‘અસ્તિ’ મથાત ‘છે’ — માર કહેવાની તો જેટલા પાત્રોમાં અસ્તિત્વ ધર્મ હોય તે બધાનો બોધ થાય એટલે કે ઘટ અને અઘટ એ સર્વનો બોધ થાય, પણ ધર્મ કહેવાથી તો ઘટ છે જ એટલું જ્ઞાન વાય, કારણ કે ધર્મનું અસ્તિત્વ ઘટપરતું જ મર્યાદિત છે જેમ વૃક્ષ કહેવાથી આમ્ર અને તેવા નિમગાં બીજા વૃક્ષોનો બોધ થાય છે, કારણ કે એ બધામાં વૃક્ષત્વ સરખું છે, પણ આમ્ર કહેવાથી તો તે વૃક્ષ છે જ એટલું જ્ઞાન થાય, કારણ કે જે અનૃક્ષ હોય તે આમ્ર ન કહેવાય. (૧૭૦૪)

વક્ત — જાત-અજાત આદિ વિકરણો મિથે આપનો શો ખુલાસો છે?

મગગાન — મારે તને એ જાણનામાં એટલું જ પૂજવાનું છે કે તું જાત-જાતિનો મમ્મ ઉત્પન્ન કોને કહે છે? જાત-અજાત-ઉભય-જાતમાન એ ચારે પ્રકારે ઉત્પત્તિ નથી ઘટી-અથાત્ એ ચારે પ્રકારે તે અજાત છે, એમ તું જાણ વિશે કહે છે તો તું બતાવ કે તારે મતે અજાત એવું જાત તે કેવું છે? તે ગમે તેવું હોય, પણ તને જે સિદ્ધ હોય

તો સર્વશૂન્યતાની વાત તારે ક્યવી જ ન જોઈએ વળી જો તે જાત હોય તો વિક્ર પો વડે કરીને તુ તેને અજાત કેવી ગીતે કહી શકે? એક જ વસ્તુ જાત અને અજાત તો હોઈ શકે નહિ આમા તો સ્વવચનવિરોધ છે વળી જાત જો સર્વથા અસત્ હોય તો જાતાદિ વિષયો નિરર્થક જ છે અને અમતમા પણ જો જાતાદિનો વિચાર થઈ શકતો હોય તો આ ઇશ ક્રુરુમ વિશે તેનો વિચાર કેમ નથી થતો? તે પણ અસત્ તો છે જ એટલે માનવુ જોઈએ કે સર્વશૂન્ય નથી મા' સિવાય પહેલા પછુ મે જુઠું જ છે કે બધુ જો શૂન્ય હોય તો સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન ઇત્યાદિ બધુ સરખુ જ થઈ જવું જોઈએ અથવા અસ્વપ્ન જો સ્વપ્ન ઇત્યાદિ વિપરીત થઈ જવું જોઈએ ઇત્યાદિ તે પ્રમાણે અહીં પણ એ બધા હોયોતુ પુનરાવનન કરી શકાય કે બધુ જ જો શૂન્ય હોય તો જાત ને અજાત બ ને બરાબર થવા જોઈએ અથવા અજાત તે જાત થઈ જવું જોઈએ, ઇત્યાદિ

(૧૭૨૦)

વળી શૂન્યવાદીનો એનો જ મત હોય કે ઘડાદિ વસ્તુ કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પન્ન થતી જ નથી તો તે વિશે મારો પ્રશ્ન છે કે જે ઘડો પ્રથમ માટીના પિડમા ઉપવંધ ન હોતો હતા કુલમન દડ ચકાદિ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયા પછી તે ઉપવંધ કેમ થયો? એ સામગ્રીના અભાવમા તે ઉપવંધ કેમ થતો ન હોતો? વળી ઉત્પત્તિ પછી તે દેખાયો, પણ પાછો મુદ્ગશદ્ધિથી નષ્ટ થયા પછી કાલાન્તરમા તે કેમ નથી દેખાતો? જે વસ્તુ સર્વથા અજાત હોય તે તો ખન્નુગ જેમ સર્વથા અનુપવંધ જ રહે છે માટે જેની ઉપવંધ કાલવિત્ત હોય તે વસ્તુને જાત માનવી જોઈએ

(૧૭૨૬)

વળી જાત અજાત આદિ વિષયો વડે 'આ બધુ શૂન્ય છે' એવું જાન અને વચન પણ અજાત શિક્ષ કરી શકાય છે, હતા તે જ્ઞાન અને વચન કોઈપણ પ્રકારે જાત છે એમ માન્યા વિના તારે જટકો નથી તે જ પ્રકારે સર્વ ભાગોને પણ તાર જાત માનવા જોઈએ, પછી ભલે ને તે વિશે પણ જાત-અજાતતાદિ વિક્રપો ન ધરાતા હોય આથી સર્વ ભાગો જાત હોવાથી શૂન્ય તો ન કરેવાય

જ્ઞાન—તે શૂન્યતાવિષયક વિજ્ઞાન અને વચનને પણ હુ જાત હતા અજાત જ માનુ છુ

મગજાન—તો પછી અજાત એવા વિજ્ઞાન અને વચન વડે શૂન્યનુ પ્રમશન તો ઘણે નહિ તેથી શૂન્યતાનો પ્રકાશ તે વિના કાનાથી થયો? અર્થાત્ તેમ માનવામા તો શૂન્યતા જ અસિદ્ધ થઈ જયો

(૧૭૨૭)

વક્ત્ર — પણ જાત્યાદિ વિકલ્પો વડે વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી ઘટતી તેનું શું ?

મગવાન — એકાન્તવાદનો પ્રાશ્ન લઈએ તો જગત જ ન ઘટે, પણ એ અને તને આશ્રય કરીએ તો અપેક્ષા વિશેષે (૧) જાતની (૨) અજાતની (૩) જાતાજાતની અને (૪) જાતમાનની ઉત્પત્તિ ઘટી શકે છે, અને (૫) કારણ એકું પણ છે જેની ઉત્પત્તિ ઉક્ત એકે પ્રમાણે થતી નથી (૧૭૦૮)

વક્ત્ર — તે કેવી રીતે ? દાખલા આપી સમજાવો

મગવાન — (૧) ઘટની રૂપીપણે ઉત્પત્તિ એ જાતની ઉત્પત્તિ છે, કારણ કે માટીનો પિંડ પ્રથમ પણ રૂપી હોતો જ અને તે ઘડાવવામાં પણ રૂપી છે જ

(૨) પણ આશરની અપેક્ષાએ તે જ ઘડાની ઉત્પત્તિ અજાતની ઉત્પત્તિ કહેવાય, કારણ કે માટીનો પિંડ ઘડાકારમાં આવ્યો તે પહેલા ઘડાકારરૂપે તો અજાત જ હતો

(૩) રૂપ અને આશર એ બંને અપેક્ષાએ ઘડાની ઉત્પત્તિ એ જાત-અજાત બંનેની ઉત્પત્તિ કહેવાય, કારણ કે તે ઘડાકારમાં આવ્યા પહેલા રૂપી તો હતો, પણ આકાર વિશેષનો અભાવ હતો

(૪) અતીત કાળ નષ્ટ હોવાથી અને અનાગત કાળ અનુભવ ન હોવાથી તે બંને પ્રમાણે કિંચિત્ ઘડી શકે નહિ, અર્થાત્ વર્તમાન કાલમાં જ કિંચિત્ ઘટતી હોવાથી જાતમાન ઘડાની ઉત્પત્તિ માનવી એઈએ (૧૭૦૯)

(૫) પણ તે જ ઘડો પૂર્વકાલમાં જાત-ઉત્પન્ન હોય તો પુનઃ તેની ઉત્પત્તિના અમલવ હોવાથી એમ કહી શકાય કે જાતની ઉત્પત્તિ સર્વથા નથી સંભવતી વળી જાત એવો ઘટ પણ પરપર્યાયરૂપ ખરડપે તો ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, તેથી પરપર્યાયની અપેક્ષાએ પણ જાતની ઉત્પત્તિ સર્વથા ઘટતી નથી વળી જાત-અજાત એવો ઘટ પણ અર્થાત્ સ્વપર્યાયની અપેક્ષાએ જાત અને પરપર્યાયની અપેક્ષાએ અજાત એવો ઘટ પણ પૂર્વજાત હોવાથી પુનઃ તરૂંપે ઉત્પત્તિયોગ્ય ન હોવાથી જાત-અજાતની પણ સર્વથા ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી વળી ઘટરૂપે જાતમાન ઘડ પણ ખરડપે કદી ઉત્પન્ન નથી થતો, એટલે એ અપેક્ષાએ જાતમાનની પણ કદી ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી (૧૭૧૦)

વળી એમનાં જે નિયમો પાળે છે તેમની પણ જાત્યાદિ પ્રકારે સર્વથા ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે તે સ્વદા નિયત છે

મારાશ એ છે કે દ્રવ્યની તે જ પ્રકારે ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી, પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉપર જતાં તેમ વસ્તુની જાત્યાદિ વિકલ્પો વડે જાત્યાદિ છે, અર્થાત્ પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉપર જતાં પ્રમાણે જાતની ઉત્પત્તિ ઘટે પણ છે અને નથી પણ ઘટતી (૧૭૧૧)

વગી તે જે એમ વિચારું છું કે ખલુ સામગ્રીથી થાય છે પણ જે સર્વશૂન્ય હોય તો સામગ્રીના પ્રશ્ન જ કયા રહે? આ બાબતમા કહેવાનું કે તારુ આલુ માનવુ તન પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, કાણુ કે વચનજનક કંઠ, ઝોઠ, તાલુ માદિ સામગ્રી પ્રત્યક્ષ છે અને તેનુ કાર્ય વચન પણ પ્રત્યક્ષ છે

વક્ત — જે વસ્તુ ન હોય ત્તા તે અવિદ્યાજન્ય બ્રાન્તિથી દેખાય તો એથી કાઈ વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ ન થઈ શકે કહ્યુ પણ છે કે—

૧૧ “કામવામના, સ્વપ્ન, ભય, ઉન્માદ અને અવિદ્યાજન્ય બ્રાન્તિથી મનુષ્ય અવિદ્યામાન એના અર્થને પણ કશોડુકેની જેમ ભુલે છે”

મગવાન—જે એમ જ હોય તો પછી શૂન્યતા મમાનભાવે હોવા ત્તા નવખાના વાગની સામગ્રી શા માટે નથી દેખાતી? અને વચનની જ સામગ્રી કેમ દેખાય છે? બન્નેની દેખાવી જોઈએ અગર કોની ન દેખાવી જોઈએ, મરણ કે તારે મતે બન્ને મમાનભાવે શૂન્ય છે (૧૭૨૨)

વગી છાતી, માથુ, કંઠ, ઝોઠ, તાલુ, જીભ આદિ સામગ્રીરૂપ વક્તા અને તેનુ વચન એ સત્ છે કે નહિ? જે તે સત્ હોય તો મર્વશૂન્ય છે એમ કેમ કહેવાય? અને જે વક્તા કે વચન અસત્ હોય તો ‘આ બધુ શૂન્ય છે’ એવું કોણે કહ્યુ? અને કોણે સાબળ્યુ? કાણુ કે મર્વશૂન્ય માનવા જતા કોઈ વક્તા નહિ રહે અને તેને સાબળનાર શ્રોતા પણ નહિ રહે (૧૭૩૩)

વક્ત—બરાબર છે વક્તા પણ નથી, વચન પણ નથી, અને તેથી જ વચની પાછો પણ નથી એટલે જ તો એ પ્રકારે સર્વશૂન્ય જ મિદ્ધ થાય છે

મગવાન—પણ હું તને પૂછુ છું કે તે જે એમ કહ્યુ કે ‘વક્તા વચન અને વચનીયનો મલાવ હોવાથી સર્વ શૂન્ય જ છે’ તે તારુ વચન સય છે કે મિથ્યા? (૧૭૪૪)

જે તું તારા એ વચનને સત્ય માનતો છે તો વચનનો સદ્ભાવ મિદ્ધ વધાથી સ્વ વસ્તુનો અભાવ ન બને અને જે તું તારા એ વચનને મિથ્યા માનતો હોય તો તે વચન અપ્રમાણ હોવાથી સર્વશૂન્યતાને સિદ્ધ કરવા અસમર્થ જ બને

વક્ત—ભલે ને એ વચન શૂન્યતાને સિદ્ધ ન કરી શકે, છતાં અમે તો શૂન્યતાને સ્વીકારીએ જ છીએ

મગવાન—તોપણ તારે એ અબ્યુપામ—સ્વીકાર સત્ય છે કે મિથ્યા એવો પ્રશ્ન તેને વિશે પણ થઈ શકે છે અને ઉત્તરમા શૂન્યતા સ્વીકારવી ન

૧ ‘કામસ્વપ્નમયા માદરિકાવળ્લવાત્તયા । વચત્વચનમયય જન વશાન્નુદાન્વિત્ ॥

૨ આ ગાથા કોઈ ન હોય ત્તા ગાળના શ્રૂમખા જેવુ દેખાય છે તે કેશોડુ દેખાય છે

વળી અર્થનિર્માણથી વસ્તુને નિહાન કરી પણ શકાતો નથી દેશાદિથી વિપ્રત્યક્ષ એવી વસ્તુઓનું વિદ્યમાન હતા દર્શન નથી થતું ચર્ચાને પ્રેરનાર હતા તેનો પ્રભાવ માની શકાતો નથી એટલે સારાશ એ છે સાવકું નગી કે પરભાગના અર્થનિર્માણથી અચલાનો નિષેધ કરી શકાય જ નહિ અને અચલાનું દર્શન હોવાથી અદૃશ્ય એવા પરભાગનું પણ અસ્તિત્વ અનુમાનથી સિદ્ધ કરી શકાય છે, જેમ કે — દૃશ્યવસ્તુનો પરભાગ પણ છે, કારણ કે તમબદ્ધ અચલાનું ગ્રહણ છે જેમ આગના પૂવ ભાગનું ગ્રહણ હોવાથી તમબદ્ધી પરભાગ પણ છે જ, તે પ્રકારે દૃશ્ય વસ્તુનો પન્નાગ પણ છે

વળી અચલાગનો પણ પ્રેક ભાગ અચ છે અને તેનો પણ એક ભાગ અચ છે પ્રેમ ઈશ્વર જે સવાચલાગ છે તે તો સ્ત્ર મ છે અને અદૃશ્ય છે તેથી અચલાગનો મનઃશ્ચ પ્રભાવ છે — ઇત્યાદિ તે જે વિચારણા કરી છે તે પણ અચુક્ત છે, કારણ કે ગાંઠી પણ જે પરભાગ નહિ અને તો અચલાગ મલવશે જ નહિ એવું પરભાગ તો અદૃશ્ય હતા સ્વીકારવો જ જોઈએ (૧૭૮૦)

વળી, જે સર્વશૂન્ય જ હોય તો પછી અચલાગ મચલાગ અને પન્નાગ એનો ભેદ પણ રી રીતે સમજે?

વ્યક્ત — પરમતની અપેક્ષાએ એવા લેહો ઈયાં છે

મગરાન — પણ ત્યાં સવાલાન હોય ત્યાં આ સ્વમત અને તે પરમત એનો પણ ભેદ શી રીતે થાય? (૧૭૪૧)

જે શૂન્યતા સ્વીકારવામા ન આવે તો જ અન્નાગ-મધ્યભાગ-પરભાગ એવા લેહો સ્વીકારી શકાય અને જે એવા લેહોને સ્વીકારવામા ન આવે તો પછી ખરશૂન્યની જેમ તેવા વિસ્તરે કાવાનો ઈશો જ અર્થ નથી! (૧૭૪૨)

વળી જે મર્શશૂન્ય હોય તો એમ કેમ અને કે અન્નાગ જ દેખાય પણ પન્નાગ ન દેખાય? વસ્તુત કશું જ દેખાવું ન જોઈએ અને તદાનુમા વિપચાસ કમ નથી થતો? અન્નાત પન્નાગ જ દેખાઈ લાય પણ અચલાગ ન દેખાય, એવું કેમ નવી બનતું? આથી મર્શશૂન્યના અગિદ્ધ છે (૧૭૪૩)

વળી જે એનો નિયમ હોય કે પરભાગ નહીં દેખાતો માટે વસ્તુ શૂન્ય છે તો પછી સ્ફટિકની સત્તા તો સ્વીન વી જ નેડિશે, ગાળુ તેનો તો પન્નાગ પણ દેખાય છે

વ્યક્ત — સ્ફટિકાદિ પણ વસ્તુત શૂન્ય જ છે

મગગાન — તો પરભાગના અદર્શનથી વસ્તુનો અભાવ મિદ્ધ નહિ થાય પરભાગનું અદર્શન એ અહેતુ બની જશે તો પડી એમ જ કહો ને કે ‘કાર્થ જ હેખાતું નથી’ માટે મર્વશૂન્ય છે

વક્ત — હા, ખતી વાત એ જ છે કે ‘જશું નથી હેખાતું’ માટે જ મર્વના અભાવ છે — મર્વશૂન્ય છે

મગગાન — એમ કહેવા જતા તો તે જે પ્રથમ સ્વીકાર્યું છે તેનો બાધ થઈ જશે, એટલે કે પ્રથમ તે એમ કહ્યું કે પરભાગનું અદર્શન છે અને હવે તું એમ કહે છે કે કશાનું દર્શન નથી, આમા તો પરસ્પર વિરોધ છે વળી ધર્મપ્રતિષ્ઠિ બાધ વસ્તુ મર્વને પ્રથમ છે તેવી એમ કંમ કહેવાય કે જશું જ નથી હેખાતું? આમા તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે, તેથી કહ્યું જ હેખાતું નથી એ હેતુથી સવાભાવ મિદ્ધ કંઈ શકાય નહિ

વક્ત — સર્વ મપક્ષમા હેતુ વિવિધમાન ન હોય જતા એ તે મર્વ વિષયથી સ્વાવૃત્ત હોય — અર્થાત્ એકે પણ વિષયમા વિવિધમાન ન હોય તો તે મદ્દેહુ કહેવાય છે, જેમ મજ્જ અનિત્ય છે, કારણ કે તે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન વાય છે આમા હેતુ બધા અનિત્ય પદાર્થોમા વિવિધમાન નથી, તરણ કે વીજળી વાદળા વગેરે અનિત્ય પદાર્થો એવા છે જે પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી સખતા, છતાં કેાઈ પણ વિષયમા એ હેતુ નથી અર્થાત્ કેાઈ પણ એવો નિત્ય પદાર્થ નથી જે સ્ત્રોતપત્તિમા પ્રયત્નની અપેક્ષા નખતો હોય, કાણ કે નિત્ય પદાર્થને ઉત્પત્તિ જ નથી ત્યાં પ્રયત્નનું શું કામ? એને ઉત્તર હેતુ મર્વ મપક્ષમાપી ન હોવા છતાં મર્વ વિષયથી સ્વાવૃત્તિને કારણે સ્વસાધ્ય અનિત્યતાને સિદ્ધ કરે છે તે જ પ્રમાણે ‘પરભાગનું અદર્શન’ લયે મદ્દેહકાદિ શૂન્ય પદાર્થોમા ન હોય અર્થાત્ લયે તે સર્વમપક્ષમા ન હોય છતાં સપક્ષમા બહુભાગના તો જે જ, તેથી તે સ્વસાધ્યને સિદ્ધ કરી શકે છે

મગગાન — ‘પરભાગનું અદર્શન’ એ હેતુમા ઉત્તર હેતુની જેમ વ્યતિરેક સિદ્ધ થતો નથી ઉત્તર હેતુનો વ્યતિરેક — જે અનિત્ય નથી તે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી, જેમ આપશ — એ સિદ્ધ છે પણ અહીં તો ‘જ્યાં શૂન્યતા નથી ત્યાં પરભાગનું અદર્શન પણ નથી’ એવો વ્યતિરેક કયા સિદ્ધ કરશે? એવો વ્યતિરેક તો કેાઈ સદ્ભૂત વસ્તુમા જ સિદ્ધ થઈ શકે અને તું તો સવાભાવ માનતો હોવાથી કેાઈ સદ્ભૂત વસ્તુનો સ્વીકાર કરી જ ન શકે એટલે પરભાગના અદર્શનને તારે અહેતુ જ માનવો રહે (૧૭૮૪-૪૫)

વ્યક્ત — પર અને મધ્યભાગ નથી, કાણ કે ખગવિધાણની જેમ તે અપ્રત્યક્ષ છે અને જો પર અને મધ્યભાગ ન હોય તો અગ્રભાગ પણ કયાથી

હોય? ડારણ કે તે અગ્રભાગ પાા પર મધ્યભાગની અપેક્ષાએ એ આમ મુવં
શ યતા સિદ્ધ થાય છે

મગરના — બુદ્ધી બુદ્ધી ઇન્દ્રિયોનો જે વિષય બને છે તે એવ પ્રત્યક્ષ
કહેવાય છે એટલે જ્યાં તુ ‘અપ્રત્યક્ષ છે’ એમ કહે છે ત્યાં ઇન્દ્રિયો અને
અથ એવું તો ગાંધીના ગોણુ તારે વિદ્યમાન છે એમ તો માનવું જ જોઈએ,
ડારણ કે વિદ્યમાનનો જ વિવેક થાય છે અને તે સ્વીકારવામાં તો શ યતાની
હાનિ થાય છે, એટલે કહાય તુ તે બ ને — મિદ્ર્ય અને અર્થને ન સ્વીકારે,
પણ શૂન્યને સ્વીકારે, તોપણ તું ‘અપ્રત્યક્ષ હોવાથી’ એમ ન કહી શકે,
કારણ કે ઇન્દ્રિય અને અર્થના અભાવમાં પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ એવો વ્યવહાર
થઈ જ ન શકે (૧૭૨૬)

વળી ‘અપ્રત્યક્ષ હોવાથી’ એ હેતુ પણ ચલિત્વારી છે, કાણ કે એવો
નિયમ નથી કે જે અપ્રત્યક્ષ હોય તે અવિદ્યમાન જ હોય તાન પોતાના જ
મશયને અને અ જ જ્ઞાનોને ઘણા લોકો પ્રયત્ન નથી કરતા હતા તે વિદ્યમાન છે
જ તે પ્રકારે અથ પદાર્થો એવા હોઈ શકે છે કે જે અપ્રત્યક્ષ હતા વિદ્યમાન
હોય છે તે પ્રમાણે ખગ-મધ્યભાગો પણ અપ્રત્યક્ષ હતા વિદ્યમાન
મળે છે

ચક્ત — સશ્યાદિ જ્ઞાન પણ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી વિદ્યમાન નથી એમ
હું તો ?

મગરના — તો પછી એમ જ થયું ને કે તને જુતોની શૂન્યતા વિશે
મશય નથી? તો પછી તે કોને છે? એ તે શું છે? અને કોણે શૂન્યતાને
ખાલી છે? સારાશ એ છે કે ખીબ કોઈને તો જુતોના અસ્તિત્વ વિશે સંદેહ જ
નથી એવો સંદેહ તો તને જ હતો અને હવે તુ કહે છે કે મને પણ સંદેહ
નથી, તો પછી એ ચર્ચા ખાલી જ સમાપ્ત થવી જોઈએ, કારણ કે ખીબ
લોકોને તો આ આમ-નગગદિની સત્તા વિશે જરા પણ સંદેહ નથી તેથી
સનશૂન્યતાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી (૧૭૨૭)

એટલે હે ચક્ત! તારે પણ પૃથ્વી પાણી અગ્નિ જે પ્રયક્ષ દેખાત છે એ
વિશે તો સંદેહ કરવો જ ન જોઈએ જેમ તુ તારા પોતાના
સ્ત્રીઆદિ મૂતા સ્વરૂપ વિશે સંદેહ નથી કરતો તેમ વાયુ અને આદ્રશ જે
પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતા એ વિશે સશય કહાય થાય, પરંતુ એ
સશયનું નિવારણ પણ અનુમાનથી થઈ શકે છે (૧૭૪૮)

ચક્ત — વાયુની સિદ્ધિમાં કેવું અનુમાન છે?

મગવાન — અપશાદિ ગુણોના ગુણી અસ્થ દત્તા વિવ્રમાન હોવો તેઈએ,
કારણ તે ગુણો છે, જેમ રૂપ ગુણનો ગુણી ઘટ એટલે
વાયુનું અસ્તિત્વ સ્પર્શ-શબ્દ-સ્વામ્ય-કમ્પાદિ ગુણોનો પણ સપાદક જે ગુણી
છે તે વાયુ છે આ પ્રકારે વાયુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું
હોવાથી તે વિશે સદેહને અવકાશ નથી (૧૭૪૯)

વ્યક્ત — આગમગ્રાધક અનુમાન કેવું છે ?

મગવાન — પૃથ્વી જલ અગ્નિ વાયુ એ બધાનો કાર્ઠ આધાર હોવો
જોઈએ, કારણ કે તે બધા મૂર્ત છે જે મૂર્ત હોય છે
માત્રાશની મિદ્ધિ તેનો આધાર હોય છે, જેમ પાણીનો આધાર ધડો હોય છે
જે પૃથ્વી આદિનો આધાર છે તે આકાશ છે હે વ્યક્ત !
આ પ્રમાણે આકાશ મિદ્ધ થતું હોવાથી એ વિશે પણ સદેહને સ્થાન નથી

વ્યક્ત — પૃથ્વીઆદિ ભૂતોનો આધાર સાધ્ય છે, એટલે કે દષ્ટાન્તમા જળના
આધાર તરીકે જે ઘટરૂપ પૃથ્વી લીધેલ છે તે તો હજી સાધારરૂપે સિદ્ધ કરવાની
હોઈ આધારચુખ્ત અશમા સાધ્ય જ છે તો એવી સાધારરૂપે હજી સિદ્ધ નહિ થયેલ
પૃથ્વીને દષ્ટાન્તમા કેવી રીતે લઈ શકાય ?

મગવાન — તો પછી ઉક્ત અનુમાનને બદલે આવા અનુમાને કરીને ભૂતોના
આધારને મિદ્ધ કરવો જોઈએ — પૃથ્વી આધારવાળી છે મૂર્ત હોવાથી, પાણીની
જેમ, તેમ પાણીના આધારની સિદ્ધિમા અગ્નિને અને અગ્નિના આધારની સિદ્ધિમા
વાયુને અને વાયુના આધારની સિદ્ધિમા પૃથ્વીને દષ્ટાન્ત તરીકે મૂકીને તત્તત્ત ભૂતોના
આધારને સિદ્ધ કરવો જોઈએ, એથી ઉક્ત દોષ નિવૃત્ત થઈ જશે આ પ્રમાણે
ઉક્ત ભૂતોના આધારરૂપ આગશની મિદ્ધિ થવાથી તેના વિશે પણ સદેહને અવકાશ
નથી (૧૭૫૦)

હે સૌમ્ય ! આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ મેવા ભૂતોની સત્તા
સ્વીકારવી જ જોઈએ વ્યામુધી શસ્ત્રથી ઉપધાત થયો ન હોય, વ્યામુધી એ
ભૂતો સંચેતન — સજીવ છે, શરીરના આધારભૂત છે અને નાના પ્રકારે જીવના
ઉપલેગમા આવે છે (૧૭૫૧)

વ્યક્ત — ભૂતોને વળી આપે સજીવ શાથી કહ્યા ?

મગવાન — પૃથ્વી પાણી અગ્નિ અને વાયુ એ ચારે અચેતન છે, કારણ
કે તેમા જીવના લક્ષણો દેખાય છે, પણ આગશ તો
મૂર્ત મજાત છે અમૂર્ત છે અને તે જીવનો આધાર માત્ર બને છે પણ સજીવ
નથી (૧૭૫૨)

વ્યક્ત — પૃથ્વી સંચેતન છે તેમા શો હેતુ છે ?

મગરાન — આભળ, પૃથ્વી નચેતન છે, ત્રણ કે તેમા સ્ત્રીમા દખાય છે તેવા
જ મ - જ ૧ - જીવન - મજુ - સતસંહણ - ગાહ્ય - દોહ - રાજ - ચિકિત્સા
ધ્યાદિ લક્ષણો છે

જગત — અચેતનમા પણ જન્મ વગેરે દખાય છે, જેમ દહીં ઉપ ન થયું,
જીવિત વિષ, મુતલ કમુષો જોવા પ્રયોગથી દહીં વગેરેમા પણ જન્માદિ કે જ
તા તે સજીવ નથી

મગરાન — જહીં વગેરે અચેતન વસ્તુમા એવો પ્રયોગ ગ્રીપવાદિ છે, કાળ
કે તેમા જશદિ બધા ધર્મો મનુ થોના જેવા દેખાતા નથી, ત્યાં વૃથોમા તો તે
જન્માદિ બધા લાગે નિરુપચરિત છે, તેથી તેને સચેતન માનવા ભેદ છે

વળી, વનસ્પતિમા ચેતન્યમાધક બીજ પાડે હંતુઓ કે નૃપદાદિકા
(લતામણી) વનસ્પતિ લુદ્ધ જતુની જેમ સ્પર્શ માત્રી મકેચ પામે છે વળી
લતા પોતાનો આશ્રય મેળવવા મનુષ્યની જેમ વૃક્ષ પ્રતિ સચરે છે કમી આદિમા
નિદ્રા પ્રબોધ સકેચ આદિ જીવના લક્ષણો માનવામા આ પા છે વળી બહુ
અમુક કાલમા સપ્તનો, અચેતક વૃક્ષ ફળનો, હુરુબક જન્મને, વિષ્ણુ નનો અને
અપર - તિવક આદિ સ્પર્શનો ઉપલોગ કરે છે એ સિદ્ધ છે (૧૭૭-૮૮)

વળી, મનુષ્યઆદિ જીવોમા જેમ હસના મામનાં મકુર ફૂટે છે, અથાત્ એક
વાર હસત કપાયા પછી પણ ફરી તેના માસનો અકુર ઉદભવે છે, તેમ વૃક્ષ
સમૃદ્ધ વિદુમ — પ્રવાલ લવણ અને ઉપક્રમા પણ ત્યામુધી તે સ્વાશ્રય
સ્થાનમા રોય છે ત્યામુધી એક વાર દિ ૧ થયા પછી પણ તેમા સ્વતંત્રીય
અકુરો ફૂટે છે, અને તે વૃદ્ધિને પામે છે માટે તેમા જીવ છે

વત્ — પૃથ્વીઆદિ ભૂતોને સચેતન સિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ છે તેમા પ્રથમ
પૃથ્વીને જ સજીવ સિદ્ધ કરવી ભેદતી હતી, તેને બાદ પ્રથમ વૃદ્ધોમા અને
પછી જ વિદુમ — પ્રવાલ લવણાદિપ પૃથ્વીમા મજીવતા સિદ્ધ કરી તેનું શું
કારણ?

મગરાન — વનસ્પતિ એ લૌકિક પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે પૃથ્વી ભૂતનો જ વિકાસ
રોગથી તેનો સમાવેશ પૃથ્વી ભૂતમા છે તે સ્વતંત્ર ભૂત નથી તેથી અને વનસ્પતિમા
જેવા સ્પષ્ટ ચેતન્ય લક્ષણો દેખાય છે તેવા વિદુમ વગેરેમા દેખાતા પણ નથી તેથી
વૃદ્ધોમા જ પ્રથમ સજીવતા સિદ્ધ કરી છે (૧૭૮)

જત્ — જતને સચેતન કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે?

મગરાન — જમીન જો વાથી જમીનથી સજીવ એવું સ્વાભાવિક રીતે પાટી
નીચું હોવાથી તે દેહકની જેમ સજીવ કે અથવા માદ્યની જેમ વાદળમાથી
પતું હોવાથી આગશમાનુ પાણી એ સજીવ છે (૧૭૯)

વ્યક્ત — વાયુની મજબૂતતા કેમ માનવી?

મગવાન — જેમ ગાય બીનની પ્રેરણા વિના અનિયમિતરૂપે તિયક્રમન કરે છે તેમ વાયુ પણ ગતિ કરતો હોવાથી સજીવ છે

વ્યક્ત — મને અગ્નિની સજીવતા કેવી ગીતે છે?

મગવાન — જેમ મનુષ્યમાં આહ્વાગદિથી વૃદ્ધિ અને વિકાર દેખાય છે તેમ અગ્નિમાં પણ કાષ્ઠના આહારથી વૃદ્ધિ અને વિવ્રગ દેખાય છે, તેથી તે મનુષ્યની જેમ સજીવ છે (૧૭૫૮)

પૃથ્વીઆદિ ચારે ભૂતો જીવે ઉત્પન્ન કરેલા મને જીવના આધારભૂત એવા શરીરો છે, કાણ કે તે અભ્રવિકારથી ભિન્ન એવા મૂર્ત ભતિના દ્રવ્યો છે, જેમ ગાય વગેરેનું શરીર એ શરીરો લગભગ સજીવો પડત ન હોય ત્યાંમુધી સજીવ છે અને મજીવો પડત વધુ પડી નિર્જીવ હોય છે (૧૭૫૯)

વળી, હે સૌમ્ય! પૃથ્વીઆદિ એકેન્દ્રિય જીવો એ સ સારમાં ન હોય તો સ સારનો નિરૂદ્ધિ થઈ જાય, ડારણ કે સ સારમાંથી ધણા જીવો મોગમાં જતા રહે છે અને નવા જીવો તો ઉત્પન્ન વત્તા નથી અને લોક પણ બહુ જ પરિમિત છે તેથી તેમાં મધુર જીવ તો થોડા જ રહી શકે, આથી સ સાર જીવરહિત થઈ જાય પણ સ સાર જીવરહિત થઈ જાય છે એમ તો કોઈ માનતું નથી, માટે પાર્થિવાદિ એકેન્દ્રિય જીવોની અનંત સંખ્યા માનવી જોઈએ એ જીવો ભૂતોને પોતાના આધારરૂપ શરીર બનાવીને તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે (૧૭૬૦-૧૭૬૧)

વ્યક્ત — પણ જો પૃથ્વીઆદિ ભૂતોમાં આપના ડહા પ્રમાણે અનંત જીવો હોય તો તો સાધુને પણ આહ્વાગદિ લેવાથી તે અનંત જીવોની હિસાનો દોષ લાગે અને તેથી તે અહિસાનો અભ્યાસ ન થઈ જાય

મગવાન — અહિસાનો અભ્યાસ ન થાય, ડારણ કે જે પ્રથમ જ કંઈ ભૂતો તરીકે દ્રાવ તાપગ છે કે મજીવો પડત પૃથ્વીઆદિ ભૂતોમાં જીવ હોતો નથી, નિર્માના સદ્માન તે બધા ભૂતો નિર્જીવ છે

વળી, હિસા-અહિસાનો વિરોધ તારે ડહા જોઈએ લોક જીવોથી સંબંધ છે એના ન માનવી હિસા વાય છે એમ સમજવું ન જોઈએ (૧૭૬૨)

વળી, કોઈ જીવનો ઘાતક થયો એટલા માટેથી તે હિસક થઈ ગયો એમ પણ નથી, અને કોઈ જીવનો ઘાતક ન હોય એટલા માટેથી તે નિશ્ચયથી અહિસક છે એમ પણ નથી વળી, જીવ બહુ થોડા હોય તો હિસા થાય નહિ અને ઘણા જીવ હોય તો હિસા થાય એવું પણ નથી (૧૭૬૩)

વ્યક્ત — તો પછી કોઈને હિસક અગર અહિસક ડહાઈ સમજવો?

ચક્ત્ર — પ્રમાણથી પાચે ભૂત સિદ્ધ થયા, પણ વેદવચનમા વિરોધ છે તેનું શું ?

મતગાન — વેદમા સંસારના બધા પદાર્થોને સ્વપ્ન જેવા કહ્યા છે તેનો

અર્થ એ નથી કે તેમનો સવ થા અભાવ છે પણ ભવ્ય વસ્તુવચનના સમન્વય છોડી એ પાંચોમા અનુરક્ત થઈ મૂઠ ન બની જાય, તેમા

આસન્ન ન બની જાય, એટલા માટે તેમને સ્વપ્નોપમ અવાત્ અસાગ બતાવ્યા છે, જેવી સમાગ્ર પરિશ્રુતી મુક્ત થઈને નિર્મોહી બની મનુષ્ય વીતરાગ અને મવજ્ઞ બને અને એ તે ઐશ્વર્યલકરે આ પ્રકારે ઉક્ત વેદવચનનું તો પર્થ સર્વશૂન્યતામા નવી, પણ પાંચોમા આસક્તિયોગ્ય હશે જ નથી એ બતાવવાનું છે (૧૭૬૮)

આ પ્રકારે જગ મગ્ધુવી મુક્ત એવા લગવાને લ્યારે તેનો સંશય દૂર કર્યો ત્યારે તેણે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે હીમાલીયી (૧૭૬૯)

મગરાન — ઠમં એ પુરુષલુ પરિણામ હોવાથી બાહ્ય અભ્રાદિ વિકારની જેમ અવધા પૃથ્વીઆદિના વિકારની જેમ તેમા વિચિત્રતા છે જે વિચિત્ર પરિણતિવાળુ નથી હોતુ તે આમશની જેમ પુરુષલના પરિણામરૂપ પણ નથી હોતું તે કે પુરુષલના પરિણામરૂપે ઠમંના બધા પરિણામે સમાન છે છતાં કમંમા અવરણરૂપે જે વિશેષતા છે તે મિથ્યાત્વાદિ સામાન્ય હેતુઓ અને નાનીના પ્રદેષ આદિ વિશેષ હેતુઓની વિચિત્રતાને કારણે છે (૧૭૮૦)

સુવર્મા — શુ આ ભાવ જેવો પરભવ પ્રદી સભવે જ નહિ ?

મગરાન — જો આ ભવ જેવો જ પરભવ માનવો એય તોપણ જેમ આ ભવમા કમંકલની વિચિત્રતા દ્રશ્ય છે તેમ પર આ મરતી જમ ભવમા પણ માનવી ભેદોએ અર્થાત આ ભવમા જીવો વામર ત્રિવિત્ર કે શુભાશુભ વિચિત્ર ક્રિયા કરે છે, વિચિત્ર કમં કરે છે, તેને અનુરૂપ જ પરભવમા પણ વિચિત્ર ફલ માનવુ જોઈએ (૧૭૮૧)

સુવર્મા — આપ જરા સ્પષ્ટતાથી મમનવો

મગરાન — આ સસારમા જીવો નાના પ્રકારે ઠમં બાધે છે, કોઈ નારક યોગ્ય કમ બધ કરે છે તો કોઈ હવ આદિ યોગ્ય મા વસ્તુ તો સૌને પ્રત્યક્ષ છે હવે જો પરચોડમા ને તે કમંનુ ફલ તેમને મળવાનુ જ હોય તો એમ કહી શકાય કે આ લોકમા જેવી તેમની ક્રિયાની અવધા કમંની વિચિત્રતા હતી તેવી જ તે જીવોની વિચિત્રતા પરચોડમા થાય છે એટલે એટ રીતે તાકુ કહેવું પણ ખુબ જ છે કે જે આ ભવમા જેવો હોય તે પરચોડમા પણ તેવો જ થાય છે, અર્થાત જે આ ભવમા અશુભ કમં બાધતો હોય છે તે પરભવમા પણ અશુભ કમને જ લોગવનારો થાય છે આમ ‘જેવાને તેવુ’ એ અર્થમા નારો ન્યાન પણ સગળ બની જાય છે (૧૭૮૨)

સુવર્મા — આ ભવમા જ જેવું ફળ મળે છે એવું કૃપ્યાદિ કમં જ સફલ છે પણ ધનાદિ કમં જે પરભવ માટે કરાય છે તેવું કશું કર્મનુષ્ઠાનપરમરમાં જ ફલ મળતું નથી એવો પરભવમા વૈચિત્ર્યનું કશું જ વળ કે કારણ રહેશે નહિ આથી જેવો આ ભવે મનુષ્યાદિરૂપે જીવ હોય તેવો ને તેવો જ પરભવમા પણ જીવ રહેશે તેમા વૈચિત્ર્યને અવકાશ નથી

મગરાન — આમ માનવામા તો ઊલટું જીવનુ પરભવમા નવંથા જે સાદરત્ય તને હજ છે તે જ નહિ ઘટે, કારણ કે પરભવમા જીવની ઉત્પત્તિનુ કારણ કમં છે પણ તે કમ કે કમંનુ ફલ તે તું પરચોડમા માનવો જ નથી

મુધર્મા — કમ' વિના પણ જીવ પરભવના મદદ જ ચાય છે

મગજાન — તો પછી પરભવકમા આદ્યનુ કશુ કાણ નહિ હતા તે થયુ એટલે નિ કારણની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવુ પડે પણ નિષ્કારણ તો ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ્હે કે જે કમ' કશુ' નથી તેનુ મલ મળ્યુ તેમ માનવુ પડે અને દાનાદિ જે ક્રિયા પરભવક અર્થે કરી હતી તે નિષ્ફળ ગઈ હોવાથી કૃતનો નાશ થયો એમ પણ માનવુ પડે (૧૭૮૭)

વળી, દાનાદિ ક્રિયા પરભવકમા નિષ્ફળ હોય તો વસ્તુતઃ કમ'નો જ અભાવ થયો, અને જો કમ'નો જ અભાવ હોય તો પછી પરભવક જ ન બને, ત્યાં સામ્યની તો વાત જ ક્યા રહી?

મુધર્મા — કમ'ના અભાવમા પણ ભવ ચાય કે એમ માનીએ તો?

મગજાન — જો એમ હોય તો ભવનો નાશ પણ અકારણક જ માનવો. જો એ એટલે એક માટે તપમ્યાદિ અનુષ્ઠાન વ્યર્થ જ સિદ્ધ જ્ઞાના અમાત્રા થશે વળી, બન નિષ્કારણ માનતો હો તો જીવોમા વૈસા સત્તાર નથી દૃષ્ટ્યને પણ શા માટે નિ કારણ ન માનવુ? (૧૭૮૮)

મુધર્મા — કમ'ના અભાવમા સ્વભાવથી પરભવ માનવામા શે વાધો? જેમ કમ' વિના પણ માત્રીના પિડામાંથી તેને અતુરૂપ ઘટાનુ નિમાણુ સ્વભાવથી ચાય કે તેમ જીવની સદશ-અપર પરા સ્વભાવથી જ ચાય કે

મગજાન — ઘટે પણ માત્ર સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થતો, પણ તે કતાં કણ આદિની પણ અપેક્ષા નામે છે, તે જ રીતે જીવની પરમર રચના આત્મના પણ જીવને અને તેના પ ભવના શરીરઆદિના જન્મ નથી નિમાણુને કણની અપેક્ષા છે જ લોકમા જે કરણ હોય છે તે હતા અને ત્યારથી કુલાર-પ્રાદિથી ચક્રની જેમ ભિન્ન હોય કે એથી જીવરૂપ હતાથી અને પાશવિક શરીર રૂપ ત્યારથી પ્રસ્તુતમા કે હા જીવ હોવું જોઈએ અને તે કમ' જ કે

મુધર્મા — ઘટાદિ ત્યારમા તો કુલાર-વક્રાદિ રૂપ કતાં-કરણ પ્રત્યક્ષનિર્મલ હોવાથી માનવામા વાધો નથી, પણ શરીરદિ ત્યાર તો વાળના વિપરની જેમ સ્વાભાવિક જ છે, માટે તેના નિર્માણમા કમ'રૂપ કરણની આપસ્યમતા નથી

મગજાન — તારુ એ કટોરુ મરાબર નથી, કારણ કે શરીર એ નાદિ છે અને પ્રતિનિધિ-ચોક્કસ આદ્ય વાળુ પણ છે, એમ્હે ઘટની જેમ તેના પણ કોઈ કતાં અને કરણ હોવા જોઈએ વળી, કાણાનુરૂપ કારના જે સિદ્ધાંત તે માન્યો છે તે પણ વાદગાના વિકારરૂપ મ્હાતમા વર્ગિત થતો નથી, કારણ કે વાદગાના વિકારો પોતાના

કાળુ દ્રવ્ય એવા પુદ્ગલથી અતિ વિલમ્બ દેખાય છે આરાગ એ છે શરીરાદિ કાર્યને સ્વભાવિન માની ગમય નહિ (૧૭૮૧)

વળી, 'સ્વભાવ એ શું છે? વસ્તુ છે? નિ જ લુપ્ત છે? કે વસ્તુધર્મ' છે? એ તેને વસ્તુ માનતો હો તો તેની ઉપવર્ણિય થી જોઈએ પણ આકાશકુમુદની જેમ તેની ઉપવર્ણિય થતી ન હી, માટે સ્વભાવ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ (૧૭૮૨)

મને જો આકાશકુમુદની જેમ અત્યંત અનુપવર્ણ્ય હતા સ્વભાવનુ અસ્તિત્વ માનતો હો તો પછી અનુપવર્ણ્ય હતા કર્મનુ અસ્તિત્વ શા રસમાચારનુ માટે નથી માનતો? સ્વભાવનુ અસ્તિત્વ જે જાણે માનતો નિરાસણ હો તે જ જરતો કર્મનુ અસ્તિત્વ પણ માની લઈ જોઈએ (૧૭૮૭)

અને ધાર નુ સ્વભાવનુ જ ણીજી નામ કર્મ ગ્રાપ્તુ તો શો દોષ આવે તે તુ જો વળી, સ્વભાવને મદશ જ હમેશા જો તો જ સઃ એકસરખુ કાર્ય બને, અર્થાત્ મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય ધાપ પણ તેમા જ મારા પ્રશ્ન છે કે સ્વભાવ હમેશા એક જેવો જ શાથી જો છે? જો તુ જોમ -હે કે સ્વભાવથી સ્વભાવ એવો છે કે તે મ। મદશ રહે છે એવો તેથી મદશ ભવ જ થાય છે, તો પછી એના ઉત્તરમા એમ પણ કહી શકાય કે સ્વભાવથી સ્વભાવ એવો જ છે કે જેથી વિસદશ ભવ ઉપન્ન થાય છે (૧૭૮૮)

વળી, સ્વભાવ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત? જો સ્વભાવ મૂર્ત હોય તો પછી કર્મ અને સ્વભાવમા શો ફેર? બને મૂર્ત હોવાથી મરણા જ છે તુ જેને સ્વભાવ કહે છે તેને જ હુ કમ કહુ છુ નામમાત્રથી જ આમા ભો છે વળી, સ્વભાવ પરિણામી હોવાથી ક્ષયની જેમ સઃ એકસરખો રહી ન શકે અદના વાદનાની જેમ મૂર્ત હોવાથી પણ સ્વભાવ એકસરખો ન રહી શકે

સુધમા—સ્વભાવ મૂર્ત નહિ, પણ અમૂર્ત છે

માગાન—સ્વભાવને અમૂર્ત હોય તો ઉપકરણરૂપિ હોવાથી તે શરીરાદિ પ્રાપ્તિને ઉત્પાદક સમયે નહિ જેમ કુલાર દલદિ ઉપકરણુ વિના ધનુ નિમાણુ ન જરી શકે તેમ સ્વભાવ પણ ઉપકરણુ વિના શરીરદિનુ નિમ્બ ન કરી શકે અથવા, અમૂર્ત હોવાથી જ આપશની જેમ તે કશુ જ જરી શકે નહિ વળી, શરીરાદિ જાય મૂર્ત છે તેથી પણ હે સુધર્મન! અમૂર્ત સ્વભાવથી તેતુ નિ પાદન ઘટે નહિ અમૂર્ત આકાશની જેમ મૂર્ત નહી થતુ તેમ વળી મૂર્ત કમ

૧ મા ૧૬ મા પણ સ્વભાવવાદ વિશે ચચા ગુનામા આવી છે તે જોઈ લેવી વસ્તુતઃ મા ૧૭૬-૧૭૭ ને અને ગણીતે જ ૨૦ ૧૬૪ ની નીમા ની માટે સ્વભાવ વાદનુ નિરસન થુ ૩

માન્ય વિના મુખમ પેદન માદિ પણ ઘટતું નથી ? આની વિશેષ ચર્ચા અમિશ્રુતિ સાથે કરવામા આવી જ છે માટે સ્વભાવને અમૃત પાન ન માની શકાય (૧૭૮૯-૯૦)

સુધમ — તો પછી સ્વભાવ એવેલે નિ કારણતા એવો બીજો વિષય જ હી- હાથે છે

મગરાન — સ્વભાવ એટલે નિ કારણતા માનવામા પણ પરભવમા સામ્ય કેવી રીતે ધરશે ? અને જો સાદ્યમા કરુ જ કાણુ ન હોય તો વૈસાદ્યમા પણ શા માટે કારણ માનવું ? મર્યાત્ આદ્યની જેમ વૈસાદ્ય પણ કારણ વિના જ ધર્મ જગે વગી ભવનો વિ ટેદ પણ કારણ વિના શા માટે ન થાય ? અર્થાત્ મોખને પણ નિ કારણ જ માનવો જોઈએ અને જો કારણ વિના જ શરીરાદિની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો અત્તરણીની પણ ઉત્પત્તિ કેમ ન થાય ? વગી શરીરાદિનું કાર્ક કારણ જ ન હોય તો તેના પ્રતિનિધત આકાર કેવી રીતે થાય ? વાદળાની જેમ અનિયત આકારવાળું શરીર કેમ ઉત્પન્ન ન થાય ? આ બધા પ્રશ્નોનો ખુલાસો જો સ્વભાવ એવો અપરણુતા માનો તો બંધકતો નથી માટે અકારણતાને સ્વભાવ માની શકાય નહિ (૧૭૯૧)

સુધમા — ભને, તો સ્વભાવને વસ્તુધર્મ માનવો જોઈએ

મગરાન — જો સ્વભાવ એ વસ્તુધર્મ હોય તો તે સત્ત્વ એક જોયો ન જ રહી શકે, એટલે તે સદૃશ શરીરાદિને સદા કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે ?

સુધમા — પણ વસ્તુધર્મ એવો સ્વભાવ સદા મૃશ કેમ ન રહી શકે ?

મગરાન — કાણ કે વસ્તુના પચાંચે ઉપાન્નિયતિભગ્નપ વિચિત્ર હોય છે, એવે તે સદા સદૃશ જ રહી શકે નહિ વસ્તુના નીવાદિ ધર્મોમા પ્રત્યક્ષથી જ અન્યરૂપે પરિણમન નિદ્ધ છે વગી સ્વભાવને વસ્તુનો ધર્મ તો તુ કહે છે, પણ એ તો બનાવ કે તે માત્રાનો ધર્મ છે કે પુદ્ગલનો ? જો તે આત્મધર્મ હોય તો આકાશની જેમ અમૃત લેવાથી શરીરાદિનું કારણ ન બની શકે અને જો તે પુદ્ગલધર્મ હોય તો તો કમનું જ બીજું નામ સ્વભાવ થયે, કારણ કે તુ તો કમનો પુદ્ગલાન્તિગ્રામ સમાવેશ કરુ છુ (૧૭૯૨)

એવો માટે હે મુધમ ન ! પુદ્ગલમય કમરૂપ વસ્તુનું પરિણામ અર્થાત્ ધર્મ જો તુ સ્વભાવને માનતો હોય અને તે જ આ જગતમા વનિચ્ચનું કારણ બને છે એમ માનતો હો તો તેમા કાર્ક જ દોષ નથી પણ તારે, તે સત્ત્વ મૃશ જ છે એમ ન માનવું જોઈએ, પણ મિથ્યાત્વાદિ હેતુથી કમ પરિણામ વિચિત્ર બને છે

અને તેથી જ તેનું કાર્ય પણ વિવિધ અને છે એમ માનવું જોઈએ એટલે તેથી પરબવમા એકાન્ત સારથ્ય જ નહિ, પણ વૈસાદસ્યનોય સભવ માનવો જોઈએ

(૧૮૦૩)

મલયા મુધર્મનં ! વસ્તુને અભાવ જ એવો જ કે પ્રત્યેક દાણમાં તેમાં કેટલાક સમાન અને કેટલાક અસમાન પદાર્થોના ઉપસ્થિતિ રહતું સમાન અને અને વિવિધ થયા જ કે જે દે અને તેનો જ યાગ તદવન્થ નવમાન જ — એમ કહે છે આથી વસ્તુ અથવા બીજી દાણમાં તેવી જ

હોતી નથી, અર્થાત્ પૂર્વકાલમાં વસ્તુ જે રૂપે હોય છે તેથી વિવિધાણુ ઉત્પન્નકાલમાં બની જાય છે આ પ્રકારે પોતાની જ સમાનતા નથી ટકતી ત્યાં બીજા પદાર્થો સાથેની સમાનતા તો કેવી રીતે ટકે? અને છતાં જ સારના સમન્ત પાંચોથી તે સર્વથા અસમાન જ છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે અગ્નિ વાદિ કેટલાક સમાન ધર્મોને કારણે સમાનની સમન્ત વસ્તુ નાથે તે સમાન છે, તો પછી પોતાની પૂર્વકાલિક અવસ્થા નાથે તો તે જ સમાન ધર્મોને કારણે સમાન હોવાનું જ, એમાં મંદેહ નથી (૧૭૯૮-૯૯)

સારાંશ એ છે કે આ ભવમાં પણ એની કાંઈ વસ્તુ નથી જે સર્વથા અસમાન જ હોય, તો પછી પરબવમા પણ તેમ કેવી રીતે અને? ખરી વાત એવી છે કે સમાનની બધી વસ્તુ સદૃશ પણ છે અને અસદૃશ પણ છે, નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે ઇત્યાદિ અને વિરોધી ધર્મોથી યુક્ત છે (૧૮૦૬)

સમન્ત વિશ્વના પાંચો સાથે અત્યાદિ ધર્મોને જો સમાનતા હોવા છતાં જેમ મુરખને પોતાની ભૂતાવસ્થાના ગાંધાવન્થા અને ભાવી વૃદ્ધાવસ્થાની માથે સમાનતા નથી હોતી, તેમ જીવની પણ અતિત્યાદિ ધર્મોને કારણે સમન્ત વસ્તુ સાથે સમાનતા છતાં પરબવમા સર્વથા સમાનતા નથી હોતી, પણ સમાનતા અને અસમાનતા બન્ને હોય છે (૧૮૦૭)

એ જીવ પ્રથમ મનુષ્ય હોય, પણ મરીને બ્યારે દેવ થાય છે ત્યારે સત્તાની ધર્મોને કારણે પોતાની પૂર્વાવસ્થા સાથે અને સમન્ત વિશ્વ સાથે પણ તેની સમાનતા હોવા છતાં દેવત્યાદિ ધર્મો વડે મરીને તેની પૂર્વાવસ્થા સાથે અસમાનતા છે, તે જ પ્રકારે તે જ મનુષ્ય જીવડપે નિત્ય છે અને મનુષ્યાદિ સર્વાવસ્થાએ અનિત્ય છે તેથી જેમ જીવ સમાન અને અસમાન ધર્મવાળો છે તેમ નિત્ય અને અનિત્ય પણ છે આ જ પ્રકારે તેમાં મ થય પણ અનેક વિરોધી ધર્મોની સિદ્ધિ થાય છે આથી પરબવે જીવમાં સર્વથા સમાન માની શકાય નહિ

સુવમા — મારે મતે પણ કાળ સાથે વ્યવસ્થા સર્વથા સાદૃશ્ય નથી પણ જો બ્યારે જેમ કહ્યું છે જ ‘પુરુષ મરીને પુરુષ થાય છે’ ત્યારે માન બાતિનો

અન્ય છે એમ પ્રતિપાત્ન કરવું હટ છે અથાત નતિ બદલાતી નથી, એટલું જ માત્ર તાત્પર્ય છે

મગતન — પણ જો તું પરલવને કમજન્ય માનતો હોય તો કમના હેતુ વિચિત્ર હોવાથી કમને પણ વિચિત્ર માનવું જ પડે
પરમરમો ત જ અને કમના કલને પણ વિચિત્ર માનવું જ પડે, અને જાનિ નથી તેથી તે જ ભતિનો અન્ય પ ભવમા પણ રહે છે તેમ કહી શકાય નહિ (૧૭૦૮)

વળી, નતિ જો સમાન જ ગહેલી હોય તો સમાન ભતિમા પણ જે ઉત્ક્રમ — અપકર્ષ દેખાય છે તે તો ઘટે નહિ જે મા ભરે સ્વપત્તિશાળી પુરુષ હોય તે પગલમા પણ તેમ જ રહેવો જોઈએ અને જે આ ભરે દરિદ્ર હોય તે પરભરે પણ દરિદ્ર ગહેલો જોઈએ આ પ્રમાણે પરલવમા ઉત્ક્રમ અને અપકર્ષને અવકાશ ન ગહેલો જોઈએ અને જો આર્થ જ બનતું હોય તો દાનાદિ ફક્ત વૃથા વાય અવાત્ દાનાદિને નિઃકૂળ જ માનવા પડશે પણ દાનાદિ નિઃકૂળ તો માની શકાય નહિ, હરણ કે પરલોકમા મને દેવની સમૃદ્ધિ મળે તો મારો ઉત્ક્રમ થાન એવી ભાવનાથી જ લોકો દાનાદિ સત્કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય છે જો સત્કાર્યોનું કાર્ણ રણ હોય જ નહિ તો લોકો દાનાદિમા પ્રવૃત્તિ શા માટે કરે? (૧૭૧૧)

વળી, ભતિમાદશ્યનો એકાતઆગ્રહ સખવામા આવે તો વેદમા જે એમ કહ્યું છે કે “દૃગ્ભો ન વ્ય જાયત્ વ મપુરીયો દવત્ત ।”
વરાજના — “જેને મળમૂન સાથે બાળવામા આવે છે તે શૂનાલ થાય સમવ્ય એ તેને વિરોધ થઈ બાય છે ઉત્ત્ર વેદનાકથથી તો એમ મિલ્લ થાય છે કે પુરુષ મરીને શૂનાલ થઈ શકે છે વળી “અમિશત્રુ તુટ્યાત્ સ્વગ્રામ ।” “અર્ગની દેહાવાળો અમિટોર કરે” અને “અમિટોમન યમરાયમનિજગત્ ।” અથાત “અમિટોમથી ચમત્તન્યને છૂટે છે” ઇત્યાદિ વાક્યોમા મનુષ્યને અર્થ મળવાની અને દેહ થવાની વાત આવે છે તેને પણ વિરોધ વર્ધ જશે એટલે પ વેદમા ભતિમાદશ્યનો આગ્રહ નખરો જોઈએ નહિ

મુધર્મા — તો પરી જે મા એમ આ માટે કહું કે “પુરુષો વે પુરુષવ્રમનુત્ત પથન પશુ મ્” — અથાત “પુરુષ મરીને પુરુષ થાય છે અને પશુઓ મરીને પશુ વાય છે” ઇત્યાદિ?

મગતન — જો વાક્યનો સાચા અર્થ તું જાણતો નથી એથી જ તને સમય વાય છે તેને મારું આ પ્રમાણે છે — જે માણસ આ ભવમા ભટપ્રકૃતિનો

હોય, વિનયી દયાળુ અને અમત્સરી હોય તે મનુષ્યનામકર્મ અને મનુષ્યગોત્રકર્મનો બધ કરે છે અને પછી તે મરીને તે કર્મને કારણે મનુષ્યરૂપે ફરી ઉત્પન્ન થાય છે બધા મનુષ્યો કાર્ષ ઉક્ત કર્મેનો બધ કરતા નથી, તેથી જીવત અન્ય પ્રપરના કર્મબાધને કારણે અન્યાન્ય યોનિમા જન્મ લે છે એ જ પ્રમાણે આ ભવમા જે પશુએ માયાને કારણે પશુનામકર્મ અને પશુગોત્રકર્મનું ઉપાર્જન કર્યું હોય છે તે જ પરભવમા ફરી પાછું પશુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે બધા પશુઓ કાર્ષ ઉક્ત કર્મનો બધ નથી કરતા, તેથી બધા પશુરૂપે અવતરના નથી આ પ્રપરે જીવની ગતિ ક્રમાનુસારી છે

(૧૮૦૦)

આ પ્રપરે જ્ઞા-મણ્ડથી રહિત એવા ભગવાને જ્યારે તેના નશયનુ નિવારણ કર્યું ત્યારે સુધમાએ પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો માથે ત્રિનૈકા અગીનર કરી

(૧૮૦૧)

છટ્ટા ગણુધર મડિકે

બધ-મોક્ષ ચર્ચા

તે બધાને દીક્ષિત થયેલા બાળીને મડિકે વિચાર્યું કે હું ભગવાન પાસે જઈને તેમને વદના કરુ અને તેમની મેવા કરુ એમ વિચારી તે ભગવાન પાસે ગયો (૧૮૦૨)

જાતિ-જલ-મરણથી મુક્ત એવા ભગવાન મર્વજ-અર્વદશી હતા તેથી તેમણે તેને “મડિકે વમ્મિહ” એમ બોલાયો (૧૮૦૩)

અને તેને કરુ કે વેદમા “૧ સ एष त्रिगुणा विमुक्तं बध्यते सत्तरति वा, न मुच्यते मोचयति वा, न वा एष बाह्यमप्यंतर वा वद।” એવું
 ગ્રથ-માક્ષનો એક વાક્ય છે, તેથી તને એમ લાગે છે કે હવે બધ અને
 સદાય મોક્ષ નથી પણ બીજું એક વાક્ય — “૨ न ह्य वं सशरीरस्य त्रियाप्रियमपह्निरम्बि, अशरीरं वा वसत त्रियाप्रिये न स्पृशत।”

આપુ પણ મળે છે, તેથી તને લાગે છે કે હવે અશરીર અને અસરીર એવી બે અવસ્થાને પામે છે, એટલે કે હવે બધ અને મોક્ષ છે આમ પરસ્પર વિરોધી અર્થનું કથન કરનારા વેદના વાક્યો હોવાથી તને મનમાં મહેલુ છે કે હવે બધેબધે બધ-મોક્ષ હશે કે નહિ!

પણ તું ઉછા વાંચ્યોને યથાવત્ અર્થ જાણતો નથી, તેથી જ તને એવો સંદેહ છે હું તને તેના યથાચિત્ત અર્થ સમજાવીશ (૧૮૦૪)

વળી, તું સુક્ષિતથી પણ બધ-મોક્ષનો અભાવ મિહ કરે છે, પણ વેદમા તેના મદ્દભાષ બતાયે છે તેની પણ તને સંદેહ થાય છે કે બધ-મોક્ષ હશે કે નહિ? બધ-મોક્ષના વિરોધમાં તારી સુક્ષિત આ પ્રમાણે છે —

૧ અથાત્ એ આત્મા સત્ત્વાદિ ગુણગુણિન વિત્ત છે તેને પુણ્યપાપનો બધ નથી અથવા મગ્ન નથી ને મ થી મુક્ત થતો નથી, જમને મુક્ત રતો નથી અથાત્ તે ન તા છે તે માટે આત્મ તર મુક્ત જ જાણતો નથી કારણ કે જ્ઞાન એ પ્રતિબંધ છે

૨ અથાત્ અશરીર હવે ત્રિય અને અત્રિયનો અર્થાત્ સુખ અને દુઃખનો નાશ થતો નથી તથા અશરીર — અમૂર્ત હવે દોષ છે ત્યારે તેને ત્રિય અને અત્રિયનો અર્થ પણ હોતો નથી

તુ ઝિમ વિચારે છે કે જીવનો કર્મની સાથે સંયોગ એ જ જો બધ હોય
તો તે બધ માદિ છે કે અનાદિ? જો તે સાદિ હોય તો પ્રશ્ન છે કે (૧) પ્રથમ
જીવ અને પછી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે? (૨) પ્રથમ કર્મ અને પછી જીવ ઉત્પન્ન
થાય છે? કે (૩) તે બંને સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે? (૧૮૦૪)

આ પ્રમાણે સાદિ બધ વિશે નહિ વિકાર કરીને ઉક્ત ત્રણે પ્રશ્ન બધ
ઘટી શકતો નથી તેમા તું સુક્તિ આપે છે કે —

પ્રથમ જવ પછી કર્મ (૧) કર્મથી પહેલા આ માની ઉત્પત્તિ ઘટી શકતી નથી
અમ ન્યા ધરણ કે ખરશૂગની જેમ તેનું કાર્ કાળ નથી આત્માની
ઉત્પત્તિ નિહેતુ જો માનવામા આવે તો તેનો વિનાશ પણ નિહેતુક માનવો
જોઈએ (૧૮૦૬)

આમા કોઈ કહે કે જીવ તો મનાદિસિદ્ધ છે તેથી તે વિશે ઉત્પત્તિનો વિચાર
જ અશ્કાર છે, તો તેનું સમાધાન તું કરે છે કે જીવ જો અનાદિસિદ્ધ હોય તો
પછી તેનો કર્મ સાથેનો સંયોગ થાય નહિ, કારણ કે તેનું કશું જ કારણ નથી
અને જો કાળ વિના પણ જીવને કર્મસંયોગ માનવામા આવે તો પછી કુદ્દત
જીવને પણ તે દરી થયો જોઈએ, કારણ કે તેમા પણ કશું જ કારણ નથી અને
જો મુક્ત પણ ફરી બધને પ્રાપ્ત થતો હોય તો તોફાં એવી સુખિમા મા માટે
શ્રદ્ધા રાખે? માટે જીવમા અહિંતુક બધ તો માની શકાય નહિ (૧૮૦૭)

અને આવી જો જીવને બધ જ ન માનવામા આવે તો તે નિત્યમુક્ત જ
કહેવાય અથવા તો જો બધ જ ન હોય તો મુક્ત પણ તેને કેવી રીતે
કહેવાય? કારણ કે બધમાપેક્ષ જ મોક્ષ ચરકાર છે જેમ આકાશમા બધ નથી
તો મોક્ષ પણ નહી, તેમ જીવમા પણ જો બધ ન હોય તો મોક્ષ પણ ન જ હોય

આ પ્રમાણે જીવને કર્મથી પહેલા માનવામા બધ-મોક્ષ-ચરકાર નથી
ઘટતી ઝિમ તું માને છે (૧૮૦૮)

પ્રથમ કર્મ પછી (૨) જીવની પહેલા કર્મની ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી ઝિમ
જાર અમ નથી તું માને છે, કારણ કે જીવ તો કર્મનો કર્તા મનાય છે હવે
જો કર્તા ન હોય તો કર્મ કેવી રીતે થાય? અને જીવની જેમ
કર્મની નિહેતુક ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી અને જો કર્મની ઉત્પત્તિમા કોઈ
પણ કાળ ન હોય છતાં તે ઉત્પન્ન થત હોય તો તેનો વિનાશ પણ નિહેતુક જ
માનવો જોઈએ ઉત્પત્તિ કે વિનાશ એ નિહેતુ- તો હોઈ શકે નહિ, માટે કર્મને
જીવથી પહેલા માની શકાય નહિ

(૩) અને જીવ તથા ડમ જે બંને યુગપદ્ધત્યન હોય તો તેમા જીવને કતા અને કર્મને તેનું કાય કહી શકાય નહિ લોકમા એક જ જાત-તમ યુગ- માથે ઉત્પન્ન થનારા ગાયના શીંગડામા જેમ એકને કર્તા અને પદ ઉત્પન્ન નથી બીજાને કાર્ય નથી કહેવાતું, તેમ જીવ અને કર્મ પણ જે એક માથે જ ઉત્પન્ન થતા હોય તો તેમા પણ કતા કાર્યનો નિર્દેશ— નિવહાર ધટી શકેતા નથી આ પ્રકારે જીવ ડમનો સ યોગ સાદિ માનવામા તારે મતે અનુપપત્તિ છે

(૧૮૦૦-૧૦)

અને જીવ—કર્મનો અનાદિ સ બધે પણ તને અયુક્ત જણાય છે, કારણ કે તે તેને અનાદિ માનવામા આવે તો જીવનો કદી મોક્ષ જ સંભવે નહિ જે વસ્તુ અનાદિ હોય છે તે અનંત પણ હોય છે જેમ જીવ અને આકાશનો સ બધે અનાદિ છે તો તે અનંત પણ છે, તેમ જે જીવ—કર્મનો સ બધે અનાદિ હોય તો તે અનંત પણ હોયો જોઈએ અને જે અનંત હોય તો જીવનો કદી મોક્ષ થશે જ નહિ, કારણ કે મન કર્મન યોગ રહેશે

(૧૮૧૧)

આ પ્રમાણે પૂર્વાકા વેદવાક્ય ઉપરાત યુક્તિપૂર્વક તુ માને છે કે બધ અને મોક્ષ જીવમા ધટી શકતા નથી, પણ વેદવાક્યમા તો બધ-મોક્ષના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન છે તેથી તને સંશય છે કે બધ-મોક્ષ વસ્તુત છે કે નહિ પણ આનો સંશય તારે કયો ન જોઈએ તેનું કારણ હુ તને બતાવું છુ તે તું ધ્યાન રાખે

(૧૮૧૨)

મનિષ્ઠ — કૃપા કરી મારા મશયનું નિવારણ કરો અને બતાવો કે મારી યુક્તિમા શો દોષ છે અને જીવના બધ-મોક્ષ કેવી રીતે સંભવે છે

મગરાન — તે બનાવેલ યુક્તિનો નાર એ છે કે જીવ-કર્મનો સ બધે ધટી શકેતા નથી આ બાબતમા ખુલાસો એ છે કે શરીર અને

મશયનિગારણ — કર્મનો મત્તાન અનાદિ છે, કારણ કે તે બંનેમા પરસ્પર રૂપમાન અનાદિ છે કાય કારણુજાવ છે, બીજા-અકુરની જેમ જેમ બીજાથી અકુર અને અકુરથી બીજા થાય છે, આ કર્મ અનાદિ કાળથી ચાલુ છે માટે બીજા અને અકુરનો સત્તાન અનાદિ છે, તે જ પ્રમાણે દેહથી કર્મની અને કર્મથી દેહની ઉપત્તિનો કર્મ અનાદિ કાલથી ચાલ્યો આવે છે, માટે તે બંનેનો સત્તાન પણ અનાદિ છે

જોડ્યે તું જે એમ વિક પો કરે છે કે કર્મ પહેલું કે જીવ પહેલો, એ વિકલ્પોને અવકાશ જ નથી રહેતો, કારણ કે તેમનો સત્તાન અનાદિ છે તેમા કર્મનો સત્તાન અનાદિ છે તે આ પ્રમાણે મિદ્ધ થાય છે

શરીરથી કમ ઉત્પન્ન થાય છે એમને કે શરીરનું કાચ કમ છે, પણ જે શરીર કમને ઉત્પન્ન કર્યું તે શરીર પણ પૂર્વ કમનું કારણ છે, અર્થાત્ તે પણ કમથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, પણ પાશુ જે કમને મોત્યાદિ શરીરને ઉત્પન્ન કર્યું તે કમ પણ પૂર્વ શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે આ પ્રમાણે કમ અને દેહ પરસ્પર કાચ-કારણ હોવાથી બન્નેના સત્તાન અનાદિ છે, તેથી કમનો મત્તાન પણ અનાદિ છે.

મંદિર — કમ સત્તાન બંને અનાદિ હોય, પણ અર્થ તો જીવના બધા-મોક્ષની સત્તા છે તે સત્તા નામે આ કમ સત્તાનના અનાદિત્વને શો સબધ છે ?

મગવાન — સબધ છે જ, કારણ કે જે કમ કલ્પ છે તે જ તો બધા જ, એટલે જો કમ સત્તાન અનાદિ હોય તો બધા પણ જાણના વધ અનાદિ સિદ્ધ થાય છે. (૧૮૧૩-૧૪)

માઠજી—કમ સત્તાન અનાદિસિદ્ધ થવાથી બધનો મહત્ત્વ આપ ડહો હો, પણ આપે તો શરીર અને કમના પરસ્પર કાર્ય પરબુભાવ સિદ્ધ થયાં છે, તો તેમા જીવને શા મેવાડેના? જેથી જીવ-કમના સંયોગ અનાદિ છે એમ કેમ કહેવાય ?

મગવાન—શરીર અને કમના કાચ કારણભાવ ખરો, પણ જો કોઈ કતાં ન હોય તો શરીર કે કમ બંનેમાંથી એકે ઉત્પન્ન ન થાય એટલે માનવું જોઈએ કે જીવ એ કમનાં શરીરને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તે શરીરનો ઢાલ છે અને જીવ એ શરીર ઢાલ કમને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તે કમને પણ ઢાલ છે, જેમ દહાડા ધમને ઉત્પન્ન કરનાર કુલાં ધમનો ઢાલ કહેવાય છે આથી જો શરીર અને કમના નતાન અનાદિ હોય તો જીવને પણ અનાદિ માનવો જોઈએ અને તેને બધા પણ મનાવો માનવો જોઈએ. (૧૮૧૫)

મંદિર—પણ કમ તો અતીન્દ્રિય હોવાથી અસિદ્ધ છે તો તેને આપ કલ્પ કમ કહી શકો ?

મગવાન — કમ બંને અતીન્દ્રિય હોય, પણ અસિદ્ધ તો નથી જ, કારણ કે તેની ત્રિવિધ કાર્યદારા થાય જ છે તે આ પ્રમાણે—શરીર

કર્મિન્દ્રિય આદિની ઉત્પત્તિમા કાર્મ કલ્પ હોવું જોઈએ, કારણ કે તે ધર્મિની જેમ કાર્ય છે ધર્મિ કાચ હોવાથી તે જેમ દરહિ

કરણ વિના ઉત્પન્ન નથી થતું તેમ શરીર કાર્ય હોવાથી કરણ વિના ઉત્પન્ન થાય નહિ શરીરકાર્યમા જે કરણ છે તે જ કમ કહેવાય છે.

અથવા, જીવ અને શરીર એ બન્નેને કોઈ કલ્પનો સબધ હોવો જ જોઈએ, કારણ કે તેમા મે-કતા છે અને બીજી કાચ છે જેમ કુલકાં અને

ધટ એ બ ને કલા-કાર્ય છે તો હડ તેમનું કચ્છુ છે, તેમ આ મા અને શરીર
કર્તા અને કાર્યકર્તા હોવાથી કર્મકર્તા કરવા માનવું જોઈએ

વળી, ચેતનની કૃષિઆદિ ક્રિયા જેમ મફત છે તેમ દાનાદિક્રિયા પણ સફલ
હોવી જોઈએ અને તેનું જે ફલ છે તે કર્મ છે, ઇત્યાદિ ચર્ચા અભિભૂતિની સાથે
કરી જ છે અને તેણે જેમ કર્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે તેમ તારે પણ
સ્વીકારવું જ જોઈએ (૧૮૧૬)

વળી, તે જે એમ કહ્યું કે 'જે અનાદિ હોય તે અનત પણ હોવું જોઈએ'
તે બગબર નથી એટલે 'સત્તાન અનાદિ છે તેથી તે
અનાદિ જગત અનત પણ તેનો જોઈએ' એમ કહી ન શકાય, કારણ
જાત રથ ઈ બીજા મધુરનો સત્તાન અનાદિ હતા તેનો અત થઈ
ભય છે તેમ કર્મસત્તાન અનાદિ હતા તેનો નાશ થઈ
શકે છે (૧૮૧૭)

મટિંગ—તે કેવી રીતે ?

મગરાન—બીજા અને મધુરમાથી જામે તે એકનો પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન
નથી પહેલા જ જો નાશ થઈ ભય તો બીજા-મધુરના સત્તાનનો અત આવી ભય
છે અને તે જ પ્રમાણે ફકડી અને ઇંચ વિશે પણ કહી શકાય કે ફકડી અને
ઇંચનો પણ સત્તાન અનાદિ જાગથી હોવા છતાં જ્યારે તે એકથી એક પોતાના
કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યા પહેલા જ જો નાશ થઈ ભય છે તો તેમના સત્તાનનો પણ
અત આવે છે (૧૮૧૮)

વળી, સોનું અને માગીનો સ યોગે । અનાદિમતિતિત હોવા છતાં અસ્તિતાપાદિથી
ત સ યોગનો નાશ થાય છે, તે જ પ્રકારે જીવ અને કર્મનો સ યોગ પણ
અનાદિમતિતિતિત હોવા છતાં સમ્યક્ચર્યાદિ ગુણાય વડે કરીને તેનો નાશ કરી
શકાય છે (૧૮૧૯)

મટિંગ—શુ જીવ અને કર્મનો સ યોગ જીવ અને આકાશના સ યોગની જેમ
અનાદિ-અનત છે કે સોનું અને માટીના જેવો અનાદિ-સાત છે ?

મગરાન—જીવમા બન્ને જાતના સ બધા ઘટી શકે એમા કશે જ
ત્રાવર્તનો મર્યાદા વિરોધ નથી (૧૮૨૦)

અનાદિ-સાત આ

અનાદિ અનત

મટિંગ—એમ કેમ બને ? એ બન્ને સ બધ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે,
તથી જીવમા જો અનાદિઅનત મ બધ હોય તો અનાદિ-સાત સ બધ ન હોયો

જોઈએ અને અનાદિ-સાત હોય તો અનાદિઅનત ન હોવો જોઈએ બ ને મળે તો એકત્ર મળવે નહિ, કારણ કે વિરોધ છે

મગ્ગજાન — જીવસામાન્યની અપેક્ષાએ મે કહ્યું છે કે જીવ બંને પ્રકારના સ બધા તેમા છે જીવવિરોધનો વિચાર કરવામા આવે તો અભવ્ય જીવોમા તે સ યોગ અનાદિઅનત છે, કારણ કે અભવ્ય જીવોનો મોખ નથી, તેથી કર્મ-મ યોગનો નાશ કરી થતો જ નથી અને ભવ્ય જીવોમા તે સ યોગ અનાદિ-સાત છે, કારણ કે તેમા કર્મ-મ યોગનો નાશ કરી મોખ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા ધરાવે છે

મટિવ — જીવ તો બધા સરખા જ છે, તો તેમા ભવ્ય અને અભવ્ય એવો ભેદ શા માટે?

જીવ બધા સરખા છતાં જોમ નારક તિર્યચ આદિ લેહો છે તેમ ભવ્ય અને અભવ્ય એવા લેહો પણ સહવે છે-તેમા કશો જ વિરોધ મ પ-અપ્રજ્ઞના મદા નથી' — એમ તો કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવના નાગકાદિ લેહો કર્મકુળ છે, સ્વાભાવિક નથી પણ ભવ્ય-અભવ્ય એવો લેહ કર્મ કુલ નહિ પણ સ્વાભાવિક છે, એમ આપ કહો છો, એટલે જ પ્રશ્ન છે કે જીવના એવા સ્વાભાવિક લેહો માનવાનું શું કારણ? (૧૮૨૧-૨૨)

મગ્ગજાન — જીવ અને આકાશ બંને દ્રવ્ય વ મત્ત્ય પ્રમેયત્વ સેયત્વ આદિ ધર્મોને કારણે સમાન હોવા છતાં જોમ જીવત્વ અને અજીવત્વ, ચેતનાત્વ અને અચેતનાત્વ આદિરૂપે જીવ અને આકાશમા સ્વભાવલેહ છે તેમ બધા જીવો જીવત્વને કારણે સમાન હોવા છતાં ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વને કારણે ભવ્ય અને અભવ્યમા સ્વભાવલેહ માનવામા શો વાધો છે? (૧૮૨૩)

મટિવ — ભવ્યત્વને જો આપ સ્વાભાવિક માનતા હો તો પછી તેને જીવત્વની જોમ નિત્ય પણ માનવું જોઈએ અને ભવ્યત્વને આપ નિત્ય માનો તો જીવને મોક્ષ કરી થવો જ ન જોઈએ, કારણ કે મુક્ત જીવોમા ભવ્ય કે અભવ્ય એવા લેહો છે જ નહિ (૧૮૨૪)

મગ્ગજાન — ધર્મદિકાઓ પ્રાગભાવ અનાદિસ્વભાવરૂપ હોવા છતાં તેનો જોમ નાગ ઘટોત્પત્તિ થવાથી થાય છે, એવી જ રીતે અનાદિ છતાં ભવ્યત્વ સ્વભાવ અનાદિ છતાં જ્ઞાન તપ અને બીજી ક્રિયાના મત્ત્યવનો અત આચરણથી તેનો નાશ માનવામા શો વાધો છે? (૧૮૨૫)

મટિવ — આપે પ્રાગભાવનું ઉદાહરણ આપ્યું, પણ તે તો અસંવિધાણની જોમ અભાવરૂપ હોવાથી અવસ્તુ છે, તેથી ઉદાહરણ બની શકે જ નહિ

મગ્ગજાન — તે ઉદાહરણ બની શકે છે, કારણ કે ધર્મપ્રાગભાવ એ અવસ્તુ નથી, પણ વસ્તુ છે, કારણ કે તે અનાદિકાવથી વિવિધમા એવા પુદ્ગલસઘાતરૂપ

છે વિશેષતા એટલી ન છે કે તે પુરુષસંઘાત ધનમગ્નપે પરિણત નથી થયો, તેથી ન તેને ધનપ્રાગબાવ કહેવાય છે (૧૮૭૬)

મકિં — આપના કહેવા પ્રમાણે બંને ભવ્યત્વને નાનકડા થઈ જાય, પણ તેમ નાનકડામાં એક બીજા દોષ છે અને તે એ કે સંસારમાંથી ભવ્યત્વને ધ્યાને લેતાં થઈ જશે જેમ ધાન્યનો કોણ તોમાંથી થોડું થોડું ધાન્ય કાઢતા રહીએ તો ખાલી થઈ જાય છે, તેમ ભવ્ય છોડી કમગ મોગમાં નવાથી સંસારમાં ભરી જશે એવા અભાવ થઈ જશે.

મગવાન — એમ ન બને અનાગત કાલ અને આપણની જેમ ભવ્યો પડા અનંત છે, તેથી સંસાર ભવ્યથી કદી ખાલી થઈ જ શકે. મરણના મોમ ઉત્પન્ન નહિ અનાગતકાલની અમરગણિમાંથી પ્રત્યેક કણમાં એક મમાર તારા નામ એક સમય વર્તમાનરૂપ બનવાની તે ગણિમાં પ્રત્યેક કણે હાનિ પામી થતા અનંત અમર પ્રમાણ હોવાથી જેમ તેને ઉછેદ કદી સંભવતો નથી મથવા આકાશના અનંત પ્રદેશોમાંથી કપનાથી પ્રતિ અમરે એક એક પ્રદેશ મથવા કન્વામાં આવે છતાં આકાશ પ્રદેશનો જેમ ઉછેદ થતો નથી તેમ ભવ્ય છોડી પણ અનંત હોવાથી પ્રત્યેક અમરે તેમાંથી મોમે જવા છતાં ભવ્યગણિનો કદી ઉછેદ થતો નથી (૧૮૭૭)

વળી, જે અતીત કાલ છે અને જે અનાગત કાલ છે તે બંનેનું પરિણામ સરખું છે અને અતીત કાલમાં ભવ્યનો અનંતમો ભાગ જ સિદ્ધ થયો છે અને તે નિર્ગોળના છવનો અનંતમો ભાગ જ છે, તેવી અનાગતકાલમાં પણ તેટલા જ ભાગ સિદ્ધ થઈ શકશે, કારણ કે તેનું પરિમાણ અતીત કાલ જેટલું જ છે. આથી સંસારમાંથી કદી પાપ ભવ્ય છોડીને ઉછેદ સંભવતો નથી, સંપૂર્ણ કાલમાં પણ ભવ્ય છવનો ઉછેદનો પ્રસંગ આવશે જ નહિ.

મકિં — પણ ભવ્ય અનંત છે અને સર્વકાલ તેમનો અનંતમો ભાગ જ મુખ્ય બને છે, આ વસ્તુને આપ કેની રીતે સિદ્ધ કરો છો?

મગવાન — જેમ કાલ અને આકાશ અનંત છે તેમ ભવ્ય છોડી પણ અનંત છે અને જેમ કાલ અને આકાશનો ઉછેદ થતો નથી તેમ ભવ્ય છોડીનો પણ ઉછેદ થાય નહિ, માટે માનવું જોઈએ કે ભવ્ય છોડીનો અનંતમો ભાગ જ મુખ્ય થાય છે. મથવા આ દલીલોનું શું કામ છે? આ બાબત તને હું જુદું છું માટે પણ તારે સ્વીકારી લેવી જોઈએ (૧૮૭૮-૩૦)

મકિં — તમારા વચનને હું સત્ય માં માટે માનું?

ભગવાન — આટલી ચચામાં એટલી તો તને ખાતરી થઈ જ છે કે હું તારા મશયથી માડીને જે કાર્ડ બોલો છું તે સાચું જ છે, તો પછી મનઝાત્રાચનને પ્રમાણ તે બધા વચનની જેમ માનુ આ વચન પણ તારે માન્ય જ માતા માનવું જોઈએ અથવા એમ માન કે હું સર્વજ્ઞ છું — વીતિ છું તેથી પણ તારે મારા વચનને, કોઈ મધ્ય-વ એવા નાનાના વચનની જેમ, સાચું જ માનવું જોઈએ (૧૮૨૧)

તને એમ વાચ છે કે ‘આપ સર્વજ્ઞ છે એ હું કેવી રીતે જાણું?’ પણ તારો એવો નગચ અગ્નિ છે, કારણ કે તું જાણે છે કે હું બધાના બધા નશયોને નિવાડું છું એ હું મરણ ન હોઉં તો માથાથી મરણશયોનું નિવારણ કરી શકાય જ નહિ માટે તારે મારી મરણશયોમાં મદદ ન કરવો જોઈએ

મરિક — પણ ખીતે કોઈ નરણશયોનું નિવારણ કરનાર દેખાતો નથી જે મરણ પણ હોય તેથી દુષ્ટાન્તના અભાવમાં આપને મરણ કેવી રીતે માની શકાય?

ભગવાન — દુષ્ટાન્તનું તું ગમ છે? જાન વિના સગયનું નિવારણ તો થઈ જ શકે નહિ એ વાત તો સિદ્ધ જ છે હવે તમાગમાંથી જેને જે નાઈ મદદ હોય તે પૂછો મને જુઓ કે હું તે બધા સગયનું નિવારણ કરું છું કે નહિ સર્વ સગયોનું નિવારણ સર્વજ્ઞ વિના તો સભવે જ નહિ અને જો હું સર્વ નગયોનું નિવારણ કરતો હોઉં તો મને શા માટે તમે બધા સર્વજ્ઞ ન માનો? (૧૮૨૨)

મરિક — આપે એમ કહ્યું કે લગ્યોનો અનન્ત ભાગ જ મુખ્ય થઈ શકે છે, અર્થાત્ કંટલાક લ થો એવા પણ છે જે કદી મિલ નહિ થાય, તો પછી તેઓને અલગ્ય જ કહેવા જોઈએ, લગ્ય શા માટે કહે છે? (૧૮૨૩)

ભગવાન — અલગ્ય એવું થોડું છે એટલે કે તે જીવમાં મોટા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા છે જેમાં યોગ્યતા હોય તે બધા મોટે જાય મોને ન જારા જ કે એમ તો ન કહી શકાય, પણ જે લગ્ય જીવને મુક્ત મારા કેમ? થવાની સંપૂર્ણ સામગ્રી મળે છે તે જ જાય છે આથી લગ્ય જીવનો મોગ ન થવામાં જ પણ સામગ્રીનો અભાવ છે, પણ યોગ્યતાનો પ્રભાવ નથી જેમ સુવર્ણ-મણિ-પાષાણ-ચંદ્રકાષ્ઠ એ બધામાં પ્રતિમા વાનાની યોગ્યતા હોવા તે બધા દ્રવ્યો પ્રતિમા બનતા નથી, પણ શિખી મૂર્તિનું નિર્માણ તેમાંથી જ કરી શકે છે, અન્યમાંથી નહિ એટલે જેમ ઉક્ત જે દ્રવ્યમાંથી પ્રતિમાનું નિર્માણ ન થયું હોય કે ન થવાનું હોય તેમને પ્રતિમાને અયોગ્ય ન શકાય, તે જ પ્રકારે જે લગ્યો મોગ કદી જવાના નથી તેમને અયોગ્ય ન જ કહી શકાય સામગ્રી એ છે કે નિયમ એવો બનાવી

શક્ય કે જે દુષ્ટો પ્રતિમાયોગ્ય છે તેની જ પ્રતિમા બને છે, અન્યની નહિ - અને જે હોયો ભય છે તેઓ જ મોથે તથા છે, અન્ય નહિ પણ એવો નિયમ ન બતાવી શક્ય કે જે દુષ્ટો પ્રતિમાયોગ્ય છે તેની પ્રતિમા બને જ છે, અને જે હોયો ભય છે તેઓ મોથે તથા જ છે (૧૮૩૪)

મધવા, કનક અને કનકપાપાલાના ન યોગમા વિચેાની યોચ્યતા હતા એટલે કે કનકને કનકપાપાણથી જુદું પાકી શાય છે હતા બધા જ કનક પાપાણથી નહીં જુદું પડે છે પ્રેમ નથી બનતું, પણ જેને વિચેાનની આમણી મળે છે તેથી જ કનક જુદું પડે છે, વળી આમણી જતા કનક નવું પ્રકાશના પાનાણથી નહિ પણ કનકપાપાણથી જ જુદું પડે છે, એટલે તે કનકપાપાણની જ વિશેષ યોચ્યતા મનાય છે, મવંની નહિ તે જ પ્રકારે બધે બધા બે યો મોથે ન બધ હતા લલ્ય જ મોથે જતા હોઈ મોક્ષની યોચ્યતા લલ્યમા જ મનાય છે, અને હોઈ પા. મલ્ય મોથે જતો નથી તેની અબલ્યમા મોથે જવાની યોચ્યતાનો અમીનીકર કરવામા આ યો છે

(૧૮૩૫-૩૬)

મટિફ — મોક્ષની ઉત્પત્તિ ને ઉપાયથી થતી હોય તો મોક્ષને કૃતક-અર્થ
 માનવો પડે છે અને ને કૃતક હોય છે તે નિય નહિ પણ
 મોક્ષ કૃતક અનિત્ય હોય છે, તેથી ધર્માની જેમ કૃતક હોવાથી મોક્ષને
 ડગાં નિય પણ અનિત્ય માનવો નોઈએ

મગરાન — જે કૃતક હોય તે અનિત્ય ન હોય એવો નિયમ ચલિવારી છે, કારણ કે ધગદિનો પ્રધ્વમાભાવ કૃતક હતા નિત્ય છે પ્રધ્વમાભાવને ને પ્રનિય માનવામા આરે તો પ્રવસાભાવનો અભાવ થઈ નવાથી ધગદિ પાથે પુન ઉપસ્થિત વર્ડ બાય માટે પ્રધ્વમાભાવ કૃતક હતા નિત્ય ન છે, તે ન પ્રમટે મોમ પછુ કૃતક હતા નિત્ય માનવામા શો વાધો છે? (૮૮૭)

મત્રિક — મધ્ય નાબાન તો અભાવડપ હોવાથી અવનતુ છે, તેથી તેના ઉ ૧૬૦૫
થી ૮૫૦ નિયમનો બાધ ન થઈ શકે

મગરાન — પ્રવસાભાવ એ માત્ર અભાવરૂપ નથી, પણ ધર્મવિનાશની વિશિષ્ટ
 એવો પુરૂષગત સ્થાવર ધર્મપ્રધ્વ સાભાવ હોવાથી તે ભારતીય વસ્તુ છે, જેને તે
 ઠાકરણ બની શકે છે (૧૨૮)

અથવા તો એ વાતને પણ જવા દે તાગ પ્રશ્નનું નમાધાન હું મૂકી દેઉં
જુ હું તે મોક્ષને કૃતજ્ઞ હોયું છે અને કૃતજ્ઞ રહેવાનું મારું
માનસ પ્રેક્ષાતમાવ
અનિત્ય હોયો એમ એવું તારું અનુમાન છે જુ મેરુને
કૃતજ્ઞ નથી
અર્થ મેલો જ છે કે જીવથી કમ પ્રાપ્તિ થાય
એવો હું તને પૂછ હું કે કમ પુરુષનો જીવન મારું
થા તેથી જીવમા એકતરૂપે એવું ગુણ જાય નથી હું મેરુને

જેમ આકાશમાં રહેલા વજને સુદગરથી ફેલી આપમાં આવે તો આપમાંથી જીવનની વિશેષતા નથી આવતી, તેમ કર્મને તપશ્ચાદિ ઉપાયો વડે નાશ કરવામાં આવે તો જીવમાં પણ કશું જ નહીં રહે. ચતુર્થ નથી, તો મોળો એકાગ્ર રૂપે કૃતક કેમ કહેવાય?

મદિન — કર્મના વિનાશને આપ મોળ કરે છે જમ સુદગરથી ધનનો વિનાશ થાય છે તેથી વિનાશ કૃતક કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે તપશ્ચાદિ થતો કર્મવિનાશ પણ કૃતક જ છે અને તેથી મોક્ષ પણ કૃતક થયો, અને અનિય પણ

મગરાન — ધર્મવિનાશ અને કર્મવિનાશને કૃતક કહે છે, પણ ધર્મવિનાશ અને કર્મવિનાશ શું છે તે તું જાણતો નથી તેથી જ તેને કૃતક કહે છે વસ્તુતઃ ધર્મવિનાશ એ બીજી કાર્ણ નથી પણ ધર્મરહિત ધર્મના મામરા એ જ ધર્મવિનાશ છે આમાં આકાશ તો સત્યસ્થિત રહેલો નિત્ય જ છે તેથી તેને કૃતક કહી શકે કહી શકાય? સુદગર ઉપસ્થિત વર્ધને આકાશમાં તો કશું જ નહીં કશું નથી, પછી શા માટે ધર્મવિનાશરૂપ કેવલાકાશને કૃતક કહેવું? તે જ પ્રકારે કર્મનો વિનાશ એટલે બીજી કાર્ણ નહિ, પણ કર્મરહિત એટલે કેવલ આમાં જ હ અહીં તપશ્ચાદિથી માંમાં કશું જ નહીં રહેતું નથી, ડારણ કે આકાશની જેમ આમાં સત્ય અવસ્થિત હોવાથી નિત્ય છે એટલે મોક્ષને કૃતક કે અનિય એકાગ્રરૂપ માની શકાય નહિ અને મોક્ષને જો એકાગ્રરૂપે નહિ પણ કથમિત્ મધાત પચાસદિથી કૃતક માનતો હોય તો એમાં મને કાર્ણ વાધા જેવું નથી, કારણ કે હું માનું છું કે વિશ્વના બધા પાયા દ્રવ્ય અને પચાસ ઉભયની અપેક્ષાએ નિત્ય અને અનિય છે એટલે મોક્ષ પણ નિત્ય તેમ જ અનિત્ય છે. (૧૮૩૦)

મદિન — જેમ ઘડો ફેલી જાય ત્યાં તેના ઉપાલ સાથે આકાશનો સંયોગ બંધ થાય છે, તેમ જીવે જ મોળની નિજતા કરી દીધી હોય તે મોળ અને જીવ એ બંને સોદમાં જ રહે છે તેથી તમનો પણ મયોગ કાયમ જ રહે છે — તો મરી પણ જીવ કર્મનો બંધ કેમ નથી તો?

મગરાન — જેમ નિરપરણીને કેદ નથી મળતી તેમ આત્મામાં પણ બંધ રહેલો અણાવ હોવાથી તે ફરી બંધ નથી થતો સુખ જીવ મોક્ષના ત્રણ-ચારના અશરીર છે તેથી કર્મબંધના કારણજૂત મન-વચન-કાયનો મયાગ છતાં ક્યારેય મયોગ ન હોવાથી તેને પુનઃ કર્મબંધનો પ્રસંગ જ નથી માત્ર કર્મનગણના પુદ્ગલોનો આત્મા સાથે મયોગ રોય એટલા માટે કર્મબંધ માની શકાય નહિ, કારણ તેમ માનવા જતા બધા જીવોને સમજાવવાને કર્મબંધ વગર જોઈએ, કારણ કે કર્મવગણના પુદ્ગલો સર્વત્ર વિદ્યમાન છે આ પ્રકારે અતિપ્રસંગ દોરો હોવાથી માત્ર જીવ-કર્મપુદ્ગલનો સંયોગ જ

જમ'બંધનું કારણ માની શકાય નહિ, પણ જીવના મિથ્યાત્વાદિ દોષો અને યોગને લઈને બંધ થાય છે (૧૮૪૦)

મંડિક — સૌમતો માને છે કે આત્મા ફરી ફરી મસારમા આવે છે, તો આપનો આ બાબતમા શો મત છે ?

મગરાન — મુખ્ય જીવ ફરીને મસારમા જન્મ લેતો નથી, કાળથી કે તેના જન્મનું કારણ છે જ નહિ જેમ બીજાના અભાવમા અકુરની મુક્ત કરો સમારમા ઉત્પત્તિ નથી તેમ જન્મનું બીજા જે કમ છે તે તેના ન કારણ મુખ્ય મામા નથી, તેથી જ મ થતો ન હોવાથી તે સદા મુક્ત જ રહે છે (૧૮૪૧)

બળી મુક્તાત્મા નિત્ય છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય છતાં અમૃત છે, આમશની જેમ મંડિક — અમૃત દ્રવ્ય હોવાથી આત્માને આપ આમશની જેમ નિત્ય માનો છે, તો તે જ હેતુથી તેને આકાશની જેમ સર્વવ્યાપી પણ માનવો જોઈએ

મગરાન — આત્માને સર્વવ્યાપી માની શકાય નહિ, કારણ કે તેમા અનુમાનથી જાણ છે તે આ પ્રમાણે — આ મા અસર્વગત આત્મા વ્યાપક નથી છે, કારણ કે તે કર્તા છે, કૃણાલની જેમ આત્મામા કલ્પલધર્મ અમિદ્ધ નથી જો તે કર્તા ન હોય તો લોકના કે દ્રવ્ય પણ ન બની શકે, માટે તેને કર્તા માનવો જ જોઈએ (૧૮૪૨)

મંડિક — શું આપ આત્માને એકાન્ત નિત્ય માનો છો ?

મગરાન — નહિ આ તો જે લોકો આત્માને બૌદ્ધોની જેમ એકાન્ત અનિત્ય કહે છે તેમના નિરુકરણ માટે આત્માનું નિત્યત્વ સિદ્ધ આત્મા નિવાનિઃચલ કથું છે વસ્તુતઃ આત્માના નિત્યત્વ માટે અકાન્તિક અશ્વહ મને છે જ નહિ, કારણ કે મારા મતે બધા પાંચે ઉત્પાદ-સ્થિતિ-લગ એ ત્રણે ધર્મોથી મુખ્ય હોઈ નિત્યાનિય છે જ્યારે માત્ર પર્યાયની વિવક્ષા હોય ત્યારે પદાર્થ અનિત્ય કહેવાય છે, અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે નિત્ય કહેવાય છે જેમકે ઘટ વિશે કહેવાય કે માટીનો પિંડ નાશ થાય છે અને માટીનો ઘા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ માટી તો કાયમ જ છે, તે જ પ્રમાણે મુખ્ય વિશે કહી શકાય કે તે મસારી આત્મારૂપે નષ્ટ થયો, મુખ્ય આત્મારૂપે ઉત્પન્ન થયો, અને જીવ-સોપયોગ વાદિ ધર્મે કરીને જીવરૂપે તો કાયમ જ છે તે જ પ્રકારે તે જ મુખ્ય જીવ વિશે કહી શકાય કે તે પ્રથમ સમયના સિદ્ધરૂપે નષ્ટ થયો, દ્વિતીય સમયના નિદ્ધ રૂપે ઉત્પન્ન થયો, પણ દ્રવ્યત્વ જીવત્વાદિ ધર્મે ઠરી અવસ્થિત જ છે એટલે જ્યારે પર્યાયોની વિવક્ષા કરવામા

મારે ત્યારે પદાર્થ જનિત્ય કહેવાય છે અને દ્રવ્યની વિવક્ષા કરવામા આવે ત્યારે તે નિત્ય કહેવાય છે (૧૮૧૩)

મત્તિક — આત્મા જો સર્વગત નથી તો પછી મુખ્યમા કયા રહે છે ?

મગરાન — હે મૌમ્ય ! મુખ્યત્વા લોકના અગ્રભાગમા વિગતો છે

મત્તિક — મુખ્ય જીવમા વિદ્યાર્થગતિ નામ કમ તો છે નહિ તેથી લોકના અન્ય ભાગમા તે કેવી રીતે ગતિ કરે છે ?

મગરાન — ત્યારે જીવના બધા કર્મો નાથ થઈ જાય છે અને તે ઈર્મભારથી હુણે બની જાય છે ત્યારે ઈર્મ વિના પણ તેના જીવ ગતિરૂપ હાનિ માગે સ્વાભાવિક પરિણામને કારણે જીવ એક જ સમયમા જીવે મુક્તિ રહે છે લોકાન્ત મુખી પહેલી જાય છે જીવને સમ્યક્ કર્મના વિનાશથી જેમ સિદ્ધત્વ પચાયને લાભ થાય છે તેમ હુણ ગતિરૂપ પરિણામ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે એક જ સમયમા સ્વાભાવિક અગ્રભાગમા પહેલી જાય છે

વળી, મુખ્ય જીવની જીવગતિના સમયનમા સામ્યમા અનેક દેશનો પણ આપવામા આવે છે તે આ પ્રમાણે —

“ સ્વાભાવિક, એરડીજી, અગ્નિ, ધૂમ અને ધનુષ્યથી મુખ્ય બાણમા જેમ પૂર્વપ્રયોગથી ગતિ થાય છે તેમ સિદ્ધની ગતિ સમજવી ”

આ વસ્તુને સમજવા માટે થોડા ખુલાસા જરૂરી છે સ્વાભાવિક-તુલ્યને માટેના અનેક લેખો કરીને પાણીમા હુણાદી દીધુ હોય તો તે કમશ લેખો ખસી જતા જેમ પાણી ઉપર માખી જાત છે તેમ જીવ પણ ઈર્મલેપથી મુખ્ય થઈને જીવ ગતિ કરે છે કોપમા ગહેતુ એરડીજી કોપ તરી જતા જેમ ઉપર બેઠે છે તેમ જીવ પણ ઈર્મલેપથી બહાર નીકળે છે ત્યાર સ્વાભાવિક રીતે જીવગમન કરે છે જેમ અગ્નિ અને ધૂમ સ્વાભાવે જ જીવે જાય છે તેમ જીવ પણ સ્વાભાવિક તથા ગતિપરિણામથી જીવે ગમન કરે છે અને ધનુષ્ય ખેંચીને બાણને છોડવાથી અગર હુણાશનુ ચક્ર, તે જેમ પૂર્વપ્રયોગથી ગતિ કરે છે, તેમ જીવ પણ જીવ ગતિ કરે છે (૧૮૪૪)

મત્તિક — શું અરૂંથી પણ સક્રિય હોય ? આગ્રહાદિ અરૂંથી પદાર્થો નિઃક્રિય જ છે તો આપ આત્માને સક્રિય કેવી રીતે માને છે ?

૧ લાઠ ચ એરડફલે અગ્ની ધૂમા ચ દમુ ધનુષ્યમુક્તા ।

ચદ પુવપ્રયોગણ જ્વ સિદ્ધાણ વિ ચદે ડ ॥ ”

મગવાન—હું તને જ પૂછ છું કે અરૂપી એવા આકાશાદિ છે તો પછી આત્મા અરૂપી હતા એવું કેમ છે? જેમ અરૂપી હતા જામા અરૂપા આત્મામા એવું કેમ છે તેમ સક્રિયતા એ તેનાં સક્રિય પણ વિશેષ ધર્મ છે એમા શો વિશેષ છે? (૧૮૮૧)

વળી, આત્માનું સક્રિયતા અનુમાનથી પણ સિદ્ધ છે તે આ પ્રમાણે—આત્મા સક્રિય છે, કતા હોવાથી, કુલ્લારની જેમ અથવા લોકતા હોવાથી આત્મા સક્રિય છે અથવા દેહપરિસ્પન્દ પ્રત્યક્ષ હોવાથી આત્મા સક્રિય હોવો જોઈએ જેમ યન્ત્રપુરુષમા પરિસ્પન્દ દેખાય છે તેથી તે સક્રિય છે તેમ આત્મામા પણ દેહપરિસ્પન્દ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે પણ સક્રિય છે (૧૮૮૬)

મટિફ—દેહમા પરિસ્પન્દ છે તેથી દેહને સક્રિય માનવો જોઈએ, આત્માને નહિ

મગવાન—દેહના પરિસ્પન્દમા આત્માનો પ્રયત્ન જણાય છે, તેથી આત્માને સક્રિય માનવામા આવે છે

મટિફ—પણ પ્રયત્ન એ તો ક્રિયા નથી, તેથી પ્રયત્નને કાગલે આત્માને સક્રિય ન મનાય

મગવાન—પ્રયત્ન ભયેને ક્રિયા ન હોય, પણ જે આકાશની જેમ નિરંજન હોય તેમા પ્રયત્ન પણ ન જાય, તેથી આત્માને સક્રિય માનવો જોઈએ જો વસ્તુત પ્રયત્ન એ પણ ક્રિયા જ છે અને ધારો કે તે ક્રિયા નથી તો પછી અમૂર્ત એવો પ્રયત્ન દેહના પરિસ્પન્દમા શા હેતુથી કાગળ બને છે તે બતાવવું જોઈએ

મટિફ—પ્રયત્નને બીજા વશ હેતુની અપેક્ષા નથી, તે વડે જ દેહ પરિસ્પન્દમા નિમિત્ત બને છે

મગવાન—તો પછી સ્વત આત્માથી જ દેહપરિસ્પન્દ થાય કે નહિ, અથવા પ્રયત્નને શા માટે માનવો?

મટિફ—દેહપરિસ્પન્દમા કેઈ અણને જ કારણ માનવું જોઈએ જો નહિ નિષ્ક્રિય હોવાથી કાગળ બની શકે નહિ

મગવાન—તે અણ કારણ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત? જો અમૂર્ત હોય તો આત્મા પોતે જ શા માટે દેહપરિસ્પન્દનું કારણ ન બને? જો અમૂર્ત હોય અને જો અણ કારણ મૂર્ત હોય તો પછી તે અમૂર્ત કે અમૂર્ત નહિ પણ તે કારણ શરીરમા પણ જો પરિસ્પન્દ દેહમા જો શરીરના પરિસ્પન્દમા કારણ બની શકે, મનદાનું કારણ હોય તે કારણ શરીરના પરિસ્પન્દમા શું કારણ? જો અમૂર્ત હોય તો

પણ પરિસ્પન્દનું કારણ કોઈ અન્ય હોયુ જોઈએ—આમ અનવસ્થા હોય આવે છે અને જો ડર્માણુ દેહમાં સ્વભાવથી જ પરિસ્પન્દ માનવામાં આવે તો બાદ ગરીરમાં પણ સ્વભાવથી પરિસ્પન્દ માનવો જોઈએ, અપૂર્ણ જેવા મૂર્ત ડર્માણુ ગરીરને શા માટે પરિસ્પન્દનું કારણ માનવું ?

મટિંગ—હા, એ જ અસંભવ છે બાદ ગરીરમાં પરિસ્પન્દ સ્વભાવથી જ થાય છે, માટે તે કારણે આત્માને સક્રિય માનવાની આવશ્યકતા નથી

મગરાન—પણ ગરીરમાં જે પ્રાણને પ્રતિનિયત વિશિષ્ટ પરિસ્પન્દ દેખાય છે તે સ્વાભાવિક માની શકાય નહિ, કણ્ઠ કે ગરીર જડ છે “જો વસ્તુ સ્વાભાવિક હોય છે અથાત્ ધીજ કોઈ ખરણની અપેક્ષા નથી રાખતી તે વસ્તુ સદૈવ હોય છે અથવા ઠંડી નથી હોતી ” આ ન્યાયે ગરીરમાં જે પરિસ્પન્દ સ્વાભાવિક હોય તો તે સદૈવ એક જોડો જ હોયો જોઈએ, પણ વસ્તુના ગરીરની એથા નાના પ્રકારની છતાં અમુક પ્રકારે નિયત જ દેખાય છે તેથી તેને સ્વાભાવિક માની નકાર નહિ, એમને ડર્માસંહિત આત્માને જ ગરીરની પ્રતિનિયત વિશિષ્ટ એવી ક્રિયામાં વ્યાપાર માનવો જોઈએ તેથી આત્મા સક્રિય જ છે (૧૮૭-૪૮)

મટિંગ — સમારી છવ સકર્મ હોવાને કારણે મક્રિય સિદ્ધ થયો, પણ સુખાત્મામાં તો કર્મ નથી તેથી તે તો નિષ્ક્રિય જ હોયો જોઈએ છતાં તેને સક્રિય માનતા હો તો તેમાં શું કારણ છે ?

મગરાન — મે તને બતાવ્યું તો છે જ કે સુખાત્માની ગતિક્રિયા સ્વાભાવિક તથા ગતિપરિણામને કારણે થાય છે અને એ પણ બતાવ્યું છે કે ડર્મા વિનાશથી જેમ સિદ્ધાવકૃષ્ઠ ધર્મને છવ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ તથાવિધ ગતિપરિણામને પણ પ્રાપ્ત કરે છે (૧૮૪૯)

મટિંગ — સુખાત્મામાં ગતિ છે એ આપનું કહેવું સુખિયુક્ત છે, પણ હવે પ્રશ્નને ધાય છે કે સિદ્ધાવકૃષ્ઠ આગળ પણ તેની ગતિ કેમ નથી થતી ?

મગરાન — કાળજી કે ત્યાર પછી ગતિસહાય- દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાયને અભાવ છે

મટિંગ — આગળ ધર્માસ્તિકાય શા માટે નથી ?

મગરાન — ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય લોકમાં જ છે, અનોકમાં નથી સિદ્ધાવકૃષ્ઠ આગળ અનોક છે તેથી તેમાં ધર્માસ્તિકાય નથી ન્વત્કમાં ગતિ તરી અત્ છવની ગતિ પણ તેથી આગળ નથી થતી (૧૮૫૦)

મટિંગ — પણ લોકથી ભિન્ન એવો અનોક છે તેમાં શું પ્રમાણ છે ?

અનત હોવાથી તેમની ગતિનો કયાય અત જ ન આવે અને જો તે પ્રકારે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિનો અત જ ન હોય તો જીવ-પુદ્ગલનો સબધ જ ન થાય અને જો તેમનો સબધ ન થાય તો પુદ્ગલ ચક્રાની ઔદારિક આદિ વિચિત્ર ગુણ પણ ન જને અને પરિણામે જધ-ભોજ-મુખ-દુઃખ ઇત્યાદિ સામારિક વ્યવહારનો લોપ થાય માટે લોકાનો નો વિભાગ માનવો જોઈએ અને તે વિભાગ કરનાર ધમ અને અધમ જે જ ને અસ્તિકાયો પણ માનવા જોઈએ (૧૮૫૩)

જેમ માણસની ગતિ પાતી વિના નથી થતી તેમ ગતિસહાયક દ્રવ્ય લોકથી પર અયોગમા ન હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ પણ અયોગમા નથી થતી, એટલે લોકમા ગતિસહાયક એવું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય માનવું જોઈએ જે લોકપરિભાણ છે (૧૮૫૪)

વગી ભોક પ્રમેય છે તેથી તેનું કોઈ પરિભાણ હતા દ્રવ્ય અવત્ય હોવું જોઈએ જેમ જેવ હોવાથી તેના પરિ પેઠક જાણુ અસ્તિત્વ મનાય છે તેમ ભોકના પરિભાણ-તા દ્રવ્યનું — ધર્માસ્તિત્વનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ

અથવા, જીવ અને પુદ્ગલો જ લોક કહેવાય છે અને તે પ્રમેય છે તેથી તેનું પરિભાણકતા દ્રવ્ય કોઈ હોવું જોઈએ જેમ શાવ્યાદિ ધાન્ય પ્રમેય છે તે તેનું પરિભાણકતા દ્રવ્ય પ્રમથ છે તેમ જીવ પુદ્ગલો મકે લોકનું પરિભાણકતા દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય છે અને આપણે તો નવત્ર સમાન હોવાથી જો અયોગ માનવામા આવે તો જ ધર્માસ્તિકાયની આધિકતા થાય માટે ધર્માસ્તિકાયથી પરિચિત્ત એવા લોકથી ભિન્ન અયોગ માનવો જોઈએ અને લોકના અચભાગમા જ સિદ્ધ અવસ્થિત થઈ જાય છે એમ માનવું જોઈએ (૧૮૫૫)

મટિજ — મિહોનુ સ્થાન તે મિહસ્થાન કહેવાય આથી તે સિદ્ધોનુ અધિકગણુ છે અને જે અધિકરણ હોય છે ત્યાથી તો પતન અવત્ય થાય છે, જેમ વૃક્ષથી ફલનુ મથવા પર્વતાદિ સ્થાનથી દવત્તનુ માટે સિદ્ધસ્થાનમાથી મિહોનુ પણ પતન થવું જોઈએ

મગાન — અટીયા ‘સિદ્ધોનુ સ્થાન’ એમા જે ઝડી વિભક્તિ છે તે કલાઅથ મા સમજવાની છે, એવ્ય કે સિદ્ધત્વક સ્થાન અર્થાત્ મિદ્ધસ્યાનથા ‘સિદ્ધ રહે છે’ એવો તેનો અર્થ થાય છે આથી મિદ્ધ અને પવન નગી તેના સ્થાનનો જો નહિ પણ અલેક વિવક્ષિત છે સારાશ એ છે કે મિદ્ધનુ સ્થાન સિદ્ધથી જુદું નથી જેથી તે સ્થાનથી પતન માનવું પડે (૧૮૫૬)

અવધા, સિદ્ધથી સ્થાનનો લે- માનીએ તોપણ એ સ્થાન આકાશ જ છે અને આકાશ તો નિત્ય હોવાથી તેનો વિનાશ થતો નથી અને તેથી પતનને અવકાશ નથી વળી મુક્તમામા કર્મ પણ નથી અને કર્મ વિના પતન સભર કેવી રીતે? સિદ્ધમા જે ગતિક્રિયાનું પ્રથમ સમર્થન કર્યું છે તે પણ માત્ર એકમમય માટે હોય છે અને તે પૂર્વપ્રયોગથી વાય છે ઇત્યાદિ બતાવ્યું જ છે, એટલે તે ગતિક્રિયા પણ પુનઃ વતી જ નથી, તેથી પણ પતનને અવકાશ નથી વળી, પોતાનો પ્રયત્ન, આકર્ષણ, વિકર્ષણ, શુદ્ધત્વાદિ આ બધા કારણો પતનના છે, પણ તેમનો સભવ મુક્તમા છે નહિ, કારણ કે તદ્દત્પાદક કાણુનો અભાવ છે, એટલે સિદ્ધનું પતન કેવી રીતે થાય? (૧૮૫૭)

વળી, 'સ્થાન છે માટે પતન હોવું જોઈએ' એ નિયમ જ વ્યભિચારી છે, તેથી પણ મુક્તમા પતન માની શકાય નહિ આકાશને નિત્ય સ્થાન છે છતાં આકાશનું પતન થતું નથી, એટલે સ્થાન છતાં આકાશનું પતન જો ન હોય તો મુક્તને પણ સ્થાન છતાં શા માટે પતન માનવું? વળી 'સ્થાન છે માટે પતન છે' એમ કહેવું એ તો સ્વવચનથી જ વિરુદ્ધ છે વસ્તુતઃ એમ કહેવું જોઈએ કે 'અસ્થાન છે માટે પતન છે' સારાસ એ છે કે સ્થાનને કારણે સિદ્ધનું પતન માની શકાય નહિ (૧૮૫૮)

મઢિક — ભન અર્થાત્ સસારમાથી જ સિદ્ધ થાય ■ એટલે બધા મુક્તોમા એક એવો મુખ હોવો જોઈએ જે સર્વસિદ્ધોમા આદિ હોય

મગરાત — તું એમ નિયમ કહ્યા માગે છે કે જેમા માનવિક-કાર્યત્વ હોય તેમા કોર્ ને કોર્ પ્રથમ હોવું જોઈએ પણ એવો નિયમ આદિસિદ્ધ કાર્દનથી અભિચારી છે, કારણ કે રાત અને દિવસ આદિવાળા હોવા છતાં ગ્રાવ અનાદિ હોવાથી કાર્દપિણુ એક રાત કે દિવસને સર્વપ્રથમ નથી કહી શકાતા, તેવી જ રીતે મુક્ત જીવ પણ આદિવાળા છતાં કોર્ પણ મુક્તને કાળની અનાદિતાને કારણે સર્વપ્રથમ કહી શકાતો નથી (૧૮૫૯)

મઢિક — અનાદિકાલથી નવા નવા સિદ્ધો થતા આવે છે અને સિદ્ધિદેવ તો પરિમિત છે તેથી તેમા અનંત સિદ્ધોનો ગમાવેશ શી રીતે થઈ શકે?

મગરાત — મુક્ત જીવો અમૂર્ત છે તેથી પરિમિત ક્ષેત્રમા પણ અનંત મુક્તોના સમાવેશમા કશી જ બાધા નથી જેમ પ્રત્યેક દ્રવ્ય સિદ્ધાંતો સમાવળ મનત સિદ્ધોના અનંત જ્ઞાન અને દર્શનનો વિષય બને છે — અર્થાત્ એક જ દ્રવ્યમા અનંત જ્ઞાન અને દર્શન જો રહી શકતા હોય અને એક જ નતંક્રીમા હજારો ગ્રેનકોની દષ્ટિ અમાર્ધ શકતી હોય તો પરિમિત ક્ષેત્રમા

અનંત સિદ્ધોના સમારોહમાં ગી બાધા આવી શકે? વળી, નાના એવા ઓગ્રમાં અનેક દીપનો મૂર્ત પ્રદાશ મનાઈ જાય છે તેા અમૂર્ત અનંત સિદ્ધોનો પરિમિત એકમા સમારોહ કેમ ન થઈ શકે? (૧૮૬૦)

આ પ્રકારે યુગિની બધ મોક્ષની યત્નથી સિદ્ધ છે તેથી તારે તે માનવી

જ નેઈએ અને વેદમાં પણ બધ અને મોક્ષનું પ્રતિષ્ઠાન

વદવાકના કરવામાં આ યુ જ છે “ન દિ ય સસારસ્ય પ્રિયાધિયો

મમય રપ્હનિરિન અશરીર વા રસત પ્રિવાપ્રિયે ન સ્મરત ॥”

ઇત્યાદિ વેદવાક્યોનો તું યથાવત્ અર્થ જાણતો નથી તેથી જ

તને બધ અને મોક્ષના વિશે યાકા ધ્યાય છે પણ તારે એવી શકા કરવી નેઈએ

નહિ, કાંચુ કે ઉત્ત વાક્યના પૂર્વાર્ધમાં શરીર સહિત જીવ વિશે અને ઉત્તરાર્ધમાં

શરીરહિન જીવ વિશે ઠહેવામાં આ યુ છે, તેથી અપહરણે પૂર્વાર્ધથી બધનું અને

ઉત્તરાર્ધથી મોક્ષનું પ્રતિષ્ઠાન મિદ્ધ થાય છે

વળી, “સ વપ ત્રિગુણા ત્રિમુન વધ્યત” ઇત્યાદિ વાક્યોનું તાર્પયં તું સસારી

જીવને બધ-મોક્ષ નથી એવું સમજે છે, પણ વસ્તુતઃ એ વાક્ય તો મુક્ત

જીવના સ્વરૂપને પ્રતિષ્ઠાન કરનારું છે એ પણ તને બતાવ્યું જ છે કે મુક્તને

તો બધાદિ છે જ નહિ એટલે ઉક્ત મુક્તિનું સમર્થન વેદવાક્યોથી પણ ધ્યાય

છે, તેથી તારે બધ-મોક્ષ વિશે શકા ન કરવી નેઈએ (૧૮૬૧-૬૨)

આ પ્રમાણે ત્યારે જન્મ-મરણથી રહિત એવા ભગવાને મંડિકના મશયનું

નિયંત્રણ મ્યું ત્યારે તેણે પોતાના માયત્રણસે શિષ્યો આથે દીક્ષા અગીકાર

કરી (૧૮૬૩)

સાતમા ગણધર મૌર્યપુત્ર

દેવચર્યા

મંડિકને દીક્ષિત થયેલા બાળીને મૌર્યપુત્રે પણ વિચાર્યું કે ‘હું પણ ભગવાન પાસે જાઉં, વદના કંડુ અને તેમની સેવા કરું,’ અને તે ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યો (૧૮૬૪)

પ્રતિ-જ-૧-મરણથી મુક્ત એવા ભગવાન સર્વ-ન-મર્વદશી હતા તેવી તેમણે તેને ‘મૌર્યપુત્ર યન્યપ’ એમ નામ-ગોત્રથી બોલાયો (૧૮૬૫)
 દેવ વિગતે મદેહ અને તેને કંડુ કે તાગ મનમા દેવ છે કે નથી એવો સંદેહ છે, કાલુ કે તું વેદના પરમ્પર વિશેષી અર્થવાળા વાક્યો માલખે છે, જેવા કે “૧“ સ ઇય યજ્ઞાયુધી યજ્ઞમાનોઽઽજ્ઞતા સ્વર્ગલોક ગચ્છતિ ” ઇત્યાદિ અને “અપામમામમૃતા અમૂમ, અગમ યાતિરિદિદામ દેવાન્, નિ નનમસ્માન્ જ્ઞાનપરાતિ કિમુ ધૂર્તિરમૃતમયસ્ય ।” ઇત્યાદિ વાક્યોના આધારે તને એમ લાગે છે કે સ્વર્ગમા વસનારા દેવો છે પણ તેથી વિશેષી અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદના વાક્યો પણ તું સાંભળે છે, જેવા કે — “૩“ કા જાનાતિ માયોયમાન્ ગાયણાનિ દ્ર-યમ-વરણ-કુવેરાન્ ।” ઇત્યાદિ તેથી તને લાગે છે કે દેવો તો છે જ નહિ

વસ્તુતઃ એ વાક્યોનું તા પર્થ તને અજ્ઞાત છે તેથી જ તને મશય છે હું તને તેનો યથાર્થ ભાવ બતાવીશ તેથી તારા સશયનું નિવારણ થઈ જશે (૧૮૬૬)

૧ યદ જેતુ યજ્ઞ કે તેવો યજ્ઞમાન નિશ્ચિન્ત્યે સ્વર્ગલોકમા જાય છે

૨ મુનિ ગણધરનાદમા પાદ શુદ્ધ નથી તેથી ઉપર આપેલ શુદ્ધ પાદને આધારે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે

હે અમૂન-એમ ! અમે તને-સોમને પીધો અને અમર થયા પ્રમાણ પામ્યા અને દેવાને નવવા હવે બના શરૂ અમને શુ યજ્ઞનો ? કેમકે મરણીન માનસની ધર્મતા-માણ તે અમારે માટે તા દિશા નથી ?

સાપણે ૨૨-૧ અર્થ કરનાં પ્રિથિય કરે-૧ અર્થ વગરે મગન નાગવાથી તે અનુભારે અટી અર્થ આપવામા આ યો છે જુઓ ૮ ૪૮, ૩ Hymns of The Rigveda Vol II
 ૩ મામા જેવા ઇન્દ્ર-વરુણ-યમ-કૃષ્ણ દેવો કોણ જાણે છે ?

વળી, દેવો નથી એવી તારી માન્યતાનું મમથન તું યુક્તિથી પણ કરે છે, જેમકે —

તું એમ વિચારે છે કે નારકો તો પગ્ગત છે અને અચત દુખી પણ છે તેથી તેઓ આપણી નમસ્ક આપના શક્તિમાન નથી, એવો તેઓ ન દેખાય છતાં બીજાના વચનને પ્રમાણ માનીને નારકોનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધાનો વિષય બને છે (૧૮૬૭)

પણ દેવો તો સ્વ-અવિદ્યારી છે—એવો કે તેમને આવતા કેઈ રોડી શકે એમ નથી અને તેઓ દિવ્ય પ્રભાવવાળા પણ છે, છતાં કદી દેખાતા નથી, એટલે શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં દેવોનું અસ્તિત્વ બતાવે છે તોપણ તેમના વિશે સશય અધ્યાને નથી (૧૮૬૮)

પણ તે મૌર્યપુત્ર! તારે દેવની સત્તા વિશે સંદેહ કર્યો ન જોઈએ શ્રુતિ-સ્મૃતિના વચનના આધારે જ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી મશયનું નિગારણ પણ તું દેવનું અસ્તિત્વ માની લે અહીં માત્ર આ દેવ પ્રવક્ષ છે સમવસરણમાં જ મનુષ્યથી લિ નજનીય એવા ભવનપતિ—વ્યત્ત-જ્યોતિ ક-વૈમાનિક એ ચારે પ્રકારના દેવો ઉપસ્થિત છે તેમનું તું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી લે અને તારા સશયનું નિવારણ કરી લે (૧૮૬૯)

મૌર્યપુત્ર — પણ અહીં જોયા પડેલા મને જે સશય થયો હતો તે તો યુક્તિ યુક્ત જ હતો ને?

મગધાન — ના, ઘરણું કે મારા મમવ રણમાં તું આવીયો તે પહેલાં પણ તું બીજા દેવોને બને ન દેખતો હોય, પણ સૂર્ય ચંદ્રાદિ જ્યોતિ ક દેવ તો તને પ્રત્યક્ષ હતા જ તેથી ‘દેવો કદી દેખાયા નથી, માટે દેવ વિશેનો સશય થોડો છે,’ તેમ માનવું જોઈએ નહિ તને આથી પહેલાં પણ દેવના એકદેશનું પ્રત્યક્ષ હતું જ, તેથી સમગ્ર દેવ વિશેની ગતિ અસ્થાને જ હતી

વળી, લોકમાં દેવકૃત મનુષ્ય અને પીય બન્ને છે તેથી પણ દેવનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ, કાળુ કે લોકનું ભવ — જુડુ કરનાર જેમ અનુમાનના નિદ્ધિ રાજાનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે છે તેમ દેવો પણ કોઈને વૈભવ આપી દે છે અને બીજા કોઈના વૈભવનો નાશ કરે છે, તેથી રાજાની જેમ દેવોનું પણ અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ (૧૮૭૦)

મૌર્યપુત્ર — શૂન્યનગરની જેમ ચંદ્રવિમાન સૂર્યવિમાન આદિ આલય — નિવાસસ્થાન જણાય છે, તેમાં વસનારા કોઈ છે જ નહિ, એવો ચંદ્ર સૂર્યાદિના પ્રત્યક્ષ થવાથી દેવો પણ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયા એમ કંમ કહેવાય?

મગધાન — પણ જો તું ચંદ્ર સૂર્યને આવડે માનવો હો તોપણ તેમાં કોઈ વસનાર તો હોયો જ જોઈએ, અન્યથા તેને આપ્યું કદી શકાય નહિ જેમ

વસન્તપુરના આશ્રયોમા દેવદત્તાદિ ગહે છે માટે જ તે આવય કહેવાય છે, તે જ પ્રકારે સૂર્યચંદ્ર પણ એ આવય હોય તો તેમા કોઈ ને કોઈ ગહેતુ જ હોયુ એઈએ જે ગહે છે તે જ દેવો કહેવાય છે

મોર્યપુત્ર — આલય હોવાથી તેમા કાઈ દેવદત્ત જેવા મનુષ્યો ગહેના હશે, પણ તે દેવ છે એમ શાથી કહે છે ?

મગવાન — તુ પોતે જ પ્રત્યક્ષ કરે છે કે આ દેવદત્તના આલય કરતા તે આવયો વિશિષ્ટ છે, તેથી તે આવયોમા વાસ કરનારા પણ દેવદત્તથી વિશિષ્ટ જ હોવા જઈએ, એમા શુ આશ્ચર્ય છે ? માટે તેઓ દેવ છે એમ માનવુ એઈએ

મોર્યપુત્ર — આપે એવો નિયમ બનાવ્યો કે ‘તે આલય છે માટે તેમા ગહેનાર કોઈ હોયુ એઈએ’, પણ આ નિયમ અયુક્ત છે, કાણુ કે મૂલ્ય ગ્રહો આલય કહેવાય છે છતાં તેમા વસનાર કોઈ જ નથી

મગવાન — કહેવાતુ તાત્પર્ય એ છે કે જે આવય હોય તે નવંદા શૂન્ય ન હોઈ શકે, તેમા ક્યારેક તો કોઈ ને કોઈ રહે જ છે તેથી ચંદ્રાદિમા પણ નિવાસ કરનારા દેવો મિદ્ધ થાય છે (૧૮૭૧)

મોર્યપુત્ર — આપ જેને આલય કહે છે તે વસ્તુ આવય છે કે નહિ એનો જ ત્યાં નિર્ણય નથી ત્યાં ‘તે નિવાસસ્થાન છે માટે તેમા કોઈ વાસ કરનાર હોયુ એઈએ’ એમ કહેવુ તે નિર્મૂલ છે સત્ત્વ છે કે આપ જેને સૂર્ય કહે છે તે અગ્નિને ગોળો જ હોય અને જેને ચંદ્ર કહે છે તે સ્વભાવતઃ સ્વચ્છ જલ જ હોય એમ પણ બંને કે તે જ્યોતિઃ વિભાનો પ્રકાશમાન ગ્નોના ગોળા જ હોય

મગવાન — તે દેવોના રહેવાના વિભાનો જ છે, કારણુ કે તે વિગ્રાધરોના વિભાનોની જેમ રત્નના બનેલા છે અને આકાશમા ગમન પણ કરે છે વાંગા અને વાયુ પણ આકાશમા ગમન કરે છે છતાં તેને વિભાનો ન કહી શકાય, કાણુ કે તે રત્નના બનેલા નથી (૧૮૭૨)

મોર્યપુત્ર — સૂર્ય-ચંદ્રવિભાનો એ માયાવીની માયા ક્રમ ન હોય ?

મગવાન — વસ્તુતઃ એ માયિક નવી છતાં માનીએ કે તે માયિક છે તે પણ એ માયાને કરનાર દેવો તો માનવા જ પડશે, કાણુ કે માયાવી વિન્દુ ને માયા સહવે મી રીતે ? મનુષ્યો તો એવી વિક્રિયા કરી શકતા નથી, એટલે ન છૂટકે દેવો જ માનવા પડે છે વગી સૂર્ય-ચંદ્રવિભાનોને તું મારિ-કેડે કે તે પતુ અયુક્ત જ છે, કારણુ કે માયા તો ઘણુંક પડી નહીં થઈ બચ કે જતુ વિભાનો તો મુદ્ધ મર્વ દ્વારા ઉપવબ્ધ હોવાથી શાશ્વત છે એટલે કે સ્વદેહ્ય નેટલુ સત્ય છે તેવું જ સત્ય એ પણ છે

વગી, આ લોકમા જેઓ પ્રકૃષ્ટ પાપ કરે છે તેમને માટે તેનું ફળ ભોગવવા પર્યોકમા નારકોનું અસ્તિત્વ મનાયુ છે, તે જ પ્રમાણે આ લોકમા જે પ્રકૃષ્ટ પુણ્ય કરે છે તેમને માટે તેનું ફળ ભોગવવા અન્યત્ર દેવોનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવું જ જોઈએ

મૌર્યપુત્ર—આ સસારમા જ પોતાના પ્રકૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનારા અતિ દુષ્ટી એવા મનુષ્યો અને તિર્થંચી છે અને પોતાના પ્રકૃષ્ટ પુણ્યનું ફળ ભોગવનારા અતિ સુષ્ટી એવા મનુષ્યો પણ છે જ એમ જો માની લઈએ તો અદૃષ્ટ એવા નારક અને દેવને જુદા માનવાની શી આનંદશક્તિ ગમે છે ?

મગધના—આ સસારમા સુષ્ટી અને દુષ્ટી મનુષ્યો અને તિર્થંચી છે છતાં નારક અને દેવયોનિ જુદી માનવાનું કાણુ એ છે કે પ્રકૃષ્ટ પાપનું ફળ માત્ર દુષ્ટ જ હોય જોઈએ અને પ્રકૃષ્ટ પુણ્યનું ફળ માત્ર સુષ્ટ જ હોય જોઈએ આ દૃષ્ટ સસારમા એવું કોઈ પ્રાણી નથી દેખાતું જે માત્ર દુષ્ટી જ હોય અને તેને મુખનો લેશ પણ ન હોય અને એવું પણ કોઈ પ્રાણી નથી દેખાતું જે માત્ર સુષ્ટી જ હોય, તેને દુષ્ટનો છાંયે પણ ન હોય મનુષ્ય ગમે તેટલા સુષ્ટી હોય છતાં તેને છેવટે શેગ-જશ-મૃદવિયોગ આદિથી યોગ્ય તો દુષ્ટ થાય જ છે એટલે એવી પણ યોગ્ય હોની જોઈએ જેમા પોતાના પ્રકૃષ્ટ પાપનું ફળ માત્ર દુષ્ટ જ અને પ્રકૃષ્ટ પુણ્યનું ફળ માત્ર સુષ્ટ જ મળે એવી યોગ્યતા તે કમશ નારક અને દેવયોનિ છે તેથી તેમનું પૃથગસ્તિત્વ માનવું જોઈએ (૧૮૭૪)

મૌર્યપુત્ર — પણ આપના ઠંઢેલા પ્રમાણે જો દેવો હોય જ તો તે સ્વૈરવિહારી હોવાને કારણે મનુષ્યલોકમા શા માટે નથી આવતા ?

મગધના — તેઓ મહી નથી જ આવતા એવું તો નથી, ઘરણું કે તુ તેમને આ લોકમાં સમવસરણુમા જ બેઠેલા જુએ છે હા, સામાન્યરીતે તેઓ નથી દેવા કમ નની આવતા તે વાત સાચી છે, પણ તેનું કાણુ એ નથી કે દેવો આવતા ? જ નથી, પણ આ કારણે છે — તેઓ ન્વગ મા દિવ્ય વસ્તુમા આસપ્ત થઈ જાય છે, ન્વગના વિષયભોગમા લિપ્ત થઈ જાય છે, ત્યાં કાર્ત જ સમાપ્ત નથી થતું અહીં તેમને આવવાનું ખાસ ઇશુ પ્રયોજન નથી, અને આ મનુષ્યોગની દુઃગન્ધને કારણે તેઓ અહીં આવતા નથી (૧૮૭૫)

આ બધા ન આવવાના કારણે છતાં તેઓ ક્યારેક આ લોકમા આવે પણ છે તીર્થ કરના — જન્મ — દીક્ષા — કેવળ — નિવાણુ એ બધા

દેગો આઠા મહોત્સવ પ્રસંગે તેઓ આ લોકમા આવે છે, તેમાના કેટલાક કેમ આવે ? ઇન્દ્ર આદિ ન્વય ભક્તિપૂર્વક આવે છે, કેટલાક તેમના અનુ

મરણુથી આવે છે, અને કેટલાક પોતાના સશયના નિવારણુ

અંગે આવે છે આ ઉપરાંત પણ દેવોના અહીં આવવાના કારણે છે, જેવા કે પૂર્વ

ભવના પુત્ર-મિત્રાદિના સગને કારણે, મિત્રાદિને પ્રતિબોધ દેવા આવવાનો પૂર્વસંકેત હોય તો, તપસ્થા ગુણથી આકૃષ્ટ થઈ, પૂર્વભવના વૈરીને પીડા દેવા મિત્રને ઉપકાર કરવા અને કામકીલ અર્થે પણ દેવો આ લોકમાં આવે છે, અને કેટલીક વખતે કોઈ સાધુ આદિની પરીક્ષાને બહાને પણ આવે છે (૧૮૭૬-૭૭)

મોર્ચપુત્ર—દેવસિદ્ધિમાં અન્ય કાંઈ પ્રમાણ છે ?

માતા — હા અનુમન પ્રમાણ છે તે આ પ્રમાણે—દેવના ચરિત્રવના મદ્ય ગળવી ભોઈએ કાણ કે (૧) ભક્તિમ હૃદયની દેવવાચક અન્ય એવો આપ્ત પુરુષ પોતાના પૂર્વભવ સ્મર કરીને પેટે દેવ અનુમાનો હોતો એમ કહે છે (૨) કેટલાક વધવ્યીએને દેવો પ્રવક્ષ દેખાય છે, (૩) કેટલાક વિદ્ય-નર-વિદ્યવાન વડે દેવો કંઈ પોતાના કામની સિદ્ધિ કરે છે, (૪) કેટલાક તેમ દેવો ચક્રવિદ્ય-અદ્ય કુદ-પિશાચકૃત વિક્રિયા દેખાય છે (૫) વધ-વ્યદિ કિંચ વડે કરીને દેવસિદ્ધિ પ્રાપ્ત પુણ્યુ દગ હોયુ ભોઈએ અને (૬) દેવ એવું ચરિત્રવ છે અને આ બધા હેતુઓથી દેવની સિદ્ધિ દર્શાવે છે. આ બધાં દેવોને ચરિત્રવ સ્વીમ વાના આ યુ છે તેથી તેમ દેવો વિશે કંઈ કંઈ ન બેઠે.

મોર્ચપુત્ર — આપે કહ્યું કે ચક્રવિદ્ય દેવદેવ દેવોને અચરિત્રવ ચરિત્રવે પછી મનુષ્યશરીરની અનુક્રમિત ચરિત્રવ છે તે સ્મર ચરિત્રવ.

માતા — જેમ વચ્ચપુત્રના ચરિત્રવ સમિતે તેમ જ પુત્ર દેવો કે પુરુષ પ્રાપ્ત દેવ તે તેમના સ્મર આવે છે તે જ પ્રમાણે મહાવિકારા વિદે શરીરના અનુક્રમિત ચરિત્રવ દેવોને દેવોને સ્મરે, એ કથા કહ્યું દેવ તે તેમના ચરિત્રવ સ્મરે, કોઈ અમ્ય એવે અધિક્ષન કહ્યું દેવો દેવોને સ્મરે, તેમો અધિક્ષના તે દેવ છે એને હાનિ જ અનુક્રમિત દેવોને સ્મરે એના પોતાના શરીરથી થાય છે.

મોર્ચપુત્ર — આપે એમ પણ કહ્યું કે દેવ એવું ચરિત્રવ સ્વીમ કવો નોંધે — આ દેવના ચરિત્રવ અધિક્ષન.

માતા — દેવ એ જ સ્મરક છે — તેને સ્મરે તે દેવો દેવવદના વારામાં કાણ કે તે સ્મરવાનુ કહેવાય.

મોર્ચપુત્ર — 'દેવ' પાને જ્યાં મનુષ્ય અને દેવ તેમ જ અન્ય અને ચરિત્રવના ચક્રવર્તી અધિક્ષ જ્યાં જ્યાં નથી પડી આદ્ય દેવની કામના સ્મરે સ્મરે.

મગજાન — ગણધર અને ચક્રવર્ત્યાદિને ઉપચારથી દેવ કહેવામા આવે છે જેમ કોઈ મુખ્ય સિદ્ધ ન હોય તો માણવકને ઉપચારથી પણ સિદ્ધ ન કહેવાય તેમ જો મુખ્ય દેવ હોય જ નહિ તો ચક્રવર્ત્યાદિને ઉપચારથી પણ દેવ કહેવાય નહિ માટે ‘દેવ’ શબ્દનો અર્થ ‘મુખ્યથી સિદ્ધ દેવ’ માનવો જોઈએ (૧૮૮૦-૮૧)

મૌર્યપુત્ર — આ પ્રકારે સુક્રિતથી ગિદિ છાપ વેંમા પર-પર વિરોધી અથવા વાક્યો કેમ છે ?

મગજાન — પેદવાક્યોનો યથાવત્ અર્થ જાતો તો તેમા પર-પર વિરોધી અર્થને

જ ન મગજાન જણાશે પહેલી વાત એ છે કે વેદને જો દેવોનું

વેદગ્રાન્થોના અસ્તિત્વ માન્ય ન હોય તો વેદમા અનેક ઠેકાણે જે ગમ્મિ

મમત્વ હોનાદિનું સ્વર્ગાર્થી બનાયું છે જેમકે — ‘અગ્નિદાત્ર જુહવાત્

સ્વર્ગમ્” ઇત્યાદિ — તે અયુગ્મ બની જાય જો દેવોનું જ

અસ્તિત્વ ન હોય તો સ્વર્ગ કોને મળે ? માટે દેવોનું અસ્તિત્વ પેદાને માય છે

જેમ સ્વીમરણ જ જોઈએ

વળી, દાનાદિનું ફળ પણ સ્વર્ગમા મળે છે એવી લોકોની માન્યતા છે તે પણ જો દેવોની સત્તા ન હોય તો નિરાધાર બની જાય અને “સ ઇય વજ્રાગ્રધી” ઇત્યાદિ વેદવાક્યો સ્પષ્ટરૂપે દેવોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે એ તો તે પ્રથમ સ્વીકાર્યું જ છે

મૌર્યપુત્ર — એ બધું તો ઠીક જ છે, પણ કો જાનાતિ માયાવમાન્ ગીવાણાનિન્દ્ર યમ-ચરુણ-કુવેરાનીન્” ઇત્યાદિ વાક્યમા દેવોને માધેયમ શા માટે કહ્યા ?

મગજાન — એ વાક્યનું તાત્પર્ય પણ દેવોનો અભાવ બતાવવાનું નથી, પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વયં દેવો પણ અનિત્ય છે તો પડી બીજી સિદ્ધિ તો સુતરા નિસાર અને અનિત્ય હોય જ એમા ગી શકા ? આ અર્થમા જ ઇન્દ્રાદિ દેવોને માધેયમ અથાત્ માધિક કહ્યા છે જો એમ ન હોય તો દેવનું અસ્તિત્વ બતાવનારા વાક્યો અને શ્રુતિમંત્રના પહો વડે દેવતાનું આવાહન — એ બધું અસંગત જ થઈ જાય (૧૮૮૨)

ઉદ્ય-પોદ્ધિશાસ્ત્ર કંતુ વડે ડરીને “યમ-સોમ-ઋષ-અને સુરશુક્રના સ્વાનન્ત્ય ઉપર જાય મળે છે” એવું બતાવનાર વાક્યોમા દેવનું અસ્તિત્વ સ્થિત છે જ તે બધા જ વાક્યો જો દેવો ન હોય તો નિર્થક થઈ જાય

૧ સ્વર્ગની ઇચ્છાસાગે અગ્નિદેવ ડર

૨ યજુર્મદિત મળે કંતુ કર્તવ્ય પણ જમા યજુ ન હોય અને દાનાદિ દિવા હોય તે યજુ કહેવાય છે

૩ ‘યમ સામ-સૂચ-સુરશુક્ર-સ્વાગમ્યાનિ જયતિ ।’

વળી, જો ઇન્દ્રાદિ દેવતા હોય જ નહિ તો “ઈન્દ્ર આગ્નિ મધાતિથે મેષવૃષ્ણ”
ઇત્યાદિ વાક્યો વડે જો ઇન્દ્રાદિનું આવાહન થાય છે તે પણ નિરર્થક થઈ જાય
જોએ આ પ્રકારે વેદશાસ્ત્ર અને યુક્તિ એ બન્નેને આધારે તારે દેવોની સત્તા
માનની જોઈએ (૧૮૮૩)

આ પ્રમાણે જ્યારે જન-મરણથી સંહિત એવા લગવાને મૌર્યપુત્રના
સશયન નિવારણ કયું ત્યારે તેણે પોતાના સાયનણસે શિષ્યો સાથે દીક્ષા
અગીકાર કરી (૧૮૮૪)

આઠમા ગણધર અકાંપત

નારકચર્યા

એ બધાને દીક્ષિત થયેલા જાણીને ‘હુ પણ ભગવાનની પાસે જાઉં, વદના કંડુ અને નેવા કંડુ’ એમ વિચારીને અકાંપિત પણ ભગવાનની પાસે આવી પહોંચ્યો (૧૮૮૫)

ભાતિ-૪૪-મગ્ધથી મુખ્ય એવા ભગવાને સર્વશ અને સર્વદર્શી હોવાથી તેને “અકાંપિત-ગૌતમ” એમ નામ મેળવી જોવાય્યો (૧૮૮૬)

નારક ત્રિશે અને કંડુ કે ‘નારકો છે કે નહિ?’ એવો તારક સદેહ મનમાં સશય છે તેનું કારણ એ છે કે “^૧નારકા વ ણ્ણ જાયતે ય સુદ્ધાનમન્નાતિ” ઇત્યાદિ વેદવાક્ય સાંભળીને તને થાય છે કે નારકો છે, પણ “^૨ન હ ને પ્રેત્ય નારકા” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નારકોના અભાવ સૂચિત થાય છે, તેથી આવા વેદના વિરોધી અર્થવાળા વાક્યોના શ્રવણથી તને સશય થાય છે કે નારકો હશે કે નહિ પણ તું તે વેદવાક્યોનો ઠીક અર્થ જાણતો નથી, તેથી જ તને એવો સશય થયો છે હુ તને તેના ખરો અર્થ બતાવીશ જેથી તારો સશય દૂર થઈ જશે (૧૮૮૭)

વગી, નારકોના અભાવનું સમર્થન તું સુઝાથી પણ કરે છે અને માને છે કે — આ ચ દ્ર-સૂચ અને ખીજા દેવો તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને જે દેવો પ્રત્યક્ષ નથી થતા તેમની પણ સિદ્ધિ અનુમાનથી થઈ શકે છે, જેમકે — વિદ્યા મંત્રની માધના ઠા. ફલસિદ્ધિ થતી હોવાથી અદૃષ્ટ દેવોનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ પણ ‘નારક’ એવો તો શબ્દ માત્ર સાંભળાય છે તે શબ્દનો અર્થ તો કયાય પ્રત્યક્ષ થતો નથી તેમજ નારકોની સિદ્ધિ અનુમાનથી પણ થઈ શકતી નથી, તો આ પ્રમાણે પ્રમાણથી અનુપવચ્ચ એવા નારકોનું મનુષ્ય-તિયંચ — દેવથી લિનનતીય જીવો તરીકે અસ્તિત્વ શા માટે માનવું? (૧૮૮૮-૮૯)

૧ એ શ્રાવણ નારક બને છે જે શબ્દનું બિન ખાવ છે

૨ જીવ મરીને નારક થતો નથી અથવા એમ પણ અર્થ થઈ શકે કે ‘પરલોકમાં નારક નથી

અરુપિત — આપે મારો સચય તો બગબગ બતાવી દીધો હવે પ્રથમ આપ એ બતાવો કે નારકના અભાવની નિશાની મારી જે સુધિ છે તે શાથી અચુપ્ત છે

મગવાન — તું જે એમ માને છે કે નારકોનું પ્રત્યક્ષ નથી માટે નારકોનો અભાવ છે, એ તારી માન્યતા અસિદ્ધ છે, કાન્યુ કે બીજા સચયનિરાણ છવાદિ પાંચોની જેમ નારકોને પણ હું સાક્ષાત્ કેવલ જ્ઞાન મર્મજ્ઞને પ્રત્યક્ષ છે વડે જોઉં છું, તેથી તારે બીજા છવાદિ પદાર્થોની જેમ નારકોની સત્તા પણ સ્વીકારવી જોઈએ

અરુપિત — પણ હું તો નારકને જોતો નથી, માટે હું તેમનું અસ્તિત્વ કમ માનું ?

મગવાન — તો શું સ્વપ્રત્યક્ષ એ એક જ પ્રત્યક્ષ છે ? એમ તો બને નહિ તોડમા બીજા આપ્ત પુરુષના પ્રત્યક્ષને પણ સ્વપ્રત્યક્ષ જેટલું વાંચને પળ પ્રાપ્ત ત જ મહત્ત્વ આપવામા આવે છે મિહ-શબ્દ^૧-હમનું પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ રહેવાય દશ ન સૌ કોઈને ચતું નથી હતા તેમને અપ્રત્યક્ષ કોઈ કહેતું નથી તે બધા પદાર્થો પ્રત્યક્ષ મનાયા છે વગી, તું પોતે બધા દેશ-કાલ-શ્રામ-નગર-નદી-સમુદ્રને પ્રત્યક્ષ કવો નથી હતા તે બધા બીજાને પ્રત્યક્ષ દોવાથી તું તે બધાને પ્રત્યક્ષ માને છે, તે જ પ્રકારે નારકો મને પ્રત્યક્ષ છે છતાં તું તેમને અપ્રત્યક્ષ કમ કહી શક ? નારકોને પ્રત્યક્ષ જ કહેવા જોઈએ

(૧૮૯૦-૦૧)

અરુપિત — પણ નરી આંખે તો આ લોકમા કોઈને પણ નારકો પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી, તો તેમને પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કહી શકાય ?

મગવાન — તારી સમજની ભૂલ હવે પડ્યો શું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એ એક જ પ્રત્યક્ષ છે ? શું ઇન્દ્રિયાતીત પ્રત્યક્ષ સંભવતું જ નથી ? શિષ્યજ્ઞાન પરોમ છે વસ્તુતઃ જે પ્રત્યક્ષ નથી તેને તું પ્રથમ સમજે છે અને જે પ્રત્યક્ષ છે તેને તું અપ્રત્યક્ષ માનતો નથી, આ તારો મહાન ભ્રમ છે આથી જ નારકો નરી આંખે દેખાતા નથી જોઈએ તેમને પ્રત્યક્ષ માનવા તું તૈયાર નથી પણ અકપિત ! ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એ તો ઉપચારથી જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અતીન્દ્રિયજ્ઞાન જ સુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે, કાન્યુ કે તે માત્ર આત્માની અપેક્ષાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પત્યક્ષ હતા તેને ઉપચારથી પ્રત્યક્ષ એવો માટે કહેવામા આવે છે કે જેમ બાહ્યલિંગરૂપ પૂમ દ્વારા બાહ્ય

૧ એમ જાનવું પ્રાણી જેને આ પથ મનાય છે અને જે મરુવાળા પ્રેશમા રહે છે તેની માન્યતા છે એ શબ્દના પિટ, હાથીનું મન્યુ, પાનિયુ વીક, છત્વાનિ પણ અર્થો પ્રસિદ્ધ છે

વહ્નિનું જ્ઞાન : અનુમાનજન્ય હોવાથી પરોક્ષ છે તમ દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની બાબતમાં નથી, કારણ કે ધૂમ જેવી બાહ્ય વસ્તુના જ્ઞાનની તેમાં અપેક્ષા રહેતી નથી, એટલે તેને ઉપચારમાં પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. પણ વસ્તુતઃ દ્રિયજ્ઞાન એ પરોક્ષ જ છે, કારણ કે જેમ અનુમાનમાં વહ્નિનું જ્ઞાન સાક્ષાત્ નથી થતું પણ ધૂમ દ્વારા થાય છે, તેવી જ રીતે અનુમાનમાં પણ અગ્નિ અથવા આત્માને વસ્તુતઃ સાક્ષાત્ જ્ઞાન નથી થતું, પણ માત્રાથી પર એવી દ્રિયો દ્વારા બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે પણ અનુમાનની જેમ વસ્તુતઃ પરોક્ષજ્ઞાન જ છે. હિન્દીયાતીત જ્ઞાન જ વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ છે આની માગ તેવા જ્ઞાનથી નાગકો પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેમને તારે પ્રત્યક્ષ માનવા જોઈએ (૧૮૯૦)

અવિત — અક્ષ અથવા આત્મા હિન્દીયો દ્વારા અર્થને ઉપલબ્ધ કરતો હોવાથી તે હિન્દીયજ્ઞાનને આપ પરોક્ષ કહે છે, પણ હું ઉપલબ્ધિરતા જિદ્વા તો એમ કહું છું કે આત્માને ઉપલબ્ધિકતા શા માટે નથી, આ મા છ માનવો? અક્ષ અથવા હિન્દીયો જ ઉપલબ્ધિકતા છે તેથી તે હિન્દીયજ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, એમ કમ ન માનવું?

મત્તાન — અક્ષ અથવા હિન્દીયોને ઉપલબ્ધિકતા માની શકાય નહિ, કારણ કે હિન્દીયો ધર્મદિ પાદની જેમ મૂળ છે અને આવેતન છે એ તે ઉપલબ્ધિકતા જ ન બનતી હોય તો તન્નજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કહેવાય? હિન્દીયો તો ઉપલબ્ધિના દ્વારા છે, અને જીવ એ ઉપલબ્ધિનો કતા છે જેમ ગોખ સ્વયં કશું દેખી શકતો નથી, પણ ગોખ દ્વારા દેવદત્ત જ જુએ છે, તેમ હિન્દીયો એ પણ દ્વાર અર્થાત્ કણ છે અને તે દ્વાર કર્તા જીવ ઉપલબ્ધિ કરે છે તેથી હિન્દીયોને ઉપલબ્ધિકતા કહી શકાય નહિ અને હિન્દીયજ્ઞાનને વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ પણ કહી શકાય નહિ (૧૮૯૩)

અવિત — હિન્દીયોથી લિ. એવો આત્મા શા માટે માનવો? હિન્દીયો જ આત્મા છે એમ શા માટે ન માનવું?

મત્તાન — હિન્દીય-આપાર અમાસ થઈ જતા હતા હિન્દીયો દ્વારા ઉપલબ્ધ પદાર્થોનું અમરણ થાય છે અને હિન્દીય-આપાર છતાં એ અન્ય આત્મા જિદ્વાના મનઃકતા હોય તો ઉપલબ્ધિ થતી નથી, માટે આત્માને જિદ્વા જ હિન્દીયોથી લિ. જ માનવો જોઈએ અને હિન્દીયોને તો ઉપલબ્ધિના સાધનો જ માનવી જોઈએ જેમ ધરના પાથ ગોખ દ્વારા જોનાર દેવદત્ત તે પાથે ગોખથી લિન છે, તેમ પાથે હિન્દીયો દ્વારા જ્ઞાન કરનાર-જ્ઞાતા હિન્દીયોથી લિન જ હોવો જોઈએ (૧૮૯૪)

અરુપિન—પણ જો આ મા ઇન્દ્રિયોની સહાયતા ન લે તો બહુ જ ઝોલું બની શકે, એટલે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન કેટલા ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જ વધારે બની શકે છે

માતાન—જો આ માને ઇન્દ્રિયો સહાયક છે જ નહિ, અર્થાત્ જો કેવલજ્ઞાની એ તે આત્મા બહુ ઘણું તો શુ પણ બધું જ બની શકે છે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનના જેમ ઘરમા બેઝીને ગોખવામાથી જોનાર દેવદત્ત જેટલું જો-ત્રિવિધ વતુ જ છે બની શકે છે તેથી જ્યાંય વધારે તે ખુબ આઠાથમા રહીને જોઈ-જાતી શકે છે, તે જ પ્રમાણે જીવના જ્યાંયે બધા જ્ઞાન-જ્ઞાનના આવરણો દૂર થઈ જાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જેલું જણાતું તેથી ઘણું બધું વધારે તે જોઈ-તણી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ એલું કશું જ બાકી નથી રહેતું જે તે ન બાલતો હોય (૧૮૦૦)

અરુપિન — ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને લાઠમા તો સૌ પ્રત્યક્ષ જ કહે છે પણ આપ તેને પરોક્ષ કમ કહો છો ?

માતાન — વસ્તુમા અનન્ત ધર્મ છે છતાં ઇન્દ્રિય દ્વારા કોઈ એક જ રૂપાદિ ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે અને તે દ્વારા રૂપાદિ કોઈ એક ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પાક્ષ ધર્મથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે આથી તે અનુમાન જ્ઞાનની શા માટે ? જેમ પરોક્ષ જ છે, કારણ કે જેમ અનુમાન જ્ઞાનમા કોઈ એક કૃતકત્વાદિ ધર્મ વડે કોઈ એક અનિત્યત્વાદિ ધર્મથી વિશિષ્ટ ઘટો સિદ્ધ થાય છે તેમ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમા પણ કોઈ એક ધર્મના ઇન્દ્રિય દ્વારા બહુવિધ તત્ત્વધર્મથી વિશિષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે (૧૮૦૧)

વળી, પૂર્વોપલબ્ધ મ જ ધના મગ્ધુના સહકાર વડે મૂમજ્ઞાન દ્વારા થતું અગ્નિનું જ્ઞાન જેમ પરોક્ષ છે તેમ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પણ પરોક્ષ છે, કારણ કે તેમા પણ પૂર્વગૃહીત મકેતસ્મરણ આવશ્યક છે અભ્યાસાદિને કારણે એ મકેતસ્મરણ ઘણીવાર શીઘ્ર થતું હોવાથી તે લક્ષ્યમા આવતું નથી છતાં તે આવશ્યક તો છે જ, અન્યથા જો સંકેતમત્રુ ન કર્યો હોય જોના મનુષ્યને પણ ઘટો જોઈને આ 'આ ઘટો છે' એલું જ્ઞાન થઈ જલું જોઈએ થતું તો નથી, માટે સંકેતસ્મરણ આવશ્યક છે એ પ્રકારે અનુમાન અને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન બન્નેમા અરખી રીતે મમરણ સહાયક હોવાથી બન્ને પરોક્ષ છે

વળી, જે જ્ઞાનમા આત્માને નિમિત્તની અપેક્ષા હોય તે જ્ઞાન પરોક્ષ જ કહેવાય છે જેમ વહ્નિજ્ઞાનમા મૂમજ્ઞાન નિમિત્ત હોવાથી તે અનુમાનપ્રત્યક્ષ પરોક્ષ છે, તેમ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમા પણ અક્ષ અર્થાત્ આત્માને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા હોવાથી ઇન્દ્રિયો નિમિત્ત છે, તેથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પણ પરોક્ષ છે જે પ્રત્યક્ષ હોય છે તે કેવલજ્ઞાનની

જેમ કશા પણ નિમિત્તની અપેક્ષા નખતુ નથી, તે તો આશાત્ રહેયોને જાણે છે (૧૮૯૭)

આથી વસ્તુતઃ કવચ જ્ઞાન, મન પર્યાય અને અનધિનાન એ ત્રણ જ્ઞાનોને છાડીને જાડીના ઝાંઝા જે નાનો અનુમાનની જેમ પરોક્ષ જ છે એ પણ જ જ્ઞાન માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોવાથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે અને એના પ્રત્યક્ષથી નારકોની સિદ્ધિ થતી હોવાથી નારકોનો સંસ્લાવ માનવો જોઈએ અને અનુમાનથી પણ તેઓ સિદ્ધ છે (૧૮૯૮)

ગરુડ — કયા અનુમાનથી નારકોની સિદ્ધિ થાય છે ?

મગવાન — પ્રકૃષ્ટ પાપક્ષના લોખા કાર્ડ હોવા જ જોઈએ, કારણ કે તે પણ જઘન્ય-મધ્યમ કર્મફલની જેમ કર્મફલ છે જઘન્ય અનુમાનથી — મધ્યમ કર્મફલના લોખા તિય'ય અને મનુષ્ય છે તેમ નારકસિદ્ધિ પ્રકૃષ્ટ પાપક્ષના જે લોખા હોય તે નારક છે એમ માનવું જોઈએ

ગરુડ — જે તિય'ય-મનુષ્ય અત્યંત દુષ્ટ હોય તેમને જ પ્રકૃષ્ટ કર્મફલના લોખા હોવાથી નારકો કહીએ તો શો વાર્ધા ?

મગવાન — જેવો મુખનો પ્રકર્ષ દેખાતા દેખાય છે તેવો દુષ્ટનો પ્રકર્ષ તિય'ય મનુષ્યોમાં નથી દેખાતો, તેથી તિય'ય મનુષ્યોને નારક કહી શકાય નહિ એવો કોઈ તિય'ય જ મનુષ્ય નથી જે માત્ર દુષ્ટ જ હોય, એટલે પ્રકૃષ્ટ પાપકર્મ ફલના લોખા તરીકે તિય'ય-મનુષ્યથી જુદા જ નારકો માનવા જોઈએ કહ્યું પણ છે કે —

“ નારકોમાં ત્રીજા પરિણામવાળું સતત દુષ્ટ લાગ્યું જ રહે છે તિય'યોમાં ઠગ, તાપ, ભય, ભૂખ, તૃષ્ણા એ ઝાંઝાનું દુષ્ટ હોય છે અને અ પ મુખ-હોય છે

“ મનુષ્યને માનસિક અને શારીરિક નાના પ્રકારના મુખ અને દુષ્ટ હોય છે, પણ દેખોને તો શારીરિક મુખ જ હોય છે, અ પ માત્રમાં માનસિક દુષ્ટ હોય છે (૧૮૯૯-૧૯૦૦)

૧ મનતમનવદ્ધમ્ના દુષ્ટ નરવચ તીવ્રપરિણામમ્ ।
નિર્વ્યભૂષ્ણ-મય-ત્ત-નટાન્તિ સ્વ મુખ ચાત્પમ્ ॥
સલ્પ મનુજાના મન શરીરાશ્રય વદ્ધવિચ્છેદ ॥
મલ્લમલ ત દવાનામલ્લ દુષ્ટ તુ મનસિમલ્લ ॥
— આચાર્યશ્રી ૧૧મા પૃષ્ઠ છે ૧૦૨૫

વળી, હે અકષિત ! મારા બીજા વચનોની જેમ નારકનું અનિત્ય બતાવનારું
 વચન પણ સત્ય જ છે, કારણ કે હું મર્વન છું એટલે તને
 મર્વજીવચનવા માન્ય એવા બીજા જૈમિનિ આદિ સર્વજ્ઞના વચનની જેમ
 નિદિ મારું વચન પણ તારે પ્રમાણ માનવું જોઈએ (૧૯૦૧)

અરુપિત — મર્વન હતા આપ જુહું કેમ ન જોના ?

મગવાન — મારું વચન સત્ય અને અહિંસક જ છે, કારણ કે અસત્ય અને
 હિંસક વચનના કાગ્જો ભય-રાગ-દ્વેષ-મોહ જો છે તે બધાના મારામા અભાવ
 ન, એવું મારું વચન જ્ઞાતા અને મધ્યસ્થ એવા પુરુષની જેમ સત્ય અને
 અહિંસક જ તારે માનવું જોઈએ ? (૧૯૦૨)

અરુપિત — પણ આપ સર્વજ્ઞ છે તેની શી ખાતરી ?

મગવાન — હું બધા મશયોનું નિવારણ કરું છું એ તો તું પ્રત્યક્ષ જુએ જ
 છે અને તેવું નિનકરણ સર્વજ્ઞ વિના કાણ કરી શક ? તેથી તારે મને સર્વજ્ઞ માનવો
 જોઈએ વળી, ભય-રાગ-દ્વેષને કાગ્જો મનુષ્ય અજ્ઞાની અને હું મારામા એ
 ડગું છે નહિ, કાગ્જ કે તેનું કોઈ બાજુ નિર્મલું તું જોતો નથી, એવું ભયાદિ દોષ
 રહિત હોવાથી મને સર્વજ્ઞ માનીને મારું વચનને તારે પ્રમાણ માનવું જોઈએ

અરુપિત — સુકિંથી અને આપના વચનની નારકાના સદ્ભાવ માનવા તૈયાર
 છું, પણ પેના મેદવાકયનું શું ? “ ન હૈ વૈ પ્રય નારકા સતિ ” એ વાક્યમા તો
 નારકોને અપહરણે અભાવ કહે છે

મગવાન — એ વાક્યનું તાત્પર્ય નારકાના અભારમા નથી, પણ એ છે કે
 વદ વચના પગાડમા મેરુ અદિની જેમ નારકો ગાંધત નથી, પણ જે
 મમ વદ અહીં પ્રકૃષ્ટ પાપ કરે છે તે મરીને નારક થાય છે માટે
 એવું પાપ ન કરવું જેથી નારક બનવું પડે (૧૯૦૩)

આ પ્રકાર લગભગ બધું-મગ્ધુથી રહિત એવા ભગવાને અકષિતના
 સંશયનું નિવારણ કર્યું ત્યાર તેણે પોતાના ગણનો શિ યો સાથે દીક્ષા
 અંગીકાર કરી. (૧૯૦૪)

નવમા ગણધર અચલબ્રાતા

પુણ્ય-પાપ ચર્ચા

તે બધાને દીક્ષિત થયેલા બાળીને અચલબ્રાતાને થયું કે ‘હું પણ ભગવાન પાસે જાઉં, વદના કરું અને નેવા કરું,’ અને તે ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યો (૧૬૦૫)
જન્મ-૪ । મરણથી મુખ્ય એવા ભગવાને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી હોવાથી તેને ‘અચલબ્રાતા હારિત’ એમ નામ-ગોત્રથી બોલાયો (૧૬૦૬)

અને તેને કહ્યું કે “પુરુષ ણ્વદ મિત્ર મમ્” હત્યાદિ વાક્યાનુસારે તને એમ લાગે છે કે આ મહારમા પુરુષ સિવાય કર્તું જ સત્ય નથી પુણ્યપાપ વિશે સદેહ તેથી પુણ્યપાપ જેવી વસ્તુ પણ ન હારમા માનવાની આવશ્યકતા નથી પણ તું જુએ છે કે લોકોને બહુ ભાગ એવો છે જે પુણ્યપાપને મદ્દભાવ માને છે—એ-૧ તને નદેહ છે કે પુણ્યપાપને સદ્ભાવ છે કે નહિ પણ તું ઉપા વેવાકચત્ર મથાથ તાત્પર્ય બોલતો નથી તેથી જ તને એવો સંશય થાય છે હું તને તેને ખરો ગથ જાણવીશ જેથી તારા શ્રદ્ધાચત્ર નિવારણ થઈ જશે (૧૬૦૭)

વળી, પુણ્યપાપ વિષે તારી સમજ જુ । જુલ મતો ઉપસ્થિત છે તેમાંથી પણ તું નિર્ણય કરી શકતો નથી કે ખરો પક્ષ કયો હશે, પુણ્ય-પાપ વિશે તેથી તારું મન ડોલાયમાન છે તારી સામે પુણ્યપાપ વિશેના મતમંત્રા જે મતો ઉપસ્થિત છે તે આ પ્રમાણે -

(૧) માત્ર પુણ્ય જ છે, પાપ નથી

(૨) માત્ર પાપ જ છે, પુણ્ય નથી

(૩) પુણ્ય અને પાપ એક જ સાધારણ વસ્તુ છે જેમ એકમબિંદુમાં વિવિધ રંગો છતાં તે એક જ સાધારણ વસ્તુ છે તેમ મુખ અને હાંડપ ફલ આપનાર કાર્ક એક જ સાધારણ વસ્તુ છે

(૪) સુખરૂપ ફલ દેનાર પુણ્ય અને હાંડપ ફલ દેનાર પાપ - એ બંને સ્વભાવ છે

(૫) કમ જેવી અચાત્ર પુણ્યપાપ જેવી કાર્ક વસ્તુ જ નથી, વ્યભાવથી જ આ બધાં ભવપ્રપચ છે

આ પાંચે મતોને માનનારા પોતપોતાના મતના સમર્થનમાં જે શુદ્ધિઓ આપે છે તે આ પ્રમાણે છે -

દોષ છે?

વળી, સ્વભાવથી વિવિધ પ્રકારના પ્રતિનિયત આકારવાળા ચારીરાં કાર્યો ઉત્પત્તિ સહાય નહિ, કારણ કે સ્વભાવ તો એકરૂપ જ હોય છે જેમ પ્રતિનિયત માનવવાળા ઘડાની ઉત્પત્તિ વિવિધ ઉપકરણો વિના કુભાગ ઝરી શકે નહિ, તે નાના પ્રકારના મુખ-હુ ખની ઉત્પત્તિ પણ વિવિધ કર્મ વિના સહાય નહિ એ સ્વભાવને એકરૂપ હોવાની કારણ માની સમય નહિ (૧૯૧૫)

વળી, ‘સ્વભાવ એ વસ્તુ હોય તો તે મૂર્ત છે કે અમૂર્ત? જો મૂર્ત હોય તો તે નામમાત્રને લેદ છે હુ તેને પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ જુદુ છું અને સ્વભાવવાળા તેને સ્વભાવ કહે છે અને સ્વભાવરૂપ વસ્તુ જો અમૂર્ત હોય તો તે કશું પણ કાર્ય આગ્રાશની જેમ કરી શકે નહિ, તો પછી દેહાદિ કે મુખાદિ રૂપ કાર્ય કરવાની તો વાત જ ક્યા રહી? અથવા તો દેહાદિ કાર્ય મૂર્ત હોવાથી તેનું કાર્ય સ્વભાવ પણ મૂર્ત જ હોયો જોઈએ અને તે મૂર્ત હોય તો કર્મ અને સ્વભાવના નામમાત્રને લેદ રહે છે તે મેં કહ્યું જ છે

અચલબ્રાતા — ‘તો પછી સ્વભાવ એટલે નિઃકારણતા એમ માનવામાં શો દોષ?

મગજાન — એનો અર્થ તો એ થયો કે કાર્યોત્પત્તિમાં કશું જ કારણ નથી જો એમ હોય તો ધટ્ટાદિની જેમ ખરચાણની પણ ઉત્પત્તિ કેમ ન થઈ જાય વતી તો નથી, કારણ કે ખરચાણનું કશું જ કારણ નથી માટે ઉત્પત્તિ નિઃકારણ માનવામાં શમય નહિ, એવું સ્વભાવનો અર્થ નિઃકારણતા એ પણ બરાબર નથી (૧૯૧૬-૧૯૧૭)

અચલબ્રાતા — તો પછી સ્વભાવને વસ્તુને ધર્મ માનવો જોઈએ

મગજાન — સ્વભાવને વસ્તુને ધર્મ માનવામાં આરે તો તે પ્રત્યુત્પન્ન અનુમાનથી પુણ્ય છુવ અને કર્મનું પુણ્ય અને પાપરૂપ પશ્ચાત્તપ્તિ જ નિઃકારણતા પાપ સર્મની મિટ્ટિ થાય છે

અચલબ્રાતા — તે કેવી રીતે?

૧ ગા. ૧૭૮૮નો પૂર્વાર્થ પણ આ જ છે

૨ અ. ૮ પાંચેના પ્રશ્નો પ્રથમ પણ સ્વભાવ મિતે કરામાં આવ્યા છે પણ તે નિઃકારણતા જુદા જુદા રીતે મળે છે — ૥. ૧૭૮૬-૮૦ અહીં જેવા પ્રશ્નો ગા. ૧૬૮૦ વ્યા. ૫માં ૧. ૧૫૨ે ૮. ૫૫ છે અને ૮. ૫૫ પણ આવ્યા જોવા જ છે

૩ આ ધર્મનું મીટ્ટ રીતે નિઃકારણતા ગા. ૧૬૮૦ની વ્યાખ્યામાં અને ૧૭૮૧માં

અવલગતા — અનુમાનપ્રયોગ ક્યા છે?

મગવાન — દાનાદિ ક્રિયા અને હિનાદિ ક્રિયા એ કારણ હોવાથી તેનું કાર્ણ કાર્ય હોવું જોઈએ એ કાર્ય તે બીજું કાર્ણ નહિ, પણ હવે અને કમનું પુણ્ય અને પાપરૂપ પરિણામ છે આ પ્રકારે કારણાનુમાનથી જેમ તું કૃષિક્રિયાનું કાર્ય શાલિ — યવ — ઘઉં નાદિ માને છે તે જ પ્રમાણે દાનાદિ ક્રિયાનું પુણ્ય અને હિનાદિ ક્રિયાનું પાપ જે મને આ મગવાનુમાનથી કાર્યરૂપે સ્વીકારવા જોઈએ કહ્યું પણ છે કે —

“ ૧ સમાન પ્રયત્નનું સમાન ફળ મળે છે, અને અસમાન પ્રયત્નનું પણ સમાન ફળ મળે છે, પ્રયત્ન કરવા જતા ફળ નથી મળતું અને ન કરવા છતાં પણ ફળ મળે છે એમ્હે જણાય છે કે પ્રયત્નના ફળનો આધાર માત્ર પ્રયત્ન ઉપર નથી, પણ તેના આધાર હોવાના કાર્ણ ધર્મ ઉપર છે તે ધર્મ તે જ કમ છે ”

કાર્યાનુમાનનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે — દેહાદિનું કાર્ણ કારણ હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાય છે, ઘટાદિની જેમ દેહાદિનું જે કારણ છે તે કમ છે આ વસ્તુ મે મશ્નિભૂતિ સાચેની ચચામા વિશેષરૂપે ચલી છે તેથી તાર પણ મશ્નિભૂતિની જેમ કમને માની લેવું જોઈએ (૧૯૧૯)

અવલગતા — દેહાદિનું કારણ માતા-પિતાદિ પ્રત્યક્ષ છે, તો પછી અદૃશ્યકમ માનવાની રીત આનુસંગિકતા?

મગવાન — દેહ કારણ માતા-પિતા એ જ હોય છતાં એક પુત્ર સુદર દેહ યુક્ત હોય છે અને બીજો કુરૂપ, એટલે દેહ કારણ માતાપિતાદિથી પુણ્ય અને પાપરૂપ ભિન્ન એવું અદૃશ્ય કારણ કમને પણ માનવું જોઈએ અને અદૃશ્યકમની મિટિ તે કમ પણ પુણ્ય અને પાપ એમ બે પ્રકારનું માનવું જોઈએ, કારણ કે શુભ દેહાદિ પ્રત્યક્ષ તેના કારણભૂત પુણ્ય ધર્મનું અને અશુભ દેહાદિ કાર્યથી તેના કારણભૂત પાપકર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે, અને વળી શુભક્રિયારૂપ કારણથી શુભકર્મ પુણ્યની નિપ્પત્તિ થાય છે અને અશુભક્રિયારૂપ કારણથી અશુભકર્મ પાપની નિપ્પત્તિ થાય છે, એથી પણ કમના પુણ્ય અને પાપ એવા બે લે. સ્વભાવથી જ ભિન્નભાવીય સિદ્ધ થાય છે કહ્યું પણ છે કે —

૧ સમાયુક્ત્ય રિપમાયુ તુ ચ સત્તાષ્વચ્ચાપ્યસર્તીયુ સંચ ।

૧૪ ક્રિયાસ્વિત્યજ ચન્નિમિત્ત તદ્ ઘટિના સાડસિ તુ કોડપિ ધમ ॥ ”

અચલબ્રતા—આપના કહેવાનો ભાનાર્થ એ છે કે સત્સારમા બધું જ તુલ્ય અને અતુલ્ય છે, તો પછી ‘કાર્યાનુરૂપ કારણ હોવું જોઈએ’ એમ કહેવાનું પ્રયોજન શું? આપ ન કહે તોપણ એ વસ્તુ સમન્ન એવી છે સત્સારમા કેઈ એકાન્તે અનનુરૂપ—અતુલ્ય હોય તો જ તેની વ્યવૃત્તિ માટે ઢાળને અનુરૂપ કાળજીનું વિધાન આવશ્યક બને, પણ એવો કેઈનો પણ હોય જ નહિ તો પછી વિશેષતઃ કાર્યાનુરૂપ કારણને સિદ્ધ કરવાનું કશું જ પ્રયોજન નથી.

મગવાન—સૌમ્ય! કાર્યાનુરૂપ કારણને સિદ્ધ કરવાનો અભિપ્રાય એ છે કે યદપિ સત્સારમા બધું જ તુલ્ય તુલ્ય છે છતાં કારણનો જ એક વિશેષ—સ્વપર્યાય કાર્ય છે તેવી તેને એ દૃષ્ટિએ અનુરૂપ કહેવામા આવે છે અને ઢાળ સિવાયના બધા પાથો તેના અનર્થ છે—પરપર્યાય છે તેથી તે દૃષ્ટિએ તે બધાને કાળજી મનનરૂપ—અસમાન કહેવામા આવે છે આનું તાત્પર્ય એ છે કે કારણ નર્થ વસ્તુરૂપે પરિણત થાય છે પણ તેથી ભિન્ન બીજી વસ્તુરૂપે પરિણત થતું નથી આ વસ્તુનું સમર્થન કરના ખાતર જ અહીં વિશેષતઃ કાર્યાનુરૂપ કારણનું કથન કરવામા આવ્યું છે, એટલે કે બીજી બધી વસ્તુઓ નાથે કાળજીની અન્ય રીતે સમાનતા ના આ દૃષ્ટિએ—અર્વાત્ પરપર્યાયની દૃષ્ટિએ કાર્યભિન્ન બધી વસ્તુઓ કારણથી અસમાન—અનનુરૂપ છે, એ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું અહીં ઇષ્ટ છે.

અચલબ્રતા—પ્રસ્તુતમા સુખ અને દુઃખ એ તેના કાળજીના સ્વપર્યાય કેવી રીતે છે?

મગવાન—જીવ અને પુણ્યનો સંયોગ એ જ સુખનું કાળજી છે તે સંયોગનો જ સ્વપર્યાય સુખ છે અને જીવ પાપનો સંયોગ તે દુઃખનું કારણ છે તે સંયોગનો જ સ્વપર્યાય દુઃખ છે વળી, જેમ સુખને શુભ, કયાણ, શિવ ઇત્યાદિ કહી શકાય છે તેમ તેના કારણ પુણ્યને પણ તે જ શબ્દો વડે કહી શકાય છે વળી, દુઃખ જેમ અશુભ, અકન્યાણ, અશિવ ઇત્યાદિ નસાને પામે છે તેમ તેનું કારણ પાપદ્રવ્ય પણ એ જ શબ્દોથી પ્રતિપાદિત થાય છે, આથી જ વિશેષરૂપે સુખ—દુઃખના અનુરૂપ કારણ તરીકે પુણ્ય—પાપને કહ્યા છે (૧૨૨૪)

અચલબ્રતા—આપના કહેવાનું તાત્પર્ય શું મેલું છે કે નીલાદિ પદાર્થ મૂર્ત છતાં જેમ અમૂર્ત એવા તત્ત્વોના સ્થાનને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ મૂર્ત એલુ ઢમ પાપ અમૂર્ત મુખાદિને ઉત્પન્ન કરે છે?

મગવાન—હા

અચલબ્રતા—તો પછી એમ પણ શું આપ માનો છો કે જેમ અન્નાદિ ઇષ્ટ પદાર્થો સુખનું મૂલ કારણ છે તેમ કેમ પણ મૂર્ત કારણ છે?

મગવાન—હા

(૧૦૨૫)

અચરજાતા—તે તેમ જ હોય તો મૂર્ત દ્વારા કર્મ દેખાતું તો નથી, માટે દૃષ્ટ મેવા મૂર્ત અન્નાદિને જ અમૂર્ત મુખનું ઢાંચું માનવા જોઈએ, અર્થ દ્વારા મૂર્ત એવા કર્મને માનવું યથા છે

મગવાન — અન્નાદિ દૃષ્ટ મૂર્ત સાધનો સમાન હતા તેનું ક્ષણ મુખ-હુ ખાદિ નમાન નથી દેખાતું જે અન્નવી એકને આરોગ્યલાલ ધાય અદૃષ્ટ જ્ઞા મૂર્ત છે તે જ અન્નવી ખીન્ને યાદિગ્રસ્ત બને તે આ પ્રકારે દૃષ્ટ રૂપના મિદ્ધિ અન્ન સમાન હતા મુખ-હુ ખાદિરૂપ દ્વારા જે વિશેષતા દેખાય છે તે સકારણ હોવી જોઈએ, એટલે તેનું કાણુ અદૃષ્ટ એવું કર્મ માનવું જ પડે છે તે મુખ-હુ ખાદિની વિશેષતા નિઃકારણ જ હોય તો તે આકારની જેમ સહ સહને અથવા ખનવિષાણની જેમ સહી ન સહવે પણ એ વિશેષતા તો કાદાવિતક છે, તેથી તેનું ઢાંચું અદૃષ્ટ હતા મૂર્ત એવું કર્મ માનવું જ જોઈએ (૧૯૨૬)

અચરજાતા — પણ તે કર્મ દેખાતું તો નથી — અદૃષ્ટ છે, તો પછી તેને મૂર્ત શા માટે માનવું? અમૂર્ત કેમ નહિ?

મગવાન — તેને મૂર્ત એટલા માટે માનવું કે તે દેહાદિ મૂર્ત વસ્તુમા નિમિત્તમાત્ર બનીને ઘટની જેમ બહાધાયક છે મરવા જેમ ધરાને તેલ વગેરે મૂર્ત વસ્તુથી બહુ મળે છે તેમ કર્મને પણ વિષાડ દેવામા નુકૂળ્યદનાદિ મૂર્ત વસ્તુઓ વડે બહુ મળતું હોવાથી કર્મ પાપ ધરાની જેમ મૂર્ત છે અથવા, કર્મને મૂર્ત માનવું જોઈએ, ઢાંચું કે દેહાદિરૂપ તેનું ઢાંચું મૂર્ત છે જેમ પરમાણુ ઢાંચું ઘટાદિ મૂર્ત હોવાથી પરમાણુ પાપ મૂર્ત મર્વાત્ રૂપાવિષાણ છે તેમ કર્મનું કાર્ય કરીને મૂર્ત હોવાની કર્મને પાપ મૂર્ત માનવું જોઈએ

અચરજાતા — પણ ફરી આ વિશે નાસ્ત પ્રશ્ન છે કે શું કર્મનું દેહાદિ કાર્ય મૂર્ત હોવાથી કર્મ મૂર્ત છે કે રૂપદેહાદિ અમૂર્ત કાર્ય હોવાથી કર્મ અમૂર્ત છે? અવાત્ જો આપ કાર્યની મૂર્તતા અગર અમૂર્તતાને આધારે કારણની મૂર્તતા કે અમૂર્તતા માનતા હો તો કર્મના કાર્યો મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત બને પ્રકારના દેખાય છે એટલે સહજ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે કર્મ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત? (૧૯૨૭-૨૮)

મગવાન — માન કરવાનું તાત્પર્ય એવું તો નથી જ કે મય મૂર્ત કે અમૂર્ત હોય તો તેના મધ્ય જ ઢાંચું મૂર્ત કે અમૂર્ત હોવા જોઈએ મુખાદિ

૧ આનું તાત્પર્ય એમ જણાવે છે કે પાપાને તારત્ત્વ લાય તો એ ૧ કરીને કદી કરી શકે નહિ, પણ તેના જે ધર્મો અહીં મળે તો કરી આ પાપી તારત્ત્વ અમર્ય આવે છે

અમૃત' કાર્યનું કંવલ ડમ' જ ઢાલુ નથી, આત્મા પણ તેનું કારણ છે, અને કમ' પણ કારણ છે જાનેમા ભેદ એ છે કે આત્મા સમવાથી કારણ છે અને કમ' એ સમવાથી કારણ નથી, તેથી સુખદુઃખાદિ અમૃત' કાર્ય હોવાથી તેના સમવાથી કારણ આત્માની અમૃત'તાનું અનુમાન થઈ જ શકે છે અને સુખદુઃખાદિની અમૃત'તાને કારણે કમ'ના અમૃત'તાનું અનુમાન કરવાનું હતું જ પ્રયોજન રહેતું નથી આથી દેહાદિ કાર્ય મૃત' હોવાથી તેના કારણે કમ'ને પણ મૃત' માનવું જોઈએ, એવા માત્ર ધ્યનમાં કર્યો જ દોષ નથી (૧૯૨૯)

મા પ્રમાણે ડમ' એ રૂપી-મૃત છતાં સુખદુઃખનું કારણ બને છે એ સિદ્ધ થયું, તેથી તેને પુણ્ય અને પાપરૂપ એમ બે પ્રકારનું માત્ર પુણ્યપ્રદાતા માનવું જોઈએ જેણે “પુણ્યનો અપકર્ષ” થવાથી દુઃખની નિરામ-વાપમિદ્ધિ વૃદ્ધિ થાય છે, પાપને પુણ્યથી સ્વતંત્ર માનવાની આવશ્યકતા નથી” એ પ્રથમ પક્ષ નિરન્તર વર્તેલ છે (૧૯૩૦)

અચલભ્રાતા — તેમાં માર્ગ લીધો છે ?

મગજાન—દુઃખની બદલતાને તદનુરૂપ કમ'ના પ્રકર્ષથી માનવી જોઈએ, કારણ કે દુઃખનો પ્રકૃષ્ટ અનુભવ છે જેમ સુખનો પ્રકૃષ્ટ અનુભવ હોવાથી તેના કારણે પુણ્યનો પ્રકર્ષ માનવામાં આવે છે તેમ પ્રકૃષ્ટ દુઃખાનુભવનું કારણ પણ કોઈ કમ'ના પ્રકર્ષ હોવો જોઈએ, તેથી પ્રકૃષ્ટ દુઃખાનુભવનું કારણ પુણ્યનો અપકર્ષ નહિ, પણ પાપનો પ્રકર્ષ માનવો જોઈએ (૧૯૩૧)

વળી, જીવને જે પ્રકૃષ્ટ દુઃખ થાય છે તેનું કારણ કેવલ પુણ્યનો અપકર્ષ જ નથી, કારણ કે દુઃખના પ્રકર્ષમાં બાહ્ય અનિષ્ટ બાહ્યર આદિનો પ્રકર્ષ પણ અપેક્ષિત છે જે પ્રકૃષ્ટ દુઃખને કેવલ પુણ્યના અપકર્ષથી જ માનવામાં આવે તો પુણ્યસંપાદ જે દેહાદિશક્તિ બાહ્ય સાધનો છે તેનો અપકર્ષ થવાથી જ પ્રકૃષ્ટ દુઃખ થવું જોઈએ પણ તેમાં સુખને પ્રતિકૂલ એવા અનિષ્ટ માહ્યગ્રાહિ વિપરીત બાહ્ય સાધનોના બલના પ્રકર્ષની અપેક્ષા રહેલી ન જોઈએ કારણ એ છે કે જે દુઃખ પુણ્યના અપકર્ષથી થતું હોય તો સુખના સાધનોનો અપકર્ષ જ તેમાં કારણ હોવો જોઈએ, દુઃખના સાધનોનો પ્રકર્ષ આવશ્યક ન હોવો જોઈએ વસ્તુતઃ દુઃખનો પ્રકર્ષ માત્ર સુખના સાધનોનો અપકર્ષથી નથી થતો, પણ તેમાં દુઃખના સાધનોના પ્રકર્ષની પણ અપેક્ષા છે જ તેથી જેમ સુખના સાધનોના પ્રકર્ષ-અપકર્ષ માટે પુણ્યનો પ્રકર્ષ-અપકર્ષ આવશ્યક છે તેમ દુઃખના સાધનોના પ્રકર્ષ-અપકર્ષ માટે પાપનો પ્રકર્ષ-અપકર્ષ પણ માનવો આવશ્યક છે પુણ્યના અપકર્ષથી હજી સાધનોનો અપકર્ષ વર્ધ શકે, પણ અનિષ્ટ સાધનોની વૃદ્ધિ

કેવી રીતે થાય ? માટે તેનું બીજું સ્વતંત્ર માત્ર પાપને માનવું જ નેઈએ
(૧૦૩૨)

વળી, જો પુણ્યના ઉત્કર્ષને આધારે જ સુખી શરીરની અને અપકર્ષને આધારે જ દુઃખી શરીરની સ્વભાવથી હોય અને પાપ જેવી કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ ન જ હોય તો શરીર એ મૂલ્ય હોવાથી પુણ્યનો ઉત્કર્ષ હોવાથી જ તે મોટું બનવું જોઈએ અને પુણ્યનો અપકર્ષ હોય તો જ તે નાનું બને અને જે મોટું હોય તે જ સુખદાયક બને, નાનું શરીર હું બદ બનવું જોઈએ પણ વસ્તુતઃ આમ બનતું નથી એકવર્તીની પ્રવેશાએ હાથીનું શરીર મોટું છે, છતાં પુણ્યપ્રકાર તો એકવર્તીમાં છે, હાથીમાં નહિ જો પુણ્યના અપકર્ષથી શરીરની સ્વભાવ અપકર્ષ થતી હોય તો હાથીમાં પુણ્યનો અપકર્ષ હોવાથી તેનું શરીર બહુ જ નાનું થવું જોઈએ, પણ તે તો બહુ જ મોટું છે વળી, પુણ્ય એ તો શુભ છે, એટલે બહુ જ થોડું પુણ્ય હોય તોપણ તેનું કાર્ય શુભ હોવું જોઈએ, પણ તે અશુભ તો બની જ ન શકે જેમ મુવલું થોડું હોય તો નાનો મુવલું થઈ બને, પણ તે માટીનો ન બની બાય, તેમ પુણ્યથી જે કાર્ય નિષ્પન્ન થાય તે શુભ જ બને, અશુભ કદી ન બની શકે, માટે જે અશુભ હોય તેનું કારણ પાપ માનવું જોઈએ
(૧૦૩૩)

અવધાનાતા — પાપના ઉત્કર્ષથી હું ખ અને પાપના અપકર્ષથી મુખ એ પક્ષને માનવામાં શો વાધો ?

તત્ત્વજ્ઞ — જે મેં કેવલ પુણ્યપક્ષ વિશે કહ્યું તે ઉત્કર્ષને પાપ વિશે પણ કહી શકાય જેમ પુણ્યના અપકર્ષથી હું ખ ન થઈ માત્ર પાપરાશનો શક તેમ પાપના અપકર્ષથી મુખ ન થઈ શકે જો વધારે નિરાસ — પુણ્યસિદ્ધિ એર બહુ તુલસાન કરતું હોય તો થોડું એર મોટું તુલસાન કરે, પણ તે કાથલો કેવી રીતે કરે ? એમ જ કહી શકાય કે થોડું પાપ થોડું હું ખ આપે, પણ મુખ માટે તો પુણ્યની કપના કરવી જ જોઈએ

અવધાનાતા — તો પછી પુણ્ય પાપને સાધારણ — સંકીર્ણ — નિશ્ચિત માનવામાં શો વાધો ?

મગજાન — પુણ્ય પાપ ઉભયકર પણ કોઈ ક્રમ હોઈ શકે નહિ, કારણ મર્યાદા પક્ષનો કે તેવા ક્રમનું કોઈ ગણ નથી
(૧૦૩૪)

નિરાસ

અવધાનાતા — સાધારણ ક્રમનું કાલ કારણ નથી એમ આપ શાથી કહે છે ?

મગાન — કર્મનું ડરપુ યોગ છે એક સમયે તે યોગ શુભ હોય અથવા મશુભ હોય, પણ શુભાશુભ ઉભયરૂપ તો હોતો નથી, એટલે તેનું કાર્ય કર્મ પણ પુણ્યરૂપ શુભ કે પાપરૂપ અશુભ થાય, ઉભયરૂપ ન વાય મિથ્યાત્વ — અવિરતિ — પ્રમાદ — ડરાય અને યોગ એ કર્મ બંધના હેતુઓ કહેવાય છે, તેમા ઉજા બવા કારણોમાથી એ- યોગ જ એવું પ્રભુ છે જેનો મ બંધની સાથે અવિનાશાવ છે, એટલે જ લ્યા લ્યા કર્મબંધ હોય છે ત્યા યોગ અવશ્ય હોય છે, તેવી અહીં ખીન કારણોનો ઉપેક્ષ ન કરતા માન યોગનો જ ઉપેક્ષ કર્યો છે મન વચન અને કાય મેમ ત્રાપ માધનોના લે ધી યોગના ત્રાપ લેઈ છે (૧૯૦૫)

જન્મજાતા — મન — વચન — કાયયોગ એક સમયે શુભાશુભ મત્યાત્ મિથ્ય પણ હોય છે, તેવી આપન ડલન બાહ્યર નવી અવિધિપૂર્વક દાન દેવાનો વિચાર કરનાર પુરુષનો શુભાશુભ મનોયોગ છે, કારણ કે તેમા દેવાની ભાવના શુભ યોગનું અને અવિધિપૂર્વકતા એ અશુભયોગનું સૂચક છે તે જ પ્રકારે અવિધિપૂર્વક ભાનાહિ દેવાનો ઉપદેશ કરનારને શુભાશુભ વચનયોગ છે અને જે મનુષ્ય જિનપૂજા — વદન આદિ અવિધિપૂર્વક કરે છે તેની તે કાયચેત્ર શુભાશુભ કાયયોગ છે

મગાન — પ્રત્યેક યોગના દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે લેં છે તેમા મન — વચન અને કાયયોગના જે પ્રવર્તક પુરુષલ દ્ર વ્ય છે તે દ્રવ્યયોગ કહેવાય છે અને મન — વચન — કયાનું જે મુકુલ્ય પરિસ્પદ છે તે પણ દ્રવ્યયોગ છે આ બંને પ્રકારના દ્રવ્યયોગનું કાળ અધ્યવસાય છે અને તે ભાવયોગ કહેવાય છે તેમાથી જે દ્રવ્યયોગ છે તેમા તો શુભાશુભરૂપતા ભયે હોય, પણ તેમનું નાશ અધ્યવસાયરૂપ જે ભાવયોગ છે તે તો એક સમયમા શુભ અથવા અશુભ જ હોય છે, ઉભયરૂપ ન ભવતો જ નથી દ્રવ્યયોગને પણ જે ઉભયરૂપ કર્યો છે તે ચતુરારનયની મપેક્ષાએ તે પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો એક સમયે શુભ કે અશુભ જ હોય છે તત્ત્વચિત્તા વતી હોય ત્યા વ્યવહાર કરતા નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિનું પ્રાધાન્ય માનવું એઈ મે અધ્યવસાયસ્થાનોમા શુભ અથવા અશુભ એવા બે લેં જ છે, પણ શુભાશુભ એવા તૃતીય લેઈ નથી, માટે અધ્યવસાય લ્યારે શુભ હોય ત્યારે પુણ્યકર્મનો અને તે ત્યારે મશુભ હોય ત્યારે પાપ કર્મનો બંધ થાય છે અને શુભાશુભ ઉભયરૂપ કોઈ એક અધ્યવસાય નહિ હોવાથી શુભાશુભ ઉભયરૂપ કર્મનો પણ સંભવ નથી, એટલે પુણ્ય અને પાપને સ્વતંત્ર જ માનવા જોઈએ, મકીલ નહિ (૧૯૨૬)

જવલ્લતા — ભાવયોગને શુભાશુભ ઉભયરૂપ ન માનવાનું શું કારણ છે?

મગાન — ભાવયોગ એ ધ્યાન અને લેલ્યારૂપ છે અને ધ્યાન એ ધર્મ અથવા શુદ્ધરૂપ શુભ જ અગર આર્ત અથવા રોદ્રરૂપ અશુભ જ એક સમયે

હોય છે, પણ શુભાશુભ ઉપચાર અને કાર્ક છે જ નહિ અને ધ્યાનવિનિર્મિત વધે લેવા
પણ તૈજસાદિ કોઈ એક શુભ અથવા દષ્ટાવી યાદિ કોઈ એક મનુભ હોય છે, પણ
ઉપચાર લેવા તો કોઈ જે નહિ આવી ધ્યાન અને લેવારૂપ ભાવયોગ પણ
શુભ અગર અશુભ જ એક સમયે હોઈ શકે, મેટલે ભાવયોગના નિમિત્તે
બધાનાર કમં પપુ પુણ્યરૂપ શુભ મવવા પાપરૂપ અશુભ જ હોવું જોઈએ
આવી પાપ અને પુણ્યને સ્વતંત્ર જ માનના જોઈએ (૧૨૭)

અવિનિર્મિત — જો કોઈ કમં શુભાશુભ ઉપચાર ન હોય તો પછી
મોહનીય કમંની નિમિત્તમિથ્યાત્વરૂપ પ્રકૃતિ મિથ્ર હોઈ શુભાશુભ શા માટે
માનવામા આવી છે ?

મગવાન — ઉક્ત મિથ્રમોહનીય પ્રકૃતિ બધની અપેક્ષામે મિથ્ર નથી
અથાત્ કમંનું યોગદાશ જે ગ્રહણ થાય છે તે અપેક્ષાએ તા કમં શુભ
અથવા અશુભ જ હોય છે, પણ જે પૂર્વગૃહીત કમંપ્રકૃતિને શુભમાવી મનુભમા
અર મનુભમાથી શુભમા કે શુભાશુભમા તે તે અધ્યવસાયને બળે પરિણત કરી
રાખાય છે, આથી પૂર્વગૃહીત મિથ્યાત્વરૂપ અશુભ કમંનું વિનુદ્ધ પરિણામ વડે
શોધન કરીને સમ્યક્ત્વરૂપ શુભ કમંમા પરિવર્તન કરી શકાય છે અને અવિનુદ્ધ
પરિણામ વડે સમ્યક્ત્વના શુભ પુનઃગતિનું મિથ્યાત્વરૂપે પરિવર્તન કરી શકાય
છે, અને કેટલાક મિથ્યાત્વના કમંપુનઃગતિને અવિનુદ્ધ કરી રાખાય છે મા
પ્રત્યે સત્તાગત કમંની અપેક્ષાએ મિથ્રમોહનીયનો સંભવ છે ગ્રહણમયે તો
કોઈ મિથ્રમોહનીય કમંનો બધ વતો નથી (૧૨૮)

અવિનિર્મિત — કમંપ્રકૃતિના અ યોગ્ય સંક્રમણ શો નિયમ છે ?

મગવાન — નાનાવરણ, દશનાવરણ, પેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર

અને અન્યથા જ માઠ મૂલ્ય કમંપ્રકૃતિમા તો પરંપર સંક્રમ
પર્મવક્ત્રના નિયમ થઈ જ શકે તો નથી જોઈએ એક મૂલ્ય પ્રકૃતિ બીજી પ્રકૃતિરૂપે
પરિણત કરી રાખવી નથી, પણ ઉત્તર પ્રકૃતિઓમા પરંપર
સંક્રમ સંભવે છે તેમા પણ મપવાદ એ છે કે આયુકમંની મનુચ-દેવ-નાગ-
તિયંચ એ ચાર ઉત્તર પ્રકૃતિઓમા પરંપર સંક્રમ નથી અને મોહનીય કમંની
દશનામોક અને ચારિત્રમોક એ બે ઉત્તર પ્રકૃતિઓ પરંપર સંક્રમ નથી.
મા સિવાય કમંની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમા પરંપર સંક્રમની ભાગ્ય છે, તે આ પ્રમાણે —
પાપ જ્ઞાનાવરણ, નવ દશનાવરણ, સોળ કાચ, મિથ્યાત્વ, લય, ભુગુણ, દૈન્ય,
કામંણ, વપુ, રત્ન, ગધ, અપર્ણ, મયુરુલુ, ઉપાત, નિમાપુ, પાપ અપર — આ
બધી મનીને ૮૭ મુનમધિની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે એ બધાનો પોતપોતની નિમિત્ત
જે પ્રકૃતિઓ અલિ ન હોય તેવી ઉત્તર પ્રકૃતિઓમા પરંપર સંક્રમ સંભવ છે

આ સિવાયની બાકીની જે અધુરબધિની પ્રકૃતિઓ છે તે માટે એનો નિયમ છે
 કે પોતપોતાની મૂલપ્રકૃતિની અભિન્ન એવી ઉત્તરપ્રકૃતિમાં પાપ જે અબધ્યમાન
 હોય તે જ અબધ્યમાન પ્રકૃતિમાં નકાન્ત થાય છે, પણ અબધ્યમાન પ્રકૃતિ અબધ્ય
 માનમાં નકાન્ત થતી નથી આ પ્રમાણે પ્રકૃતિસંક્રમની ભજના છે (૧૦૦૦)

અવસ્થાતા — પુણ્ય અને પાપનું લક્ષણ આપ બતાવે

મગતાન — જે સ્વયં ચોલન વર્ણ, બધ, રત્ન અને અપર્યાપ્ત હોય અને

જેનો વિચાર પણ શુભ હોય તે પુણ્ય છે, અને તેથી જે

પુણ્ય અને પાપનું વિપરીત હોય તે પાપ છે

લક્ષણ પુણ્ય અને પાપ જે બંને પુદ્ગલ છે, પણ તે મેરુ

ગાદિની જેમ અતિ સ્થૂલ નથી તેમ જ પરમાણુની જેમ અતિ સૂક્ષ્મ

પણ નથી

(૧૦૪૦)

અવસ્થાતા — સનાતના પુદ્ગલો તો ખચોળાચ ભર્યા છે તેમાંથી પુણ્ય
 પાપરૂપે કેવા પુદ્ગલોને જીવ અહણ કરે છે અને શી રીતે અહણ કરે છે તે
 કૃપા કરી બતાવે

મગતાન — જેમ કાંડ પુરુષ શરીરે તેલ યોગીને ઉઘાડે શરીરે ખુલ્લામાં

ભેસે તો તેલના પ્રમાણમાં તેના ગાળા શરીરે રજ થોડે

કાનમણની પ્રક્રિયા છે, તેમ સંગ્રહેપથી જિન ધ એવો જીવ પણ કર્મવળણના

રહેલા કર્મચોળા પુદ્ગલોનું જ પાપ-પુણ્યરૂપે અહણ કરે

છે કર્મવળણના પુદ્ગલોથી સૂક્ષ્મ એવા પરમાણુ અથવા સ્થૂલ એવા

ઔઞિયા શરીરચોળા પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે અહણ કરતું નથી વળી, જીવ પોતે

આપ્રશના જેટલા પ્રદેશોમાં હોય છે તેટલા જ પ્રદેશોમાં ગહેલ તેવા પુદ્ગલોનું પોતાના

સર્વપ્રદેશમાં નહીં કરે છે એ જ વસ્તુને આ ગાથામાં કહેવામાં આવી છે —

“ ૧ એક પ્રદેશમાં રહેલ અર્થાત્ જે પ્રદેશમાં જીવ હોય તે પ્રદેશમાં રહેલ

જમ યોગ્ય પુદ્ગલને જીવ પોતાના સર્વ પ્રદેશ વડે બાધે છે તેમાં હેતુ જીવના મિથ્યા

ત્યાદિ કહેના છે એનો બધ માદિ અર્થાત્ નવો પણ હોય છે અને પરપરથી

અનાદિ પણ હોય છે ”

ઉપશમત્રેણીથી પતિત એવો જીવ નવેસરથી મોહનીત્યાદિ કર્મનો બધ

કરે છે અને ઉપશમત્રેણીને જે જીવે પ્રાપ્ત કરી નથી દેતી તેનો બધ અનાદિ

જ કહેવાય છે

(૧૦૪૧)

૧ ઇયવળ્લાગાત મન્નિવસહિ વમ્મણા યામ ।

વમ્મ જહુત્તહુત્ત માદવમળાચ વાવિ ॥

અચલધાતા—આ માખા લોકના પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશમા પુત્રગણપરમાણુ શુભાશુભના લેઠ વિના ભરેલા છે, મર્થાત્ અમુક આકાશપ્રદેશમા શુભ પુત્રગણે અને અન્યત્ર અશુભ પુત્રગણે હોય એવી કોઈ બાબત્યા વિના માત્ર અચલસ્થિતરૂપે લોકમા પુત્રગણા ખચાખચ ભર્યા છે જેમ પુરુષનું તેલવાળું શરીર નાના મોળ રત્નકણોને તો ખેદ કરે છે, પણ શુભાશુભના લેદ ઢ્યા વિના જ જે પુત્રગણે તેના સસર્ગામા આવે છે તેને અહણુ કરે છે, તેમ જીવ પણ મૃત્યુ અને સૂક્ષ્મના વિવેકપૂર્વક ડમ્બોગ પુત્રગણાતુ જ અહણુ કરે જે ઉચિત છે, પણ અહણુકાલમા જ તે તેમાથી શુભાશુભનો વિભાગ કરીને જેમાથી એકને ગૃહીત ઠરે અને બીજાને નહિ એ કેમ અને ? (૧૯૪૨)

મારાન—જ્યામુખી જીવે ડમ્બપુત્રગણને અહણુ નથી કર્યું હોતુ ત્યામુખી તે પુત્રગણ શુભ કે અશુભ એ બંને વિશેષણોથી વિચિત્ર નથી હોતુ અર્થાત્ તે અવિચિત્ર જ હોય છે, પણ જીવ તે ડમ્બપુત્રગણને અહણુ કરવાની સાથે જ આહારની જેમ અધ્યવસાયરૂપ પરિણામ અને માત્રયની વિશેષતાને કારણે તે ડમ્બપુત્રગણને શુભ કે અશુભરૂપે ખનિત કરી દે છે ઠહેવાતુ તાત્પર્ય એ છે કે જીવનું જેવું શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયરૂપ પરિણામ હોય છે તેને આધારે તે અહણુકાલે જ ડમ્બમા શુભત્વ કે અશુભત્વ ઠપ્પન કરે છે અને ડમ્બના આશ્રયભૂત જીવનો પણ એવો એક અવભાવવિશેષ છે જેને લઈને તે પ્રગરે ડમ્બને પરિણુમાવતો જ ડમ્બનું અહણુ કરે છે વળી, ડમ્બના પાપ એવો સ્વભાવ વિશેષ છે કે શુભ-અશુભ અધ્યવસાયવાળા જીવ વડે શુભ-અશુભ પરિણામને પામતુ જ તે જીવ વડે ગૃહીત થાય છે આ જ પ્રમાણે ડમ્બમા પ્રકૃતિ, સ્વિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશોના અ પ ભાગ અને બાહ્ય ભાગનું વૈવિધ્ય પણ જીવ અહણુસમયે જ નિર્મિત કરે છે મા જ વસ્તુને નિમ્ન ગાથાના કહેવામા આવી છે

“જીવ ડમ્બપુત્રગણમા અહણુસમયે ડમ્બપ્રદેશોમા પોતાના અધ્યવસાયને નજરે સનું જીવોથી અનવશુષ્ક એટલા સ્થાવિભાગ ગુણોને ઠપ્પન કરે છે

“ડમ્બપ્રદેશોમા સૌથી થોડો ભાગ આયુઢમ્બનો છે તેથી અધિક પણ

૧ મહાનમમર્ગિય ઝીવા ઉપાગદ્ ગણ મગજ્જવજો ।

મગ્ગનોવાળનવુણ વમ્મપણમ્મ સન્નમ્મ ॥ ૧ ॥

અર્થપ્રતિ ૧ ધનમ્મરજુ આ ૨૯

૨ કાલુગમાળા થાવા નામ મોદે મમા તજા નહિતા ।

કાવરણમન્તરાણ મરિગા અહિગો ય મોદે વિ ॥

મન્નુવરિ વયળીણે મામો અહિવા ડ કારણ વિન્નુ ।

મુહુદુ સ્થનારણતા ઠિદ વિવસણ સમામ્મ ॥

૧ વચ્ચતક આ ૮૮-૮૦ ગુના-અર્થ પ્રતિ સૂચિ ૧ ધન રજુ આ ૨૮

પરસ્પરમા સમાન ભાગ નામ અને ગોત્રનો છે તેથી અધિક જ્ઞાનાવસ્થા વર્ધનાવ છું અન્તરયનો ભાગ છે પણ જ્ઞાનાવસ્થાદિ ઉક્ત ત્રણે કર્મનો પરસ્પર સરખો ભાગ છે તેથી અધિક મોહનીયનો ભાગ છે અને સૌથી અધિક ભાગ વેળીયનો છે વેદનીય એ સુખદુઃખનું કારણ હોવાથી તેનો ભાગ નવાધિક છે બાકીના કર્મનો ભાગ તેમના સ્થિતિબદ્ધના પ્રમાણમા છે”

જગલ્ભ્રાતા — આપે માહારનો દાખનો આપ્યો તેનો સમન્વય કરી બતાવો તેા વિશેષ સમજ પડે

મગરાજ — માહાર સમાન છતાં પરિણામ અને આશ્રયની વિશેષતાને કારણે તેના વિભિન્ન પરિણામો દેખાય છે, જેમકે ગાય અને સપને એક જ માહાર આપવામા આવે છતાં ગાય જે કાર્ક ખાય છે તે કંધડપે પરિપુમે છે અને સપ જે કાર્ક ખાય છે તે વિરૂપે પરિણમે છે આમા જેમ ખાદ્ય વસ્તુમા તે તે આશ્રયમા જઈને તે તે રૂપે પરિણત થઈ જવાનું પરિપુમ — ન્વભાવવિશેષ છે તેમ ખાદ્યનો ઉપયોગ કરનાર આશ્રયમા પણ તે તે વસ્તુને તે તે રૂપે પરિણત કરવાનું સામયિક વિશેષ છે તે જ પ્રમાણે કમ મા પાપ તે તે શુભ કે અશુભ અધ્યવસાયવાળા પોતાના આશ્રય જીવમા જઈને તે તે શુભ કે અશુભ રૂપે પરિણત થઈ જવાનું સામયિક છે, તેમ આશ્રય જીવમા પણ તે તે કર્મને ગૃહીત કરી શુભ કે અશુભ રૂપે અર્થાત્ પુણ્ય કે પાપરૂપે પરિણત કરી દેવાની શક્તિ છે (૧૯૪૪)

જગલ્ભ્રાતા — ૧૧ અને સર્પના દંડાતથી એ સિદ્ધ વયુ કે અસુક જીવમા કર્મનું શુભ પરિણામ અને અસુક જીવમા કર્મનું અશુભ પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે પણ એમા શું દંડાત છે કે એક જ જીવ કર્મનાં શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારના પરિણામોને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે?

મગરાજ — એક જ ગરીરમા અવિચ્છિદ્ધ અર્થાત્ એકરૂપ આહાર લેવામા આવે છે છતાં તેમાથી સાર અને અનાર એવા બંને પરિણામો તત્કાલ થઈ જાય છે આપણું શરીર ખાધેલા ખોરાકને રસ રક્ત અને માસરૂપ સાર તત્ત્વમા અને મળ-મૂત્ર જેવા અસાર તત્ત્વમા પરિણત કરી દે છે એ સર્વજનસિદ્ધ છે, તે જ પ્રમાણે એક જ જીવ ગૃહીત સાધારણ કર્મને પોતાના શુભાશુભ પરિણામો વડે પુણ્ય અને પાપરૂપે પરિણત કરી દે છે (૧૯૪૫)

જગલ્ભ્રાતા — શુભ હોય તે પુણ્ય અને અશુભ હોય તે પાપ એ તેા સમજાયું, પણ કમ પ્રવૃત્તિઓમાથી કંઈ શુભ છે અને કંઈ અશુભ છે તે બતાવો

મગરાજ—માતવે નીચ, સમ્યક્ત્વ મોહનીય, હાસ્ય, પુરુષવેદ, રતિ, શુભાયુ,
 શુભનામ, શુભ ગોત્ર મા પ્રકૃતિઓ પુણ્યપ્રકૃતિ છે શુભાયુમા
 પુણ્ય અને પાપ —દેવ મનુષ્ય અને તિથ યના આયુષો સમાવેશ છે શુભનામ-
 પ્રકૃતિના ગણના ઈર્મપ્રકૃતિમા—દેવદિક અથાત્ દેવગતિ અને દેવાનુપૂર્વી,
 યગ ક્રીતિ, તીર્થ કર આદિ ઉગ્ર પ્રકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે
 શુભગોત્રનો અર્થ છે ઉચ્ચગોત્ર આ બધી મળી ૪૬ પ્રકૃતિ શુભ હોવાની પુણ્ય
 કરવાય છે અને બાકીની મનુભ હોવાની પાપ કરવાય છે અને જે મોહનીયના
 બધા ભેદોને—કારણ કે તે શુભમા વિપયાસના હેતુ છે,—અશુભ-પાપ પ્રકૃતિમા
 સમાવિષ્ટ કરવામા આવે તો ૪૭ પ્રકૃતિ પુણ્યપ્રકૃતિ કરવાય ૭ તે આ પ્રમાણે—
 “ ૧ માતવેનીય, ઉચ્ચગોત્ર, મનુષ્ય-તિથ-વ-દેવાયુ, અને નામકર્મની ૩૭ પ્રકૃતિ
 તે આ—દેવદિક-દેવગતિ અને દેવાનુપૂર્વી, મનુષ્યદિક-મનુષ્યગતિ અને
 મનુષ્યાનુપૂર્વી, પચેન્દ્રિય જાતિ, પાદ ગરીર-મૌદારિક વૈકિય આહાર તેજસ
 નામણ, મગોપાનનિક—મૌદારિક મગોપાન-વૈકિય મગોપાન-માદાર મગોપાન,
 પ્રથમસંધ્યપુ-વજ્રમ્બલનારાવ, ચતુરમ્બલચાત, શુભવણ, શુભસ, શુભબધ,
 શુભમ્પથ, અગ્રુરુધુ, પરાગત, ઉચ્ચવાસ, આત્માપ, ઉગ્રોત, પ્રવ્રત્ત વિહાયોગતિ,
 તસ, બાહર, પયાસ, પ્રત્યેક, સિવર, શુભ, મુભગ, મુખર, આદેય, યદ્ય ક્રીતિ,
 નિર્માણ, તીર્થકર, આ બધી મળી ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ વીવ ક અત્યારેલ છે ”

મા ૪૨ પ્રકૃતિઓને છાટીને બાકીની ૮૨ નમપ્રકૃતિઓ અશુભ મવાત્
 પાપપ્રકૃતિ છે તે આ પ્રમાણે—ન્યગ્રોધપરિમલ્લ ના કુપ્પરનામનુહ ૬ આ
 પાપ નન્ધાન, અમગત્ત વિહાયોગતિ, મનભાસવન્ધાવ્ય અર્ધનાત્ય કીલિકા
 ઉદ્દત્ત આ પાપ સંકન, તિથ ગતિ, તિથગાનુપૂર્વી, મનાવેદનીય, નીચગોત્ર,
 ઉપધાત, એકેન્દ્રિય જાતિ, દીન્દ્રિય જાતિ, ત્રીન્દ્રિય જાતિ, ચતુર્ન્દ્રિય જાતિ, નરકગતિ,
 નરકાનુપૂર્વી, નરકાયુ, મ્યાવર, સૂરમ, અપયામ, સાધાણ, અન્ધર, અશુભ,

(કાઈ આત્માના મનાનુમાર મોહનીયની એ ૧૫ પ્રકૃતિ શુભ નથી

૨ માય ઉચ્ચાગાય નર-નિર્ગિ-વારયાદ નહ નામ ।

દવત્તમ મનુષ્યમ્બલ પર્ણિજાત ય તાપનમ ॥

શ્રમાશ્રમાણ તિથ પન્મ મધરમમવ મઠાણ ।

મુખરજ્ઞાદિચરક જારલ્લ નર ય પર્ણાય ॥

કમામ આપાવ ઉચ્ચાવ વિરુદ્ધ વિવ પમસ્થા ।

તમ તાયર-વજત પત્તયવિર મુમ મુમમ ॥

મમગ આજ્ઞ જમ નિમ્મિત નિરમમવ પ્યાના ।

વાયાન પમદ્વા જળ નિ ત્રિજાદિ નિજાજા ॥

પરસ્પરમા સમાન લાગ નામ અને ગોત્રનો છે તેથી અધિક જ્ઞાનાવસ્થા દર્શનાવસ્થા અન્તસયનો લાગ છે પણ જ્ઞાનાવસ્થાદિ ઉક્ત ત્રણે ક્રમનો પરસ્પર સરખો લાગ છે તેથી અધિક મોહનીયનો લાગ છે અને સૌથી અધિક લાગ વેદનીયનો છે વેદનીય એ મુખ્ય બુદ્ધિ કારણ હોવાથી તેનો લાગ સવાધિક ૯ બાકીના ક્રમોનો લાગ તેમના સ્થિતિબદ્ધતા પ્રમાણમા છે”

અવલગતા — આપે માહાત્માને દાખલો આપ્યો તેનો સમન્વય કરી બતાવે તો વિશેષ સમજ પડે

મગરાન — આહાર મમાન છતાં પરિણામ અને આશ્રયની વિશેષતાને કારણે તેના વિભિન્ન પરિણામો દેખાય છે, જેમકે ગાય અને સપને એક જ આહાર આપવામા માને છતાં ગાય જે કાર્ણ ખાય છે તે દૂધરૂપે પરિણમે છે અને સપ જે કાર્ણ ખાય છે તે વિપરૂપે પરિણમે છે આમા જેમ ખાદ્ય વસ્તુમા તે તે આશ્રયમા જઈને તે તે રૂપે પરિણત થઈ જવાનું પરિણામ — ત્રણા-વિશેષ ૬ તેમ ખાદ્યનો ઉપયોગ ૭ નાર આશ્રયમા પછી તે તે વસ્તુને તે તે રૂપે પરિણત કરવાનું સામર્થ્ય-વિશેષ ૮ તે જ પ્રમાણે કર્મમા પણ તે તે શુભ કે અશુભ મધ્યવસ્થાવાળા પોતાના આશ્રય જીવમા જઈને તે તે શુભ કે અશુભ રૂપે પરિણત થઈ જવાનું સામર્થ્ય છે, તેમ આશ્રય જીવમા પછી તે તે કર્મને ગૃહીત કરી શુભ કે અશુભ રૂપે અર્થાત્ પુણ્ય કે પાપરૂપે પરિણત કરી દેવાની શક્તિ છે (૧૯૪૪)

અવલગતા — ગાય અને મપનાં દૃષ્ટાંતથી એ સિદ્ધ થયું કે અમુક જીવમા કર્મનું શુભ પરિણામ અને અમુક જીવમા કર્મનું અશુભ પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે પણ એમા શું દૃષ્ટાંત છે કે એક જ જીવ કર્મના શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારના પરિણામોને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે ?

મગરાન — એક જ શરીરમા અવિશિષ્ટ અર્થાત્ એકરૂપ આહાર લવામા આવે છે છતાં તેમાથી સાર અને અસાર એવા બંને પરિણામો તત્કાલ થઈ જાય છે આપણું શરીર ખાધેના ખોરાકને રસ રજા અને માગરૂપ સાર તત્ત્વમા અને મળ-મૂત્ર જેવા અસાર તત્ત્વમા પરિણત કરી દે છે એ સર્વજ્ઞસિદ્ધ છે, તે જ પ્રમાણે એક જ જીવ ગૃહીત સાધારણ કર્મને પોતાના શુભાશુભ પરિણામો વડે પુણ્ય અને પાપરૂપે પરિણત કરી દે છે (૧૯૪૫)

અવલગતા — શુભ હોય તે પુણ્ય અને અશુભ હોય તે પાપ એ તો સમજાયું, પણ કર્મ પ્રકૃતિઓમાથી કઈ શુભ છે અને કઈ અશુભ છે તે બતાવે

માતાન—સાતમેનીય, સમ્યક્ત્વ મોહનીય, હાસ્ય, પુરુષવેદ, રતિ, શુભાયુ,
 ગુહનામ, ગુહ ગેન આ પ્રકૃતિઓ પુણ્યપ્રકૃતિ છે શુભાયુમા
 પુન્ય ૩૧ પાપ —દેવ મનુષ્ય અને તિર્થંચના આયુષો સમાવેશ છે શુભનામ-
 પ્રકૃતિના ગણના કર્મપ્રકૃતિમા—દેવદિક્ષ મવાત્ દેવગતિ અને દેવાનુપૂર્વી,
 યગ ક્રીતિ, વીર્વકર માદિ ૩૭ પ્રકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે
 ગુહગેનના અર્થ છે ઉચ્ચગેન આ બધી મળી ૪૬ પ્રકૃતિ ગુહ હોવાથી પુણ્ય
 રહેવાય છે અને બાકીની અશુભ હોવાથી પાપ કહેવાય છે અને તે મોહનીયના
 બધા ભેદોને—કા છ કે તે શુભના વિષયાસના હેતુ છે,—મશુભ-પાપ પ્રકૃતિમા
 સમાવિષ્ટ કરવામા માને તો ૪૨ પ્રકૃતિ પુણ્યપ્રકૃતિ કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે—
 “સાતમેનીય, ઉચ્ચગેન, મનુષ્ય-તિર્થંચ-દેવાયુ, અને નામકર્મની ૩૭ પ્રકૃતિ
 તે આ—દેવદિક્ષ-દેવગતિ અને દેવાનુપૂર્વી, મનુષ્યદિક્ષ-મનુષ્યગતિ અને
 મનુષ્યાનુપૂર્વી, પચેન્દ્રિય ભાતિ, પાપ શરીર-મૌહારિક વૈક્રિય આહારક તૈજમ
 મર્મણ, અગ્રેષ્ઠાગનિકે—મૌહારિક મગ્રેષ્ઠાગ-વૈક્રિય અગ્રેષ્ઠાગ-પ્રચાર અગ્રેષ્ઠાગ
 પ્રમસ ધયતુ-વજ્રહુપભનારાચ, ચતુરઅસ સ્થાન, ગુહવળ્ય શુભરસ, ગુહગદ્ય,
 શુભઅપશ, અનુરુચ્છુ, પરાધાત, ઉચ્ચવાચ અધાતુ ઉચોત પ્રચાન્ત વિહાધોગતિ,
 નલ, બાર, પયાસ, પ્રતેક, સિધર, શુભ, શુભ ૧, ગુન્વર, માદેય યથા ક્રીતિ
 નિર્માતુ, લીધ કર, આ બધી મળી ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ લીધ કર બતાવેલ ॥

આ ૪૨ પ્રકૃતિઓને ૧૫૧ને બાકીની ૮૨ કર્મપ્રકૃતિઓ અશુભ ગણ્યાત
 પાપપ્રકૃતિ છે તે આ પ્રમાણે—અધોધરિમા ઉચ્ચદિક્ષ-વામન-પુત્ર ૬ આ
 પાપ ૧-વાન, મપ્રસન્ન વિહાધોગતિ, અપ્રસન્ન-વાન-પુત્ર ૧૦ આ નારાવ કીલિકા
 ઉચોત મા પાપ સ્વચ્છન, તિર અગતિ, તિર ૫૩૫૧, અસ્થાતેદ નિય, નિવગામ
 ઉપધાત, એકેન્દ્રિય ભાતિ, દ્વૈન્દ્રિય ભાતિ, મર્મણ-ગતિ, મુરિન્દ્રિય ભાતિ, ૧૬૩ગતિ,
 નગનુપૂર્વી નરમુ સ્થાવર, શરમ અપનામ આપાય માદિ ૧૬, આશુભ,

૧ ૩ મનાપાપ ૧ મનાપાપ મામ લેવી બકે ૧૩ પુત્રિ ધન ૧ ૧

૨ માન જવાનોઈ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૩ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૪ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૫ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૬ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૭ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૮ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૯ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં
 ૧૦ નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં નહીં

દુર્લભ, દુર્લભ, અનાદેય, અયગ કીર્તિ મનુલવપુ, અશુભગન્ધ, અશુભરસ, અશુભપર્શ, કેવલદાનાવરણ, કેવલદગનાવરણ, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલા પ્રચલા, સ્તાનદિ, મનન્તાનુબંધિ ક્રોધ, અનં માન, અનં માયા, મનં લોભ, મપ્રત્યાગ્યાનાવરણ ક્રોધ, મપ્રં માન, મપ્રં માયા, અપ્રં લોભ, પ્રત્યાગ્યાનાવરણ ક્રોધ, પ્રત્યાં માન, પ્રયાં માયા, પ્રત્યાં લોભ, મિથ્યાત્વ, મતિનાવરણ, દુર્લભાનાવરણ, મવધિજ્ઞાનાવરણ, મન પર્યયજ્ઞાનાવરણ, અનુદં નાવરણ, અનુદં નાનાવરણ, અવધિ દં નાવરણ, સંવત્સર ક્રોધ, સંવત્સર માન, સં માયા, સં લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, અનિદ્ર, પુવેદ, નપુ સંવેદ, દાનાતત્ત્વ, લાભાન્તરય, લોભાન્તરય, ઉપલોભાન્તરય, વીયાન્તરય—આ બધી મળી ૮૨ પ્રકૃતિઓ પાપપ્રકૃતિ છે

અચરજાતા—મિથ્યાત્વના પ્રલેહોના સમન્વૃત્ત પાપ છે તેને પણ અશુભ —પાપ પ્રકૃતિ કેમ પડે છે? જો એ પાપપ્રકૃતિ હોય તો તેને સમન્વૃત્ત કેમ કહેવાય?

માતાજી—જીવના રુચિરૂપ જે સમન્વૃત્ત છે તે તો શુભ જ છે પણ તેનો મહી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, પણ અહીં તો મિથ્યાત્વના શુદ્ધ કરેલા પુદ્ગલોને સમન્વૃત્ત પુ છે અને તે તો મહાનિ અનર્થના નિમિત્ત હોવાથી મનુભ જ, પાપ જ છે એ પુદ્ગલોને ઉપચારથી સમન્વૃત્ત કહેવાય છે તે એટલા માટે કે તે જીવની રુચિને આરૂપ નવા નવી વસ્તુ તો એ પુદ્ગલો મિથ્યાત્વના જ છે

ઉગ પુણ્ય અને પાપના સ્વિપાક અને અસ્વિપાક એવા પાપ લોકો જ જે પ્રકૃતિ જે કપે બાધી હોય તે જ કપે તેનો વિપાક થાય તે સ્વિપાક પ્રકૃતિ કહેવાય , અને જો તેના નસને મદ ટરી દઈને અથવા નીરસ ટરીને તેના પ્રદેશોને જ ઉદય લોભવવામાં આવે તો તે અસ્વિપાકી ઠહેવાય છે

આપની વ્યાધી એ વસ્તુ તો સિદ્ધ વર્ત જ ગઈ છે કે પુણ્ય અને પાપ એ સકીર્ણ નવી પણ સ્વતંત્ર છે વળી જો તે સકીર્ણ હોય પુણ્ય પાપના તો મન જીવોને તેનું જાથ મિશ્રરૂપે અનુભવમાં આવવું જાત વનુ સમયન જોઈએ, એને કે કેવલ દુષ્ણ યા સુખનો કદી અનુભવ થવો ન જોઈએ, જો પુણ્ય અને દુષ્ણ મિશ્રિતરૂપે જ અનુભવમાં આવવા જોઈ મ પાપ માવું બનતું નથી દેશમાં કેવલ સુખનો જ વિશેષરૂપે અનુભવ છે અને નારમમાં કેવલ દુષ્ણનો જ વિશેષ અનુભવ છે સકીર્ણ કારણથી નીપ ત્યા કાર્યમાં પાપ સકીર્ણતા જ હોવી જોઈએ એનું ન બને કે જેમનો સકર દેય તેમાંથી કોઈ એક જ ઉદ્ધારકે કાર્યમાં ઉત્પન્ન વાય અને

ખીજાનુ કશું જ કાર્ય હિતવન્ન ન વાય એટલે સુખના અતિશયનુ જે નિમિત્ત હોય તેને, હું ખના અતિશયના જે નિમિત્ત હોય તેનાથી, જિ ન જ માનવું જોઈએ

અચલબ્રાતા — પાપ-પુણ્ય સંકીર્ણ હોવાથી બંને એકરૂપ હોય, પણ જ્યારે પુણ્યાશ વધી જાય અને પાપાગની હાનિ થાય ત્યારે સુખાતિશયનો અનુભવ થઈ શકે છે અને જ્યારે પાપાગ વધવાથી પુણ્યાગની હાનિ થાય ત્યારે દુઃખાતિશયનો અનુભવ થાય છે આ પ્રકાર પુણ્ય-પાપને સંકીર્ણ માનવા જતા દેવમા સુખાતિશય અને નારકાદિમા દુઃખાતિશયનો અનુભવ નહીં થાય, તેથી પુણ્ય અને પાપને સ્વતંત્ર ત્રણ માટે માનવા ?

મગરાન — પુણ્ય અને પાપ સર્વથા એકરૂપ જો હોય તો એકની વૃદ્ધિ થવાથી બીજાની પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ તારૂં કહેવા પ્રમાણે એમ તો બનતું નથી, કારણ કે પાપની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે પુણ્યની હાનિ વાય છે અને જ્યારે પુણ્યની વૃદ્ધિ વાય છે ત્યારે પાપની હાનિ થાય છે, માટે પુણ્ય અને પાપને એકરૂપ નહિ પણ ભિન્નરૂપ જ માનવા જોઈએ જેમ દેવદત્તની વૃદ્ધિ છતાં યજ્ઞદત્તની વૃદ્ધિ નથી થતી માટે તે બંને ભિન્ન છે, તેમ પાપની વૃદ્ધિ છતાં પુણ્યની વૃદ્ધિ નથી થતી માટે તે બંને પણ સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ વસ્તુતઃ પુણ્ય અને પાપરૂપે એ બંને ભિન્ન જતા કર્મરૂપે જો તે બંનેને અભિન્ન માનતો હોય તો મને તેમા કશો જ વાધો નથી આ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપ વિશેના સંકીર્ણ પદ્ધતિ પણ નિરાશ થઈ જાય છે તેથી પુણ્ય અને પાપ એ બંને સ્વતંત્ર છે એવો ચોથો પક્ષ જ શુદ્ધિયુક્ત સિદ્ધ થાય છે અને તેથી જ સ્વભાવવાદ પણ માની શકાય નહિ આ વિશે વિશેષ બન્યા મહિમૂતિ મારેના વાકમા વર્ષ ગઈ છે માટે પુણ્ય અને પાપને સ્વતંત્ર જ માનવા જોઈએ અને તારૂં જે બાબતમા સંશય કરે તો ન જોઈએ

(૧૯૪૬)

અચલબ્રાતા — તો પછી વેદમા શા માટે પુણ્ય પાપનો નિષેધ કરવામા આવી ?

મગરાન — સંસારમા માન પુણ્ય-પ્રજ્ઞ જ છે અને ખીજા તેથી બાહ્ય વેદવાકાના કશું જ નથી એવું પ્રતિપાદન કરવાનો વેદનો અભિપ્રાય

મમ ગ્રય છે જ નહિ, કારણ કે જો પુણ્ય પાપ જેવી વસ્તુ જ ન હોય તો પછી સ્વર્ગ માટે અગ્નિહોત્રાદિ બાહ્ય અનુદાનનુ

વેદમા વિધાન છે તે અસ્મબદ્ધ બની જાય છે, વગી, લોકના ઘનનુ ફળ પુણ્ય અને દુઃખનુ ફળ જે પાપ મનાય છે તે પણ અસંજત બની જાય. માટે વેદનુ તાત્પર્ય પુણ્ય પાપના નિષેધનુ હોઈ શકે જ નહિ

(૧૯૪૭)

આ પ્રમાણે જ્યારે જરા મરણથી મુક્ત એવા ભગવાને તેને સચય દૂર કર્યો ત્યારે તેણે પોતાના ૩૦૦ શિષ્યો સાથે દીક્ષા લીધી

(૧૯૪૮)

દશમા ગણધર મેતાર્ય

પરલોકચર્યા

તે બધાને નિશિત વચેલા સાલણીને મેતાર્યે વિચાર્યું કે ‘હું પણ ભગવાનની પાસે જાઉં, વદના કરુ અને મેના કરુ’ અને તે ભગવાનની પાને આ યે (૧૦૪૯)

ભતિન્નશ મરણવી મુક્ત એવા ભગવાને મર્ત્ય-સર્વદશીં યેવાથી તેને ‘મેનાય મૌલિન્ય’ એમ નામ ગોળથી આમ નળ કર્યું (૧૦૫૦)

અને તેને કુંડુ કે તને પરનોક છે કે નહિ એનો સંદેહ છે તે વેદના

“ત્રિનાનગ્ન રતન્યા ભૂતન્ય” દત્તાદિ પરપર વિરોધી

પરભાર વિદ્યાના વાક્યો સામન્યા છે તેથી તને સચાય ચલે નાભાવિક છે

સદેહ પણ તે વેદવાક્યોનો ખરો અર્થ તું બાપુતો નથી તેવી જ તને સચાય થાય છે તેનો ખરો અર્થ હું તને બતાવુ છું તેથી તારો સચાય દૂર થઈ જશે (૧૦૫૧)

તને એમ લાગે છે કે ગોળ ધાવડી આદિ મધના અગ્ર-કારણોની મધમ

જેમ લિ. નવી તેમ પૃથ્વીઆદિ ભૂતોથી ચૈતન્યધમ પણ મૂલ્યમ ચૈતન્યનો, જો લિન્ન ન હોય તો પરસ્પૃક માનવાનું કાર્થ કારણ રહેતું ભૂતા માથ તારા નવી, કારણ કે ભૂતના ન્યાસ સાથ ચૈતન્યનો પણ નાશ થઈ જ નાય છે, પછી પરસ્પૃક શા માટે અને કોનો માનવો ? જે ધમ

જેનાથી અલિન્ન હોય તે ધમ તેના નાશ નાચે નહ થઈ જ નાય છે જેમ પાને ધમ શુભત્વ તે પડવી અલિન્ન છે તેવી પડનો નાશ થવાની તેનો પણ ન્યાસ થઈ નાય છે, તેમ ભૂતોનો ધમ ચૈતન્ય જો ભૂતોથી અલિન્ન હોય તો ભૂતોના નાશ માટે તેનો પણ નાશ થઈ જ નાય, એમ પછી પરસ્પૃક માનવાની માવશ્યતા ગ્રહેતી નથી (૧૦૫૨)

અને જો ચૈતન્યને ભૂતોની લિન્ન માનીએ તોપણ પરસ્પૃક માનવાની

આવશ્યકતા નથી, કારણ કે તે ભૂતોની રૂપન વતુ યેવાવી મૂતપા ઉપજત વ અનિત્ય છે જેમ અરણીથી રૂપન થનાર અગ્નિ વિનાશી અનિત્ય છે તેમ ભૂતોથી રૂપન થનાર ચૈતન્ય પણ વિનાશી હોવું

જોઈએ એટલે તે ભગને ભૂતોથી લિન્ન હોય છતા નહ થઈ જશે, પછી પરસ્પૃક કોનો માનવો ? (૧૦૫૩)

વળી, જો પ્રતિપિડમા લિન્ન એવા અનેક ચૈતન્યધર્મોને ન માનો અને માત્ર સકલ ચૈતન્યાશ્રયરૂપ એક જ સર્વગ્રાપી અને નિષ્કિંચ અદ્વત જાતમા આત્મા માનો, જેના વિશે કહેવામા આવ્યું છે કે —
સસરણ ન્યા ^૧ પ્રત્યેક ભૂતમા વ્યવસ્થિત એવો એક જ ભૂતાત્મા છે અને તે એક છતાં એકરૂપે અને બહુરૂપે જલમા ચક્રના પ્રતિબિમ્બની જેમ દેખાય છે” —

તોપણ પરચોક્કસિદ્ધિ તો થઈ શકતી નથી, કારણ કે તે સર્વગત અને નિષ્કિંચ હોવાથી આકાશની જેમ પ્રત્યેક પિંડમા વ્યાપ્ત છે તેથી તેનું સસરણ સંભવતું નથી અને સસરણ વિના પરચોક્કસમન કેમ સંભવે ? (૧૯૫૪)

વળી, આ મનુષ્યચોક્કસ અપેક્ષાએ દેવ-નારકનો ભવ પરચોક્ક કહેવાય છે, પણ તે પ્રયક્ષ તો દેખાતો નથી માટે પણ પરલોક નથી આ પ્રમાણે તું યુક્તિથી વિચારે છે તો પરચોક્કસો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, પણ વેદવાક્યોમા તો પરચોક્કસ પ્રતિપાદન પણ કરવામા આવ્યું છે, તેવી તને શકા છે કે પરચોક્ક છે કે નહિ (૧૯૫૫)

મતાર્થ — આપે મારી શકાનું ચર્યાચં પ્રતિપાદન કયું” પણ હવે તેનું નિવારણ કૃપા કરીને કયે

મગરાન — ભૂત-ઈન્દ્રિય ઇત્યાદિથી લિન્ન એવા આત્માનો ચૈતન્ય ધર્મ છે અને તે આત્મા અતિસ્મરણ આદિ હેતુઓ વડે દ્રવ્યથી પરલોકસિદ્ધિ નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે આ વિશે વિશેષ જામા સ્વત્ર દ્રવ્ય ઓ ચર્યા મે વાયુભૂતિ સાથે કરી છે, એટલે તારે પણ તેની જેમ આત્માને માનવો જોઈએ (૧૯૫૬)

મતાર્થ — અનેક આત્માને બાંધે એક જ સર્વગત અને નિષ્કિંચ આત્મા શા માટે ન માનવો ?

મગરાન — આત્મદ્રવ્યને એક સર્વગત અને નિષ્કિંચ ન માની શકાય, કારણ કે ઘટાદિની જેમ તેમા લક્ષણભેદ છે તેથી અનેક ઘટાદિની જાતમા અનેક ઓ જેમ આત્માને પણ અનેક માનવા જોઈએ આ વિશે વિશેષ ચર્યા ઇન્દ્રિયભૂતિની સાથે થયેલી છે, તેથી તું પણ તેની જેમ આત્માને અનેક માની લે

૧ “एक एव हि भूतात्मा भूतं भूतं व्यवस्थित ।

एकया बहुधा चैव दृश्यत जलचन्द्रवत् ॥”

મેતાર્ય — આત્મામાં લક્ષણો કેવી રીતે છે ?

મગવાન — આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે અને ગુણ-દ્વેષ-ક્રોધ અને વિપયાદિ લેણેને કારણે અનન્ત અધ્યવચ્ચ લેને ઠેવાવી તે ઉપયોગ અનન્ત પ્રકારનો દેખાય છે, તેથી તદ્દધારભૂત આત્મા પણ અનન્ત હોવા લેઈએ

મેતાર્ય — આત્મા અનન્ત હતા સર્વવ્યાપી કેમ ન હોય ?

મગવાન — આત્મા શરીરમાં જ વ્યાપ્ત છે, તે સર્વવ્યાપક નથી, કારણ કે તેના ગુણો શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે જેમ સ્પર્શના આત્મા દંદપ્રમાણ છ અનુલવ આખા શરીરમાં થતો હોવાથી અને અન્ય ન હોવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય માત્ર શરીર-વ્યાપી છે તે પ્રમાણે આત્માને પણ શરીર-વ્યાપ્ત જ માનવો લેઈએ

મેતાર્ય — આત્માને નિષ્ક્રિય શા માટે નથી માનતા ?

મગવાન — આત્મા નિષ્ક્રિય નથી, કારણ કે તે દેવદત્તની જેમ લોકતા છે શા ખંધી ચચા ઇન્દ્રભૂતિ સાથે ઢરી જ છે, એટલે તેની આત્મા સક્રિય છે જેમ તું પણ આત્માને અનન્ત, અસર્વગત અને નિષ્ક્રિય માની લે (૧૦૫૭)

મેતાર્ય — આત્મા અનેક છે એવું પ્રમાણથી સિદ્ધ વતું હોવાથી માની શકાય, પણ તેનો દેવનારકકંપ પરલોક તો દેખાતો નથી પછી શા માટે માનવો ?

મગવાન — આ લોકથી લિન્ન એવો દેવનારકદિ પરલોક પણ તારે સ્વીકારવો લેઈએ, કારણ કે મૌયે સાયેની ચર્ચામાં દેવલોકને દેવ નારકનું અસ્તિત્વ અને અકપિત સાયેની ચર્ચામાં નારકલોકને પ્રમાણથી સિદ્ધ થયા જ છે, તેથી તારે પણ તેમની જેમ દેવનારકનું અસ્તિત્વ માનવું જ લેઈએ (૧૦૫૮)

મેતાર્ય — જીવ અને વિજ્ઞાનનો અલેઃ અથવા લેઃ ગમે તે માનો હતા પરલોકનું અસ્તિત્વ ઘટી શકતું નથી જો જીવને વિજ્ઞાનમય પરલોકતા અમાનતા અર્થાત્ વિજ્ઞાનથી અલિન્ન માનો તો વિજ્ઞાન એ અનિત્ય પૂરકા ઠેવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે એટલે જીવ પણ નષ્ટ થયો જ વિજ્ઞાન અને યજ્ઞાચો ઢલેવાય, તો પછી પરલોક કોનો થયો ? આ રીતે અલેઃ આત્મા અનિત્ય પશ્ચમાં પરલોક નથી અને જો વિજ્ઞાનથી જીવ લિન્ન માનો તો જીવ જ્ઞાની નહિ બની શકે જેમ આકાશથી જ્ઞાન લિન્ન ઠેવાથી આપત્ત અનલિન્ન-અજ્ઞાની છે તેમ જીવ પણ અનલિન્ન થઈ જશે (૧૦૫૯)

વળી, અનિત્ય એવા જ્ઞાનથી લિન્ન હોવાથી આત્માને એકાત નિત્ય માને
તો આત્મામાં કતૃત્વ અને લોકતૃત્વ પણ ઘટી શકશે
નહિ, તો પછી પર્યાકની તો વાત જ શી ? નિત્યમાં પણ
કર્તૃત્વાદિ નહિ એ કતૃત્વ-સ્વામ્યત્વ હોય તો તે સર્વદા હોવા ભેઈએ, કાંઈ
નિત્ય વસ્તુ સહ એકકરણ હોય છે મર્દા તે હોતા તો નથી,
એટલે જીવને એ સર્વથા નિત્ય માનવામાં આવે તો તેમાં કતૃત્વ ઘટી શકતું
નથી આત્મા કતા ન હોય છતાં પર્યાક થતો હોય તો સિદ્ધને પણ પર્યાક
થતો ભેઈએ અને લોકતૃત્વ ન હોય તોપણ પર્યાક માનવો વ્યર્થ છે, કારણ
કે પર્યાકમાં એ તેને ઝમકણ લોગવવાનું જ ન હોય તો પછી પર્યાકની
શી સાથ કતા ?

વળી, લોકડું મજાની હોવાથી તેને સસરપુ — એક ભવથી ખીલ ભવમાં
જન્મ લેવાનું નથી તેમ આત્મા પણ એ જ્ઞાનથી લિન્ન હોય
અજ્ઞાની આ માને તો આકાશની જેમ અજ્ઞાની જ જની વચ, તેથી તેને પણ
સમરણ નહિ સસરણ ઘટે નહિ. વળી, આત્મા આકાશની જેમ અમૃત
હોવાથી પણ તેને સસાર નથી આ પ્રમાણે આત્મામાં એ
સસાર જ ન હોય તો પર્યાક કેમ ઘટે ? (૧૯૬૦)

મગનાન — તે જે આત્માને વિનશ્વર — અનિત્ય સિદ્ધ કર્યો તેમાં તારુ
ઢંઢવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે ઉત્પત્તિશીલ હોય તે ઘટાદિની
ઉત્તપક્ષ જેમ અનિત્ય હોવું ભેઈએ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિશીલ હોવાથી
પરલોકસિદ્ધિ અનિત્ય છે તેથી વિજ્ઞાનાલિન્ન આત્મા પણ અનિત્ય હોવો
આત્મા અનિત્ય છે માટે ભેઈએ વળી, તું એમ પણ માનતો લાગે છે કે જે પર્યાય
નિય વળ હોય છે તે અનિત્ય હોય છે જેમ અમ્ભાદિના નવત્રવ
પુરુષુત્વ આદિ પચાસી, વિજ્ઞાન પણ પચાસ હોવાથી અનિત્ય
છે અને તેથી આત્મા પણ એ વિજ્ઞાનમય હોય તો અનિત્ય માનવો ભેઈએ
અને તેવી તું એ પરિણામ પર પહોંચે છે કે આત્માને પરલોક નથી પણ તારી
આ માન્યતા પ્રમથૂ છે, કારણ કે જે હેતુઓ વડે તે વિજ્ઞાનને અનિત્ય સિદ્ધ
કર્યું એ જ હેતુઓ વડે તેને નિત્ય પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે અર્થાત્ જે
ઉત્પત્તિશીલ હોય છે કે જે પર્યાય હોય છે તે મર્વથા વિનાશી નહિ, કિન્તુ
અવિનાશી પણ હોય છે

મતાવ — એમ કેમ જાને ?

મગનાન — વસ્તુનો સ્વભાવ ઉત્પાદન-મય અને દ્રાવ્ય છે, એટલે કે કોઈ
પણ વસ્તુમાં માત્ર ઉત્પાદ નથી હોતો જ્યાં ઉત્પાદ હોય છે ત્યાં દ્રાવ્ય પણ છે,

એટલે જો તે ઉત્પત્તિને કારણે કથયિત્ અનિત્ય કહેવાતું હોય તો ધૌન્યને કારણે કથયિત્ નિત્ય પણ કહેવાશે એટલે એમ કહી શકાય કે વિજ્ઞાન એ નિત્ય છે, કારણ કે તે ઉત્પત્તિરીલ છે, ઘટની જેમ કથયિત્ નિત્ય એવા વિજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાથી આત્મા પણ કથયિત્ નિત્ય થયા પછી પર્યોક્તો અભાવ કેવી રીતે થશે? (૧૯૬૧)

વળી, તે વિજ્ઞાનને વિનાશી સિદ્ધ કરવા ‘ઉત્પત્તિરીલ હોવાથી’ એવો જો હેતુ આપ્યો છે તે પ્રત્યનુમાન અઘાત વિરોધી અનુમાન ઉપગ્રિયત હોવાથી વિરુદ્ધાભિચારી પણ છે, એટલે કે વિજ્ઞાનમાં તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી અનિત્યતા તે સિદ્ધ કરી છે અને પોતાના હેતુને તું અવ્યભિચારી માને છે, પણ તેથી વિરુદ્ધ નિત્યતાને સિદ્ધ કરનાર અવ્યભિચારી બીજો પણ હેતુ છે, તેથી તારો હેતુ દૂષિત જ કહેવાય

મેતાર્થ — પ્રત્યનુમાન કેવું છે?

મગવાન — વિજ્ઞાન એ સર્વથા વિનાશી ટોઈ શકે નહિ, કારણ કે તે વસ્તુ છે જે વસ્તુ હોય તે ઘટની જેમ એખન્ત વિનાશી હોય ઘડો વળ નિત્ય નહિ, કારણ કે વસ્તુ પથાયની અપેક્ષાએ વિનાશી હતા નિત્ય છે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવિનાશી છે

મેતાર્થ — પણ આપનું દ્વિત ઘડો તો ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી વિનાશી જ છે તેને આપ અવિનાશી કેમ કહે છે? વિનાશી ઘટના આધારે વિજ્ઞાનને અવિનાશી આપ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકો? (૧૯૬૨)

મગવાન — પ્રથમ એ સમજવું આવશ્યક છે કે ઘડો એ શું છે રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શ* એ શુભ્રો, મખ્યા, આકૃતિ, માટીરૂપ દ્રવ્ય અને જલા હરપ્રાદિરૂપ શક્તિ — આ બધું મળીને ઘડો કહેવાય છે અને તે ક્રિયાત્મક સ્વયં ઉત્પાદન-વિનાશ ધૌવ્યાત્મક હોવાથી ઘડાને અવિનાશી પણ કહી શકાય છે, તો પછી તેના દાખલાથી વિજ્ઞાનને પણ અવિનાશી સિદ્ધ કરી જ શકાય છે (૧૯૬૩)

મેતાર્થ — આ વસ્તુને જરા સ્પષ્ટ કરો તો સમજાય

મગવાન — માટીના પિંડને ગોળ આકાર અને તેની શક્તિ એ ઉભયરૂપ પથાય જે વખતે નષ્ટ થતો હોય છે તે જ વખતે તે માટીનો પિંડ ઘટાકાર અને ઘટશક્તિ એ ઉભયરૂપ પથાય-વર્ણે ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારે તેમાં ઉત્પાદ અને વિનાશ અનુભવસિદ્ધ છે તેવી તે અનિત્ય છે પણ પિંડમાં રહેલા રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ* અને માટીરૂપી દ્રવ્યનો તો તે વખતે પણ ઉત્પાદ કે વિનાશ કશું જ નથી, તે તો સદા અવસ્થિત છે, તેથી તેમની અપેક્ષાએ ઘડો નિત્ય પણ છે સારાશ એ છે કે માટી દ્રવ્યનો એક વિશેષ આકાર અને તેની જે શક્તિ હતી તે જ અનવસ્થિત છે, એટલે કે માટી દ્રવ્ય જે પિંડરૂપે હતું તે હવે ઘટાકારરૂપ બની ગયું, પિંડમાં જે

જગાહરણાદિની શક્તિ ન હતી તે હવે ઘટકારમા આવી આ પ્રકારે પૂવાવસ્થાનો વ્યય અને અપૂર્વ અવસ્થાની ઉત્પત્તિ ઘટમા હોવાથી તે વિનાશી કહેવાય છે, પણ રૂપ-રસાદિ અને માત્રી તો તેની તે જ છે, તેથી તેને અવિનાશી પણ કહેવો જોઈએ આ જ પ્રત્યે સારાની સમન્ત વસ્તુઓ ઉત્પાદ-વિનાશ-ધ્રુવસ્વભાવવાળી સમજા લેવી જોઈએ તેથી સમન્ત વસ્તુઓ નિત્ય પણ જ અને અનિત્ય પણ છે એટલે ‘ઉત્પત્તિ હોવાથી’ એ હેતુ વડે વસ્તુને જેમ વિનાશી સિદ્ધ કરી શકાય છે તેમ અવિનાશી પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે એથી વિનાન પણ ઉત્પત્તિ વાળું હોવાથી અવિનાશી પણ છે અને વિજ્ઞાનથી અભિન્ન એવો આત્મા પણ અવિનાશી સિદ્ધ થાય છે એથી પરલોકનો અભાવ નથી (૧૦૬૮-૬૯)

મેતાર્થ — વિજ્ઞાનમા આપ ઉત્પાદાદિ ત્રણને કેવી રીતે ઘટાવો છો ?

મગવાન — ઘટવિષયક જ્ઞાન તે ઘટવિજ્ઞાન કે ઘટચેતના કહેવાય છે અને પટવિષયક જ્ઞાન તે પટવિજ્ઞાન કે પટચેતના કહેવાય છે આ

વિજ્ઞાન ૫૧ જ પ્રમાણે તે તે ચેતનાને સમજા લેવી જોઈએ આપણે નિયાનિત્ય છે અનુભવીએ છીએ કે ઘટચેતનાનો જે સમયે નાશ થાય છે તે જ સમયે પટચેતના ઉત્પન્ન થાય છે પણ જીવરૂપ સામાન્ય

ચેતના તો તે બંને અવસ્થામા વિદ્યમાન જ છે આ પ્રકારે આ લોકના પ્રત્યક્ષ ચેતન-જીવોમા ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌઢ્ય સિદ્ધ છે તે જ પ્રકારે પરલોકગત જીવ વિશે પણ કહી શકાય છે કે કોઈ જીવ ત્યારે આ લોકમાથી મનુષ્યરૂપે મરીને દેવ થાય છે ત્યારે તે જીવનો મનુષ્યરૂપ ઇન્દ્રલોક નષ્ટ થયો અને દેવરૂપ પરલોક ઉત્પન્ન થયો, પણ જીવ સામાન્ય તો અવસ્થિત જ છે તે જીવ શુદ્ધ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રલોક કે પરલોક નથી કહેવાતો, પણ તેને જીવમાત્ર કહેવાય છે તે તો અવિનાશી જ છે આ પ્રકારે એ જીવ ઉત્પાદ વિનાશ અને ધ્રુવસ્વભાવવાળો હોવાથી પરલોકનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી (૧૦૬૬-૬૭)

મેતાર્થ — બધી વસ્તુને ઉત્પાદાદિ ત્રિસ્વભાવ માનવાની શી આધાર્યકતા છે ?

માત્ર ઉત્પાદ અને વ્યય માનવામા શો વાધો ? એ તો અનુભવ સર્વસ્તુ નિયાનિત્ય સિદ્ધ છે કે ઘટા ઉત્પત્તિ પડેલા હોય જ નહિ, તો તેને તે પડેલા પણ વિદ્યમાન માનવાનો શો અર્થ ?

મગવાન — જો ઘટાદિ સર્વથા અસત્ હોય, દ્રવ્યરૂપે પણ વિદ્યમાન ન હોય, તો તેની ઉત્પત્તિ સભાવે જ નહિ સર્વથા અસત્ની પણ ઉત્પત્તિ હોય તો અરવિષાણુ પણ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ અરવિષાણુ કદી ઉત્પન્ન વતુ નથી અને ઘટાદિ પદાર્થો કદાચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સર્વથા અસત્ની નહિ, પણ કદાચિત્ સત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે જે સત્ છે તેનો

એવે જો તે ઉત્પત્તિને કારણે કથયિત્ અનિત્ય કહેવાતું હોય તો પ્રીત્યને કારણે કથયિત્ નિત્ય પણ કહેવાશે એટલે એમ કહી શકાય કે વિનાશ એ નિત્ય છે, કારણ કે તે ઉત્પત્તિથી છે, ઘટની જેમ કથયિત્ નિત્ય એવા વિજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાથી આત્મા પણ કથયિત્ નિત્ય થયા પછી પરોક્કનો અભાવ કેવી રીતે થશે? (૧૯૬૧)

વળી, તે વિજ્ઞાનને વિનાશી સિદ્ધ કરવા 'ઉત્પત્તિથીલ હોવાથી' એવો જો હેતુ આપ્યો છે તે પ્રત્યનુમાન અથાત્ વિશેષી અનુમાન ઉપસ્થિત હોવાથી વિરુદ્ધ-અભિચારી પણ છે, એટલે કે વિજ્ઞાનમાં તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી અનિત્યતા તે સિદ્ધ કરી છે અને પોતાના હેતુને તું અ યભિચારી માને છે, પણ તેથી વિરુદ્ધ નિત્યતાને સિદ્ધ કરનાર અભ્યભિચારી બીજો પણ હેતુ છે, તેથી તારો હેતુ ક્ષપિત જ કહેવાય.

મતાય — પ્રત્યનુમાન કેણુ છે?

મગવાન — વિજ્ઞાન એ સવ થા વિનાશી હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તે વસ્તુ છે જે વસ્તુ હોય તે ઘટની જેમ એકાન્ત વિનાશી હોય ઘડો પણ નિત્ય નહિ, કારણ કે વસ્તુ પમાયની અપેક્ષાએ વિનાશી છતાં નિત્ય છે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવિનાશી છે.

મતાર્થ — પણ આપનું દષ્ટાંત ઘડો તો ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી વિનાશી જ છે તેને આપ અવિનાશી કેમ કહો છો? વિનાશી ઘટના આધારે વિજ્ઞાનને અવિનાશી આપ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકો? (૧૯૬૨)

મગવાન — પ્રથમ એ સમજવું આવશ્યક છે કે ઘડો એ શુ છે રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શ એ ગુણો, સંખ્યા, આકૃતિ, માટીરૂપ દ્રવ્ય અને જલા હ વ્યુદ્ધિરૂપ શક્તિ — આ બધું મળીને ઘડો કહેવાય છે અને તે રૂપાદિ સ્વયં ઉત્પાદન-વિનાશ પ્રીત્યાર્થક હોવાથી ઘડને અવિનાશી પણ કહી શકાય છે, તો પછી તેના દાખલાથી વિજ્ઞાનને પણ અવિનાશી સિદ્ધ કરી જ શકાય છે (૧૯૬૩)

મેતાર્થ — આ વસ્તુને જરા સ્પષ્ટ કરો તો સમજાય.

મગવાન — માટીના પિંડનો ગોળ આકાર અને તેની શક્તિ એ ઉભયરૂપ પથાય જે વખતે નષ્ટ થતો હોય છે તે જ વખતે તે માટીનો પિંડ ઘટાકાર અને ઘટાશક્તિ એ ઉભયરૂપ પથાયસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારે તેમાં ઉત્પાદન અને વિનાશ મનુભવસિદ્ધ છે તેથી તે અનિત્ય છે પણ પિંડમાં રહેલા રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ અને માટીરૂપી દ્રવ્યનો તો તે વખતે પણ ઉત્પાદન કે વિનાશ કશું જ નથી, તે તો સદા અવસ્થિત છે, તેથી તેમની અપેક્ષાએ ઘડો નિત્ય પણ છે સારામાં એ છે કે માટી દ્રવ્યનો એક વિશેષ આકાર અને તેની જે શક્તિ હતી તે જ અનવસ્થિત છે એટલે કે માટી દ્રવ્ય જે પિંડરૂપે હતું તે હવે ઘટાકારરૂપ બની ગયું, પિંડમાં જે

જલાશ્વર્યાદિની સંક્રિત ન હતી તે હવે ઘટાકરમા આવી આ પ્રકારે પૂર્વાવગ્ધાનો વ્યય અને અપૂર્વ અવગ્ધાની ઉત્પત્તિ ઘટમા હોવાથી તે વિનાશી કહેવાય છે, પણ રૂપ-રસાદિ અને માત્રી તો તેની તે જ છે, તેથી તેને અવિનાશી પણ કહેવો જોઈએ આ જ પ્રકારે સસારની સમગ્ર વસ્તુઓ ઉત્પાદ-વિનાશ-મુખ્યસ્થાવવાળી સમજા લેવી જોઈએ તેથી સમગ્ર વસ્તુઓ નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે એટલે ‘ઉત્પત્તિ હોવાથી’ એ હેતુ વડે વસ્તુને જેમ વિનાશી સિદ્ધ કરી શકાય છે તેમ અવિનાશી પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે એથી વિનાશ પણ ઉત્પત્તિ વાળું હોવાની અવિનાશી પણ છે અને વિજ્ઞાનથી મલિન્ન એવો આત્મા પણ અવિનાશી નિદ્ધ થાય છે એથી પરબ્રહ્મનો અભાવ નથી (૧૦૬૪-૬૫)

મેતાર્થ — વિજ્ઞાનમા આપ ઉત્પાદાદિ નહુને કેવી રીતે ઘટાવો છો ?

મગજાન — ધર્મવિષયક જ્ઞાન તે ઘટવિજ્ઞાન ટ ઘટચેતના કહેવાય છે અને પદવિષયક જ્ઞાન તે પદવિજ્ઞાન કે પદચેતના કહેવાય છે આ

જિજ્ઞાસુ દળ જ પ્રનાલે તે તે ચેતનાને સમજા લેવી જોઈએ આપણે નિયામિત્ય છ મનુભવીએ ડીએ કે ઘટચેતનાનો જે સમયે નાશ વાય છે તે જ સમયે પદચેતના ઉત્પન્ન થાય છે પણ જીવરૂપ સામાન્ય

ચેતના તો તે બંને અવગ્ધામા વિદ્યમાન જ છે આ પ્રકારે આ લોકના પ્રત્યક્ષ ચેતન-જીરોમા ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રોધ સિદ્ધ છે તે જ પ્રકારે પરબ્રહ્મકગત જીવ વિશે પણ કહી શકાય છે કે કોઈ જીવ ત્યારે આ લોકમાથી મનુષ્યરૂપે મરીને દેવ થાય છે ત્યારે તે જીવનો મનુષ્યરૂપ ઇન્દ્રલોક નષ્ટ થયો અને દેવરૂપ પરલોક ઉત્પન્ન થયો, પણ જીવ સામાન્ય તો અવગ્ધિત જ છે તે જીવ ગુદ્ધ દ્રવ્યની પ્રપેક્ષાએ ઇન્દ્રલોક કે પરલોક નથી કહેનાતો, પણ તેને જીવમાત્ર કહેવાય છે તે તો અવિનાશી જ છે આ પ્રકારે એ જીવ ઉત્પાદ વિનાશ અને મુખ્યસ્થાવવાળો હોવાથી પરબ્રહ્મનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી (૧૦૬૬-૬૭)

મેતાર્થ — જમી વસ્તુને ઉત્પાદાદિ ત્રિસ્થાવ માનવાની રીતે આવશ્યકતા છે ?

માત્ર ઉત્પાદ અને વ્યય માનવામા શો વાધો ? એ તો અનુભવ મર્મસ્તુ નિયામિત્ય સિદ્ધ છે કે ઘટા ઉત્પત્તિ પડેલા હોય જ નહિ, તો તેને તે પડેલા પણ વિદ્યમાન માનવાનો શો ‘મથ’ ?

મગજાન — જો ઘટાદિ સર્વ થા અસત્ હોય, દ્રવ્યરૂપે પણ વિદ્યમાન ન હોય, તો તેની ઉત્પત્તિ સભને જ નહિ સર્વથા અસત્ની પણ ઉત્પત્તિ હોય તો ખરવિષાણુ પણ ઉત્પન્ન વસ્તુ જોઈએ ખરવિષાણુ કદી ઉત્પન્ન થતું નથી અને ઘટા પદાર્થો કદાચિત્ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સર્વથા અસત્ની નહિ, પણ કદાચિત્ સત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે એન માનવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે જે સત્ છે તેનો

સર્વથા વિનાશ પણ નથી થતો જો નતનો સર્વથા વિનાશ થતો જ હોય તો કમથ બધી વસ્તુઓનો નાશ વધે જવાથી સંગ્રહેનો પ્રસંગ આવશે

(૧૦૬૮)

એટલે મવસ્વિત — નિશ્ચિન્નનો જ કોઈ એકરૂપે વિનાશ અને અન્યરૂપે ઉત્પાદ માનવો જોઈએ, જેમકે સત્ જોવા છતાં મનુષ્યરૂપે વિનાશ અને દેવરૂપે ઉત્પાદ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સમસ્ત દ્ર યોગા ઉત્પાદ અને વિનાશની ઘટના છે પણ વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ — ઉત્તેદ તો માની શકતો નથી, કારણ કે તેમ માનવામા સમસ્ત લોકવ્યવહારનો ઉત્તેદ થઈ જાય જેમકે ગજપુત્રીની કીડા માટેના સોનાના ઘડને લાગીને ગજપુત્રની કીડા માટે જો સોનાનો દડો બનાવવામા આવે છે તો ગજપુત્રને શોક, ગજપુત્રને ગાનદ અને સોનાના માલિક લજ્જને ઔત્સાહ્ય — માધ્યમ્ય છે આ પ્રકારે જે લોકવ્યવહાર અનુભવસિદ્ધ છે તે જો વસ્તુને ઉત્પાદનિચારમકે ન માનવામા આવે તો વિચિન્ન વધે જાય એટલે છતાં પણ નિચારમકે હોવાથી મૃત્યુ પછી પણ ક્યવિત્ અવસ્થિત છે જ, તેથી પરલોકનો અભાવ માની શકાય નહિ

(૧૦૬૯)

મેતાર્ય — આ પ્રકારે સુક્ષિપ્તથી તો પરલોક સિદ્ધ થાય છે, તો પછી પેદવાક્યને સંગત કેમ કરવું?

મગવાન — વેનું તારપથ પરલોકનો અભાવ મિદ્ધ કરવાનું હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે જો પરલોક જેવું કંઈ હોય જ નહિ તો વદરાવ્યનો સમ વ્ય ‘સ્વગ ની ધ્વજવાળાએ અગ્નિહોનાદિ’ કરવા જોઈએ એવી મતલબનું જે વિધાન પેદમા આવે છે તે અસંગત વધે જાય અને લોકમા પણ બનાવિનું ક્ષણ સ્વયં મનાય છે તે પણ અસંગત થઈ જાય, એટલે પરલોકનો અભાવ વેને અભિપ્રેત નથી

(૧૦૭૦)

આ પ્રકારે જ્યારે જન્મ મરણની સંહિત એવા લગવાને મેતાયની રાકાનું નિવારણ કયું ત્યારે તેજે પોતાના નપુત્તે શિયો સાથે દીક્ષા અગીકાર કરી

(૧૦૭૧)

અગિયારમા ગણધર પ્રભાસ

નિર્વાણચર્યા

મે બધાને દીક્ષિત વયેલા બાણીને પ્રભાસને વયુ કે ‘હુ પણ ભગવાન પાસે જઈને તેમને વદના કંડુ અને તમની નેવા કંડુ’ આ પ્રભાસે વિચારી તે ભગવાન પાસે આવી પડેલ્યો (૧૯૭૨)

જન્મ ૪૫ મગધથી મુખ્ય એવા લાવાને પોતે સર્વ-સર્વદંશી હતા તેથી તેને ‘પ્રભાસ ઔદિન્ય’ એમ નામગોઠથી માવકાર નિનાળ વિશે માથે (૧૯૭૩)

મદદ અને તેને કંડુ કે હે સૌન્ય! તને નિર્વાણ છે કે નહિ? એવો સવાલ છે એવો સથય થવાનું જ પણ એ છે કે વેદમા એક ઠેકાણે કંડુ છે કે “જગમયે સત્ત સર્વે યદગ્નિહોત્રમ્ ।” આથી તું સમજે કે જીવન પર્વન્ત જીવોની હિસા કરીને યજ્ઞ ઠેકાણો છે આમા તો દોષ છે તેથી તે કિયાથી ન્વર્ગ તો મળી નકે છે, પણ મપવર્ગ — નિર્વાણ પ્રાપ્ત વર્ધનકે નહિ વળી, તે કિયા મૃત્યુપર્વન્ત જીવોની દોવાવી અપવર્ગધિન્ય સાધનાને મનઃકશ જ રહેતો નથી અને જો અપવર્ગધિન્ય સાધનાને અવકાશ ન હોય તો તેનું કળ મપવર્ગ પણ કેમ અને? માટે તને લાગે છે કે વેદમા નિર્વાણ-અપવર્ગ જેવું કંડુ જ નથી વળી “રમણ ગુહા દુરવાગાહા” “વેદે વ્રક્ષણી પરમર ચ, તત્ત પર સત્ય જ્ઞાનમત ત વ્રક્ષ” આવા વેદાકથોને આધારે તને એમ લાગે છે કે વેદ પણ મોક્ષનુ-નિર્વાણનુ પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે, કારણ કે તેમા ગુહા મર્યાત મુક્તિ અભિપ્રેત છે અને તે નસાગમા સ્વ મનુષ્યોને માટે દુઃસ્વગાહ અધાત્ ઉપવેશ છે, એમ પ્રથમ વાક્યમા જણાવ્યું છે પર અને અપર બ્રહ્મા પર બ્રહ્મનો અર્થ પણ મોક્ષ છે મા પ્રકારે વેદાકથોનો તું જો અર્થ સમજ્યો

૧ અનિર્દેશ વાક્ય જન્મ નિર્વ્ય છે સતપથશાલક (૧૨ ૮ ૧ ૧)મા આવે પા છે —

‘एतद्वै जगमयै सत्त्वं यदग्निहोत्रं ब्रह्मा वा वागसांस्तान् मुच्यते मृत्युना वा ।’

૨ મે ૩ ૧ ૬ વાળા છે

૩ કલ એ છે ૫૦ અને અપર તેમા જો ૫૦ છે તે ન્ય ક, અનન છે કલ છે

છે તેને આધારે તને શા જ થવી સ્વાભાવિક છે કે વસ્તુતઃ નિવાણુનું અસ્તિત્વ
 કે નહિ પણ તે વાક્યોનો ખરો અર્થ તું જાણતો નથી, તેથી જ તને તેનો
 સંદેહ થાય છે તેનો ખરો અર્થ હું તને બતાવું છું, તેથી તારા સંદેહનું નિવારણ
 થઈ જશે (૧૯૭૪)

વળી, તને એમ પણ થાય છે કે નિર્વાણુ વસ્તુતઃ કેવું હશે કોઈ કહે છે
 કે દીપનિવાણની જેમ જીવનો નાશ થઈ જાય તે જ નિર્વાણુ
 નિરાણ વિશે મતભેદ છે, જેમ કે —

“દીપ જેમ નિવાણુને પામે છે ત્યારે તે પૃથ્વીમા
 નથી સમાતો, આગશમા નથી જતો, કોઈ દિશામા કે કોઈ વિદિશામા પણ નથી
 જતો, પણ તેણે ખૂટી જવાથી તે માત્ર શાત થઈ જાય છે — જુગાર્થ જાય છે,
 તેમ જીવ પણ જ્યારે નિવાણુને પામે છે ત્યારે તે પણ પૃથ્વી કે આકાશમા નથી
 જતો, કોઈ દિશા કે વિદિશામા નથી જતો, પણ તે કલેગનો ક્ષય થવાથી માત્ર
 શાંતિને પામે છે, અથવા સમાપ્ત થઈ જાય છે ”

અને વળી, કોઈ કહે છે કે સત્-અથવા વિદ્યમાન એવા જીવની રાગ-દ્વેષ-
 મદ-મોહ-જન્મ-જરા-રોગાદિ ટુંબસો ક્ષય થવાથી જે એકે વિશિષ્ટ અવસ્થા થાય
 છે તે મોક્ષ છે, — જેમકે —

“કેવલજ્ઞાન અને કેવલક્રિયા ન સ્વાભાવવાળા, સર્વપ્રકારના દુઃખથી રહિત
 એવા, અને રાગદ્વેષાદિ આંતરિક તાનુઓને જેમણે કીધી કરી નાખ્યા છે એવા
 સુકૃતિમા ગયેલા જીવો આનંદનો અનુભવ કરે છે ”

આવા વિશેષી મતો સાબળીને તને નાન થાય છે કે જેમાથી નિવાણુનું
 કયું સ્વરૂપ વાસ્તવિક માનવું (૧૯૭૫)

વળી, તું એમ પણ માને છે કે કર્મ અને જીવનો સંયોગ આકાશની જેમ
 અનાદિ છે તેથી જીવ અને આકાશના અનાદિ સંયોગની જેમ જીવ અને કર્મના
 સંયોગનો પણ વિનાશ નહિ થાય એટલે સંસારનો અભાવ જ કદી નહિ થાય,
 પછી નિવાણુની વાત જ ક્યા રહી?

૧ શીપા યથા નિર્વૃત્તિમમ્યુપેતા નૈવાર્ત્તિ મચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ્ ।

દિશ ન કાચિદ્ વિદિશ ન કાચિત્ સ્વદેશવાન્ કેવલમેતિ જ્ઞાતિમ્ ॥

જીરસ્થા નિર્વૃત્તિમમ્યુપેતા નૈવાર્ત્તિ મચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ્ ।

દિશ ॥ કાચિદ્ વિદિશ ન કાચિત્ સ્વદેશવાન્ કાન્તમેતિ જ્ઞાતિમ્ ॥ ’

ગાંધીયરવાદ-૧૬ ૨૮-૨૮

૨ કેવલસવિદદશનસ્યા સર્વાતિદુ સ્ખરિયુક્તા ।

માદન્ત મુક્તિમ્તા જીવા ક્ષીણાત્તરણિના ॥

આ પ્રમાણે નિર્વાણ કેવું માનવું અથવા તે નિર્વાણનો સર્વથા અભાવ માનવો કે નહિ — એવા વિકલ્પોની ભળમળ તુ ક્ષમાઈ ગયો છે અને તુ તે બાબતમા કાઈ નિર્ણય કરી શકતો નથી, પણ હું તને આ બાબતમા નિર્ણય કરાવું છું તે તુ સાબળ (૧૯૭૬)

પ્રમાસ — પ્રથમ એ જ સ્પષ્ટ કરો કે જીવ કર્મનો અનાદિસ યોગ હોવા છતાં તેમનો વિયોગ કેવી રીતે થટે ?

મગરાન — જેમ કનકપાણુ અને કનકનો અનાદિસ યોગ હતા કનકને પાપાણુથી પ્રયત્ન વડે જુદું પાડી શકાય છે, તેમ સમ્યજ્ઞાન નિર્ગળમિદ્ધિ, અને ક્રિયા વડે જીવ કર્મનો અનાદિસ યોગ હોવા છતાં જીવથી જાન-જમના જનાદિ કર્મને જુદું પાડી શકાય છે આ વિશે મેં મહિક સાથેની સયોગનો નાશ પાવ છું ત્યાંમા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કહ્યું જ છે, એટલે મહિકની જેમ તારે પણ જીવ અને કર્મનો સબંધ નષ્ટ થઈ શકે છે તે માનવું જોઈએ (૧૯૭૭)

પ્રમાસ — ખરી રીતે નારક-તિર્થંચનર દેવ એવા વિવિધરૂપે જે જીવ દેખાય છે તે જ સસાર છે. ઠીક નારકાદિ કોઈ પણ અવસ્થાથી રહિત એવો શુદ્ધ જીવ તે કદી દેખાતો નથી અથાત્ પર્યાય રહિત કેવળ શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય તે દેખાતું નથી, એટલે જો નારકાદિ રૂપ સસારનો નાશ થાય તે તદ્દભિન્ન જીવનો પણ નાશ જ થઈ જાય, તે પછી શો શો કોનો થશે ? (૧૯૭૮)

મગરાન — નારકઆદિ તે જીવદ્રવ્યના પર્યાયો છે એ નારકાદિ પર્યાયોનો નાશ થવાથી જીવદ્રવ્ય પણ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે એમ સંતારપણવતા નાશ નથી જેમ વીટીનો નાશ થવા છતાં સુવર્ણનો સર્વથા નાશ ઝૂતા ત્રીસ ટકે છું નથી થતો, તેમ જીવના નારકાદિ જુલ જુલ પર્યાયોનો નાશ થવા છતાં જીવદ્રવ્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો જેમ સુવર્ણના મુદ્રાપર્યાયનો નાશ થાય છે અને કાપૂર (ઝેરિંગ) પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે છતાં સુવર્ણ કાયમ રહે છે, તેમ જીવના નારકાદિ પર્યાયનો નાશ થાય છે, મુદ્રિતપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે છતાં જીવદ્રવ્ય કાયમ જ રહે છે (૧૯૭૯)

પ્રમાસ — કર્મના નાશથી જેમ સસારનો નાશ થાય છે તેમ જીવનો પણ નાશ થઈ જવો જોઈએ, એટલે શોશનો અભાવ જ માનવો જોઈએ

મગવાન — સસાર એ કર્મકૃત હોવાથી કર્મનો નાશ થવાથી સસારનો નાશ થાય એ સર્વથા યોગ્ય જ છે, પણ જીવતે તો કર્મ કર્મનાશના સસારની કૃત છે જ નહિ એટલે કર્મનો નાશ થવા છતાં જીવતે જીવનના નાશ નથી થાય શા માટે માનવો જોઈએ? કારણ એ નિવૃત્ત થાય તો જ્યારે પણ નિવૃત્ત થાય છે તથા વ્યાપક એ નિવૃત્ત થાય તો વ્યાપક પણ નિવૃત્ત થાય છે એનો નિયમ છે પણ કર્મ જીવતે જીવતે વારણે વ્યાપક નથી એટલે કર્મ નિવૃત્ત થાય છતાં જીવની નિવૃત્તિ આવશ્યક નથી, એટલે કે કર્મનો અભાવ થઈ જાય છતાં જીવનો અભાવ નથી થતો, પછી શ્રેષ્ઠ માનવામાં શી હરકત છે? (૧૯૮૦)

પ્રમાણ — જીવનો સર્વથા નાશ નથી થતો એમાં કઈ અનુમાન પ્રમાણ છે?

મગવાન — જીવ વિનાશી નથી, કારણ કે તેમાં આકાશની જેમ વિદ્યાર-અવયવો દેહ નથી દેખાતો એ વિનાશી હોય છે તેના જોડ સત્તા વિદ્યાર મધ્યસ્થ અવયવો દેહ ધર્મના મુદ્દાકૃત ઠીકરાની વિનાશ નથી જેમ દેખાય છે, એટલે જીવ નિત્ય હોવાથી શ્રેષ્ઠ પણ નિત્ય માનવો જોઈએ (૧૯૮૧)

પ્રમાણ — આપણે શ્રેષ્ઠને પ્રતિજ્ઞા વિનાની લાયક ન માનીએ, પણ તેના કાલાન્તરમાં તો નાશ માનવો જ જોઈએ, જરૂર કે તે કૃતક છે એ કૃતક હોય છે તે ધર્મની જેમ કાલાન્તરે વિનષ્ટ થાય જ છે, માટે શ્રેષ્ઠનો પણ અચારેક નાશ થવો જ જોઈએ

મગવાન — જે કૃતક હોય તે વિનાશી હોય જ છે એવો ઐકાન્તિક નિયમ નથી ઘટનો પ્રધ્વસાભાવ કૃતક છતાં નિત્ય છે, કૃતક હોવા છતાં અવિનાશી છે, એટલે શ્રેષ્ઠ કૃતક હોવાથી વિનાશી છે એમ માનના નાશ નથી ન હોઈ શકાય (૧૯૮૨)

પ્રમાણ — પ્રધ્વસાભાવ એ ખરડાગની જેમ તુચ્છ હોવાથી દેહાદરણ ન જાની શક એવી કેઈ વિદ્યમાન વસ્તુને દેહાદરણને જાણવથી જોઈએ જે કૃતક જતા અવિનાશી હોય

મગવાન — ધર્મનો પ્રધ્વસાભાવ એ ખરડાગની જેમ સર્વથા અભાવરૂપ પ્રવ્યસામાન તુચ્છ નથી — તુચ્છરૂપ નથી, જરૂર કે ઘટના વિનાશથી નથી વિશિષ્ટ એવું વિદ્યમાન પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ ઘટપ્રધ્વસાભાવ હોવાય છે (૧૯૮૩)

અત્યાર મુખી મોક્ષ કૃતક છે એવી તારી વાતને સાચી છે એમ માનીને તેને ખુલાસો કર્યો, પણ તને હું એક જ વાત પૂછ છું કે મોક્ષ કૃતક છે એવમ્માંથી કર્મપુરુષોના સંયોગ નષ્ટ થઈ જવાથી એવું તે જ નહિ શું બની અથવા જેથી તું મોક્ષને કૃતક કહે છે? તું એ ખતાવ કે માગશમાં સંયોગસંબંધ રહેવા ઘડના નાશ થઈ જવાથી આકાશમાં શું નવું પ્રત્યક્ષ થયું જેમ આકાશમાં રહેલ ઘડના નાશ થાય છતાં સ્વયં આકાશ તો તેવું ને તેવું જ છે, તેમ એવમ્માંથી કર્મના સંયોગનો નાશ થવાથી એવ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામે છે, તેવી અધિક ઝાંઝું જ નવું એવમાં થતું નથી, એટલે મોક્ષને એકાંત કૃતક માની શકાય નહિ (૧૯૮૪)

પ્રમાસ — મુક્તાત્મા નિત્ય છે તેમાં શું પ્રમાણ?

મગજાન — મુક્તાત્મા નિત્ય છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય હોવા છતાં અમૃત છે મુક્તાત્મા નિત્ય છે આકાશ જેમ દ્રવ્ય છતાં અમૃત હોવાથી નિત્ય છે તેમ મુક્તાત્મા પણ નિત્ય છે

પ્રમાસ — તો પછી આકાશની જેમ મુક્તાત્માને વ્યાપક પણ માનવો બાકી

મગજાન — માત્રાની વ્યાપકતા અનુમાન પ્રમાણથી બાધિત છે તેથી એવાત્માને વ્યાપક માની શકાય નહિ તે આ પ્રમાણે —

મુક્તાત્મા વ્યાપક શરીરમાં જ આત્માના ગુણો ઉપલબ્ધ હોવાથી અને નથી શરીરથી બાહ્ય આત્માના ગુણો અનુપલબ્ધ હોવાથી આત્મા શરીર-આપી જ છે, સગલ આકાશમાં તે વ્યાપ્ત નથી

પ્રમાસ — પણ એવ આકાશની જેમ દ્રવ્ય છતાં અમૃત હોવાથી બદલ કે મુક્ત પણ ન થયો એટલે આકાશ કાર્ડ કેટલે વસ્તુથી બધાતું નથી અને જે આકાશમાં બધ નથી તો મુક્તિ પણ નથી, કારણ કે મુક્તિ બંધસાપેક્ષ છે તે જ પ્રમાણે એવ પણ આકાશની જેમ અમૃત દ્રવ્ય હોવાથી તેમાં પણ બંધ-મોક્ષ ન ઘટે

મગજાન — એવમાં બંધ સહાય છે, કારણ કે એવની દાન અગર હિત્તાદિ

ક્રિયા સફલ છે અને એ બંધનો વિયોગ પણ એવમાં સહાય

જીમમાં વધ અને છે, કારણ કે તે સંયોગરૂપ છે જેમ સુવર્ણ અને પાવાણુને

મોક્ષ કે અનાદિ એવે પણ સંયોગ તે સંયોગ છે, તેથી જ કાર્ડ

કારણથી તેને વિયોગ થાય છે, તેમ આત્મામાં પણ બંધરૂપ

કર્મસંયોગ સમ્યજ્ઞાન અને ક્રિયા વડે કરીને નાશને પામે છે તે જ મોક્ષ છે આ પ્રમાણે આકાશની જેમ મુક્તાત્મા નિત્ય હોવાથી મોક્ષ પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે (૧૯૮૫)

પણ આથી તારે એમ ન સમજવું કે હું મોક્ષને એકાન્ત નિત્ય માનવાનો
આગ્રહ ધારવું છું, કારણ કે જો બધી જ વસ્તુ ઉત્પાદ
મોક્ષ નિત્યાનિત્ય છે વિનાશ સ્થિતિરૂપ છે ત્યાં મોક્ષ માટે એકાન્ત નિત્યતાનો
આગ્રહ કેવી રીતે સંભવી શકાય? મોક્ષાદિ બધા પદાર્થોને
પચાયનયની અપેક્ષાએ અનિત્ય કહી યજય છે (૧૯૮૬)

પ્રમાણ—જો પદાર્થ સર્વથા નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય ન હોય તો
બીજીએ એમ શા માટે માન્ય કે દીપનિવાણની પેઠે જીવનો પણ મોક્ષમા નાશ
થઈ જાય છે?

મગનાથ—દીપના અગ્નિનો પણ સર્વથા નાશ નથી થતો દીપો પાપ પ્રકાશ
દીપનિવાણ જેમ પરિણામને છોડીને અધાર પરિણામને ધારણ કરે છે, જેમ
માણ નદી, દૂધ હિરણ્ય પરિણામને ધારણ કરે છે અને ધડાના ઠીકરા
દીપના સર્વથા અને ઠીકરાની પૂળ બને છે આ બધા વિકારો પ્રત્યક્ષ
નાશ તરીકે પ્રમાણથી જ સિદ્ધ છે, એટલે દીપની જેમ જીવનો પણ
સર્વથા નાશ માની શકાય નહિ (૧૯૮૭)

પ્રમાણ—દીપનો જો સર્વથા નાશ ન થતો હોય તો તે બુઝાઈ ગયા પછી
સાક્ષાત્ દેખાતો કેમ નથી?

મગનાથ—બુઝાઈ ગયા પછી તે અધાર પરિણામને પામે છે અને તે તો
પ્રત્યક્ષ છે જ, એટલે તે નથી જ દેખાતો એમ તો ન કહી શકાય છતાં પણ
દીપો બુઝાઈ ગયા પછી તે દીવારૂપે પણ કેમ નથી દેખાતો એનો બુદ્ધિસે એ
છે કે દીવો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર પરિણામને ધારણ કરે છે તેથી વિદ્યમાન
છતાં તે નથી દેખાતો જેમ ગળા વાદળા પણ વ્યારે વિખેસઈ જાય છે ત્યારે
તેમના સૂક્ષ્મ પરિણામને કાગળે તે વિદ્યમાન છતાં આજ્ઞામા નથી દેખાતા અને
જેમ અજળ-સુરમે જો હવાને કારણે બિડી જાય તો તે પણ વિદ્યમાન છતાં તેની
સૂક્ષ્મ રજને કારણે નથી દેખાતો તેમ દીપ પણ બુઝાઈ ગયા પછી સૂક્ષ્મ
પરિણામને કારણે વિદ્યમાન છતાં નથી દેખાતો, એટલે કે તે અસત્ હોવાને કારણે
નહિ, પણ સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે નથી દેખાતો એમ માનવું જોઈએ આથી
દીપનો સર્વથા નાશ માની શકાય નહિ, તો પછી તેના દ્વંદ્વથી નિર્વાણમા
જીવનો સર્વથા અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ (૧૯૮૮)

પ્રમાણ—દીપ પ્રથમ આગથી દેખાતો હતો અને બુઝાઈ ગયા પછી
સૂક્ષ્મતાદિને કારણે તે નથી દેખાતો એમ આપે કહ્યું, પણ તે સૂક્ષ્મ શા માટે
બની જાય છે?

મગાન—પુદ્ગલને એમો સ્વભાવ છે કે તે વિવિધ પદ્ધતિઓને અને છે
એવી સુવર્ણ પદ (પતર), લવણ, સૂર, હરીતકી, ચિત્રક (ચિત્રક),
પુદ્ગલના સમાવેશ ગોળા એ બધા પુદ્ગલસ્કંધો પ્રથમ ચતુર્વિધ દંદ્રિયેથી
નિરૂપણ ગ્રાહ્ય બને છે, પણ મન્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-મલ-સ્ત્રાવ તત્ત્વની
મગવાથી તે એવા બની જાય છે કે તે તે દંદ્રિયથી નહિ

પણ કેઈ બીજી જ દંદ્રિયથી ગૃહીત થઈ શકે છે, અથવા તો દંદ્રિયે વડે
અગ્રાહ્ય પણ બની જાય છે જેમકે મેન્દુને પતર બનાવુ હોય તો તે તેનું
ચતુર્વિદ્યથી ગૃહીત થાય છે, પણ તેને જ ને સુદ્ધ માટે ભૂમિમા નાખવાના
આવે અને તે રાખ સાથે મળી જાય તો આખેથી દેખાતું નથી પણ ચતુર્વિદ્યથી
ભાણી શકાય છે, પણ ફરી ને પ્રયોગ વડે સુવર્ણને લાભથી લઈ ચતુર્વિદ્ય
આવે તો પાછું આખેથી દેખી શકાય છે તે જ પ્રમાણે લવણ-સૂર-હરીતકી-
ચિત્રક-ગોળા એ બધા પ્રથમ આખે દેખાય છે, પણ ને તેમને નુપમા દેવતા
દેવામા આવે અગર તેમનું ચૂર્ણ બનાવી દેવામા આવે તો તે બધા ક્ષય રૂપ
અવશેષાદિ પરિણામાન્તરોને પ્રમે છે તેવી તે નરી આખે દેખાતું નથી,
પણ જીભ તેમને મહત્ત્વ ઠરી શકે છે કસ્તૂરી કે સૂર તત્ત્વને પટેલ
પુદ્ગલને આખે દેખાય છે છતાં ને વાયુ વડે અન્ય દેવામા લઈ જવામાં આવ્યા
હોય તો તે આખવી નહિ પણ નાકથી ભાણી શકાય છે, પણ તે અવસ્થાથી
જાય તો સૂક્ષ્મ થઈ જવાને કારણે નાકથી પણ ગૃહીત ર્શ સમ્પન્ન થઈ જાય
મધિક નવચેતન સુધી આગેલ નધને નાક ભાણી શકે છે, તે જ કારણે લવણ
ચતુર્વિદ્ય જતાં ને તેને પાણીમા મેળવી દેવામા આવે તો તે ચતુર્વિદ્યે નથી
પણ ચતુર્વિદ્યથી અગ્રાહ્ય બની જાય છે તે જ પાણીને રૂઝ દેવામાં આવે
તો લવણ ફરી આખેથી દેખાવા લાગે છે આ પ્રકારે પુદ્ગલને સ્વભાવે
છે કે તે દેશ-કાલાદિની સામગ્રીના કોઈ વિવિધ પદ્ધતિને રૂઝ છે તેવા દીપ
પણ પ્રથમ આખથી ગૃહીત વાયુ છતાં જીભથી જાય ૫૧ ને અગ્રી ન દેખાય,
તેમા કાઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી

(૧૦૮૦)

વળી, વાયુ સ્પર્શને દ્રવ્યથી જ ગ્રાહ્ય છે, નહીં હરહંસ, નવ નાકથી જ,
૩૫ ચતુર્થી જ, અને હમ્મ દ્યોતરી જ ગ્રાહ્ય જ—નહીં તો તે પદ્યો કે
એક જ દંદ્રિય વડે ગ્રાહ્ય છતાં પરિણામાન્તરોને કારણે નહીં બીજી દંદ્રિયે
વડે ગૃહીત વધારી યોગ્યતાવાળા બની જાય ૫૨ ને ચતુર્વિદ્યે દીપનિ નવન
માખ વડે ગૃહીત થતો હોય, પણ જૂની ૫૩ ૫૪ ની નધ આવે છે તે
દાણેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય બની જાય છે, એમ નવનું મેન્દુ મેન્દુ દીપને નવન
થઈ જાય છે એમ માની શકાય નહિ.

એ રીતે દીપ જેમ નિરાપુને પામે છ ત્યાર પરિણામ તરન પામે છ પણ સર્વથા નષ્ટ નથી થતો, તેમ છતાં પણ ત્યાર પરિણિવાળુને પામે છે ત્યારે સર્વથા નષ્ટ નથી થઈ જતો, પણ તે નિઃશ્વાસ-શ્વાસિક સુખરૂપ પરિણામનાંરને પામે છે, માથી દુખના સ્વયંવાળી જેવી છવની વિશેષાવસ્થાને જ નિર્વાણ માનવું એઈએ (૧૦૦૧)

પ્રમાસ — માત્માની દુષ્કાયવાળી મલન્યા એ જ એ માફ દેય, મને તેમા ગાળાદિ વિચેનો ઉપયોગ તો છ નહિ, તો પછી મુખ્યમાને સુખ ક્યાથી હોય? દુખનો અભાવ જે માઈ સુખ ન ઠેલાય

મગનાન — સુક્ત છવને પરમ મુનિની જેમ મદૃશિમ, મિલ્યાભિનાનથી સ્થિત જેવું સ્વાભાવિક પ્રદૃષ્ટ સુખ દેય છે, કારણ કે તેમને પ્રદૃષ્ટ વિષયમાગ નહિ ટળી જ્ઞાન હોવા ઉપરાંત જ મજરા આધિ મરણ્ય-દેવિયે અમરતિ મુક્તન છલ શોક-નુધા-પિપાસા-સીત વગેરે કાન કીધ મદ-શાક્ય-તૃપ્ત્યા-નરાગ દ્રેપ-ચિન્તા-ઔત્સુક્ય આદિ સકલ બાધાનો અભાવ છ ગાળાદિ જડ પદાર્થમા પણ જન્માદિ બાધા નથી હોતી છતાં તેમને સુખી ન કહી શકાય, કારણ કે તેમને જ્ઞાન નથી, પણ મુખ્યત્તમા તો જ્ઞાન મને બાધાવિન્હ બને છે તેથી તેને સુખ પણ છે

પ્રમાસ — એ શાથી બલુવું કે સુક્તાત્માને પરમ જ્ઞાન છે મને જન્મ-જગાદિ કોઈ પણ પ્રકારની બાધા નથી?

મગનાન — સુક્તાત્મા પરમ જ્ઞાની છે, કારણ કે જ્ઞાનના માવજીનો સર્વથા મલાવ છે આવરણનો અભાવ એટલા માટે છે કે જ્ઞાનવ જીના જે હેતુઓ છે તેનો પણ તેમા અભાવ છે સુક્તાત્મામા જન્મ-જરાદિ બાધાનો પણ મલાવ છે, કારણ કે બાધાના હેતુભૂત પેદનીય આદિ બધા ઈમેનો મુખ્યત્તમામા અભાવ છે આ જ વસ્તુને અનુમાન પ્રયોગમા મૂકવી હોય તો આ પ્રમાણે કહી શકાય — સુક્તાત્મા ચદ્રની જેમ સ્વાભાવિક એવા ચોતાના પ્રગટ થકે પ્રકાશિત છે, કારણ કે તેમા પ્રકાશના સમસ્ત આવરણોનો અભાવ થઈ ગયો છે કહું પણ છે —

“સ્વાભાવિક ભાવગુદિ સ્થિત છવ ચન્દ્રમા જેવો છે, ચન્દ્રિકા જેવું તેનું વિજ્ઞાન છે, અને વાદળા જેવું તેનું આવરણ છે” અને સુક્તાત્મા જ્ઞાનપગમથી નીશોગ બનેલી વ્યક્તિની જેમ અનાબાધ સુખવાળા છે, કારણ કે તેના બાધાના સમસ્ત હેતુઓનો અભાવ છે ઈજુ પણ છે —

૧ વિષત શાર્તાંગુવગ્ગીવ પ્રવૃત્ત્યા માવગ્દયા ।
ચદ્રિશ્વરચ વિજ્ઞાન તસાવરણમવ્રત ॥”

“ મુક્ત જીવ જાધાનો અભાવ હોવાથી અને સર્વજ્ઞ હોવાથી પરમ સુખી હોય છે જાધાનો અભાવ એ જ સ્વ ા જ્ઞાતાનુ પરમ સુખ છે ” (૧૯૯૨)

પ્રમાસ — મુક્તજાતમાને આપ પરમ જ્ઞાની કહો છો, પણ વસ્તુતઃ તે અજ્ઞાની જ હોવો જોઈએ, કારણ કે આકાશની જેમ તેને પણ ડરેલો — જ્ઞાનસાધન ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે

મગવાન — ડરેલોના એટલે જ્ઞાન્દ્રિયોના અભાવરૂપ હેતુથી મુક્ત જીવને જો તું અજ્ઞાની સિદ્ધ કરે છે તો તે જ હેતુથી આકાશ ઈન્દ્રિયા નગા ડતા દશત ઠાર મુક્ત આત્મા અજીવ પણ સિદ્ધ થાય અને એમ મુક્તજાત જ્ઞાન ડ ધાય તો તે આપેલ ‘જ્ઞાનેન્દ્રિયનો અભાવ’ એ હેતુ વિરુદ્ધ બની જાય, મર્થાત્ સદ્દેતુ ન જો વિરુદ્ધ બની જ્ઞાતાનુ ડરણુ એ છે કે એ દેતુ મુક્ત આત્માના તને અભિપ્રેત એવા જીવસ્વરૂપથી તજન વિરુદ્ધ એવુ અજીવત્વ સિદ્ધ કરશે મુક્તજાતમાને અજ્ઞાની દતા જીવ તો તું માને જ છે, પણ તે આપેલ ‘કર્ણનો અભાવ’ — એ હેતુ મુક્તજાતમાને અજીવ સિદ્ધ કરે છે

પ્રમાસ — ડક્તા હેતુ વિરુદ્ધ નથી, કારણ મુક્તજાતમાને જીવ જ માનવાનો મારા માત્રહ નથી લલે ને મે હેતુથી તે અજીવ સિદ્ધ થાય, મને તેમા કશો જ વાધો નથી પણ જો આપ તે જ હેતુથી મુક્તજાતમાને અજીવ માનતા હો તો આપનો સિદ્ધાંત મવત્ય દૂષિત વર્ડ જશે, કારણ કે આપ મુક્તજાતમાને અજીવ નથી માનતા, પણ જીવ જ માને છો, માટે એ આપત્તિ મારા સિદ્ધાંત કન્યા આપના સિદ્ધાંતને જ લાગુ પડે છે

મગવાન — ડરણુઅભાવ માત્રથી તું આત્મામા આકાશની જેમ અજ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે તેવી મે તને ડક્તા આપત્તિ આપી છે કે મુક્તજાતમા અજીવ પણ થર્ડ જશે વસ્તુતઃ મુક્તજાતમા અજ્ઞાની પણ નથી અને અજીવ પડુ નથી (૧૯૯૩)

પ્રમાસ — પ્રવચ એ જતાવો કે મુક્તજાવસ્થામા જીવ આ માટે અજીવ નથી બની જતો આજશમા કણુનો અભાવ છે તેથી તે અજીવ છે તેમ મુક્તમા પણ ડરણુનો અભાવ થર્ડ જતો હોવાથી તે પણ અજીવ બની જાય છે એમ જ માનવુ જોઈએ

૧ મન્યાવાધામાગાન્ મર્વજ્ઞત્વાચ્ચ મવર્તિ પરમમુહ્યી ।

વાચાગમાતોડન રા ડસ્ય જસ્ય પરમમુહ્યમ્ ॥ ”

મગરાન — મુક્તાવસ્થામાં જીવ અણુવરૂપ બની શકતો નથી, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુની સ્વાભાવિક ભાવિ આત્મિક વિપરીત ભાવિરૂપે મુક્તાત્મા યજ્ઞા પરિણત થઈ શકતી નથી જીવમાં જીવત્વ એ દ્રવ્યત્વ અને નવી વસ્તુતા અમૂર્તત્વની જેમ સ્વાભાવિક ભાવિ છે, તેવી જેમ જીવ કદી પણ દ્રવ્યને બદલે અદ્રવ્ય અને અમૂર્તને બદલે મૂર્ત નથી બનતો તેમ જીવને બદલે અણુવ પણ ન બની શકે જેમ માદકશની મણવ ભાવિ એ સ્વાભાવિક છે તેથી તે કદી આત્મિક વિપરીત એવી જીવત્વભાવિરૂપે પરિણત થઈ શકતું નથી તેમ જીવની પણ જીવત્વ એ સ્વાભાવિક ભાવિ હોવાથી તે પણ આત્મિક વિપરીત એવી અણુવત્વ ભાવિરૂપે પરિણત થઈ શકે નહિ

પ્રમાણ — જો મુક્તાત્મા મણવ બનતો જ ન હોય તો માપે એમ શા માટે કહ્યું કે કર્ણોનો અભાવ હોવાથી મુક્તાત્મા મણવ પણ બની જાય?

મગરાન — મેં તને જો બતાવ્યું જ છે કે મારું મેં સાધન સ્વતંત્ર સાધન નથી, અર્થાત્ મેં સ્વતંત્ર સાધનનો પ્રયોગ કરીને મુક્તાત્માને અણુવ સિદ્ધ નથી કર્યો, પણ જે લોકો કર્ણોનો અભાવ હોવાથી મુખને અક્ષાની માને છે તેમણે તે જ કર્ણો તેને અણુવ પણ માન્યો. જોઈએ જોઈ પ્રસંગાપાત્ર-અનિષ્ટાપાદન કયું છે વસ્તુતઃ જો હેતુથી અર્થાત્ કર્ણોનો અભાવ હોવાથી મુક્તાત્મા અણુવ સિદ્ધ થતો જ નથી

પ્રમાણ — તે કેવી રીતે?

મગરાન — ઉક્ત હેતુમાં વ્યાપ્તિનો — પ્રતિબંધનો અભાવ છે, માટે તેવી સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ

પ્રમાણ — વ્યાપ્તિનો અભાવ છે એમ સાચી કહો છો?

મગરાન — વ્યાપ્તિનિયમક એ સંબંધ છે — કાર્ય કારણભાવ અને વ્યાપ્ત વ્યાપકભાવ આ બંનેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ પ્રસ્તુત હેતુ સાધ્યમાં થતો નથી તેથી પ્રતિબંધાભાવ છે તે આ પ્રમાણે — જીવત્વ એ જો કર્ણો-ધન્દ્રિયોનું કાર્ય હોય, જેમ પૂમ એ અગ્નિનું કાર્ય છે, તો અગ્નિના મહાવના પૂમના અભાવની જેમ, કર્ણોના અભાવમાં જીવત્વનો અભાવ થઈ જાય પરંતુ જીવત્વ એ તો જીવને અનાદિ-નિધન પરિણુમિક ભાવ હોવાથી નિત્ય છે, તેથી તે કોઈનું પણ કાર્ય બની શકતું નથી, એવો કર્ણોનો અભાવ હતા જીવત્વનો અભાવ માની નકાય નહિ

વળી, જીવત્વ એ જો કર્ણોનું વ્યાપ્ત હોય, જેમ શિશુના વૃક્ષત્વનું વ્યાપ્ત છે, તો વ્યાપક વૃક્ષત્વના અભાવમાં શિશુની જેમ કર્ણોના અભાવમાં જીવત્વનો પણ અભાવ થઈ જાય પરંતુ જીવત્વ અને કર્ણોમાં વ્યાપ્તવ્યાપકભાવ જ નથી,

કારણ કે મને અત્યંત વિલક્ષણ છે કરણો મૂર્ત-પૌદ્ગલિક છે ન્યાયે છવ અમૂર્ત હોવાથી તેથી મન્ય વિલક્ષણ છે, એટલે કરણનો અભાવ થઈ જાય હતા છવત્વનો અભાવ નથી થતો, તેથી મુખ્યાવન્વામા પણ છવત્વ છે જ

(૧૯૯૪)

પ્રમાણ — ભલે મુખ્યાત્મા છવ બન્યો રહે, પણ માકાશની જેમ કરણો વિનાનો હોવાથી તે જ્ઞાની કેવી રીતે બનશે ?

મગનાન — હન્દ્રિયાદિ કરણો મૂર્ત છે તેથી તે ઘટાતિની જેમ ઉપલબ્ધિ દ્વિયા વિના કિયા-આનકિયાના કર્તા ન બની શકે, પણ તે માન જ્ઞાનકિયાના વળ જ્ઞાન કે કારો છે-સાધનો છે, ઉપલબ્ધિને કર્તા તો છવ જ છે

(૧૯૯૫)^૧

જ્ઞાનનો અર્થ — ચતિરેક આત્મા સાથે છે, હન્દ્રિયો સાથે નથી, કારણ કે હન્દ્રિયોનો વ્યાપાર બધ પડી જાય હતા અમરણાદિ રાજો થાય છે અને હન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હતા અન્યમનરકે આત્માને જ્ઞાન નથી થતું, માટે હન્દ્રિયો હોય તો જ જ્ઞાન થાય અને મુખ્યાત્માને હન્દ્રિયો નથી માટે તે અજ્ઞાની-જ્ઞાનાભાવવાળો છે જેમ ન માગી તકાય કરણોથી ભિન્ન એવો આત્મા જ જ્ઞાન કરે છે જેમ ધરના ગોખથી દેવદત્ત ભુએ છે તેમ આત્મા હન્દ્રિયોકથી ગોખલાએવી જ્ઞાન કરે છે પણ જો ધરનો ધ્વસ થઈ જાય તો દેવદત્તના જ્ઞાનનો વિચાર વધી જાય છે, તેમ શરીરનો નાશ થવાથી હવે હન્દ્રિયો વિના જ આત્મા નિબાધપત્તે સમસ્ત વસ્તુઓનું જ્ઞાન કરવા સમર્થ બને છે

(૧૯૯૬)^૧

વળી, મુખ્યાત્માને જ્ઞાન નથી એમ કહેવું તે વિચર છે, કારણ કે જ્ઞાન એ તો આત્માનું સ્વરૂપ છે જેમ પરમાણુ કદી રૂપાદિરહિત હોય નહિ તેમ આત્મા પણ જ્ઞાનરહિત હોઈ શકે જ નહિ એટલે ‘આત્મા છે’ અને ‘તે જ્ઞાનરહિત છે’ એમ કહેવું તે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે જો સ્વરૂપ જ ન હોય તો સ્વરૂપવાનની સ્થિતિ જ ન બને એ તને પ્રથમ સમજાવ્યું જ છે કે ‘છવ એ કદી વિલક્ષણ બાતિના પરિણામને પદ્મતો જ નથી, એટલે કે છવ જો જ્ઞાન રહિત બની જાય તો તે જડ બની જાય છવ અને જડ એ તો પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણ બાતિવાળા દ્રવ્યો છે, તેથી છવ કદી જડ બની શકે નહિ, અર્થાત્ કદી પણ જ્ઞાનનો અભાવ છવમા થાય જ નહિ.

(૧૯૯૭)

૧ આ ભાષ્યમાંથી ૧૧૫૭૦ પ્રથમ પણ આવી છે—૧૬૫૭-૧૬૬૦

૨ ગાથા—૧૮૮૪

પ્રમાણ — પણ નાન એ આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ આપ શાથી કહે છે ?

મગવાન—પોતાનો આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ તો સૌના અનુભવથી જ

સિદ્ધ છે, મેટલે કે આત્માની જ્ઞાનસ્વરૂપતા અવસરેદન

જા મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે જ આપો એ અનુભવ છે કે ઇન્દ્રિયો

આપાર બધ પડી નય હતા માત્રા ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ

પદાર્થોનું અમરણ કરી શકે છે, અને ઇન્દ્રિય-અપારો હતા અન્યમનસ્થાને કારણે

તેને નાન થતું નથી વળી, આજો વડે અદૃષ્ટ અને જાનવી અદ્યુત એવા અર્થનું

પણ ત્યારેક સ્ફુરણ થઈ આવે છે—આ બધા કારણોને લઈને આપણે પોતાનો

માત્રા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ વસ્તુનો નિષ્કૃષ્ટ તો કરી જ લઈએ છીએ આશ્ચર્ય છે

જ તને પણ આવો અનુભવ તો કરી જ હતા તું આત્માની જ્ઞાનસ્વરૂપતામા

સંદેહ કરે છે

જેમ પોતાનો આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેમ પરદેહમા રહેલો આત્મા પણ

તેમ જ છે એ વસ્તુ તું અનુમાનથી જાણી શકે છે તે આ પ્રમાણે—પરદેહગત

આત્મા પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે, કારણ કે તેમા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ છે પરદેહગત

આત્મા એ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોય તો ઇંદ્રિયા પ્રવૃત્તિ અને પ્રતિષ્ઠાથી નિવૃત્તિ આત્માની

જેમ તે ન કરી શકે, માટે તેને જ્ઞાનસ્વરૂપ જ માનવો બેઈએ (૧૯૯૮)

વળી, મુખાત્માને અજ્ઞાની ઠરેવામા તું મહાન વિપર્યાસ કરે છે સંદેહ

વસ્થામા જીવ જ્યાંથી વીતરાગ નથી થતો ત્યાંથી તેને જ્ઞાનના આવરણો

હોય છે તેથી તે બધું જાણી શકતો નથી, પણ ત્યારે દેહ છૂટી જાય છે ત્યારે

તે આત્માના બધા જ આવરણો દૂર થઈ જાય હોય છે તેથી તે શુદ્ધતર થઈને

અવર આકાશમા રહેલા સૂર્યની જેમ પોતાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશે છે

ઇન્દ્રિયો દર્શ પ્રકાશ-જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી જેથી તેનો અભાવ થઈ જાય તો આત્મામા

જ્ઞાનનો અભાવ થઈ જાય, અર્થાત્ જે ઇન્દ્રિયો તન્મય-પ્રકાશરૂપ હોત તો તેના

અભાવથી આત્મા અજ્ઞાની બની જાય પણ વસ્તુના ઇન્દ્રિયો તન્મય નથી એટલે

તેના અભાવથી આત્મામા જ્ઞાનનો અભાવ થઈ જતો નથી (૧૯૯૯)

જેમ પ્રકાશમાન એવા પ્રદીપને છિદ્રવાળા માવત્સ્યથી લકડો હોય તો તે

પોતાનો પ્રકાશ તે છિદ્રો દ્વારા ફેલાવતો ફેલાવી ઝિઝિયામાત્ર ફેલાવી શકે છે,

તેમ પ્રકાશસ્વરૂપ આત્મામા પણ આવરણોનો ક્ષયોપશય હોવાથી ઇન્દ્રિય-છિદ્રો

વાટે તે પોતાનો પ્રકાશ બહુ જ થોડો ફેલાવી શકે છે (૨૦૦૦)

પણ, મુખાત્મામા આવરણોનો સવ વા અભાવ હોવાથી તે પોતાના સંપૂર્ણ

સ્વરૂપે પ્રકાશે છે—અર્થાત્ જે દર્શ સત્તારમા હોય છે તે બધું જ જાણી શકે

છે—સર્વજ્ઞ બની જાય છે જેમ ઘરમા બેસીને બારી ખાલવાથી બેનાર મનુષ્ય

ખહુ યોડુ જ ભેઈ યકે છે, પણ ધરનો ધસ થાય અગર તે ધરની બહાર આવે તો તેના જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધી જાય છે, અથવા જેમ પ્રદીપ ઉપનૃ મન્દિર માવરુ દૂર કરવામા આવે તો તે ચોતાના પૂર્ણરૂપમા પ્રગટે છે, તેમ માત્મા પણ તેના સર્વ આવેશ દૂર થવાથી સપૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટે છે આ પ્રમાણે મુક્ત આત્મા જ્ઞાની છે તે વસ્તુ સિદ્ધ થઈ (૨૦૦૧)

પ્રમાણ—આત્મા જ્ઞાન-વરૂપ હોવાથી મુક્તાત્મા સર્વદ છે તે વસ્તુ તો સમન્વર્ત, પણ મુક્તને નિગબ્ધ મુખ છે જેમ ને આપ જો છે તે વસ્તુ બરાબર નથી, જગજી હ પુણ્યવી મુખ અને પાપથી દુખ વાય છે મુક્તાત્મામા તો સર્વદમ નો નાશ થયેલ હોવાથી પુણ્ય કે પાપ બંનેમાથી રજી નથી તેથી મુક્તાત્મામા આગ્રહની જેમ મુખ કે દુખ રજી ન હોતુ ન ભેઈએ (૨૦૦૨)

અથવા, બીજી રીતે પણ મુક્તાત્મામા મુખદુખનો મલાવ સિદ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણે—દેહ ન મુખ કે દુખની ઉપરબિંધનો આધાર છે અને મુક્તને તો દેહ કે બિંધથી રજી ન હોતુ નથી, તેથી તેમા પશુ માદાશની જેમ મુખ કે દુખ હોવા ન ભેઈએ (૨૦૦૩)

મગવાન—તું પુણ્યના ફલને મુખ કહે છે—એ જ તારો મોટો જામ છે વસ્તુત પુણ્યનું ફળ પણ દુખ જ છે, કારણ કે તે કર્મના પુણ્ય નથી કર્તા મુક્ત ઉદયવી થાય છે, અર્થાત્ તે કર્મજન્ય છે ને ને કર્મજન્ય જુની છે, પુણ્યનું ફળ હોય તે તે પાપના ફલની જેમ મુખ હેઈ જ ન યકે, માત્ર સુખ નથી દુખરૂપ જ હોય

પ્રમાણ—તો પછી પાપના ફલની બામતના હુ પણ વિરોધી અનુમાન આપી શકું છું કે પાપનું ફલ પણ વસ્તુત મુખરૂપ જ છે, જગજી કે તે કર્મના ઉદયવી થાય છે ને કર્મના ઉદયવી થાય છે તે પુણ્યના ફલની જેમ મુખરૂપ ન હોય છે પાપનું ફલ પણ કર્મોદયજન્ય છે તેથી તે પણ મુખરૂપ હોતું ભેઈએ

વળી, પુણ્યના ફલનું સર્વેન જીવને મનુકૂળ લાગે ને તેથી તે મુખરૂપ છે છતાં આપ તેને દુખરૂપ કહે છે તેથી તો આપની આ વાત પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ પણ છે ને સ્વતંત્રિન-પ્રત્યક્ષથી મુખરૂપે અનુભવમા આવે ને તેને માપ દુખરૂપ કહે છે તેથી આપનું કહેવું પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ હોવાથી અચુત ને (૨૦૦૪)

મગવાન—સૌમ્ય! તું જેને મુખનું પ્રત્યક્ષ કહે છે તે અબ્રાન્ત-અથવા પ્રત્યક્ષ નથી, પણ બ્રાન્ત-અથવાર્થ પ્રત્યક્ષ ને, એથી તારા માની લીધેલા પ્રત્યક્ષ મુખને હુ દુખરૂપ કહું છું તેમા પ્રત્યક્ષ વિરોધ નથી વળી, તું જેને પ્રત્યક્ષમુખ કહે છે તે મુખ નથી પણ દુખ જ છે ખરી વાત એવી છે કે મમારમા રચ્યા પચ્યા જીવને ક્યાય તાતુ મુખ મળી ન શકતુ નથી જેને તું મુખ કહે છે તે

તો વ્યાધિના પ્રતિકાર જેવું છે કેઈ માણસને ખરજીવું વધુ હોય અને મીઠી ચળ આવતી હોય તો તેને ખજવાળતા જે સુખનો અનુભવ વાય છે તે વસ્તુત સુખ નથી પણ સુખાભાસ છે — દુખ છે અવિરોધને ઘરો જીવ સુખાભાસને પણ સુખ માની લે છે ખજવાળવાવી તો પાછામે ખજજીવ વધે જ ઠ એ સીને અનુભવ છે, એટલે જેના પગિપામમા દુખ હોય તેને સુખ નહિ પણ દુખ જ કહેવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે રસાસ્થા બધા પાવો વિશે ઘણી રાકાય મનુષ્યમા એક લાલસા—મૌલુકચ—વાસના હોય છે એની તૃપ્તિ — પ્રતિકાર ‘અર્થ’ તે કામલોગને લોગવે છે, એટલે વસ્તુત તેના લોગ તે માત્ર લાલસાનો પ્રતિકાર જ છે, એમા વસ્તુત દુખ દેવા છતા મૂઢતાને ટાળે તે સુખ માની લે છે, તેથી જ જે મુખરૂપ નથી તે ખોટી રીતે મુખરૂપ લાગે છે, — જેમકે “ જે કામલેસી પુરુષ હોય તે પ્રેતની જેમ નમ્ર ધર્મ રાઘાયમાન એવી ઉપશ્વિત સાને આલિંગી પોતે સધળા મ પોમા અત્યંત શ્લાન્તિ પામ્યા છતા મુખી હોય તેમ મિથ્યા સતિ—કંડક—શાન્તિ—આરામ અનુભવે છે ”

રાજ્યમા સુખ છે એમ મૂઢ—મતિ માને છે પણ અનુભવી ચાતનુ જ વચન છે ક — “ રાજા બન્યા ન હોઈએ ત્યાસુધી જે ઔમુકચ હોય છે, માર એની જ પૂતિ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વડે થાય છે, પાણુ પડી તો મળેલ રાજ્યને સાચવવાની ચિંતા જ ઝંપેશ આપ્યા ઢરે છે આ રીતે હાથમા દાડો પકડયો પડતો હોવાથી શ્રમ ઘટાડવાને બદલે તેને વધારનાર છત્ર જેવું રાજ્ય છે ”

સ સાસ્થા કામલોગમા છદ્મમચ્ચને — રાગીને સુખ જણાય છે, પણ તેના જ વિશે વૈશગી પુરુષ મામ ચિન્તવે છે —

“ પોતાની સકલ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનાર વેલવો લોગન્યા તેથીય શુ? પોતાના ધન વડે પ્રિયજનોને મતુષ્ટ કર્યા તેથીય શુ? પોતાના શુભુએના મન્તક

૧ ‘ નમન પ્રત દ્વાવિગ ક્ષણન્તંપુષ્પણ તામ્ ।

વાઙાયાસિતકલાં સ શુભી રમત ક્ષિલ્લ ॥ ’

૨ નામ દુધ્યન્તનુ ૧૫ । છે —

ઔમુકચમાત્રમસાદવતિ પ્રતિષ્ઠા કિલ્ત્વાતિ અપરિપાલનગતિરેત્ ।

નાતિશ્રમામમનાય યથા શ્રમાય રાજ્ય સ્વદસ્તનદળકમિનાતપતમ્ ॥ ’

— અમિત્તાનશાકુન્તલ બર્ ૫ અં ૬

૩ શુક્તા ત્રિય સકલશ્મદુષાસ્તત નિમ્

છાગ્નિતા પ્રણયિન સ્વપ્નૈરતત કિમ્ ૧ ।

દત્ત પદ નિરસિ વિદ્વિષ્ણા તત કિમ્ ૨

ક્લ્પ સિન્ધ તનુસૂતા તનુમિસ્તલ કિમ્ ૩ ॥ ”

ઉપર પગ મૂક્યો તેથી પણ શું? આ દેહધારીનું શરીર કંપ પર્વત રહે
તોપણ શું?"

“૧ એ રીતે બધા સાધન-નાધ્યો કાઢી જ — વસ્તુ સત્ નથી એ માન
સ્વાત્તન્ત્ર્ય જેવા હોઈ પરમાર્થશૂન્ય છે હે જનો! તમાગમા મમજળુ હોય તો
તમે જે જોજાનત શાન્તિ કળ્યાન અને સર્વથા નિરુપાધ એવું પ્રાપ્ત છે તેની
ચાહતા કરો” માટે પુણ્યના ફલને તત્વત દુષ્ણ જ માનવું જોઈએ (૨૦૦૦)

મારા આ કથનના સમર્થનમાં અનુમાન પણ આપી શકાય છે કે વિષય
જન્ય મુખ એ દુષ્ણ જ છે, કારણ કે તે દુષ્ણના પ્રતિગરૂપ છે જે જે દુષ્ણના
પ્રતિકારરૂપ હોય તે તે કુષાદિ રોગના પ્રતિપરરૂપ કવાયપાનાદિ ચિકિત્સાની જેમ
દુષ્ણરૂપ જ હોય છે

પ્રમાસ — એ આમ છે તો પછી એને બધા મુખ શા માટે જડ છે?

માવાત — મુખ નહિ હતા તેને લોકો ઉપચારથી મુખ કહે છે અને ઉપચાર
કયાક પણ પારમાર્થિક મુખના અસ્તિત્વ વિના ઘટી રાકતો નથી (૨૦૦૧)

જોએ મુક્તાશ્રવણ મુખને પારમાર્થિક-માત્રુ મુખ માનવું જોઈએ અને
વિષયજન્ય મુખને ઔપચારિક મુખ માનવું જોઈએ, કારણ કે વિશિષ્ટ જ્ઞાની અને
બાધારહિત એવા મુનિના મુખની જેમ મુક્તાના મુખની પણ ઉત્પત્તિ સર્વદુષ્ણના
ફળને લીધે થતી હોવાથી સ્વાભાવિક છે, મર્થાત્ એ મુખની ઉત્પત્તિ બાદ્ય
વસ્તુના સંસર્ગથી નિરપેક્ષ છે, તેથી માન વ્યાધિના પ્રતિગરૂપે ઉત્પન્ન થનાર
સંસારના મુખોની જેમ મુક્તાનું મુખ પ્રતિકારરૂપે નહિ પણ નિ પ્રતિકારરૂપે
ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે મુખ્ય મુખ છે અને સામારિત મુખ જે પ્રતિકારરૂપ છે,
તે ઔપચારિક મુખ છે, મલાત વસ્તુત તે દુષ્ણ જ છે કયું પણ છે —

“૨ જેનો મઠ અને મહત્તો છૂટ્યા છે, જે મન-વચન-કાયના કોઈપણ
વિકારથી શૂન્ય છે, જે પર વસ્તુની આકાંક્ષાથી રહિત છે તેવા સયમી મહા
પુરુષોને અર્જા જ મોક્ષ છે” (૨૦૦૭)

અથવા, બીજી રીતે પણ મુન્તમા જ્ઞાનની જેમ મુખની સિદ્ધિ થઈ શકે
તે આ પ્રમાણે — જીવ સ્વભાવત મનન્ત-ગનમય છે, પણ તેના તે જ્ઞાનને

૧ ક્વચિદપિ સાત્ત્વ-સાધ્યતત્ત્વ
રૂપો દર્શાવ્યન્થ પરમાવશ્યમ્ ।
અય તનિર્ગુતિસ્ત ચપ્પતવાધ
તદ્ વસ્તુ વાન્તા નના યદિ ચત્તનસ્તિ ॥”

૨ નિઝતમદમદનાની વાકસાયમનોવિસારરહિતાનામ્ ।
નિનિરૂત્તપ્રાક્ષાનામિદેવ મોક્ષ-રવિહિતાનામ્ ॥”

મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઉપધાત ડરે છે, જેમ સૂર્યના પ્રગટાણે વાદળા આવરણરૂપ વાદળામાં દિદ્રો હોય તો તેથી જેમ સૂર્યના પ્રગટાણ ઉપર ઉપકાર થાય છે તેમ આત્માના સહજ પ્રકારના નાન ઉપર પણ દંદ્રિયોરૂપી દિદ્રો દ્વારા અનુગ્રહ થાય છે, અર્થાત્ આત્માનો પ્રગટાણ તે દિદ્રોવાટે સ્વયં પ્રગટાય છે, પણ જ્યારે જ્ઞાનાવરણનો સર્વાયા અભાવ થઈ જાય છે ત્યાર સૂર્યના પ્રગટાણની જેમ પોતાના સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપે જ્ઞાન પ્રગટાય છે (૨૦૦૮)

તે જ પ્રમાણે આત્મા સ્વરૂપતઃ સ્વાભાવિક અનન્ત મુખમય, પાપ છે તેના તે મુખનો પાપકર્મની ઉપધાત થાય છે અને તેથી બિલકુલ પુણ્યકર્મ તે મુખનો અનુગ્રહ-ઉપકાર કરે છે પણ જ્યારે સ્વકર્મનો નાશ વાય છે ત્યારે પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનની જેમ સકલ પરિપૂર્ણ નિરુપચરિત અને નિરુપમ એવું સ્વાભાવિક અનન્ત મુખ સિદ્ધિમાં પ્રકટ થાય છે (૨૦૦૯)

પ્રમાણ—સ સારમાં મુખ પુણ્યરૂપ કારણથી જન્ય છે, તે સ્વાભાવિક નથી મેક્ષમાં તો પુણ્ય કર્મ છે જ નહિ, તો કારણનો અભાવ હોવાથી કાર્ય મુખમાં પણ સિદ્ધિમાં અભાવ જ માનવો જોઈએ

મગ્ગાન—મુખને મે સ્વાભાવિક સિદ્ધિ યુક્ત છે હતા તારો માગ્રહ એવો જ હોય કે તે કારણજન્ય જ છે અને સિદ્ધિમાં કારણનો અભાવ હોવાથી મુખનો પણ અભાવ માનવો જોઈએ, તો મારે તને કહેવું જોઈએ કે આમાં પણ તું ભૂલે છે સકલ કર્મનો ક્ષય એ જ સિદ્ધિના મુખનું કારણ છે, એટલે કારણનો અભાવ છે એમ તો તું નહીં શકે છતાં સકલ કર્મનો ક્ષય થવાથી તે જેમ સિદ્ધિત્વ પરિણામને પામે છે તે જ પ્રમાણે તે સ સારમાં અનુપલબ્ધ એવું અને વિષયજન્ય મુખથી વિલક્ષણ એવું નિરુપમ મુખ સકલ કર્મનો ક્ષયને કારણે જ પામે છે (૨૦૧૦)

પ્રમાણ—પણ દેહ વિના મુખની ઉપલબ્ધિ વતી નથી, દેહ એ જ મુખનો આધાર છે અને સિદ્ધિમાં દેહ તો છે નહિ તેથી મુખનો અનુભવ તેને ન થઈ શકે — માગી આ આપત્તિનો જવાબ હજી આપે આપ્યો નથી

મગ્ગાન—મે તને સમજાવ્યું છે કે લોકકલ્પિતી તું જે પુણ્યના ફલને સાત—મુખ સમજે તે વસ્તુતઃ દુઃખ જ છે અને પાપનું ફળ તો દહ મિના પળ અસાત-દુઃખ છે જ એટલે શરીરથી જેની ઉપલબ્ધિ થાય છે સુખના અનુભવ તે તો કવલ દુઃખ જ છે એ દુઃખ સ સારમાં અભાવમાં હોતું નથી, એટલે ખરું મુખ તો સિદ્ધિને જ મળે છે અર્થાત્ એ ફલિત થાય છે કે શરીરદ્વિત્ય વગેરે સાધનોથી જે ઉપલબ્ધ થાય છે તે દુઃખ જ છે અને મુખની ઉપલબ્ધિ માટે શરીરદિનો અભાવ આવશ્યક છે,

મેલે સિદ્ધો શરીર આદિનો અભાવ હતા મુખની ઉપલબ્ધિ ઠી જ શકે છે (૨૦૧૧)

અવવા, તે જે આપ્તિ આપી છે તે એક રીતે યોગ્ય પણ છે જે લોકો ન સાચાલિનદી—મોહમુદ છે તેઓ પરમાર્થને ભેદ શકતા નથી તેવી વિષયગ્રન્ય મુખ જે તેમને હરીરિદ્રિય વડે ઉપલબ્ધ થાય છે તેને જ તેઓ મુખ માને છે તેમને મતે વિષયાતીત મેલુ કાર્ક મુખ ડલવતું જ નથી, જના કં એ મુખનો તેમને ઠી અવનમા પણ અનુભવ થયો નથી તે જે આપ્તિ આપી છે કં મિદ્રમા શરીર-ન્દ્રિયો નહિ ઓવાવી મુખ પણ નવી, તે આપ્તિ ક્ષત મતની અપેક્ષાએ જ ઘટે છે પણ હું તો સિદ્ધના મુખને સામાજિક મુખને ટપી જાય એવું ધર્માન્તરરૂપ આવન્ત વિવશ્વ મુખ માનું છું તેના અનુભવ માટે સામાજિક મુખના અનુભવની જેમ શરીરઆદિની અપેક્ષા જ નવી (૨૦૧૨)

પ્રમાણ—આપના માનવાદી શું વળે? તેને પ્રમાણુથી સિદ્ધ કરવું જોઈએ

મગ્ગાન—મે તને પ્રથમ પ્રમાણુ બતાવ્યું છે જ કે મુક્તાત્માના પ્રવૃદ્ધ સિદ્ધનો સુલ્લ જન મુખ છે, ગરબુ કે તે મુનિની જેમ પ્રવૃદ્ધ જાની હતા નાન નિયત જ બાધારહિત છે

પ્રમાણ—સિદ્ધના મુખ અને જ્ઞાન ચેતનધર્મ હોવાથી સગ આદિની જેમ અનિત્ય હોવા જોઈએ વળી, તે તપશ્ચા મદિની સાધ્ય હોઈ કૃતક છે, તેથી પણ તે ઘટાદિની જેમ અનિત્ય હોવા જોઈએ વળી, અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ તે અનિત્ય હોવા જોઈએ, પણ આપ તો સિદ્ધના જ્ઞાન અને મુખને નિત્ય માને છે તે અસુમત છે

મગ્ગાન—જ્ઞાન અને મુખને જો સિદ્ધના નાશ થતો હોય તો જ સિદ્ધના જ્ઞાન અને મુખને અનિત્ય માની શકાય જ્ઞાનને નાશ જ્ઞાનાવણના ઉદયથી થાય છે અને મુખનો નાશ અસાતવેદનીયાદિના ઉદયથી જે બાધા થાય તેને વીધ થાય છે પણ સિદ્ધના સહજ જ્ઞાન અને મુખના નાશના ક્ષત બને ગરબોનો અભાવ જ છે તેથી તેમનો નાશ થતો જ નથી, તેથી તેમને અનિત્ય કેમ કહેવાય?

વળી, જે ચેતનધર્મ હોય તે સગઆદિની જેમ અનિત્ય જ હોવા જોઈએ એમો પણ નિયમ નથી દ્રવ્યત્વ અમૃતત્વ આદિ ચેતનધર્મો છે હતા તે નિત્ય છે

વળી તે જે એમ કહ્યું કે કૃતક હોવાથી અને અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી સિદ્ધના જ્ઞાન અને મુખ અનિત્ય છે—એ પણ ખરાબર નવી પ્રત્યક્ષભાવ

અર્થાત્ અર્થ 'જ' છે પણ અભાવરૂપ અસ્તિત્વ નથી, તેમ પ્રત્યુત્તરમાં પ્રથમ વાક્યમાં, માર્ગેલ 'સશરીર' શબ્દના અર્થથી અન્ય હતા તત્સહ્ય અર્થ 'જ' લેવો જોઈએ, એવો કે મનસીર નહોતો મધ્ય સશરીર સદા એવો જીવ પદાર્થ 'જ' છે, પણ સર્વથા તુ ય અસ્તિત્વરૂપ અભાવ નથી સશરીર=જીવ અને અસરીર=જીવ એ જોડેનું સાદૃશ્ય ઉપયોગમૂલક છે જીવ અને શરીર સમાવયમાં શરીરની જોડે મળી ગયેલા છે, તેવી અસરીર જીવને સશરીર જીવ સદા કહેવામાં અસરીર વાક્યક બુદ્ધિ નથી

આ પ્રમાણે અશરીર ના 'ઇત્યાદિ' વાક્યમાં અશરીરનો અર્થ શરીર હિત એવો જીવ જ છે, તેથી તે વાક્યનો આગો અર્થ થશે — 'અશરીર એવો જીવ જે લોગનામાં વાસ કરે છે' ઇત્યાદિ (૨૦૧૮)

જાણી, હજી વાક્યમાં 'વસત' એવો જે શબ્દપ્રયોગ છે તેથી પણ મોક્ષમાં જીવની મુક્તિ જ નિર્ધારિત થાય છે પણ નાગ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે જે મુક્તાવસ્થામાં જીવ સર્વથા વિનષ્ટ પેય તો તેના નિવાસનો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો, પછી મોક્ષમાં 'અશરીર ના વસત' એમ ગા માટે કહ્યું?

જાણી, "અશરીર ના વસત" એમાં જે 'ના' શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી એમ પણ સિદ્ધિ થાય છે કે એકલા મુક્તને જ નહિ પણ સદેહ-સશરીર જીવને પણ મુક્ત-હુ ખોળે સ્પર્શ થતો નથી

૧૪ — પ્રમાણ — એવો નદેહ કેવું છે જેને મુક્ત-હુ ખ નથી?

જાણી — વીતરંગમુનિ જેના નામ ઘાટી ડમ નાદ થઈ ગયા છે પણ હજી જો શરીર ધારણ કરે છે, તેવા જીવ-મુક્ત વીતરંગને પણ કશું દર અને અનિદ ન હોવાથી મુક્ત-હુ ખોળે સ્પર્શ નથી (૨૦૧૯)

૧૫ — અર્થના, "અશરીર ના વસત" એ નેહવાક્યનો પદ-ટેહ આ પ્રમાણે પણ વર્ધી શકે છે "અશરીર ના વસત" અને આમાં 'ના' એ 'ના' શબ્દના અર્થમાં જ નિષ્પાત છે અને 'વસત' અર્થાત્ 'મરત' એમ અર્થ કરીએ તો તે વાક્યનાનો અર્થ એ થશે કે જીવ ત્યારે અસરીર બની જાય છે ત્યારે અને વીતરંગ એવા અશરીર જીવને પણ પ્રિયાપ્રિયનો સ્પર્શ થતો નથી

ઉક્ત વાક્યનો પદ-ટેહ 'જે' વીતરંગ રીતે પણ વર્ધી શકે છે તે આ પ્રમાણે — "અશરીર ના વસત" આમાં 'અ' શબ્દ એ 'અ' ધાતુનું અર્થાર્થક રૂપ છે 'અ' ધાતુના રક્ષણ-ગતિ-પ્રીતિ આદિ ઘણા અર્થો છે અને 'ગતિ' અર્થવાળા ધાતુ જ્ઞાનાર્થક પદ બની જાય છે, જે નિયમ પ્રમાણે 'અ' ધાતુ નાત્યક હોવાથી તે જ્ઞાનાર્થક પણ છે, તેથી 'અ' અર્થાત્ 'જાણી' એવો મર્થ પણ થશે એવો સમસ્ત વાક્યનાનો આગો અર્થ થશે કે — હે શિષ્ય!

તમે એમ બલો કે મુક્તિમવસ્થામાં ‘અશરીર’ — અશરીર એવા ‘સત’ — વિદ્યમાન હવને, અવધા નત્તમ — જ્ઞાનાદિવી વિશિષ્ટરૂપે વિદ્યમાન એવા હવને પ્રિય-અપ્રિયનો સ્પર્શ થતો નથી અને વીતરાગ એવા સશરીરને પણ પ્રિયાપ્રિયનો સ્પર્શ થતો નથી (૨૦૨૦)

પ્રમાણ — આપને દૃષ્ટ એવા અર્થોના લાભ કરવા આપે ઉક્ત વેદવાક્યને અનેક પ્રકારે પઠ્યેલું કર્યો, પણ ના. મતની પુષ્ટિ થાય તેવો પણ પઠ્યેલું વર્ણવેલું છે તે આ પ્રમાણે — “અશારીર જાત્રમ તમ” અને તેનો અર્થ થશે કે અશરીરી જે કથાય પણ વસતો નથી અર્થાત્ જે સર્વથા છે જ નહિ એટલે એ પ્રગટના પદ્યોદ્દેશી મુક્તિવસ્થામાં હવનો સર્વથા નાથ વર્ણવેલું છે એવા મતની પુષ્ટિ થાય છે

મગ્ગવાન — તે કરેલ પ કેદ અસત છે, કારણ મે પ્રથમ ખતા યુ તેમ ‘અશરીર’ શબ્દની જાણી વિવેચનાત્તા સિદ્ધ છે તેથી તે ગાળના અધથી અસંગત હોય એવો પઠ્યેલું ઉક્ત વાક્યમાં ઠરી ગયેલું નહિ

વળી, ઉક્ત વાક્યમાં આગળ જઈને કહ્યું છે કે ‘પ્રિય-અપ્રિયનો સ્પર્શ થતો નથી’ તેમાં જે સ્પર્શવાની વાત માવી છે તે હવને મત્-વિદ્યમાન માનો તે જ ધટી શકે, અન્યથા નહિ જો હવ વન્ધ્યાપુત્ર જેમ સર્વથા અસત્ હોય તે જેમ “વન્ધ્યાપુત્રને પ્રિયાપ્રિય કશું જ નથી” એ કહેવું નિરર્થક છે તેમ ‘અશરીરને પ્રિયાપ્રિય કશું જ નથી’ એ કહેવું પણ નિરર્થક બની જાય જેમાં ક્યારેક પ્રિય-અપ્રિયની પ્રાપ્તિ હોય, પ્રાપ્તિનો સંભવ હોય તેમાં જ તેનો નિરોધ ક્યારેક કરી શકાય છે, જેમાં તેનો સંભવ જ ન હોય તે વિષયમાં તેનો નિરોધ કરાતો જ નથી હવમાં અશરીર અવસ્થામાં પ્રિય-અપ્રિય પ્રાપ્ત છે તેથી મુક્ત અવસ્થામાં પ્રિય-અપ્રિયનો નિરોધ મુક્તિયુક્ત છે, એટલે મુક્તિવસ્થામાં વિદ્યમાન એવા હવનું ‘અશરીર’ એવા શબ્દ વડે જ્ઞાન વતુ હોવાનો ‘જગત્’ એવો પઠ્યેલું વર્ણવેલું શકે નહિ (૨૦૨૧)

પ્રમાણ — મુક્તિવસ્થામાં હવ ભલે વિદ્યમાન હોય — એ વસ્તુ વેદાભિમત પણ છે, જ્યાં વેદમાં તેને પ્રિય-અપ્રિય બળનેનો સ્પર્શ નથી એમ ઉક્ત વાક્યમાં કહ્યું છે, તેથી મુક્ત હવને પરમ મુખ છે એમ જે માપ કરે છે તેનો વેદમાં વિરોધ જ છે, તેથી મુક્તને સુખી કે દુઃખી માની શકાય નહિ

મગ્ગવાન — એ વાત તો હું પણ માનું છું કે પુર્યકૃત મુખ અને પાપકૃત દુઃખ મુક્તમાં નથી વેદમાં જે પ્રિય-અપ્રિયનો નિરોધ છે તે સાત્ત્વિક મુખ અને દુઃખ જે પુર્ય અને પાપવી થાય છે તેનો જ નિરોધ છે એ સાત્ત્વિક મુખ દુઃખ વીતરાગ અને વીતદોષ એવા મુક્ત પુરુષને સ્પર્શ નથી જ કરી શકતા, કારણ કે તે પૂર્ણ જ્ઞાની છે અને જગી જાણી તેમાં છે નહિ, આ વસ્તુ જ વેદમાં

ડહેવામા આવી છે પણ તેથી સ્વાભાવિક નિરુપમ વિષયાવીત મુખનો પણ અભાવ મુક્તમા છે તે વસ્તુ કેવી રીતે કલિત થાય ?

મુક્તપુરુષ વીતરંગ હોવાથી પુણ્યજનિત મુખ તેને પ્રિય નથી અને વીતદ્વેષ હોવાથી પાપજનિત દુખ તેને અપ્રિય નથી આ પ્રમાણે પ્રિય અને અપ્રિય બંનેનો અભાવ છે પણ મુક્તપુરુષમા જે મુખ સ્વાભાવિક છે, અકર્મજનક છે, નિરુપમ છે, નિપ્રતિકારરૂપ છે અને અનન્ત છે અને તે જ દારણે જે મુખ પૂરેકિત પુણ્યજન્ય મુખથી અત્યંત વિલક્ષણ છે તેનો પણ અભાવ ઉન્નત વેદવાક્યથી કલિત કરવો અપ્રાપ્ત છે, માટે તારે મોક્ષ છે, મોક્ષમા જીવ છે, અને તેને મુખ પણ છે, એ જણે બાળતો વેદને પણ સમત છે એમ માનવું જોઈએ

પ્રમાણ — હવે માત્ર એક જ શકા છે અને તે એ કે જે વેદને ઉક્ત ત્રણે બાળતો સમત હોય તો પછી “જરામર્યં વૈતત્ સર્વં યદત્તિદ્વાત્મ” એ વાક્યમા વૃદ્ધાવસ્થામા મરણપર્યન્ત પણ સ્વર્ગ આપનાર અગ્નિહોત્ર કરવાનું વિધાન શા માટે કયું ? એમ કરવાથી તો સ્વર્ગે જઈ શકાય, મોક્ષની આજ્ઞા તો માત્ર દુસશા જ રહે, એટલે મનમા એમ થઈ આવે છે કે મોક્ષ હશે જ નહિ, અન્યથા વેદમા મોક્ષોપાયનું અનુદાન કરવાની બાબતભૂત ન કરતા સ્વર્ગોપાયની જ બાબતભૂત કેમ કરી ?

મગવાન — તુ એ વેદવાક્યનો પણ અર્થ ઠીક સમજ્યો નથી એ વાક્યમા ‘વા’ શબ્દ પણ છે તે તરફ તારું ધ્યાન ગયું નથી એ ‘વા’ શબ્દ એ બતાવે છે કે યાવજ્જીવન અગ્નિહોત્રનું અનુદાન કરવું જોઈએ અને સાથે જ મોક્ષાભિલાષા સંપન્નારે મોક્ષમા હેતુબૂત એવું અનુદાન પણ કરવું જોઈએ આ પ્રકારે વેદપદોથી અને યુક્તિથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તારે એ બાળતમા સશય કરવો જોઈએ નહિ

આ પ્રમાણે જરા-મરણથી રહિત એવા ભગવાને જ્યારે તેના સશયનું નિવારણ કયું ત્યારે પ્રભાસે પોતાના ૩૦૦ શિષ્યો સાથે દીક્ષા લીધી (૨૦૨૪)

ટિપ્પણી

[૧]

૫૦ - ૫૦ ૨ જીવના અસ્તિત્વની ચર્ચા-પ્રથમ ગા. ૧૩ ૮-૧૧ની, માથેના વિવાદના મુખ્ય પ્રશ્ન છે. બીજા અસ્તિત્વનો. મુખ્યત્વે ઇન્દ્રિયોના વ્યક્ત થતુ દ્રષ્ટિમિત્રુ ભાગતીય દરતીમાં ચાર્વાક અથવા તો ભૌતિકત્વને નામે યોગ્ય માલ છે ચાર્વાક પણ આત્માનો અસ્તિત્વ છે એમ ન્યારે કહે ત્યારે તેનો અર્થ એમ નથી નમનનાનો કે આત્મા સર્વથા છે જ નહિ, પણ તેનો અર્થ એટલો જ છે કે તાર જીતોની જેમ આત્મા એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી અથવા તો સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી એટલે કે ચાવાને મતે જીતોના વિચિત્ર સમુદાયથી જે વિચિત્ર રમુ બને છે તે આત્મા કહેવાય છે એ સમુદાયના તત્ત્વ માથે આત્મા નામની વસ્તુનો પણ નામ ધર્મ જન છે તત્ત્વર્થ એ છે કે આત્મા એ ભૌતિક પદાર્થ છે જૂદ અતિગિમ્ત કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી તેનો સર્વથા અસ્તિત્વ ચાવાને પણ અનીષ્ટ નથી ના જ વસ્તુને જ્ઞાનમાં ખીતે ન્યાયવાર્તિકકાં Cદ્યોતકરે કહ્યું છે કે આમાન્ય ગીતે આત્માના અસ્તિત્વ વિશે વિપ્રતિપત્તિ-વિવાદ છે જ નહિ, પણ વિવાદ એ દોર તો તે નિરાભા છે એટલે કે કોઈ ડી ૧ જ આ મા માટે છે કાંઈ શુદ્ધિને આત્મા માને છે કોઈ હિન્દિયો કે મનને જ આત્મા માને છે, અને કોઈ સવાને આત્મા માને છે અને કોઈ જે જવાવી મિત્ર સ્વતંત્ર આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે-ન્યાયશા. ૬. ૩૩૨

૩૧ નું ચર્ચામાં આત્મા એ માનિક નથી પણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરી છે આ આવી નવા જે પ્રેક જ મુદ્દાની આસપાસ ધર્મ છે કે આત્મા એ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે નહિ, અને આખરે પ્રેમ સિદ્ધ કે વામા આનુ ૭ ૧ આત્મતત્ત્વ એ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, માત્ર ભૌતિક નથી અર્થે અપાયેલી મુક્તિઓ બા નીચ રતિમાં નાવા લુ છે માત્ર થમા તેનો વિગત છે તો કાઈમાં સક્ષેપ આદ્ય-મૌદ-સૈન કોઈ પણ હર્ષનનો પ્રથમ જુઓ તો તેમાં આવી જ મુક્તિઓ વડે આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવામાં આનુ ૮

ચાર્વાક અને બાક એ બન્ને આટલી વાતોમાં સદમન છે કે આત્મા એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી અને નિત્ય દ્રવ્ય નથી અથવા સારત્ત્વ દ્રવ્ય નથી અર્થાત્ આત્મા બન્નેને મતે ઉત્પત્તિ બના છે, પણ ચારા અને મૌદમાં જે મતભેદ છે તે એ છે કે શુદ્ધિ, આત્મા જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન નામની એ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે પ્રેમ બૌદ્ધે ચારે છે ન્યારે ચાર્વાક તેન માત્ર તાર ૩ પાચ જીતોમાવી નિષ્પત્તિ થનારી માત્ર પગત વસ્તુ માને છે બાકે જ્ઞાનને અનેક મ જોવી ઉત્પત્તિ તો માને છે અને પ્રેમ અર્થમાં જ્ઞાનને પગત પણ વડે છે પણ એ જ્ઞાનના કા જોમા જ્ઞાન અને જ્ઞાનેતર ન ને પ્રમગ્ના કા જોને સ્વીકાર છે ન્યારે ચાવા જ્ઞાનનિષ્પત્તિમાં માત્ર જીતોને એટલે કે જ્ઞાનેતર કા જોને જ માને છે તત્ત્વર્થ પ્રે છે કે જ્ઞાન જેની ૭

કહેવામાં આવી છે પણ તેથી સ્વાભાવિક નિરુપમ વિષયાતીત મુખનો પણ અભાવ મુખમાં છે તે વસ્તુ કેવી રીતે રહિત થાય?

મુક્તાપુરુષ વીતસંગ હોવાથી પુણ્યજનિત મુખ તેને પ્રિય નથી અને વીતદ્વેષ હોવાથી પાપજનિત દુખ તેને અપ્રિય નથી આ પ્રમાણે પ્રિય અને અપ્રિય બંનેનો અભાવ છે પણ મુક્તાપુરુષમાં જે મુખ સ્વાભાવિક છે, અકમળ ય છે, નિરુપમ છે, નિઃપ્રતિકારરૂપ છે અને અનન્ત છે અને તે જ કા જે જે મુખ પૂર્વોક્ત પુણ્યજન્ય મુખથી અત્યંત વિલક્ષણ છે તેનો પણ અભાવ ઉક્ત વેદવાક્યથી સ્પષ્ટિત કરવો અપ્રાપ્ત છે, માટે ત્યારે મોક્ષ છે, મોક્ષમાં જીવ છે, અને તેને મુખ પણ છે, એ ત્રણે બાબતો વેદને પણ સમત છે એમ માનવું જોઈએ

પ્રમાણ — હવે માત્ર એક જ શકા છે અને તે એ કે જો વેદને ઉક્ત ત્રણે બાબતો સમત હોય તો પછી “જરામયં વૈતત્ સર્વં યદનિવાત્મ” એ વાક્યમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં મરણપર્યન્ત પણ સ્વર્ગ આપનાર અગ્નિદેવ કરવાનું વિધાન શા માટે કયું? એમ કસ્વાથી તો સ્વર્ગે જઈ શકાય, મોક્ષની આશા તો માત્ર દુરાશા જ રહે, એટલે મનમાં એમ થઈ આવે છે કે મોક્ષ હશે જ નહિ, અન્યથા વેદમાં મોક્ષોપાયનું અનુદાન કરવાની ભલામણ ન કરતા સ્વર્ગોપાયની જ ભલામણ કેમ કરી?

મગવાન — તું એ વેદવાક્યનો પણ અર્થ ઠીક સમજ્યો નથી એ વાક્યમાં ‘વા’ શબ્દ પણ છે તે તરફ તારું ધ્યાન ગયું નથી એ ‘વા’ શબ્દ એ બતાવે છે કે યાવજ્જીવન અગ્નિહોત્રનું અનુદાન કરવું જોઈએ અને સાથે જ મોક્ષાભિલાષા સખતારે મોક્ષમાં હેતુબુદ્ધિ એવું અનુદાન પણ કરવું જોઈએ આ પ્રકારે વેદપદોથી અને યુક્તિથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ત્યારે એ બાબતમાં સશય કરવો જોઈએ નહિ

આ પ્રમાણે જરા-મરણથી રહિત એવા ભગવાને જ્યારે તેના સશયનું નિવારણ કયું ત્યારે પ્રભાસે પોતાના ૩૦૦ શિષ્યો સાથે દીક્ષા લીધી (૨૦૦૪)

ટિપ્પણી

[૧]

૫૦ ૩ ૫૦ ૨ જીવના અસ્તિત્વની ચર્ચા-પ્રથમ મુદ્દા ઇન્દ્રિય સાથેના વિવા મા મુખ્ય પ્રશ્ન છે જીવના અસ્તિત્વનો ગણધર્મ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ચક્રત થતું દર્શિમિન્દુ બાગ્તીય ઇન્દ્રિયામાં ચાર્વાક અથવા તો ભૌતિકદર્શનને નામે ઓળખાય છે ચાર્વાક પણ આત્માનો અભાવ છે એમ જાહેર કહે ત્યારે તેનો અર્થ એમ નથી નમજાનો કે આત્મા તર્કીય છે જ નહિ, પણ તેનો અર્થ એટલો જ છે કે ચાર જોતોની જેમ આત્મા એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી અથવા તો સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી એટલે કે ચાર્વાકને મતે મૃતોના વિચિત્ર સમુદાયથી જે વિચિત્ર વસ્તુ બને છે તે આત્મા કહેવાય છે એ સમુદાયના નાશ નાથે આત્મા નામની વસ્તુનો પણ નાશ થઈ જાય છે તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા એ ભૌતિક પદાર્થ છે બૂદા અનિચ્છિત કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી તેનો સર્વથા અભાવ ચાવાકને પણ અનીષ્ટ નથી આ જ વસ્તુને ધ્યાનમાં ગાંધીને ન્યાયવાલિકામ ઉદ્ધોતકરે કહ્યું છે કે સામાન્ય રીતે આત્માના અસ્તિત્વ વિશે પ્રતિપત્તિ-વિવા છે જ નહિ, પણ વિવાદ બે લેય તો તે સિદ્ધિ છે એટલે કે કોઈ શરીર ને જ આત્મા માને છે માં જીવિને આત્મા માને છે કોઈ હિન્દીયો કે મનને જ આત્મા માને છે અને કોઈ સવાતને આત્મા માને છે અને કોઈ એ બધાવી કિંમ સ્વતંત્ર આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે—વાયસી ૦ પૃ. ૩૩૬

પ્રશ્નન ચર્ચામાં આત્મા જે ભાતિક નથી પણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ કેવાનો પ્રયત્ન કરો છે આ આખી વચ્ચે એટલે જ મુદ્દાની અસપામ થઈ છે કે આત્મા એ તંત્ર તત્ત્વ છે નહિ અને આખર એમ ચિંત્ત કરવામાં આવ્યું છે કે આત્મતત્ત્વ એ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, માત્ર ભૌતિક નથી અહીં અપાયેલી મુક્તિઓ બાગ્તીય ઇન્દ્રિયામાં નાથા થઈ છે કોઈ દ્રવ્યમાં તેનો વિવા છે તો કોઈમાં સંદેષ, બ્રાહ્મણ-બૌદ્ધ-જૈન કોઈ પણ ધર્મનો મત જુઓ તો તેમાં આવી જ મુક્તિઓ વડે આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે

ચાર્વાક અને બાદ એ મનો આટલી વાતોમાં સદમત છે કે આત્મા એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી અને નિત્ય દ્રવ્ય નથી અથવા દાસ્તવ દ્રવ્ય નથી અર્થાત્ આત્મા બનેને મતે ઉત્પત્ત થનાર ૫૮ વાનાં અને બૌદ્ધમાં જે મનભેદ છે તે એ છે કે જીવિ, આત્મા જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન નામની એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એમ બૌદ્ધો માને છે, જ્યારે ચાર્વાક તેને માત્ર ચાર કે પાંચ જોતોમાંથી નિપત્ત થનારી માત્ર ૫ તંત્ર વસ્તુ માને છે બૌદ્ધો જ્ઞાનને અને કારણોથી ઉત્પત્ત તો માને છે અને એ અર્થમાં જ્ઞાનને પરત્વે પણ રહે છે, પણ એ જ્ઞાનનાં કાળોમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનેતર મનો પ્રમત્તનાં કારણોને સ્વીકારે છે, જ્યારે ચાર્વાક જ્ઞાનનિષ્પત્તિમાં માત્ર જોતોને એટલે કે જ્ઞાનેતર કારણોને જ માને છે તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાન જેવી એક મૂળ તત્ત્વમૂળ વસ્તુ છે

૩ મધ્ય અને ઈર્ષા નિમિત્તે એને પ્રત્યક્ષ મનસ્સુ વિગ્નિની નાના નજવનુ પ્રત્યક્ષ ધ્યુ હોય તો આગળ જઈને સ્મરણ થાય એ સ્મરણ સુદૃઢ નિમ પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાર પછી અર્થનુ અનુમાન થાય છે આ જ વસ્તુ આ બિનબદ્ધે અહીં સ્પષ્ટ છે

૪ ૧ સિંગ—આધ્યની સાથ જે વસ્તુનો અવિનાશાય હોય એટલે કે જે વસ્તુ સાધ્ય થયેલા કદી મંબવતી ન હોય તે તિંગ અથવા તો સાધન કહેવાય છે આથી જ ને તિંગ ઉપસ્થિત હોય તો આધ્ય વસ્તુ અવસ્થા દોષી ભોઈએ એમ અનુમાન થાય છે

૪ ૨ અનિનાશન—એટલે અપિત્ત એનો સમ્પ્રદાય એ કે તેના વિના ન હોવું સાધનનુ સાધ્યના વિના ન હોવું તે તેનો અવિનાશાય છે

આ સમયેને મગે જ દર્શા સાવન હોય છે ત્યાં આધ્યનુ અનુમાન થઈ શકે છે કદીક વસ્તુમા મદકાવનો નિયમ હોય છે અને કેટલી મા કમકાવનો નિયમ હોય છે ત્યાં સહકાવ હોય છે ત્યાં મનને એક કાળમા રહે છે એવો નિયમ છે અને જેમા કમકાવ ત્યાં છે તે વસ્તુઓ કાલકમમા નિયમ છે આમ અવિનાશાય એ સહકારી અને કમકારી એમ બન્ને પ્રકારે સમયે છે બુદ્ધિ પ્રમાણનીમા ૧ ૨ ૧૦

૪ ૩ સિંગી—અર્થાત્ આધ્ય જે વસ્તુ સાધન—તિંગ રહે મિદ્ધાવાતી હોય છે તે આધ્ય મુદ્ધાવ છે

૪ ૪ સમર્થ—એટલે અપિત્ત, સ્પુતો અનુભવ થવા પડી એ અનુભવ સમર્થરૂપે કાયમ રહે છે એ સરકારનો ઝાઈ પણ નિમિત્તને લઈને બ્યારે પ્રભોધ થાય છે એટલે કે બ્યારે એ સરકાર જો છે ત્યારે જે જ્ઞાન થાય છે તે અપિત્ત અથવા તો સ્મરણ કહેવાય છે

૪ ૫ સૂર્યની ગતિ—સર્વથા અપ્રત્યક્ષ જતા જે અનુમાનમય છે તેના ઉદાહરણ તરીકે સૂર્યની ગતિ પ્રાચીન કાળથી જ્ઞાપકમા આવી છે ઓક્સોના ઉપાવલ્લ વમા, ન્યાયબાધ્યમા અને રાત્રસાધ્યમા તે મગે છે પણ ન્યાયવાતિ મગે (૫ ૪૭) આનો વિરાધ કયો છે એ વિરાધને નજર સામે આપીને આ ગ્રંથમાં પૂર્વ પલ છે

૪ ૧૪ સામાન્યતો હ અનુમાન—અનુમાને ૨૫ ૭ સામાન્ય અને વિશેષ સાધ્ય વસ્તુના સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને રૂપ તથા પણ માત્ર સામાન્ય ૨૫ જ પ્રકારે હજુ ન્યાયક હોય તા તેની વસ્તુ જેમાં સાધ્ય છે તે અનુમાનને સામાન્યતો હજુ અનુમાન કહેવાય છે આથી કાન, પૂર્વવત્ અને સ્મરણ અનુમાનમા સાધ્યવસ્તુના મનને રૂપે મ્યાગક પ્રત્યક્ષ હોય જ અનુમાનના ઉત્પત્તિ પ્રકાર વિગના ઇનિદ્ધાસ માટે બુદ્ધિ પ્રમાણનીમા ૨૧૫ નુ ૫ ૧૩ તથા આગળના વર્ણિકર્ત્તન પ્રભાવના ૫ ૭૧, સાધ્ય કા ૧

૪ ૨૫ આગમ—જાણના વચન તે આગમ મીમાંસકો આગમને અપૌરુષ્ય એટલે મર્ષ પણ પુરો મદદ નથી એમ માને છે નૈયાયિકાને તેને ઇધિકૃત કહે છે અને કૌન પાઈ તેને વીતગય પુરો-અપિત્ત મદ્દે

૪ ૨૬ આગમ અનુમાનથી શુદ્ધ પ્રમાણ નથી—આ મતનુ સમર્થન પ્રશન પાઠે (૧ ૫૭) કર્તુ જ અને વિગાળ આદિ મૌદ્ધ વિગનો પણ તેમ જ ૨૨ કે-પ્રમાણ

વાતિક—વાપસાવતી ૮ / ૧૬, હુણિ-હુ ૧૩ ૮-૮ ન્યાયસૂત્રમા પૂર્વપક્ષરો છે / ૧ ૪૮-૫૧

૮ ૨૭ હાર્થનિરત્ય—આગમ—આગમના મે ભેદ માટે બુદ્ધિ ન્યાયસૂત્ર ૧ ૧ ૮

૫ ૧૮ અવિસંધા—વિસંધા એટલે પૂરતી વિરાધ. તેના વિરાધ જેમા ન હોય તે અવિસંધાની કહેવાય છે

૫ ૧૯ આપેત—જેનુ વચન પ્રમાણુ માનવામાં આવે તે આપેત નાના-પિતાદિ ત્રીકિક આપેત છે અને ગ્રંથથી હિત પુરત તે ત્રીકિક આપેત છે

૫ ૨૫ વિજ્ઞાનવન—અર્થા ઉદ્ધૃત પાઠ તેના પૂરા નદર્શમા આ પ્રમાણુ છે—

‘સ યથા સ-ચરિત્ય ઉદકે પ્રસ્થ ઉદકમવાતુક્તિલીલન ન હસ્થોદ્ગ્રહણાયેવ સ્યાત્. યતાં યત્પ્રશસ્યેત સરળમયેર ચા ભર હદ મહદ્ગૂળમગ-ઉમશર વિજ્ઞાનવન એવ. । એત્થો મૂઢ્ય ધમુત્પાય તત્ત્વાતુક્તિર્યદિ ન એય ઉગ્રાસ્તીરવે મલીમીતિ હોવાચ વાલકલ્પવ ।’

મહદાપ્ત્યકાપનિરઃ ૨ ૮ ૧૭

ઉક્ત અનન્યમા પદ્મદ યાં તામને અનુસરીને ક્યો છે અને તેના સામ આનાનુ સારી ભાસાય આ પ્રમાણુ છે—જેમ મીમાંસા ગ્રાહાને પાણીમા નાખવામાં આવે તો તે પાણીમાં વિતીન ધર્મ ગળ્ય છે—મીમાંસા પાણીમા જે વિમ છે જ્યમિ અને તેમના સપર્થથી પાણીનુ મીમાંસા નથી ગળ્ય છે પણ એજ મીમાંસા અપાર પાણી જે તેની યોગિ છે તેમા નાખવામા આવ ત્યાર તેમા જે અનન્યપર્કગળ્ય મહિમ્ય હતુ ન નષ્ટ ધર્મ ના ૭ આજ તેનુ પાણીમા વિતનન કલ્પાય છે આમ ધરાધા જે નામના ગ્રાહાને ધર્મ પકડી લાખા સમર્થ નથી, પણ પાણીને ગમે ત્યાંમા લે તો તે પાણુજ લાગે છે આ ઉપરથી મીમાંસા કલ્પા કે મીમાંસા ગ્રાહાને સર્વથા અભાવ નથી ધર્મ ગયો પણ તે પાણીમા મળી ગયો છે યોગના મીમાંસા આવી ગયો છે, તે ગ્રાહાદ્યે હવે નથી તેજ પ્રમાણે, હં મંદેરી । આ મહાન મૂઢ છે—૫ માત્રા છે તે અનન્ય છે, અપાર છે એજ મહાન મૂઢમાંથી અર્થાત્ ૫ માત્રામાંથી અવિદ્યાને મ લે તુ પાણીમાંથી મીમાંસા માગ્યાની જેમ મર્ત્યદેવ નથી મર્મ છે પણ ત્યાર તારા એ મર્ત્યદેવે વિવર અનન્ય આ અપાર મેવા એ મહાન જ પરમાત્મા વિજ્ઞાનનમા ધર્મ ગળ્ય છે ત્યાર માન જેજ જે અનન્ય આ અપાર મહાન મૂઢ રડ છે, મીમાંસા હતુ જ ગયેતુ નથી પણ ૫ માત્રા મર્ત્યભાવને પામે રી ગીતે તેના ઉત્તર હોજેમ સ્વચ્છ અવિતમા ફીનુ અને મુદ્ધુ છે તેમ પરમાત્મામા નાવ- । બુ-વિસંધામા ફેરે પશ્ચિમ એના નામ અને સ્વાત્મક જ્યે છે એ જ્યેને મ લે પાણીમાંથી મીમાંસા ગ્રાહાની જેમ મ યોગ નાવ, પણ સામનનુ રહે અનવિદ્યા પાણીને ત્યાર મર્ત્ય જ્યે પોતાનો અનનાવ-૫ માત્રામાવ સમગ્ર છે ત્યાર મર્ત્ય-કા બુ-વિસંધાકા પરિપુત એના નામ-સ્વાત્મક જ્યે પશ્ચિનિ સ્વ જલમા ફીનુ અને બુ-મુદ્ધની જેમ નષ્ટ ધર્મ ના છે અને ૫મી મર્ત્ય પશુ પરમાત્મામા તીન ધર્મ ગળ્ય છે, અને માત્ર અનન્ય-અપાર પ્રજાનવન વિદ્યમાન ગડ છે એમા ગયા પછી જ્યેની કોઈ કિંમત સદા હંતી નથી, મ લુ ૬ ‘૬ અમુક છુ અને અમુકો પુન-પિતા વગર છુ એની સત્તાઓ અવિદ્યાકૂન છે અને અવિદ્યા તો અમુકી નષ્ટ ધર્મ નષ્ટ છે

અતઃ સામણુનો અર્થસારી પ્રમાણુ આ પ્રમાણે અર્થ લઠાએ છે તેમને મતે બોલો મે આવિદ્યા દાવાથી માણિ છે ૧મી ૫ મ મહાન જ્યેનો અર્થ તમને પરમાત્મા છે

મન એવો મો છે નાનનો અર્થ નહીં આ અમાર નહિ, પણ અત્યાધિકમના વિનયન મળી જવું એવો ક્યાં કે રળી વિજ્ઞાનધન એ અમદથી નવું રાકય સર નથી કરું પણ તે પૂર્વવાક્યનું ઉપાલ્પ ૧૦ છે જ્યારે પ્રસ્તુત અસરજુમા એજ પદ્યો રાકય રાં ચાય છે રાકગના મતે વિજ્ઞાનધનમાથી જીવ ઉત્પત્ત યર્ધ તેમા લીન યર્ધ જ્ઞાન છે એવો અર્થ ૬, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં શ્રુતોમાથી વિજ્ઞાનધન ઉત્પત્ત થાય છે અને શ્રુતોના નાં પડી તેનો પણ નાશ યર્ધ જ્ઞાન ૬ મથા અર્થ હન્દ્યુતિ સમજે છે

તેવાયિકો ઉપનિષન્ના આ રાકતે પૂર્વપક્ષરૂપ નમજે ૬ અને તેો અથ ૬ નીનિએ જે પ્રગળેનો ક્યો છે તે જ ને ૩—

ચત્તિજ્ઞાનધનાદિવદધર્ષને તત્ત્વ પૂર્વેપક્ષ સ્થિત :

ગોર્ગવ્યતિમર્ષદ્યુદ્ધદય સોડયો શુદ્ધિતસ્તદા ॥ ન્યાયમજરી, ૬૦ ૫૭૦

૫ ૨૫ જુનો-પૃથ્વી જન તેજ-અગ્નિ અને વાયુ જે ચાર અધરા પૂરી જય તેજ વાયુ ઓ આગાધ એ પાય શ્રુતો માનસામા આવ ઇ

૬ ૩ રૂપ-પૃથ્વી જન તેજ વાયુ જે ચાર મહાત્મનો અને તેને નીને જે નાઈ કે ને મધુ નૌકમતે રૂપ હરાય છે જુઓ અભિધ્યઅથમગદ, પગિએ ૬

૬ ૪ પુર્વે—જો અને બીજા શરિનિકા જેન હન કહે છે તેને બૌદ્ધો પુર્વે કહે જુઓ આવાલુ ૧ ૧૫૬ પૂ ૩ મિનિ ૬ પ્રત ૬ ૨૭, ૮૫, ૩૦૬ આદિ ઓ ગુનાપન્નતિ-જેમા જીવાના નિરિધ રૂપે બેઠે પુરુષનને નાને મગધમાં આન્વા છે તત્ત્વાર્થ ૫. ૨૩

જોન મતે પુરુષનનો સામાન્ય અર્થ જ. ૫ માલુ પદાર્થ છે પગુ બગવામા (૮ ૩ ૨૦ ૨) પુરુષન એ જ અર્થમા પણ ૧૫૨૫થેનો ઇ

૬ ૬ સરોરીર આક્રમાને—આ અવનણનો હરિન્ય ઉપનિષદમા જે પાર છે તે તેના પૂર્વ સર્ભમા આ પ્રમાણે છે— મયથ મર્ચ વા ૬૬ સરીમાત મૃતુના તદસ્થાસરી સ્થા-ડસનોડધિષ્ઠાનમાતો ૬ ઇગરી પ્રિયાન્ય ૬ ૬ સચારાસ્ય જન પ્રિયાપ્રિયોરપહાતરસ્યસરીર થાવ સન્ન ન પ્રિયાપ્રિય સ્પૃશત । ૮-૧૨-૧

આમાનો 'થાવ મત' એવો પદ્યો આવાર્થ જિનન સામ પણ હતો જુઓ ગા ૧૦૨૦ આ અવનણના જિનવદ્ધસન અર્થ માટે જુઓ ગા ૨૦૧૫-૨૦૨૩ આવાર્થ રાક ને આ અવનણનો અર્થ એવો જ માન્ય છે જે પ્રમાણ પ્રસ્તુતમા કરોમા આનો છે તેમનું ક્ષત્ર છે ૩ ધમ અને મધર્મકૃત સુખ અને દુખ એ સચારી હને છે પણ મુક્તને નવી મુક્તને તો નિતિત્વ ૫ખ-આનદ છે આ અર્થનણનો નેવાયિકને પણ અર્દો જે અથ છે તે જ ૬૪ છે ન્યાયમજરી પૂ. ૫૦૬

૬ ૬ રુનની ઈન્દ્રનાજો—

આનુ ની વાક ૧ ઈપ્યા પ્રમાણે મેનાયણી ઉપનિષ આ નથી પણ મેનાયણી મહિતામા (૧ ૮ ૭) કે પ્રસ્તુતમા ઉપનિષદમહાવાક્યકાનને આધારે ૮ નખ કરોનો એ વાકય તત્તિરીય ધ્યાનમા પણ કે-૧ ૧ અને તત્તિરીય સતિતામા પણ છે-૧ ૫ ૮ ૧

૬ ૮ અગ્નિહોન—એક નમગનો થા

૬ ૧૦ આત્મા અકર્તા—નામકરણ મન પુરુષનિરૂપણ માટે જુઓ સાખ્ય રિશિ ૧૭-૯

૭ ૧૦ જીવ પ્રત્યક્ષ છે—જીવ અને જ્ઞાનનો અભેદ માર્ગને અહીં અને પ્રત્યક્ષ કૃતો છે, કારણ કે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે આ બામતમા દર્શનિગાના ત્રિવિધ મતો છે

નૈયાયિકા-વશીષ્ઠી જ્ઞાન અને જીવનો ભેદ માને છે તેમને મતે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય તો પણ આત્માન પ્રત્યક્ષ ન હોય એમ જાને. સાખ્યયોગને મતે પણ જ્ઞાન અને પુરુષનો ભેદ છે એટલે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છતાં પુરુષ અપ્રત્યક્ષ હોય એવો સંભાર છે વદા ત આત્માને ચિન્મય-વિજ્ઞાનમય માને છે એટલે વિજ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એ જ આત્માન પણ પ્રત્યક્ષ છે હયુ-હુપીતો બે માન્યા ત્રણ પણ ન્યાયનજરીમાર જાયન્તે આત્મપ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરું છે ન્યાયમ ૪૭.

જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષની મામતમા પણ દર્શનિગા એકમન્ય નથી કૌન-મૌલિક-પ્રાભાકર-વેત્ત એટલા ઈનો જ્ઞાનને સ્વરૂપ-સ્વભવિનિ-સ્વપ્રત્યક્ષ માને છે એટલે જ્ઞાન પોતે જ પોતાનું પ્રત્યક્ષ કરે છે એમ મારે છે જ્ઞાનનું જ્ઞાન ક્ષવા માટે ખીજ પ્રતિજ્ઞાનની આવરુપકતા સ્વીકારના નથી આવી રિપરીન નૈસર્ગિક-યૈતોપિકા જ્ઞાનનું સ્વપ્રત્યક્ષ માનના નધા, પણ એ જ્ઞાનનું ખીજ જ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષ માને છે, જ્યાર સાખ્ય-યોગના અને પુરુષ ભગ મધી છુદ્ધિ દ્વિત્વો પ્રતિમાલિન થાય છે પણ કુમારિન અને તેના અનુયાયીઓ તો જ્ઞાનની પગલ જ માને છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું અનિત્ય અનુમાન અને અર્ધાપતિથી સિદ્ધ કરે છે તેમને મતે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ છે જ નહિ. આ બામતમા રિશિ રિરગ્ણ માટે જુઓ નમાભુખીમાના ટિ. ૧ ૧૦

૭ ૧૭ સ્વમયે નુ—પોતાનું જ્ઞાન પોતે જ કરે તે સ્વસર્વન મે પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો એક સ્તંભ છે

૭ ૧૭ સ્વમચિન્તિ—જેન જ્ઞાન પોતાથી જ થયુ હાય તે સ્વમચિન્તિ

૭ ૨૨ પ્રત્યક્ષેત—પ્રત્યક્ષથી જાર-એટલે કે મિત્ત અનુમાનાતિ

૮ ૧ આવા—કોઈપણ રૂપના વિરોધમા જે પ્રમાણુ ઉપરિધન કરવામા આવે તે માધ્ય પ્રમાણુ કહવાય

૮ ૧૭ અહ પ્રત્યય—આત્માની અહ પ્રત્યયથી મિદ્ધિ કે સનો પ્રમાણુ બહુ જૂનો છે ન્યાયભાષ્ય (૦ ૧ ૧૫) મા પણ ત્રે દિકે અહ પ્રત્યયના પ્રતિધાનને આધારે આચાર્ય જિનભદ્રની જેમ જ આત્મસિદ્ધિ કે વાર્તા બાની છે અને પ્રવરુપાદભાષ્ય (૫૦-૬૦) મા અને ન્યાયમજરી (૫૦ ૪૦૬) મા પણ અહ પ્રત્યયને આત્મવિવચકે બતાવવામા આવે છે ન્યાયવાર્તિક (૫૦ ૭૮૧) મા તો અહ પ્રત્યયને પ્રત્યક્ષ કહ્યો છે

૮ ૨૨ અહ પ્રત્યય હેતુવિવચકે નવી—

આ માટે ન્યાયમૂળની આત્મપરીમા (૦ ૧ ૧) અને પ્રવરુપાદભાષ્યનું આત્મ પ્રમાણુ (૫૦ ૭૬૦) જુઓ રિરો માટે આત્મનસ્તવિવેક (૧૦ ૬૬) અને વાયાન તારવા૦ ની તુનનામક દિપ્તી ૫૦ ૨૦૬-૭ ૮ જુઓ

૯ ૬ સંશયકર્તા એ જ જીવ—આચાર્ય જિનભદ્રની આ માધ્યમામાં અપારેની દીનો સાથે આચાર્ય નમ્હેની ઉમિતી તુના કરવા જેવી છે આચાર્ય ક્રમ મહં ૭૬ ૨ નધા લોકાને આત્માના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ છે જે નથી એવી પ્રતીતિ પ્રતિ નથી જો લોકાને પોતાનું અસ્તિત્વ અજાન હોય તો જે નથી એવી પ્રતીતિ થી જોઈએ ક્ષણ ૧ ૧ ૧

૬ ૧૫. અનનુરૂપ—આ વીર સાથે ન્યાયક્ષત્ર (૩ ૨ ૫૪)ની વીરગતી ગુવના
ક વા જેવી છે તેમા મધ્ય કે સરિરના ગુણમા અને આત્માના ક્રોધમા વધાર્થ છે

૬ ૧૬ ગુણ-ગુણીલાન—આનો કુલ આ છે અને આ આનો ફરી છે તેવી અવધા

૮ ૨૩ પક્ષ—

સાધ્ય-જે સિદ્ધ કરનાર હાય તે ધર્મથી જે વિરિદ્ધ હોય તે પણ મહાસાધ્ય અથવા
તે સાધ્ય પણ પક્ષ કહેવાય એ તેવી પહેરેલી પ્રતિભા ન હોવી જોઈએ-તે પ્રથમથી સાત ન
હાય જોઈએ એમને કે જે વિશે રોદ, વિપરીત ગાન અથવા તેા અનુપચરનાય હાય તે
આધ્ય અને છે આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જે બાધિત ન હોય તે જ સાધ્ય મની રાકે છે
વગી પોતાને અનિદ્ધ હોય તે પણ સાધ્ય ન મની છે જુઓ પ્રમાણનનત્વાનાક ૩ ૧૮-૧૭

૮ ૨૩ પક્ષાવસાસ—પક્ષના ઉચ્ચ નક્ષત્રથી જે વિપરીત હાય તે પમાત્મા
મહાસાધ્ય—વિશેષ વિનય માત્ર જુઓ પ્રમાણીમાયા ભાગ ૬૦ ૬ ૮૮

૮ ૩૨ સ્વાસ્થ્યપગમ—પોતાનો સ્વીકાર

૧૦ ૧. નિષમ્વૃત્તિ—સાધ્યનો જેમા અમાવ હાય તે વિપક્ષ તેમા જે હેતુ છે તે
વિપક્ષથી કહેવાય

૧૦ ૨૫ ગુણોના પ્રત્યક્ષથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ—પ્રવચનપાઠ (૧૦ ૫૫) બુદ્ધિ
—સુખાદિ આત્મગુણોનું પ્રત્યક્ષ આત્મા અને મનના ઋનિકર્મથી માન્યુ, પશુ જેના
કુલ પ્રત્યક્ષ હોય તે વગુ પણ પ્રત્યક્ષ હોય તેમજ નિરમ પ્રત્યક્ષાદે માન્ય નથી, કાગળ,
તેમને મતે આપાસનો કુલ શમ્ભુ અને વાતુનો કુલ સ્પર્શ એ પ્રત્યક્ષ હતા આપાત અને
વાયુ અપ્રત્યક્ષ છે (૫૦ ૫૦૮, ૨૪૬) એમને આશ્ચર્ય વિનય જુઓ-ફીના બેદાબેદની
ચર્ચા થી છે અને પોતાનું મત્તમ સિદ્ધ કરુ છે

૧૧ ૧ શબ્દ પૌરુષલિક છે—વાચ-વર્ણનને મતે શમ્ભુ એ નિત્ય મેલ આકાસનો
કુલ છે પણ સાધ્યને મતે શબ્દ-તત્ત્વનાથી આપાત નામનું બાહ્યત્વન ધાય છે અને તેનો
મુલ્ય શબ્દ કે ત્વાચ્છુ બાદકરિને મતે શબ્દ એ કલ્પ છે અને તેનો જ પ્રપચ એ વિષય છે
(વાચપત્તીય ૧ ૧) મીમામ્સા સ્પર્શ શબ્દ માને છે અને તેવી અને અવસ્થાઓ સ્વીકારે
છે (શાસ્ત્રી ૫૦ ૨૧૧ ૨૧) અને તેને નિત્ય માને છે તેથી ઝવરુ બીજાઓ મનને
અનિત્ય માને છે મીમામ્સકને મતે શમ્ભુ કન્ય હતા પૌરુષલિક નહી, ત્વાચે જોન મતે તે
પૌરુષલિક છે મામાસકમતે શબ્દ પાપક છે, પણ જોન મતે મોમ્મા સર્વ ગમનની
ચકિતના ૧ ૩

૧૧ ૧ ગુણ-ગુણીનો ભેદ—ન્યાય-સૈદ્ધિક ગુણ-ગુણીનો ભેદ વીકારે છે
બાદમતે કુપી-કન્ય જેનું કલ્પ જ સ્વપ્ન નથી, પણ કુમા જ માત્ર છે જોના મીમાસકા કુપી-
ગુણીનો ભેદભેદ સ્વીકારે કે માખમતે ગુણ-ગુણીનો અભેદ છે

૧૧ ૨૬ કુપા કદી ગુણી નિના હોતા નથી—આ વીર પ્રથમપાઠ (૫૦
૨૬૦) પણ આપી છે ગુપ્ત-કુપાદિ એ ક્રોધ કે માટે ગુણીનું અનુમાન કરવું જોઈએ,
સરિર અને હન્દિપના કુપા તે તે છે નહિ, માત્ર આત્મન્યા માન્ય જોઈએ એ જ

રીતે ન્યાયશાસ્ત્રના પાંચ પાત્રો જોવાથી આ મતિનિર્ણય ન્યાયાના આવી છે (૨ ૪૦) વળી જુઓ ન્યાયભાષ્ય ૧ ૧ ૫

૧૦ ૪ ગા ૧૫૬૧—આ ગાથાનામાં પૂર્વપક્ષ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ છે, ન્યાય મૂળ ૨ ૪૭ રી

૧૦ ૮ ગા ૧૫૬૨—ગાથામાં મુક્તિ પ્રદાનપાદ (૫૦ ૫૬૦) માં છે આ ગાથાના વિવેચનને બંધે (૧૫૬૧) એમ જણાય છે પણ તે (૧૫૬૨) જોઈએ.

૧૦ ૨૬ (૧૫૬૨) ને બંધે (૧૫૬૨) જોઈએ

૧૨ ૨૭ ગા ૧૫૬૩—આ જિનભદ્રે નિયુક્તિને અનુસરીને જે પ્રકારે વાળે છે ઉપક્રમ ક્યો છે તદનુસાર આ ગાથામાં અપારેની મુક્તિ સત છે

૧૦ ૧૩ ગા ૧૫૬૪—આ મુક્તિ પ્રદાનપાદે પણ આવી છે—૫૦ ૩૬૦ નિર્ણયને જુઓ મોળ ૫૦ ૪૦૪

૧૪-૩ ગા ૧૫૬૬—આની જ મુક્તિઓ માટે જુઓ પ્રદાનપાદ ૫૦ ૩૬૦, મોળ ૫૦ ૫૬૧

૧૫ ૫ આત્માને માન જોના જ સસારી અનન્યામાં કથમિત્ત નર્ત માને છે

૧૫ ૬ ઇન્દ્રિય—વાય-વૈશ્વંસી ઇન્દ્રિયને જગતના કર્તા તરીકે માને છે જોનાની જેમ પ્રૌઢ સામ્ય-યોગ અને મીમાન્સક ઇન્દ્રિયને જગતના કર્તા માનતા નથી ઇન્દ્રિયકર્તાત્વસિદ્ધિ ને જુઓ ન્યાયાસાં ૮૫૭ આત્મતત્ત્વવિશેષ ૫૦ ૫૭૭ નિગમ માટે-મીમાન્સા સ્થાન સમઘા કોષ પદિહાર ૪૨ થી, તત્ત્વસાં ૪૬ થી આત્મપરીક્ષા કાં ૮ અદ્વૈત ૫૦ ૨૬૮ ન્યાયાસાં ૫૦ ૮૦૬ વેદાંતમાં આવાયું શબ્દે ઇન્દ્રિયને જગતનો અધિપતિ અને ઉપદેશ-નિર્ણય સિદ્ધિ ક્યો છે પ્રકાશન યાં ૨ ૨ ૫૭-૪૧

૧૫ ૧૦ ગા ૧૫૬૩-૪—આવી જ ન્યાયા ન્યાયવર્તિક (૩ ૧૧) માં છે ૫૦

૧ ૮ નિર્મલ્ય—જે વસ્તુ જે રૂપે ન હોય તમા તે રૂપે પાન મળુ તે

૧૬ ૧૪ પ્રતિપક્ષી-વિગ્રહી

૧૭ ૧૧ અનિપાત નથી—આ જ વસ્તુને સ્વરૂપિણના C હાજુથી નિર્ણય (૬૦ ૪૦) માં કહી છે

૧૭ ૧૬ સમનાય—પુનઃપુનઃ દ્રવ્ય-અર્થનો, દ્રવ્ય-સામાન્યનો દ્રવ્ય-વિશેષનો જે સમઘ છે તેને નૈપાવિધ નમવાય છે છે

૧૮ ૧૫ ગા ૧૫૬૫—મોળ ૫૦ ૮૦૭—‘અહમ્-દો અહમ્-કવિત્તે-સ્વ-અહમ્-કવિત્તે-અહમ્-કવિત્તે-સ્વ-અહમ્-કવિત્તે’ ન્યાયવર્તિક ૫૦ ૩૦૭, તત્ત્વસાં ૫૦ ૮૧

૧૮ ૧૫૬૮—આપા વચનના પ્રામાણ્યમાં ન્યાયવર્તિકમાં જે નક્કી કરેલું છે ૧ વસ્તુનો આકાશમાં ૨ વસ્તુના ૩ જેવું નક્કી હોય તેવું ન્યાયવાં ૨ ૧ ૬૬

૨૧ ૧ ઉપયોગલક્ષણ-જ્ઞાન અને જ્ઞાનને ઉપયોગ દેવાં—

૨૧ ૧૦ નિકલ્યશન્ય—એક દિન

૨૧ ૧૩ જેના મૂળ—અહીં મંસાગની વાજાની સાથે ઘુમના કરીને જાક મૂંડે છે જેમ વડવાઈ જોના મૂળ કોને હોય છે અને તે જમીન તરફ નીચે કંચાય છે તેમ નમ્રા જે પણ એક જ ઉપરનો પ્રપચ છે તે ઉપર ઉપર છે એટલે કે ઉચ્ચતામાં છે પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા છવે નીચી એટલે કે પતિલાવત્તામાં છે

૨૧ ૧૪ ઇન્દ્ર—વેદને '૭૦ કહે છે

૨૨. ૧ જે કંપે છે—ઉદ્ભવતીની વ્યાખ્યા નમ્રાને આત્મા નાપક હોવાથી તેમાં કંપન કે ચલન મહત્ત્વ નથી તેથી તે સ્વતઃ સ્વયં છતાં ચલિત જેનું જન્મ્યાય છે, એમ અથ કરવો જોઈએ. ફોનો અર્થ દેશજન કરે નહિ, પણ અધિકાર પુરુષને માટે કંડો વડા પણ પ્રાપ્ત થવું સંભવ નથી એ અર્થમાં જ સમજાવવું છે વિદ્વાન પુરુષને માટે આત્મા નહીં જ છે, શાસ્ત્ર કે તેને તો તે આશાનજ છે નામ-રૂપાત્મક જનન તો મર્યાદિત છે, પણ આત્મા નાપક છે તેથી તેની પણ બહાર તે છે અને આત્મા નિતિચયપદ નમ્રા હોવાથી નથી વસ્તુના અનમ્રા છે

૨૨ ૧૦ છવે અનેક છે—આત્મા અનેક છે એવા મન ન્યાય-વૈજ્ઞેયિક સામ્ય-જોશ અને મીમાંસા તથા જૈનો અને બૌદ્ધોના છે તેથી વિપરીત શાકર વાન આત્માને એક માને છે

૨૨ ૧૫ ગાંધી ૧૫૮૦—આત્મા અનેક છે તેમાંથી શક્તિઓ માટે જુઓ સાપ્તમીકા-૧૮

૨૩ ૧ ઉપનિષદ—નાન વડે પ્રાપ્તિ અથવા મહત્ત્વ

૨૪ ૨૮ છવે વ્યાપક નથી—ઉપનિષદોમાં આત્માના પંચમાણુ સિંધે જુદી જુદી કે પનાઓ છે—ગૌરીપદી ઉપનિષદમાં આત્માને ધરી-નાપી વર્ણનો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે જેમ ધરી તેના આનમાં ન્યાપ છે તે જ રીતે આત્મા ધરીમાં ન્યાપ અને રોમ ધરી ન્યાપ છે (૪ ૨૦) પણ ૧૭૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે તે આપા અથવા જવના લાગી જોડેલા એમ કહ્યું છે—૫ ૬ ૧ ત્રિવિધ ઉપનિષદોમાં આત્માને અપ્રત્યક્ષમાં કહી છે—કોઠા ૧ ૨ ૧૨ એનાં ૩ ૧૩ ૫ ૮—૬ પણ જાન્દોન્ય ઉપનિષદમાં તેને વેત જ્વના કહી છે પણ અનેકમાં તેને વ્યાપક રૂપે ઉપનિષદોમાં વર્ણવે છે મુ. ૧૦ ૧ ૧ ૬ આવા વિશેષી મંત્રનો સામે આવતા કોઈક જાણિ તો ઉક્ત બધા પરિમણવાળા આત્માનું જ્ઞાન કરવની વાત કર છે તો કોઈ તેને અપૂર્ણ પણે અપૂર્ણ અને મહાનથી પણ મહાન માનના પ્રેરણ છે મૈત્ર્યપનિષદ ૬ ૩૮, કોઠા ૧ ૨ ૨૦ જાન્દોન્ય ૩ ૧૪-૩ ન્યાય-વૈજ્ઞેયિક, સામ્યજોશ, મીમાંસા એ બધા દલનોએ તથા સકલયાય આત્માને વ્યાપક માન્યો છે, આથી વિરુદ્ધ જૈનોએ અને ગમાનુભાદિ અન્ય વેદાન્તના આચાર્યોએ છવેને કમલ દેહપરિમાણ અને અપ્રપરિણામ માન્યો છે

૨૫ ૧૧ ગાંધી ૧૫૨૩-૬—ઉપનિષદવાદ્યનો અર્થ જે અર્થ કવામાં આવ્યો છે તે બૌદ્ધપ્રક્રિયાને અનુસરીને કવામાં આવ્યો છે જૈનો દ્વય-પર્વાય ઉભયવાદી છોઈને એ પ્રક્રિયાને પર્વાયાજિન વડાની નેવામાં આવી છે અને એ પ્રમાણે વાક્યનો અર્થ મંગલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે

૨૭ ૬ અન્યથ-અતિરેક—કોઈ એક વસ્તુની સત્તાને આધારે બીજી વસ્તુની સત્તા

૧૭ ૨૩ વિધિનાક—વિધિવિધાનક, 'ન્યાયસૂત્ર' ૨ ૧ ૬૩

૧૭ ૨૮ અર્થવાદ—'સ્તુતિનિર્ણય' વાક્યેષુ પુણ્યન કલ્પવેદ 'ન્યાયસૂત્ર' ૨ ૧ ૬૪

૧૭ ૨૯ અનુવાદ—'વિધિવિધિતકાનુવચનસુત્ર' 'ન્યાયસૂત્ર' ૨ ૧ ૬૫

[૩]

૫૦ ૨ શુદ્ધ-શરીર—શુદ્ધ અને શરીર એકજ, એ વાદ પાત્ર ચારાકોના જે છે પ્રાચીન મ થોમા આ વાદો 'ન ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ'ના નામે ઉદ્ભવેલ નવ જે લગી એ પૂત્ર નિષ્પન્ન હોનાથી તેના પત્નિ જુનાના સુમુદાયથી નિષ્પન્ન છે એવા આશયો પૂર્વપક્ષ આ વાદના મુકવામાં આવે છે એ સિદ્ધિ મુ કે વૈતથ્યનુ ઉપાલન લેખુ જુના નથી પણ આત્મા-તેન એ અતત્ત નત્ત છે અને વૈતથ્ય એ તેના પત્ર છે

૫૦ ૧ મનવચન—પ્રાચીનની ન્યાયપ્રાચીનમાં 'તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ' હરવાના આવે છે તેના દવા પત્ર ઉપરિધાન નક્કર એવી માનવા છે

૫૦ ૨૪ ૧૧૦ ૧૬૫૦—નાન મુ, 'શુદ્ધ-અત્ત-શરીર-શરીર' લક્ષણે લક્ષણે શરીર-અવિધ્યલક્ષણે 'આ શરીરના સ્વતંત્રતા' ૪ શરીરના "તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ" નામના મ થમા (૫ ૧) ૭ જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૬ ૩૬૧ વર્ગી 'તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ' એ પત્ર ચારાકોના સ્વતંત્રતામાં મ છે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૬ ૩૬૧

શરીરના આ મના નિ ૧ ના જુઓ—પ્રાચીન ૭૧ થી, ન્યાયસૂત્ર ૫ ૨૭૦ મોનની ૭૬૧ 'તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ'ના નામના પ્રાચીન ૧ ૭ થી, તત્ત્વત્ત્વત્તરી ૩૨ ૧૮૫૩—૧૮ ૪ તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ ૩ ૫૦ મના સ્વતંત્રતામાં ૩૬ થી તત્ત્વત્ત્વત્તરી ૫૦ ૧૦ તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ ૫૦ ૨૬ પ્રત્યેક મનામાં ૧૦ ૧૧૦ ન્યાયસૂત્ર ૫૦ ૩૬૧ તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ ૫૦ ૧૦૮૦ ન્યાયસૂત્ર ૫૦ ૩૬૧

આચાર્ય મનાથી મ નુ ઉદ્ભવુ પત્ર વાવાકોના સ્વતંત્રતા આવેલ —"મદ્વત્ત્વત્તરી શ્વ" આ ન્યાય ન્યાયસૂત્ર ૫ ૩૦ (૫૦-૬૦) ઉદ્ભવ છે પત્ર શરીરના (૩ ૩૫૬) એ નુ તેના પૂ ૧ ૨૧ આ ન્યાય છે 'તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ' મદ્વત્ત્વત્તરી શ્વ નિત્યવિધિ કાવ પુણ્ય આ નિત્ય ન્યાય આ ન્યાય ૫૦ ૬૫૦ કે જે કે તત્ત્વત્ત્વત્તરી શ્વ-૩૫.

૫૪ ૧ ૧૧૦ ૧૬૫૬—આ નુકિત પ્રતિ ૧૫૬ (૫ ૨૬૦) પત્ર ન્યાય ૭ વર્ગી જુઓ ન્યાય ૧૧ ૧ ૧-૩

૫૬ ૭ ૧૧૦ ૧૬૬૬—નાની ન્યાય ન્યાય ન્યાયસૂત્ર ૩ ૧ ૧૮

૫ ૧૮ નિર્ણય—સ્વેદ સાધના જે વાદના નિર્ણય થાય તે પ્રતિપક્ષ મુદ્વાય ૭ પ્રતિપક્ષ આ અસિદ્ધ હોય તેની તેની અત્ત પત્ર અસિદ્ધ હોય છે ન્યાય પ્રતિપક્ષના જે અત્ત હોય તેને હેતુ બનાવી સમય નિર્ણય ૧૫ ૬ હેતુ તે સિદ્ધ હોય છે આ આશય વાધુનિત્યે અદ્ય છે

૫૬ ૭ 'આચાર્ય'—નુનના કહે ૧૦ ૧૦૧

૫૭ ૩ તત્ત્વત્તરી ૧ ન્યાયે ન્યાયના ન્યાય

૫૭ ૩ ૧૧૦ ૧૬૬૬—આ નુકિત માટે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૩ ૧ ૨૨

૫૭ ૧૭ ૫૧૦ ૧૬૬૩—આવશ્યાવ્ય ૧ ૨૫

૫૬ ૮ વિજ્ઞાનધ્યાના સરસ્વતી—આ માટે જુઓ—

પ્રતિજ્ઞાવિનાશો હિ ભાવાના ભાવસતતે ।

તથોત્પત્તે સહેતુ વાદાશ્રયોડયુક્તમ યથા ॥

પ્રમાણાર્થિત ૧ ૮

મૌલોનો આ વ્યોદ્ય સર્વ પ્રસિદ્ધ છે—

યસ્મિન્નેવ હિ સત્તાન અહિતા કર્મવાસના ।

ફલ તત્રૈવ મ ધત્તે કાપસિ રક્તના યથા ॥

વિશેષ માટે જુઓ મોધિયથાવના નિર્ણય ૧ ૧૦ ૮૭

૦ ૧ એ-જ્ઞાન—મા મોદ્ય વિદ્યાન્તુ નૃપ આ મિતિમા છે—

‘વિજ્ઞાનાદિ ન વિજ્ઞાનમેકમર્થદ્રવ્ય યથા ।

એકમર્થ વિજ્ઞાનાદિ ન વિજ્ઞાનદ્રવ્ય તથા ॥’

સરાર્થમિદિ (૧ ૧) આ ઉદ્યોત છે

૧૦ ૨૫ પ્રસિદ્ધાર્થ—અનુમાનની પ્રતિજ્ઞાનો આપ — ૫૧૧ ધૂમરાગો ૭ —
એવા છે તેમાં જે પર્વત ૦ તેને પક્ષ હવાય ૦ અને તેને ધર્મી પણ હવાય ૦ । જુ ૮
તેના વાકિદ્ધિ ધર્મને સિદ્ધ ૬ વાનો છે આમાં વાકિ ૫ ધર્મ અપ્રસિદ્ધ હાય છે તેથી ॥ સાપ્ત
બને છે, પણ પર્વત તો પ્રસિદ્ધ જ તેના બોધિએ તેથી પ્ર્યુ છે ૬ પક્ષ પ્રસિદ્ધ એવા ધર્મ
હાય છે

૧૦ ૨૧ ‘ક્ષણિકા’—

ક્ષણિકા સર્વે સત્કારાઃ અધિરણા કુલ્ત ક્રિયા ।

મુતિર્યથા ક્રિયા સૈવ ફાલક સૈવ ચોચતે ॥

મોધિયથાવના પશિકામા ઉદ્યોત—૧૦ ૨૭;

૩ ૨૮ કથોપશમ—કર્મનો ક્ષર અને ઉપશમ થાય તે ક્ષરોપશમ અથાત્ મનના
અમુક અશનો પ્રત્યોત્થ લાગે ક્ષર થાય અને જે કર્મ સત્તામાં હોય તેના ઉપને ગરવો
અથાત્ ઉપશમ ૨વા તે.

૧૧ ૧૦ ૫૧૦ ૧૬૮૨—ગુરના—

“અતિદૂરાત્ સામાન્યાદિદ્રવ્યઘાતા મનાઙ્ગનવસ્થાનાત્ ।

સૌમ્યાદ્ યરગનાદમિમગાત્ સમાનાભિહારાચ્ચ ॥

સામ્યકાગિતિ-૭

[૪]

૧૭ ૧ નાલવર વ્યજા—સિંગર પર પગમાં શુચિસ્ત એવું પણ નામ મળે છે—હરિવંશ
પુરાણ ૩ ૪૨

૬૭ ૧૦ 'સ્વપ્નોપમ — આના નામર્થન માટે જુઓ—

દસ્યતે જગતિ યથચઘ્રજગતિ રીડ્યતે ।
વસતે જગતિ યથસર્વ મિથ્યેતિ નિધિનુ ॥૫૫॥
દદ પ્રપદ્ય ચકિચિચઘ્રજગતિ વિચતે ।
દ્યવરૂપ ચ દ્યુરૂપ સર્વ શશવિષાણવત્ ॥૭૫॥
મૂમિરાપોડનલો વાયુ સ્વ મનો બુદ્ધિરવ ચ ।
અદ્વકારથ તજથ્થ લોક ભુવનમણ્ડલમ્ ॥૭૬॥

તેજોનિરૂપનિ ૫૦ ૫

પૂર્વાક્ત અવનરથ ઉપનિષદમાંથી કે આધ્યમિક કાશિકા તથા દ્યુતિમા પદ્ય આજ
મતનમનુ આનરથ આવે છે—

યથા માયા યથા સ્વપ્નો ગર્ધર્વનગર યથા ।
તથોત્પાદસ્તથા સ્થાનં તથા મહા ઉદાહત ॥

મુનમાધ્યમિશ્ચક્રિકા ૭ ૭૪

પનપિષ્ઠોપમ ન્દપ વેદના બુદ્ધુદોપમા ।
મરીચિસદશી સજ્ઞા સરકારા કદલાનિમા ।
માયોપમ ચ વિજ્ઞાનમુકમાદિત્યરધુના ॥

આધ્યમિશ્ચક્રિ ૫૦ ૪૧

આવેા દૂર્વપક્ષ ન્યાયસૂત્રના પદ્ય છે—

સ્વપ્નરિપયાભિમાનમદય પ્રમાણપ્રમેયાભિમાન । માયાગર્ધર્વનગરમૃગતૃષ્ણિકાનદ્વા ।

ન્યાયસૂત્ર ૮ ૨ ૩૧-૩૨

૬૭ ૨૪ છુતના—

યથૈવ ગર્ધર્વપુર મરીચિરા યથૈવ માયા સુપિન યથૈવ ।
સ્વભાવત્ તથા તુ નિમિત્તભાવના તથોપમાન્ જાનવ સર્વભાવાન્ ॥

આધ્યમિશ્ચક્રિ, ૫૦ ૧૭૮

૬૮ ૮ સાપેક્ષ—આ વા ને પૂર્વપક્ષ ન્યાયસૂત્રમાં પદ્ય છે અને તેનું નિગ્રહરથ પદ્ય
૧૧ ૮ છે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૪ ૧ ૩૯-૪૦

આ પાત્રુ મૂળી નામજીર્ણની નિમ્ન મારિમા છે

યોડપેક્ષ્ય સિધ્યતે માવ તમેવાપેક્ષ્ય સિધ્યતિ ।
યદિ યોડપેક્ષિત ય સ સિધ્યતા કમપેક્ષ્ય ક ॥
યોડપેક્ષ્ય સિધ્યતે માવ સોડસદ્ધોડપેક્ષિત કથમ્ ।
અથાપેક્ષ્યતે સિદ્ધસ્વપદ્ધાડસ્ય ન નિચત ॥

મુનમાધ્યમિશ્ચક્રિકા ૧૦ ૧૦ ૧૧

સાપેક્ષ વસ્તુઓનો અભાવ ઉપનિષદમાં પણ વર્ણિત મળે છે—

અમરોચ્ચારણ નાસ્તિ ગુરુશિષ્યાદિ નારુયપિ ।

एकान्तभावे द्वितीय न द्वितीयेऽपि न चैकता ॥ ૨૧ ॥

न घनमपि चे मोक्षे न घाभावे न मोक्षता ।

मरण यदि चञ्ज म ज्ञानभावे मृतिर्न च ॥ ૨૪ ॥

त्वमित्यपि भवेत्प्राह त्व તો ત્વદહસેઃ ન ।

इद यदि तदेवास्ति तन्भावादिव न च ॥ ૨૫ ॥

अस्तीति च्छास्ति तदा नस्ति चेदस्ति किंचन ।

कार्यं चेत् कारण किंचित् कार्याभावे न कारणम् ॥ ૨૬ ॥

द्वैत यदि तदाद्वैत द्वैતાभावेऽद्वય ન ચ ।

દ્વય यदि દ્વયપ્યસ્તિ દ્વયાભાવે દ્વયેવ ન ॥ ૨૭ ॥

अतयेदि बहि सत्यम ताभावे बहिर्न च ।

पूर्णमस्ति चेद्विच्छिदपूर्णत्वं प्रस यते ॥ ૨૮ ॥

तस्मादतत्त्ववचिचास्ति न चाह या इम इदम् ।

नास्ति दृष्टान्तક સત્યે નાસ્તિ દાર્શનિક ક્ષણે ॥ ૨૯ ॥

ધૃત્યાદિ વિચાર તેજોગિ કૃષ્ણનિરૂપના પાપમા અપ્યાપમા મળે છે તેમા નિમ્ન
ક્ષણની સ્થિતિમાં જે પ્રમારના વિચારો છે તે જ પ્રમારના વિચાર નાગર્થ્યનના પણ છે
એ જ છે જે એટલે જાણ નિષ્કલ્પે હતું જે ખીજને સત્ય.

૬૮ ૯ સૂત્ર — આ પ્રકારે નાગર્થ્યનની છે—

न स्वता नापि परता न द्वाभ्या नाप्यहतुत ।

અપના જાતુ વિષયને મારા કદચત કચન ॥ ૧-૧ ॥

न स्वतो जायते भाव परतो नैव जायते ।

न स्वतः परतश्चैव जायत जायते कुत ॥ ૨૧-૧૩ ॥

મૂ.૧મા૦

૧૯ ૮ સૂ.૨-૧-૩૧૧૧—આપવાર્તિમા પણ આ જ ઉદાહરણ છે—આપવા૦ ૪૧ ૭

૭૦ ૧૦ ઉત્પત્તિ—આ મર્થા માપ્યમિદ્વૃત્તિ ૧ ૪ મા છે પુનઃ કરે—

उत्पद्यमानमुपादो यदि चोपादकयसम् ।

उत्पादयेत् तमुत्पाद उत्पाद कतम पुन ॥ ૧૮ ॥

अ य उत्पादकत्येन यमुत्पादोऽनवस्थिति ।

अथानुत्पाद उत्पन्न सर्वमुत्पद्यते तथा ॥ ૧૯ ॥

સતથ તાવદ્વત્તિરસતથ ન યુગ્યતે ।

ન સતથાસતથેતિ પૂર્વમેવોપપાદિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

નૂનભાષ્યમિકમ્પરિહા ૭

૭૧ ૧૭ ગા ૧૬૯૫—ગુના કયા—

હતોથ પ્રત્યયાના ચ સામઙ્યા જાયતે યદિ ।

ફલમસ્તિ ચ સામઙ્યા સામઙ્યા જાયતે કથમ્ ॥ ૧ ॥

હેતોથ પ્રત્યયાના ચ સામઙ્યા જાયતે યદિ ।

ફલ નાસ્તિ ચ સામઙ્યા સામઙ્યા જાયતે કથમ્ ॥ ૨ ॥

હતોથ પ્રત્યયાના ચ સામઙ્યામસ્તિ ચ ફલમ્ ।

ગૃહીત નનુ સામઙ્યા, સામઙ્યા ચ ન ગૃહીત ॥ ૩ ॥

હેતોથ પ્રત્યયાના ચ સામઙ્યા નાસ્તિ ચેફલમ્ ।

હતથ પ્રત્યયાથ સ્પુરહેતુપ્રત્યયૈ મમા ॥ ૪ ॥

નૂનભાષ્યમિકમ્પરિહા ૨૦

હેતુપ્રત્યયસામઙ્યા પૃથગ્માવડપિ મદ્વચો ન યદિ ।

નનુ શ્ચાયવ સિદ્ધ ભાવાનામસ્વભાવત ॥

વિગ્રહ-વાર્થનાની ૨૧

૭૮ ૩ ગા ૧૬૭૨—આની સાથે સ્વતિષ્ઠકલ્પચ સ્વતિષ્ઠકલ્પમિમાર્ગ આ ન્યાયસ્થત
(૪ ૨ ૪૮) અને તેના બાધની ગુવના કયા થેન્ય છે

૭૪ ૧ ગા ૧૬૭૩—વપ્ન રિન ભુમો પ્રસન્નપાદ-૫૦ ૫૪૮

૭૪ ૨૦ ત્રિભવનપદાણુ નાથ—અહી વાચનો અર્થ છે અનુમાનરાકચ તેના
નયુ અવયવ ને ત્રિભા-હંતુ-ઉદાદગ્ય

૭૪ ૩૦ પાન્ય અવયવનાણુ નાથ—પૂર્વપ્ત નયુ અને ઉપનય તથા ત્રિભાવ એ
મે મળી પાન્ય અવયવ છે

૧—પવતમાં રહિ કે-આ 'પ્રતિષ્ઠા' મંદવાર છે મેટલ આપા સાધ્ય વસ્તુનો નિર્દેશ
કવામા આવ છે

૨—૧ જુ કે તમા કુમાડા ક-આ હંતુ છે સાધ્યને સિદ્ધ ના જે સાધન હોય તેના
નિર્દેશ કે તા તે 'હંતુ' કહેવાય જે સાધ્ય સાથે જની ન્યાપ્તિ-અવિનાશવા હાય તે જ સાધન
યર્થ થાય જે એટલે કે જે વસ્તુ સાધ્યના અભાવમાં જદી ઉપનય થતી ન હોય અર્થાત્ જે
સાધ્ય હોય તો જ હોય-એવી વસ્તુ 'સાધન' કહેવાય છે, કારણ કે તને જોઈને અનુમાન
કરી શકાય છે કે સાધ્ય અસ્ત હોતુ જોઈએ

૩ ત્યા ત્યા કુમાડા હોય જે ત્યા ત્યા અગ્નિ હોય છે જેમકે મોડામાં જ્યાં અગ્નિ
નથી હોતો ત્યા કુમાડા પશુ નથી હોતો, જેમકે પાણીમાં કુમાડા આ પ્રમાણે ન્યાપ્તિ-અવિનાશ
ધાન હોય તે દશન કહેવાય છે તેનો નિર્દેશ તે 'હંતુ' જુ પ્રસ્તુતમાં આ છે સાધ્ય

દષ્ટાન કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં અન્યન્યાપિ એટલે ૪ સાધનના સંભાવે નાધ્યનો સંભાવ મતાવવાના આગે છે અને કુડ એ વૈરમ્ દષ્ટાન છે, કાણ કે તેમાં અતિરેક- ન્યાપિ અર્થાત્ સાધના અભાવે કાગ્ગે સાધનનો પણ અભાવ થતાવવામાં આગે છે

૬ પર્વતમાં હુમાડો છે—આ પ્રકારે સાધનનો ઉપસદા પદ્ધતિ કરી દેખાડે તે ઉપનય કહેવાય છે

૫ આથી પર્વતમાં અગ્નિ છે—આ પ્રકારે સાધ્યનો ઉપસદા ૨૭વા તે નિગમન કહેવાય છે

૭૫ ૩૨. સાપેક્ષ નથી—ગુણો ન્યાયસૂત્ર ૬ ૧ ૪૦

૭૬ ૧૭ સાપેક્ષ—આચાર્ય સમતમ એ બધું સાપેક્ષ ૪૮ ૩ અગર નિરપેક્ષ ૪૮ ૩ એ બંને એકતિાનુ નિરાપેક્ષ ક્યું છે આપ્તિમાંસા કાં ૭૩-૭૫

૭૭ ૩૦ 'અગ્નિદહતિ' પૂરો પોતે આગે છે—

હૃદમેવ ન વત્યતત્ કસ્ય પર્યનુયમ્યતામ્ ।

અગ્નિર્દહતિ નારાશ કોડર પર્યનુયમ્યતામ્ ॥

પ્રમાણવાર્તિકાનકાર પૃ ૪૩

૭૮ ૩ વ્યનહાર અને નિશ્ચય—આચાર્ય હૃદકન્દે વ્યનહાર અને નિશ્ચયને પ્રાપ્તિ પૃથક્કરણ ક્યું છે તે માટે ગુણો ન્યાયવ્યાગવાર્તિકાદ્વિત્ત પ્રમાણના, ૬૦ ૧૦૯

૮૮ ૧૨ પરમાણુ—ન્યાયભાષ્ય (૪ ૨ ૧૬) માં જે ૫ માણુને નિગમ્યવ કહ્યો છે ૫ ૧૫ બૌદ્ધોએ એ લક્ષણમાં દોન આપ્યો છે અને ક્યું છે કે

પદ્મકેન યુગ્મવગ્નાત્ પરમાણો પદ્મશતા ।

પગ્ગા સમાનદેશવાત્ પિષ્ઠ સ્યાદણુમાત્રક ॥ વિરપ્તિમાનનાસિદ્ધિ કાં ૧૨

આના ઉત્તર માટે ગુણો બોધવતી, પૃ ૨૨૫

૮૪ ૧૪ 'દ્રશ્યકલ્પદિ'—એ પરમાણુના ૨૪ધને દ્રશ્યપુક કહેવામાં આવે છે પણ ન્યાયની ન્યાના વિરોદ્ધાર્થનિકામાં એકચ નથી કાઢને મતે ૧૩ ૫ માણના ૨૪ધને 'અણુ' કહેવાય છે ન્યારે બીજાઓને મતે ૧૩ દ્રશ્યપુક મળીને એક માણક ન્કધ બને છે

૮૪ ૨૦ 'મૂર્તે'—આને મગતો મ્યોડ વાચક ઉભાસ્વાતિતે ઉદ્ધૃત થયો છે—

કારણમેવ તદન્ય સૂક્ષ્મો નિત્યથ મગતિ પરમાણુ ।

પ્રકરસમધરણો દ્વિસ્પશ કાર્યલિજ્જથ ॥

નરવાર્થભાષ્ય ૫ ૨૫

૮૬ ૩ અહર્નિ અહ્યાન માન નથી—આ વ ગુન સમય ન આચાર્ય ધર્મખર્તિએ નિન્ન રાજ્યમાં મુ છે—

“વિપ્રકૃષ્ટત્રિપયાનુપલ્લિ પ્રત્યનાનુમાનનિવૃત્તિલગ્ના સશયહેતુ, પ્રમાણનિવૃત્તાવપિ અર્વામાત્રસિદ્ધેરિતિ ”

ન્યાયનિ કુ ૬ ૫૮-૬૦

૮૭ ૧૩ સદહેતુ—હેતુ સપદ્ધતિ હાન ન હોય, અથાત્ તે બનેને મધા સપદ્ધતિમાં મહેતો હોય અથવા તે ન્દતો ન હોય એના માનરી તે સદહેતુ અગર અસદહેતુ બની નથી જતો, ૫૨૭ જે તેની નિષદ્ધમાં હતિ હોય તા તે અન્ય અસદહેતુ બની જાય છે એનું

જાન્યુ એ છે કે વિપક્ષમાં તો સાધ્યનો અજ્ઞાન હોય કે એટલે નાધ્યનો ન્યા
અભાવ ન્યા ત્યા પણ જો હજુ વિદ્યમાન હોય તો ત સાધ્યનો નરભાવ સિદ્ધ કે વા કેવી
રીતે સમર્થ થાય ?

८८ ३ वायुनो अस्तित्व-वायुसाधके युक्तिओ भाद जुओ अभवता, पृ० १७०

૮૮ આકાશના રહ અનુમાન-ચાલ-પરેરિત રાખેડ । પુણી વિના સહવે નહિ
અને પૃથ્વી આદિ કોઈ ન્યેનો તે ગુણ સહનતો નથી, અથાત્ આકાશનો મુખ્ય માનવો જોઈએ
એવું અનુમાન રૂઝિ આકાશને સિદ્ધ કે છે એ જોમરની ૧૦ ૩૨ પરતુ જનો તો રાખે
ગુણ માનના નથી, તેથી ઉગ્મ અનુમાનને રથાને આવાર્થે અદ્દી જનસમન આકાશનો
અવગાહકાનની યોગ્યનારૂપ જે ગુણ છે તેનો ઉપયોગ । કોઈ કે અને કમુ છે કે પૃથ્વીઆદિ
જે નૂર્ત દ્રવ્યો કે તેનો કાઈ આધાર હોવા જોઈએ જે આધાર કે તે દ્રવ્ય આગલ છે ઇત્યાદિ

૯૧ ૧૦ નમનેતુ -ને મત 'વગેરેનુ પાંચે.

૯૧ ૧૦ મન્ત્રોપદ્રુત-કથા જ્ઞેતા ધાત કથા વલધી ધામ ઇ તેની સમજ માટે
જુઓ પાયા ત્રિનું પ્રથમ અધ્યાય.

८७ ॐ भाव्य सभिति—१—संवाग्भिति—काष्ठ पण्डु श्वने कनेरु न याय ते रीने
सावधानीयी नान्तु ते, २—भावाग्भिति—क्षत्प, हिनभरी, पडिमिन तथा अस्त्रिज्य वयनतो
व्यवहार ते, ३—अवाग्भिति—श्वन यावाने आवस्व- भोजनार्हि माटनी नावधानया
पूर्व नृत्ति, ४—आदानया भाननिर्लेपगुसभिति—पादादि वस्तुने तया भूषाभा सावधाना
भवती ते, ५—उत्था प्रत्यक्षु भेन-रक्षिधाषुपातिपनिभसभिति—भग-मृत-श्लेध-
दरीगते भेन—वीट वजेले येन्य ग्यानभा परदवयाभा आवधानी गभ्यती ते

૯૨ ૭ ૧૬૧ પ્રમિ-૧-મોડાપ્રિ, ૨-વચનપ્રિ, ૩-શાપ્રિ, એ ૧૪૫ પ્રિ
૩ પ્રિ એટલે અસપ્રિયતિથી નિર્વત.

[4]

૯૧૨ આ જાન-પરભવનુ નાદશ્ય—આ નવામાં 'મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય જ થાય
 કે અને પડુ મરીને પડુ જ થાય કે એવા પૂર્વધ્વ કે તે ડોના કે મેહક જાણવાના
 નથી આમ્નુ પડુ ઉમા પૂર્વધ્વને બહાને માન્ય સદૃશ જ ર્વિ રાય કે ॥ નહિ મે રચા
 જે કુચામા આવી કે તે મુઝ મહરવની કે

ચાનાકા અસપ્તકાર્યવાદી છે છતાં તેઓ પ્રધાને મદદ અને વિસદ્દા માત્ર છે ચતુર્થ
જેના કાર્યને અપાયો સિંચ સ માને છે જ્યારે જૌનિક કોષોને સત્ત્વ ચાનાને એક જ વૃત્ત
નહિ માન્યુ અને ના ૫ પાસ જોને માન્યા એ બતાવ છે તેમને મને સર્વથા વિસદ્દા
કાર્યને સિદ્ધાન્ત માન્ય નથી

વેદાન બને નામ્ય એ ન ને મર્યાદાથી છે તેના તેમને મય એ તા બુ મર્યાદા
 છે એમ માન્ય છે વાળ્મીકે મતે મયમા અને વેદથી વિરહાનુષા દેખાતી હોય છતાં તે બરાબર
 સમન્વય પ્રદાન છે અને સાખ્યને મતે પ્રકૃતિમા મધિ પાત્ર કાર્ય વાળ્મીકે મતે પ્રકૃતિથી બી
 સાખ્યમતે પ્રકૃતિથી સંધ્યા વિરહાનુષા નામ પ્રકૃતિ એ બધા તેના કારણા જે વિરહાનુષા

નિરાશ્યને નથી એમ ન્હી મનન નથી, મન્ય કે ત મનોવિનાશનો વિચાર મો કે વિશુદ્ધ મેના મન નું તેનું પ્રકાર યદિ રાત્રે કે જેમ કાંત્ર મે દેખાતા નથી તેન ન-ધ્યાન ભાગી રાકાતુ નથી, કાદ્યમા પન્નતો નથી આ તે કે, તેજ પ્રમાણે નિરાશ્ય પણ કે

મિનિ- પ્રશ્ન / ૭ ૧૦-૧૫ ૧૦ ૨ ૩ આ પ્રશ્ને નિવાળુ એ અસંગૃહ્યમે મર્વે મૌદ્દ સપ્ર યોને માન્ય કે

વેદાન્તને મને પણ મોક્ષ કે નિરાશ્ય એ ઉત્પન્ન કે રાત્ર નથી પણ તેને સાક્ષાત્કાર કે વાતો કે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપ વિશેષ્ટ અજ્ઞાન કે મિથ્યાજ્ઞાન દ્વા ગીતે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર મને એ જ મોક્ષ કે એવે વાન્તમને પણ જે નિવાળુના મ જોની ચર્ચા કે તે ઉત્પાદક નહિ, પણ સાપક મ જાની કે, તેમ મમભવ નેષ્ટ એ

આ જ માન્યતા અન્ય સંતો પણ માન્ય કે રાત્ર કે આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ આજન થઈ ગયું કે એમ સર્વમન કે આત્મામા વિમલ તો રૂંદ મનને માન્ય નથી વહિકામા માન કુમારિત્તમન નીમાત્મપક્ષ એક જ એવા પક્ષ છે જેને મને આત્મા પશ્ચિમાત્રી નિત્ય હોવાથી તેમા વિદારનો સભવ છે જેન સ્થાન પણ આત્માને પશ્ચિમાત્રી નિત્ય માને કે તેથી તેને મને મોક્ષ કે નિવાળુ કૃત્ત તેમજ અજ્ઞાન મને પ્રકાશનું કે પચાપ દષ્ટિએ તેને કૃત્ત પ્ત્તી રાકાત કે, કાન્યુ કે રિકારને નષ્ટ રીતે શુદ્ધાસ્થા ઉત્પન્ન કરી કે પરણ આત્મા અને તેની શુદ્ધાસ્થા મે ન્યદષ્ટિએ ભિન્ન નથા તેથી તેને અજ્ઞાત પણ મહેવાત છે, કા જુ કે આત્મા તો વિષમાન હતો જ, તેમ મર્ષ ઉત્પન્ન પો નથી,

૧૨- ૩ સ્થેગન—મહાવાની બૌદ્ધો માને કે કે શુદ્ધ મારવા આ સસા મા હવેના ઉદ્ધાર મર્થે આવે છે અને નિમાયુકાવને ધારણ મે છે આની સાથે ગીતાના અવતારવાદનો સિદ્ધાન્ત ટુલનીય

૧૧૮ / લોકના અમ્મ ભાગમા—મુક્તો લોકના અમ્મ ભાગમા ગિયર થાય છે જેનોતો એ ન્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છતા ધણા લેખકો જૈન મુક્તિ વિશે રખતા ન્પી નાખે કે કે સિદ્ધના હવે મળ મમતથીન છે આ પ્રમનુ ન્પી સર્વદર્શનસપ્રદર્મા મહેલુ કે

આત્માને ન્યાયક મનનાન સાખ્ય, ન્યાય-વૈશેષિકાદિ સંતોને મને મુક્તાસ્થામા લોકાક્રમ સુધી મમન કરીને ત્વા ગિયર થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી તે ન્યાયક લોવાથી મર્વન છે માત્ર શરીરનો સબધ આત્માથી છૂટી જાય છે

ભક્તિમાર્ગીય મપ્રકારોને મને મુક્ત હવા વૈકુઠ કે રિપ્પુધામમા રિપ્પના સાનિધ્યમા નહ કે

દીનવાની માલો નિવાળુનુ મર્ષ નિશ્ચિન ન્યાન જોયોની જેમ માનના નથી—જુઓ મિનિ- / ૮ ૬૦ ૧ ૨૨૦ પણ મહાવાની મૌદ્ધોએ ટુલિન સ્વર્ગ કુમાવની સ્વર્ગ જેવા સ્થાનોતો કે પના કરી છે જ્વા શુદ્ધ મિરાજે કે અને અવસરે નિમાયુકાર ધારણ કરીને અવતાર લે કે

સિદ્ધોના નિગમન્યાનના નર્જન માટે જુઓ—મદાનીર ન્યામીનો અતિમ ઉપદેશ ૧૦ ૨૫૧ અથવા ઉત્તરાધ્યાયન ૩૬ પાછ-૬૨

૧૧૪ ૨૮ ‘સાહ ચ’ આ ગાથા આવસ્યમનિયુક્તિની છે—માન ૮૫૭

૧૦૫. ૪ આત્મા સંકલ્પ છે—જે દર્શનાત્મા આત્માને વ્યાપક માનવામા આત્મા છે તે દર્શનાત્મા પરિપક્વતાત્મક ક્રિયા માનવામા આત્મા નથી પણ જોન દર્શનને મતે આત્મા સંકલ્પ-વિકાસશીલ છે તેથી તેમાં પરિપક્વતાત્મક ક્રિયાનો કશો જ વિરોધ નથી.

૧૧૫ ૧ સિદ્ધ્યને બદલે 'અકલ્પ' વાચો.

૧૧૫ ૧૨ પ્રયત્ન—આપ-વરોડિએ આત્મામા એક પ્રયત્ન નામનો ગુણ માન્યો છે અને તેમને મતે તે કર્મ-ક્રિયાથી તો જિત જ છે, કા જુ કે તે ગુણ છે

૧૧૬ ૩૧ 'નિત્ય સત્ત્વ' આ પ્રગ્નિ આચાર્ય ધર્મકર્મીનીની છે તે તેના પૂર્વ પમા આત્મા છે

નિત્ય સત્ત્વમસત્ત્વ વા હંતોર-વાનપેમળાત્.

અવેશાનથ માવાના કાદાચિત્કસ્ય સમય ॥ પ્રભાજીવાર્નિક ૩૪

[૭]

૧૦૧ ૨ દેવચર્યા—આત્મા સિદ્ધાવના વારતીય બધા દર્શનાંમે દેવોનું અસ્તિત્વ સ્વીકાયુ છે એને દેવના અસ્તિત્વ વિશેનો મદદ આવાકોને છે એમ સમજવું

૧૨૧ ૧૩ વરસનારા—જે સ્થાને 'વસનારા' વાંચો

૧૨૨ ૧૩ 'દેવો પ્રત્યક્ષ છે' આ કથન પણ આગમશ્રિત જ સમજવું જોઈએ, કારણ કે સૂર્ય અને ચંદ્રાદિ જ્યોતિ કોને દેવો માનીને અહીં દેવોનું પ્રત્યક્ષ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે પણ સૂર્ય-ચંદ્રાદિને દેવ માનના કે નહિ એમાં પણ સંદેહને અવકાશ છે જ શાસ્ત્રમાં જે તેમને દેવ કહેવામાં આવ્યા છે તે વસ્તુને સ્વીકારીને જ તેમને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય આ પ્રમાણે આગમશ્રવ છે એ આગમશ્રવને અનુભાન વડે આગમ પ્રામાણિક સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરનામાં આ થો છે

૧૨૨ ૧૩ સમયસરજુમા દેવો—આવલ્યુ નામના ત્રીજા અન્યમા પણ આ લોકમાં દેનાગમન થાય ॥ એમ જણા યુ છે ૪ ૭, ૫૦ ૨૮૩

[૮]

૧૦૮ ૨ નારકચર્યા—આ ચર્યામાં પણ નારકના અસ્તિત્વ વિશેનો જે સંદેહ છે તે ચાર્વાકોનો જ પણ છે એમ સમજવું જોઈએ કાગ્ય દેવોની જેમ નારકને પણ અથવા વારતીય દર્શનોએ માન્યા જ છે

૧૨૬ ૭ સર્વજ્ઞને પ્રત્યક્ષ છે—સર્વસ-સાધક અનુભાનમા પણ આ જ વસ્તુ મહેવામા આવે છે કે સર્વજ્ઞને અર્પિન્દ્રિય પ થોનું પ્રત્યક્ષ છે અહીં નારકોનું અસ્તિત્વ સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે આમ વસ્તુન સર્વજ્ઞત્વ અને નારક એ બન્ને સામાન્ય જો નારક તો પરાક્ષ જ છે

૧૦૬ ૨૪ દ્વિધ્યજ્ઞાન પરાક્ષ છે—અન્ય દાર્શનિકો દ્વિધ્યજ્ઞાનને ત્રીજા પ્રત્યક્ષ મહે છે બ્યારે જો તો સા દસ્યારિક પ્રત્યક્ષ કહે છે અથવા પરાક્ષ મહે છે અહીં તેની પરાક્ષતાન સમર્થન કરવામા આ યુ છે પ્રત્યક્ષ શબ્દમાં જે 'અક્ષ' વચ્ચે છે તેનો અર્થ જોને આત્મા કહે છે અને જે માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોય તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે અન્ય દાર્શનિકો અક્ષ

વગણા, આહારક વગણા તેજસ ગણા, આગ-ગણા, આસોન્દ્રાસગણા, મોરગણા અને કર્મવર્ગણા આ ઉપરથી જણાય છે કે કર્મવર્ગણા મૌઘા મુદ્દમ પરિણામી ૫ માણુ ઝોની બનેરી કે તેથી તે અવાધિક મુદ્દમ છે, પણ તેમાં રકષામાં પરમાપુષ્કોની સખ્યા સવાધિક છે આના વિશેષ વિગણુ માટે ડુઝો વિગેશાં ગાં ૬૩૧-૬૩૬ અને ૫૨મ કર્મ-મથ ગાં ૭૫-૭૬

૧૪૬ ૨૫ ઉપશમઅપુષ્ક-મોહનીય કર્મનો કુલ નહિ પણ ઉપવન જે શ્રેણીમાં ક રામાં આવે તે 'ઉપશમ શ્રેણી' કહેવાય છે તેના કમ આવે છે મર્દ પ્રથમ જનનાનુમધી કલાપનો ઉપશમ થાય છે ત્યાં પછી મિથ્યાત્વ, સમ્યક્મિથ્યાત્વ અને સમ્યક્ત્વનો પછી નપુનસ્ત્વનો પછી ત્ત્વેત્વનો છે પછી હાલ્ય રતિ, અરતિ મોઝ, હાસ અને છુડાણો પછી પુરવેદનો, પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવશ્ય અને પ્રત્યાખ્યાનાવશ્ય કોષનો પછી સન્વતન કોષનો પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવ શ્ય-ત્વપ્રત્યાખ્યાનાવશ્ય માનનો પછી સન્વતન માનનો, પછી અપ્રત્યાખ્યાના વશ્ય-પ્રત્યાખ્યાનાવશ્ય માયાનો પછી સન્વતન માયાનો, પછી અપ્રત્યાખ્યાનાવશ્ય-ત્વપ્રત્યાખ્યાના વશ્ય લોભનો અને કેડે મન્વતન લોભનો ઉપશમ થાય છે

૧૪૭ ૧૫ જનજી જેડુ ને બદલે 'જનો જેડો રાઝો

૧૪૭ ૨૦ પ્રકૃતિ-કર્મના ન્વમાવને પ્રકૃતિ કહ છે, જેમકે જ્ઞાનાવશ્ય મનિા સ્વમાવ ન ન તે જ્ઞાનનુ આવ શ્ય કરે

૧૪૭ ૨૦ સ્થિતિ-કર્મનો આત્મા સાથે જેડના કાગ ધુરી સમઘ બની ગહે તે તેની મિતિ કહેવાય.

૧૪૭ ૨૦ અનુભાગ-કર્મની તીક્ષ્ણ-મહત્વાયે રિષાક દવાની રહિતને 'અનુભાગ કહેવાય છે

૧૪૭ ૨૧ પ્રદેશ-કર્મના જેડના પગમાપુષ્કો આત્મા સાથે સમઘ થાય કે તે તેના 'પ્રે' કહેવાય છે

૧૪૭ ૨૮ રસાનિભાગ-કર્મના વિષાકની મ લમ માનને રસાનિભાગ કહ છે એ માત્રા કર્મના ઉત્તરેશત જે મ-દાગ આદિ પ્રમગે છે તેને માપવાના એકમ તરફિ મમ આવે કે

[૧૦]

૧૫૨ ૨ પતોકચર્ચા-આ વા મા કસો જ નરી હજીમ નથી માન પ્રથમ જે કહેવાઈ ગયુ છે તેની જ પુનગદ્ધતિ મોઝ ભાગે છે

૧૫૮ ૬ મોનાગા ઘડાને-આની સાથે આચાર્ય સમતત્વની નિ ન મંત્રિા પુનનીય કે

ઘટમૌલિમુર્ખોર્ધો નાશોત્પા, સ્થિતિષ્વયમ્ ।

શોક્રમમોદયા યસ્થ જનો યાતિ સહેતુકમ્ ॥

આખેમીમાસા ૫૬

[૧૧]

૧૫. ૨ નિર્વાણચર્ચા-નિર્વાણના અગ્નિજ્વળી વા નો આધાર મોમાનાદર્શનની

વૈદિક ક્રમ માં ઇત્યાદિ પદો તો આપણને ઓળખાતા જ નથી. આથી તેના સાર થઈ ન શકે. પણ પૂર્વપક્ષરૂપે મને કે આપણને તે પદો જાણ્યા અને બીજાની જાણા દુરથી.

૧૬૦ ૬ દીપનિર્વાણ-

સૌંદર્યના નેત્રોને મળતી ગાથા માધ્યમિક દૃષ્ટિમાં ઉદ્ભવે છે તે આ પ્રમાણે

અથ પઠિતુ મદ્યિ માર્ગેન કુત્તર્યમ્માગતુ કુત્ર યાતિ મા ।

વિદિસો તિશ સર્વિ મર્ગો નાગતિર્નામ મતિઃ સમ્યગ્નિ ॥

માધ્યમિકદૃષ્ટિ ૫૦ ૨૧

અત્યુચ્ચત્કની દૃષ્ટિ (૫, ૫૮) માં નિર્વાણ એ નામ માત્ર છે, પ્રતિષ્ઠા માત્ર છે, નિર્વાણ માત્ર છે, સમ્યક્ માત્ર છે, એમ જણાયું છે અને અત્યુચ્ચત્ક (૨૦૧) માં તે પદો નો-

ત્ક ધ્યા સાત ન નિર્વાણે પુદ્ગલસ્ય ન સમ્યક ।

યત્ર દષ્ટ ન નિર્વાણ નિર્વાણ તત્ર કિં મયેત્ ॥

મોધિયપાત્રના પાત્રિનામા-નિર્વાણ-ઉપસંગ પુનરુત્પત્તિધર્મસ્તથા આગમ-સ્વરૂપ દર્શક (૬૦ ૩૫૦) એમ જણાયું છે તે પદો દીપનિર્વાણ પક્ષનું જ સમર્થન છે. ૧૬૧ મોધિયવનાત્રમા (૮ ૩૫) જે કહ્યું છે કે-

યદા ન માત્રો નામાવો મતે સતિષ્ઠતે દુર ।

તદા યગ્યમાયેન નિરાભવા પ્રશાસ્યતિ ॥

તે પદો દીપનિર્વાણ પક્ષનું જ સમર્થન છે તેની આગળના પદો નોત્તર પ્રશ્ન-માત્ર સમશાબ્ધતિ સર્વવિકલ્પોપસમાત નિરિન્ધન-વહ્નિવત્ નિર્વૃત્તિ-નિર્વૃત્તિ મુક્તિદર્શક ૫૦ ૬૧૮

જ્યાં પદો ઇત્યાદિને મતે નિર્વાણ એ સર્વથા અભાવપદ છે એમ જણાયું છે. નહિ કે પદો કે તે પરમાથતત્ત્વ તો છે જ એનું નર્થન મોધિયવનાત્રમામાં આ પ્રમાણે છે

વોવે કુદત્વચેકાનેકાત્વાવ ગયિકમ્ અપુરતાનિકદમ્ અનુચ્છન્નસ્ય, સર્વપ્રપક્ષ વિનિર્મુક્તમ્ આકાશપ્રતિનમ ધર્મક્રયાગ્ય પરમાર્થતત્ત્વમુચ્યત । સ્વદેવ અપ્રાપ્યમિતા શ્વયતા તથતા મૂનઃકાટિધર્મશાદિશક્ત્યેન સત્તિમુખાદાય અભિયોગ - ૧૬૧

નાગમેને મિતિ-પ્રત્ય (૮ ૩૨) માં નિર્વાણને નિર્વાણ મુક્તિ પદો તેને સર્વથા અભાવ પદ નહિ પણ 'અગ્નિ'માં કહે છે (૫ ૨૧૫). ૧૬૨-૧૬૩ પદો એમ પદો કહે છે (૬૦ ૩૭) એમ પદો નહિ પણ તેને 'એ' નો નર્થ છે (૬૦ ૩૦૬) તેમાં કુખનો નેત્ર પદો નથી મળેલ જ્યાં નિર્વાણનું પદ નથી મળેલું એ પદો અનાવી શમતુ નથી એમ નાનનેત્રે સીમર્થ છે (૬૦ ૩૦૬)

૧૬૦ ૧ માન-વા પદ એવાને માન્ય છે

૧૬૨ ૫ આપ-એનો વિગ્ના રસો હોય તેને - ૧ પ્રકારે તેનો વિગ્ના નહીં હોય તેને માત્ર નો તેને પ્રકાર અને આપણને જે વિગ્ના રસો હોય છે, તેના આપણને જે પ્રકારે માન્ય છે એમ દર્શાવવા ન હોય ત્યાં

(૫) કોલસાના ગ્રામીણોની તરીકે દર્શાવેલો નિર્દેશ અને તેમણે જાન્યુઆરી ૧૯૮૫ માં નામ દર્શાવેલ છે પણ કોલસાની તાલુકાની પ્રતિ જે આજ રીતે મળે છે તે પ્રતિ નિર્દેશ આપેલ છે તેમાં ૧૯૮૫નો નિર્દેશ નથી, માત્ર ૧૯૮૫ના નિર્દેશ અંગે નોંધ છે, એટલે જો નોંધ નોંધાયો નહિતો કે આજ નિર્દેશ ૧૯૮૫ નો અમલ પુનર્નિર્ધારણ માટે છે

(૬) પ્રતિનિધિના કોલસાના આ-ચુ કે જે આ હમચક્ર નવસારીના હજારો ની નમ્બર જાણના બાબતે છે, પણ એ પ્રતિનિધિ પ્રતિનિધિ વચ્ચેના વિરોધો જોતા એમ કહી શકાય કે તે પ્રતિનિધિના હક્કની ન પણ હોય કહી શકાય, તેમજ જીવન મુશ્કેલી પામે નામે નવારી હોય તે તે નવારી તેના વિરોધો થાવા તેના તેની હક્કની પ્રતિનિધિના પ્રતિનિધિના માટે છે

—મુખવાચ

વિશેષાવસ્યકલાધ્યાન્તર્ગત ગણધરવાદની ગાથાઓ

પ્રસ્તુત પાઠમાં ગાથાર્થ મલધારી હેમચંદ્રે પોતાની વિશેષાવસ્યકલાધ્યાની અધ્યામા ગણધરવાદમાં જે ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરી છે એવવા જે ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે તેનો જ સમાવેશ કયો છે, એવુ કે આ પુસ્તકમાં અપરિચિત ગુજરાતી અનુવાદ ઉઠા વ્યાખ્યાના આધારે જ કરાયો છે

ઉક્ત ગાથાઓના પાઠની શુદ્ધિનો આધાર ત્રણ પ્રતો છે —

- ૧ મુ० = વિશેષાવસ્યકલાધ્યાની મલધારીકૃત વ્યાખ્યા
- ૨ ત્રી० = વિશેષાવસ્યકલાધ્યાની કાટ્યાયાયકૃત વ્યાખ્યા
- ૩ તા० = જે સંમેલિત તાકપત્ર ઉપર લખેલ વિશેષાં ની પ્રતિ ઉપરવી પૂ० મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે ૫૦ અમૃતલાલ દાશ કરાવેલી નકલ સામાન્ય રીતે તાકપત્ર પ્રાચીન અને શુદ્ધ હોવાથી તેના મળતા પાઠોને જ પ્રાવાન્ય આપ્યું છે ત્યાં સ્થનાલેક અથવા મતલબને કારણે પાઠાન્તર છે તેની નોંધ લીધી છે, પણ સામાન્ય રીતે વર્ણવિકારને કારણે જે પાઠાન્તર છે તેની નોંધ લીધી નથી

[૧]

નીવ તુહ સ્વદેહા પચક્ષ્ણ ત્વણ ઘેપતિ ઘટા અ ।

અચતાપચક્ષ્ણ ચ ગપિ છોઈ સપુસ્ક વ ॥ ૧૧૨૯ ॥

ળ ય મોઞ્ણુમાણમ્મો અપ્પા પચક્ષ્ણપુત્તય ત પિ ।

પુત્તયાલ્લદ્ધસપ્પમણ્ણતો લિગ્ગિલિગ્ગિ ॥ ૧૫૫૦ ॥

ળ ય જીરલ્લિગ્ગસપ્પદરિણિમ્મૂ અતા પુણો સરતો ।

તઙ્ગિગદરિણાતા જાવ સપ્પજો હાન્ના ॥ ૧૫૫૧ ॥

ળાગમમ્મો મિ તત્તા મિન્નિ અ ણાગમોઞ્ણુમાણાતા ।

ળ ય કાસહ પટ્ઠક્ખો જીરો અસાગમો ત્વણ ॥ ૧૫૫૨ ॥

ज चागमा निरद्धा परोपरमता नि ससञ्जा जुता ।
 सञ्ज्यमाणनिसयातीतो जीवो ति ^१ते बुद्धी ॥ १५५३ ॥
 गातम^१ पचक्त्वा क्षिय जीवो ज ससयातिपिण्णाण ।
 पचक्त्वा च ण सञ्ज जय सुह-दुक्ख^२ सदेहमि ॥ १५५४ ॥
 कलम करेमि काह चाहमहपचयादिमातो य ।
 अप्पा सण्चक्खरो ^३तिरालक-जोवदेसातो ॥ १५५५ ॥
^४निह पटियण्णमह ति य विमत्थि ति ससञ्जा किध पु^५ ।
 सह ससयमि वाज्य ^६कस्माहपचजो जुता ॥ १५५६ ॥
 जति णत्थि समयि क्षिय तिमिन्नि णत्थि ति ससञ्जा वरम^७ ।
 ससञ्जा व मरुव गोतम^८ तिममय होग्गा ॥ १५५७ ॥
 गुणपचवत्तणतो गुणी नि चीवा घटा ज पचक्त्वा ।
 घटओ नि धेयति गुणी गुणमेत्तमगहणता जम्हा ॥ १५५८ ॥
 अण्णाणणा ^९अ गुणी होज्ज गुणेहि जति णाम साज्जण्णा ।
 णणु गुणमेत्तमगहणं धेयति जखो गुणी सक्ख ॥ १५५९ ॥
 अध अण्णा तो एव गुणिणो ण घडातया नि पचक्त्वा ।
 गुणमेत्तमगहणातो जीवमि कतो निपाराज्य^{१०} ॥ १५६० ॥
 जय मण्णसि अत्थि गुणी ण तु दहत्थतर तजो नि तु ।
 देहे णाणातिगुणा मा क्षिय ^{११}ताण गुणी जुता ॥ १५६१ ॥
 णाणादयो ण देहस्स ^{१२}मुत्तिमतातिता घडस्सेन ।
 तम्हा णाणातिगुणा जस्स स देहाधिया जजो ॥ १५६२ ॥
 इय तुह देसेणाय पचक्त्वा सज्जथा मह जीवो ।
 अविहतणानत्तणतो तुह पिण्णाण य पटियज^{१३} ॥ १५६३ ॥
 एत्थ चिय परदेहेज्जुमाणता गण्ह जीवमत्थि ति ।
 अणुपित्ति पिपित्तीतो पिण्णाणमय मरुव ^{१४} ॥ १५६४ ॥

१ ता-मु० । २ दुक्खा-मु० । ३ कज्जवण्णमाणा-को० । ४ कह-को० मु० ।
 ५ अस्सा-को० । ६ तेसि मु० को० । ७ देहस्सज्जु-को० । ८ पडिवग्गा मु० ।
 ९ सक्ख व त० ।

૧ જ ચ ન ળિગિહિ સમ મળસિ ળિગા જતો પુગ ગદિતો ।
સગ સસેણ વ સમ ન ળિગતો તાણુમયા મો ॥ ૧૫૬૫ ॥

૨ મોડળેગતો જમ્હા ળિગિહિ સમ ન ળિટ્ટપુવો નિ ।
ગહાલિગદરિસળાતા ગહોડુમયો સરીરમિ ॥ ૧૫૬૬ ॥

૩ દેહસતિય વિવાતા પતિનિયતાવારતા ઘઢસેર ।
અવસાળ ચ વળળતો દળટાતીળ કુલાલા બ ॥ ૧૫૬૭ ॥

૪ અવિદિયનિસયાળ આદાળાદેયમારતાડરમ ।
કમાર દરાદાતા લો ૧ સદાસ-લોહાળ ॥ ૧૫૬૮ ॥

માતા દેહાદીળ માજતળતો જરો બ મસસ ।
સઘાતાતિતળતા અયિ ય અપી ૧ ઘરસેર ॥ ૧૫૬૯ ॥

૬ જા નુત્તાતિ સ જીરા સન્નપિરુદ્ધો તિ ત મતી હોજા ।
નુત્તાતિપમળાતો તળ્ળો સમારિળા-૧ દાસો ॥ ૧૫૭૦ ॥

અતિય સ્વિય તે જીરા સવયતા સામ ધાણુપરિતો બ ।
જ સદિદ્ધ ગાત્રમ ૧ ત તલ્લપ્પાત્ય વતિ ધુર ॥ ૧૫૭૧ ॥

૧૦ જામ નિસાળ સરસ પત્ત ન ત સર ચર ।
નળ્ળાત્ય તદવિ સ્વિય ૧૨ વિવરીતગાદે નિ ॥ ૧૫૭૨ ॥

અયિ અજીવનિયત્તો પટિસેઘાતો ઘટોડ્યન્સમેર ।
ળતિ ઘટોતિ ૧૧ જીરચિત્તરા ળયિસદોડ-૧૨ ॥ ૧૫૭૩ ॥

અમતો ળતિ ળિસેધા સંગાનિપટિસઘતા મિદ્ધ ।
સનાગાતિચનુક પિ સિદ્ધમત્યતર નિયત ॥ ૧૫૭૪ ॥

જીરોતિ સત્યમિત સુદત્તળતા ઘટાભિધાળ વ ।
ઝેળાત્ય સપત્ર મા જીરા અધ મતા હાજ ॥ ૧૫૭૫ ॥

અત્યો દેહા સ્વિય સ ત ળા પજ્ઞાયરયળમતાતા ।
ળાળાદિગુળા ય જતો મળિના જીવા જ દેહાતિ ॥ ૧૫૭૬ ॥

૧ અહીં તા૦ પ્રતિમા પ્રશસ્તીના અર્ધવાળા ચાલક શબ્દનુ સંક્ષિપ્ત ૩૫ ચોં મૂકેલું છે તે જ પ્રમાણે જા૦ શબ્દ આશ્વાપની વાચક છે તે પણ આશ્વાપની મળની શરૂઆતમાં તા પ્રતિમા મૂકેલો છે ૨ જા૦-તા૦ । ૩ જુઓ મ૦ ૧૬૬૭ ૪ જુઓ મ૦ ૧૬૬૮ ૫ સરસ કોં મુઁ । ૬ ઘઢસેવ તા૦ । ૭ જુઓ મ૦ ૧૬૬૯ । ૮ જુઓ મ૦ ૧૬૭૦ । ૯ જા દાસો-મુ । ૧૦ જોં તા૦ । ૧૧ ય તા૦ । ૧૨ સદો ય તા૦ ।

जीवाऽपि वया सच्च मन्वयणाताऽऽसेसवयण व ।
 मन्वयणुवयणता वा अणुमतसव्यणुयण १व ॥ १५७७ ॥
 भयरागमाहदासाभावता २ सच्चमणतिगति च ।
 सत्र विय मे वयण जाणयम ज्ञ ययण ३ ॥ १५७८ ॥
 ३किञ्च सव्यणु त्ति मता जेणाह सत्रससयण्टता ४ ।
 पुण्डसु ५ ज ण याणसि जेण ६ तं पच्चआ हाज्जा ॥ १५७९ ॥
 ७अमुययागळिग गातम १ मन्वयमाणसमिद्ध ।
 मसारीतरथायरतसातिभत मुणे जीव ॥ १५८० ॥
 १जति पुण सा एगा चिर हवज्ज राम २ मन्वयिदेसु ।
 १गातम ३ तमेगळिग पिडेसु तथा ण जीवा य ॥ १५८१ ॥
 णाणा जीवा कुमातया ४ भुनि छस्सणातिमेदाता ।
 सुह-दुग्ग-यध-मोक्खाभावा य जता तदेगत्त ॥ १५८२ ॥
 जेणोवयागळिगा जीवा भिण्णा य सा पतिष्सीर ।
 उययागा उक्करिसावगरिसतो तेण तज्जता ॥ १५८३ ॥
 ५एगत्त सव्यगतत्ता ण ६ सावसादया णभस्सेर ।
 कत्ता भात्ता मता ण य ससारी जधाऽऽणाम ॥ १५८४ ॥
 एगत्त णमि सुहो बहुउषाता त्ति देमणिल्या ७ ।
 बहुतरवद्वत्तता ण य मुक्का देसमुक्का ८ ॥ १५८५ ॥
 जाया तणुमतया जध कुना तग्गुणाउभाता ।
 अधमाणुउभाता भिण्णमि ९ इ पडरसेर ॥ १५८६ ॥
 तम्हा कत्ता भात्ता १० या मावसा सुह च दुस्स च ।
 मसरण च बहुत्तासव्यगतत्तसु जुत्ताइ ॥ १५८७ ॥
 गातम १ वेदपदाण इमाणमत्थ च त न याणामि ।
 ज णिणाणयणा विय भूतहिता समुत्पाय ॥ १५८८ ॥

१ वा ता । २ भावाभा का० मु० । ३ क्ह को० मु० । ४ ०-उह का०
 मु० । ५ चा० ता० । ६ ज्ञा० ता० । ७ तम्-को मु० । एगत्ता ता० ।
 ८ मोक्खा को० मु० ।

मणमि मज्जोसु व मतभावा भूतममुत्थभूता ।
 निष्णाणमत्तमाता भूत-गुणिस्सति स भूया ॥ १५८९ ॥
 अन्धि ण य पचसण्णा जं पु म्भव-मिधाणममु-जो ति ।
 जं भणित ण भवाना मत्तर जाति जीरो ति ॥ १५९० ॥
 गातम^१ पत्तमेत मणलो णधि मणस जीव ।
 उक्तरसु य पुणा^२ भणितो जीरो जमधि ति ॥ १५९१ ॥
 जमिगह्वणातिक्कियाफुल तो समय कुणसि जाव ।
 मा कुर ण पदयास्य इम पदव नितामेहि ॥ १५९२ ॥
 निष्णाणाताऽण्णा निष्णाणवणा ति सज्जमा^३ राडवि ।
 स भवति भूतहिता घडनिष्णाणादिभावेण ॥ १५९३ ॥
 ताइ चिय भूताइ नाऽगुणिस्सइ निणस्समाणाइ ।
 अत्तराऽयाग मसो निणोवभावेण ॥ १५९४ ॥
 पुत्रावरनिष्णाणावयोगतो जिममभरममाओ ।
 निष्णाणसततोए निष्णाणवणो-यमणिामी ॥ १५९५ ॥
 ण य णाणसण्णाऽऽतिट्ठते सपताऽयागातो ।
 निष्णाणवणाभिक्खा जाओस्य वदपत्^३निहितो ॥ १५९६ ॥
 एर पि भूतधम्मा णाण तभावभावता दुद्धी ।
 तण्णो तदभासमि पि न णाण वेतममयमि ॥ १५९७ ॥
 अमित आतिच्च चदे सतासु अगिवायासु ।
 किंवातिरप पुरिसो^४ अण-चोति ति निहिट्ठा ॥ १५९८ ॥
 तदभाव भावाता भाव चा^५मावथा ण तद्वम्मा ।
 जघ वडभावाभाव निग्गयातो पडा भिन्नो ॥ १५९९ ॥
 एमि वतप्पाण ण तमथ वियसि अधर मवसि ।
 अयो कि हा-व सुती निष्णाण यत्थुभनो या ॥ १६०० ॥
 ताता दव्व किरिया गुणाऽवरा ससओ म^४ चायुत्तो ॥
 अयमवति ण राऽय ण व-पुधमो नतो जुत्ता ॥ १६०१ ॥

१ पुण दा० । २ संबन्ध भावि मु० । ३ वयपयमिदिओ मु० इ० । ४ दाद०
 ता० । ५ सगओ तवायुत्तो मु० ओ० ।

सत्रं चियं स वमयं कथयन्नायतां व्रतां श्रियत ।
 सत्रममव्यमयं^१पि यं विचित्तम्बं त्रिस्तुतां ॥ १६०२ ॥

सामण्यत्रिस्तुतां तत्र पतया त्रिस्तुतां जुतो ।
 त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां पञ्चायावेक्यतां सत्रो ॥ १६०३ ॥

त्रिस्तुतां सत्रयम्मा त्रिस्तुतां जम्मात्रिस्तुतां^२ ।
 सो सत्रया पत्र ता पत्रिदि महं त्रिस्तुतां^३ ॥ १६०४ ॥

एनं सत्रयान्ति त्रि न सामण्यं तयं सत्रयान्ति ।
 जा पुण एतं त्रिस्तुतां सत्रयान्ति न पत्रयान्ति ॥ १६०५ ॥

[२]

तं पत्रयान्ति मोतुं त्रिस्तुतां आगच्छतां अमरिसेण ।
 त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां पत्रयान्ति तं सत्रयान्ति ॥ १६०६ ॥

छलितो छलितया मां मण्यं माहं दजाळतो वापि^४ ।
 कां ज्ञायति त्रिस्तुतां^५ वत्तं एताहं त्रिस्तुतां^६ स ॥ १६०७ ॥

सा पत्रयान्ति मण्यं पि ज्ञायति जनि मे ततां मि त्रिस्तुतां ।
 मासत्तं हास्यं गतां त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां^७ ॥ १६०८ ॥

* आभट्टो यं त्रिस्तुतां जाहं जरा-मण्यं त्रिस्तुतां^८ ।
 त्रिस्तुतां यं त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां सत्रयान्ति तं ॥ १६०९ ॥

* किं मण्यं अत्रि यं कम्म उदाहं त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां ।
 वत्तं त्रिस्तुतां यं त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां^९ त्रिस्तुतां अत्रि ॥ १६१० ॥

कम्मं तुहं सदेहा मण्यं त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां ।
 तुहं त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां ॥ १६११ ॥

अपि सुहं दुहं त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां ।
 मा त्रिस्तुतां चेत्यं त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां त्रिस्तुतां ॥ १६१२ ॥

१ चियं—तां । २ वमयं—तां । ३ वमयं—तां । ४ वमयं—तां । ५ वमयं—तां ।

६ सत्रयान्ति—तां । ७ सत्रयान्ति—तां । ८ सत्रयान्ति—तां ।

* आभट्टो यं त्रिस्तुतां जाहं जरा-मण्यं त्रिस्तुतां^८ ।

ना तुल्यभाषणाण फले विमेषा न मा विषा हेतु ।
कञ्जत्तणना मोतम । घडा व्य हव य सा^१ कम्म ॥ १६१३ ॥

बालसारा दहतपुत्र इदियातिमत्ताता ।
जघ बालदेहपुत्रा जुवदेहा पुब्वमिह कम्म ॥ १६१४ ॥

किरियाफलभावाता तणादाण फल किमीए न ।
^२त चिय दाणादिफल मणम्मसादानि जति बुद्धी ॥ १६१५ ॥

किरियामामणाता ज फलमस्सापि त मत कम्म ।
तस्स परिणामरुक्ख सुदु-दुक्खकट जना भुज्जा ॥ १६१६ ॥

हाज मणोवित्तए दाणानिदिये व जति फल बुद्धी ।
त न गिमित्ततातो पिण्डो न्य घडस्स विण्णेषा ॥ १६१७ ॥

^३एव पि णिदुप्पत्ता ^४क्रिया न कम्मफला पसत्ता त ।
मा ^५तम्मत्तफल धिय जघ ममफला पसुविणासो ॥ १६१८ ॥

पाय च जीवलोओ वट्ठि ^६दिदुप्पलासु किरियासु ।
^७अदिदुप्पलासु पुणो गति णासगभारो वि ॥ १६१९ ॥

सोम्म । जतो धिय जीवा पाय णिदुप्पलासु वट्ठि ।
^८अदिदुप्पलाओ ^९पि तु ताआ पडिग्ग तेणेव ॥ १६२० ॥

इवरा अट्टिरहिता सवे मुक्खेज्ज त अपयत्तेण^{१०} ।
^{१०}अदिद्वारभो चेन ^{११}किळेसबहुला भवज्जाहि ॥ १६२१ ॥

जमणिद्वभागभाजो बहूतरया ज च णइ मतिपुन ।
अदिद्वानिद्वपउ कोह पि किरिय समारभत^{१२} ॥ १६२२ ॥

तण पडिग्गज निरिपा अदिद्वेगनियम्मग सज्जा ।
दिद्वानेगतफला मा वि अदिद्वानुभावेण^{१३} ॥ १६२३ ॥

अघन फलता कम्म कञ्जत्तणतो पसाहित पुत्र ।
परमाणो घडस्स व निरियाण तय फल मित्त ॥ १६२४ ॥

१ से को । २ दाणादिफल त चिय ता० । ३ पा० ता । ४ वेत्ता-मु० पा० ।
५ तम्मत्त मु० । ६ णिदुप्पलासु मु० । ७ अदिद्वि-मु० । ८ वि-मु० । ९ सेण
ता० । १० अदिद्वि-मु० । ११ वेत्ता-मु० । १२ समारभ-मु० । १३ भावेण
मु० को० ।

१ आह णणु मुत्तमेव^२ मुत्त चिय कज्जमुत्तिप्रत्ताआ ।

इध जह मुत्तत्तणतो घडस्स परमाणवो मुत्ता ॥ १६२५ ॥

तथ सुहससितीता मयधे वतणुम्भमातो य ।

वज्जवलाधाणात्ता परिणामातो य णिणय ॥ १६२६ ॥

आहार इमाणळ इय घडा व्य णहायिकतण्डावाणो ।

कीरमियोदाहरणाइ कम्मवन्तिगमगाइ ॥ १६२७ ॥

अथ मतनसिद्धमत्त परिणामातो ति यो पि कज्जाआ ।

विद्धो परिणामा स दग्धिपरिणामातिर पयस्स ॥ १६२८ ॥

अभातिगिराण जध रचित्ति णिणा वि कम्मेण ।

तथ जति ससारीण हवज्ज का णाम तो दोमा^३ ॥ १६२९ ॥

कम्ममि व का भेतो तथ वप्पकग्घचित्ता सिद्धा ।

तथ कम्मपुग्गळण पि विचिन्ता जावसहिताण ॥ १६३० ॥

वज्जाण चित्ता जति पटिवण्णा कम्मणो निसेसेण ।

जावाणुगतस्स मता भत्ताण व निपिणत्थाण ॥ १६३१ ॥

तो जति तणुमेत्त चिय हवज्ज का कम्मरुपणा णाम ।

कम्म पि णणु तणु विय सण्हतरभतरा णवर ॥ १६३२ ॥

का ताय णिणा दोसा थूळाता सवधा णिणमुहस्स ।

देहगइणाभावा तता य ससारवोच्छिन्ती ॥ १६३३ ॥

सन्निपाक्खावत्ता णिक्कारणता व्य मव्वमसारा ।

भवमुक्काण च पुणा ससरणमता अणामामा ॥ १६३४ ॥

मुत्तस्सामुत्तिमता जावण कथ हवज्ज सग्गवा^४ ।

साम्म^१ वज्जस्म व णभवा जध या दव्वस्स किरियाए ॥ १६३५ ॥

अधगा पच्चक्ख चिय जीवावणिवधण जध सरीइ ।

वेड्डइ कम्मयमेव भवत्तर जोत्तमजुत्त ॥ १६३६ ॥

मुत्तेणामुत्तिमता उप्पयाताणुगहा वव हाज्ज^५ ।

तथ णिण्णाणादीण मदिरापाणामघादीइ ॥ १६३७ ॥

आभट्टा य त्रिणेण जाइ-जरा-मरणत्रिण्यमुकेण ।

णामण य मात्तण य सज्जणू सज्जदरिणी ण ॥ १६४८ ॥

तज्जीवतस्सरिंर ति ^१ससजो ण त्रि य पुच्छसे त्रिवि ।

वेतपताण य अत्थ ण याणसे^२ तस्मिमा अत्ता ॥ १६४९ ॥

उसुधातिभूतसमुदयसभूता चेतण ति त मया ।

पत्तेयमदिट्ठा त्रि ड्ढ मज्जग्गमदो च समुदाये ॥ १६५० ॥

अथ मज्जगेसु मदो जीसुमण्डिा त्रि समुदये हातु ।

नाल्लतरं जिणस्मिन्नि तथ भूतगणम्मि चेतण्ण ॥ १६५१ ॥

पत्तेयमभावाता ण रेणुतेल्ल व समुदये चंता ।

मज्जगेसु तु मनो रीसु त्रि ण सत्तमो णरिय ॥ १६५२ ॥

भमि-वणि त्रितण्डितादी पत्तप पि ड्ढ जवा मत्तगेसु ।

तथ जति भूतसु भवे चेता तो^३ समुदए होज्जा ॥ १६५३ ॥

जति वा सत्ताभावा वीसु तो किं तदगणियमोअ्य ।

तत्समुदयणिपमो वा अण्णेसु त्रि ता भवेज्जा हि ॥ १६५४ ॥

भूताण पत्तेय पि चेतणा समुदये दरिणिणाता ।

अथ मज्जगेसु मदो मति ति हेत ण सिद्धोअ्य ॥ १६५५ ॥

णणु पच्चक्खविराधा गातम^१ त णाणुमाणभावातो ।

तुह पच्चक्खविरोधो पत्तेय भूतचेत ति ॥ १६५६ ॥

भूतिदियोवल्लङ्घाणुसरणता तहि भिण्णरूपस्स ।

चेता पचगवक्खोवल्लङ्घपुरिसस्स वा सरतो ॥ १६५७ ॥

तदुत्तरमे त्रि सरणतो तज्जागरेमि णावत्ताता ।

इदियभिण्णस्स मती पचगवक्खानुमणिणा च ॥ १६५८ ॥

उल्लभणण निगारगहणतो तच्चिओ धुव अथि ।

पुब्बावत्तादाक्खगहणनिगारादिपुरिमो च ॥ १६५९ ॥

मच्चिदियोवल्लङ्घाणुसरणतो तदधिरोणुमत्तज्जा ।

तथ पचभिण्णनिण्णाणपुरिसनिण्णाणसपण्णा ॥ १६६० ॥

વિજ્ઞાનતરપુત્ર ચાલુજ્ઞ નમિહ જાણવાયાતા ।

જન ચાલુજ્ઞાનપુત્ર તુરુજાણ ત ચ દેહધિય ॥ ૧૬૬૧ ॥

પદમા^૧ત્યજામિલસ ઝળાહારામિલસપુત્રોઝ ।

‘જય મપતામિતમાઝ્જુભૂતિતા મા ય દેહધિયા ॥ ૧૬૬૨ ॥

ચાલમરાર દહતરપુત્ર ઝિદ્યાતિમત્તાતા ।

જુવદહો ચાલનિવ ॥ જસ દેહો સ દેહિ તિ ॥ ૧૬૬૩ ॥

ઝળાસુહદુક્ષપુત્ર સુહાતિ ચાલસ મપતસુહ વ ।

ઝુભૂતિમયત્તળતા ઝુભૂતિમયો ય જાવો તિ ॥ ૧૬૬૪ ॥

અતાજાણાતીજા પરાપર હતુહતુમાયાતા ।

દેહસ ય કમસ ય ગાતમ વીયકુરાણ વ ॥ ૧૬૬૫ ॥

તા વમ્મમરાણ કનાર કરણઅજભાયાતો ।

પઠિયજ તદન્મયિય ત્થઘડાણ કુઝલ વ ॥ ૧૬૬૬ ॥

‘ઝયિ સરઝિયાતા પતિયિયતનાસ્તા ષડસેવ ।

અવસાણ વ પઞ્જતો દળદાતીણ કુઝલો વ ॥ ૧૬૬૭ ॥

‘ઝયિદિયનિસયાણ આદાણાદયમાવતોઝસ ।

કમ્માર ફવાદાતા તાણ મડાસલોહાણ ॥ ૧૬૬૮ ॥

‘માત્તા દેહાતાણ માઝ્જત્તળતા જરા વ મતસ ।

મયાતાનિત્તળતો ઝયો ય ઝયી ઝરસેવ ॥ ૧૬૬૯ ॥

‘ના વત્તાતિ સ જામા સ ઝરિરુદ્ધા તિ ત મતા હામા ।

મુત્તાતિપસગાતા ત જા સસારિણો ઝામા ॥ ૧૬૭૦ ॥

જાનિસરો જ વિગતા સરણાતા ચાલનાતિસરણા વ ।

જવ વા^૨ સદેવત્ત જગ મરતો નિદેસમિ ॥ ૧૬૭૧ ॥

૧ પદમા ઘણાં કાં મું । ૨ જહ ચાલહિલસપુત્રા જુવાનિલાસા મ દેહધિય
કાં । ૩ આ ગાથા પ્રથમ આવી ઝઈ છે ન ૧૧૩૧ । ૪ આ ગાથા પ્રથમ આવી ગઈ
ન ૧૫૬૭ ત્યાં દેહસવિય વિષાતા એવું પાઠાતર છે ૫ આ ગાથા પુન આવી છે
ગાં ૧૫૬૮ । ૬ આ ગાથા પુન આવી છે જુઓ ગાં ૧૫૬૯ । ૭ ઘરસવ—
૮ આ ગાથા પ્રથમ ૧૪ આવી છે, ગાં ૧૫૭૦ । ૯ જો દોસા મું તા
૧૦ સદેવત્ત તાં ।

अथ मण्णति खणिजो पि दु सुमरि पिण्णाननततिगुणाता ।

तइपि मगरादण्णा मिद्वा पिण्णाननताणा ॥ १६७२ ॥

ण य मज्जधेय खणिय णाण पुत्रपञ्चद्वयमणातो ।

खणिआ ण सरति भूत जय जम्माणतरणिट्ठा ॥ १६७३ ॥

जस्सेगमगउधणमेगतण खणिय च ण्ण्णाण ।

॥ यन्निगयिण्णाण तस्मात्तुत्त उदाचिन्ताय ॥ १६७४ ॥

त मरिपयणित्त चिय जम्माणतरहृत च त कथ शु ।

णादिति सुप्रदुअरिण्णाणरिसय खणभगतादाण ॥ १६७५ ॥

तेण्हज्ज सवभग नति य मता सरिसयाणुमाणाता ।

त पि ण नवोप्युमाण जुत्त सत्ताइसिद्धीओ^३ ॥ १६७६ ॥

जाणज रासणाता^४ मा पि दु वासे तयापणिज्जाण ।

जुत्ता^५ समच्च दाण्ह ण तु जम्माणतरहृतस्स ॥ १६७७ ॥

बहुरिण्णाणपमवा जुगयमणेगत्यता-धवगरस ।

रिण्णाणावाथा या एट्ठविनीविषातो वा ॥ १६७८ ॥

पिण्णाणखणरिणासे दासा इद्यादया पसजति ।

ण तु ठितसभूत-जुतरिण्णाणमयम्मि जीयम्मि ॥ १६७९ ॥

तस्स विवित्तावरणक्खजोयसमनाइ चित्तरूपाइ ।

खणियाणि य काळतरवित्ताणि य मइविधाणाइ ॥ १६८० ॥

णिच्चा मताणा पि न सारणपणिसम्भये ज च ।

ऊवलमुत्ति^७ ऊखभावणाणतमविरूप ॥ १६८१ ॥

मो जति देहाण्णा ता परिमत्ते^८ निगिस्समतो या ।

कीस ण दीनि गात्तम^९ दुविधाणुखद्विदा सा^६ य ॥ १६८२ ॥

जसता खरमिगस्स य सता पि दुराप्तिभारताइमिद्विदा ।

सुद्धमानुत्तणता जम्माणु तस्स जीवस्स ॥ १६८३ ॥

दहाणण्णे य जिए जमगिहात्तान्निगकाकामस्स ।

वेतनिदित्ति विहण्णति दाणादिफल च जेयम्मि ॥ १६८४ ॥

१ खयभ मु० । २ पिण्डिज्ज मु० । ३ सिद्धीय-ता० । ४ वासणाओ का० ।
 ५ रासणा उ मु० । ५. वाचित्ता को० मु० । ६ जुता- व० । ७ सतो व निस्स मु० ।
 ८ सतो व नीसरतो को० ८ सता ता० ।

त्रिष्णाणवृणागीण वदपताण ^१पदयमदिदतो ।

देहाणण्ण मण्णसि ताण च पनाणमयमयो ॥ १६८५ ॥

^२ ठिण्णम्मि ससयम्मी निणेण जरमाणण्णमुक्कण ।

मो समणा पव्वत्तो पचहि सह स्वटियसण्हि ॥ १६८६ ॥

[२]

* ते पव्वत्त मत्तु नियत्तो आगच्छन्ति निणमगास ।

उत्तामि ण वदामि यत्ति पपुवासामि ॥ १६८७ ॥

^२ आभट्ठो य जिणेण नानिज्जराणण्णमुक्कण ।

णामण य गात्तण य म वण्णू सव्वदरिमी ण ॥ १६८८ ॥

^३ किं मण्णे^३ पचभूता जयि य णस्सि चि ससयो तुक्का ।

वेतपत्त ण य अत्थ ण याणसी तेमिमो अयो ॥ १६८९ ॥

भूतेसु तुक्क सक्का सुत्तिणय मायोस्माह हाग्ग चि ।

ण त्रियारिज्जताह भयत्ति ज सव्वथा जुत्ति ॥ १६९० ॥

भूतात्तिससयातो ज्ञातिषु का उध चि ते बुद्धी ।

त सव्वसुण्णसक्की मण्णमि मायेरम लाय ॥ १६९१ ॥

जध किर ण सता परता णोभयतो णादि अण्णता पिद्धी ।

भाराणमवेरमातो नियत्त । नध दीह-^४हस्साण ॥ १६९२ ॥

अत्थित षडेस्सणेस्सता य सवेरुद्दादिदासातो ।

सवेरुणभिल्लथा वा सुण्णा या स वधा भारा ॥ १६९३ ॥

जाताजातोभयता ण जायमाण च जायत जम्हा ।

अणस्सयाभाराभयदोसाता सुण्णता तम्हा ॥ १६९४ ॥

हेतु-पच्चयमामग्गिणीसु भावेसु णा य ज वज्ज ।

दीसति सामग्गिमय स-जाभाव ण सामग्गी ॥ १६९५ ॥

परभागादरिणना सञ्चाराभागसुद्धमतातो य ।

उभयाणुत्पत्तातो सञ्चानुवर्त्तितो सुष्ण ॥ १६९६ ॥

या कुण वियत्त ! ससयमसति ण समयसमुत्तमा जुत्ता ।

खलुसुम खरसिणेषु ण जुत्तो भो याणु-पुरिसेसु ॥ १६९७ ॥

को वा विसेसहेतु सञ्चामावे पि याणुपुरिसेसु ।

मत्ता ण खपुष्पादिसु निवज्जया वा कधण्ण भवे ॥ १६९८ ॥

पञ्चकलताणुमाणादागमता ण पसिद्धिस्थान ।

मञ्चय्यमाणविमयाभावे किय ससओ जुत्ता ॥ १६९९ ॥

ज ससमादयो णाणपजया तं च जेयसम्बद्ध ।

सञ्चण्णयामावे ण ममयो तेण ते जुत्तो ॥ १७०० ॥

मति चिय ते भावा समयनो साम्म ! याणु-पुरिसा म् ।

अथ दिट्ठतमभिद्ध मज्झसि णणु ससयामारा ॥ १७०१ ॥

सञ्चामावे पि मत्ता सदहा सिमिणए व्व णा त च ।

न मरणातिणिमित्तो सिमिणो ण तु सञ्चामावा ॥ १७०२ ॥

अणुभूतदिट्ठचित्तित्तुतयतिनिकारदेवताणूया^३ ।

सिमिणस्स णिमित्ताइ पुण्ण पाव च णाभावा ॥ १७०३ ॥

णिण्णाणमयत्तणनो घट्ठिणिण्णाण व सिमिणआ नावा ।

अथरा रिहितणिमित्तो घडा ण जेमिचित्ततातो ॥ १७०४ ॥

सञ्चामावे च घता सिमिणा-सिमिणा त्ति मच्चमलिय ति ।

गधस्वपुर पाडिउत्त^४ तच्चोवयारो त्ति ॥ १७०५ ॥

कज्ज ति कारण ति य सञ्चमिण साधण ति वत्त ति ।

उत्ता ययण वच्च पण्णमोअय सपण्णमोअय ॥ १७०६ ॥

किञ्चेह विरदनासिणचलनाऽरुत्तणाद णियताइ ।

सदादयो य गञ्जा सोत्तादीयाइ गहणाइ ॥ १७०७ ॥

ममता विमज्जओ वा सञ्चगहण च सिण्ण सुण्णमि ।

किं सुण्णता व सम्म सगाहो किं व मिच्छत्त ॥ १७०८ ॥

किं मपरमयमुदी कथं ॥ तेसिं परोपरमसिद्धी ।
अथ परमनीए भण्णति मपरमतिरिसेवणं वत्ता ॥ १७०९ ॥

जुगव कमेण वा ते पिण्णाण होज्ज १दाहहरसेसु ।
जति जुगव कावेक्खा कमण पुत्रमि वाऽवेक्खा ॥ १७१० ॥

आतिमपिण्णाणं वा ज वाळसेह तस्म वाऽवेक्खा ।
तुहेसु नि २ कावेक्खा परोपर लोयणदुगे ज्व ॥ १७११ ॥

किं ३हस्ताता दाहे दीहाता चेय किण्ण दीहमि ।
कीस व ण खपुक्कातो किण्ण खपुक्कं खपुक्कातो ॥ १७१२ ॥

किं वाऽवेक्खाए चिय हाञ्ज मती या समाय एवाय ।
सो ४भावो सि ममानो रप्पापुते ण सो जुत्तो ॥ १७१३ ॥

हाग्नावेक्खातो वा पिण्णाण राभिषाणमेत्त वा ।
दीह नि व ५हस्म ति र ण तु सत्ता ससवम्मा या ॥ १७१४ ॥

इधरा हस्ताभावे सत्त्वविणासो हवेज्ज दीहस्स ।
ण य सो तम्हा सत्तादयो-णवेक्खा घडादीण ॥ १७१५ ॥

जाऽपि अवेक्खवेक्खणमवेक्खयावेक्खणिज्जमणवेक्ख ।
सा ण मता सवसु नि सेतसु ण सुण्णता णाम ॥ १७१६ ॥

किंचि मतो तथ परतो तदुभयता किंचि निवसिद्ध पि ।
जलदा घडओ पुरिसा ६णमं च रवहारतो णेय ॥ १७१७ ॥

णिण्ठयता पुण वादिशिमितमेत्ताऽयोगतो सत्त्वं ।
होति सतो जमभागे ॥ नि-क्षति निमित्तभावे पि ॥ १७१८ ॥

अत्थित्तवडेकाणगता य पञ्जायमेत्तचित्तेय ।
अत्थि घडे पडियण्णे इधरा सा किं ण खरमिगे ॥ १७१९ ॥

घडसुण्णअण्णताण वि सुण्णता वा घडाधिया गोम्म ।
एवत्ते घडाया चिय ण सुण्णता णाम घडधम्मो ॥ १७२० ॥

पिण्णाणरयणरादाणमगता ता तत्थिता मिद्धा ।
अण्णत्ते अण्णाणी निव्वयणा वा यध वादी ॥ १७२१ ॥

घटसत्ता घटधम्मा^१ ततोऽग्गण्णा पडादितो भिण्णा ।

अत्थि त्ति तण भणिते को घट एवेति णियमास्य ॥ १७२२ ॥

जं या जद्वि ते न घडो त्ति सन्धपडतापममा को ।

भणितं घडोत्थि^२ य ऊवं सन्धित्तापराधो त्ति ॥ १७२३ ॥

अत्थि त्ति तण भणितं घटाध्वडा या घणे तु जयेय ।

चूताञ्चूनो व्य दुमा चूना तु जघा दुमो णिपमा ॥ १७२४ ॥

किं ते जातं त्ति मती जाताजातोभव्यं पि जमजातं^३ ।

अथ जातं पि ण जातं किं ण सपुण्णे विचारोयं ॥ १७२५ ॥

जति सन्धधा ण जातं किं जम्माणत्तरं तदुत्थम्मा ।

पुव्वं नाञ्जुसल्लम्भो पुणो पि वाठात्तरहत्तस्य ॥ १७२६ ॥

जघ सन्धधा ण जातं जातं सुण्णवयणं तथा मारा ।

अथ जातं पि ण जातं पभासिता^४ सुण्णत्ता वणं^५ ॥ १७२७ ॥

जायति जातमजातं जाताजातमव जायमाणं च ।

कज्जमिदं विरुद्धयाणं ण जायते सन्धधा किञ्चि ॥ १७२८ ॥

हुरि त्ति जाति जातो कुम्भा सठाणतो पुणरजातो ।

जाताजातो दाहि नि तस्समये जायमाणो त्ति ॥ १७२९ ॥

पुत्र्यक्तो तु घटतया परपञ्जापहिं तदुभणहिं च ।

जायेतो य पडतया ण जायते सन्धधा कुम्भो ॥ १७३० ॥

वामातिणिच्चजातं ण जायते तण सन्धधा साम्यं ।

इयं दम्भतया सन्ध भयणाज्जं पञ्जरगतीयं^६ ॥ १७३१ ॥

दीसति सामगगीमयं सन्धमिद्विधिं ण य सा णणु विरुद्धं ।

घेप्पति य ण पच्चल किं कच्छमराममासमी ॥ १७३२ ॥

सामगगीमयो उक्ता प्रयणं चत्थि जति ता घतो सुण्ण ।

अथ णत्थि केण भणितं वयणामावे सुतं केण^७ ॥ १७३३ ॥

जेण चेत्तं ण वत्ता वयणं वा ता ण सति वयणिज्जा ।

भावा ता सुण्णमिदं वयणिज्जं^८ सत्तमत्थियं जा^९ ॥ १७३४ ॥

१ धम्मा ता० । २ घडा त्ति वा को० । ३ जद्विज्ज को० सु० ।
४ पभासिता सु० । ५ पञ्जरगतीयं सु० को० । ६ कच्छमराम सु० । ७ वयणमिदं सु० को० ।

जनि मच्च जाभायो अधान्त्रिय ण प्पमाणमेतं ति ।

अप्पुवगतं ति व मत्ता जाभावं^१ जुज्जरं ॥ पि ॥ १७३५ ॥

सिग्गतासु निष्णु तेज्ज सामग्गीता तिळेसु व^२ किमत्थि ।

किं न ण मच्च सिग्गद्द सामग्गीतो लपुक्काण ॥ १७३६ ॥

सज्जं सामग्गिमवं णगतं य जता-शुरप्पदेसो ।

अथ सो नि सप्पदेसा कत्तावया स परमाणू ॥ १७३७ ॥

होसति सामग्गिमयं ण याणो सति णणु निरुद्धमिदं^३ ।

किं वाण्णमभावं निष्फण्णमिणं लपुक्कदिं ॥ १७३८ ॥

देसस्साराभागो दप्पनि ण य सो थि^४ णणु निरुद्धमित ।

साराभावं नि ण सा दप्पति किं एरविषाणरस ॥ १७३९ ॥

परभागादरिसणतो जाराभागो नि किमणुमाणं ते ।^५

आराभागमहणं किं न ॥ परभागसंसिद्धी^६ ॥ १७४० ॥

सज्जाभावे नि कत्ता आरा पर मच्चभागणणत्तं ।

अथ परमतीयं भण्णति स परमरिसेसणं कत्तो ॥ १७४१ ॥

आर परमज्जभागा पडिप्पणा जतिं ण सुण्णतां णाम ।

अप्पडिवण्णेसु नि का निरुप्पणा स्सररिसाणरस ॥ १७४२ ॥

साराभावं वाराभागो किं दीसतं ण^७ परभागा ।

सारागहणं न ण किं किं वा ण विवज्जभा होति^८ ॥ १७४३ ॥

परभागदरिसणं वा फल्लिहाणं ति ते धुनं सति ।

जतिं ना ते नि ण मत्ता परभागादरिसणमहेत्तं ॥ १७४४ ॥

सज्जादरिसणतो थियं ण भण्णते कसं भण्णति तं णाम ।

पुण्यम्पुगगतज्ञाणि^९ पक्कम्पविवावतां चरं ॥ १७४५ ॥

णत्थि पर मच्चभागा अयच्चम्पत्ततो मनीं हाज्ज ।

णणु अक्कयानत्तो अप्पच्चम्पत्तहणो वा ॥ १७४६ ॥

१ जुत्तमयं पि ॥ २ जुत्तययं नि मु० । ३ वि० मु० को० । ४ पमितं तं
०मिणं को० । ५ सा ति णणु मु० य ॥ ६ ति मु० ता० । ७ परिभागे
८ ०हाणी मु० को० । ९ विरादभा मु०

अथि अपचरन् रि दु जर मयता मयतातिभिष्णाण ।
 अध णयि सुण्णता वा णस न केणावल्लभा ॥ १७४७ ॥
 पचत्तेसु ण उत्तो तुह भूमि-जलणलेसु संदेहो ।
 अणितागासेसु भये सो रि ण ^१कज्जाणुमाणाता ॥ १७४८ ॥
 अथि ^२अदेरमापादितकरिसातीणं गुणी गुणत्तणतो ।
 रुत्तस घडो व्य गुणा जा तसि माऽणिता णाम ॥ १७४९ ॥
 अथि वसुधाविभाग तोयस्म घडा न मुत्तिमवाता ।
 ज भूतानं भाण न योम उत्त । सुव्वत्ते ॥ १७५० ॥
 एव पच्चकलादिप्पमणसिद्धाई सोमम । पडिउज ।
 नीवसरीराधारावयागधम्मआई भूताड ॥ १७५१ ॥
 किथ स०जाताइ मत्ती तड्डिगातोऽणितावसणाई ।
 वोम तिमुत्तिमयादाधारा चेउ ण सत्ताव ॥ १७५२ ॥
 जम्म-जरा-जीवण मरण-रोहणा-हारदंहुलमयता ।
 राग-तिगिच्छातीहि य णारि व्य सचेतणा तरां ॥ १७५३ ॥
^३ठिक्करोइया ^४ठिक्कमत्तभक्कयता बुद्धिगो व्य ।
 आसयमचागतो रिपत्त । वल्लीप्पिताणाई ॥ १७५४ ॥
 मम्मादयो य सात्तमसोपसकायणादित्ताऽभिमया^५ ।
 उल्लाताया य सदाविमस्य^६कालावउत्तातो ॥ १७५५ ॥
 मसकुटा न सामाजजातिरु उकुटावल्लभानो ।
 तक्कण विहुम लण्ण उमादया तासयावत्था ॥ १७५६ ॥
 भूमिक्कवनसामाविपक्षमनो दुरा व्य जलमुत्त ।
 अहमा मज्जा न समावरोममभूतपात्तातो ॥ १७५७ ॥
 अपरपरिततिरियाणिमिददिग्गमणतोऽणिलो गा व्य ।
 अणला आहारातो रिद्धि तिमारोउल्लमाता ॥ १७५८ ॥
 तणरायण मातविस्सामुत्तनातित्ततोऽणिलताइ ।
 मयासत्तपहताओ णिजीवसजीवरूपाओ ॥ १७५९ ॥

१ ण उत्ताणुमाणाभा ये० सु० । २ अत्तिमसु मु० अहिंसा कर० । ३ धिक्कपरा
 ४ सु० । ४ मत्त भो० सु० । ५ विमता ता० । ६ कालाव ता० ।

ति श्रुति सोम बहुसो जीरा णवसत्तसमया ण वि य ।
 परिमितदेसा लोगो ण सति चेमिदिदा जसि ॥ १७६० ॥
 तेसि भवविच्छिन्नी पारति णेट्टा य सा जतो तण ।
 सिद्धमणता जीवा भूताधारा य तेऽयस्स ॥ १७६१ ॥
 ण्यममहिंसाऽभ्यासो जीवघणति ॥ य त जताप्रमिहित ।
 सत्पायहतमजीर ण य जीवघण ति तो हिंसा ॥ १७६२ ॥
 ण य घायउ^१ ति हिंसा णाव तेंता ति निच्छित्तमहिंसो ।
 ण निरुज्जीवमहिंसा ण य जीवघणा ति तो हिंसो^२ ॥ १७६३ ॥
 अहणता नि हु हिंसो दुट्टत्तणआ मना अहिंसरो व्व ।
 बाधेंतो^३ नि ण हिंसो सुवत्तणतो जथा वेज्जो ॥ १७६४ ॥
 पचसमितो तिगुत्तो णाणा अरिहिंसओ ण निवरीतो ।
 होतु न सपत्ती से मा वा जीरावराधेग ॥ १७६५ ॥
 असुभो जो परिणामा सा हिमा सो तु बाहिरणिमित्त ।
 को वि अवेवखेज्ज ण या अम्हाऽण्णेगतिय वञ्च ॥ १७६६ ॥
 असुभपरिणामहेऊ^४ जीरायाधो ति तो मत हिंसा ।
 जस्स तु ण सो णिमित्तं सतो नि ण तस्म सा हिंसा ॥ १७६७ ॥
 सहातयो रतिफला ण वीतमहस्स भावसुदीता ।
 जध तध जीवायाधो ण सुद्धमणसा नि हिंसाए ॥ १७६८ ॥
 - छिण्णम्मि ससयम्मि जिणेण जरा मरणरिप्पमुक्केण ।
 सो समणा पचइता पचहिं सह खडियसतहिं ॥ १७ ९ ॥

[५]

॥ ते पव्वइते सानु सुधम्म^१ आगच्छती^२ जिणसगासं ।
स्वामि ण उदामि^३ उदिता पञ्चरासामि ॥ १७७० ॥

आभट्ठा य जिणणे जाति त्तरा मरणत्रिणमुक्खण ।
णामण य मात्तण य सत्तण्णू सत्त्वदरिमा ण ॥ १७७१ ॥

स्ति मण्ये जारिषा इधमममि सा तारिमा परमवे वि ।
वेतपताण य अथ ण याणसी तविमा अथा ॥ १७७२ ॥

कारणसरित् कञ्जं वीयस्सेवुरा^४स्ति मण्णता ।
इधमममरिसे सत्त जमवेति परे वि^५ तदञ्जुत्त ॥ १७७३ ॥

जाति सरा^६ सगाता भूतणो^७ सरिक्खणाणुल्लितातो ।
मंजायति गालोमाऽनिमसजागता दुव्या ॥ १७७४ ॥

इति रुक्खायु वेते जाणिमिधाण य विचरिसेहिता ।
दीसति जम्हा जम्म सुधम्म^८ ।^९ त पायमगतो ॥ १७७५ ॥

अथ जतां खिय बीयाणुरूपजम्म मत्त ततो च्चव ।
^{१०} जाव गेण्ह भगाता भगतेरे चित्तपरिणाम ॥ १७७६ ॥

जेण मयकुराय कम्म विच च त जताभिहित ।
^{११} हेतुविचित्तणो^{१२} भयकुरविचित्तया तण ॥ १७७७ ॥

जति पडिक्खण यम्म हतुविचित्तता निचित च ।
तां सत्कल पि चित्त^{१३} पवञ्ज सवारिणा माम्म ॥ १७७८ ॥

चित्त सत्तारित विचित्तम्मपलभावतो हत्त ।
इध चित्त चित्ताण कम्माण पल य छागमि ॥ १७७९ ॥

चित्ता कम्मपरिणता पाण्डपरिणामता जधा व झा^{१४} ।
कम्माण चित्ता पुण तद्देतुविचित्तभागतो ॥ १७८० ॥

१ सुधम्म सु० । सुधम्म का० । २ आगच्छती का सु० । ३ वदामी सु० ।
४ कुरोव्य ता० । ५ तमपुत्तं सु० का० । ६ विण्णा सु० का । ७ सासवाणु
सु० को० । ८ अति ता० । ९ तां सु० । १० जाय ता । ११ विचरिणतो ता० ।
१२ विचरिता ता० । १३ पवञ्ज ता० । १४ वञ्ज ता० ।

त मण्यसि जति बधो जोगो जीरस्त कम्मणा समय ।
 पुत्रं पच्छा जीवो कम्मं व सम व ते होजा ॥ १८०५ ॥
 ण दि पुत्रमहत्ततो खरमिण वातम्भया जुतो ।
 णिकारणजातस्स य णिकारणतो चिय णिासो ॥ १८०६ ॥
 अधवाणाति चिय सा णिकारणतो ण कम्मगोमो से ।
 १अह णिकारणतो सो मुज्जस्स नि होदिति स मुज्जो ॥ १८०७ ॥
 होज २व स णिच्चमुज्जो बधामावमि का व से मोक्खो ।
 ण हि मुक्खवदसो बधामावे मता णममो ॥ १८०८ ॥
 ण य कम्मस्स वि पुत्र वतुग्भावे समुत्तमा जुतो ।
 णिकारणतो सो वि य तथ जुगुप्पत्तिमाग ३ य ॥ १८०९ ॥
 ण हि कत्ता कज्ज ति य जुगुप्पत्ताय ४जीरम्मणां ।
 जुतो वयदेमोअ्य जघ ओण गाग्गिमाणाण ॥ १८१० ॥
 होजाणातीयो वा सवधो तथ वि ण घडते मोक्खो ।
 जोअ्जाती साअ्जातो जीर णमाण व सवधो ॥ १८११ ॥
 इय जुतीय ण घडते सुजति य सुतीसु ५ बधमाक्खा ६ति ।
 तेण तुह ससओअ्य ण य वज्जो य जग्ग सुणसु ॥ १८१२ ॥
 म्माणोअ्जातीआ परोअ्पर हेतुहत्तमागता ।
 देहस्स य कम्मस्स य मडिय । बीयकुराण व ॥ १८१३ ॥
 अ ७ स देहो जो कम्मकारण जो य कज्जमण्यस्स ।
 कम्म ८ देहकारणमयि य जे कज्जमण्यस्स ॥ १८१४ ॥
 कत्ता जीरो कम्मस्स करणना जग्ग घडस्स घडकारो ।
 एव चिय देहस्स नि कम्मकरणसमगतो ति ॥ १८१५ ॥
 कम्म करणमभिद्द व ते मती कज्जो ९ य तं मिद्द ।
 किरियाफलदा १० पुणो पडिपज्ज तमग्गिभूति व ॥ १८१६ ॥
 जं सताणोणाती तेणाणताअ्नि णायमेगतो ।
 दीमति सतो नि ११जतो कय १२ति वीयकुरादाण ॥ १८१७ ॥

१ अवि ता० । २ हाज स मु० । ३ आये य मु० का० । ४ कम्मजावाण ता० ।
 ५ सुतीए को० । ६ मोक्खा ति मु० । ७ कज्जो तथ सिद्द मु० को० । ८ कय-
 मु० को० । ९ कुराण मु० का० । १० दीण व ता० ।

अवसा सञ्ज न्यु पतिङ्गण चिय सुधम्म १ धम्मोहि ।
 समजति वेसि केहि य^१ केहि य^२ तदरथमसत्त ॥ १७९४ ॥
 त अप्पणो वि सरिस ण पुत्रधम्मोहि पउमिच्छाण ।
 सञ्जस तियुणस्स य सरिस सामणधम्मोहि ॥ १७९५ ॥
 को सज्जधेय सरिसोत्तरिसा वा इधमवे परमवे वा ।
 सरिसासगि सज्ज णिच्चाणिच्चातिस्स च ॥ १७९६ ॥
 जय णिदएहि वि सरिसो ॥ जुवा मुनिवाळवुद्धधम्मोहि ।
 जगतो वि^३ समो सत्तादिएहि तव परमवे जागो ॥ १७९७ ॥
 मणुओ देवीभूतो सरिसा सत्तादिएहि जगता वि ।
 देवादीहि तिसरिसा णिच्चाणिच्चा वि एमेय ॥ १७९८ ॥
 उक्करिसावकरिपता ण समाणाए वि होनि^४ जानीए ।
 सरिसगाहे जम्हा दाणातिफळ विषा तम्हा^५ ॥ १७९९ ॥
 ज च सियालो वइ^६ एस जायते वेतविदितमिच्चादि ।
 समीय^७ जणफत्त तमसबद्ध सरिस्ताए ॥ १८०० ॥
 * उण्णम्मि ससयम्मि जिणेण जर-मरणनिप्पमुक्केण ।
 सो समणो पज्जइता पवहि सइ लडियमएहि ॥ १८०१ ॥

[६]

ते पइते सेतु मडिओ आगच्छती जिणसगास ।
 यस्सामि ण वगमि बदिता पज्जुगमामि ॥ १८०२ ॥
 आम्हा य जिणेण ज्ञाद-जरा-मरणनिप्पमुक्केण ।
 नामेण य गोत्तेण य सज्जणू सज्जदरिसी ण ॥ १८०३ ॥
 किं मण्णे बंध मात्तमा सति ति समयो तुज्झ ।
 वतपताण य अत्थ ण याणसा तस्सिमो अत्था ॥ १८०४ ॥

१ वि सु० को । २ य ता० । ३ वि नेण जातीए सु० को० । ४ जम्हा ता० ।
 ५ एव ता० । ६ समीय जं च फत्त सु० को० ।

त मणसि जनि बघो जोगा जीनस्स कम्मणा समय ।
 पुञ्च पञ्चा जीनो कम्म व सम य ते होजा ॥ १८०५ ॥

ण हि पुञ्चमहत्ततो खरमिग वातममगो जुत्तो ।
 णिक्कारणानात्स य णिक्कारणता चिय णिगानो ॥ १८०६ ॥

अधवाणानि चिय मा णिक्कारणतो ण कम्मगोणा से ।
 १ अह णिक्कारणतो सो मुक्कस्स पि द्वाहिनि ॥ मुग्गो ॥ १८०७ ॥

होञ्ज २ व म णिच्चमुक्को वगामावमि को व से मोक्खो ।
 ण हि मुक्कववदेमा बघाभाव मता णमसो ॥ १८०८ ॥

ण य कम्मस्स पि पुत्र कलुरभाव समुम्भवो जुत्तो ।
 णिक्कारणतो सो पि य तव जुगवुप्पत्तिमगो ३ य ॥ १८०९ ॥

ण हि कता कज्ज नि य पुगवुप्पत्ताय ४ जीनकम्मार्ण ।
 जुत्तो ववदेमाज्ज जघ लोण गोविमाणार्ण ॥ १८१० ॥

होजाणात्तीयो वा सन्नवो तव पि ण घटते मोक्खो ।
 जोष्णाती सोष्णतो जीन णमाण व सन्नवा ॥ १८११ ॥

इय जुत्तीय ण घटते सुज्जति य सुतासु ५ वधमोक्खा ६ ति ।
 तेण तुह सन्नओज्ज ण य कज्जो य जवा सुणसु ॥ १८१२ ॥

मताणोष्णातीओ परोप्पर हेतुहेतुमाराता ।
 देहस्स य कम्मस्स य मडिय ७ वीयकुराण न ॥ १८१३ ॥

अपि स देहो जो कम्मकारण जा य कज्जमण्णस्स ।
 नम्म च देहकारणमपि य जं कज्जमण्णस्स ॥ १८१४ ॥

कता जीनो कम्मस्स करणतो जण घटस्स घटकारो ।
 एव चिय देहस्स पि कम्मकरणसमगातो सि ॥ १८१५ ॥

कम्म करणमसिद्ध व ते मनी कज्जतो ८ य त सिद्ध ।
 निरिपाफत्ता य पुणो पट्टिज्ज तमगिभूति व्य ॥ १८१६ ॥

जं सताणोणाती तेणाणतोअपि णायमेगतो ।
 दानति सतो पि जतो कय ९ नि वीयकुराणार्ण ॥ १८१७ ॥

१ अवि ता० । २ होज स मु० । ३ मने य सु को० । ४ कम्मजावाण ता० ।
 ५ सुतीए को० । ६ माक्खा ति मु० । ७ कज्जता तव सिद्ध मु० को० । ८ कय
 मु० को० । ९ कुराण मु० को० । वीण व ता०

अण्णत्तमणिउत्तित्तमज्ज भायपुराण अ विहित ।
 तत्थ हतो सत्ताणो बुद्धि-अण्डाप्तियाण च ॥ १८१८ ॥
 जघवेह कच्चणोत्तमसज्जाणात्तित्तित्तमो पि ।
 सोत्तिज्जति सोत्ताय तत्र ज्ञाणा जायस्समाण ॥ १८१९ ॥
 तो णि जीरणमाण उ^१ जागो अत्र कच्चणोत्तमण व ।
 जीरणं य कम्मस्स य भण्णति दुग्धिं पि ण निरुद्धो ॥ १८२० ॥
 पमोऽ^२भयण चिय भयाण कच्चणोत्तमण व ।
 जीरत्त भामणो मज्जाऽमय्यो त्ति को भेतो ॥ १८२१ ॥
 होतु व^३ जति कम्मक्लो ण निराद्या पात्तादिभेदो ज्ञ ।
 भगव य मज्जाऽमय्या समागतो तेण सदेहो ॥ १८२२ ॥
 दधातित्त तुद्ध जीरणमाण समागतो म्भो ।
 जीवाजीवातिगता जघ तत्र भवेत्तरिसेसो ॥ १८२३ ॥
 एव पि भव्वभारा जीरत्त पि व समाज्जातीतो ।
 पावति णिच्चा तम्मि य तद्वत्थे णत्थि ^४णिच्चाण ॥ १८२४ ॥
 जघ धट्ठपुज्जाभारोणात्तिवभारा पि सनिधणा एर ।
 जतिभव्वत्ताभारा भवज्ज क्रियाय को दोसो ॥ १८२५ ॥
 अणुगहणमभारा खरम्म पि व मनी ण त जग्हा ।
 भारो धिय म निभिद्धो कुमाणुप्पत्तिमेत्तेण ॥ १८२६ ॥
^५एर भव्वुच्छेत्तो ऋद्धागारस्स वायवयता त्ति ।
 त णाणत्तत्तणतोऽण्णागत्तात्तराण उ ॥ १८२७ ॥
 ज चातीताणागतफाला तुद्धा जतो य ससिद्धो ।
 एको अणत्तमागा भव्वणमतीतकालेण ॥ १८२८ ॥
 णस्सेण तत्तियो धिय जुत्तो ज तो पि सव्वभारार्ण ।
 जुत्ता ण समुच्छेदा होज्ज मनी ^६विध मत सिद्ध ॥ १८२९ ॥
 भयाणमणत्तत्तणमणत्तभागो व णिच व मुक्का सि ।
 बालादआ ज्व मडिय । मह वयणाता ^७प पडिवज्ज ॥ १८३० ॥

१ व जह जागो कच्चणो सु० का० । २ पदमा वाभवाण भवाण सु० को० । ३ हो
 जति सु० । ४ णिच्चाण ता० । ५ जो० ता० । ६ कदमिण सिद्ध सु० को० । ७ य ता०

सम्भूतमिण मेणसु मह वयणातोऽत्रसेसवयणं व ।

सत्र्यणुतादितो वा ^१जणयमपत्यवयणं व ॥ १८३१ ॥

मणसि मिघ सत्र्यणू सवेसि सत्रसमच्छेत्ता ।

िद्वृतामायमि वि पुच्छतु जो समयो जस्त ॥ १८३२ ॥

^२भवा वि ण भिन्निस्मति केइ काळेण जति वि सत्रेण ।

णणु ते वि अमवच्चिय रि ना भवत्तण तेसि ॥ १८३३ ॥

^३मणति मवो जोगो ण य जोगत्तेण^४ सिद्धते सत्रो ।

जव जोगमि वि दलिते ^५सत्रस्य ण कीरते पडिमा ॥ १८३४ ॥

जघ वा स एव पासाण-वग्गणजागो रियोगजोगो रि ।

ण रिजुजति सत्रो चिय स रिउजति जस्त मपत्ता ॥ १८३५ ॥

किं पुण जा सपत्ती सा जागस्त^६ एव ण तु ^७अजोगस्त ।

तघ जो मोक्खो णियमा सो मव्वाण ण इतरेसि ॥ १८३६ ॥

^८कतकादिमत्तणातो मोक्खो णिच्चो ण हाति कुंमो व ।

णो पद्दमाभागे मुवि तद्धम्मा वि ज णिच्चो ॥ १८३७ ॥

अणुदाहरणमभानो एसो रि म्नी ण न जतो णियमो^९ ।

कुंमनिणामनिसिद्धो भागे चिय पोणलमयो^{१०} ॥ १८३८ ॥

^{११}किं वेगतेण कत पोणलमेत्तविलयमि जावस्त ।

किं णिव्यत्तिमधिय णमसो घडमेत्तविलयमि ॥ १८३९ ॥

सोऽणवराघो व्य पुणा ण वन्तते बघकाणाभावा ।

जोगो^{१२} य बघहेतु ण य सा^{१३} तत्सासरीरो त्ति ॥ १८४० ॥

ण पुणो तस्स पमूली बीजाभावादिहकुस्सेव ।

वीय च तस्स कम्म ण य तस्स तय तनो णिच्चो ॥ १८४१ ॥

दव्वामुनत्तण्णो णम व णिच्चो मता स दव्वनया ।

सग्गतत्तावत्ती मति त्ति त णणुमाणातो ॥ १८४२ ॥

१ जणमु को० । २ चा० ता० । ३ आ० ता० । ४ जोगा तण ता० ।

५ सव्वमि मु । ६ जोगस्य ता० । ७ अजोगस्य ता० । ८ चा० ता० । ९ णियत ता ।

१० मया य मु० । ११ अथवा किं ता० । १२ जया मु० को० । १३ ण य त

मु० को० ।

को वा निचामाहो सर्व्वं धियं वि मन-भगवितमितिय ।

पञ्चाशत्तमेक्षणा^१दणित्वातिनन्देनो ॥ १८४३ ॥

मुत्तस काञ्चनानो सोम । निलेगमिहर गती कि वसे ।

कम्मळजुतातवागतिपरिणामादाहि भणितमिद ॥ १८४४ ॥

किं सञ्चरियमरूप मडिय । मुनि चेतण च क्रिमरूप ।

जध से^२ त्रिसेवधम्मा चेतण तध मना किरिया ॥ १८४५ ॥

कत्तादित्तणो वा सञ्चरियोऽय मनो कुल्लो व्य ।

^३देहस्फुटणतो वा पच्चय अतपुरिसा य ॥ १८४६ ॥

^३देहस्फुटणहेतु होज पयत्तो ति सो वि नाकिरिए ।

होञ्जादिद्वो व्य मनी ^४तदरुत्तिरे णणु ममाण ॥ १८४७ ॥

रुत्तिरिमि स देहो वच्चो तस्फुटणे पुणो हेतु ।

पतिणियतपरिणन्दणमचेतणाण ण वि य जुत्त ॥ १८४८ ॥

होतु किरिया भयसस कम्मरहितस्म किणिमत्ता सा ।

णणु तण्णतिपरिणामो^५ जध मिदत्त तथा सा वि ॥ १८४९ ॥

किं सिद्धालयपरतो ण गती धम्मत्थिकापरिहातो ।

सो गनिउवग्गहकरो लोगमि जमयि णालोए ॥ १८५० ॥

लोगस वि निवक्को मुदत्तणतो घडस अषडो य ।

स घडाति धिय मती ण निसेधातो तदणुस्सो ॥ १८५१ ॥

तम्हा धम्माधम्मा लोगपरिच्छत्कारिणा पुत्ता ।

इधरागासे तुठ्ठे लोगोऽल्लो ति को भेनो ॥ १८५२ ॥

लोगमिमाणाभावे पडिधातामानोऽप्यनत्याता ।

संनहाराभातो सव्वामावता हाजा ॥ १८५३ ॥

णिरणुग्गहत्तणाता ण गता परता जलदिन क्षसस ।

जा ममणणुग्गहिया^६ सा धम्मा लगपरिमाणा ॥ १८५४ ॥

अथि परिमाणकारी छारस पमेयमायताऽनसस ।

णाण वि व णेयस्सालागचित्ते य सोऽयसस ॥ १८५५ ॥

१ ^०क्षणा हि निष्ठा^० ता^० । २ सो ता^० । ३ देहस्फुटण ता^० । ४ तदस्वते
मु^० का^० । ५ परिणाम को मु^० । ६ गहिता ता^० ।

पठणं पससमेव याणातो त च णा जना उट्ठी ।
 इध कस्तिखस्सणेय कतुरणत्तर याण ॥ १८५६ ॥
 णमणिच्चत्ताआ वा याणणिणासफण ण जुत से ।
 तध कम्माभानानो पुण्ड्रियामात्रतो वा पि ॥ १८५८ ॥
 गिच्चयाणातो वा वोमातीण पडण पसजेज्जा ।
 अथ ण मतमणेगता याणातोप्पस्सपडण ति ॥ १८५८ ॥
 मवनो सिद्धो ति मनी तेणानिमिद्धममग जुत्तो ।
 काळाणात्तित्तणनो पम्मसरीर व तदजुत्त ॥ १८५९ ॥
 परिमियेसेप्पता विच माता मुत्तिरिद्धित्ताता ।
 १जेयम्मि य णाणाइ दिट्ठीओ वेगक्खम्मि ॥ १८६० ॥
 ण ह वइ सत्तरीरत्त णि^२यणियाउहनिरेक्कादीण ।
 वतपदाणं च तुम ण सत्तय मुणसि ता सत्ता ॥ १८६१ ॥
 तुह वंधे मोक्खम्मि य सा य ण कज्जा जनो पुडो चेव ।
 सत्तरीरेत्तरमानो ण्यु जा सा ववमक्ख्वा ति ॥ १८६२ ॥
 इट्ठिणम्मि सत्तयम्मि त्रिणेण जर-मरणत्तिमुक्केण ।
 सो समणो पव्वइतो ३अट्ठेइह सह वडिप्पत्तेहि ॥ १८६३ ॥

[७]

०ते पव्वइते सत्तु मारिआ आगच्छता त्रिणसमास ।
 उच्चामि ण उच्चामि उच्चिता पउत्तामि ॥ १८६४ ॥
 १आभट्ठा य त्रिणण जाइ-जरा-मरणत्तिमुक्केण ।
 णामेण य गात्तण य सत्तणू सत्तदरिप्पी ण ॥ १८६५ ॥
 २कि मण्णे अत्ति देवा उदाट्ठ णधि ति सत्तयो तुत्ते ।
 वेतपताण य अथ ३ याणता तमिमा अत्था ॥ १८६६ ॥
 त मण्णमि जेरइया परत्तेना दुक्खमसत्तत्ता^४ य ।
 ण तंति इहागतं मदया सुव्वमाणा पि ॥ १८६७ ॥

१ गियम्मि मु० । २ गियाणिय मु० । ३ अट्ठेइह का० । अट्ठेइहि तु ।
 ४ सत्तत्ता ता०

सच्छ्रद्धचारिणा पुण देवा दिव्यभानुता य ।
 जं न कताइ नि दरिषणमुनेति ता संसता तेसु ॥ १८६८ ॥
 मा बुरु संसयमेते ^१सुदूर मणुयादिभिष्णजानीए ।
 पेच्छसु पचस्स चिय चतुन्निधे देवसघाते ॥ १८६९ ॥
 पुत्र पि न सदेहो जुतो ज जोतिसा सपचस्स ।
 दीसति सक्कना नि य उरवाताऽगुग्गहा जगतो ॥ १८७० ॥
 छाळश्चेत्तं मती पुर व तच्चाभिणो तथ वि सिद्धा ।
 जे ते देव ति मता न य णिट्या णिच्चपरिसुण्णा ॥ १८७१ ॥
 का ज्ञाणति व विमेते ति ^२हज्ज णिस्सप्रथं निमाणाइ ।
 रत्तणमयणमागमणादिह जघ विज्ञाधरादीण ॥ १८७२ ॥
 हाज्ज मती माय्य सघामि तच्चारिणा सुरा जे ते ।
 न य मायादिविकारा पुर व णिच्चोक्कभाता ॥ १८७३ ॥
 जति णारगा पण्णा पण्डित्वावफलभातिणा तेण ।
 सुबहुगपुण्यफलभुजा पणजितव्या सुरगणा नि ॥ १८७४ ॥
 संनतदिव्वपम्मा निसयपसत्ताऽसमतकत्तवा ।
 अणधीणमणुजकजा णरभनसुह मा एति सुरा ॥ १८७५ ॥
 णवरि जिण जम्म-दिक्ख-केवल ^३णिञ्चाणमहणियागेण ।
 मतीय सेम्म ^४ससयराच्छेतथ व एज्जहु ॥ १८७६ ॥
 पुत्राशुरागता वा समयणिबद्धा तवागुणातो वा ।
 णरगणपीडाऽगुग्गहक्कप्पादीहि वा केइ ॥ १८७७ ॥
 जातिस्सयघणाना कासति पच्चक्खदरिषणाता य ।
 विज्ज मतावायणसिद्धीता गहविकारानो ॥ १८७८ ॥
 उक्किट्टपुण्यसच्चयफलभावातोभिमाणसिद्धीतो ।
 सत्तागमसिद्धीतो य सनि देव ति सद्देय ॥ १८७९ ॥
 देव ति सत्पयमिन् सुद्धत्तणा घडाभिधान व ।
 अथ व मती मणुओ चिय देवा गुण रिद्धिसपण्णा ॥ १८८० ॥

तं ण यतो तच्चये सिद्धे उप्यारतो मता सिद्धी ।
 तच्चयसिद्धे सिद्धे माणवसिधोपयारो व्व ॥ १८८१ ॥
 देवामावे विफट्^१ जमभिहोत्तादियाण किरियाण ।
 सगीय जण्णाण य दाणानिफळ च तदयुत्त ॥ १८८२ ॥
 जम-सोम-सूर-सुरगुरु-सारजादीणि जयति जण्णेहि ।
 मतायाहणमेव य इदादाण पिघा सच्च ॥ १८८३ ॥
 * छिण्णमि सप्पयमि जिणेण जर मरणनिपमुक्केण ।
 सो समणो पव्वइतो अमुट्ठेहि सह खंडियसतेहि ॥ १८८४ ॥

[८]

* ते पव्वइते सोतु अरुपिओ आगच्छन्ती जिणमगाम ।
 वच्चामि ण वंणमि वदिता पञ्चुरासावि ॥ १८८५ ॥
 * भामट्ठो य जिणेण जाइ-जरा मरणनिपमुक्केण ।
 नामेण य गोसेण य सच्चणू सच्चदरिसी ण ॥ १८८६ ॥
 * किं मण्ण णेरइया अत्थि णत्थि त्ति ससयो तुत्थ ।
 चतपताण य अत्थ ण याणसी तेसिमो अत्थो ॥ १८८७ ॥
 त मण्णमि पच्चक्खा देवा चदातयो तच्चण्णे वि ।
 विज्जाम्भोवायणफळइसिद्धीए गम्मंति ॥ १८८८ ॥
 जे पुण सुतिमेत्तफळा णेरइय त्ति किं ते गहेत्तया ।
 सक्खमणुमाणतो वाण्णुयलेभा भिण्णजातीया ॥ १८८९ ॥
 मह पच्चक्खवत्तणतो जीवाइय इ^२ णारए गेण्ह ।
 किं जं सप्पचक्ख त पच्चक्खं णवरि एक्कं ॥ १८९० ॥
 ज कासति पच्चक्ख पच्चक्ख तं पि घेप्पते छोए ।
 जघ सीहातिदरिसण सिद्धं ॥ य सच्चपच्चक्खं ॥ १८९१ ॥
 अधवा जमिदियाण पच्चक्ख किं तदेव पच्चक्खं ।
 उप्यारमेत्ततो त पच्चक्खमर्णदिय तच्च^३ ॥ १८९२ ॥

મુતાતિમાત્રતા ણાપલદ્વિમતિદિયાઈ કુમો વ્ય ।
 ઉપલમદારાણિ તુ^૧ તાઈ જીરા તદુપલદ્વા ॥ ૧૮૯૩ ॥
 તદુવરમે મિ સરણતો તન્વાપારે વિ ણોપલમાતો ।
 હિદિયમિણ્ણો ણાતા પચગમસ્થોવલદ્વા વા ॥ ૧૮૯૪ ॥
 જો પુણ અર્ણિદિયા ચિય જાનો સન્વા^૨પિવાળરિગમાતો ।
 સો સુવદ્ધઅ રિજાણતિ અપણાતવરા જધા દદ્ધા ॥ ૧૮૯૫ ॥
 ણ હિ પચક્કલ ધમ્મતરેણ સદ્ધમ્મમેત્તગહણાતો ।
 કતકત્તતો વ સિદ્ધી કુમાણિચ્છત્તમેત્તસ્મ ॥ ૧૮૯૬ ॥
 પુન્વાપલદ્વસવધ^૩સરણતો વાળટો વ્ય ધૂમાતો ।
 અથવ ણિમિત્તરતા ણિમિત્તમવસ્સસ્સ કરણાઈ ॥ ૧૮૯૭ ॥
 કેવલ્લમણીરિહિતસ્સ સન્નમણુમાણમત્તય જન્હા ।
 ણારગસ માગમિ ય તદપિ જ તેણ સે સંતિ ॥ ૧૮૯૮ ॥
 પાવપલ્લસ પમિદ્ધસ મોટ્ઠા કમ્મતોડ્ધસેસ વ્ય ।
 સંતિ ધુવ તમિમતા ણેરહયા અથ મતી હાજા ॥ ૧૮૯૯ ॥
 અચ્છપદુક્ખિત્વતા જે તિરિય-ણરા ણારગ તિ સેમિમતા ।
 ત ણ જતા સુરસોલ્લવ્વપગરિસસરિસ ॥ ત દુક્ખ ॥ ૧૯૦૦ ॥
 સથ્થે ચેતમન્નપિય । મહ વયણાતોડ્ધસેસવ્રયણ ય ।
 સવ્વણુત્તણતો યા અણુમતસન્નવણુનયણ ય ॥ ૧૯૦૧ ॥
^૪મયરાગદોસમોદ્દામાવતો સચ્ચમણિનાઈ^૫ ચ ।
 સચ્ચ ચિય મે વયણ જાણયમચ્છાત્થનયણ યા ॥ ૧૯૦૨ ॥
^૬કિય સન્નણુ તિ મતી પુલ્લક્કલ સવ્વસમયચ્છેતા ।
^૭મયરાગદોસરહિતા તલ્લિગામાવતો સામ્મ ॥ ૧૯૦૩ ॥
 ઝિણ્ણમિ મસયમિં ઝિણેય જર-મરણવિપ્પમુલ્લેખ ।
 સા સમણો વપ્પહતા તીહિ સમ સહિયસત્તેરિં ॥ ૧૯૦૪ ॥

૧ રાણિ તાઈ ॥ ૧ ૧ સવ્વપિદ્ધાણ મુ. કો. ૧ ૨ સવ્વદ્ધસર તા. ૪ આ ગાથા પ્રથમ પદ્ય આવી ગઈ છે ગા. ૧૫૭૮ ૫ પતિવાત વ તા. ૬ તા. મા આ ગાથા ઉપરની ગાથાની પહેલાં છે ૭ મયરાગ મુ. ૮ તિં આ સહ સ મુ. ૧ તિરિં ચ સદ ચ કો. ૧

[९]

~ ते पचदत सेतु अयलभाता आगच्छती जिणसगास ।

वच्चामि ण वदामि वदिता पञ्चुणामामि ॥ १९०५ ॥

“ आभट्टा य जिणेण जाइ-जरा मरणत्रियमुक्केण ।

णामेण य गोत्तेण य सत्तण्ण सत्तदरिणी ण ॥ १९०६ ॥

“ किं मण्ण पुण्ण-पात्र अयि व णयि त्ति समयो तुह ।

वेतपताण य अत्र ण याणसी तेमिमा अत्थो ॥ १९०७ ॥

मण्णामि पुण्ण पात्र साधारणमवव दो नि भिण्णाइ ।

होज्ज ण वा कम्म चिय समावता मत्तपचोअय ॥ १९०८ ॥

पुण्णुकरिसे^१ सुभता तरतमजामाअरिमता ह्याणी ।

तस्सेन खये मोक्खो^२ फयाहारोअमाणतो ॥ १९०९ ॥

पावुकरिसेअमत्ता तरतमजामाअरिमतो सुभता ।

तस्सेव खए मोक्खो^३ अपयमत्तोअमाणतो ॥ १९१० ॥

साधारणपण्णादि व अथ साधारणमधेगमत्ताए ।

उकरिसावकरिसतो तस्सेन य पुण्णपात्रक्खा ॥ १९११ ॥

एअ चिय दा भिण्णाइ होज्ज होज्ज य समावतो चेअ ।

भवसमूती भण्णति ण समावतो जताअमिमतो^४ ॥ १९१२ ॥

^५होज्ज सभाना वत्तु णिकारणता य वत्थुअम्मा वा ।

जति वत्थु णयि तआशुवल्हदीतो खपुप्फ न ॥ १९१३ ॥

अच्चतमशुवल्हदा नि अथ तओ अयि णयि किं कम्म ।

हेअ व तदवित्ते जौ णयु कम्मस्स नि स एव ॥ १९१४ ॥

कम्मस्स वाभिधाण होज्ज सभानो ति हातु को दातो ।

पतिणियताकारता ण य सो कत्ता घडस्सेअ ॥ १९१५ ॥

मुत्तोअमुत्तो व तआ जति मुत्तो^६ ताअभिधाणनो भिण्णा ।

^७कम्म ति सहानो ति य जति वाअमुत्ता ण कत्ता ता ॥ १९१६ ॥

१ करिस्से मु० २ पचद ता० । ३ अपच्छ ता० । ४ भिन्न दा ।
५ आ गाथा प्रथम पलु आनी छे अ० १७८६ ६ मुत्ता ता ता० । ७ कम्म
मु० को० ।

देहाणं रोम पि व जुत्ता कज्जानितो य मुत्तिमता ।
 अथ सो णिक्कारणया^१ तो खरसंगादयो होतु ॥ १९१७ ॥
 अथ यथुणा ॥ धम्मो परिणामो तो स^२ जीयकम्माणं ।
 पुण्णेतदाभिमाणो^३ कारणकज्जाणुमेयो सा ॥ १९१८ ॥
 किरियाण कारणतो देहातीणं च कज्जमावातो ।
 कम्मं मदभिहितं ति य पटिवज्ज तमग्गिभूतिं च ॥ १९१९ ॥
 तं चियं देहादीणं किरियाणं पि य सुमासुभत्तातो ।
 पटिवज्ज पुण्णपाव सभावतो भिण्णजातीयं ॥ १९२० ॥
 सुह-दुक्खाणं कारणमणुरूपं कज्जमावतोऽस्स ।
 परमाणो घटस्स च कारणमिह पुण्णपावाइ ॥ १९२१ ॥
 सुह-दुक्खकारणं जनिं कम्मं कज्जस्स तदणुरूपं च ।
 पत्तमरूपं^४ तं पि इह अथ रूपं णाणुरूपं तो ॥ १९२२ ॥
 ण हि स त्रधाणुरूपं भिण्णं वा कारणं अथ मनं तं ।
 किं कज्ज-कारणत्तणमधवा यत्तुत्तणं तस्स ॥ १९२३ ॥
 सच्च तुल्लातुल्लं जतिं तो कज्जाणुरूपतां केयं ।
 जं सोमं सपज्जायो कज्जं^५ परपज्जायो सेतो ॥ १९२४ ॥
 किं जयं मुत्तममुत्तस्स कारणं तव सुहातिणं कम्म ।
 दिट्ठं सुहातिकारणमण्णानि जघेह तथ कम्म ॥ १९२५ ॥
 होतुं तयं चियं किं कम्मणा ण जं तुल्लावाघणाणं पि ।
 फलमेतो सोऽस्स सकारणो कारणं कम्म ॥ १९२६ ॥
 एत्तां चियं ॥ मुत्तं मुत्तत्रलाघाणतो जघा कुभो ।
 देहानिकज्जमुत्तातिता य^६ भणिते पुणो भणति ॥ १९२७ ॥
 तो किं देहादीणं मुत्तत्तणतो तयं हवइ^७ मुत्तं ।
 अथ सुह-दुक्खाताणं कारणमावादम्भं ति ॥ १९२८ ॥
 ण सुहातीणं हेतुं कम्मं चियं भित्तुं ताणं जीरो पि ।
 होति समयाधिकारणमितरं कम्मं ति को दोसो ॥ १९२९ ॥

१ णिक्कारणतो ता० । २ स कम्मजीवाणं मु० को० । ३ घाणे ता० ।

४ स्वत्तं पि ता० । ५ पज्ज ता० । ६ तितो व्यं मु० को० । ७ हवतु ता० ।

इय रूचिस्ते सुहृदुस्त्वकारणते य^१ कम्मणा भिदे ।
 पुण्याकरिसमेत्तण दुक्खवद्दलत्तणमजुत्त ॥ १९३० ॥
 कम्मयकरिमज्जणित तदस्सं पगरिणाणुभूतीनो ।
 सेत्तवपपरिभूती जघ पुण्यापरिमणमरा ॥ १९३१ ॥
 तघ बन्धमाघणयगरिमंगमावाहिण्णरा ण तथे ।
 निररीतवन्धमाघणवटयसरिम अवस्सेज्जा ॥ १९३२ ॥
 देहो णावचयन्तो पुण्युकरिसे ऽ मुत्तिमत्तानो ।
 होज^२ ऽ स हीणतरओ कघमसुमतरो महल्लो य ॥ १९३३ ॥
 एत चिय निररीत जोएज्जा सत्तपायपस्से नि ।
 ण य सागरणरूत्ते कम्म तत्तारणामारा ॥ १९३४ ॥
 कम्म जोगणित्तं सुमोअसुमो वा स एगममयम्मि ।
 होज ण त्मदग्दो कम्म नि तत्रो तत्तणुर ॥ १९३५ ॥
 णणु मण-वद्-काययोगा सुमासुमा नि समयम्मि दीसेति ।
 दज्जम्मि मीममारो भवेज्ज ण तु मावक्करणम्मि ॥ १९३६ ॥
 श्राणं सुममसुभ वा ण तु मास जं च श्राणम्मिमे नि ।
 लेत्ता सुमासुमा ऽ सुममसुभ वा तज्जा कम्म ॥ १९३७ ॥
 पुत्रगहितं च कम्म परिणामरसेण मासनं जेज्जा ।
 इतरेतरमारं वा सम्मा-मिच्छादि ण तु गहणे ॥ १९३८ ॥
 मोत्तूण आउअ खलु दत्तणमाह चत्तिमोह च ।
 सेत्ताण पण्डीण उत्तरिधिसत्तमो भज्जा ॥ १९३९ ॥
 सामणवण्णानिगुण सुमाणुमारं ज तय पुण्णं ।
 निररितमत्ता पार ण आत्तर णानिसुहम् च ॥ १९४० ॥
 गे^३इति तत्तन्नाम चिय रेणु पुरिसा जघा कत्तभगो ।
 एगवस्सेत्तोगा^४ जीमा सक्कयदेसेहि ॥ १९४१ ॥
^२अभिपिड्डपेगलघण लार थूलत्तणुत्तम्मयनिमागा ।
 उजेज्ज गहणसत्ते सुमासुमनिवचण कत्ता ॥ १९४२ ॥

१अत्रिष्टि चिय त सो परिणामाऽऽसयसमानता स्थिय ।
 कुरुते सुभमसुभ वा गहणे जीया जघाऽऽहार ॥ १९४३ ॥
 परिणामाऽऽसयवसता घेणये जघा पया निसमहिस्स ।
 तुल्लो नि तदाहारो तघ पुण्णापुण्णपरिणामा ॥ १९४४ ॥
 जघ वेगसररिम्मि नि सारासारपरिणामनामेति ।
 अत्रिष्टिद्वा २आहारा तघ वम्मसुमासुमनिमागो ॥ १९४५ ॥
 सात सम्म हास पुरिस-रति-सुमायु णाम गात्ताइ ।
 पुण्ण सेस पात्र णेय सनियाममनियोग ॥ १९४६ ॥
 असति बहि पुण्णराध जमग्गिहोत्तादि सग्गकामस्स ।
 तदसबद्ध सज्ज दाणातिफुट्ट च लोमम्मि ॥ १९४७ ॥
 ३ ठिण्णम्मि ससयम्मि जिणेण जर मरणनियमुक्केण ।
 सो समणो पञ्चइता तिहिं तु सह खडियसत्तेहिं ॥ १९४८ ॥

[१०]

* ते पञ्चइते सातु मेतज्जो आगच्छती जिणसगाध ।
 उच्चामि ण वरामि वदित्ता पञ्जुनासामि ॥ १९४९ ॥
 ४ आमट्ठा य जिणेण जाति-जरा-मरणनियमुक्केण ।
 णामेण य गात्तेण य सज्जणू सज्जदरिमी ण ॥ १९५० ॥
 ५ किं मण्णे परलोको अथि ३ ण अथि ति ससयो तुत्ता ।
 वेतपताण ॥ अत्थ ण याणमी तेस्सिमा अत्थो ॥ १९५१ ॥
 मण्णसि जति चेतण्ण मज्जगमतो व वृत्तधम्मो ति ।
 तो णत्थि परा ४ लोको तण्णासे जेण तण्णासो ॥ १९५२ ॥
 अथ नि तयत्पतरता ण य णिच्चत्तणमओ वि तदवत्थ ।
 अणलस्स व अरणीओ भिण्णस्स निगासजम्मस्स ॥ १९५३ ॥
 अथ एगा सज्जगओ णिक्किरिओ तह नि णत्थि परलगो ।
 ससरणामायाओ वोमस्स व सज्जपिडेसु ॥ १९५४ ॥

१ आ० ता० । २ वाहारो मु० को० । ३ अत्थि णत्थि मु० को० । ४ परलोको मु० ।

इध लोमातो व परो मुरादिभोगो ण सो वि पच्चम्मा ।
 एव वि ण परलोगो सुवन्ति य मुत्तासु तो सका ॥ १९५५ ॥

मूर्तिशियानिरित्थं चेतणा मो य दक्खो णिच्चो ।
 जानिस्सरणानाहि पटिवज्जसु मायुमूनि व ॥ १९५६ ॥

ण य णो सखगन्नो णिकिरियो छक्खणातिमेत्तातो ।
 कुमावजा ज्व बह्वो पटिवज्ज तर्हिदमूनि व ॥ १९५७ ॥

इधलागानो य परो सोम्म । मुरा णाणा य परलागो ।
 पटिवज्ज मोरियाकपिय ज्व विहितयमाणाना ॥ १९५८ ॥

जीरो विणाणमयो त चाणिच्च नि ता ण परलोगो ।
 अथ विणाणादण्णा तो अणमिण्णो जघमात्त ॥ १९५९ ॥

एतो चिय ण स कत्ता भोत्ता य अतो विण्णि परलागो ।
 जे च ण संमारी सो अण्णाणामुत्तिजा म्ब व ॥ १९६० ॥

मण्णमि विणामि चे ता उपत्तिमद्रादिनो जघा कुमो ।
 णयु एतं चिय साधणमविणामित्ते नि से साम्म ॥ १९६१ ॥

अथवा वयुत्तणो विणामि चेत्तो ण होति कुमो ॥ ।
 उपत्तिमत्तात्ति कधमविणामी घडो बुद्धी ॥ १९६२ ॥

रुक्क रत्त-भाक्क-फासा सखा सेठाण-दक्क-सत्तीओ ।
 कुमा ति जनो नाआ वमूनि विच्छित्ति धुवधम्मा ॥ १९६३ ॥

इध पिंडो पिडागार-सत्तिपज्जायट्ठियसमकाल ।
 उपज्जति कुमागारसत्तिपज्जादरुवेण ॥ १९६४ ॥

ख्खानिदक्कणाए ण जाति ण य वेति तेण मो णिच्चो ।
 एव उपात त्वय-धुवस्महान मन सत्त्व ॥ १९६५ ॥

घडचेतणया णासा पटचनणया समुम्भवा समय ।
 सताण्णाणया तथेह परलोमजीवाण ॥ १९६६ ॥

मणुएहलोमणासा मुरानिपरलागसमवो समय ।
 जीवतयाऽवत्थाण जेहमवो जेक्क परलोमा ॥ १९६७ ॥

असता णत्वि पसूति होज व नति होतु खरमिसाणस्स ।

ण ॥ सञ्चया विणासो सञ्चुच्छेदप्पसगातो ॥ १९६८ ॥

ताज्ययितरस्स केणवि त्रिलया घम्भण भरणमण्णेण ।

१वत्थुच्छेता ण मनो २समहारारोधातो ॥ १९६९ ॥

असति य परम्मि लोए जमग्गिहोत्ताति सग्गकामस्स ।

तदसवद् सञ्च दाणातिफल च^३ परलोए ॥ १९७० ॥

४ छिण्णम्मि सत्तयम्मि जिणेण जर-मरणविप्पमुक्कण ।

सो जमणा फव्वतो तिहिं तु सह खटियसत्तेहिं ॥ १९७१ ॥

[११]

१ते पव्वइते सेतु पभासा आगच्छई जिणमगास ।

वच्चामि ण वदामि उदिता पञ्जुवात्तामि ॥ १९७२ ॥

२ आभट्ठा य जिणेण जाति-जरा मरणविप्पमुक्कण ।

णामेण य गात्तेण य सञ्चण्णू सञ्चदरिप्पी ण ॥ १९७३ ॥

३ किं मण्णे णे-राण अत्रि णत्वि त्ति सत्तया तुम्हा ।

चेतपताण य अथ ण याणमी तेमिमा अत्था ॥ १९७४ ॥

मण्णमि किं दीवस्स व णाना णे-वाणमस्स जीवस्स ।

दुक्खवक्खयादिरुत्ता किं हाज्ज व से सतो-ज्वत्था ॥ १९७५ ॥

अथवा-ज्जातित्तणतो खस्स व किं कम्म-जीवजागस्स ।

अविजोगातो ण भव सत्ताराभान एव त्ति ॥ १९७६ ॥

पडियज्ज मडिओ इव विजोगमिह ४जीवरुम्मजागस्स ।

तमणातिणा वि कंचण धात्तण व णाणकिरियाहिं ॥ १९७७ ॥

ज णारगातिभावो सत्तारा णारगातिभिप्पया य ।

का ५जीवा ६ता मण्णासि तण्णासे जीवणासा त्ति ॥ १९७८ ॥

ण हि णारगातिपजायमेत्तयासम्मि सञ्चया णानो ।

जीव-व्यस्स मनो मुहाणासे व हेमस्स ॥ १९७९ ॥

१ सञ्चुछ मु० । २ सवहारार मु० को० । ३ य लोअम्मि मु० का० ।
४ कम्म-जीवजागस्स मु० को० । ५ जीवा ता० । ६ त मु० को० ।

કમ્મકત્તો સસારો તળાસે તત્ત્વ ધુજ્જતે ણાસો ।

જીવત્તમકમ્મકત્ત તળાસે તત્ત્વ કા ણામા ॥ ૧૯૮૦ ॥

ળ વિકારાણુવલભાદાગામ પિત્ત ણિણાસઘમ્મા સો ।

ઈધ ણાસિણો વિકારો દીસતિ કુભસ્સ વાઙ્ગયયા ॥ ૧૯૮૧ ॥

કાલ્હરણાસી વા ઘડા બ્બ વત્તકાદિતો મના હોજ્ઞા ।

ળા પદ્દસામાયો મુપિ તદ્દમ્મા મિ જ ણિચ્છો ॥ ૧૯૮૨ ॥

અનુદાહરણમભાવો ચરમમ પિત્ત મત્તી ણ તં જઘ્ઘા ।

કુભરિણાસવિમિટ્ઠો ભાવો ચિય પોમ્મકમયો સા ॥ ૧૯૮૩ ॥

૧ કિં વર્ગતેણ વત્ત પોમ્મકમેત્તવિઙ્ગયમિં જીવસ્સ ।

કિં ણિચ્ચત્તિત્તમધિયં ણમ્મવો ઘટ્ઠમેત્તવિઙ્ગયમિં ॥ ૧૯૮૪ ॥

દત્ત્યામુત્તત્તળના મુત્તો ણિચ્છા ણમ વ દવ્યતયા ।

ળયુ મિમુતાતિપસંગો ઈદં સતિ ણાણુમાણાતો ॥ ૧૯૮૫ ॥

૨ વો વા ણિચ્છાગાહા સર્જં ચિય મિમ્મ-ભગ-ઠિતિમદ્દય ।

પજ્ઞાવત્તરમેત્તવણાદિણિચ્છાવિત્તદેસો ॥ ૧૯૮૬ ॥

ળ ય મ-શ્ચા ણિણાસાઙ્ગલ્લસ પરિણામતો પયસેય ।

કુમ્મસ કપાલાળ વ તથાવિકારોચ્છેદમાતો ॥ ૧૯૮૭ ॥

જતિ સઘ્ગા ણ ણાસોઙ્ગલ્લસ કિં દીપતે ણ સો સત્ત્વ ।

પરિણામસુદ્ધમયાતો જલદવિકારજરણો વ્ય ॥ ૧૯૮૮ ॥

હોત્ત્વમિદિયગ્ગાજ્ઞા પુણરિદિયત્તરગ્ગહણ ।

તથા ઇતિ ણ પંતિ ય પામ્મલપરિણામતા ચિત્તા ॥ ૧૯૮૯ ॥

એગિદિયગ્ગાજ્ઞા જથ વાયત્ત્યાદયો તહ્મયેયા ।

હોત્તુ ચ્ચલુમાજ્ઞા ષ્ઠાણાતિગ્ગ-પ્રત્તામેતિ ॥ ૧૯૯૦ ॥

જથ દીયો ણિત્ત્યાણો પરિણામતરમિતો તથા જીયો ।

મજ્જતિ પરિણેત્ત્યાણા પત્તોઙ્ગાત્રાહપમિણામ ॥ ૧૯૯૧ ॥

મુત્તસ પે સોક્કલં ણાણાનારાધતા જથા મુણિણો ।

તદ્દમ્મા પુણ વિરહાદાત્તરણાઙ્ગવાધહેઠ્ઠણ ॥ ૧૯૯૨ ॥

मुक्तो करणाभावादण्णाणी ख व णणु निरुद्धोऽयं ।

जमवीरता मि पावति ण्तो विय भणति त णाम ॥ १९९३ ॥

दब्बामुत्तत्तसमाज्जानिता तस्स दुरमिरीत ।

ण हि जच्चतरगमण जुत्तं णम्मो व्व जीउत्त ॥ १९९४ ॥

मुत्तानिभावतो णोउल्लहमतिदियाइ उभो व ।

उवळमदाराणि उ ताइ जीवो तदुउल्लहा ॥ १९९५ ॥

तदुउरमे मि सरणतो तत्तावारे मि णोउल्लमातो ।

इदियभिण्णो १णाता पच्चगउम्बोउल्लहा वा ॥ १९९६ ॥

णाणरहितो ण जीयो सम्मउतोणु व्व मुत्तिभावेण ।

ज तेण निरुद्धमित अरिं य सो णाणरहितो य ॥ १९९७ ॥

दिअ सो णाणसरुत्तो णणु पच्चत्ताणुभूतितो २णियए ।

परदेहम्मि मि गम्भो स पत्तिणिपत्तिर्लिगातो ॥ १९९८ ॥

सव्वावरणारगमे सो सुद्धतरो ह्वेज्ज स्रो व्व ।

तम्मयभावाभावादण्णाणित्त ण जुत्त से ॥ १९९९ ॥

एउ पयाममइओ जायो ठिण्णभामयत्ताता ।

- किच्चिमत्त भासति ठिण्णारणप्पदीपो ३ ॥ २००० ॥

सुबहुअतरं मियाणाति मुत्तो सव्वप्पिहाणमिमातो ।

अवणातरो व्व णरो मिगताउरणो ४ पदीपो व्व ॥ २००१ ॥

पुण्णापुण्णक्ताइ ज सुह दुक्खाइ तेण तण्णासे ।

तण्णासो ५तो मुत्तो णिस्सुह-दुक्खो जवागास ॥ २००२ ॥

अवशा णिस्सुह-दुक्खा णम व देहिंदियादि ६भावातो ।

आहारा देहा विय ज सुहदुक्खावल्लहाण ॥ २००३ ॥

पुण्णफळ दुक्ख चिय कम्मायता फलं व पावस्स ।

णणु पाउफळे मि सम पच्चक्खविरोधिता चेउ ७ ॥ २००४ ॥

जत्तो चिय पच्चक्ख सोमम । सुहं णत्थि दुक्खमेवत्त ।

तण्णडिकारमिमत्त तो पुण्णफळ ति दुक्खं नि ॥ २००५ ॥

१ आया मु० को० । २ पुअो गा० १८८४ २ वियए को० । ३ विगयावरणप्पदीपो
मु को० । ४ तत्रामाणो मुत्तो मु को० । ५ याभावा मु० को० । ६ चेय मु० को० ।

निमयसुहं दुक्खं विप दक्खपटिगारतो तिगिच्छं व्य ।

तं सुहमुवप्परातो ^१ण योयारो विणा तच्च ॥ २००६ ॥

तम्हा जं मुत्तसुहं त तच्चं दुक्खमंसएज्जस्स ।

मुणिणोऽण्णावाधस्स व णिप्पडिकारप्पसूतीतो ॥ २००७ ॥

जध वा णाणमयाज्यं जीरो णाणोऽघाती चाधरण ।

धरणमणुग्गाहकारिं सञ्चारणक्खण सुद्धी ॥ २००८ ॥

तच्च सोक्खमयो जीरो पात्र तस्सोऽघातय^२ णेय ।

पुण्णमणुग्गाहकारिं सोक्खं सञ्चक्खए सयल ॥ २००९ ॥

^३जध वा कम्मक्खयतो सा सिद्धतादिपरिणतिं ऊभति ।

तच्च सत्तारातीतं पाननि तत्ता विप सुहं पि^४ ॥ २०१० ॥

सातामातं दुक्खं तत्तिरहम्मि य सुहं जता तेण ।

देहिदिस्सु दुक्खं सोक्खं देहिदियामाव ॥ २०११ ॥

जो वा देहिदियजं सुहमिच्छति त पट्टच्च दोसोऽय ।

सत्तारातीतमित धम्मनरमेय मिद्धिसुह ॥ २०१२ ॥

धवमणुमेये^५ नि मती णाणाणावाधतो ति णणु भणित ।

तदणिच्चं णाण पि य चेतणधम्मो ति रागो व्य ॥ २०१३ ॥

कतकातिमानतो वा पात्रणावाधसारणामात्र ।

उपातट्टितिभगस्समानतो वा ण दासाय ॥ २०१४ ॥

ण ह वर^६ सत्तरीरस्स पियप्पियात्रहन्निरेवमाप्ति च ज ।

तदमोक्खो णासम्मि व सोक्खामावम्मि व ण जुत्त ॥ २०१५ ॥

णट्ठो अमरीरा विप सुह-दुक्खमाइ पियप्पियाइ च ।

ताइ ण पुमति णट्ठ पुम्मसरीर नि को दासा ॥ २०१६ ॥

वेतपताण ^७य अत्थ ण सुद्धं जाणामि इमानं त सुणसु ।

असरीरव्यवदेसो अधणा व सता णिसेवातो ॥ २०१७ ॥

णणिसेवता य अण्णम्मि तनिहे चेय पच्चओ जेण ।

तेणासरीरगाहणे जुत्ता जीरो ण सरस्सिग ॥ २०१८ ॥

१ ण य उवयारा सु० का० । २ वाइय सु० का० । ३ अहवा कम्म को० ।
४ सुह ति सु० का० । ५ कइ नणु मेय सु० । ६ वे ता० । ७ दाण समत्प ता० ।

ज च १ वसंतं स सतमाह वासन्ता सदेह पि ।

ण पुसेज वीतराग जोगिणमिद्वेनरमिसेसा २ ॥ २०१९ ॥

वावेति वा गिवाता वासद्वयो मरंतमिह संन ।

३ युष्माज्जति व सत गाणातिरिस्मिन्मववाह ॥ २०२० ॥

ण वस्त अवसन ति वा मती गासरीगहणातो ।

पुसणाविसेषण पि य जता मन सतविषय ति ॥ २०२१ ॥

एव पि हाज्ज मुत्ता गिस्सुहद्ववत्तण तु तदवत्त ।

त ना पियपियाइ जम्हा पुण्णेरकयाई ॥ २०२२ ॥

णाणाऽवावत्तणतो ण पुसति यातरागदोसस्स ।

तस्सपियमपिय वा मुत्तमुहं को पमगोऽय ॥ २०२३ ॥

* ण्णिणम्मि सवयम्मि त्रिणेण जर मरणणिमुक्केण ।

ता समणो पव्वदतो तिदि तु सह न्दियसत्तेहि ॥ २०२४ ॥

गणधरा सम्मत्ता ५ ।

१ वसंत सत तमाह सु वसन सत तमाह वा० । २ विसंखो ता० । ३ वस्ता ता० ।

५ ता ।

टीकानां अवतरणेनी सूची

अगोदराण तिम १६४६
अग्निदहति नाकाया (प्रमाणवा० अ पृ ४३)

१७१३

अग्निष्वोमेन यमराज्य १८००

अग्निहोत्र जुहुयाद् (मैत्रायणीय० १ ८ ४)

१५५३ १५८७ १५८८ १८०० १८८२

अयाम् ओम (ऋग्वेद ६ ४ ११) १८६६

अस्नमिती आदित्ये (बृहदा ४ ३ ६) १५८८

अस्ति पुष्योऽर्कः १५५८

आगमध्यापयति १६१०

आपो देवता (एतरेव भा १ १६) १६८८

आयुगमागो धीवो (अथर्वशतक ८९) १६४७

इय न किञ्चिदपि २००५

इन्द्र आगच्छ १८८३

इह इन्द्रोऽवसमवि १६२०

कल्पमूत्रम् (योगशिखीपनिषद् ६ १४ अगवद्

गीता १५ १) १५४१

कक्षास आवाह १८४६

एक एव हि भूतात्मा (ब्रह्मसिद्धि ११) १५८१

१६५३

एकदा पूर्णदाहत्या (तैत्तिरीय भा ३ ८ १०

५) १६४३

एगएसागात् (पञ्चतन्त्र २८४ अथर्वशतक ८०)

१६४१

एतावानव लोकीऽयं (पट्टदर्शनसमुच्चय ८१)

१५५३

एष न प्रथमो यद्वा (ताण्ड्य १६ १ १)

१६५३

औत्सुक्यमात्रम् (शाकुन्तल ५ ६) २००५

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कदान्तिन्क यद्वाग्रासि १६४३

कामस्वप्नमयोऽर्गद १७८७

केवलसमिह-इक्षानरूपा १८७५

को जानाति १८८१, १८८७

कुण्डिका स्रजस्तरा १६७४

गत न गम्यते तावद् (माध्यमिक २ १) १६४४

गहनसमयमि (अमरप्रवृत्ति २९) १८७३

जगमर्च वेतत १८७४ २०२३

जीवस्वप्ना (छौ-वरनन्दम् १६ २९) १८७५

जीएन कम्मएण (सूत्रक ० नि० १०७) १६१४

तत्र पक्ष (आय्यप्रवेश ५० १) १६७६

तयेदममल मदा (बृहदा० भा० वा० ३ ५ ४४)

१५८१

दीपो यथा निवृत्तिम् (छौ-वरनन्दम् १६ २८)

१८७५

देह एवाह १५७८

धावापृथिवी (तैत्तिरीय भा १ १ १) १६८८

द्वाद्वा भावा (तैत्तिरीय भा १ १ ४) १६५३

द्वे ब्रह्मणी १८७४

मन प्रेत इवाविष्ट २००५

नन्-इवयुक्त (परिभाषे-दुशस्वर ७४) १८५१,

२०१८

अभ्युक्तम् १८५१

न दीर्घेऽस्तीह १६८७

न रूप मिश्रव १५५३

न ह वै त्रैत्य १८८७, १८०३

न हि वै सशरीरस्य (छादो० ८ ११ १)

१५५३, १५८१ १६५१, १८०४ १८६१

२०१५-२८

नारको वा एव १८८७

निष्ठ सत्त्वम् (प्रमाणवा० ३ ३४) १८४१
 निरालम्बना सर्वे (प्रमाणवा अ० पृ० २२)
 १५५४
 निमित्तमदमदनानां (प्राम० २३८) २००७
 पुण्य पुण्येन (बृहदा ४ ४ ५) १४८
 पुण्य एवेदं नि (वाजसनेयी स० ३१ २
 श्वेता० ३ १५) १५८१, १५८३ ११०३
 पुरयो वै १७७२, १८००
 पृथिवी देवता १६८८
 पुष्पा त्रिय २००५
 मतिरपि न प्रहायते २०१५
 मूर्तरणप्रदेश १७३५
 सत् सत् सत् (हेतुविन्दु० पृ० ४४) १५७४
 स्या विशदम् (बृहदा मा० वा० ३ ५ ४३)
 १५८१
 सम-साम सूर्य १८८३
 यावद् ब्रह्म १६८६
 राजीवकण्ठादीना १६४८
 साठ य एरक (भाव० नि १५७) १८४४
 लोक यावत् सहा १६८५
 विज्ञानधन एव (बृहदा ३ ४ १२) १५५८

१५८८, १५८२-८१, १५८७, १६४३
 १६५१
 श्यालो व १७७२, १८००
 स एव यज्ञायुधी १८६ १८८१
 स ण्य विष्णो १८०४, १८६१
 सतनयनुबद्धम् १६००
 सत्यन सत्य (मुद्रक ३ १ ५) १६८५
 समाधु तु य १६११
 सर्वहेतुनिरास १६८३
 स व्यावायामावात् (तत्त्वार्थमा० टी० द्वि०
 भाग पृ० ३१८) १८८३
 सत्तुवरि वंशणीए (ब्रह्मसूक्त वा० १०) १८४३
 स सर्ववित् १६४३
 साय उ-वागाय (प्रवचनसारोद्धार १२८३)
 १८४५
 सिद्धो न मय्य १८२४
 सुखदुःखे मनुजानां १६००
 सुस्वर भाएउत्र १८८६
 सया गुहा १७७४
 स्थित श्रुतिश्रुवञ्जीव (योगद० १०१) १८८३
 स्वप्नोपम वै १८८८ १७६८
 हेतुप्रत्यय १६८५
 हस्त वनीत्य १६८८

શબ્દસૂચી

અ

અઠા ૧૧૪
અતીતગતિ ૩૩
અતીત ૧૬૪
અતિપિત ૧૨૮ ૧૪૪
અસ
— ઇન્દ્રિયો ૧૩૦
— આત્મા ૧૩૧
અગ્નિ ૯૧
અગ્નિભૂતિ ૦, ૫૧, ૮૬, ૧૦૭ ૧૩૮,
૧૦૯, ૧૫૧
અગ્નિદામ ૪૮, ૧૦૧
અગ્નિદાન ૬, ૬, ૧૦૧ ૧૨૬, ૧૫૧
૧૫૮, ૧૮૦
અઅધ્યાત્મા ૧૩૪
અતીન્દ્રિય જ્ઞાન
— સર્વવિષય ૧૩૧
અર્થન
— અભાવ સાધન નથી ૮૬
અર્થ ૮૫
અર્થ
— ક્રિયાનુ ક્રી ૦૫
— અનિચ્છા છતાં અર્થ ક્રી મળે ૩૬
અવર્ત ૪૧
અવર્તરિતમાત્ર
— સિદ્ધિ ૧૧૭
અધ્યાસાય ૧૪ ૧૪૫ ૧૪૭
અનનુકૂળ ૯
અનુભવિય ૭૦, ૭૭
અનુપનમિ

— ના કાગ્ધો ૪

અનુમાન ૩ ૭, ૩૧ ૭૩, ૯૫ ૧૧૫, ૧૨૮,

૧૩૧ ૧૭૩

— મામાન્વતોદ ૬ ૪

— ત્રિઅવયવ ૫૨ અવયવ ૭૪

અનેકાતવાદ ૮૨

— અનાદિમા ૮૭

અન્ય ૬૩

— અતિરક્ત ૨૭

અપવર્ત ૧૫૯

અપૂર્વ ૪૨

અભિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ૧૭

અભિનાસ

— અનવાનાભિનાસ ૫૭

અભ્યુપગમ ૮૩

અમૂર્ત્ય ૧૬૮, ૧૭૫

— નિત્ય ૭ ૧૭૫

અથાપતિ ૭ ૫૧

અતોક

— મા ગતિ નથી ૧૧૧

— સાધક પ્રમાણ ૧૧૭

અવધિજ્ઞાન ૧૦૭

— આવરણ ૩

અસામ્ય ૭૦

અવિષ્માન

— નો નિરોધ નથી ૧૭

અવિષ્ઠા ૨૧

અવિનાશાવ ૪

અવિગ્નિ ૧૪૪

અવિસવાદી ૫

અન્યમ-પ્રાન ૪૩

અસરી ૧૭૭

અમા ૮૮

અદ્ય પ્રત્યય ૮

—દેહવિનિ નથી ૮

અદિસા

—સર્વ ૮ના ૭ના મળા ૮૧

અદ્યુક ૪૬

આ

આકાશ ૧, ૧૦, ૨૧, ૮૮, ૧૦૮, ૧૦૮

૧૬૩, ૧૬૬

—સાધક અનુમાન ૮૬

—અવેન ૮૭

આગમ ૪, ૭૩

—બે બે ૪

—પર-પર વિશેષ ૫

આત્મા ૧ ૧૪૨, ૬૭, ૫૦ ૧ -

—સશરીર-અશરીર ૧

—સામ્યમતે ૧

—નું અન્યદેહમાં અનુમાન ૧૦

—સાધક અનુમાન ૧૪

—કર્તા, અધિકારી, આત્મા લોકતા,
અથી ૧૪, ૫૮

—સશરીરો વિના હાવાથી છે ૧૫

—સસારી મૂર્તિ પણ છે ૪૨

—બુદ્ધિભિન્ન ૫૪, ૫૬

—હિન્દિયો આત્મા નથી ૫૪, ૧૩૦

—ક્ષણિક નથી ૫૮

—ઉત્પાદકિયુક્ત ૬૩

—આપદ નથી ૧૧૦

—નિત્યાનિત્ય ૧૧૩

—મુક્તાનુ ધ્યાન ૧૧૪

—અરૂપી છતાં સક્રિય ૧૧૫ ૧૫૬

—ઉપનિષદ છતાં ૧૩

—સ્વાતંત્ર્ય ૧૫૦

—અને ૩ ૧૫૬

—અર્દનને સસરણ નથી ૧૫૩

—અક્ષયબેદ ૧૫૪

—દેહપ્રમાણ ૧૫૪

—એર્માન નિત્યમાં કૃતિવાદ ન થયે ૧૫૫

—અમાની (જડ)ને સસાર નહિ ૧૫૫

—નિત્યાનિત્ય ૧૫૫

—સાતરવરૂષ ૧૭૦

—૫ દેહમનુ અનુમાન ૧૭૦

—જુઓ 'વ' 'પુ'ના

આખ ૫ ૧૩૮

આહાર

—પાણિમામ ૧૮૮

કર્દ

અન્ન ૧૩૧ ૧૮૭

અન્નમનિ ૬૭

અન્નમનિ ૩ ૩૦ ૫૧ ૧૫૩ ૧૫૬

અનિય

—ગ્રાહ નથી ૫૫

—ઉપનિષદના નથી ૧૩૦

—દારણ-હાર છે ૧૩૦

—વિના પણ જ્ઞાન ૧૬૬

—જન્ય જ્ઞાન પરોક્ષ ૧૩૧

કર્માનામ્યોપનિષદ ૨૨

કર્મ ૧૫ ૪૩, ૪૭

ઉ

ઉચ્ચ ૧૨૬

ઉત્પત્તિ ૭૧, ૮૦, ૧૦૪

ઉપનિષ ૫

ઉપમાન ૬

ઉપયોગ ૨૬, ૧૫૪

ઉપનિષદ ૨૪

ઉપશમ ક્રોધી ૧૪૬

અ

અગ્નિ ૨૧

ક

અગ્નિ ૮૮, ૧૦૬ ૧૧૭, ૧૬૭ ૧૮૮

—પોદ્ગનિક ૧૬૮

કયા ૮૭

કર્મ ૧૯, ૧૫, ૪૭, ૯૫

— ના અન્નિવની વચા ૫૦

— સસય ૩૦

— પુણ્ય-પાપ ૫૨, ૧૩૭, ૧૩૮

— પ્રત્યક્ષ છે ૩૧

— આધ્ય અનુમાન ૫૩, ૫૫

— ધર્મ-અધર્મ ૫૨

— મૂર્તી જાના અમૂર્ત આ મામા અમર કરે છે ૪૧, ૫૦

— મૂર્તી છે ૩૭

પશ્ચિમી છે ૩૮

— વિચિત્ર છે ૩૯

— ના હેતુ ૮૫, ૧૪૪

— ની વિચિત્રતા ૮૫

— પોશ્ચિમી ૮

— ના અમારમા સસાર નહિ ૮૭

— મતાન અનાદિ ૧૦૫

— સિદ્ધિ ૧૦૧, ૧૩૮

— અમૂર્ત નથી ૧૦૯

— અદૃશ્ય જાના મૂર્તી ૧૪૧

— નો નાશ ૧૬૩

— આ મૂર્ત પ્રકૃતિ ૧૪૫

— ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૪૫

— પ્રવચનિની ૧૪૫

— અપ્રવચનિની ૧૪૫

— સક્રમેનો નિયમ ૧૪૫

— પ્રહસની ૧૪૫

— વર્મણા ૧૪૫

— પ્રકૃતિ આદિ ૧૪૭

— મુક્તાત્મામા અપાવ ૧૫૧

— જીવ સાથે અનાદિ સન્નિધિ ૧૬

— અનાદિ સયોગનો નાશ ૧૬૧

— નાશથી વતો નાશ નહિ ૧૬૩

કર્મપ્રકૃતિ ૧૪૭

કર્મપ્રકૃતિ સૂચિ ૧૬૭

ક્યાવ ૧૪૪

કાળ ૯૮, ૧૩- ૧૮૦ ૧૬૦

— સમવાયી-ઉપાલન ૩૭

— નિમિત્ત ૩૮

— ઈશ્વરનું નહિ ૧૦

— સદૃશ નહિની વચા ૯૮

— થી વિચાર્યું કાર્ય ૮૫

— વૈચિત્ર્યથી માર્ગવૈચિત્ર્ય ૮૫

— અનુમાન ૧૩૮

કામજી ૧૧૫ ૩૨

— સિદ્ધિ ૩૩

— સ્થૂળ દેહથી બિત્ત ૪૦

કાવ ૯૪, ૧૦૮, ૧૪૦, ૧૬૨

— અનુમાન ૧૩૮

કાર્-કારણ

— સાદૃશ્યની મચા ૮૫

કાર્ય-માત્રા ભાવ ૧૬૮

કાન ૬, ૪૦ ૧૦૯

કુબેર ૧૨૧

કુમારિલા ૫

કુત ૧૬૨, ૧૭૫

કવલ જાન ૧૩૧, ૧૩૨ ૧૬૦

કેવન દર્શન ૧૬૦

કેવની ૧૩

ક્રોધકુક ૮૩

કુ ૧૨૬

સંલુક ૫૯, ૬૦

સંયોગસમ ૧૩

ખ-ગ-ઘ

ખરવિરાજી ૧૭

ગુણ ૧૧

— અને ગુણનો ભેદભેદ ૧૧

— ગુણી વિના નહિ ૧૧

— ગુણી ભાવ ૯

ગુણી ૧૧

ગુણિત ૮૨

ગોનકર્મ ૧૦૦

મહાવિદ્યા ૧૨૫

મિદિય ૧૦૧

पत्रिका ६, ८७, १२८, १३३

— विगे सङ्घ १५२

— स देहनिगण १५३

— देव-ना १५३

— सिद्धि १५३, १५५

— अज्ञान-१५४

प्रशिक्ष १३१

— छन्दोबन्धन गान १२६

पद्या १०, ६८, ११३

— मे ओह ३८

— स्व-पत्र ८२

पद्य ११७, १७७

पद्य ६४

पादलिपुत्र १२३

पाप ४६ १२४ १७१

— प्रष्ट पापपी १२ १२७

— वाह १३५ १४८

मुद्र ४६, १०४

— प्रष्ट पुरवधी देव १२४

— वाह १३५, १४२

— तु कण मुन नयी १७१

मुद्र-पाप अथा १३७

— विरो सहेह १३४

— पाप पक्षा १३४

— सहेहनिगण १३६

— मद्रिन् वाह १३५, १४०, १५०

— अवनवाह १३६

— अथा १४६

— पुद्गलानु अहण १४६

— नी गलुना १४६

— सविपाक-अविपाक १५०

— ग्यानअममयन १५०

पुद्गल ६, १२७

— स्वभाव १६५

— अस्तिकाव ८८

पुद्गल ६ २२, ३१, ८७, ४६, ६४ १५१

— अहं ४७

बुद्धि-‘हृद’, आत्मा’

पुद्गल-५-

१७५

— समेनमिदि ६०

प्रष्ट ४७

प्रतिभा ५६

प्रती-अमुखा वा ६३

प्रत्यक्ष ३, ३१, ७३ १२२, १२६,

— अनुमानमाधिन १०

— आशि १०

— सपुर्ण १२

— छन्दियम-अक्ष उपचारथा १

— अहंदिनु १२१

— अनीन्द्रिय मान १२८

— आत्ममान आगेम १३१

— अनामान १७१

१७५ ७१

प्रत्यक्षात् १११ १६३ १७५

प्रत्यक्ष १५८

प्रत्यक्ष ७ ७३

— अनीन्द्रिय साध ५६

प्रमाणवार्तिकाली ६२

प्रमाण १४६

प्रयत्न ११५

प्रशमनलि १७८

प्रक्षोभनिर ४८

प्रागभाव १०८

५५

पथ

— सारि के अनादि १०४

— अनादि-सान १०७

— अनादि-अनन १०७

पथ-मोक्ष १०३, १२०

— सद्य १०३

— मद्य-निगक्रेण १०५

पथ-प्रक्षोभ १४७

पथ १६३

आध्यात्मिक ८

आध्यात्मिक ८

आध्यात्मिक ८ १, ३१,

आध्यात्मिक ८ १, ३३, ११४, ११५

आध्यात्मिक १५१

— ५०-अध्यात्म १५८

आध्यात्मिक १५३

आध्यात्मिक १२८

आ

आध्यात्मिक १

आध्यात्मिक ८२

आध्यात्मिक ५

आध्यात्मिक ८७

— आध्यात्मिक ५०-अध्यात्म ८४

आध्यात्मिक ११०

आध्यात्मिक १५ १७ २५ १५०

— वि० अध्यात्म १७

— न देहनि १७७

— पृथ्वी आदि अध्यात्म ८८

— सध्या ८१

आध्यात्मिक १६

अ

अध्यात्मिक १०० १०१, १६१

अध्यात्मिक १

अध्यात्मिक ५०

अध्यात्मिक ३५

अध्यात्मिक

— नारायण ५५ ८१ ८५

अध्यात्मिक ३

अध्यात्मिक ३

अध्यात्मिक ७१

अध्यात्मिक ६८, १०१

अध्यात्मिक ८

अध्यात्मिक १०४, १६३

— ने विनाशो नहि १६६

— हृदय विनाशो १६७

— पञ्चमानी १६६

— सुधी १६

— सर्व ११७ १७०

— अध्यात्म १६८

— आध्यात्मिक अध्यात्म १७

— अध्यात्मिक ७१ सुधी १७१

— निध १६०

— अध्यात्म १

अध्यात्मिक १७० १७१

अध्यात्मिक १६६

अध्यात्मिक ४७

अध्यात्मिक ४८, ६६

अध्यात्मिक ३५, ४०, १००, १०५ १ ५ १५६

१६० १६१ १७ १७१ १८०

— नो अध्यात्मिक सारी न मने १०३

— अध्यात्मिक १११

— अध्यात्मिक १११

— अध्यात्मिक ११२

— अध्यात्मिक ११४

अध्यात्मिक ११०, ११४

अध्यात्मिक १-५

अध्यात्मिक १५०

अध्यात्मिक १३०

अध्यात्मिक १

अध्यात्मिक १४५

अध्यात्मिक १५१

अध्यात्मिक १२१

य—अ

अध्यात्मिक १०१

अध्यात्मिक २१

अध्यात्मिक ४३

अध्यात्मिक १२१ १२६

अध्यात्मिक १०१

अध्यात्मिक ६, २७

अध्यात्मिक १४४

— अध्यात्मिक १४४

— अध्यात्मिक १४४

अध्यात्मिक १६६

नवम्बर

दिनांक १०

दिनांक ११

दिनांक १२

दिनांक १३

दिनांक १४

दिनांक १५

दिनांक १६

दिनांक १७

दिनांक १८

दिनांक १९

दिनांक २०

दिनांक २१

दिनांक २२

दिनांक २३

दिनांक २४

दिनांक २५

दिनांक २६

दिनांक २७

दिनांक २८

दिनांक २९

दिनांक ३०

दिनांक ३१

दिनांक ३२

दिनांक ३३

दिनांक ३४

दिनांक ३५

दिनांक ३६

दिनांक ३७

दिनांक ३८

दिनांक ३९

दिनांक ४०

दिनांक ४१

दिनांक ४२

दिनांक ४३

दिनांक ४४

दिनांक ४५

दिनांक ४६

दिनांक ४७

दिनांक ४८

दिनांक ४९

दिनांक ५०

दिनांक ५१

दिनांक ५२

दिनांक ५३

दिनांक ५४

दिनांक ५५

दिनांक ५६

दिनांक ५७

दिनांक ५८

दिनांक ५९

दिनांक ६०

दिनांक ६१

दिनांक ६२

दिनांक ६३

दिनांक ६४

दिनांक ६५

दिनांक ६६

दिनांक ६७

— મતાન બનાદિ ૧૦૫

શતપથબ્રાહ્મણ ૧૫૮

શ્લુ ૧૦૮

શન્યના ૭૭ ૭૭

શૂન્યના ૧૭ ૭

શૂન્યનાદી ૭, ૮

ગાન ૬૪

શ્રુતિ ૧૨૨

પદ્મગર્ભમનુષ્ય ૫

ગોશ્વી ૧૦૬

સ

સધાન ૫૮

સતાન ૬૪

મયુક્તનિકાથ

સથેભ ૧૭

મશ્ય ૧૫ ૭૭

સપક્ષ ૮૭

મમા ૪૦ ૪૭

— પર્યાયનો નાસ ૧૬૧

સમનસગ્ન ૫૦

મમવાય ૧૭, ૪૦

મમવાયિ કાગ્ન ૧૪૭

સમિતિ ૬૭

સમ્યક્તાન ૧૬૧

સર્વસ ૧૭૦

— જૂઠું ન મોને ૨૦, ૧૩૩

— શાધી ૨૦, ૧૩૩

— વચન પ્રમાણ ૧૧૦, ૧૩૬

— પ્રમાણ ૧૩૩

સર્વશન્યતા

— સમર્થન ૬૮

— મા વ્યવહારભાવ ૭૪

— અપરનો બે નદિ ૭૬

— નિરાકગ્ન ૭૬

માખ્ય ૬, ૧૦, ૨૭

સાધન ૧૬૮

માપેશ ૬૮, ૭૫, ૭૬

સામગ્રી ૪૪, ૭૧

સામગ્રે ૪૧

સામાન્ય ૧૭

સામાન્યતોદૃષ્ટ ૪

માયત્ર ૧૦૧

સાવધ ૭

મિદ્ધ ૧૧૭

— ધ્યાનથી પતન નથી ૧૧૮

— આદિ મિદ્ધ નથી ૧૧૮

— ગો મમાવશ ૧૧૬

— સુખ-શાન નિત્ય ૧૭૧

સિદ્ધત્વ ૧૭૪

સિદ્ધિ ૭

મુખ ૧૪૦, ૧૭

— મન્યુ ૧૭૧ ૧૭૭

— સુખાભામ ૧૭૭

— આપચારિ ૧૭

— સિદ્ધિનું ૧૭૪

— નુ કાગ્ન ૧૭૪

— દેહ વિના પતન બનતવ ૧૭૪

— વિનનથ ૧૭૫

— અનિત્ય ૧૭૬

— સંસારિ-આવાચિ ૧૭૬

મુવર્મા ૬૪

મુવર્તુ

— દૃષ્ટાથી ત્રિવલ્લભ ૧૫૮

મુનકૃતાગ ૩૩

મુર્તિ ૧૨૭ ૧૨૮,

— વિમાન ૧૨૨

— અમિતો ગોલા ૧૨૩

— માયિક ૧૨૩

સોમ ૧૨૧

સૌભા ૬૦, ૧૧૩

સન્દરન ૬ ૧૬૦

અગ્ન ૪, ૧૧, ૫૪

અનિ ૧૨૨

સ્વાદી મજરી ૬

अथ ७३, ७४

— शान ८

— निमित्तो ७४

— गन १७

अथोपम १३

अथवा ७७ १३४ १३७

— अथवा रा निगक १४ ८८

१३६ १५१

— अथवा रा ४५

अथ ५, ६ १-४ १५१, १५८ १५९ १८०

अथ १२१

अथवा निगक ११६

अथवा निगक ८१

अथवा वे ७, १७२

अथवा निगक ११६

६

हिंसा ६१

हेतु १०, ७१, ८७

हेतुमान

— अथवा १०

— अथवा १०, ११

— अथवा १० ३५

Hymns of the Rigveda १२१

— ७ —

